

ՅՈՒՇԻԿՔ

ՀԱՅՐԵՆԵԱՑ ՀԱՅՈՑ

ՅՈՒՇԻԿՔ

ՀԱՅՐԵՆԵԱՑ ՀԱՅՈՑ

Ի Հ. ՂԵԻՌՆԳԷ Մ. ԱԼԻՇԱՆ

Վ. ՄԻԻԲԱՐԵԱՆ

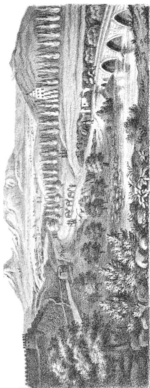
ՀԱՅՈՐ Ա.

Ի Ս. ՂԱԶԱՐ ՎԵՆԵՑԿՈՑ

—
1889

ՊԵՐՏՆԱԿԱՆ ԵՐԵՎԱՆԻ ՄԱՐԶԻ

ՅՈՒՇԻԿՔ

ՀԱՅՐԵՆԵԱՑ ՀԱՅՈՑ

Ա.

ՆԱԽԱՐԱՆ

Ա Ռ Հ Ա Յ Կ Ա Կ

ՀԱՅՐԱՆՈՒԳ... Այն քիչ անուններէն մէկն է այս՝ զոր գրեթէ ամբողջ Բայնաթը բարեկերթ և զգած անձի մը, թէ և չըլլայ շատգեալ կամ բանի-րուն. գրեթէ մաքէն առաջ սիրուն կու համի, կ'ըմբռնէ, կ'իմանայ զայս. կ'իմանայ զայն նաև երբ յիկրնար քիչ բառով կամ խռբով Բայն-արէ. մանաւանդ ուր քաղաքական և բարոյական տեսութիւնք՝ ասոր իմաստն այլ այլայլած կամ զանազանած ըլլան:

Արարածոց մէջ որոնց հետ կ'ապրի՝ մարդու ա-մենէն յատուկ միանգամայն և ազնիւ միջքն է միտք կամ բանականութիւն. որ կ'ուզէ ըմբռնել, քանչ-նաչ, գտնել. իր ծանօթութեանց զգեստը առար-կայն այլ է նախ ինքն և իր նմանիքը. — մարդ-կութիւնը: Աւ ինչպէս չուտով մը կ'իմանայ որ ինքն իրիւ մարդ ամեն մարդու հաւասարակից է, բայց ամենքն այլ իրմէ զատ զատ մարդիկ են, այս

!

պէս այլ չուտ մը կու յանդնայ կ'ընտրէ կ'որոշէ անոնցմէ բազմու թիւն մը մարդկան՝ որք նման են իրեն այն ամեն բաներով՝ որով որ ուրիշներու չեն նմանիր։ Ան ահա կու յանդնայ զազգս. և ա. նոնց մէջ իր հաւաքին. և երկրիս բնակութեան վը. բայ ասոր բռնած տեղն այլ՝ Հայրենի։ Բնական է մարդուս փնտռել և սիրել զՀայրենիս։

Ան է հայրենիքն։ Այս ազգ որ ՚ի սկզբանէ պատմական ժամանակաց՝ երկրիս նոյն կողմը Քա. ցեր կեցեր է. այսինքն իր հարցն և նախահաւքն որդիէ որդի մըս նոյն երկրին վրայ ծներ մեւր մե. ուր են. անոնց մեռադործ յիշատակաց մէջ և մարմնոց նշխարացը քով կու բնակին մինչև ցայս. որ իրենց վերջին ծնունդքն այլ. - կան ալ՝ որ ու. ըիշ տեղ ծներ են. և հիմայ ուրիշ տեղ կ'ապ. ըին. և գուցէ ուրիշ տեղ մ'այլ պիտի մեռնին. իրենց որբանքն և գերեզմանքն չեաւոր լերանց և դաշտաց վրայ մգուած են, որոց միջոց՝ ուրիշ ազգաց աւելի իրարու մօտիկ որորոցք և գերեզ մանք կան. նման մեր Սփրառ գետոյն՝ որ Սեւ ծովէն հազիւ աստիճան մը չեաւ Բարձր Հայոց դադաթներէն կու ըցիւ. զեւ յարեմուտք և հա. բաւ վազելով՝ գրեթէ նոյնչափ կու մտնեայ Միջ. երկրական ծովուն Հայոց ծոցը, և գարմեալ ան. կից այլ ճամբան փոխելով՝ զեւ յարեւելս հարա. ւախտան՝ կ'երթայ կու թափի ՚ի չեաւոր ծոցն Պարսից ՚ի ծով Հնդկաց։ Իսկ այսպիսի ազ. գաց գծար ըլլայ հայրենիքը ճշգիւր։

Սակայն ո՞վ կայ՝ որ որչափ այլ պանդուխտ տարազիր և թափառական ըլլայ՝ լուսնեայ իր սկզբանը հաստատուն կէտ մը։ Երկրիս ծայրէն ՚ի ծայրը տեղափոխիկ ազալու և ծովագնաց թըռ. յունք անգամ, արաբիք և հուսնի և ծիծառնք և սաղք, ունեցեր են տեղիկ մը բուռնիկ մը, թէ աշ. տարակի մը ծայր. թէ երգիքի մէկ խորը. թէ

պատի մը ձեռքի մէջ, թէ բարձրածայր ծառայ մը
 դադար, և թէ վաղուկ կամ անշարժ ջրի մը և.
 զերք. այն է իրենց հայրենիքն. ուր՝ յետ աշխար.
 հաշտլիկ և օգտախոսիկ տարագնացութեանց՝ կու
 գառնան նորածին ընտանեզ, և իրենց արտոժեղի
 եղանակին մէջ երկրորդ անգամ ուրախ կեանք մը
 կ'անջնեն: Մարգս ալ՝ որ շիգիտեր իր կենաց
 վերջին կէտը, ուր գազրիւն և ուր ընկնաւն, գիտէ
 գոնէ իր սկզբնաւորութիւնը: Կան որք գոժազ
 դարար ծնողք Խանչած լըլլան: Բայց կու Խանչ
 նան ծնելական տեղը, քաղաքը, գիղը. այն է ի.
 րենց հայրենիքը, և անոր հետ՝ նոյն օրնչում վա.
 բուած տեղումնքն, և թէ ընդարձակ և և թէ աշ:
 Կան, ո՛հ խեղճութիւն մարգկութեան, կան որ
 լին իմացեր լին զգացեր ի՛նչ և ծնողի մը ծոց, համ.
 բոյր և գգումնք, լին անո՛ւն անոր կաթով՝ որոյ
 արեւմբն ծնած են, լին Խաչական մօր մը քաղ.
 ցութիւն: Եղբայր մը իրենց ձեռքն չէ բռնած,
 և քոյր մը զիրենք չէ գրկած: սակայն և այնպիսիք
 Խանչած և զգացած են զսէր և զքաղցրութիւն
 հայրենեաց՝ որ համատարած և անխլաշար ծնողքի
 պէս կ'ընդունի կու գգուէ ամեն համազգի և համա.
 լեզու: Տեսեր եմ իրեն ծագման անծանօթ երի.
 տասարդն այլ՝ որ իրեն փառք և հաճոյք կու տե.
 պէր պաշտպանել և մեանիլ իսկ պաշտպանելով
 այն երկիրը՝ ուր ծնէր ուր աներ էր, և ուր իրեն
 լեզուակից և կրօնակից նմանեացն հետ կ'ապրէր:

Ո՛հ, ի՛նչպէս քաղցր եղած է անոր դարձը՝ յետ
 բազմամեայ զննաւորութեան, հեռի և տարբեր
 քաղաքաց և բերդից մէջ, և երբեմն յետ օտար
 աշխարհներ այլ մանկու բանակաց և պատերազ.
 մաց մէջ, յետ զանազան դիպումաններէ և վը.
 տանքներէ անցնելու. — կամ անոր՝ որ աւելի խա.
 զազական քաղցի հանդիպելով՝ կամ ուսմանց կամ
 վաճառաշահութեան կամ ծառայութեան պատ.

Ճառաւ, կ'երթայ հեռաւոր աշխարհներ և քա. զաքներ, զանազան սովորութիւններ, բարքեր, լե. զուններ կու տեսնէ և կու ստանայ, և թէ այսպի. սի թէ նիւթական շահերու ծրարները կու բերէ այն քաղաքին կամ գեղին մէջ՝ ուր իր կենաց ամե. նէն առջի տարիները և դիպումները անցած են։ Ի՞նչ պանշելի կ'երևին այն քաղաքին այն գեղին հին և մեծ շէնքերը. իր զուարճութեան դաշտե. ռը և ուրիշները. իր խաղուց և իր փոքրիկ հասա. կակցաց ընկերութեան տեղումները. այն սրբա. զան և հասարակաց ժողովարանները՝ ուր իր Ծա. նութից և ընկերաց հետ կ'երթար՝ եկեղեցւոյ կամ քաղաքային տան մը, հանգես մը, պարտք մը կա. տարելու, և զուարճութեամբ ու միտմարու. թեամբ գառնալու։ Ի՞նչ Ծանրագին շէնք և այն շէնքը, այն առանձն՝ ուր սներ ու մեծցեր էր, և մանաւանդ այն՝ ուր որ Ծներ էր։... Ո՛հ, աչ. խորհիս մէջ անկէ ցանկալի անկիւն կրնայ ըլլալ. — ևս առաւել՝ եթէ Ճանցած այլ ըլլայ հոն իրեն Ծնողք և հարազատներ. — և ևս առաւել՝ եթէ գեռ յոյս ունենայ զանոք նորին տեսնելու. — հապա թէ և գեռ առնը չգտած՝ գտնէ այն հա. րազատները, այն Ծնողքը՝ որ ելեր զինքը դիմա. ւորելու եկեր են, և իրրե զիրար գրկերնուն վրայ առած՝ կու բերեն իրենց ընտանեկան վառարա. նին կամ սեղանին հզերքը։... Հոս միայն ընտանե. կան և խնամեկան քաղցրութիւն մը չէ. հայրե. նեաց զգացումն և սէր այլ կայ հոս. որ գրեթէ ոչ պահուս զգալի և ախորժ կ'ըլլար՝ նաև եթէ կենդանի յիշատակաց տեղ՝ միայն անկենդան յի. շատակարաններ գտներ. մանաւանդ եթէ անոնց մէջ ըլլայ և այն յիշատակարանը՝ որ միջոց մ'է կենաց և մահու. և անմահութեան. — Գերեզման մը. — Անդուշտ, եթէ կորուսած կամ պահուած ըլլար, Բայց և կարելի ըլլար ստելով գտնելու և

գնելու, բարեկիրթ սիրտն 'ի պանդխտութենէ
 դարձած՝ ստացուածքին կէսն այլ կու տար ստա-
 նալու համար սիրելոյն և ընտանւոյն գերեզմա-
 նը:... Արնար արգեղք այնպէս անկիրք անկրօնք
 կարծրակուռ սիրտ մը գտուիլ՝ որ ըսէ. ի՞նչ կ'ը-
 նես, ո՞վ երիտասարդ, մինչքեռ բազդ աշխարհիս
 իր զարմանալեաց և անկեալեաց գուռը կու բա-
 նայ քեզի, գուռ այդ բազդին օժանդակ ստակդ
 սոյգպէս զուր կու վառենես, երկու կանգուն կուտ
 հող մը, և քանի մը չոր ու պժգալի ոսկորներ
 գնելու, որոց վրայ լիկրնար մէկն նայիլ առանց
 զգուանաց:... Աղւթենք, Հայկակ, որ այդպիսի
 ժայն մը քու և նմանեացդ անընթին երեք չհաս-
 նի: — Ազած անցած մարդկութեան ամենէն խըղ-
 քալի թողած յիշատակն և նշխարն՝ արգարե իր
 մարմնոյն յնացորդն է. սակայն և քան զայն ան-
 դին, ցանկալի և սրբազան բան չկայ երկրիս վրայ՝
 այն մարմնոյն հազորդակից կամ արենակից ներ-
 կայ մարդու մը համար: և որչափ սիրելի են այն
 նշխարքն՝ այնքան և զանոնք պահող տեղն, հողա-
 վայրն, գերեզմանն. ըլլայ հոյակապ մահարձանդ
 լիբիմ մը, ըլլայ պարզ քար մը, կամ թէ բնաւ
 անքար տափակ հողն, քանի մը Ծաղկով, կամ
 ըսկ կանաչ խոտով պատած, և երկձիւղիկ փայ-
 տով՝ սև խաչով մը նշանուած: — Մնեգեան տեղն
 կամ անիկն, և նախնեաց գերեզմանն՝ մարդուս
 երկու հառիկ կէտերն են, որոց մեկուն վրայ պէտք
 է կեցընէ կարկինը՝ այն սիրան՝ որ կ'ուզէ Ծրագրել
 սահման մը իրեն հայրենեացը, եթէ չիգիտեր ու-
 թիլ սահման:

Անանքերնիս արգարե կարճ ընթացք մ'է եր-
 կու իլեանատանց միջոց. առջինն՝ որոց, երկրորդն
 հողոց. կամ թէ կրնայ ըսուիլ՝ Մնարան և Քնա-
 րան: Սակայն մարդ միթէ միայն Ծնանելուն և մեռ-
 նելու համար եկած և յաշխարհ: — Այլ մարդս

խոհուն և գործուն էակ է. Թէ և քիչ բան կըր. նայ ընեչ և քիչ միջոցի մէջ. մէկ իրենն մը ըն. Թանալու չափ. — բայց այդ միջոցն. այդ ընթաց. քնն. և մանաւանդ այդ գործքն է զհայրենին բռ. վանդակազ: Եթէ գործն լըլլար՝ ոչ ծննդեանն և ոչ մահու յիշատակք այնպէս սիրելի և սրտալի կ'ըլլային մարդկան. կամ ըրած գործքերնուն կամ յաւացուած ընելի գործոցն համար է՝ որ այն. պէս սիրելի և ցանկալի են մեզ յիշատակք և գե. բեղմանք հանդուսնելոց: Ուրեմն Թէ և հայրեն. ննայ կէտք և կենդրոնք կ'երեւին այդ ծնարանքն և քնարանքն, սակայն անոնցմով կ'ենթադրուի գոր. ծոց յիշատակն. որ է բարոյական կեանք և մար. գու և ազգի. որով և հայրենեաց իսկ: Ուրեմն աւելի կերպով մը հոն են հայրենիք՝ ուր որ մեր արեւնակիցք և լեզուակիցք գործեր են. եթէ ծննդեանն և մահուան՝ գիպուածական և կերպով մ'ակամայ յիշատակարանքն իսկ այնքան սիրելի կ'ըլլան. որքան աւելի քննելի և փնտռելի են կենաց յիշատակարանքն՝ ուր աչ որ գործուած ըլլան, եթէ 'ի սեփական և եթէ յստար երկրի: Այսին զի կրնայ ըլլաւ որ մէկն քաղցի մը մէջ ծնած և մէկն փոխադրուած ըլլայ ուրիշ տեղ մը, հոն ապրած և գործած. յետոյ ուրիշ քա. զաք մ'երթալով՝ հոն այլ մեռած. այսպէս այլ կրնան գառիչ մազովուրդք՝ որ երկրն մը ծագեր են, հիմայ ուրիշ երկրի մէջ կու բնակին. բայց իրենց և իրենց նահապետաց միջին սերունդքն այլ ըստ երկայն ասեն՝ ուրիշ երկիր մը բնակած ըլլան. այս միջին երկիրս կրնայ աւելի իրաւամիք մ'իրենց հայրենիք ըսուիչ, կամ ինչպէս սովորու. Թիւն է ասանկ առթից մէջ անուանեւ՝ երկրորդ հայրենիք: Սուրբ է որ ուր երկրորդ և երրորդ հայրենիք ըլլան՝ կրնայ սիրան տարակուսիչ և տարուբերիչ. սակայն և այն ասեն հոն կու հանդ. յի՛ ուր որ աւելի գործոց յիշատակ գտնել:

Ո՛րչափ փափագելի, որչափ բարեբաւանիկ է անոնց վիճակն՝ որ մէկ աչքով կու տեսնեն իրենց իշխանին երկու հանգոյցներն ալ, ծնարանը և քը նարանը, հանգերժ միջոցովն՝ որ կրնար ըստիկ Գործարան: Ո՛րչափ բարեբաւոյ է, կ'ըսեմ, այն ազնն՝ որ 'ի սկզբանէ 'ի վեր իր համալելու նախ, նեաց երկրին մէջն է կեցեր, անկէց դուրս տեղ չի գտներ իր նահապետաց ծնարանը, և հոն կու տեսնէ անոնց քնարանը. ինչպէս առանձին մարդ մը՝ որ քնակի այն տունը՝ ուր իր հարքն և պապքն այլ բնակեր են, և պատրաստէ իր մարմնոյն վեր, ինն հանգստարանը հոն՝ ուր որ այն հայրերն և պապերն այլ կու հանգչին դարերով, ուր իրենց վրայ հովանացեալ ծառայն փոքրիկ տերեւոց նման՝ որդիք զորդիս փոխանակելով քանի մը կամ շատ ցեղեր իրարու ետեւ ընկեր մնացեր են: Արեւմտեք նախանձելի սեպել երկրիս վրայ այդպիսի ազգի մը բազմը, որ կու յայտնէ թէ կամ օտար բռնու, թիւններէ ազատ է մնացեր, կամ մանաւանդ՝ երցեր է զմիջը պաշտպանել անոնցմէ, իրեն նախ, նեաց աւանդը պահեր է անոնց նշխարացը քով: Հայրենեաց զգացումն պէտք է որ շատ զօրաւոր ըլլայ այն ազգին վրայ, ինչու որ աչքովն այլ կու տեսնէ անոնց յիշատակարանները, կու պաշտի ա, նոնց շափած ասպարիզին մէջ, կու գործէ հոն՝ ուր անոնք գործեցին. - իր կենդրոնն և սահմանքն յայտ, նի են. հայրենեաց ամեն տեսակ իմաստքն այլ ամ, փոխուած են մէկ գծով բոլորած սահմանի մէջ, գիծ մը՝ որ եռանկեան մը պէս կու միացընէ իր և իր նախնեաց ծնարանին, քնարանին և գործարար, նին կէտերը: Արեւայ այնպիսին շքիտեալ իր ազգա, բանութիւնը, իր հարց կարգաւ յաջորդութիւ, նը. բայց գիտէ որ հազար տարիով այլ առաջ իր նախահայրն՝ այն երկրին մէջ բնակեր է, հոն է եղեր իր բոլոր ազգատոհմին նահապետն կամ ազ.

գաղտնի ալլ. և ինչպէս չիմայ իր համազգի ընկերներն են՝ որ այդ գետինը կու մշակեն, այսպէս երկայն գարերով ալլ առաջ՝ նոյն արիւն և նոյն լեզուն ունող ընկերակիցքն՝ նոյն հողէն նոյնպէս իրենց սնունդ կու հանեն և ի նոյն հող կու գառնան եղեր. - զիտէ որ այն մեծամեծ ծառերն՝ որոնց տակ քանի մը հասակ զիրար յաջորդելով նստեր են, իրեն նախահարց տնկածներն են. որոնք նոյնպէս իրենց նախնեաց հիմաւուրց ձեռառնէից տակ խաղցեր և հանգչեր են. - այն ապա, ուժ լիւններն՝ իրենց կողերէն ընծայեր են իր քաղցին և աշխարհին ամենէն չին շնորհուրն նիւթըն ալլ, որոց Խորատարապետական ձեն և արժանագրութիւնք՝ գեռ իր հիմակուան ոճն և լեզուն կու յիշեցընեն. - այն չին կամուրջք՝ վայրենի ձորակի մը վրայ ձգուած՝ իր գեղին քանի մը երջանիկ նահապետաց ձգածն է. - այն մեծամեծ և հասարակաց կրօնից շէնքերն՝ իր նախնեաց բարեպաշտութեան և մեծագործութեան յիշատակներն են. - այն բարձր և քանդակազարդ կամարքըն և կաթողքն՝ իրեն նախնեաց քաջութեան ցուցակքն են և յորդորքն անոնց նմանելու. - այն գաշտերն՝ ուր երբեմն պատերազմաց դրօշք բարձրացան և երբեմն ընկան իրենց դրօշակրաց և անոնց ետեւէն զացողաց հետ, ուր երբեմն յազմութեան թմրուկքն բոմբեցին, երբեմն յազմութեան և ետք քաշուելու սրտակտոր փողն հնչեց, այն ամենն ալլ իր նախնեաց թէ արեամբք թէ քրտամբք ուսողուեր են. Նիմէ խնտայ հոն և էթէ լայ՝ անցեալ յիշատակաց համեմատ, խնտումն ալլ լացն ալլ ոչ միայն սիրով են, ալլ և փառք. վասն զի քաջութեամբ կուտիլն և պաշտպանելն աւելի արժանաւոր է՝ քան յազմող գաուիլն. միշտ փառք ու պարծանք է իր երկիրն և իր աղղը սեփական լեզուաւ և օրինօք պահելն. - ու.

Նենալ յատուկ և բնիկ լեզու մը, սահման մը, քաղաքաժարութիւն մը, Ծէս մը, և յիշատակաբաններ, որոնց համար բարեկամ բարեկամի հետ խօսելով կարենան ըսել ՔԵՐԸ, այս կատարեալ հայրենիք է, երկրիս ո՛ր կողմն այլ որ ըլլայ, ինչ գիրք այլ որ ունենայ:

Բ

Այս վերջի անգրագարձ մտածութիւնս այլ չրի, Հայկակ, յիշեցընելու համար մեծ ինդիր մը կամ իմաստ մը, որ կու զանազանէ զհայրենիս, որով և զհայրենասերս, ըստ բնական գրից երկրին: Իրաւ է որ ով որ վերջ յիշած յատկութեանց համար կրնայ ի՛ ըսել երկրին, անոր համար միշտ գեղեցիկ է հայրենիքն. սակայն երբ մեկն, մանաւանդ երրորդ անձ մը, երկու երկիր իրարու հետ քաղաքակ իրեն բնազնին և բանալին, ի հարկէ կերպ կերպ զանազանութիւններ կու գըտնէ անոնց մէջ, և ըստ այնմ անոնց բնակչաց բնաւորութիւնն այլ յարմարած իրենց բնական կազմուածքին սկսեալ մինչև ի բարոյական բերմունս, և ըստ կերպարանաց ու հանգամանաց երկրին՝ անոր վրայ ունեցած տերն կամ համարումն այլ կը կերպաւորուին: Յայտնի է ամենուն թէ ինչ ազգեցութիւն ունին Վրմայք՝ տեղացեաց վրայ. ինչպէս՝ սաստիկ տալ: Կամ ցուրտ Էրկրի բնակիչ՝ տկար և իջատեալ կ'ըլլան. ինչպէս՝ բարեխառն կլիմայից բնակիչք՝ աւելի բարեկեցիկք, բարեբնոյթք և կիրթք. լափաւոր ցրաութեան տակ եղողք՝ աւելի ժիւր կ'ըլլան. լափաւոր տաքութեան տակ եղողքն այլ՝ աւելի զուարթ և ըզբոսասեր, ինչպէս Կազմիացին. միգամած երկրի բնակիչք՝ իրենց վարուց վրայ այլ միգային քող

մը կ'երեւցնեն, մեղամաղձ և ծանրաբարոյ կ'ըլլան, ինչպէս Անդգիւտցին և Հոլանտացին: Այսպէս և գուցէ այլ աւելի, երկրին փաղմուածքն և զիրքն ունին ապաւորութիւն 'ի վերայ բնակչացն: Թաթարաւանի ծովանման լոր անապատաց բնակիչն, և Աւրոսիոյ կամ Ասերիկոյ հարաւային կողմանց բարերոյս գաւտաց բնակիչն՝ հարկ է որ տարբեր բնաւորութիւն ունենան: Մէկն միշտ գեւոր փորելով հոն կենայ, մեկայն անգագար լերի ու մերկ երկրին վրայ սահելով անցնի կամ ման գայ իր հասերով և երամակներով անոնց ճարակ գտնելու համար: Մէկն անասուն և շինասեր, մեկուն անտուն և շինասեր: — Զուիցերաց լեռնալատ և լճալատ և նկարակերպ բարձանց և հովտաց բնակիչն՝ 'ի հարկէ պետք է զմայլի իր հայրենեաց բնական գեղեցկութեան վրայ, որ ամենէն ախար եղանակի մէջ այլ իր շնորհքն ունի, իր շափ ևս աւելի լաւ եղանակին մէջ: զարմանք չկ ուրեմն որ երբ տարութեան մէջ իր ազգային երգը լսէ և հայրենեաց պատկերը իր ժառօնուն գոյներովք նկարուի մասցն առջև, ուրոր սրտով թուոյ ելնէ և գրիթէ հիւանդանայ և հայի հայրենեացը կարտով: Յունաց և Իտալացւոց այն լափ գերազանցութեան 'ի գեղարուեստս՝ առաջին վարպետ եղած է իրենց հայրենի երկրին բնութիւնն: Բարեխառն կլիմայն, դաշտը բուսարեւութիւնն, զանազանութիւն կամ ելեկէջ գրից, և ծովն: — Ծովն, այն ծեր և ալէզարգ Ռեմ վարժապետն՝ որ իր ահեղ ձայներէն աւելի՝ իր կերպ ու կերպ ծփանդն ցամաքին կերպ ու կերպ ափանց և ծոցից վրայ, լատ զարմանալի բաներ ազգած է և կ'ազգէ Յունի մը, Վենետիկցւոյ մը, Անդգիւտցւոյ մը, Իրեանի մը, և իր և է ազգի՝ որոյ երկիրն բազմաւոր եղեր է գոնէ իր եղերաց լափաւոր մաս մը մահկանի կամ աղեղնաձև տարա-

ծեղու 'ի խաղ լ'ի կռիւ կապուածակ հոգիներուն: Ժողովուրդ մը որ ունի 'նրուանգաններ' դիտելու այն անսպառ ալեաց զրօտանքը, և անոնց երեսնն հովով կամ 'նրով 'նրուած եկող և գացող քալուկ տունները' (նաւերը) այխարհքէ այխարհք հեռաւոր կողմերու լուրեր և բերքեր տարուրեւրելով, այնպիսի ժողովուրդ՝ լիկրնար ապուշ մեկ մ'ըլլալ: Բայց եթէ ծովն բոլորովին ծրագրելով զՍեպեհա՝ կու տայ անոր բնակչաց ծովագետու, Թեան պատին և գոռողութիւն, կամ Յունա-ստանի կղզեաց մէջ կոտորածներով՝ կու տայ անոր բնակչաց այնոյժ և ժրութիւն, միանգամայն և պարծիլ մը իրենց ափանց վրայ. գեղեցիկ և հոգնաւոր գաշտերն այլ, բարձր բարձր և զով լեռներն այլ՝ կու տան իրենց բնակչաց ոչ պակաս զուարճութիւն և պարծանք: Ինչուան ժայռոտ տեղերու բնակիչքն՝ այն բնութեան ամենէն անարուեստ կերպարանաց վրայ այլ կու գտնեն զարմանալի մեկեր և տեղքեր, որով կու զմայլին և կու պարծին իրենց հայրենեաց վրայ: ... Բայց գուցէ լին այլ կրնար ծածկել՝ այն չոր ու խոժոռ արաբածոց առթած կերպ մը չոր տափաւորութիւնն այլ՝ որ իրենց բարուց և շարժմանց վրայ կ'ազդուի:

Եթէ այսպիսի դիպք երկրի՝ զոր բնութիւնն միայն իր անզգայ մեղքերով մեացուցեր է, այսքան ազդեցութիւն ունին ազգաց բարուց և ըզգացման վրայ, որքան ևս առաւել զօրաւոր և զանազան կ'ըլլան հայրենեաց ազդեցութիւնք 'ի ժողովուրդս՝ որոց երկրին վրայ բնականին հետ մեղադործ և պատմական յիշատակարանք այլ է. բնին ցեղուցեղ: Երբոր մեկն օրերով քալելով համազգեաց երկրի մը սահմանաց մէջ՝ տեսնէ լեռանց և բլրոց վրայ հնացեալ և երբեմն կիտաւեր բերդեր և զգեակներ, հաստատուր պարսպով քաղութներ, հին և մեծ պալատներ, բանուկ ճամբ

բաներ և կամուրջներ, մեծամեծ հասարակաց շէնքեր, փայլուն կամ մամռապատ կամարներ, իրենց տակ թաղուածներուն պէս հնացեալ գե. րեզմաններ, հանդերձ նոր և պայծառ շէնքերով, և ժամանակին զարգացման համեմատ օգտակար և շահաւէտ գործարաններ, կրթարաններ, ժողովարաններ, հանդիսի և զրոսանաց տեղեր, քաղաքական և զինուորական հրապարակներ, և այլն, և այլն, և այս ամենուն համար կարենայ ըսել թէ ի համարին և համալեզու նախնեացս ձեռագործք են, որոց ոմանց վրայէն երկայն դարեր այլ անցեր են, և գուցէ հազարաւոր տարիներու յիշատակարանք այլ կան անոնց մէջ. ինչ պէս սիրան կ'ուռի կ'ընդլայնի, կու բարձրանայ, կու խաղայ և կու հանգչի Ծոցին մէջ. ինչ օրինաւոր պարծանք և գրեթէ հպարտութեամբ մը կրնայ ըսել թէ ասոնք իմ հայրենեացս են, ասիկայ իմ հայրենիքս է. և թէ յանյիշատակ ժամանակաց հետէ միշտ մեր ազցն այս երկրիս և այս շէնքերուս տակ բնակեր է. ասիկայ մեր հայրենական կալուածն է, զոր սեփական օրինք և քաղաքավարութեամբ պահեր են նախնիքս իր հին սահմանաց մէջ, ի միջի ուրիշ սահմանաց և ազգաց: — Ո՛հ, արգարե ատիկայ կատարեալ և նախանձելի հայրենիք է. ատիկայ ընդարձակ հասարակաց բնիկ տուն մ'է, որ ամեն համազգի մարդու մասնաւոր տուները իր մէջ կու բովանդակէ. ատիկայ ամեն կերպ զօրաւոր սեր և զմայլումն կ'ազգէ բնակչին վրայ. այդ է որ զցացուցեր և ազգեր է այն ամենայն հրաշալի հայրենասիրու, Թեան կրքերը, այն աշխատութիւնները, համբերութիւնները, քաջութիւնները, և ինչուան կենսանուէր զոհերը, երբեմն միայնակ, երբեմն ընկերակցք և երբեմն բովանդակ բանակներով, զոր հռչակեր են պատմիչք, քերդողք և նարտար ա.

բուհատաւորք: և որոց վրայ կու զարմանան ըն-
 թերցողք և լսողք՝ նաև յետ երկար դարուց անց,
 նեւու, և կու պարծին անոնց յետին համազգի
 Թոռանց Թոռունքն այլ:... Աշխարհք չիկրնար
 այսուհետև մոռնալ 3000 տարուան Տրոյիոյ առ-
 ման զէպքը, և ոչ 2400 տարուան Սալամինայ և
 Թերմոպիլէի յիշատակները, որոց վրայ միշտ պի-
 տի պարծի յըջափ ասեն որ գտուի Սոյն մը: Այս-
 պիտի յիշատակք երկրաւոր յաւիտենականու-
 թիւն մ'են, ազգու և սիրուն: Ասոնց նման քիչ
 շատ ուրիշ ազգեր այլ ունին իրենց սեփական և
 սիրուն յիշատակներ, որ իրենց տեղուծեան
 հետ պիտի հնանան, և աւելի քան զգինի և զքա-
 րեկամութիւն հնացեալ՝ հին ախորժ յիշատակքն
 զօրաւոր և քաղցր են մարդկան, և հասարակաց
 հաւատար վայելելի ամեն ժամանակ:... Ո՛հ, երբ
 այսպիսի յիշատակաց վրայ շարժի գրիշն, չիկըր-
 նար գտնէ կայծեր լցատքեցընել. պատմիչն յան-
 կարծ վիպասան կ'ըլլայ, քանագատն՝ քանաստեղծ:
 Հայրենեաց հրեզէն հոսանքէն ըհալող սիրուն՝
 շատ ապառաժ շատ ապառուժ շատ այլանդակ և
 այլանիւթ պիտի ըլլայ:... Վնի այգապիտի հրէշին.
 երկիր կու հալածէ զանիկայ, երկինք չիկրնար ընդ
 ունիլ սիրտ մը՝ որ այնքան կարծր գտուած ըլլայ
 երկրի վրայ. անհնար է որ հայրենատեաց մը և
 լոկ անհայրենասէր մը՝ առաքինի ըլլայ, թող թէ
 սուրբ: Սրկնից պատգամ է՝ թէ ընկերը չսիրողն՝
 չիկրնար զՍատուած սիրել. հապա բոլոր ընկեր,
 ները բովանդակող հայրենիքը չսիրողն՝ Բնչակո
 սիրէ ամեն սիրոյ կենդրոն և շտեմարան հանգեր,
 մեալ քնակարանն մաքուր հոգւոց:...

Բայց բաւական պաշտեցանք կարծեմ. Հայկակ, հայրենիք քննելու և տեսնելու. գառնանք փըն. տանք մեր սեփական հայրենիքն այլ. — Միթէ չը. կայ մեկ Հոյ հայրենի մ'այլ. միթէ չունի՝ Հայն իր Հայաստնէ... Ո՛ւր է այս հայրենիքս, ո՛ւր է այն աշխարհն... Ինչ գիւրքն և ինչ գոփար պատաս. խանի. ո՛րչափ քաղցր և ո՛րչափ գառն յիշատակք. Եթէ առաջին տեսութեամբ ամեն մարդու ծը. նած, սնած, ապրած տեղն իրեն հայրենիք սե. պենք, ո՛րչափ օտար և իրարմէ հեռու տեղուանք պիտի ըլլան Հայոց հայրենիքն. Սւրբապետի արևե. լեան եղերքներն մինչև յովիթական Ճեռաւ կըզ. զին, Նեղոսի ափուղներն մինչև ՚ի Վաղայի քե. րանը, անձմեռն Միջագետաց խորերն մինչև յան. աճառն Զինչանտիոյ գաշտերը՝ հու գառնին, հու քնակին Հայ ընտանիք և ընկերութիւնք. — Ո՛ւր է անոնց հայրենիքն. միթէ ամեն մէկուն իր ծնըն. գեան տեղն է՝ որ այնքան հու տարրերի մէկալնն. րուն ծննդեան տեղէն՝ որչափ ամենէն աննման աշ. խարհք իրարմէ. Ինչպէս կրեան Հայք մեկ հայ. րենիք մ'ունենալ... Պէտք է որ այդքան ցրուած և ցանուած համազգիքը միայն գաղթական սե. պենք, օտարապաշտեկ բոյսեր և ոչ բնիկ. Ազգին հայրենիքը փնտաւելու է այն տեղուանքը՝ ուր ա. լեզի բազմութիւն և իրարու մօտ հու քնակին. Թեպէտ այս այլ մեր ազգին համար շատ գիւրքն Զամբայ չէ. որովհետեւ բաւական մօտիկ քնակու. Թեամբ այլ՝ գեա շատ ընդարձակ և անհուն երկրի երես սփռած հու տեանեմք մեր ազգը, որ լեր կրնար այնքան տեղ րունել իր համալնջու և համ. արին անհատներովք. բայց եթէ ըլլար Զինաց

պէս բազմածին աննշուալ ազդ մը. վասն զի գրեթէ Պարսից ծոցէն սկսեալ 'ի հարաւոյ արեւելոյ՝ 10-20 աստիճան աշխարհագրական լայնութեամբ ինչուան Սպարթական ծով ձգուած երկիրներու մէջ գեալ 'ի հիւսիս արեւմտից՝ ցանցառ կամ խիտ բնակութեամբ կ'երևին մեր համազգիք, երբեմն նեղ և երբեմն լայն՝ բայց գրեթէ անընդհատ գոտւոյ մը պէս։ Սահայն այս գետ ընդարձակ միջոցին երկու ծայրերն այլ թողլով, (ուր առի չի ցանցառ և ցրուած է հայութիւնն), պէտք է մէջտեղուանքն՝ (ուր առի խիտ և մտփէ և բընակութիւնն) փնտռենք մեր հայրենիքը. և յիշատի կու տեսնենք որ ազգերնուս բազմութիւնն կու բնակի վերին Մփրաս գետոյն երկու կողմերէ. ալ՝ կամ արեւմտեան կողմէն՝ մինչև Ալիւս (Գըղըզբմալ) գետոյն եզերքը, ձախ կողմէն՝ կամ արեւելքէն՝ մինչև 'ի Կուր գետ, կամ այլ անգին մինչև 'ի Կասպից ծով. հիւսիսէն այլ մինչև 'ի Կովկաս, հարաւէն մինչև յանապատն Միջագետաց։ Այս վերին միջոցս այլ գետ բաւական ընդարձակ է մեր ազգին համար, ոչ միայն ըստ հիմնական վիճակին, այլ և ըստ հիմնատէնի. ուրեմն եթէ առ որ այլ լորս սահմաններն ամփոփենք՝ կրնա՞նք տեսնել ըստաւոր երկիր մը՝ յիշեալ գետոյն (Մփրասայ) երկու կողմը, որոց մէկն (աջակողմեանն) ըլլայ Փոքր Հոյս, միւսն Մեծ Հոյս. ասոնք, և մանաւանդ ետքինս այս է բուն Հոյսագան. հոն է մեր հայրենին. թէ և այստրուան օրս, աւանդաւ, մեն աշխարհացոյցք այս մեզի ցանկալի անուամբ չեն նշանակեր այն երկիրը, այլ անոր քանի մը նահանգաց և դաւառաց անուամբք, կամ նոր և տար անուններով։

Թողլով պատճառները և դէպքերը քննելու կամ յիշելու, վկայենք որ ազգերնուս մէկ մեծ մասս մը հիմայ իր բնիկ և տեղական հայրենեաց

սահմաններէն. գուրս տեղ կու բնակի կամ հաս. տատաւած է. քայց գեռ մեծագոյն մաս մ'ի բնակ. նեաց բնիկ երկրին մէջ է. որ է Սէն Հայք. կամ անոր շատ մաս տեղ, ինչպէս են Փոքր Հայք. Առվ. կաս և Ախլիկիւ. այս ետքինս թէ և հեռագոյն քան զբուն Փոքր Հայս, քայց աւելի Հայկական հայրենի երկիր գարմեր է. վասն զի հոս աւելի կեդրոնացեր է Հայութիւնն իր սեփական օրի. նպն, տիրութեամբն, լեզուաւ և սեփական յատ. կութեամբք, որոց նշանք կու մնան իր մեռագործ և մեռագիր ուղտիւն յիշատակութիւն:

Դ

Ազգային յիշատակարանք. ասոնք են բնիկ նը. լանք հայրենեաց. ասոնք են իւրաքանչիւր ազգի հայրենեաց ամենէն յայտնի. ամենէն ազգու և զօրաւոր արձանագրութիւնք. միանգամայն և ա. մենէն սիրելի և սրտառուշ բաներ երկրիս վրայ. կրնամք ուրեմն մենք Հայքս այլ. յետ արտա. տուելու մեր անցեալ կամ կորուսեալ երկայն ինքնակացութեանը և բազմակերպ յիշատակաց վրայ. (որք 3000 տարի մը հանգիպեցան այն մի և նոյն երկրին վրայ՝ զոր բնիկք և օտարք միշտ կ'անուանէին Հայաստան և Արմինիս), կրնամք, կ'ըսեմ, գեռ հիմայ այլ միութարուի՜ն որ այս ցան և ցիր ազգերնուս Գոնէ կէսն գեռ իր հին և ամե. նահին հարանց հոգուն վրայ կու բնակի, կու բա. նի, և կու հանգչի. անոնց նշխարեալ ոսկերաց քով իրեններն այլ աւանդելով. - և կրնայ գեռ յետ այնքան ասպատակութեանց և տուերանաց՝ որ թերեւս ամեն աշխարհէ աւելի իր երկրին վրայ եղան, կրնայ գեռ իր նախնի տիրազուխ նախ. նեաց հնացեալ և կիսաքանդ յիշատակարանները տեսնել. - կրնայ նմանեալ այն տեղուանքը՝ ուր

իր համարին և համալեզու առաքինեաց և քա. ջաց գործք և արգիւնքն կատարեցան, որք 'ի գիր անցան և դարուց 'ի դար կու պատմին և պիտի պատմին: Արնամք և մեկք հեռաւորքս և մերձաւորք՝ միեմարուիլ և զգաուիլ այն յիշատակաբաններով և յիշատակներով, զոր և թէ ժամա. նակն մեկ կողմն կու ջանայ աւելի հնացընել և մոռացընել, մեկ այլ կողմն գիւրութիւնք նոյն ժամանակի, արուեստք, գիտութիւնք, ջանք և կրթութիւն՝ աւելի կու յայտնեն, կու նորոգեն, կենդանացընեն: Զանոնք փնտռելով և քննելով՝ կու ստիպուինք անգամ մ'այլ վկայել մեր անա. շառ պատմահօր հետ (Թորեն. Ա. Գ.), որ թէ. պետ և հիմայ փոքր ազգ մ'ենք, տկար և օտարի խնամութեան տակ ընկած, «սակայն բազում» քործք արութեան գտանին գործեալ և 'ի մե. «բում աշխարհիս»: Գործք արութեան են՝ քա. ջութիւն հոգւոյ և սրտի և մեռաց. արգիւնք ա. ռաքինութեան և կործութեան:

Այս, այս. հայրենեաց ամենն չգոր հրապոյր. քըն են այսպիսի գործոց յիշատակք, և թէ անոնց նիւթական յուշարարքն կամ արժանքն մնացած ըլլան և և թէ չըլլան. ասոնք են տեսարանին գըլ. խաւոր պատկերքն: Աւ և թէ այն պատկերաց հետ ենթակայքն և շրջանակքն այլ համեմատ և գեղե. ցիկ ըլլան՝ 'ի հարկէ բոլոր տեսարանն այլ աւելի գեղեցիկ կ'երևի. ոստիւնքն, և թէ այն գործոց հետ՝ տեղն ու գիւղքն այլ 'ի բնէ վայելուչ ըլլան՝ հայ. բենիք կրկին քաղցր և ցանկալի կ'ըլլայ: — Արգ. այս տեսութեամբ այլ՝ մեր հայրենիքն Հայաս. տան՝ կրնայ շատ ընտելանալ ուրիշ աշխարհաց, այլ և շատերու նախանմելի ըլլալ. վասն զի բնութիւնն կամ տէրն բնութեան՝ շատ գեղեցիկութեամբ և հարստութեամբ զարգարեր է զայն. զոր որ մը յատուկ համառօտ բնագորութեամբ մը կ'ուղեմ

քեզի նկարագրել. Հայկակ, իսկ էթէ այս բնական
 և ազգային տեսարանաց հետ նկատելիք մեր հայ.
 բնենաց վրայ համայնարհական երևոյթներ այլ.
 այսինքն անանկ գեղարիւր, որ կամ թուր աշխար.
 չիս կամ շատ ազգաց պատմութեանն այլ կու
 վերաբերին. կարծեմ թէ քիչ երկիր կրնայ մեր
 հայրենեաց հետ բազմաառիւլ, և կամ ոչ մէկն այլ
 հաւասարիւլ այն երկրին, ուր հասարակաց կամ
 հաւանագոյն ծանօթութիւնն՝ կ'ընդունի զգրախ.
 արն, այսինքն մարդկութեան ծագումը. - առ.
 պակն հանդսական տեղը, այսինքն երկրորդ ան.
 դամ մարդկութեան ծագիւլ և ծաւալիլը. - անն.
 յեալ մարդկութեան առաջին անգամ ջրուիլն ան.
 կէց, և դարձեալ ՚ի Ռաբելանէ ջրուեցոց շատե.
 բուն նորէն կամ բնակարան կամ անցարան և ի.
 բրե կարաւանատուն մ'ըլլալն. կրնամք ըսել թէ
 հիմակուն զարմանալի Սւրոպիոյ մեծ մասն այլ
 Հայաստանէն անցեր է. անոր ազգաց շատ նահա.
 պեաքն կամ գաղթականաց գլխաւորք՝ մեր աշ.
 խարհքին ելեր կամ անցեր են յարեմուտս և ո.
 մանք գեղ ՚ի հիւսիս. Այս. Հայկակ, դարձեալ
 կու կրկնեմ, որ թէ բնական, թէ ազգային և թէ
 համայնարհական տեսութեամբք՝ շատ նշանաւոր
 երկիր մ'է Հայաստան. և ըստ այսմ տեսութեան՝
 կերպով մ'եռապատիկ կ'ընդարձակի մեր հայրե.
 նիքն, որ արդէն իսկ բաւական ընդարձակ էր թէ
 իր սահմաններովն և թէ մեր պատմական տեւ.
 զութեամբն, որ կու սկըսի ամենէն հին ազգաց
 պատմութեան հետ. և իր ինքնագլխութիւնը կամ
 երկրաւիրութիւնը կորուստենելու երկար միջոցն
 այլ՝ գեւ փոքրագոյն մաս մ'է հայութեան կենաց
 ՚ի վերայ երկրի. Սւ արդ այս ամենս՝ անգամ մ'այլ
 կու հաստատանն՝ թէ շատ գործք եղած են ՚ի Հայ.
 աստան, շատ յիշատակներ պիտի ունենայ մեր
 հայրենիքն.

Արդ ինչ պիտի ըլլայ ուրեմն, ով Հայկակ, այնքան գործոց և յիշատակաց գիժաց այս իմ քեզի ընծայածս — ՅՈՒՆԻՄ ԼՍԱՐՄԱՆՅԱՑ ԼՅՅՈՑ, Եթէ գիպուածոց բազմութեան հետ համեմատեմք, արգարե հազարէն մէկ թիւրէն երկուք են. եթէ գործոց գերազանցութեան հետ, կու գուրժամ վայելու՝ որ և յայտ մասին ամենէն ընտիր կամ ցանկալի բաներն չեն այս քանի մը առաւելակ պատճառքս, զոր ըստ գիպաց իմն կամ ըստ աւուր պատշաճի՝ յիշեր եմ. և եթէ զբուցուածիս ոճոյն և ձեռնի նայիս, այն այլ ըստ հեղ ըստ զանազան աւուրց կրից կամ տխորժից ըսած եմ, առանց աւելի արժանաւոր ոճի և ձեռի մը մտցընելու ըստես. մանաւանդ որ ի սկզբան լիկ մտածեր առանձին գրքով մ'ամփոփելու և հրատարակելու. ևս առուել որ մեր աամկական լեզուով խոսած եմ, որ թէ և քեզի աւելի գիւրահասակաւ նայի և տխորժելի է. Հայկակ, բայց թնի՝ որ աւելի խոր զգացեր եմ հայրենեացս կիրքը՝ քան թէ բացասուեր, — ինծի՝ որ զպատմութիւն հնութեան մէջ յուզելով՝ մեր նախնիքը մեզմէ շատ աւելի մեծահասակ տեսեր եմ, — ինծի, իմ զգացմանս՝ արգարե այս աշխարհիկ լեզուս՝ շատ պղծաբիկ շատ ցած շատ անբաւական եկած է. ըսեմ նաև՝ թէ և շատ օտարացեալ և այլազգացեալ իրենիկ հայկական ոճոյ, որ ամենէն աւելի հաճոյն էր ինծի. այնպէս կ'երևի ինծի՝ թէ մեծ կրակ մը փառած քուրճերով ծրարել կ'ուզեմ, երբ այն իմ հին և սրբազան հայրենեացս հրեղէն յիշատակները՝ այսպիսի խեղճուկ լեզուով կ'աւանդեմ. Թողով իր վսեմական գրոց լեզուն:

Սափայն այս խոսքերս իսկ կու յայտնեն՝ որ իմ սրտիս զուարճութենէն՝ աւելի քու և քու նմա. նեացդ օգուտը գիտեր եմ. Հայկակ. և թէ կարեւորի և ուղենայի՝ Նարեկացւոյ թողչիկ և հրա. թափ լնդուով մը վիպասանեւ, գուցէ քիչ մ'աւելի սիրտս կու զովանար կու հանգչէր. բայց ան շուշա առ այժմ քիչերու հասկանալի պիտի ըլլայի, և շատերու անօգուտ. և թէ կրնամ գեռ յուսալ՝ որ գոնէ քիչերու այլ օգտակար ըլլամ, ինչպէս որ փափագեցայ այս քանի մը պարապոյ ժամերուս զրոյցքը հրատարակելով. որով երբեք ուղեր էի այն հայրենեաց սրբազան զգացման մեծ վաւարանէն մեկ երկու կայծեր թափել՝ ի սիրտ քո, Հայկակ, և քեզի նման հայազգի համբակաց։ Աւասոր համար՝ որպէս զի չկարծուիմ թէ մեր հին և մեծ հայրենեաց զանազան անցքերը ուղան ըլլամ բովանդակել գրքուկով մը. չհամար. ժակեցայ զանոնք յիշատակք անգամ անուանել, այլ միայն Սուրբ Եւսեբիոսի միայն են ասոնք՝ համեմատութեամբ յիշատակաց շատութեան և մեծութեան. Եւսեբիոս ևն նաեւ նկատմամբ այն յուսոյ և փափագանաց՝ որ կու պահանջէին երկար և քեփարար խօսիչ և լսել անոնց վրայդ. որոցմէ՝ ժամանակն անստոյգ՝ և ինծի համար արդէն յառաջացեալ՝ թերեւ պիտի չթողու որ քեզի կարեւորամ աւանդել աւելի կատարեալ բան մը՝ քան սոյն այս անկատար ՅՈՒՇԵԿ ԶԱՅՐԱՆԱՅ ԶԱՅՈՅ։

ԲՆԱԽՕՍՍՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԱՇԽԱՐՀԻ

Արդ որովհետեւ կ'ուզեա, Հայկակ, որ երբեմն ժամերուան իրիկունները ախորժարեր կարմիր կրակարանին քով, և երբեմն լաւ հզանակին՝ ցորեկը ժուռ գալով բաց օդոյ և բնութեան մէջ, մեր Հայ հայրենեաց գիպուածոց և հանգամանաց մեկ քանին յիշենք. երբեմն ըստ աւուր պատշաճի, այսինքն օրուան տարեգարմ յիշատակը պատմելով, և երբեմն ըստ կամաց և հաճոյից ընտրելով նիւթ մը. հարկաւոր կու սեպեմ այս առաջին անգամ մեր հայրենեաց բնախօսութիւն մ'ընել. ի հարկէ մեր երեկոյեան ժամերուն համեատ՝ համառօտելով և ամփոփելով անանկ Նդհարագիր մը՝ որ կրնար շատ յերկարիլ, եթէ մենք այլ աւելի երկար ժամանակ ունենայինք՝ մեր աշխարհին անցեալ պատմութիւնը և ներկայ բնութիւնը քննելու:

II

Մեր Հայաստան աշխարհին ընդհանուր կերպարանքը շատ նշանաւոր երևոյթներ կ'ընծայեն մեզի. Հայկակ. և մէկ խոսքով ըսելով. Հայաստան ընդգրկեալներու երկիր մ'է գերազանց աստիճանի. որք քիչ ազդեցութիւն չեն ընէր իր բնակչաց բարուցը վրայ: Աշխարհագրական գրիցը պատճառաւ՝ Հայաստանի կլիման է ամենաբարեխառն, ամենաքաղցր, հաւասար իտալիոյ, Յունաստանի, Սպանիոյ, Ասորեան կղզեաց. բայց ունի խըստաշունչ ցուրտ՝ բնեալին չըջանակաց նման, և հեղձուցիչ ամառ՝ արեւադարձից: Եւ այս հակառակաց պատճառն է իր գրից բարձրութիւնը ծովու երեսէն: Վասն զի մինչ մէկ կողմանէ Եւրոպիոյ շատ լեռանց բարձրաբերձ գագաթունքն չեն հասնիր այն բազմամարդ ու մշակեալ տափից բարձրութեանը, ուսկից Սփրառ, Տիգրիս, Կուր և Արածանի սկիզբն կ'առնուն իրենց արծաթափայլ ջրոցը. և մինչ Սեմքունի, Կենիսոսի, Ս. Կոմարտոսի համբաւաւոր լեռանցքն ստորեւ են Սեանայ լճին ջրոց կապուտակ երեսէն. որուն չըջակայքն հարիւրաւոր գիւղարեք միշտ բողմամարդ բնակչւք լի են. միւս կողմանէ քանի մը մասունք մեր հայրենեաց՝ ոչ միայն կ'իջնեն հարթ հաւասար մինչև ծովուն մակերևոյթը, այլ նաեւ ստորեւ են քան զայն. ինչպէս Կասպից ծովուն ափունքն, ուր կը խառնուի Հայաստանի բնական մակարդակն՝ 25 մեղր ցած են քան զմակերևոյթ Սեաւ ծովու և Ովկիանու: Ասկէ առաջ կու գան այն հակադրութիւնքն և այն փոխադարձ խաղերն երկու հակառակ եղանակաց. որոնց մէկն՝ երբեքն կը հալեցունէ, կ'ըսեն, իր հրացայտ ճա.

ապագայներովը Տիգրանակերտի գեղեկմայ կապարը, մինչդեռ մեկաշն վեց ամիս կը սփռէ իր սպիտակ պատանքը երկրին մեծագոյն մասին երեսը, և կ'իջնուի զուգարհաւանութիւնը 20" Ռ. դրոշմէ վար։ Այսպիսի ասէն կարաւաններն հետերնին կ'առնուն թանձր մուշտակներ, կարելու անցնելու համար մեան ու սառուցի խաւերուն տակ անդադած լինիլ ու գետերը, որով չեն զանազանուիր մորն 'ի գաշտէն։ Երջանիկ են այն յանգուզն ճանապարհորդներն՝ եթէ կարենան ազատիլ չիւսերէն և մեան փոթորիկներէն, որ շատ անգամ կը թաղեն ամբողջ կարաւաններ։ Այսպիսի դիպաց մէջ փրկութեան վերջին յոյսն, ըստ վկայութեան Ստրաբոնի, էր երկայն մող մը, զոր մեան տակ թաղուող թշուառն կը ջանար ցնցելու իր սառնեղէն բանափն կամարէն դուրս՝ իւրեւ նշան բարախում կենացը, որ ազատարարի մը կը սպասէր։ Այս կերպով ազատեցաւ արքայն Սանատրուկ երեխայութեան ատեն, յետ մեւելու երեք որ սանտուփն գիրկը կապուած միւնեղէն բանափն մէջ. իր թոռն, Տիրան, թշուառագոյն քան զմօքն, հոն կորսնցուց կեանքը յետ թաղաւորելու 20 տարի։ Սգտակար ճիգն էր և պատուաւոր պաշտօն մը՝ մեր արչակունի թագաւորաց ատեն՝ արքունի ոստիկանութիւնն մեանց, յորմէ կ'առնուր իր անունը մեր ազնուական ընտանեացը և կամ նախարարութեանց մէկն, և կ'ըսուէր Զիւնիւն։ Ճանապարհորդաց ապահովութեանն համար պանդոկներ կամ կայանք կը հաստատուէին յաճախեալ և վտանգաւոր ճանապարհաց և անցից վրայ. ինչպէս են, քաց յոյլոց, Ռահիվայի մորոյն թանկերը, ընդ մէջ Բազիլու և Թշաթայ։ Այս հայտնի յիշու, ինչպէս կ'անուանէ մեծն Սեկերերան, որ անձամբ փորձեց անոր խստութիւնը, շատ անգամ ահ տուաւ աշ

խարհակալաց. և ասակ էղած է հին պատմեաց և քերթողաց մէջ. Քսենոփոնէն սխեալ մինչե. 'ի բիզանդացի ժամանակագիրներն: Մեր օրերն բնապատում ձանադարհորդք սառուցիցն որ էր. զի ումի ձմեռն աւելի նուազ խիստ չէ՝ քան մե. ծին II. Բեռնարդոսի լերան ձմեռը: Թէպէտ և առաջնոյն աշխարհագրական լայնութիւնն 5 առ. արձան նուազ է, և բացարժակ բարձրութիւնն ալ 500 մեգր նուազ է քան զհոլանդաւոր վանքն Ալպեայց: Իւրմեալ Ակոուոյ ձմեռն, 30 աստի. ձան լայնութեան տակ, և 1760 մեգր բարձրութեամբ, հաւասար է Հիւսիսային-Իլլոյն ձմե. րան՝ սառուցեալ գետոյն տակ՝ Աւրոպայի Ծայ. րը: Երեսն. մայրաքաղաքն Ռուս Հայաստանի՝ ամառն տոուերի մէջ ջերմութիւնն ելեր է 30՝ Ռ. ձմեռն իբր է անգամ մ'ինչուան 40՝ Ռ. զը. րոյէն վար. այսպիսի տարբերութիւն մը մը հա. զի Թէ սառուցեալ գետոյն մէջ, Արենլանտի կղզին կը տեսնուի. ընդդիմակ մը որ գրեթէ ու. թիչ տեղ չտեսնուիր:

Այս ընդդիմակութիւնս աւելի զգալի կ'ըլլայ երբ նկատենք մեր հայրենեաց երկրին ամայի ե. րեսը՝ տարւոյն այն ժամանակը, երբ այն լեռնե. րէն անդին՝ որ զիմը կը բաժնեն Պոնտոսէն, նա. րընջենքներն անուշահոտութեամբ կը բուրեն բաց օդուն մէջ 'ի Տրապիզոն, զոր արգէն ողջուներ է Ծիծառնուին, Հայաստանի վրայէն տնջնելով՝ ա. ռանց հոն ոտք կոխելու. մինչեւս ուրիշ կողմ մը՝ ցածագոյն լերանց ոտքը, Մուսուլ, սաւոյց կը Ծա. խին, տաղաւկացուցիչ ջերմութիւնը բարեխառ. նելու համար: Եւ սակայն Պոնտոսի մայրաքա. ղաքէն մինչև Ասորեստանի մայրաքաղաքը, Հայա. ստանի տարածութիւնն՝ ուղիղ գծով՝ շատ աւե. լուր քան զ16700 հազարամեգր. այնպէս որ շո. գեկառք մը կրնայ կտրել այս միջոցս արեւուն Ծա.

գումակն փնչե մուտքը, և կ'ունենայ Խամբարքն առաւում մը դարնան, փխրե մը մաքրան և երեկոյ մ'ամարան: Հաւանորն գուն այս զբոսական Խանապարհորդութեանս ձեռք չես զարներ, Հայկակ. չես ուզեր փ և նոյն որումն մէջ իրեք այլ և այլ եզանակ ունենալ, մանաւանդ երկրորդը: Այդ ինչ խառաշուռ երկիր է, պիտի ըսես, այդ քնշ Թշուառ հայրենիք է եզեր մեր Հայաստանն: Ա՛հ, երբ պիտի ըլլան հայրենիք, ամեն եզանակ, ներն ալ գեղեցիկ կ'ըլլան, և վայրենագոյն բնութիւնն անգամ կը քաղցրանայ բարեկիրթ սրտի մը: Ի վերայ այսր ամենայնի ես շատ եւրոպացի կը Խանչում՝ Բարիգու և Լոնարայի բնակիչներն, վաճառականներ և հիւպաններ, որ գծուարաւ կը Թողուն էրզրումի բնակութիւնն Եւրոպա վերադառնալու համար. Թէպէտ և կը տեսնեն որ Ընդը կը ստոխ հոն նոյն իսկ խեցեթանի արեւադարձին գիշերը. քայց այն լորս կամ հինգ տփսները, որ երկու մաքրանց մէջ կ'ընկնին, վերադաս կը համարին քան զբոլոր տարին ուրիշ կիմայի տակ:

Օգոյն առաձգութիւնն ու զտութիւնն և անոր հոսանաց զովութիւնն, ըրոց յառակութիւնն, բուսաբերութն առուգութիւնն ու պայծառութիւնն, և այս կերպով մը սգապարիկ երկրիս արգասեաց համեզութիւնն, կազմեցին զՀայաստան անգի զբոսանաց և ամարաստուն աշխարհակալացն Ասիոյ և իրեն մերձաւոր Թաղաւորաց, սկսեալ 'ի Նափրամոյ փնչե ցիւսական շնորհակովիտ. սոյնի գաւառաց Ռուսաց, Վանայ բերդն, որ սեպտեալ ժայտի մը գլուխը կանգնուած է, հարիւրաւոր ոտք բարձր է ստորակայ լեռնազառ տակէն, ան ալ աւելի քան զՃ100 ոտք բարձր է Ծովու երեսէն, այն բնութեան և արուեստից հրաշակքն, - առաջին հանգրուան հանդիպ և ա-

մարաստուն եղաւ այն աշխարհակալ թագուհւոյն, որուն անունը ինչուան այս օրս կը կրէ, այն անունը՝ որ շատոնց մոռացութեան մէջ թաղուած է Լիարեւոնի և Սկրատանայ աւերակացը տակ։

Իսկ մեր թագաւորներն պէտք չունէին իրենց ձմերոցն ստարներու քով փնտռելու։ Մուգանայ ընդարձակ դաշտն կամ անապատը, զոր կը կտրեն ու կ'անցնին Արասի և Կուր, իրարու հետ խառնուելէն թէ առաջ և թէ ետև, ամեն ժամանակ ձմեռը մեր հայրենեաց կենդանիներուն ապաստանարան եղեր է։ Ամռան խոպան անապատ մ'է, և արեւն այրած խոտերուն տակ կը պահէ խորամանկ սմեր, որոնցմէ Պոմպէի բանակն աւելի նեղութիւն կրեց՝ քան թէ Ասիոյ բոլոր թշնամիներէն։ ամառուընէ զեպ'ի ձմեռն՝ արօտատեղի և ճշմարիտ ասպատան կը փոխուի։ Այն վերջին եղանակին մէջ՝ հապիւ թէ թափանցիկ բարակ ձիւն մը կը նստի, Մուգան կը շէննայ օդոց այն գեղեցիկ եպիփուրեաններէն, (թռչուններէ), որոնց տարեւոր տեղափոխութիւնքն կը հիացունեն զերկրագործ և զխմաստասէր։ Այս խաղաղասէր թռչնոց ցեղէն բոլորովին տարբեր և տար ցեղ մը՝ միջին դարուն՝ այս ընդարձակ միայնութեանցս տիրելով, Ծածկեց զանոնք պատեւազմասէր հրոսներով, որ եկեր էին Զինուէն և Սաքսարակ անդին եղած անապատներէն։ Մոզուաց անհամար բանակներն, տառջնորդ ունենալով զԶուրմազուն և Հուլազուն, հոն ձմեռն իրենց միերը ու բանակները կը վարժեցընէին արիւնհիւզութիւն և աւարառութեան, զոր'ի գործ կը գնէին գարնան, բոլոր շրջակայ երկիրներուն մէջ։ Անոնց արիւնարբու գլխաւորներն, երբ տա-

1 Շափրամակերտ աւելցուի Վրն։

քերը կը հասնէին, Ալաաազի զովայիկ բարձրորը կ'ապաւինէին, որ Այրարատայ պարուն ընձէ, և վրան Ապազա-զան մեծածախ գլեակ մը շինեց, քաղաքի մը շափ ընդարձակ, որուն աւերակներն Քչուան հիմա անայցելու մնացեր են Խանապարհորդներէն, ինչպէս գիրքն ալ անծանօթ է հիմա, Կուան անուանի արեւելագլեաններէն՝ որք Մողուաց պատմութիւնը գրեցին:

Բ

Արարատայ այն լեռանց պարն՝ զոր հիմա յիշեցի, բոլոր Հայաստանը երկու կը բաժնէ, Թափելով իր ջրերը մեկ կողմէն Սեփնեան և Կասպիական Ծովերուն, միւս կողմէն՝ Միջերկրական Ծովը ու պարսկային Ծոցը: Այս շղթայն — կցուելով լեռանց այն ընդարձակ գոտւոյն հետ՝ որ Ծայրե Ծայր կը լըջապաւնէ հորիզոնաբար զբովանգան Ասիա, սիսեալ Զինաց և Հնդկաց եզերքէն մինչև փոքր Ասիոյ եզերքը, ու կը մգուի մինչև արեւելեան Սարոպա, — այս հայկական պարը կամ շղթայն, հանգերձ իր լեռնամայթներովը, նոր ժամանակաց առաջին քնապատուան Հումայովթիւ սեպէ իբր կեցրոն Ժանրութեան բոլոր հին աշխարհի: Սակայն այս շղթայն, ինչպէս ուրիշ Հայաստանի շղթաներն ալ, որոշ լիերագրութիւն անթափանցելի պատուարացն Կովկասու, շարունակ կատարացն Անտիայց, Հիմալայայ, և Ապենինեանց, և ոչ իսկ Տաւրոսի վեհ տեպքն ունի: Հայաստան ունի շատ մը երկրորդական լըջութաներ ճիւղիցն Կովկասու, Տաւրոսի և Այրարատայ, որ կ'ընդհատին շատ հեղ լեռնակոյտներէ, ջցուեալ առանձնակ սարերէ, որք շատ տարբեր կերպով վեհ են իրենց մեովը, քաջարձակ բարձրու

Թեաքնն և իրենց տարածոցովք. և իրաւամբ և որ նոր աշխարհացոյց հայրն, Ռիգգեր, իջ կռել մեր հայրենիքը Կանտոն¹։ Արդարեւ ուրիշ փերտ լերեւոր Հայաստան եթէ գիտութ ընդ միջ գաւառցն Միխայեւայ, Ազուանից և Կոստ, ընդ միջ Սեաւ Ժովուն և Կապուխան Ժովուն. ուր լեւնագաւուն փափառնայ աւելի քան զ'3000 մեգր հանգերմ լեւնեւորմ, որոնց բացարձակ բարձրութիւնն է մինչև 5000 մեգր։ Այս լեւնագաւառիս բարձրագոյն կէտն Մափա, կամ Մեծն Այս. բարառ, փառաւելու բարձրութեամբ իբր 500 մեգր քան զՍպիտակ լեւան², և երեք կողմանէ առանձնացեալ՝ իջ բարձրանայ իբրև հսկայ լերանց 4000 մեգր Նրափայ գաւառն վեր, ցուցնելով փառաւորապէս թշուան 50 փարափ հեռան իր աշխարհըսիւիւք. ապիտակ քաղն՝ որ մշտնջենապէս իջ Ժածիկ զայն, ընդգիմակ երևոյթ մը իջ ներ, կայացընէ իր աւ կապերուն հեռ՝ երբոր անոնք իրենց մեռնային Ժածիւյթը մզեն։

Դիտելու արժանի զարմանալիքներն մին և գարձեալ մեր երկրին միջ մշտնջենաւոր մեռնց բարձրութիւնն, որ բաց ի Մափաէն և ուրիշ քաղնի մը բարձրանցներէ, ամբողջ տարին լին գիմաւոր, Այս սառնեղէն գիծն հայկական լերանց առանձնակ սարերուն վրայ լինլնար ի վայր քան զ4000 մեգր, և գոպներուն վրայ քան զ3500, Իրաւամբ ունէր ուրեմ լափն բանաստեղծն (Որափոս) զարմանալու որ

Եւ ոչ ի սարս լերանց Հայոց
... Պաղ Թանձրաման կայ միշտ անլոյծ
Զհամարողոր ընթացս ամառց։—

Ինչպիսի զարմանալի ընդգիմակ երևոյթ կ'ըն.

1 Գերմ. Berg-insel.

2 Mont-Blanc.

ծայրն ուրեմն մեր հայրենիքն ընդ մէջ տարւոյն երկու ծայրերուն ու միջին տփաներուն։ Բնշ զաւարանութիւն ընդ մէջ համաաւարած տպաւորութեան և պէտպիտակոյն կանաչութեան՝ որ շուտով մը առջինին տեղ կը փոխի։

Բայց Բնշպէս կ'անհետանան արգելք այդ մեան և ստույգի սարսափելի կոյտերն։ Ուր արգելք կ'աճարին այնքան անբաւ ջուրեր։ Ամառաւիտոյս պէտք էին բոլոր մեր երկրին երեսը ողողել, աւերել ու փշաջընել, եթէ նախախնամութիւնն առջուց անոր կորնթարգ գիրք մը առանձն չլլար, երբեմն զանախ մը պէս զեռնելով շորս մէջ երկրական ծովուց միջոց։ Ուր կը թափին այդ իրոց մեծամեծ քամակն՝ և կը ձկնաջընեն առաջադուտն Ասիոյ մեծագոյն գետերը։ Բայ ի երկրին զոյգի կորութենէն՝ գետոց յատակէն ալ շատ խոր են, և ամանք Բնշուան հարկարաւոր ոտք բարձր տփուք ունին իրենց Թուխ աղիքներուն վերեւ։ Այս պատճառաւ է որ շատ մեծ ու փոքր գետեր Սև կը կոչուին։ Բայց այդ տարեւոր ջրհեղեղք չէր բուեր երկրին արբուցմանը, եթէ մշակողաց երկայնափա զառապին բազմութիւն ջրանցքներ և իրոց ընդունարաններ չբանար, և շարժուն ցանց մը չձկնադուներ իր մարդացն ու անգաստանաջը եղերք։ Պէտք է Խանչնանք ուրեմն որ մեր նախնիքն, առանց ներկայ գարուս գիւրութիւններն ունենալու՝ շատ Խորտար էին ջրաբալխական արուեստի մէջ։ Չորոց խոտըններուն մէջ Թմբած ջուրն՝ ոչ միայն նեղ ժայռերու մէջէն Խամբայ բանալով կ'ընթանար անխնդ երկրագործին քրքռանց մեանաւ ըլլալու, այլ և երբեմն աւելի գծաւորին և օժապտոյտ Խամբաներով՝ սուր և սեպմէն բլուրներու և ժայռերու գագաթը կը բարձրանար, ձկնաջընելու աւազան մը ժայռերու մէջ փորուած՝ բանաւորի և կամ բանաւորի մը

ընկճուած հպատակի մը ամբողջին մէջ։ Ուրիշ տեղ ալ տարբեր վախճանի համար խոր գետե-
րու տակէն գետնափոր ուղիներ կը բանային։ Ե-
րինակի համար Անի, բուն Հայաստանի եպօքի մայ-
րաքաղաքն, Լոնտրայէն 800 տարի առաջ ալ ու-
նէր ստորգետնայ ջրանցքը։ Այդ ջրաբաշխական
մեծագործութիւնքն հաւատախք մ'են թէ կարող
էին ուրեմն զանոնք շինողներն նաև մեծամեծ ջրոց
հոսանքները քարաշէն կամարներով ալ սանձել,
կ'ուղեմ ըսել կամուրջներով։ այնչափ բազմա-
թիւ էին կամուրջներն՝ որ միջին դարու մեր ազ-
գային երգիչներէն մէկն կ'երգնուր, « Այ քարա-
րաշէն կամուրջնի ։ Բայց սակայն շատ գիւրին
գործ մը չէր Խորասրապետին՝ մէկմէկու միացը-
նել անանկ երկիւ ափումը, որոնց մէջէն կ'արշա-
ւէին սրընթաց և զայրագին գետեր։ Վայ է Վիր-
գիւնայ գեղեցիկ տեղն ։

Ի կամէրջոց ըմբոստն Սրասխ։

Փռա՛ տեղը ջանացին Աղեքսանդր և Օգոստոս թիւ-
նակալներն սանձահարել այդ ամեհի գետը, ու-
րիշ թիւնակալ մը աւելի երջանիկ տեսեց զինքը՝
անոր վրայ գէթ առժամանակեայ կամուրջ մը
ձգելով։ և ահա մէկէն ուրիշ շողջորդ բանա-
ստեղծ մ'ալ (Սաադխոս) երգեց։

Լաւինական կամէրջոց արդ չըլու Սրասխ։

Բայց այդ զայրագին գետն, արհամարհելով կայ-
տերական ձեռագործներն՝ իր ալեացը ներքև ընկ-
նեց զանոնք, մինչեւ ու չեղիկ և աւժամափ եօթ-
նակամար մեծ կամէրջի մը կամարաց տակէն կ'անց-
նի, որոյ հիմունքը համեստ հովիւ մը ձգեց։ Հո-
վուի կամուրջն (Չոլսու-հոփրխի-սի-սի) Հայաստանի
և անոր լիջնակայիցը մէջ առակ եղած է։ Թողլով
ուրիշները, յիշեմ մէկ կամուրջ մ'ալ միայն,

Ջորափոր քաւառին մէջ, միակամար քարաշէն. զոր այրի թագուհի մը իր Ծագիկ հասակին մէջ կանգնել առաւ ի յիշատակ իւր թագաշուք ժախանեալ ամուսնոյն Արասայ, խոր հեղեղաւ մի մը վրայ մզելով, իբրեւ խորհրդաւոր նշան միութեան երկուց սրտից, երկուց աշխարհաց և երկուց հանգիստակաց կենաց. կամբջոյն ստորոտը խաչարձանի մը վրայ դրողմէլ տալով իր սիրոյն և կենդանի հաւատաց նշանակը. Ջիկրնար հայրենակեր մը յանցանեւն այս (կը համարձակեմ ըսելու) հրաշակերտ կամբջէն, լտալ տիւր տըջ մը թէ այն սրարշաւ աշխարհ վրայ՝ որ միշտ կը թռչուն և միշտ կը Ծածկեն իրենց հունը, թէ այդ արձանագրութեանը վրայ՝ որ քրիստոնեական յուսոյ նշանին տակ անեղծ պահուած է, և թէ այն մերձաւոր կրկին ժանքերուն վրայ. Հաղթաւայ և Սանահնի, Հայաստանին միջին գարուց Ս. Իրանեախոսն ու Ս. Պօղոսը¹, ուր կը հանգչին աւելի քան 40 պսակազարդ գլուխք ընդ պարկեշտասուն թագուհւոյն Նանայի, որ է հի. Թագիրն կամբջոյ. բարեբաղդարար Ժամանակն, որ մարդէս աւելի խնայել գիտէ, անարատ պահած է մեզի 700 տարուքնէ ի վեր՝ այդ միանգամայն հայրենակոն և կրօնական յիշատակարանը²,... Բայց այս ինչ է, միթէ այդ փոքրագէղ

¹ Saint-Denis Ռաբիգո և Saint-Paul Լանթարյի:

² Այս է արձանագիրն. « Կաման Աստուծոյ եւ Նանայ ի յազգէ Ռազրատունեաց գաւառք մեծին Սարգսի, Եւր Ջաջարէի և Իվանէի, կին Արասայ թագաւորին՝ որ ժախանեցաւ կիսուրեայ, խաւարեցոյց զիս. կանգնեալ զիս զիսաւ. լինեցի զհամարլու. յիշատակ նմա և մեր. թաւ ինձ, ծնողաց և եղբարց իմաց. Ողբ երկրպագէք՝ յիշեցէք ի փրկառու »:

Խաչն վերին այլ գրած էր. « Նշան Փրկառուի, լեր բարեխաւ իշխանաց յազգէ Ռազրատունեաց: Արաս

աշխատեց Զածկուած յաշխարհի մը կայ՝ որ էր հրապուրե զիս նիւթե գուրս արշաւելու։ Ահ, Հայկակ, քնդ աւելի զորաւոր, աւելի յափշտակիչ և աւելի սրբանուէր բան կայ, քան բնութեան և կրօնից զուգայարմար ներգաշխափութիւնն։ հանգերձ հայրենեաց յիշատակն, բուն և ցաւերուն։...

Հայաստանեայց իրադարձութեան վրայ խաղաղօրէն՝ անշուշտ անգրագարմութիւն մ'ըրիր, որ երկրին զաւիճայր գիրքն, լերանց բարձրութիւնն, ուզից և հեղեղաց առատութիւնն, և համեմատաբար անոնց ընթացից կարճութիւնն՝ պէտք էին որ իրզէմներ և հասանքներ գործէին. և յիշատի մեր գեաց անուաններն իսկ, ինչպէս Ն. Բաբե, Տիգրիս, Ճորոխ՝ իրենց երազ ընթացքէն առնուած են. առաջինն՝ անուանի է իր վտեմակերպ քարաձաղ Թափուանքափն՝ ընթացիցը վեր. ընթը, որ հիմայ Ռուսիոյ ինքնակալութեան հաբաւադոյն մասին վրայ է, և անոր ամենամեծ գետերն իսկ այգպիսի դքանչելի և միանգամայն զարհուրեցիկ երևոյթ մը չունին. վասն զի այդ միջն. բուն և մեծամեծ ժայռերուն միջին իրեն անցք մը բանալու համար, պէտք եղած է որ երկրաշարժն ամբողջ Մեծ լեռը հիմն ի վեր առադալէ, և Թողու մեր ազգային գետոյն Թաւալիչ գահափիշարար, իրեն փրփրերախ և սանձարձակ երթ. վար մը։ Այդ ժայռերուն յամառ գիմակալութիւնը ընդգէմ Արափայ զայրադին յարձանաց՝ տեսնելով մեծն Շահ-Աբաս, հիշեցր քովինն. բուն. Ահա մեզի օրինակ Թշնամեաց գիմակալն.

այս Թափուար Հայաստանի արեւելեան հիւսիսային կողման գտնաւի մը վրայ՝ մուտ 19 ասորուն, երախայ դուռակ մը Թաղլով Դ Նանայէ, որ իր տեղ Թափուարեց յետայ, և Կալուէր Ալլարթուն։

լու. որում՝ Այս, պատասխանեցին, ահա այդպէս, երբոր այգապիսի զարուար նեցուկներ ըլլան. ցու-
ցանելով իրեն ապառաժ գետափուկքը՝ զոր ջուրն
կը ծեծէր: — Եփրատեան, սուրբ գրոց գետերուն
պարագլուխը, որուն ափուկքը 9000 ուղբ բարձր
են, Կարնայ Մաղխի լեանէն սկսելով, 300էն աւել-
ի քարաժառ ունի, 12 փարսան փլոց Մեծ և
Փոքր Հայոց մէջտեղ: Ասոր արեւելեան սփանգափն՝
Արածանի, Մլոյ անուանի Ս. Կարապետ ուխ-
տատեգայն մաս՝ բոլորովին փածայլ կը թափի
բարձրին, և անկմանը ժայնէն ահաջ ալ Կուր-
կուս կը կոչուի: — Վերջապէս Ճորոխ Հայա-
պետափան գետն, քան զառաքիններն աւելի
կարճ և երազ ընթացքով, լիք մը կարելով անց-
նելով՝ կատարեալ լրկէժ մը կը ձևանայ, և թշ-
պէս կը վկայէ գերմանացի բնազնին մը, որ աշ-
խարհիս երեք գլխաւոր մասերուն յայց ելած և
զարմանալիքը գիտած է, բաց ՚ի Նիակարայի լըր-
կէժէն՝ գեղեցիկութեան կողմանէ ուրիշ մը մերի.
նին չի հասնիր: — Կ'ուզես հիմա այգապիսի գետոյ
մը վրայ նաւարկութիւն փորձել. մախր նաւակ
մը Արգուինէն, որ Լազիստանի սահմանակից քա-
ղաք է, թշուան գետոյն թերանները՝ ՚ի Պաթում,
6 կամ 7 ժամուան մեջ կրնաս իջնել. կ'ուզես
գարձեալ Պաթումէն Ղարգուին գաւնալ. նոյն
եղանակով 6 կամ 7 օրուան մեջ կը հասնիս: — Կը
տեսնաս որ գետոյն յառակն շատ զառիվայր է,
իսկ հոսանքն աւելի շատ երազ: Ուստի մեծ բան
մը պէտք չէ յուսալ Հայաստանի գետոց նաւար-
կութենէն. թեպէտ և բաւական մեծութեամբ
նաւակներ՝ Կուրը և Երասխը կարելով անոնց
խառնուրդին վեր ալ կ'անցնին:

Սակայն Յունաց պատմահայրն մեզի կը Ծա-
նուցանէ, թէ իր ժամանակն Հայք՝ Եփրատայ
վրայ կէս բարբարոս՝ բայց հանճարեղ նաւարկու-

Թիւն մը կ'ընէին. իրենց երկրին և օտարին բեր-
քերը կը տանէին, մանաւանդ տեսակ մը արմա-
ւի գինի. բոլորածն նաւակներով, որոնց կմախքը
կամ ներսի կողմը ուռննայ Ճիւղերով և գուրսը
մորթով պատած էր. և ինչուան իմ(մ) տաղանդ՝
կրնային վերջընել. Գեառոյն հասանացը Թողլով՝
շխապ Բարեւուն կը համէին. իսկ զարմը ցամա-
քով կ'ընէին, այս կերպով. նաւակաց հասա-
տուն մասերը կը ծախէին, իսկ մորթը՝ հեաներ-
նին նաւակով բերած իշոց վրայ դնելով. կը գառ-
նային իրենց նաւահանգիստը, որ անշուշտ չէր
նմանէր Մարսիլիոյ. Թերևս քեզի ծիծաղելի է.
բնի այս բանս, բայց ազուարանն Սրոգոս՝ այդ
նաւարկութիւնը՝ Ասորեստանի մայրաքաղաքէն
եան՝ բոլոր այն աշխարհին զարմանալիքներէն վեր
կը համարէր:

Գ

Հիմա ջրերը մեկգի Թողլով՝ մտնենանք հողուն,
փութանք համիլ անգործարան արարածոց. և
երկրարանական կողմութեանց ռազմամանուած
պատկերը մղելով իմանք աւելի նշանաւոր ու
զգաակարագոյն նիւթերը ու տարերքը քննել. և
նախ սկսինք ՚ի վաղուց ծանուցեալ ներկական ու
հողոյին հանքերէն. Ո՞ր գեղադործ լյարգեր Հոյ.
Խաւը, որ կարմրագոյն հող մ'է, Ամենոսի կաւուած
հողուն նման. և երկուքն ալ չիմա իր անուամբն
կը կոչուին. որոյ նման կաւ մը կայ և ՚ի Գաղգիա
Լուառ գետոյն երկու ափանցը վրայ, ՚ի Պլուա և
՚ի Սոմբար. Ո՞ր պատկերահանին ծանօթ չէ Հոյոց
Խաւը, այն կարմիր ներկը՝ որ որմնանկարուց խառ-
նըրգոց մէջ կը մանկ. ԹԷ նկարիչը և ԹԷ գեղա-

1 Իսր 100,000 քիւկրամ.

գործք կը յարգեն Հայոց տունը՝ Թեոփրաստեսայ օրերին՝ ի վեր, իր գեղեցիկ կապոյտ գոյնովը յանշուստ, և երբեմն գաճազմի հետ շփոթուած. որ և երբեմն իւզոտ և շիկակարմիր կ'ըլլայ: Դարձեալ հառվմայեցի նկարչաց ծանօթ էր Արմինի ըսուած հայկեան կապոյտ և ճերմակ ներկն. որով իրենց պաշտօններուն պատերը կը զարդարեին, և որոյ լիարն վեց ֆրանք կ'արժէր: Իրենց անուանի քանդակագործքն՝ Սուսերամարտիկը ու Պեղեակերէի Ապոլոնը յղկելու համար, Նաքսոսին ան լաւի Հայստսանի յղկաքարը (cotes) կը գործածէին, որ նաև մարգարիտներն ու աղնիւ քարերը յղկելու կը ծառայէր: Իսկ միւս տղան, ոյսինքն յետանաքարն Հայոց՝ Նաքսոսինէն ստորին կը սեպուէր: — Հիւներուն ծանօթ էր Հայաստանի ուրիշ կարծր քար մ'ալ, որ երկաթէն անի զորուոր նիւթերով՝ կնքոց գրուէր կ'ընդունէր: — Նախնիք կը գործածէին նաև հայկեան Ուլիմաքայը *Crysocolla armeniaca*, որ Մահեդանիոյ ու Արարոսի մէջ ելածէն անի ընտիր էր. քայց ափսոս որ հիմա անհետացած է, և չգիտցա՞նք ուր գտնուի՞ր: քայց կարծեմ թէ տեսակ մը արջասպ էր, և նոյնն՝ ինչ որ Արաքսոյիք մեր աշխարհին տնուամբը Պարկէ-էրմինէ կ'ըսէին: Դարձեալ ուրիշ տեսակ մ'ալ կը հանէին, Պարկէ-էրմինի անուամբ, զոր մեր բժիշկներն հիմակուան Օլիմի միջակին մէջ կը գտան, (Ուլիէի սղաղ): Մեր երկիրն այս տեսակ բերոց զանազանութեամբ այնչափ հարուստ է, որ շատ երկայն կ'ըլլայ մանրամասն խօսիլ անոնց մասին: այս միայն քաւական կը սեպեմ ըսել որ Հայաստան ճոխ է նաև ամեն ազգ կաւերով, մետաղներով ու պաղլեղով, որ Դիոսկորիտեսայ¹ ալ եւ.

¹ Բժիշկ և բնագետ Առաքելոյն իւր առաջ քան գիտական փորձառար:

Նաթ էր. ճանաւանդ աւանտակ ու աւան լինով ազ խիստ առատ էր գանուի: Կաղարայ և Նաթի. ջնանու ազանքն՝ Նոյի որդաց ժամանակնն՝ ի վեր էր բանին: Բարձր Հայոց երկու գաւառներն՝ ազի անունը էր կրէն, Դարանազի ու Մանանազի, որոնց ազանքն աւանտան ծանօթ են: Աւրիշ մերձակայ նահանգաց գաւառներ ալ նոյն. պէս ազի անունովը կ'ըսուին Մարգ-ազի, Աղարի, Աղաից ձոր և Աղիափա, ուր աղբերք, վառիներ և ազի լճեր բազմաթիւ են: Բայց թէ արդեօք աւանք ուղղիչ կամ սկզբնաւոր ծովու մը քաշուած էն, եթէ երկրիս հին կազմութենէ կամ հրաբույժներէ ձևացած են. ասոր լուծումը էրթու. զում երկրաբանից:

Ինչուա՞նք հանքաց միջ ծանօթացոյնն է ՄԷ ծամիլը որ գեւ Արագածու ծայրերը սփեցոյն կու փայլեցընէ. սե և Խերմաի Նաթի, Կաղարիսն կամ քարամիւթը. որոնց հետ պէտք է յիշատակել նաև Վանայ մետ եկեղեցեաց մեկուն միջ քարէ մը ելած ելը, որ հաւատաի ստուգուած բուն է: — Հանքային անխոյ նշաններ տեսնուած են ընդ միջ լճրանց Բարձր Հայոց և Այրարատայ. և յայտնի գտուած Տայոց Ուխտիք (Սլիթի) գաւառին միջ: Մեր նախնի աղետահաղիւք էր յիշատակեն այս լճրանց մեկուն միջ, Եղեղատանց հաբաւային արեւելեան կողմը, նաւթի հետ մեկտեղ ուրիշ երկու նիւթեր ալ. որք մեզի անծանօթ են, բայց կարծեմ թէ հրային հանքեր են. էր յանձնեմ մեր հայրենակցաց քննել այն տեղերն և մեզի ծանօթացնել թէ ինչ են Ձիւլն ու Ստեղծ. որոց մեքն գուցէ ընտր նոյն թիքն հանքային ածուխն: Անոնց խնամոց կ'աւանդեմ նաև որոշել Վանաիք, զոր ըստք ժայռի ընդերքի տեղ կ'աւանան:

Իսկ ազնիւ քարանց նկատմամբ, մեր նախնիք

Արարատները յարդի կը համարին, առանց ուրիշ տեղերը նշանակելու: այլք կը յիշատակեն յառից: Թորոսի գետըն եղերքն, որ կասպից ծով կը թափեր: Մովսէս՝ առաւելն և ալն գահաւանդ կը յիշէ Սփլաւայ եղեմական երկիրը, Փիւսնի եղերքը: որ ըստ մեզ է Ճորոխ, և Սփլաւան՝ Խաղտիք մեր, ըստ Յունաց ընտիր մատենագրաց՝ Խալիք: Չմոռանք նաև Արածանույ աղբերական մասիկ Տիւաթի վտակաց մեացուցած գետիցն և բոլորածն ուղումքն այլ:

Իսկ հասարակ քարանց կողմանէ Հայոց լեռնքն անապատնի հանքք են: նոյն ինքն մեծն Մասիս միակաւար տն որոքիւր քար մ'է, կասարը քերմակ փաթեթ պատած, որ անշուշտ իր հիմք հազարմեցր ուղղահայեաց բարձրութեամբ ընն ըստ տակի վանմութիւն մ'ունի, քան Շամբրամայ մեր լեռներին կարած կոթողը, զոր Ասիոյ մայրաքաղաքին կեդրոնը կանգնեց, իբրև հին եմփն հրաշալեաց մեկը: Այս քարանց քանի մի կասր կրնան տեսուիլ և 'ի Բարիզ Լուվրի գետ: նայարկ սրահներուն մէջ, զարմանալի քանգակներով և տակի զարմանալի արձանագրութեամբք ծածկուած: Բարեկոն և Նիւուէ մեծաւ մասամբ մեր երկրին քնիկ հարստութիւններուն կանգնուեցան ու զարգարուեցան: յայտ է Թէ ինքն ալ զուրկ չէր այգալիսի շինուածներէ: Թէ և ուրիշներէն տակի աւրըշտեալած ալ է: տակայն գետ ինչուան երկք հազար մեցր բարձր լեռանց գագաթման վրայ ալ բնեաւորի արձաններ ունի: Թուքս՝ մեր երկրին քարահառից երկարապատում ցուցակովը ընանրաբեռնելու համար, այս չափ միայն ըսեմ որ հայ հողուն տիրող քարերն են պորփիւր և պաղաւտ: Այս յետինս Սեանայ լճին մտերը Գաւնոյ խորամորթն մէջ հարիւր մեցր բարձրութեամբ կոթողներ մեացուցած է:

որ իրանցքն մագական և զեմ տեսարան մը կ'ըն-
ծային, արժանաւոր մեծագի տխորժակաց հսկա-
հասակ Թագաւորին Տրգատայ, որ վախից և ան-
զընգոց վրայ երկընցած սարառափի մը ծայրը
չթեղ հովանոց մը կանգնեց, 'ի վայելչ Նայոց Օ.
բիորգին, իր սիրտիան քրոջը, « Ի համար քեռ
խորոյ Խոսրովիգիտայ »¹. վրան տասուիրեք դար
անցնելէն ետե գեանաշարժով մը կործանեցաւ.
բայց իր Քաջորդներն, գրեթէ ամբողջ կեցած՝
կը հաւաստեն մեզի՝ որ այդ գտատակերան Յու-
նաստանի և Հռովմայ ընտիր կերտուածոց վեր-
ջինն էր. — Այս բնութեան և միանգամայն ա-
րուեստի կառուցած հոյակապ արձաններուն ան-
միջապէս մօտ՝ ուրիշ մ'ալ կայ, որ առջիններուն
այդ երկու գերազանց առաւելութիւններէն զատ,
կրօնից յիշատակարանն ալ ունի վրան. և է մէկ,
կամ թէ լաւ ևս ըսել եօթն եկեղեցի և ներքա-
փոր քարակտուր մատուռներ. որոց խոր միայ-
նութեան մէջ ծածկուած Քաջ երկար գտեր
այն յանգուփն գեղարգն, որ մեր Փրկչին կողջ
պատուեց ².

Արգանութիւն 'ի Նայաստան նաեւ, թէ և քիչ
տեղ, մարմարինն, աշապասդր և բիւրեղ, Բայց
իւր քարահառից բազմակերպ տեսակներն իւր չը-
րարըզիւից բերքերն են. որոնք Այրարատայ հա-
զարաւոր եկեղեցեաց շինութեանը գործածուած
են, և որոնցմէ գեռ կանգուն են Քաջած քանի
մը հարիւր, ոմանք ամբողջ՝ ոմանք կիսակործան,
տանն, տանններէք գտրերէ 'ի վեր, ժամանակ՝
փոխանակ մաշեւու այս գեղին, սեւ, գորշ և գոյն-
զոյն քարերը, կարծես թէ ալ աւելի կարծրա-
ցուցեր է. Բոլոր Անիի և իրեն շրջակայիցը մեծա-

¹ Խորենացի Բ. Ղ.

² Ասոր համար կ'ըսուի Գեղարգոյ կամ Աւրի վանք.

մեծ շինքերը այս քարերէն շինուած են. կան այն պիտի եկեղեցիք, որոնց շինութեան մէջ ափ մը կիր գործածուած չէ. Թեպէտ և դիւրին էր այն քան կրային լեռներէն շաղախ շինել, բայց այս պիտի շինուածոց քարերը իրարու կապելու համար՝ երկաթի կամ կապարեայ ճանկեր և թիթեղներ կը գործածէին, և երբեմն զատուի ալ զանց կ'ընէին:

Այս տեսակ քարերն բնականաբար իրենց ծընունդը մագերնիս կը բերեն. այն ստրասպինի Թ. տանները որոնք երկրիս կողերը պատռելով մեկ մեկ ծխալունջ լեռ մեանալով կանգնեցան կեցան: Այն մարած հրաբուխներուն համար կ'ըսեմ, որոնց մնացորդներն, ինչպէս նաև հանքային լըոց առատութիւնն, մեր երկրին բնական կազմութեան մեկնչանաւոր կերպարանքը կ'ընծայեն. և չեմ գիտեր թէ կայ արդեօք ուրիշ աշխարհք մը՝ որ մերոյն պէս տակն ու վրայ հերկուած ըլլայ այն պզուտոնական ուժէն՝ որ այդ վիթխարի և ահաւոր ելեւէջները գրոյժած է իր վրայ: Գազ դիոյ Օֆէոնեի մէջ Տօթի մարած հրաբուխները, գաճաճներ են այն երեք չորս հազար մեգր բարձրութեամբ հսկաներուն քով, որոնք թէ և չիլած են՝ բայց զօրութիւննին աւելի թմրած է քան թէ կորած բոլորովին. և իրենց ըրած աւերմանց հետքը, որ շատ երկար ատենուան բան չեն, անարատ պահած են: Մեր աշխարհքին մեկ զարմանալի ընդդիմերեւոյթն ալ այս է: որ եթէ պատմագրաբար նայելու ըլլանք՝ երկրիս ամենէն հին մասն է, և մարդուն բնիկ գաւառն. իսկ թէ որ երկրաբանօրէն քննենք՝ նորագոյն կողմուածններէն մեկն է. և վերջի ժամանակներուն մէջ շատ մեծ խլրամունք և փոփոխութիւն կրած է: Լրաբուխներէն բազմաց բռնկիլը պատմական գարեկերջը հանգիստած է. ինչուան կան ումանք որ հա-

զոր հինգ հարիւրէն, երկու հազար տարիէ վեր լին հլլեր. և մինչև ցարդ յայտնի էր տեսնուին լաւայի գանազայն հեղեղներն, որոնք տնձաւոր տներու պէս ուղարուած են այն հրաքիւից բերանա-
ցեալ վին բաշտիւից ու ստորանին: Նոյն իսկ իրենց վրայի թեփը, (եթէ ներեն ինծի երկրա-
բանք այսպէս ըսելու), ամենին կորուսած չէ իրեն հին փայլմանցը, և մամուսն գեռ վրան քա-
ջէ կապած: Մեր նախնիք աւանգուածեմք զի. տէին Մեծ լիւսն փլլիւք, և Աւագ Մասեաց կռ-
ղը մընաւափ մը երկայն բացուած խոր պատա-
ռուածքը: Այն գմբխակն վին չէ թէ միայն մեր ազգային քերթաղները ապշեցուցեր էր իր ահար-
կաթեմանքը, հապա Պայուցնի և Սուսնի նման. ներն ալ. վասն զի այս Ապուլնի որդւոց այրերն, որ քան զերկրաբանիցն աւելի թափանցանց ու հեռատես են, գաւազակեցին թէ Մասեաց Ծոցը գեռ մեծ եռացմանք կան. որ և յիրաւի իսկ 1840ին յանկարծ գուրս պռսթկաց արձըկելով. Ծուխի սև ալիքներ, լազախ, քարեր ու ջուր, և բոլոր Այրաբառայ գաւառը գողացընելով: Ան-
շուշտ այդ միջոցին այն սրբազան գաղաթմանց վը-
րայեն հեռացեր էր հրեշտակն Քնայ, ուր որ մեր գարուս արձակարանից համերան, Մարտիրո-
սաց երգիչն (Նազուպրիան) ազուարար հաներ կեցուցեր էր զնա: Վանայ լճին արեմտեան գին եզող լիւսնց մեկուն վերջին հրգեհումը 1441ին էր յիշատակուի. իսկ Սիփան, որ նոյն լճին հիւ-
սիսակողմը վսեմ կոնաձեւով գրեթէ չորս հազար մեգրէ աւելի քարձր զցուած է, գեռ Ծծմբախտան. թեթև լողի մը կ'արձակէ. - արեւելեան կողմը՝ Վարազ, օտար չէ պզուտոնական կաղմուածքէ. իսկ լճին հարաւակողմը գեռ այս տեսակ նշան. ներ ստուգուած լին ի Խանապարհորդաց. բոցց փ գարուն վերջերը այդ կողմիւրը բնակող Ջըդ.

Նաւոր մը, Գրիգոր Նարեկացի, Հայաստանի Ս. Բեանարգոսը. իր առջերկն մէկուն մէջ հրաբլլէ խոյն բարդոյման ազատեկարագրութիւն մը կ'են-
րեցնէ. « Լերինաթինց խոր վիհ 'ի վեր, ծափին
'ի նոյն շտապ յորձանից. Հրակոծ լերանց ան-
'ի մէկն 'ի տապ բոցն 'ի ծաւալ ծով խոր հերձաւ-
'ի ճապաղ ճեպով դարձ նոյն 'ի դարձ խաղալը
'ի փութայր 'ի տեսանեւ 'ի Արգէն մեր նախնիք
Պրիստոսի Թուականին առաջին տարիները այս
լերանց մէկուն վրայ կը ճանլնային « տուն կրա-
'ի կի, անյաղ հրոյ, անգագար այրման տատուա-
'ի ծոցն, և քարինս հոսեալ յափն յորդարաւք
'ի աղբերն... քանզի վառէին զերակն՝ քոյրն, և
'ի զաղբիւրն՝ եղբայրն » . Թերեւ ժամն պայծա-
ռութեանն կրակը այլարանեւով 'ի քոյր. Ուրիշ
կողմանէ գիտեմք որ աս ծովակիս ջրերը աւելի
լոյի են քան Թե աղի. մանաւանդ եղերքները ա-
նանկ խառնուած են բորակային բազալթու-
թեամբ՝ որ կտաները լուալու կը գործածենն.
Իսկ Սեւանայ լճին՝ ընաւ տարակոյս լիայ հրա-
բլլային կաղնութեանը վրայ. կրնանք ըսել Թե
հրաբլլի խառնարանաց մեծագոյնն է. սեպա-
ցեալ և կոնաձև քարալեւներով շրջապատած,
որոնցմէ տասուերկուքէն աւելին իրենց առան-
ձին բաժաններն ունին ջրով լեցուած կամ պա-
րայ. Ասոնց ետին կը բարձրանայ գեղ 'ի արեւ-
մուտք փթխարին Արագած (աւագորէն Ալա-
կէ), բոլորովին զատ առանձնակ, և Հայաստա-
նի լեւներուն ամենէն լայնամիտար և ստոյգ չա-
փաւաններուն մէջ բարձրագոյնն՝ Մասիսն վեր-
ջը. որուն հետ, ըստ Ռիգգերայ աշխարհագրին
գեղեցիկ մտածութեանը, կը ձևացնէ մեծ դրան
մը երկու կամարակալները, ուսկից կ'անցնին Գան

գիտի եղբայրներէն զէպ 'ի Պոնտոս ու Կովկաս Ժա. նապարհորդող ամենայն կարաւանք: Արագածու կառարը շորս գազաթ ձգտուած ու ցցուած է, որոնք իր խառնարանին եղբայրը գիտակի կեցած են, և պայծառ ծծումք ունին կողերնուն վրայ: Ա'երևի թէ Քրիստոսի Թուականին առջի գարն. բուն մէջ գեա ասոր պատառուածքներէն ծուխ կը ցնդէր: Վասն զի ծի գարու գիւրահաւատ մա. տենագիրներէն ոմանք կը պատմեն թէ լերան խո. ըը քարանձաւ մը կայ, ուր մեր Լուսաւորիչն մատուռ մը շինէր ու կանթեղ մը կախած է, որ ինչուան 'ի կառարած աշխարհիս վառ պիտի մը. նայ: — Մտերս բրուսիացի Ժանապարհորդ մը Հայաստան հիւսիսէն հարաւ քաշելու առնել, երեք գիշեր ետէն ետէ տեսեր է Այրարատայ լերանց վրայ ցոլացեալ լոյս մը, տեղացիք ասի. կայ սեպեր են հաւաստի նշան մը գետնաշարժի Պարսկահայոց մէջ, և յիշաւի նոյն օրերը Իս. վրէժ շարժ կ'ըլլայ: Այն նահանգը որուն յաշա. ստանն է այս քաղաքս, միշտ Ատրպատական ա. նունը կրած է, որ կը նշանակէ Գէլի կամ անն կոյ, և ունի, ուրիշ լեռներէն զատ, Սաւաղանի հրաբխային սեպուհը, որ գրեթէ Սպիտակ-լիւրան շափ բարձր է: — Բայց Հայաստանի և բոլոր յա. ռաջակողմն Ասիոյ մէջ ամենէն փնդանի հրաբու. խի զօրութիւն և նշան ունեցող լեռն է Թանդուի (գուցէ Թոնրակ կամ Թոնդրակ իստ նախնեաց) իբր 10,000 ոտք բարձր, Պայէզիտ քաղաքն երեք կամ չորս փարսախ հեռի զէպ 'ի Վանայ ծովը. որուն գազաթը ամենեքն նման է Վեսուփի, բա. ժախը շատ ընդարձակ և խոր, յատուկ մեծամեծ քարիկք և բիւրդացեալ ծծումք, և շատ տեղէն անգագար ջրային և ծծմբային գոլորիք կ'ըլլան: Լերան մէկ կողմը կայ ուրիշ բաժանի մ'այլ ջրա. լից, և տնոր մօտ տեղէ մը մեծ լըլմամբ աղբիւ.

բարձր շնորհի կ'ենէ, ուր կ'երթան բժշկութեան համար: Աւելի զարմանալի յատկութիւն մ'ալ է (Նարեկացւոյն բառով ըսելով) լերիւնքից որոտմունքը: որ լերան փորէն կու ըսուի երբեմն երբեմն, և Ամերիկայի Ամառայն հրաբխից (դա. Բոս, պոպոյիւն) ըսուած ժայներուն կու նմանի: Ռուսք և Օսմանեանք իրենց վերջին պատերազմին առեն՝ Պայեղիտու երկու կողմը բանակած, դիշեր մը յանկարծ որոտմունք ըսելով՝ կարծեցին թնթանոցից ժայն, և մեկէն զինուած իրարու դէմ ելան: Ինչուան որ իմացան բնութեան զազանիքը:

Գանի վտճի և ահաւոր պէտք էր ըլլար Հայաստանի երևոյթը քանի մը հազար տարի առաջ, երբ ներքին ծովերով ակտեսալ, յառաջակողմեան Արփայ բարձրագոյն տափարակին վրայ անկուած հարիւրաւոր հսկայ հրաբուլգներէն, իբրև բնութեան լապտերներէ, բարկաճայթ բոցեր կը ծաւալէր այն նորածին ժողովուրդներու վրայ, որ գեռ անստոյգ քայլերնին շարժել կու սկսէին գէպ ի անծանօթ երկիրներ:

Դ

Անցնիք հիմա այս փնտռոտ կերպարանքներէն՝ անոնց բուն ծոցը. բայց ես չեմ ուզեր, Հայկակ, Պիտիգոնի երեքժանւոյն հարուածներովը քեզի Պլուտոնի մթին զազանիքները ցուցնել: չեմ ուզեր և ոչ իսկ կրնամ գիմացդ գնել ինչ որ բնութիւնն ծածկած է իրեն ալուցը մէջ. ուսկից աշխատանք իմաստուն՝ հաւասար համբերութեամբ և անբարութեամբ անխափած՝ խողովակի մը ձեռքով խաւարային անդունդներէն գուրս կը հանէ կը մէկ պիտանի ըլլալը: Միայն Հայաստանի մե-

առգտման հարապատեանը վրայ քիչ մը կ'աւելնէ խափը, և հաս ալ նշանաւոր երեւոյթ մը պիտի տեսնեն: Սկսեմք ամենէն յարգել հրահանելի նիւթէն:

Զարմանալի բան մ'է որ ամեն մետաքէ առաջ յիշատակուած է սակին աշխարհիս առաջին մասնէն մէջ: Աստուածաշունչը գիրք Նախապայաւելի սակին Փիտոնի ափանջը վրայ էջ ցուցնեն, որ է Նքեմայ առաջին գետը, զոր կ'անուանենք Զարոհ: այս գետոյս պատան երկիրն է, Բնդդեա առաջ յիշեցի, մեր Խաղափն և Յունաց Խալիս ըստնը: և Թէ որ հիմա չի գտարի հան սակի, մի զարմանար: Վասն զի Մովսէսի և մեր արերուն մէջ 3400 տարին տակն անցեր է, բայց անտարափոյս էջ յիշեա Արգանաւորգները՝ որ Մովսէսին երեք կամ չորս Գար ետքը այս կողմերս եկան աւելի գեղեցիկ յափշտակելու, զոր ես ալ էջ հասելը: Նամ սակահանք: էջ յիշեա Նաե որ քանի մը Գար վերջը բանաստեղծներուն հայրն՝ արծաթաճոխ Ալիսիւսայ Ալիզները մէջ էջ բերե, զոր հիմա կուան հեղինակք կ'իմանան Արժնութաւիթ (Ճանիկ) և բուն Խաւիթը (Խաղափն): այս բառս յուշարեն էջ նշանակե հանք (երկաթի) և հանքերուն վրայ աշխատողները: Մինչև հիմա գեա արծաթ էջ հանեն հան Արափուշխանի (Արծաթահանք) և Խափիւրայ մէջ, որ է մեր Սպերը և Սորա: բունի Սիփիւրայն: Այս երկիրս իր սակահանքովք Ժանութ էր Նաե մեծին Աղիջսանգրի ժամանակ, որ մարգ զրկեց հան սակայն համար, բայց տեղւոյն բնակիչներն վրանին վաղելով ապանենցին: Նմանապէս ք Գարուն մէջ այն կողմերը Փառանքի սակահանքը հակառակութեան տալիժ էր Սասանեանց և Բիւզանդեանց մէջ: Ժէ Գարուն Զաւարհարհորգներէն մէկն կ'աւանդե մեզի, որ նոյն իսկ տմանեան կառավարութեան տանն ալ: Սպե.

րի սփեհանքն կը բանէին, և ետքը իրով լցուած համար՝ հարկեցան թողալ: Նոր առեւններս քանի մը երկրաբաններ ստուգեցին որ Կարնոյ լեռներուն հազմաւածքն նման են Ալշալի լեռանց, և շատ արեւմտեցան որ հանքեր ալ պիտի ունենան, բայց աւելի չփնտռեցին: Յիշելու է որ Կարնոյ գոգաւոր գեղերէն մէկն Արծաթի Կ'ըսուի: — Մեր հիմքերորդ դարու ազգային պատմիչը կը խօսի Արարատայ սփեհանքերուն վրայ, առանց տեղը ցուցնելու: — Հայաստանի Կուր գետով սողաւած հիւսիսային արեւելեան կողմը, գտեր են Ռուս վերախցուր թէ հանքաց և թէ գետոյ մէջ սփայ քանակներ: Այս տեղերուն ալիւար հագորտեան անուանց մէջ ալ շատ կան սփի նշանակալ: Նոյնը հաստատեցին նաև արեւմտեան Հայաստանի հանքերն, զոր որինակ, անցեալ դարուն սփիլքը, Ոգդերի Զանապարհորդութեան ժամանակ, Արզումայի մէջ սփի ալ կը հանէին: — Արդէն յիշած արծաթահանքներնուս վրայ աւելցնենք Ասրպատականի և Քիւրախտանի մէջ յայտնուած հանքերը, որոնք բանուած չեն: Մահադի խալիֆային տակն (775-785), ժամանակակից պատմագիր մը կը վկայէ որ Հայաստանի մէջ զուտ արծաթի լեռներ գտնուած են, բայց որոշ տեղը չի նշանակեր: — Առաւ են 'ի Հայս պըշի հանքերն, մանաւանդ Գուգարաց ալ խարհին մէջ, որ Գոգայ և Մագոգայ նախնական երկիրն է, վերին Կուրի հոսանաց վրայ, բովանդակ լեռանց շարք մը Պըշտուս անունը կը կրեն, և գործաւորներ միշտ կը բռնին: Նոյնպէս կը գրուուի պըշնի 'ի Գարապաղ, Արզնի, Սպեր, և Մոկաց գաւառը 'ի հարաւափողմն Վանայ լճին: Եւ ինն աւելի առաւ և և զանազան տեսակ, մանաւանդ հարաւային Հայաստանի մէջ: յիշեալ լճին արեւմտեան հարաւափողմն կայ Երվանդադ և Կա-

գործնադիր ըստ լինի: — Ապաքեն զառ Հայա-
ստանն հ' ընծայէ կամ հ' ընծայէր Վիլ, Քոլեզ, Լա-
ռիլ, Ենֆ, և այլն:

Ե

Դառնանք հիմայ քննելու մեր երկրին երեսը
և գործարանաւոր արարածները: Արկրին ձեռ-
կերպութիւնն և կլիմայն, ինչպէս որ տեսանք,
մեղի բարգաւաճ բուսաբերութեան մը յոյս լին
տար, մանաւանդ մեծամեծ և թաւ ծառերու:
Պոռտուէն 'ի Պարսկաստան գնացողն ճամբուն վը-
րայ գրեթէ բնաւ չի տեսներ անտառ մը կամ բարձր
ծառեր, այլ թուփեր, մացառներ և հազիւ ու-
րեք քանի մը ծառ մեկտեղ: Բայնն՝ Արարատայ
մեծագոյն գաւառն՝ ուր Արափս կը սկսի իր ըն-
թացքը, 'ի հնուց Անիոյ հանուաներ, բնակիչք
երկրին՝ փայտի տեղ իրենց տան վառելիքը անաս-
նոց աւելորդօքը կը հոգան: Բայց տուններին ոչ
սովորաբար կէս սառերեկեկայ ըլլալով՝ բլրի մը
կամ բարձրագիւր գետնի մը կող թաղուած, ջր-
տէն հ' ապահովին: Քանոփոնի տունած նկարա-
դրութիւնն այս տներուն վրայ՝ յետ 23 դարուց
հիմա ալ կը ստուգուի: Երեսակը խոստովանելով,
փայտի պահասութիւնն ոչ այնքան բնութեան
որքան բնակչաց անհոգութենէն է. վասն զի նոյն
հեղինակն և Ա. Աուրաթոս և այլք կը յիշեն Ծա-
ռոտ լեռներ և տափեր՝ նոյն Արափսայ գեղեցիկ
հովտին մէջ, զոր Հաովմայեցիք հաւնելով կը կո-
չին Արափսի գաւառ (Campi Araxeni) և ան-
կէ բարեբոյս չէին գտներ Անիոյ մէջ. այնչափ մը-
շահութիւնն մեր նախնեաց աստէն կրնար կոկնչ
շտկել զանհարթութիւնս բնութեան, և թէ այս
գեղեցիկ գուտարս Արարչին՝ կրնայ անհարթու-

Թիւն մ'ունենալ: Հիմա ալ կը գտնուին անտառք 'ի Հայաստան. և այդ Անփայտ Բաւենոյ մօտ՝ Սողանչու լեռներն 20-25 փարսախ երկայն տեղ ծածկուած են պէս պէս տեսակ եղևնեղք, սոճեղք և Թեղոջիւք: յորոցոչ միայն բնակիչք կողմանցն, այլ և պետութիւնք Սամանեանց և Ռուսաց փայտ կը կտրեն 'ի պէտս շինութեան ամրացաց, որ Հայաստանի մէջ իրարու գէժ կանգնած են: (Վասն զի 7 գարէն 'ի վեր աշխարհներս ոչքաւ լի բաղդ մը ունեցեր է՝ ըլլալու միջասահման, կըռուատեղի և որս երկու նախանձորդ և զիմա մարտ տիրապետաց): Այս լեռներէն կտրեց Հուլազուզանի որդին իր Ապաղա բերդին հիմնարկութեան նիւթերը: — Սողանչուի արևմտեան կողմն են մայրենոր լեռիկէն Տայոց, ('Խոտի Հեյլենաց) որք կռուեցան ընդ զնոցին տասն հազար Յունաց, որոց առաջնորդ էր Սոկրատայ բարեկամն Քսենոֆոն: — Արեւելեան կողմն, մեր Սիսական և Արցախ աշխարհներն մայրոտ և մացառոտ են, որոյ համար ալ հիմա Գորա-դաղ կ'ըսուին: (Թերևս Արցախ ալ նոյնպէս իմաստ մ'ընծայէ): Արեւմտեան կողմն՝ Բարձր Հայոց և Մոփաց միջոց շատ անտառներ կան, նաև կաղնեաց և ընկուղնեաց: Իսկ հարաւակողմն մեր երկրին, Տիգրիսի հովան և Վանայ պարատափին միջոց, մանաւանդ այս եպիքներս հարաւային և արևմտեան կողմերն, այնքան անտառոտ է, մինչև մեր նախնիք Փոյտի-ալ-Խուհ կ'անուանէին Տիգրիսի և Վանայ անջրպետող լեռնաձայր սահմանը: Նոր ճանապարհորդք այդ անտառաց մէջ գտան տեսակ տեսակ կաղնի ծառեր, որ ինչուան հիմայ անծանօթ էին Արոպէսացւոց, և բերին իրենց երկիրը տնկելու: Այս անտառներէն կու գայ աղետադոյն 'Իւլիդն և 'Իւլդէն, զոր ոչոց մեղք կ'անուանեն կամ մանաւայ. և անկէ՝ Տարօնոյ երկիրն, որ է այժմեան

Մըջ գաւառն, Մեղրաբուզի կ'ըսուէր: — Այս բարասեան ընթաց վրայ Թխանեաց պաւրաթներ կան ինչուան 7800 ոտք բարձր տեղեր, և գիհի ծառեր ինչուան 8200 ոտք բարձրութեան վրայ. իսկ Թփառեասի ծառեր՝ ալ աւելի բարձր կը զըսուէին: — Փնչցեա յԱւրուպէ որ և է սասիճանի տակ՝ այգլափ բարձր տեղ ամենեկն ծառ չըսուէիր: — Գուգարաց երկիրն մեր նահանգաց ամենն հիւսիսագոյնն, ամենն ալ ծառոտ և շատարոյսն է, իր խորանիստ գրիցն համար, Աւրայ գեղեցիկ պարահովտին մէջ. կարփր և ձերմակ կնձիկք կ'աճեն հոն ընդ կաշի, հացի, պտղի, և պէտպէս եղևին ծառոց: Մեր Ե գարու սրինակազիր հեղինափն աշխարհագրութեան՝ կը յիշէ հոն տառախի ծառն և համարածառ ալ: Նոյն հեղինափն (Մովսէս Թորենացի) կը յիշէ Արարատայ մայրաքաղաքին, Արմաւրայ, վսեմական սափնէրը, որոց տերևոց սասախանն՝ հմայից ազդումն կը մեր նախահարց. մեր ատեններս կարծուեցաւ թէ այդ ծառերուն մեծամեծ կոճերը յայտնուեցան հողուն տակ՝ այն տեղունա՛ք, ուր երբեմն կը մտենար Արասի, որ աւելի յեղեղունի քան ըզժամանակն՝ յետ քառասուն դարուց փոխեր է իր ալեաց ընթացքը և հեռացեր ի քնափարանէ որդւոյն Հայկայ: Այս տեսակ սափներէն գեռ հաս մը կենդանի է և ամբողջ հրապարակի մը կէս կը ծածկէ յՈրդուատ, հին քաղաք՝ մա քաւաղաղիցն Արասիայ. բունն գետնէն երկու մեզր վեր տասն մեզր չընապառ ունի: Արնայ կարծուիլ թէ արևելեան սափն սեփհական ըլլայ Հայաստանի. յայտնի է որ Հաովմայեցիք մտուցին այս ծառը յարեմուտս:

Այս աշխարհակալ ազգին վրայ ընկնալով խառքերմիս, յարմար կը սեպեմ յիշել հոս, որ իրենց աշխարհակալութեան լուսագոյն ստացուած.

Ներքին մեկն էր տար երկրի բերքերն ընտանեջը. նեւ, Հայաստան ընծայեց անոնց ուրիշ բոյսերն զառ զԾիրանն, որ գեւ խալիոյ մէջ իր անուամբն արեւնիփա կ'ըսուի. և լատիններէն malus armeniacca (մալուս արմենիազա), այսինքն հայկական խնձոր. որ կ'երևայ թէ Նոյնն է զոր Պլինիոս սաւորոց մէջ կը գտակ, և անուշաչոտութեանը համար նախագաս 'ի սալորս: Ի՞նչ ըսեմք Հայոց խնձորոյն համար, որ այնպէս անուանի էր Արաբացւոց մէջ, մինչև իրենց բանաստեղծներէն մեկն՝ արշալուսոյ մեկհատիկ նմանութիւն կը գտնէր որիորդ մը՝ հայկական խնձոր խածած: — Ընդհանրապէս սովորական համեղ պտուղք առատ են մեր երկիրը, և ամեն տեսակն ալ կը գտնուի, բաց 'ի Թզոյ և 'ի ձիթապաղոյ. սակայն ասոնք այլ հարաւային և ցած կողմեր անծանօթ չեն:

Իսկ մահացուաց ամբոստեան ոչարակ տուող ծանն. — որթն՝ առաւել քան զհասարակաց կարծիս կը յաջողի 'ի Հայաստան. որովհետև բուսաբերութեան սահմանագիծն շատ բարձր է 'ի Հայս, երկիրն կը բերե աղէկ խաղող, որոյ և առաջին հայրենիքն ալ եղաւ յետ ջրհեղեղին: Արտախայ պարահովտին մէջ ընտիր այգիներ կան. և Արեւանայ գինին նարնջագոյն, քաղցր և մէկահոտ՝ Սպանիոյ, Ունկարիոյ և Պուրկունեայ լաւագոյն գինեաց հաւասար կը տեսուի: Անվարժից իրատ կու տամ Գանձակայ գինին շատ չփորձել, որ թէ և անուշահամ՝ սաստիկ զօրաւոր և զԸԼ խաչար է. իսկ Գարապաղի գինիներն անոյշ և գրեթէ եղտո են: Տապանակիր լերան վրայ, յԱ կոռի 4000 ոտք բարձր տեղ մը, յանյիշատակ ժամանակաց՝ այգի կը մշակէին 'ի յիշատակ այգեգործութեան Նոյի. այն լերան բլրոց մէկն հին տանն Գիւն, Բլուր կ'անուանէր, վտակ մ'ալ Գի. Կեօյն գետ: Վանայ պարտաափն ալ ինչուան 1700

մեզր բարձրութեան վրայ գեւ այգիներ ունի որ երկայնագիծով խաղաղ հու տան, բայց չեն համար ինչպէս Արարատայն: Կարնոյ բարձրաւանդափն ոչ այգի ունի և ոչ պտուղ: որոնց պակասութիւնը հը լեցընէ իրեն Ճորոխոյ հովտին Փարթուժ վիշափն: Բայց անոնց փոխարեն կը բերէ աղին արմախք: Իսկ Սեւանոյ պարստափն աւելի բարձրագոյն ըլլալով՝ ասոնցմէ աչ զուրկ է: — Յորենն ընդհանրապէս ընտիր է, և Կոյ մեծահասակ տեսակ մը, որ և շատ կաշտուն կամ առածից խը մար հու տայ: Ո՞ր աղցային պատմագետ չի յիշեր արգաւանդ և բերրի... Շիրակոյ ամբարշն է: Ուրիշ տեսակ արմախք աչ լաւ և առատ են: Իսկ բանջարեղէնք և խաւարաք, Թերեւս ամեն տեղէն աւելի պատուական և բազմատեսակ: 300 տեւածկէն աւելի կը համբուին բնիկ տեղական աշուտմք:

Հայկական Փլորայն շատ հոգ չունենալով պարտիզաց և ընթանոցաց, աւելի վայրենի ու խաղան տեղուանք կը սիրէ. իր լեռնային բուսարեութիւնն պէտք է բուսասիրաց համար շատ հետաքննելի ըլլայ: Վերջին սահման բուսարեութեան 'ի Հայս 4000 մեզրէն աւելի վեր է. անիկց աչ բարձր՝ միայն մեծին Մասեաց վրայ կը գտանուին գեղատաղիկ (*aster pulchellus*), մինափրփ քնքոյլ (*astragalus mollis*), Կանթեղնիկ քարաբոյս (*campanula saxatilis*) և այլն: Հըռ. լափաւոր բուսարանն Բիգոն ԴուռնըՖոր՝ որ անցեալ դարու սկիզբները կը Խանապարհորդեր 'ի Հայաստան, չէր գծուարէր գրախափն նշանները տեսնել 'ի Կարին և յիշխածին. այնքան զմայլան էր այն կողմնորում հարուստ և գեղեցիկ բուսարեութեան վրայ: Հիմակուան բուսարանք և չըջագայիկք Թէպէտ և այդչափ չեն զմայլիր, բայց տեղու աչ չեն: Ասոնց նշանած ծաղկանց

մէջ, չեմ գիտեր որ ցեղին մէջ գտանելու է Աւստ-
րալ-պիտ ըստած գեղեցիկ ծաղիկն փոքր և վար-
դամէ, և այնպիսի վառվառն թանձր կարմիր
գունով՝ որուն նման մը չեն գտած անասունս
վայց. թերևս աւելի գիւրին Գաղթ մը գտած է
մեր միջին գարու գուսանաց մէկն, իր սիրելւոյն
նմանցընելով այդ ծաղիկը:

« Այ աղբերաց արուն՝
Որ բուսար մէջ քարերուն,
Աչուիդ 'ի նարկիզ նըման,
Մէկն 'ի քուն ու մէկն արթուն »:

Ինչպէս անունն և երգիչն կը յայտնեն՝ այս ծա-
ղիկս սովորաբար կը գտնուի աղբերաց եղևրք քա-
րերու սորեր. և անշուշտ եթէ ծանօթ ըլլար 'ի
ներսն՝ Ովիգիտի այլակերպութեանց գեղեցկա-
գոյն նիւթ մը կ'աւելցընէր:

Պէտք չէ մոռնալ նաև խոտերը և բոժչական
բոյսերը, զոր Հայաստան կ'ընծայէ, և հին ասեն
աւելի ալ առատապէս կ'ընծայէր գեղազարծաց.
գրեթէ բոլոր Գաղիկոսի և Էպուսփնայի գործաց
մէջ յիշուած և հայերէն թարգմանուած բոյսերն՝
իրենց բնիկ ազգային անուններն ունին մեր լե-
զուին մէջ. ըսել է որ մեր երկրին մէջ ալ ծանօթ
էին: Ի դրսսանս բանասիրաց յիշենք զՄանրագոյն
և զՓէնտա, որոնց՝ հայկական Ասկուլապետայ հե-
տեզքն՝ զարմանալի յատկութիւններ և կերպա-
րանք կ'ընծայեն: Զմտնանք հաշակաւոր Հոմա-
պրան կամ Հոմափրան ալ¹, որոյ ցօղունն 13

1 Ըստ բոժչարանաց՝ Հոմափրան կը գտնուի 'ի Քա-
տն՝ Հասանդալէի մօտ, և 'ի Սուրմուի: Հոմի ամուլն
Յին կը բուսուի և կ'ընծայ (քաղց) ամուլն Յին կ'անցնէ. որ
ըստ անշարժ տարւոյ աճան և խթան միջոց է. բոլոր որով-
հետեւ ցաղի ամուստերութեան ասեն փնտաւ կը հրա-
մուլէ, մուլիտ մէջ պիտի ըլլայ ծաղիկն:

ձիւղ կը բաժնուի կ'ըսենք. և Ծագիկներն զանա-
զան գոյն ունին մեկմեկն պայծառ. այս բոյսս քա-
րտա լերանց սորերը Ծածկուիլ կը սիրէր, և որո-
շեաւ որ մը կը յայտնուէր գիշերանց լուսնի լու-
սով. շատ տեսակ զօրութիւն ունէր, ինչուան սը-
րամաութիւն ալ կը պարգևէր. և հեղինակ մը
վիպեր է պարզմութեամբ թէ այս բոյսս « գը-
տայ, և շարն փորձեցի. երանի է նմա որ զբարին
գործէ »: — Հաովմայեցիք Հայաստանէն և Պարս-
կաստանէն մեծ փափագով և սուկոյ կշիռքով
կը գնէին տաւրիներով կուլած բոյսը, որ հաւանե-
րէն է ողակ ըստ մեզ, և անոր խեղճ՝ սեփածոք,
թէ և շարահոտ. գուցէ և հայկական աղնիւ իտ-
ւոպէն ըլլայ:

Մեր երկրին անուանի և անծանօթ բուսոց մէջ
յիշենք ազգայնաց՝ փնտաւելու հայիստ ընդ ը-
սուածը, որուն կուձքը Ղփախներուն օրացու-
ցին մէջ նշանակուած էր յունիս ամսուն, և կ'ը-
սուէր թէ յիթապաղոյ նման է. (միթէ փշափին
է, որ շատ հասարակ և սեփհական է Հայաստանի,
կամ Ծուաղենին): — Յեաքն կարգ բուսեղենաց
Խոսք և Սննդ անուանի են 'ի Հայս վասն ընգար-
ձակ մարդաց և արօտից, որ տարուէ տարի կը
անուցանեն միջնաւոր ոչխարներ, և կը զրկեն
աւելի դեպ 'ի հարսու և յարեմուտս մինչև 'ի
Ստամպուլ: Այս մարմանգըս և արօտըս հազա-
րաւոր տարիներէ 'ի վեր կը քաղեն կը բերեն 'ի
Հայաստան բազմութիւն հովուաց չրջակայ կող-
մերու և վրանաշու տոհմեր շատ հեռու աշ-
խարհքներէ: — Խոսերու մէջ գտանիք տեսակ
մը «Էշ հայկական (բիմբինէլլա, pimprenelle),
կամ մանաւանդ Ճաշնաց-մատնիկ (daetylus li-
toralis) որ կը անուցանէ ամենէն ընտիր և ամե-
նէն հին ճանչցուած օրդ խելոյ, հոշակեալ իր
շառափայլ գունովը, որով Թագաւորաց Ծիրա-

նկի և հրովարտակի կը ներգրուէին, զոր կը յիշէ և Դիոսկորիտէս: Արարացիք իրենց տիրապետութեան աստն այս որդը կամ կարմիրը մասուցին յԵւրոպա: Հիմա Ռուսք անկէ չա՛ն կը քաղեն: և գեռ Էջմիածնի կաթուղիկոսաց կանգափներն կը գրուին այս Արարատայ նշանաւոր բերքով, որուն նմանը յԵւրոպա կը գտնուի միայն 'ի Լէհա, և յԱմերիկա՝ 'ի Մեխիկոյ: ուրիշ ամեն ցեղ որդերն կարմրոյ (որոց յիսունը չափ տեսակ կայ) չափ արժէք չունին:

2

Այս պղտիկ որդը մեզի առաջնորդ անըլով՝ բուսական ցեղապետութենէն անցնելու 'ի կենդանական, բնականապէս նախ իր կարգին կու գալիք: և անտարակոյս կրնամք գտնել Հայաստանի մէջ քանի մը նորատեսակ միջատներ և մանաւանդ պատենամե ցեղէն: Իերմանացի բնագետ Ճանապարհորդ¹ մը հազարաւորներ ժողոված և առնցմե և իր աշխարհին զանազան բնապատմութեան հաւաքարաններու բաժներ է: Իր հայրենակցաց մէկն այլ² Հայոց արեւելեան նահանգաց մէջ կը նշանակէ տեսակ մը մեծ ձպուան, որ իր Ճոռաղմամբը կրնար մրցիլ Թէոկրիտեայ արնգափողից հետ: — Այս կարգի կենդանեկաց Թափուհին Մեղուն, կ'ընծայէ մասնաւորապէս յԱրարատ և 'ի հարաւակողման գաւառս՝ իր պատուական վաստակը, որ մեր երկրին գլխաւոր վառաց թուակից է: — Շերամ որդոյ գարմանն

¹ Վոբներ:

² Գալենագի:

շատ հին ըն մը երկրին մէջ. հիմա կը յաջողի
Կաղերականին մաս գաւառաց մէջ.

Ուրիշ և բարձրագոյն կարգ մը կենդանեաց,
Չիւնց, արժանի է մասդրութեան, թէ և մեր
այեալին շատ քիչ կամ թէ բնաւ չունի ծովե-
ղերը: Լապին (Saumon) մարգարայի մեծու-
թեամբ՝ Կաղերց ծովէն գալով վեր կ'ենլէ Արա-
խայ և Կուրի մէջ. և այնքան առատ՝ որ միայն
ձուերը կը համեն աղծիւ աղկիթ (սովոր) լինե-
լաւ համար, և միտը կը թափեն: Հայաստանի ա-
մենէն հասարակ և ծանօթ ձուին է Կարկռայտ,
որ ամեն գետաց աղբերականց մէջ կը զննայ, և
ինչուան Սփրատայ ԾԱՌՈՒՆՆԱԿ քաղաքին մէջ,
'ի Կարին: Արասին կը բերէ երկայնամէն ձմեռը,
և թանձրամարմին Լուր, որ Սփրատայ և մանա-
ւանդ Արածանւոյ մէջ շատ վիթխարի մեծու-
թեամբ կը գառի և նշանք կ'անուանի, իբրեւ կէտ
ձուին: Նոյն տեսակէն կարծուի թէ գառին Հառ-
լախայ փոքր լճին մէջ, որ շատ ձկնոտ է. մինչեւ ու-
տեոր մաս՝ Վանայ աղի ծովն՝ որ մեծագոյն է քան
զամենայն ծովակա յառաջակողմեան Ասիոյ, և ա-
նոր համար կոչուի Մով Աղթամարայ (յանուն
զգնաւոր կղզւոյն), միայն մէկ տեսակ բնակիչ ու-
նի, աղտի ձուի մը, բաւելի. որ պատուական սը-
նունք կ'ըլլայ և շահարեր վաճառ մը, վասն զի ա-
ղտն և չորցուցած կը զրկեն չորս կողմի գաւառ-
ները, 'ի Քրդաստան և 'ի Պարսկաստան¹, Սևա-
նայ անոյշ ծովակն որ փոքր է քան զԱղթամա-
րայն և բարձր քան զայն (6800 ոտք յերեսաց
ծովու), ըստ աւանդութեան բնակչաց եղերացն՝
12 տեսակ ձուին ունի: — Ուրիշ լճակ մը այրա-

¹ Ղանեղի է որ Յոնք աղտն ձկան (և մեր ալ) բաւելի
անունը կու տան. τάρμας, քարմա, որ և է աղտն ալ
բաւելի մէկ կողմէն:

բառեան լերանց պարուն ստորադը, Կոպայոզի լամբն, որ հիմա Պալդ-Կեզ կը կոչուի միանց առաւելութեամբն, տարեկան միլիոն մը ֆրանգի լահ կընայ առջ. անոր համար Ռուսաց և Օսմանեանց յետին սահմանադադութեան ատեն՝ վիճի առիթ մը եղաւ:

Հիմա Թաղով միմասիրաց քննել Հայաստանի գետերուն մէջ այն մահահամ սե ժուկը՝ զոր կը յիշէ հին պատգին Կտեփաս, կ'ուզէի որ մեր տեղադէմք ալք մը ապրին 'ի վերայ բովանդակ լրաց' որ Հայաստանի մեծ և փոքր լճերը կը մեռնեն, և իրեն նշանաւոր կերպարանք մ'այլ կուտան: Աղթամարայ ծովէն չհեռացած՝ պէտք և գիտել Ուրկայ լիճե Կամ Կարպան ծովէ, որ առաջինն աւելի երկայն և, Թերևս աւելի ալ ընդարձակ: Այս երկք յիշեալ մեծամեծ լճաց հետ չոր. բոլոր մ'այլ՝ Մուխի Հիւսիսայ' որ հիմա Զարզրիկ կ'ըսուի, յարեմեան հիւսիսակողմն Հայոց, մեր երկրին երեսաց վրայ՝ արամանկին մը կը մեռնեն, և կենդանիին Կան երկուսանեան մը մանր լճակաց: Յարեմեակողմն հարաւայ՝ քաց 'ի Մուխ (Կեռլճիկ) լճէն, Կայ բազմութիւն լճակաց այն լեռներուն վրայ՝ որ ասոնց պատճառաւ Պիլիկու կը կոչուին: — Հայոց մեծ առ փոքր քառասնի լափ լճերուն միահամուռ տարածութիւնն կըրնայ 10,000 հեկտար հաշուիլ: Ընդհանրապէս այս լճերուն ափունքն նուազեալ բուսաբերութեամբ, գրից զանազանութեամբն և վեմական տեսարաններով գերազանցեն քան զլիճա Զուխերեաց. քալց ամենէն գեղեցիկ և վառվառն տեսարանն իրենց Թեաւոր քնակիւններն են:

Թերևս լիայ երկիր մը որ այնքան բազմաթիւ և բազմազան լրային Թալուաններ ունենայ, Բլադէս Հայոց լճերն և մերերն: Այս եպրի տեսակ լրլիզլից մէջ անուանի և Կարնոյ լափ

կամ մեր և ծով (առլզի)։ որոյ թռչնոց հաւ. կիթներն բաւական էին յոթնից գիշերու թը. նակիչները կերակրելու, ըստ վայութեան մեծի պատմին մերոյ, որ կարծեմ քեզի չափազանցու. թիւն մը կ'երենայ. բայց ինչ պիտի ըսես տեղ.ւոյն անդգիական հիւպատոսարանին և վաճառ. կան գործատանց զքոսասէր պարոններուն վիայ. ութեանը, որք կը հաւատեն թէ տարւոյն կեն. դանարեր եղանակին մէջ շամբին բողբոսիքն մին. չն բաւական հեռու միջոց՝ գրեթէ անընդհատ կը ծածկուին հաւեղմաց երաններով. մինչև համար. ժափ միագնացութեան արգել ըլլալ։ Այս գաւ. ախ մէջ (կարնոյ) համրած են աւելի քան 200 տեսակ թռչնոց, շատն ջրային։ Գրեթէ բովան. գտի թռչնական ցեղից չորսին երկքն ճանչցուած են ի Հայս, մանաւանդ բարձրասրունք, մաշկո. տունք, ճնճղկաց ցեղքն, և գիւհահաք. այս ետքի ցեղիս մէջ արժանի են յիշման լոկան, որ է գառնակեր մեծ անգղն (գոգոս), և Սպերոյ ու Արորատայ բազայք, որ շատ ճարտար են յոր. առ իրենց գասակիցները. ազեկ վարժածներն թռչուան 200 ֆրանգ կ'արժեն։

Արոյ կամ վայրի հաւուց մէջ նշանելի են մեծ կաքաւն՝ նման զնգիայնոյն, և ուրիշ տեսակք կաքաւուց. սարսարեկք (bécasse, վելվեթի), ա. քար (bécassino), արլոր (râle), թանձր (ou. tarde), սալամբ (francolin), հասարակ փա. սիւն և լոր։ Չրահաւուց մէջ զանազան տեսակք վայրենի սագի, բագի և կարապի. հաւալուան կամ ջրխոթան, արոր (morillon), հաղամաղ (har. le), որոր (mouette), և ըորոր, լուղիկ (plon. goon), տեսակ տեսակ տառեղանց (héron) և ծիծուանց ջրայնոց. ցեծ կամ քաջահաւ կանաչ և սեւա (ibis), և երկու աջխարհածածոթ պան. գուփաքն, կուռնիկ և արագիլ, որք ինչպէս առ օ.

տարս՝ այսպէս և ՚ի Հայս մասնաւոր պատիւ ունին՝:

Մեր հին Թագաւորք թաց յընդհանուր որսապետին (Որսապետն արքունի) ունէին և հաւորսութեան վերահացուս և Թռչնապահս, և Թերեւաւսոնք եին Հաւնունիք. ոչ սակաւ տոհմք և ցեղապետք Թռչուններէ առած էին իրենց անունն, ինչպէս Արծրունիք, Բաղեակալք, Կարապունիք, Աղաւնունիք, Կաունիք, և այլն. և այս Թռչունները կամ ողջ և կամ պատկերնին գրուներու վերայ կրէին ազգային անից մեջ, որոց սկիզբն շատ հին է, Թերեւաւ ոմանցը ելնէ մինչև ՚ի ջրհեղեղ: Այս մեծ պատահարս երկրիս ուրիշ կողմը այնքան զգալի այլալուծիւն և պատմութեան մեջ յիշատակ չէ Թողած՝ ինչպէս մեր աշխարհը. և արդեօք այս Թռչնոց հեղուկ բնակարաններէն ոմանք՝ զոր յիշեցինք, թափորդ չեն այն մեծ հեղեղմանն, որ քիչ շատ հողագնդին օրէնքները այլափոխեց: Ստորին Կուրայ ողողակէն, Նրասխայ հովտին մրրանիստ հողակարգքն՝ թաւականապէս չեն ցուցնենք Թէ առին մը (որ երկրաբանօրէն շատ հին չէ) ներկիցայ՝ իշխանութեան տակ էին. և իրենց բրտծոյ ժժմակաց թափորդքն, որոց կենդանի նմանիքն գեւ դառնին կոսպիական ծովու մեջ, չեն կարծեցնենք արդեօք Թէ երբեմն ծով մը կ'երկընցընեն իր ծաւալծփիկ թաղուկները առ ուրիշ ծով մը՝ այն երկրին վրայէն, որ յետոյ եղաւ խանձարուրք մարդկութեան և հայրենիք

1 Փանի մը հայ ջրհաւուց անուանք ալ յիշեմք և խընդրենք որ գիտունք միգի նախնայանն. Շեթի, Ալիսաուկ, Արասաւորդահաւ, Յահաննահաւ. ուրիշ ցեղերէ, Դեղահուկ, Պարկուշ, Սանգրայապոպ, Զիակած, Խիւ, Զըւորդ, Կաստա, Դաւն, Ապանիկ, Կոււար, Կատար, Կատակ, և այլն:

2 Զրոյ պահապան շատաւանք, կամ Զուրք:

Հայութեան: Հայերի, եւ ոչ երկրազէտ եմ եւ ոչ հաւազէտ: Բայց կը հաւանիմ թէ այդքան բազմութիւն եւ ահիկեցազ փենդանեաց (Թաշնոյ) որք մեր երկրին բարձրաւանդակ աւազանաց վրայ տփռեալ են: ոչ միայն ընտպամուծեան ուսում: նախեան ապացոյց մ'են: այլ եւ յիշեցուցիչք ընկերացիք եւ ժողովուրդներութեան:

Է

Դաւանեք առ ուրիշ գոտ մը փենդանեաց: Սեպ հայկական քառասունեաց նախախնաւ գառին պէս բազմաւեանի չեն: երկրին կլիմայն այլ այս բանս կ'իմացընեն: Բայց այսպէս ըլլալով՝ գեւ ոչ շատ հին ժամանակ գառներն 'ի Հայս ա. մենէն փառազի գազանք ալ: ո՛վ ոչ յիշէ Վերդի. վասի գեղեցիկ առջէ՜:

• Եւ վագերքս հայկականս՝ ուսոյց Դափնիս
լեծեւ կառաց: •

կամ Սիգոնիոսի ըսանը՝².

• Ընդ վագրաբիր նըպաստայ կապարճաւոր
արտորայս: •

Դաւանըֆոր այլ Մասիս լերանց պատառուած.

1 Ե. Հաւուերգութիւն:

2 Բ. Արդ. Սիգոնիոսի եպիտափարտ Գլխունաց 'ի Ե Գաղաւ: — Բաւ յոյն եւ լատին հեղինակաց նշանա լինան ոչ ե մեր լեռնի նշանա ընտպանեաց. այլ կամ Պրնիկու լեռնիք եւ կամ հայկական Տաւրոսի պարն: որոց ընտպիչք ըստ մտաց Սիգոնիոսի քաջ ազնվաւորք՝ միշտ կապարճ. նին ուսեցին գաղթան կը պաշտանին:

ներսան միջ տեսեր է լեզուը: Իսկ կենդանեաց
Թագաւորը, ստիճը կու յիշէ՝ ի Հայս Այտախոս⁵,
և մեր պատմութիւնն Գ և Ե դարուց, և ուրիշ մ'այլ
որ թ դարուն սկիզբները կ'ապրէր: Ընտանիքն և
յո՛ւրիք ինչուան հիմա կը գտնուին: Թողանք յի-
շիշ ուրիշ գաղանները, և գաղանաճարս գաղա-
նը. այսինքն ըսնք, որուն ցեղէն կան մեծամեծ և
ուժով տեսակէք: լմուսնակք միայն երկայնամազ
խաւն վանայ, որ Անկիւրիոյ կառուէն վար լի
մնար, և ձերմակ ու սեւասուան ասիւր, զոր Լա-
տինք սովորաւ փոշիք (փաւնէք երկն, *bermine*, ի
տալիս՝ որեւէն), և այդու կողմամբ կ'իմացնէին
Թէ ո՛ր երկրէ առին ու մտուցին յԱւրոպա:

Ընտանի անասունք բարեբաղչաբար շատ բազ-
մաթիւ են ի Հայս. վերը յիշեցինք այնտարաց առա-
տաւթիւնը. նախորդից ցեղին մէջ գտնւն բնիկ կ'երեւի
Հայաստանի, որովհետեւ իր էգը յատկապէս նորս
կ'ըսուի, որ ամենայն շրջոտանեաց էգը կու նշա-
նակէ հասարակարէն: — Երկէտդին կամ որսի կեն-
դանիք աւելի առատ են. հնազոյն գարերէ ի վեր՝
չըջարնակ իշխանք և ազնուականք կու գային ա-
մեն տարի ի Հայաստան ի կըթուծիւն և ի զրո-
տանս որաց, ուր գտուին տեսակ տեսակ վիթք,
այծեմունք և եղէրուք. որաց կարտառվ կու բազ-
մայր նաեւ մահուան անկողնին մէջ՝ Արտաշէս, մեր
հեթանոս Թագաւորաց մէկն, և հառաչէր. « Ո՛ր
« տայր իմ զծուխ Եփանի և զառաւան նաւա-
« տարդի, զկողելն Եղան և զվագելն Եղերուայ:
« մէք փող հարուարք և Թմբկի հարկանեայք »:
Յիշեմք զկտանի այլ, որ ինչուան հիմա Այրարա-
տայ մէջ և նոյն իսկ Մասեաց ստորաւոր կը դըս-
նուի. Թաթարաց մշակած բրնձի անդերը աւրըշ-
աղեկելով. և երազաճաղ յիւր (Իշաղայրի) որ հա-

3 Արտաշէս բնիկն Յոն կամ Հոս, ի վեր Գ դարս:

լածեալ յԱրտաւազայ՝ յորդոյն Արտաշիսի, զինքը հասէն ձգեց ինչուան նոյն աշխարհածա. նոյն լերան վինը. ուր. ըստ առասպելաց. Թը. յուսա Թագաւորն՝ Քաջաց ձեռքով կապկապած, կու ջանայ կտորելու իր երկամի շղթաները. զոր անգագար լիզելով մաշեցընեն իր հաւատարիմ շուներն. մազ կու մնայ որ բարկամայթ Թագաւորն ազատած ցառքէ այդ մթադին քարայրէն դուրս՝ բոլոր աշխարհքս աւրելու. բայց գարբ. նաց կռաններուն և ուրիշ գործաւորաց գործեաց մայնն՝ նորէն կու հաստըցընեն իր մաշած չըղթաները:

Դրաստեզէն կենդանիք հոշակուած են նաև մարգարէի մը բերնով. իր Տիւրսոյ գէմ ըրած սպանալից մայնարկութեանը մէջ. « Ի տանէ : Թորգոմայ միովք և հենելովք և ջորովք լըին : զվաճառս քս : Նզեկիէլ (Նէ-14) շիյիշեր ու. թիշ ցեղակից գրաստ մ'ալ. աւելի պղտիկ և աւելի անպարծ. բայց ոչ պակաս պիտանի. մանաւանդ ի լեռնոս երկիրներ. ինչպէս և մեր Մոկաց աշխարհն. որոյ իրեք գաւառք Եւոց անուամբ կը կոչուին: Իսկ մեկալ կէս արուեստահար կեն. գանին. ջորին՝ քնականապէս աւելի յարգի էր. մանաւանդ ձերմակ ջորին, զոր արեւու զոհ ընելու և Թագաւորաց ծառայութեան համար կ'ընտրէին. ինչուան նաև Թագաւորաց յուզարհաւո. բութեան համար այլ զայն գործածէին. մեծին Տրգասայ ոսկեզած գագազը կրող կառքն՝ ձերմակ ջորիներէ լծուած էր: (ձերմակն, գերագոյն գունոց սեպուած, մեր Թագաւորաց մահուան հանգիսին մէջ այլ մանէր. այս հանգիսներուն վերջինը տեսաւ Բարիդ՝ յամին 1393ին յետին Հայոց Թագաւորին. 2 Ագոնին մահուամբ և Թազմամբը. իր գագազոց մահինն այլ ձերմակ բե. չեց էր. իր ծառաներն ալ ձերմակ հագուած:

տարին իջուցին զնա կեղծաստիճանց եկեղեցւոյն ներքնայառակ տապանատունը) :

Իսկ ահա աղիկ գրաստական ցեղին թագաւորն, զոր ամենէն պերճախօս բնապատումն¹ անուանեց « գեղեցիկագոյն ի ստացուածս մարդկան » , և զոր մեր ազարակային արուեստին կամ Վաստակոց գրոց հեղինակն կոչէ, « Աթոռ Թա. » գաւարաց և պարխապ ամբուլթեան հեծեւոյ. » բաց, յաղթահարող թշնամեաց և նաւահան. » գիսա ճանապարհորդաց, հալածիչ գաւառաց, » զղրդեցուցիչ քաղաքաց և լայնացուցիչ սինո. » աւաց : : Իսկ ի՞նչ է առաջին կարիքն՝ որ այդ գեղեցիկ ստացուածն ըրաւ : Զե՞մ հարցըներ Յովբայ, եթէ « ի՞նչ ազուցներ միոյ զորութիւն, և » զգեցուցեր զահ ընդ պարանոցաւ նորա » : այլ կու հարցընե՞մ, ոչ առանց քիչ մի պարծենալու. ի՞նչ է որ ամենէն առաջ կրցաւ սանձ անցընել այն կենդանւոյն, որ երբեմն փորատող հրաբուխ կու դառնայ, երբեմն քծնող ընկերակից : — Անր պատմութիւնն, (եթէ կ'ուզես աւանդութիւն սեպել, եթէ կ'ուզես խորհրդաբանութիւն, ինչ այլ կ'ուզես սեպել), մեր պատմութիւնն կ'ըսէ, թէ աչխարհքիս առաջին պատերազմին մէջ, յետ խառնակութեան լեզուաց, մեր ազգին նահապետն և զօրավարն, Հայկն, միաւոր պատերազմող այլ ունեւր ընդդէմ ինչայ. ասիկայ այլ յաղթուած և մեռած՝ յաղթողին մեղքը թողուց միոյ, ըս. բեաց և ուղտուց երամակներ : Զին եղած է և է իսկ հիմա ալ Հայաստանի ամենէն նշանաւոր բերոց մէկն, և իր փառաց գործիք մը. մեր ազգային զինուորութեան ոյժն գլխաւորապէս հեծեւոցը վրայ էր : Արամ Հայկայ սերնդոց մէջ ամենէն հզ. ցօրն, ժամանակակից Նիմոսի, 40,000 հետեա.

¹ Պի. Գան :

կայ հեռ 2000 միւսք ունէր. ժամանակն փոխեց այս համեմատութիւնը. 13 կամ 14 դար վերջը՝ Հայաստան կրնար, ըստ վիպութեան Ս. զեկիեղի, իր պետքը լեցընելն զստ՝ ինչուան Տիւրսոյ վաճառքներուն ալ զրկել մի և միւսք, երկուքն այլ անուանիք ի հին ժամանակս։ Նոյն մարգարեն ուրիշ խօսքով մը գրեթե զմեզ կ'ապահովէ թէ Ասորեստանեայց բանակը յաղթութեան տանողը Հայոց հետեւագումպն էր։ Հայ միւսքը Խոփասեցան Տրոփոյ գաղտնիքն մէջ Ծերունայն Պրիմու վերջին արդւոյց հեռ՝ ընդ. գեժ համբախան քաջաց Յունաստանի։ Աքեմենեան (Պարսից) տիեզերականութեան տակն՝ Հայաստան կու զրկէր Թագաւորաց Թագաւորին տանն տարի միւսրական տակն 20,000 մի, որ ընտրեւորայն տեղաւեին քան զՊարսիցն և զԱսրաց. և 50,000էն աւելի նժոյգք տարւոյն յարմար եղանակին կը ժողովէին Մուզանու գաղտնիքն մէջ։ Մեր Թագաւորաց մէջ տաննէն աշխարհափալն և տաննէն գառալն և հպարտ, Տիգրան, ըստ բանից տար պատմեաց ինչուան 150,000 միւսք ունէր, ըստ 17,000 բոլոր պատուական. յայնքն մի և միւսք բոլորովն զբահով Ժանկեալ, զոր պատմիչ մը կը նմանեցընէ զսահմարթ Կոկորդիլոսի։ Արմախ գաղտնի մէջ այս պատուազեկնքս Խորասար առաջնորդի մը ձեռք՝ գրեթե անյաղթեցիք էին, բայց նեղ տեղուանք՝ թէ իրենք իրենց արգելք և թէ իրենց ետեւ շարուած ցնդերուն. այսպէս Տիգրանայ թիւրաւորներն ընկերեցան զարմուեցան Լուկուլլոսի լեզէաներէն, որ հնարագիտութեամբ զանեղք Թերմոպիլեան նեղուցի մը մէջ փակեց։ Հիմա Քիւրտերն որ Հայոց ժառանգութիւնը կը վայելն և կը վառնեն, տարուէ տարի 50,000էն աւելի մի կը վախառն Պարսից և Սմանեանց։ — Հայփական և.

ընկալանք, հին աստեղն ամենէն աւելի ծանօթ եղածն էր ինքի. յետ աստիկ (արարացի) միայն մեկ հին և անանուն յայն հեղինակ մը՝ նկարագրութիւն մը ընեցով միայն՝ ըստ աշխարհաց, նախ և առաջ կը յիշէ հայկական երիվարը, և կը ճանչնայ զայն բաւական յազմանգամ և շատ ուժով, ողնալայն և պնդակող, և Յովրայ միայն պէս սաստիկ խըր. խընջացող։ Հայկական երիվարին հետ կը յիշէ զփոխապցին. և այս երկու միաց ազգէն սերած կը համարի գաղմատացի երիվարը, ինչուան հիմա այլ հայկական մին թերևս նախապատիւն է յետ արարացի և անգղիացի միաց. յիրաւի լուծի ոչ ասանց հասակը և ոչ վայելուչ մեք, աւելի պղծաբի և աւելի թանձրամիս է, բայց երազութեամբ անոնցմէ վար չի մնար, և անոնցմէ աւելի պատուական է վարժութեամբն ելլելու և իջնելու լեռնաւ և անհարթ երկիրներ. պատերազմական գալաթն վրայ իր և է ցեղ միւս գեմ կրնայ ելնել. և իր աշխերէն ցաղքած կը պրանման տեկրակը տեսնողն՝ կարծէ թէ կուտող կենդանեաց մէջ գաղանապոյնն է։ Ինքի հայկական ցեղից մէջ ինուսի մին ամենէն գեղեցիկն է. կը կարծուի այլ որ ՚իլլա անունն, որով կ'անուանէին Յոյնը լաւ միաբեր երկիր մը, այս տեղւոյս անուննն ծագած է, կամ Նոյոյ անուննն։ — Հիւսիսային Հայոց երիվարքն ալ լաւ, ուժով և ազուար են. այնպէս որ անոնց ամենէն հասարակներն այլ, կ'ըսէ գերմանացի բնագետ ճանապարհորդ մը, կրնան Շգուգկարաի արքունի սխառոց լաւագոյն միերուն կարգը դրուիլ, և խրատ այլ կու տայ յԱրապա մաշքնելու Էրզիրումի, Տրապիզոնի և և Դրեսաի ճամբով։

Ինուսիւնն որ այսպիսի գեղեցիկ կենդանի մը ընծայեր էր երկրին, անոր ստացողին այլ հանար ասուա զանիկայ ազնի վարժեցընելու և ա.

ւեցի ազէկ այլ 'ի գործ ածելու. միագարմանու-
թեան արուեստն շատ կատարելագործած էր
մեր նախնեաց որերը. որուն կրնան վնայ ըլլալ
քանի մը լատին հեղինակաց բանք, և մնացորդը
ազգային միագարմանութեան գրուածոց, որոց
մէջ մանրամասն անգամարանութիւն կայ միոյ.
Իսկ միոյ գործածութիւնն, Հայոց ազնուակա-
նաց և պատանեաց զրօսանք, ցուցանք և պար-
ծանք մ'էր. մեր իշխանաց կարիք՝ զօրաժարաց
մէկն, քաջակորովն Մուշեղ, հացկերութի մը ա-
տեն գաւառնանութեամբ ապանուելով, վերջի
շունջը տալու տանն կը ցաւէր կ'ողջար որ չկըր-
ցաւ մեռնելու իր մերմտի երիւարին վրայ, որ
այնքան անգամ տալեր էր զինքը յաղթութեան.
գոռող թագաւորն Շապուհ որ այս կարիք զօրա-
ժարին ձեռքէն այլ սրտէն այլ յաղթուեր էր,
հրամաններ էր որ քարի վրայ քանդակեն անոր
պատկերը մերմտակին վրայ հեծած, և իր խնջոյից
տառարին մէջ կանգնեն, զոր տեսնելով՝ արեւուն
գինի խմեր, Ապրի՛ մերմտեալին, ըսելով, Շատ
աւան չէ որ գտնուեցաւ ուրիշ քանդակ մ'այլ
մեր երկրին վերջին սահմաններուն վրայ, նոյն
քաջակորովը կերպարանելով իր մերմտակին վրայ,
թէ և գտնող մանապարհորդն յիմանեցաւ իր գիւ-
տը: ... Իսկ մեր մերմտակն, մեր պիգասոսքն՝ ըզ-
մեղ շատ հեռու կը թռչընեն. բաւական ըլլայ
այսչափ անզեկութիւն թէ իրենց համար և թէ
բոլոր մեր երկրին գործարանաւոր և անգործա-
րան արարածոց:

1 Իսա առաքելաց Յունաց Թեաւոր և Գերսեոսի
դիցարկն:

Ը

Շնորհակալ ըլլանք ուրեմն բնութեան, որ այս քան պարգևներով հարսաացուցեր է մեր երկիրը: ևս առաւել փառք տանք Թիւրքին բնութեան, որ այդ պարգևները վայելել և յարգել տուաւ երկրին հանձարամիտ բնակչին, որ ի սկզբանց ժամանակի գիտցաւ ճարտարութեամբ ոգուտ հանել անոնցմէ, և տարաց այլ սփռել, հեռաւոր աշխարհներու բերքերը իրարու պատկելով: Հայն տմեն տակն եղած է վաստակատէր մը, շահ իր երկրին մէջ, ժիր վաճառական գուրտի երկիրներ, զոն գործակալ ազգաց՝ որ զիրար չէին ճանչնար, և փոխանակեր է զբնական և զարուեստական բերս աշխարհաց՝ որ իրարմէ հեռու էին շատ միջօրէական ժամերով: Հայն բոլոր երկրիս երեսը կը պառտէր, կը սովորէր զիջուս ժողովրդոց՝ որոց թարգման կ'ըլլար, և ամեն տեղ միտ գնելով կը սովորէր շահ և ճարտարութիւն: Երեւն համար տար երկիր չկար և չկայ, և ամենայն ազգք իրմէ յիշատակ մ'ունին: Թէ որ լուսնադրութեամբ քննուի ազգաց շուոց կամ բաժանման պատմութիւնն, ինչպէս որ Ս. Գիլք մեզի կը ներկայացընեն, յայտնապէս կ'երևի որ Ասիոյ հիւսիսային և արևմտեան կողմերն և բոլոր Եւրոպա իրենց բնակիչքն առած են այն գաղթականներէն որ ելան կամ անցան ի Հայաստանէ, յառաջ և յետ իր Հայաստան կոչուելուն: Թէպէտ և հիմակուան քննադատութիւնն տարբեր կարծիք ունի լեզուաց ծագման և ածանցման վրայոք, սակայն արժան է յիշելու, որ Թէ ժողովրդեանը համար, Թէ անոր լեզուին համար չկայ երկիր մը՝ որ մեր երկրին հաւասար այնքան

բազմաթիւութեանց և նմանութեանց առիթ եղած ըլլայ: Սկսեալ յԵրագոտէ, ՚ի Սարարոնէ և յԵւ. ստաթեայ՝ հարցուր ամեն ընդապիտաց և բանա. սիրաց: որպիսիք են Ագալութիւն, Շուարց, Պո. շար, Կալմեզ, Հերժա, Լազրոզ, Վիսն, Լայա. նից, Լապրիկան, Շրեմեր, Հեերլն, Ճ. Ուի. ժիմ, Անդլզիլ, Բալլա, Գլաբրոթ, Ասեւլանի, Պար, Բոգ, Ինգերման, Վիմախլման, Կազգե. թեր, Նիպուր, և այլն, Թէ ո՞ր ընդուն նման. րից և հայերենն: Ասանքն մեկմեկ կերպ պատաս. խան կու տան, հայերենին մերժաւոր և ազգակից սեպեղով զգոխացին, ասորին, բարեւոնացին, քաղցեացին, հրեայն, Թաթարը, Կովկասեան. Թուրքը, Խազարը, պարթեւը, փեհլեւին, զան. րիկը: Գոգիւս-գերմանացին, մարապարացին, չին յոյնը կամ պեղապեանը, եգիպտացին և զպարն, կեղտը և ուելլը, Բելուան պիպոյտացին, ֆինը և սիպերիացին: Արդ ՚ի վերայ այս ամե. նայն խառնափնդորութեան վնին՝ ուսկից կ'ու. զեն հանել զհայերենը, մանաւանդ Թէ հայերենն հանել այս վիճը, ՚ի վերայ այս ամենայն ուսկի. կամ պահաս ծուռ կարծեաց, պէտք է որ այդ վնին խորը ճշմարիտ և սկզբնական բան մ'ըլլայ, ապա Թէ ոչ անկարելի կ'ըլլայ հասկընալ թե ին. ջն և Բելպէս այդքան ծանր և գիտուն անձանց զուիք պաշտեր են այդ վնին վրայ: Այս այլ պէտք է լու գիանալ, որ եթէ Ս. Գիրք, պատ. միջը և աւանդութիւնք կու ցուցնեն մեզի զՀայա. ստան իբրև սերմնարան մը ազգաց և ցեղից, նոյն Հայաստան զարմանալի ընդգիծակութեամբ մը հիւրընկալ և սթեան եղած է զանազան ազգաց քաղվածականներու, Բելպէս են ասորեստանեայն, քաղցեացին, Գոգին, հրեայն, քանանացի, սկիւ. Թացի, Կովկասեան, Թեապոցի, յոյն, մար, պարսիկ, և Բելուան չին այլ: Այս ամեն առհմք

նախ քիչ կամ շատ ատեն մը իրենց օրենքը և լե. զույն զուտ պահելով, յետ քսան և հինգ դարուց խառնուեցան և ընկզմեցան ամբողջ ազգին և լե. զույն մէջ, այսինքն հայերէնին, որ 'ի հարկէ ինքն ալ անոնցմէ փոփոխութիւն կրեց և անոնց բեր. քերովն հարստացաւ:

Քրիստոնէական կրօնքն սրբազան և անգրգռելի ըլլաւ երկայն դարուց այխառանքը: և այդքան տարբեր տարեւոյններէ ձևացուց մեկ ազգ մը, որ 'ի սկիզբն Դ դարու կը պարունակէր անընդմէջ երկիր մը հիմակուան Փռանկատտանի սահմաննէ. բնն ընդարձակ, և բաժանեալ 'ի 20 նախարարու. թիւնս կամ պայազատական այխարհս, որք բա. ժանէին 'ի 620 գաւառս, և ասանք այլ 'ի հարկէ 40,000 գեղ մ'ուէին, որոց պահպանութեան համար սովորաբար 120,000 զորականք կային, և հոգեւոր հսկողութեան համար աւելի քան 200 եպիսկոպոս: Այս գարէս ետև' 1600 տարուան միջոց մը բոլորովին այլափոխեց մեր երկրին օրին. քը և երկայնքը, որ կրեց բազմին ամեն հարուած. քը և խաղերը: Նոր ժողովուրդք եկան գրաւե. ցին զՀայաստան, ուր հիմա այլ կ'երևան որոշա. կի. զասն զի կրօնքն և լեզուան անթափանցելի պա. րտապ մը ձգեցով մէջերնին՝ օտարականին թողու. ցին Հայաստանին գետինը, պահելով միշտ տե. զացալոյն՝ իր սիրելի հայրենիքը: Ասանկով, թէ և հեռացեալ, թէ և հաշածեալ իր բնիկ երկրէն, Հայն իրեն հեռ կրէ իր թերափքը. և կը մշակէ զհայրենիս իր հարուստ լեզուին մէջ, կը յարգէ զայն իր կրօնից մէջ, կ'ուսանի անոր յիշատակաց մէջ, և կը պաշտէ զայն իր սրտին մէջ: Այս հայ. բննափոխութիւնս, 'ի բաց թողլով ոմանց մուրթիք և ոմանց անհոգութիւնը, առաջնորդեց անցուց Հայոց ազգը 44 դարու միջոց՝ ամեն տեսակ դի. պուածէ, բնութեան և քաղաքականութեան յե.

զափոխութիւններէ, ընդ մէջ ազցաց՝ որ իրմէ վերջը ծնան և իրմէ առաջ մեռան:

Իտարժուր գարձեալ անգամ մ'այլ ալջոյ այդ լեռնակղզի երկրին վրայ, որ կը բարձրանայ՝ ի մի. ըս Եւքսինեան և Կասպիական ծովուց, Պարսկային ծոցոյն և Միջերկրականին, որոց մէջ թափէ զալիս Փիսոնի, Ալիսեայ և Խախայ, Կուրի և Սրասխայ, Տիգրիսի և Եփրատայ, Պիւսամփ, սի և Կիւքնոսի. փնտռէ առնոց ամայի աւերակ ափանց վրայ ազցաց և ազանց զոռոզ մայրաքաղաքները, և ըսէ ինձ. ո՛ւր են Նինուէ և Բարե, ըն՝, Սեչեկիս և Տիգրոն և Սամառա, մանաւանդ թէ ըսէ, ո՛ւր են առնոց կանգնողքն, այն հզոր և անուանի ժողովուրդքն հին գարեբու, Քաղցկացիք, Ասորեստանեայք, Մարք, Պարթէզ, Կասպոգովկեցիք, Կելիկիացիք, Կիւգացիք, Կարբեգոնացիք և ուրիշ շատեր: Հարցու մէկ հինաւորոց մարդու մը, որ անոնց ամենէն ուժով, ծաղկեալ և յաջող ժամանակը ապրելով, կը նշմարէր անոնց կործանումն այլ, հարցու Սղեկիեկի, ո՛ւր են այդ ազգերն « որք արիանէին զահ իւրեանց ի վերայ երկրին կենդանութեան »: Աւա՛յ, ահա կը ցուցնէ մեզի երկրիս խորը, անգունդը, ահաւոր լիճ մը, ոչնչութեան տեղ մը և կ'ըսէ. « Անդ Ասուր և ամենայն ժողովք նորա, » ամենեքին վերաւորք... չուրջ զշիրմոք նորա... » Անդ Սլամ և ամենայն զօրութիւն նորա չուրջ » զգիրեզմանաւ նորա... անդ առան Մասդ և » Թորէշ և ամենայն զօրութիւնք նոցա չուրջ զքե. » բեզմանաւ նորա... անդ Սգովժ և ամենայն թա. » գաւորք իւր և ամենայն իշխանք նորա... և նո. » քա ընդ վերաւորս ննջեցին ընդ իջեալան ի խոր. » խորաս »:... Իագրէ՛ ի սպառնալեացդ, գու. ժաւոր մարգարէ. միթէ պիտի յանդըզնին ըսե. ռու այլ, թէ « Անդ ամենայն իշխանք հիւսիսոյ,

« և ամենեւեմնեղա զորավարք Ասորեստանայն ,
 « իջեալք վերաւորք հանգերմ ահիւն զորութեամբ
 « իւրեանց... և տարան զտանջանս իւրեանց ընդ
 « իջեալն 'ի խորխորատ » : Զնս տեսներ , որ ինչ
 պէս այն ալիքներն՝ որ տեսան այդ ազգերը իրենց
 ափանց վրայ , կը կորսուին խառնուին անկուշտ
 Ծովուն մէջ , մինչեւ իրենց ազրիւրներն անգա-
 դար կը բռնեն նոյն բարձրաւանդակներէն , այս-
 պէս և ազնն Հայոց , որ ունէր իր երկիրը այդ ազ-
 րերականց մէջ , ինն կու կենայ գեռ , մինչեւ մեկ-
 այլ ազգերն ողնացեր են 'ի վերապն ժամանա-
 կի : Հիմա սովրէ մեզմէ , ով մարգարէ , վասն զի
 մենք առանց քաղա կը տեսնամք ինչ որ գու 24
 դարու Թանձրութենէն կը տեսնէիր . մեզմէ սո-
 վրէ . այդ իշխանդ հիւսիսայ և արեւելից , այդ զո-
 րավարքդ Ասորեստանայն ոչ մեռան ինչպէս Ա-
 սուրն և Նլամ . այլ ողնացան , ապրիցան սրոյ հա-
 րուածներէն . գերեզմանն չկրցաւ կլանել իր ա-
 մեն փափազածը . և Հայն մինակ մնացած քու
 համբած ժամանակից ազգերեդ , ինքնին կը
 հսկէ իր նախնեաց գերեզմանին և իր յեանոց ո-
 բորոցին քով : Հայն՝ ժողովուրդ ազնուասիրտ ,
 ժողովուրդ հիւրընկալ , ժողովուրդ հաւատացեալ
 շատ ժողովրդոց ոգտակար եղաւ . և եթէ երբեմն
 իրրե պատերազմող՝ նիզակակցելով Փուզայ և
 Սաղմանասարայ 'ի գերութիւն քննց զիսրայէլ ,
 գոնէ պաշտպանեց այլ զանոնք իր գետափանց
 վրայ և 'ի բարձունս Առմանայ (կամ Ռեմանայ՝) .
 և Թէ գալնակից ըլլալով Նաբուքոդոնոսորի , գե-
 րի վարեց զիշխանս Յուդայ , սակայն պատուեց
 այլ զանոնք իր իշխաններէն աւելի . վասն զի Ծանչ-
 ցաւ Թէ անոնք 'իաւթի և Սողոմոնի որդիք են , և
 անոնց մեռքով կ'ընդունէր գլխին Ծառագայթա-

մէ թագը. զոր յետոյ նոյն խոյ իր գերացն զլու-
 իը դրաւ. և եթէ ստիպեց երբեմն (ինքն այլ ըս-
 տիպեալ ըլլալով) զորդիս և զգտերս Սաղեմայ՝
 բարեկամն աւուկենաց ներքեւ արաստուածաց
 քնարներու վրայ երգել Սիոնի սաղմաները. սա-
 կայն խուշ չեղաւ Աստուծոյ մայնին՝ որ ուրիշ
 մարդարեւի մը բերնով կ'ըսէր իրեն. « Պատուեր
 ։ տուք յինն այրաբառեան թագաւորութեան.
 ։ ջըն և ապանազեան գնդին. կանգնեցէք զնովաւ
 ։ (զԲարեկտնիւ) նեառիտը. ելէք 'ի վերայ...
 ։ երկվարք. իբրեւ զբազմութիւն մարախոյ ¹ ։ և
 փութաց վազեց Աստուծոյ օծելոյն, և իր նիգա-
 կաւցին հեա (Կիւրոսի), և յեա եւթանասուն
 տարւոյ՝ իր գերեաց լցթաները՝ քակելով. ինքնին
 առաջնորդեց տարաւ զՍաղաթիէն և անոր ժա-
 ղովուրդը և անցուց Հայաստանի և Միջագետաց
 սահմաններէն. և ողջ անվնաս ազահելով թշնամի
 ժողովրդոց միջէն հասուց 'ի Պաղեստին ² :

Հայաստան ինքնին նախախնամեալ երկիր մ'էր.
 և սիրելի բարձրելոյն, ուր շատ կանուխ յայտ-
 նեցաւ. և պէտք է որ ամենայն աղջ որ իր Եա-
 դումը փնտռէ՝ գտանայ այդ երկրին նայի. Սգե-
 մայ հեաքը գտնելու ապահովագոյն Խամբայն է
 Հայաստան. ինքն ընծայեց Աստուծոյ իր որհ-
 նեալ կաւը, և ընդունեցաւ անոր մեղքէն զհայրն
 և զմայր մարդկութեան. ինքն ընծայեց տունը
 այլ ինչ որ պէտք էր իրենց պահպանութեան,
 իրենց սիրոյն և զջմանը համար. ինքն եղաւ խան-
 մարուրք առաջին ծնածին և գերեզման առաջին
 մեռնողին. ինքն բարձրացուց Արարատայ գա-
 դաթը միւսանգամ ընդունելու ջրհեղեղէն աղա-
 տան մարդկութեան մէկ հաաթիկ տունը. և այդ

¹ Երեմիա, ԵՍ. 27:

² Թովմա Արեւունի ըստ Մար Իսաայ:

իրեն հիւր եղած մեկիկ ընտանիքով երկրորդ անգամ բոլոր երկիրս մարդարմակ ըրաւ։ Ինքն Գեւորգիեց առաջին նահապետները, և անոնց հաւաքը անխառն պահեց երկար ատեն։ Արքայ համ ինքնին նոր հայրն հաւատաց՝ իրմէ Ծագած է, վասն զի իր հայրենիքն՝ Ուր Փաղցեացաց՝ հիմա կը ճանչցուի Հայոց յետին պատուարներուն մէջ, լերանցն Կորդուաց, որ Մեծ Հայոց տասն և հինգ աշխարհաց մէկն է։ Վերջապէս, ինքն, ըստ բարեպաշտիկ աւանդութեան, կ'ազաչէր ըզրիսուս՝ առաջելոց զգիտւորին հետ՝ որ զցուշտ, նոյ ի նեղութենէ Հրէից, և զայ իր Թագաւորին, Արգարուս հետ՝ ապաստանի Նոբեփա։ Ինքն ընդունեցաւ ուրիշներէ աւելի առաջեակներ և աշակերտներ և ընծայեց անոնց զառաջին կրօն վերայուհին, նոյն իսկ իր Թագաւորին գուսարը, զոր կ'ախորժեմ անուանել քոյր Արեւիկ։ Վասն զի սղջա են նախավկայք, մէկն նախնական աշխարհի, մեկայլն նորաստեղծեալ աշխարհի, մէկն զսահալ իր եղբորմէն՝ մեկայլն իւր հորմէն, ճիւղաւորանային սղբերգութիւն։ Նոյն ինքն Հայաստան յետ իրեք դար անանալու, գարձեալ յառաջ քան զուրիշ ազգեր՝ բոլոր ժողովուրդովք ընդունեցաւ քրիստոնէական կրօնս և պահեց միշտ, և որ զարմանալին է և Ծանր ընդգրկմերէսլ մը, քրիստոնէութեան առաջին պատուարն ըլլալով՝ ամենէն ետքի պատուարն այլ է երկրիս արեւելահողմը։ Վասն զի այդ կողմէն՝ Հայաստանի միջրեւին անգին քրիստոնէոյ երկիր լիայ, բաց ի գաղթականներէ կամ քարոզչաց ձեռքով նորագարմներէ, որք կրնան նորաստանէք ըսուիլ ի մէջ հեթանոսաց։ Աստի մը իրեն կըզի մ'եր, հիմայ իրեն Թերակզի մը քրիստոնէութեան այլա հաւատ կրանից մէջ։

Այս Զեմարիա կրանից զքաջմամբ, այս գերա.

գոյն զգացմամբն է՝ որ Հայաստան ոչ միայն կըր-
ցաւ թեալ և գիմանալ իր ինքնագլխութիւնը կոր-
սընցընեղն վերջն այլ, հապա նաև կրցաւ ամե-
նէն գծուար գործ մ'այլ գործել, այսինքն հա-
մաձայնել իրարու զաւանգրութիւն երկուց
աշխարհաց՝ որոց մէջ գրեթէ չկար նախախնա-
մութիւն. և եթէ երբեմն այս բարակ և գծուա-
րին պարտուց մէջ պահած է, աւելի ինքզինքը
խաբած է քան զուրիշները։ Ապա և ոչ տանց
արգեանց վաստակներ է զյարգ և համարմունք և
վստահութիւն տիրող և սահմանակից ազգերուն.
Ինքն առեր է զօրք և կարիճ զօրավարներ Սասա-
նեաց և Իրաքանդաւոց. և իր Ծարաարագոյն որ-
դիւնները բազմեցուցեր է իրեն ինքնակալ Աս-
տանգիանոսի գահուն վրայ, և փոխարքայ Արփա-
տոսի և Հնդկաստանի տիրապետաց քով, զանա-
զան հնարքներով Արաքսացոյն սուրը բթացու-
ցեր է, և իրեն սովորեցուցեր քանի մը օգտակար
արուեստներ. որոնց հետ Ծարաարապետութեան
ոճ մ'այլ, որ քիչ մը մեափոխեալ ուրիշ հեռա-
ւոր աշխարհաց մէջ այլ մտաւ։ Աւրոպա անգամ
առանց իմանալու առեր է զայն։ Հայաստան Առ-
փրեանոսի Թաշկերաց նիզակակից եղած զԱրու-
սազեմ առաւ։ Հուլազունի Նեառզաց գաշնակից՝
զՊաղտատ առաւ։ Ոչ սակաւ պաշտօնեաներ և
քաջանշան զօրավարներ ընծայեց ռաժանեան,
ռուս և պարսիկ տերութեանց, որոց իշխանու-
թեան տակ հիմայ բաժնուած է երկիրն։ Իր Ծար-
աարապետաց գաղթականաց մեծք շատ օգտա-
կար ծառայութիւն ցրած է Ռուսաց, Լեւոց,
Աստրիոյ և Դանուբեան իշխանութեանց, և իր
վաճառականներովն՝ միմին դարաւ Թուրքոյ ա-
մեն տերութեանց, Սպանիոյ, Հոլանտիոյ և քա-
նի մը տերութեանց այլ՝ որ հիմա Փոանկաց մեծ
տերութեան մասն են։ Այս եպիքինս մայրաքա-

զաքն իսկ. արեւմտից Բարիլոնն, մեկ Հայու մը երախտապարտ է իր ամենէն շատ յաճախած ընկերութեան տեղւոյն սկզբնաւորութեանը համար. Բարիլոն մէջ առաջին քաջէարանը թացուցաւ յամին 1672 Սէն-ժերմէնի տնաւաճառին մէջ և Դպրոցի ըսուած գեաւատափին վրայ (Quai de l'Ecole), 'ի ձեռն Յարութիւն կամ Բասգալ անուան, երկրորդն ալ Ստեփան անուն մէկէ մը, որք երկուքն այլ Հայ էին. անշուշտ իրենք չէին նախատեսած թէ իրենց մեռնարկութիւնն զարգանալով՝ որչափ քարիք կամ շարիք կարենայ պիտի բերել. բայց մենք կրնանք յուսալու՝ որ այդ նորութեան համար իրենց շնորհակալութեան յիշատակարան մը ընծայեն զստակերպ:

Իսկ ինձի աւելի նախամեծար և ախորժեղի է նկատել այն լուսաւոր նշանները՝ զորս Հայաստան իր հորիզոնէն ցուրտ այլ ափուած և զրած էր երկնից այն կողմերը՝ որոնց մասկ իր որդիքն ապաստանարան մը կու բնադռնէին. և կու սիրեմ պատուել Սալէանի սահմանին մէջ զՍ. Գրիգոր արքեպիսկոպոս Հայոց Նիկոպոլսոյ 'ի փ դարու, հիմայ պաշապան Ռիթիփիէի. - 'ի Գոմին' (Communes) զՍ. Խրիստը (Ոսկի, Chrysouil), տեղւոյն պաշտպանը, զոր աւանդութիւնն սեպէ աշտիկերտ Բարիլոն Ս. Դիոնիսիոսին և կու ճանչնայ Հայ. - 'ի Զոնգէն' 'ի հայրենիս Ս. Բեռնարդոսի՝ պաշտպան տեղւոյն զՍ. Ամբրոսիանոս. - 'ի Կանա' (Պեղեթիոյ) զՍ. Մակար, պաշտպան տեղւոյն և Հայ եպիսկոպոս փ դարու. - 'ի Մանգուա' զՍ. Սիմէոն, Վերնայն ժամանակակից. - 'ի Լուգրա' զՍ. Զաւէն կամ Գաւիթ (S. Davino). - յԱնդոնա՝ զՍ. Կիրակոս. - 'ի Պատուա' զՍ. Փիտենափոս եպիսկոպոս յ'ր դարու, և այլն. որոց ամենցն այլ հայազգի կու ճանաչուին: . . . Բայց, ափսոս, որ

հոս չէ յարմար տեղ՝ հայկական Ուխտագրութիւն սրբա-
զան բարձունքը թուրքական։

Փութամ ուրեմն, Հայկական բազմազանեւուն այս
հայկական բնագրութեան համառոտ պատկերը.
յուսամ որ այս շափովս այլ իմացուի, որ մեր ազգն
եթէ և քաղաքական պատմութեան մէջ առաջին
գործերը չեն գործած, բայց և շատ մեծ գոր-
ծոց մասնակից եղած է. ազգ մը՝ որ սկսեալ ի
Նոյէ գրեթէ անընդհատ ինչուան չիմայ կը համ-
րէ 350 ազգապետ, իբրեւ նախարար, թագաւոր
կամ կաթողիկոս, որոց հետ կապուած են իւր ա-
ւանդութիւններն, և անով նաեւ բոլոր ժամանա-
կագրութեան յիշատակք. այսպիսի ազգ՝ արժա-
նի է մագրութեան և քննութեան, թէ իր բնիկ
որդւոցն և թէ ամեն մարդու՝ որ բարեկամ է ճշշ-
մարիտ փիլիսոփայութեան։ Սա չիմ վախնար ը-
տելու, թէ Հայաստան մէկ որոշեալ վիճակ կամ
նպատակ մը ունեցեր է յառաջ քան զայլ ազ-
գեր. և որ աւելի հարկաւոր է գիտնալու, գեո-
այդ վիճակն լինցած չէ։ Գաղտնիք մը չէ ըսածս,
և ոչ խորհրդաւոր բան մը, այլ հնացեալ հաւա-
նութիւն մը Հայ մտաց, թէ գեո գործ մ'ունի
կատարելու երկրիս վրայ. բարեբաւարիկ գործ մը։
Ամեն բան լինցած չէ իրեն համար. գուռ մը պի-
տի բացուի իրեն համար առեն մը... որ շատ այլ
հեռու չէ, ինչպէս որ կարենմ. այդ գուռն երկար
ժամանակ կրկին կրկին կզպած փական լինայ
պիտի. արդէն զորաւոր բանալիքներ կը տեսնեմ,
և համարձակութեամբ կ'ուզեմ ցուցնել. ընդայ
թէ վախնաս... մեր երջանկութեան ապագայ
բանալիքն, այդ այնքան երկար ժամանակէ վեր
բաղձացեալ բանալիքն, այդ բանալիքն՝ է գաս-
տիարսկութիւնն։ Իստատարակութիւն հայրե-
նասիրական. հայրենասիրութիւն յեցեալ ի վե-
րայ իմաստասիրութեան, և սա հիմնեալ ի վերայ

սուրբ կրօնից: Առանց այս կապակցութեան չկայ
կատարեալ կրթութիւն, չկայ քաղաքականու-
թիւն, չկայ մարդ կատարեալ: Հնկերական պարա-
քերը լաւ կատարելու համար՝ մարդս կարտ է
հայրենական ներշնչման մը. և որպէս զի հայրե-
նասիրութիւնն չմոլորի և յետ լինայ, պէտք է որ
առաջնորդ ունենայ զիմաստութիւն, նեցուկ՝ ԸՋ.
հաւատս, և պսակ՝ զյաւիտենականն իմարտու-
թիւն:

Թ

Ո՛վ Հայկակ, ո՛վ Հայ պատանիք, աղէկ քա-
ղաքացի ըլլալու համար՝ պէտք է քննել և սով-
որիլ զհայրենիս: Այս է առաջին ուսումն յետ
ուսման հանգերմեալ կենաց: Քննեցէք և սովորե-
ցէք ուրեմն այդ աղելու և բարերեր Հայաստանը,
իր և հայրենիք ձեր և զայեակ ամենայն աշխար-
հի. — քննեցէք այգոր բնակազմութիւնը, քննե-
ցէք այգոր բարոյականը. քննեցէք այգոր բար-
գաւաճումը՝ ի հարուստ լեզուին, որ ապահով
գրաւական մ'է բազմաեսեակ արկածներով հըն-
ժուած գրականութեանը. — քննեցէք զայն վեր-
ջապէս՝ իր կրօնից զբառութեանը, և իր ծիսից վայել-
լուծե՛ր մէջ: Այդ քննութիւնքդ, այդ ուսմունքդ
յորգոր ըլլան ձեզի տւելի քան զաւելի յարգելու
զհայրենիս և մշակելու զայն՝ ըստ ամենայն նշա-
նակութեան բանիս: Վասն զի այս իսկ է առաջին
պատուէր Սրարչին՝ տրուած առ հայրն մարդ-
կութեան, և արուած բուն իսկ մեր երկրին մէջ:
ԳՈՐԾԵԼ ԶՆԱ ԵՒ ՊԱՆԵԼ¹:

¹ Երեմ. ք. 15.

ՀԱՅԿԱՅ ԵՐԶԱՆ

ՏՕՄԱՐ ԵՒ ՔՈՒԱԿԱՆ ՀԻՆ ՀԱՅՈՑ

ՀԱՅԱԴԻՐ

Ա

Մեր հայրենեաց համառօտ բնախօսութիւնն ըրած առենա՝ յիշեցի, Հայկակ, որ ամեն քննողի բնական և ախորժեցի է գիտնալ պատմութեանց հանգիստանը, այսինքն հանգիպած կամ պատմուած բաներուն ուր տեղ եղած ըլլալն, որ է ըսել՝ աշխարհագրական տեղեկութիւն մը, թէ բնական և թէ քաղաքական, Բանասիրին առաջին բնօրինակն է ԲՆԸ, ԲՆԸ եղած ըլլալը, որ է լոկ Պատմութիւն, Երկրորդ բնօրինակն է ԴՆԸ, որ տեղ, աշխարհիս որ կողմն եղած ըլլալն, և այս է Աշխարհագրութիւն, Երրորդ բնօրինակն այլ է ԵՐԸ, այսինքն պատմելոց որ առեն, որ տարի հանգիպած ըլլալն, և այս է Ժամանակագրութիւն, զոր և ալ պատմութեան կ'անուանեն գիտուիք, առանց որոյ մութ կու մնայ պատմութիւնն, Այլ է Երկրաբանութիւն և աշխարհագրութիւն կարեւոր են պատմութեան նկարագրի՝

իրեն ենթակայ և յատակ մը, ժամանակագրութիւնն այլ իրեն լոյս և պայծառութիւն տեսարանին՝ հարկաւոր է: — Մեր ամենէն ցանկալի և պիտանի պատմիչն՝ Մովսէս Խորենացի՝ իրաւամբք կ'ըսէ. «Ոչ է պատմութիւն ճշմարիտ՝ առանց «ժամանակագրութեան» . բայց գծրազգարար ոչ ինքն և ոչ շատք 'ի պատմելաց մերոց, մանաւանդ հիներն, հաստատ և յայտնի ժամանակագրութիւն մը բռնած և յիշած չեն իրենց պատմութեան մէջ. միայն երբեմն այս կամ այն թագաւորի և կայսեր տերութեան տարիներուն կու յարմարցընեն իրենց պատմած գիպուածները. և որովհետեւ այն թագաւորութեանց սկիզբն այլ ծանօթ թուականի մը վրայ չեն դրած՝ դարձեալ տարակուսելի կու մնայ ըսածնին. մանաւանդ որ թագաւորաց տերութեան սկիզբն՝ շուտ կու զանազանի ըստ այլեայլ հաշուոյ պատմելաց. միով բանիւ բարեկարգ և հաստատուն ժամանակագրութիւն մը չկայ մեր հին պատմելաց մէջ. որով պատմութեան գիպուածներն այլ անհաստատ կու մնան:

Ժամանակագրութեան պակասութիւնն կու յայտնէ տուժարի այլ պակասութիւն կամ խառնակութիւն. և յիրաւի, ազգերնիս եթէ հնուց 'ի վեր ունեցած է իրեն յատուկ տուժար՝ որով և ժամանակաշափութիւն մը, (ինչպէս վերջը պիտի տեսնես), սակայն դրացի և տիրոջ և զանազան ազգաց օրինաց և վարչութեան տակ ընկնալով, կամ գոնէ անոնց հետ սերտ յարաբերութիւն ունենալով՝ ստիպուեր է իր տուժարը և տարիները անոնց յարմարցընել. երբեմն Բաբելոնացոց կամ Կոորունասարոյ թուականը վարելով, երբեմն Յունաց կամ Աղեքսանդրի կամ Ասորւոց ըսուածը, երբեմն Պարսիցը, երբեմն Հռովմայեցւոց, յետոյ Կ.Պօլսի կամ եկեղեցական թուա.

կանը, և այլն. մինչև որ այս ամեն ազգաց մեր-
ժաւոր և հարկաւոր ազգացումենն քիչ շատ
ազատելով, և բարեբաղդութեամբ յառաջ քան
զժապումն Հագարացոց թուականին (հիմրէթ),
'ի կէս ք դարու' եկեղեցական տօնից կարգը հաս-
տատելու ստիպուած՝ կարգաւորեց իր բնիկ տու-
մարը, և անոր հետ մեկտեղ ժամանակաշափու-
թիւնն ալ, տամարին նորոգած տարիէն, կամ
Քրիստոսի 552 տարիէն՝ սկսելով թուական մը,
որ կ'ըսուի Հայոց Ռատան կամ Մեծ Ռատան, ևս
և Ռուբէնի Ռատան կամ Պարիւ. այս թուականս
է որ անկէ ետեւ 'ի պատմըլաց և 'ի բոլոր ազգնն
գործածուելով՝ հուշարունակուի մինչև հիմայ:
Իսոյց այս այլ յայտնի է որ ետքի երկու դարե-
րուս մէջ՝ ազգերնիս թէ՛ բնակութեամբ և թէ
Ժանթութեամբ աւելի մտանալով արեւմտեան
ազգաց, ըստ հասարակաց սովորութեան՝ Քրիս-
տոսի թուականը և յուլեան տումարը հուրա-
նեցընէ, առանց թողլու իր եկեղեցական տումա-
րը, և թուականին շարունակութիւնը յորացոյցս:
'ի ճակատս գրոց և 'ի կոնդակս, և ասոնց նման
առիթմերու մէջ, Այս թուականնիս սկիզբը գիտ-
նալէն ետեւ՝ գիւրին է անոր տարիներով պատ-
մուած գէպքերը համեմատել Քրիստոսի կամ ու-
րիշ թուականի հետ: Միայն թէ Քրիստոսի թը-
ւականն յուլեան տումարաւ է յարեւելս, յարե-
ւմուտս՝ անոր նորոգութեամբն՝ որ կ'ըսուի 'Իրիֆ-
րէտ կամ Նսր Կուտը. հիմայ ասոնց զանազանու-
թիւնն այս է՝ որ նորն (որ և Հատինաց կ'ըսուի)
12 որ հու կանխէ քան զյուլեանն (որ և կ'ըն կ'ը-
սուի). ասոր յանուարի մէկն՝ Հատինաց կամ
նորոյն 13 է:

Արդէն գիտես, Հայկակ, որ մեր Հայոց Թը-
ւականն ոչ նոր և ոչ հին տումարին տարին ու-
նի (ոչ գրիգորեան և ոչ յուլեան), որք ստոյգ

տրեգանային տարիով են. այսինքն 365 օր 5 ժամ, 49'. Ըսեւ է որ 365 օրէ զառ՝ տարւոյն վրայ վեց ժամի շափ յաւելուածն այլ 'ի հաշիւ կ'առնուն. որ և վրայէ վրայ՝ չորս տարւոյ միջոց 24 ժամի կու մտանայ. որով օր մ'այլ կ'ու ձեռնայ. և ահա յուլեան և նոր տումարն՝ իրենց Թուականին ամեն չորրորդ տարին 366 օր կու համարեն, և նաեւդ տարի կ'անուանեն. մէկայլ Էրեք տարիներն ալ 365 օր և հասարակ տարի. իսկ Հայոց Թուականն նահանջ լուծի, այլ ամեն տարիներն այլ հասարակ տարի են. քնական օրուան չափով. այսինքն տարին միշտ 365 օր կը համարէ. որով յայտնապէս ուրիշ չին ազգացնման՝ սխալ և շարժական է իր տարին և Թուականն ալ. Սխալ է. վասն զի արևուն կամ երկրիս շրջաններուն չի յարմարիր. պակաս կու գայ. ամեն տարիէն 5 ժամ 49' պակաս հաշուելով՝ դարերու մէջ արեգանային շրջանը մեծապէս կարճեցուցած կ'ըլլայ. անանկ որ երրորդ երկիրս 1460 անգամ արևուն վրայ կու պտտի ստուգիւ՝ ըստ յուլեան և նոր տումարի, հինն կամ հայն՝ 1461 պիտի համարէ. կամ Թէ ուրիշ կերպով ըսեմ, երբ հայն և լատինն այս տարիս մեկտեղ սկսելու ըլլան՝ իրենց տարեգումիւք նոյն ամսոյն նոյն օրը սեպեւելով. յետ 1460 անգամ երկրիս շրջապատութեան զարեգանմար՝ լատինն կամ նոր տումարն նոյնքան տարի կ'ունենայ. իսկ հայն մեկ տարի մ'աւելի. որովհետեւ իրեն տարին քանի մը ժամ կարճ է. իւրաքանչիւր տարիէ Թողուած ժամերն՝ ամեն չորս տարուան մէջ օր մը կու կազմեն, 1460 տարուան մէջ ամբողջ 365 օր կու գումարեն. հայն այս 365 օրն ալ՝ (որ իր տարւոյն սովորական լափն է) կ'աւելցընէ Թուականին վրայ նոր Թուով մը. իսկ լատինացին այս 365 օրը ջրուած ըլլալով ամեն չորս տարուան վրայ (փետրուարի ետեւ օր մ'աւելցընէ)

ուղղորդելով) 'ի հարկէ 1461 համբելու տեղ' 1460 պիտի համբէ: -- Արդ յայտնի է որ այս հին տա-
րւոյն կարճութիւնն՝ Թուականին շարքը կ'աւել-
ցնէ: որուն աւելի պայծառ օրինակ է մահմե-
տականաց տարին՝ որ ալ աւելի կարճ է, լուսնա-
կան ըլլալով, այսինքն լուսնի 12 անգամ փոփոխու-
թիւնն համբելով, որ կու գումարեն 355 օր, և
արեգակնային շրջանէն 10 կամ 11 օր պակաս տա-
րի մը կ'ունենան, որով իրենց Թուականն (հիճ-
րէթն) շուտով կ'աճի: մեր 37 տարուան Ծերն՝
Ըստ Տաճկաց լման 100 տարուան կ'ըլլայ, և ի-
րենց երկարակեացներն՝ մեր շտփով քիչ մը կու
կարճնան: -- Արդ ինչպէս որ այս լուսնական
տարին պակաս և յայտնի սխալ է՝ եթէ համե-
մատենք երկրիս բոլորմանը արևուն վրայոք, այս.
պէս այլ Հայոց տումարին տարին (թէ և պա-
կաս սխալ), վասն զի կ'ընդունի արեգակնային
տարի՝ բայց ճիշդ չափովը չընդունիր, պակաս կու
հաշուէ:

Ալ միայն սխալ ըսի այլ և շարժումն կ'ըլլայ տա-
րին: Ամեն քիչ ըստ երկինքը և երկիրը գիտող
ազգք և մարդիկ, երկրագործք անգամ, և մանա-
ւանդ աստեք, հնուց 'ի վեր ճանչցեր են արևուն
տարեկան շրջանը, և անոր երկու անգամ գիշե-
րահաւասարը և երկու անգամ կացքը կամ դարձ-
քը, ցօրեկուան և գիշերուան ժամուց երկարու-
թեամբը և կարճութեամբը: երբոր այս բաներս՝
որոնց կէս կ'ըսենք ուսումնական լեզուաւ՝ ուղե-
նամք հաստատուել ամսոց օրերուն վրայ (ինչպէս
որ 'ի սկզբանէ հաստատուած են՝ ի գիտողաց կամ
յաստադարացիոց), յուշան կամ նոր տումար բա-
նեցնողին՝ միշտ նոյն ամսոյն նոյն օրը կու հանդի-
պին այն կէտերն, իսկ Հայոց տումարին՝ չորս տա-
րին հեղ մը օր մ'առաջ կու հանդիպին: ինչպէս,
եթէ յամին Քրիստոսի (1870) դարնունամուտն

կամ գարնանային գիշերահաւասարն իր մեհեկան
ամառն 26ին կու հանգիպէր, ինչպէս որ նաև
1868թ. 1869թ. 1871ին, յամին 1872 մեհեկանի
25ին կը հանգիպի, 1876ին մեհեկանի 24ին, և
այսպէս կարգաւ. վասն զի չորս տարին հեղ մը
նահանջ չընենով, որ մը շաւելցընենով, իր ամիս-
ներուն օրերն առաջ կ'անցնին, և չեն միարանիւր
արեգակնային կէտերուն. այնպէս որ 14(10) տա-
րուան մէջ այս կէտերը Հայոց տարւոյն ամառոց
ամեն մէկ օրերուն ալ հանգիպած կ'ըլլան կար-
գաւ. կէտերն տեղերնին կու մնան, քայց ամառն
օրերն անոնց վրայ կու փոփոխուին: Ահա այս է
լուրձոտն ըսուիլն մեր տումարին, և որովհետև
մեր ամիսներն և տարին միշտ (չորս տարին հեղ
մը) առաջ կ'անցնին քան զշուշեան կամ նոր տու-
մարը, անոր համար այլ մեր տումարն կամ տա-
րին կ'ըսուի յառաջտառ:

Իսկ եթէ միայն այս փոփոխութիւնն ըլլար
մեր և նոր տումարին տարբերութիւնն՝ փնաս կամ
դահասութիւն մը չէր ըսելն, թէ գարնանամուտն
մեհեկանի 25ին է կամ 30ին, կամ նաւասարդի
5ին, և այլն. անունն կը փոխուէր, իրն նայն կու
մնար: Սակայն մեծ փնաս և շփոթութիւն կ'ըլ-
լայ այդով. վասն զի ամեն տումար հաստատուած
է երկու մեծ և զլխաւոր քանի համար. մէկն եր-
կրիս կու վերաբերի, մեկայլն երկնից. ասիկայ
մարդուս կրօնից կամ ապագայ կենաց, անիկայ՝
երկրաւոր կենաց և ապրուստին համար. մէկով
երկրագործութիւն կու կանոնաւորի, մեկայլով
կրօնական պարտք և կարգք: Երկրագործին հա-
մար հարկ չէ որ ամիսն այսպէս կամ այնպէս տ-
նուանի, կամ՝ այսչափ և այնչափ թուով օրեր ու-
նենայ, այլ հարկաւոր է որ այն օրերն, կամ թէ
տարւոյն իւրաքանչիւր օր այլ՝ արեգակնային չոր-
ջանին մէկ որոշ կէտի մը վրայ հաստատուած ըլ-

լայ. վարուցանի, նաւարկութեան, և ուրիշ շատ բանի համար՝ հարկաւոր է արեւուն շրջանը գիտ. նալ. թէ՛ որ ամառն ի՞նչ որ ի՞նչ քարնանամուտ, երբ հովոց և ձկան եղանակներն, երբ զով որեւր, և այլն. որ ըստ այնմ իւրաքանչիւր բնական արուեստաւոր իրենց գործը շտկեն, և կատարուի կենցաղական անտեսութիւնն՝ իր յարմար և հարկաւոր ժամանակին. և ինչպէս մեկ օրուան գործոց անտեսութիւնն կու չափուի ժամացուցի մը վրայ, այսպէս այլ ամբողջ տարեկան ժամացուց կամ օրացուց պէտք է. Արդ այս ժամուց և ժամանակաց կէտերը՝ միայն երկիրնք նայելով չի կըրնար գտնել ամեն արուեստաւոր. շատ քիչերն կան որ կարենան արեգակնային շրջանին փոփոխութիւնները չափել և ճշգրել. հարկ էր որ հասարակաց համար այն փոփոխութիւններն, այն կէտերն՝ տուժարի վրայ առնուին, այսինքն քաղաքական տարւոյ ամաց օրերուն վրայ համարուին. և ըսուի թէ այս ամառն այս օրս՝ արեգակն՝ երկնից (կամ կենդանաւամարին) շրջանաւորն այս օրուէն ալ կէտն է, այն օր՝ այն կէտը, և թէ՛ երբ արեւն այն կէտին վրայն է՝ այն օր ցորեկն այսչափ ժամ. քիչերն այսչափ ժամ կ'ըլլայ, և տաքութիւնն ու ցրտութիւնն (ընդհանրապէս) այսչափ աւելի կամ պակաս. Արդ այսպէս ճանշնալու և ըսելու համար՝ հարկ է անշուշտ որ այս օրս կամ այն օրն այլ՝ իրենց յատուկ անուններն ունենան. և ասոնք են տփսն և իրենց (աւուրց) քանիբնորդքն. — ուրեմն հարկ ալ է որ ինչպէս իր արեգակնային շրջանին կէտերն հաստատուեն են ('ի կենդանաւամարին') նայնպէս տուժարին վրայ այլ հաստատուն ըլլան. այսինքն տուժարին կամ ամաց ամեն մեկ օրն՝ արեւու շրջանին մեկ մեկ կէտին հետ հաստատ կապուած ըլլայ. և այն ասէն հաստատ և անփոփոխ կ'ըլլայ և կ'ըսուի առ.

մարն և օրերուն երկայնութիւնն. ապա թէ ոչ՝ ոչ միայն շարժուն այլ և շփոթ. եղանակք տարւոյ և օրերուն չափն (կարճութիւն կամ երկայնութիւն) որոշ անուն և նշանակ մը չեն ունենար. կամ աւելի պարզ ըսելով, ամիսներն և իրենց օրերն ամենևին բան մը չեն նշանակեր, բաց ՚ի թուէն. վասն զի գարնանամուտն՝ որ հիմայ մեհեկանի կամ արեգի մէջ կու գայ, ասեն մ'աչ անկի ամիսը կու գայ, ասեն մը քաղցի, և այլն. ամեն կէտ ամեն ամսոյ ամեն օրուն ևս հանգիպին զանազան տարիներ. Ասով երկրագործաց և նմանեաց արուեստից յիշութիւն կ'ըլլայ, որ օր ընելիքնին չեն գիտնար. և ինքն իրեն հարկ կ'ըլլայ որ հաստատուն տումար կամ օրացոյց մը բնաւեն:

Նոյնպէս եկեղեցական տարին այլ հաստատուն տումար մը կ'ուզէ անհրաժեշտ. վասն զի ինքն այլ երկրագործի և աստեղաբաշխի պէս, և այլ աւելի, տարւոյն ամեն մէկ օրը իմանալի երկնից մէկ մէկ կէտին՝ այսինքն յիշատակի հետ՝ կապած է. և գարմեալ կ'ուզէ որ այն կէտերն այլ արեգակնային կէտերուն յարմարցնեն, որպէս զի անմուաց և անշփոթ կարգաւ կատարէ իր գործը: Ասոր գլխաւոր պատճառն այլ բնական և յայտնի է. որովհետեւ իր յիշատակներն ըստ մեծի մասին երկրիս վրայ և որոշեալ օր մը հանգիպած են, կ'ուզէ որ ամեն տարի նոյն արեգակնային հաստատուն օրուն մէջ հանգիպածը՝ գարմեալ նոյն օրը՝ նոյն կէտին անփոփոխ կատարէ: Օրինակի համար, տեառն մերոյ Քրիստոսի մարգեղութեն օրը, կամ Մնունդը, կամ Քառասներեայ ՚ի տառար գալը, կամ Տիրամօր Ծնունդը, Ընծայումը, Վերափոխումը, կամ Առաքելոց և Լուսաւորչոյ նահատակութեան և մահուան օրերը՝ Ծիլց նոյն եղանակին նոյն օրերուն կատարէ: Արդ եթէ այս

յիշատակներս մեր Հայոց անհաստատ տաճարին օրերուն վրայ հաստատեր և ըստ այնմ տանէր, ինչ կ'ըլլար. — որ մը Մեռնողը մեռուան խորը կու տանէինք, որ մ'այլ ամառուն տաքերուն: Վերափոխումը՝ մեկ մը շնկան օրերը, մեկ մը միւներու մէջ. ըստ այնմ ամեն տաներ և յիշատակներ այլ անգագար և անպատճառ կու փոփոխէին:

Ոչ դք յանձն կ'առնու այս բանս. տեղ մը և է. կեղեցի մ'այլ չկայ՝ որ յանձն առած ըլլան: Ըսել է որ շարժում և անհաստատ տաճար ունեցողք այլ՝ այս բանիս համար հաստատուն կերպ մը տաճար մը բնառած և ընդունած են. նոյնպէս այլ երկրագործութեան և ուրիշ կարևոր արուեստից և քաղաքական կարգաց և հանգիսից համար՝ պէտք է որ հաստատուն տաճար մ'այլ ունեցած ըլլան այն ամեն ազգք և ժողովուրդք՝ որք լափաւոր քաղաքականութիւն և կրթութիւն մ'ունեցեր են. ինչպէս մեր Հայոց ազգն այլ՝ ըստ Գարեկ առաջ: Ուրեմն մեր ազգն այլ իր շարժում քաղաքական տաճարին զատ՝ անշարժ, հաստատուն և հին տաճար մ'ունեցեր է. տաճար մը կրօնական, երկրագործական և քաղաքավարական, որով և հաստատ ժամանակագրութիւն մը:

Ահա այս տաճարս և ասոր սկիզբը, և մեր ժամանակաշափութեան կամ թուականին հաստատուն և հին կէտը՝ կ'ուզեմ գտնել և ցուցնել չեղի այսօր, Հայկակ:

Բ

Սկեզեցական կարգոց նկատմամբ՝ հաստատուն տաճարի պէտքն միանգամայն հաստատութիւնն՝ արդեն ծանօթ էր չեղի, և գիտէիր որ մենք մեր շարժական տարիէն զատ՝ եկեղեցւոյ համար ունինք անշարժ յուլեան տաճար մ'այլ՝ որ Սայաթ-

առաջոյ կ'ըսուի, այս տօնական կամքարագիր գրոց մէջ գործածուած ըլլալուն համար: Դոն առաւոյն ամեն մեկ օրուան վրայ հաստատուած են տօնք սրբոց և տէրունականք: Ըստ օրինակի Յունաց և Լատինաց, և միշտ անշարժ կու մնան տօնք, նահանջ այլ ընկելով, աւելեաց ն օրերուն վրայ վեցերորդ մ'այլ գնեկով ամեն շորս տարի, (փոխանակ փետրուարի վերջը): Ահա ուրեմն ունինք եղբր հաստատուն տարի մ'այլ. սակայն այս Յայտմաւորաց կարգաւորութիւնն շատ հին չերեք: Եւ դարուն մէջ շինուած են մեր հիմայ ունեցած Յայտմաւորքն: Բայց տօները այսպէս հաստատուն աւուրց վրայ բաժնող և կարգաւորողն՝ դար և կէս այլ առաջ եղած է. մեծ գիտնական և սոփեստէսն Յովհաննէս Սուրբօք վարդապետն. որ յամին 1116 նորոգեց տունմարը. և այս հաստատ կերպը գրաւ: Նոր թուական մ'այլ սկսեկով Քրիստոսի 1084 տարիէն, որ ըսուեցաւ Փար կամ Մարտի, և էր Հայոց թուականին 533 տարին. վասն զի այն տարի՝ լճնեցեր էր Կիւֆուրի-Էն ըսուած 533 տարուան շրջանն, սկսուած մեր մեծ թուականին հետ (յամին Քրիստոսի 552). և երբ նորէն տօնից շփոթութիւն կ'ըլլար, Սարկաւադ՝ մանր և յսակ քննութեամբ տունմար մը գրեց, ցուցուց սխալմանց պատճառը և հարկաւորութիւնը նոր և անփոփոխ դասաւորութեան տօնից, զոր և ըրաւ. և այնուհետեւ գործածեցի եղաւ, և իր անուամբ կոչեցաւ Սուրբօքօքի խոփ: Իր, կամ Յայտմաւորաց հաստատուն տարին կու սկսի 'ի 11 օգոստոսի (ըստ հին տունմարի, ըստ նոր տունմարի հիմայ 23ին). այս տարեգրիսն օրուան պատճառը քիչ մը վերջը կու տեսնենք:

Ետառջ քան զՍարկաւադ ի'նչպէս կու վարէին և կ'ընեցականք. - յայանի է որ Կիւֆահարիւրեան

կամ 532 տարուան լրջանով, որով ամեն եկեղեցիք այլ կու վարէին. — սակայն գիւրութեան համար միշտ կու վայլէր պարզ հաստատուն տուամար մ'ունենալն, զոր մեր առաջին տումարագիցն՝ Ներսէս կաթուղիկոսի ասեն, յամին 553, չէին գրած. բայց անկարելի էր որ իրենք այլ լուծենային՝ թէ և անկատար՝ մէկ որոշ կանոն մը, կամ քանի մը հաստատուն ասենք. անկարելի էր որ իրենցմէ դար մ'առաջ եղած Թարգմանիչք մեր և անոնց աստուածաշնորհ առաջնորդքն Սահակ և Մեսրոպ, ամեն ողջաց գիտութեամբ հմտացեալքն՝ կարգաւոր տումար մը լուծենային, գոնէ եկեղեցւոյ մէջ, Եւ յիրաւի կու գանեմք որ, Ա. կան հին ասնագոյցներ կամ հին կարգաւորութիւն ասնից՝ զոր Ս. Սահակ գտնաւորած է, ըստ վկայութեան նախնեաց, որոց մէջ երկու կերպ գտնաւորութիւն կայ. մէկ մը ըստ ամսոց Յունաց կամ Լատինացաց, այսինքն մասն մի ասնից՝ յուլեան տումարին ամսոց վրայ հաստատուած, մաս մ'այլ հին Հայոց ամսոց վրայ. և ինչպէս առաջինք՝ այսպէս ասեմք այլ անշարժ են, և անոնց տարեգրութիւն (կամ առաջին ամիսն նաւասարդ) այլ՝ Սարկաւազայ պէս պատուեն կու սկսի. ըսել է որ Սարկաւազ այլ Ս. Սահակայ հետեւեր է, — Բ. Ս. Սահակայ աշակերտաց Թարգմանած գրոց մէջ քանի մը տեղ յոյն կամ եբրայ. յիշի հաստատուն օրերուն գիմաց՝ Հայոց ամսոց օրեր գրուած են, ըսելով, « որ է հայերէն » այս ինչ ամիս և այս քանիներօրք որ ամսոյն, Արդ եթէ հաստատուն հայ տարի մը չենթագրէին՝ չէին կրնար այնպէս ըսել. և հաստատուն տարի մ'ենթագրելին յայտնի է անով՝ որ այն յուլեան տումարի պատշաճեցուցած օրերնին՝ կամ ճիշդ Սարկաւազագիւր կարգին, կամ Յայտնաւորաց տարւոյն օրերուն կու համամայնին, կամ

անոնց մօտ : Անոնց մօտ ըստածա այս է . մեր նախնիք երբեմն Յուդայց կամ Ասորուց գրքեր թարգմանելու առեն՝ ամսոց օրերուն համեմատութիւն թիւնը դիւրացընելու համար ուրիշ ճար ընն գըտած . բայց եթէ միացընել մեր և անոնց ամսոց սկիզբները, այսինքն առջի օրերը . այսպէս, արեգի, մարտի և նիսանի մէկերը մէկտեղ սկսելով, նաւասարդի, օգոստոսի և իլուլի մէկերը մէկտեղ, և այլն¹ . - Գ. Արքեմն ալ մեր նախնիք փոխանակ արեգի՝ նաւասարդը զուգած են ընդ մարտի և նիսանի : Ըսել է ուրեմն՝ որ Սարգաւազէն 700 տարի առաջ այլ՝ մեր գրոց թարգմանութեան առեն՝ նոյն օրինակով հաստատուն հայ տարի մը կու ծանցուէր՝ լարժականէն կամ քաղաքակա. նէն զատ :

Վու թայ գիտնալ թէ հապա յառաջ քան զՍ. Սահակ՝ իր նախորդ և համարին հայրապետքն, մինչև ՚ի Ս. Լուսաւորին, ինչ տումար կու բանեցընէին եկեղեցւոյ տօնից . կամ անկէ առաջ՝ Տրդատ հայրենասէր մեծ թագաւորն, իր Արշակունի նախնիքն, և անոնցմէ առաջ մեր բռնիկ Հայկազունքն՝ ինչպէս կու տօնէին իրենց ազգային տօները, զոր ՚ի հարկէ ունէին, և արդէն գիտեմք անոնց մէկ քանին, ինչպէս Նաւասարդաց կամ Ամանորայ (նոր տարւոյ) տօները, Աստղիկան տօնը, Վարդապետի տօնը, և այլն . որոնք իրենց առաջին ամսոյն (նաւասարդի) մէջ կու հասարակէին, ծառոց ծաղկանց և ըսւր ցանեցու

¹ Օրինակ մը. Յաւաղարանն Առաքելական կանոնաց կ'ըսէ . « Յոսէֆ 339 իջնանութեան Յուդայց . . որ որ լորս » էր մարգաց տմայ, յաւուր միաշարաթող, որ է կատարումն Պենտակոստէից : « Թուականն է Ազգեսանդրի, կամ Սեւեկիտացւոյ 311 տարին, Քրիստոսի 30 թուականն. Հոգեգալստեան կիրակին լորս յանիսի :

կամ Զրոյ մէջ լողալու խաղերով. — գիտենք այլ որ Հայաստանի մէջ այսպիսի խաղեր՝ տարւոյն միայն քանի մ'ամսոց մէջ կրնան կատարուիլ. երկրին երկարատեւ ջրաուժեանը համար. — ան կարելի էր որ այն տաներն շարժական տարւոյ օրերու վրայ կապուէին, և յայտնի այլ և հաստատուն օրերու վրայ գրուած ըլլալնին. իրենց տարեգլուխն և նաւասարգն այլ՝ յուշեան տարւոյ օգոստոսի 11ին էր. Եւ որովհետեւ անտարակոյս գիտենք որ քաղաքական շարժուն տարին այլ մի և նոյն հայկական 12 ամիսներով և աւելեաց չինք օրերով կու բաներ, հարկ է ըսել թէ ուրիշ չին գիտուն ազգաց պէս երկու տարի ունէին, մէկն քաղաքական, միւսն օրհալն՝ որ էր հաստատուն. և անտարակոյս ասոր սկիզբն էր չինք ամսով մ'առաջ, օրիք ամսէն սկսելով, որուն անունն՝ կու նշանակէ զարե. և կու սկսի բուն արեւփանային ըսուելու վայելուշ օրէն, այսինքն գարնանամուսնէն (յ'Յ-21 մարտի). և ասով այլ նաւասարգի գլուխն կամ քաղաքական տարեմուսնն՝ նոյնպէս ճիշդ օգոստոսի 11ին (23ի) կու հանդիպի:

Գ

Տարին գարնանամուսին օրը սկսելն (ինչպէս որ Հրեայք և Պարսիկք այլ կ'ընէին իրենց կրօնական կարգաց համար՝) շատ վայելուշ և բնական է, և մեծ պատիւ կ'ընէ անոր՝ որ զայս նախ զըտաւ և գրաւ. և թէ ըլլայ Մովսէս մարգարէն՝ ըստ Հրեից, և և թէ ըլլայ իրմէ ալ չին մեկր՝ զոր Հայք իրենց ազգին այլ, տումարին այլ, ամենայն պարծանաց, այլ հեղինակ և նահապետ կու նշանշան: Իսկ ինչու քաղաքական օրինքք նաւասարգն՝ օգոստոսի 11ին ըլլայ գլուխ տարւոյ և աշխարհաժողով տանից. անանկ օր մը՝ յորում արեւդակ.

Նային չքանին մեջ նշանաւոր կէտ և հանգիպում մը չկայ։ Ո՛վ էր գրած այս կարգը. զոր մեր Ս. Թարգմանիչը այլ բաներ են. Սարգաւազն այլ, Յայտաւորք այլ պահեր են. և որ մեծն է՝ Հայոց մեծ Թուականը հաստատողքն այլ նշանակեա անփոփոխ Թողեր են. վասն զի իրենց տուժարը նորոգելուն և Թուականը կարգելու տարին՝ ա. մենեին չցպան տարեգլխոյն, որ այն տարի յուլիսի 11ին կու հանգիպէր. այսինքն Հայոց քաղաքական շարժումն տարւոյ գլուխն կամ նաւասարգն՝ Քրիստոսի 555 Թուականին՝ կու սկսէր ի 11 յուլիսի։ — Արդ թէ որ իրենցմէ, և նաև մեր Թարգմանիչներէն առաջ Հայ տաճարագիր մը բնասենք, ասոնցմէ 304 տարի վեր ելնելու է, մեր բաղմահանդէս Բ Արտաշիսի օրերը. վասն զի թէպէտ մեր Արշտիունեսաց Նախահայրն Վաղարշակ՝ շատ ցեղեցիկ կարգեր և սովորութիւններ հաստատեր էր ի Հայս, կ'ըսէ Խորենացին (Բ. ԵԹ.) բայց չէր գրած « զարաթուց և զամաց » և զտարեաց բոլորմանց » գիտնական և օրինաւոր կարգ մը. այլ « այս ամենայն յօրինի յուսուրս Արտաշիսի »։ Ասոր Թումն այլ Վաղարշ կարգից նաւասարգի նոր տարւոյ տօները տշխարհախումբ հանգիսիս կատարել ի Բագրեւանդ, իր հօրեղորս Մաժան քրմապետին գերեզմանին և բազմին քովը¹. բայց ոչ սա և ոչ իր պապն Արտաշէս՝ չեն Հայոց բնիկ տուժարը և ազգային տունը կարգադրողքն. մանաւանդ թէ Արտաշէս կերպով մը խափանած կ'երևի Հայկազանց կարգադրութիւնը, թէ և աւելի կանոնաւոր տուժար մը մտցընելով. որ էր անշուշտ յուլեան տուժարը, ասնորով ի Հռովմայեցւոց. վասն զի գիտեմք ի պատմութենէ՝ որ առաջին ինքն եղաւ Հռովմ

¹ Խորեն. Բ. 42.

մայեցւոյ հարկաւոր. իր ասէն կայսրն Տրայիա. նոս՝ զՀայաստան Հռոմէայեցւոյ ինքնակալու. թեան դաւառ տեսեց. (Թէ և քանի մը տարի ետ. քը Արրիանոս կայսր՝ նորէն կէս ազատ Թուրք). այն ասեմները նաև կապապագովցայիք՝ (որոնց հին տամարն և ամոց անուանքն մտաւոր են Պարսից և Հայոց) ընդունեալ էին Հռոմէայեցւոյ տուժաւորը. ըսել է որ Արտաշիս ըրած տուժարի կարգադրութիւնն այլ. ի 122 թուին Քրիստոսի. եր Հռոմէայեցւոյ տուժարին համաժայնութիւն մը. Թուրք ըստ մասին հին Հայկազանց կարգը և ժամանակաշափութիւնը. Այս բանիս վկայ կ'ըլլայ հետիոյց և բազմահմուտ Սարկաւազն մեր. որ կ'ըսէ. թէ « հաւաստապէս ի չորս ամ Քրիստոսի » աւարտ առ Թոսիանն Հայոց. « Թուակամին աւարտին » ոչ լինենալ՝ այլ ի հարկէ դադրել իմա. նալու է. իսկ Հայկայ Թուակամ ըսածն այն է՝ զոր աւելի յարմարապէս յետոյ կ'անուանէ ՀԱՅԿԱՅ ԵՐԶԱՆ. որ և մեր անշարժ և շարժուն տարիներուն և հին և հետգոյն տուժարին ծանօթութեան պատճառ և առիթ պիտի ըլլայ հոս:

Ահրը յիշեցի որ մեր թէ շարժուն և թէ անշարժ տարւոյն սկիզբն կամ նաւասարդի գլուխն կ'ընկնայ յուլեան տուժարին պոստոսի 11ին (նոր տուժարի 23). այս բանս մեկէն կ'իմացընէ որ ասէն մ'եղած է որ երկու տեսակ տարիներն այլ նոյն մէկ օրն սկսած են, երկուքին նաւասարդքն այլ ի 11 պոստոսի են եղեր, և երեք տարի միաբան երթալով՝ չորրորդ տարին շարժուն կամ քաղաքական տարին՝ սկսեր է ի 10 պոստ. յետ չորս տարւոյ այլ՝ յ'9 պոստ. և այսպէս ամեն չորս տարի որ մ'աւաջ սկսելով՝ հեռացեր և կանխեր է քան զանշարժ տարին. Արդ ըսմիք որ Հայոց տուժարին սկզբնաւորութեան տարին (552 Քրիստոսի) նաւասարդի մէկն ի յուլիսի 11ին էր, ճիշդ

ամիս մը կամ 31 որ առաջ քան զանշարժ տարին. ըսել է որ 31 անգամ նախնի չընեղով շորս տարին հեղ մը՝ այսպէս յառաջացեր էր քաղաքական տարին. արդ 4 անգամ 31 տարին կու գումարեն 124 տարի. ըսել է թէ տումարին նուրոգումթենէն 124 տարի առաջ թէ կրօնական և թէ քաղաքական տարին նոյն օգոստոսի 11ին սկըսած են. որ էր Քրիստոսի 428 տարին. (վասն զի $124 - 552 = 428$),

Այլ աւելի վերջ յիշեցի որ մի և նոյն ամսոյն օրն՝ արեգակնային կամ երկնից նոյն և մի որոշ կէտին հանդիպելու համար՝ պէտք է 1461 անհասաւ և 1460 հաստատ տարի. ուրեմն որպէս զի Հայոց երկու նաւասարդքն՝ կամ երկու տարեդուիքն այլ իրարու հանդիպին, մի և նոյն օրը սկսին, պէտք է որ 1460 նախնիքաւոր կամ 1461 աննահանջ տարի անցնի. կամ աւելի ուսումնապէս ըսելով 1460 տարեկան չըլան մը. Արդ ինչպէս քիչ մ'առաջ տեսանք՝ մեր այս երկու տեսակ տարիներուն զուգաւորումիւնն եղած էր ՚ի թուին Քրիստոսի 428 (11 օգոստ.). անկէ ետեւ քեռ լէ հանդիպած, քայց մտ է հանդիպելու՝ յամի 1888. որով կու լրանայ չըլան մ'այլ (1460 ամաց) մեր թարգմանչաց օրէն մինչև ՚ի մեզ. իսկ անկէ (428էն) առջի 1460 ամաց չըլանն սկսած էր յամի 1032 նախ քան զթուականն Քրիստոսի. անկէ առջի չըլանն այլ բնականապէս (1460 տարի ալ առաջ) յամի 2492 նախ քան զթու Քրիստոսի. Ահա այս չըլանն է ԵՐԶԱՆ ԼՈՅԿԱՆ, և այն Քրիստոսի թուականէն առաջ 2492 տարին՝ է ԹՈՒԱԿԱՆ ԼՈՅԿԱՆ, որ և կրնայ ըսուիլ արժանապէս՝ ստուգադոյն և՛ փառաւորադոյն ԼՈՒ ԹՈՒԱԿԱՆ ԼՈՅՈՑ, և սկիզբն ժամանակագրութեան. որոյ սկիզբն մինչև հիմայ (Քրիստոսի 1870 թուականին) կ'ըլլայ 4362 տարի. Այս է

տարիք Հայոց ազգիս մինչև հիմայ, որուն նման հաստատ թուականով՝ բաց ՚ի Հրէից, Զինաց և ՚ի Հնգիաց՝ հիմայ լիայ ուրիշ հին ազգ մը:

Դ

Բայց այս պարծանքս կամ գիտութիւնս ա. պահովելու համար նաև օտարաց առջև, պէտք է հաւաստենք քանի մը փաստերով և աւանդութեամբք այլ. ՚ի վերայ երկու փաստիցն զոր հի. մայ յիշեցի. այսինքն, մէկ մ'որ մեր երկու տե. սակ տարիներուն զուգաւորութեան սկիզբն՝ կու հանգիպէր ՚ի 1032 ամե նախ քան զՔրիստոս. և զի ազգերնուս հնութիւնն՝ յայտնի է թէ Քրիս. տոսէ 1032 տարիէն աւելի առաջ է. ապա անկէ առջի հանգիպութեանը տանելու է. որ է 2492ն. Աւ երկրորդ՝ որ յայտնապէս Սարկաւազ վար. դապեալ հին տումարներէ և պատմութիւններէ քննելով Ծանոցեր, վկայեր և յայտներ էր այս Հայոց ներշնչ:

Ուրեմն մեր թուականին և շրջանին սկիզբը գտնելու համար, քննենք թէ ինչու արդեօք Հայոց նոր տարին 11-23 օգոստոսի հաստատուած է. և ինչո՞ւ Հայկայ շրջանն սկսաւ 2492 տարի Քրիս. տոսէ առաջ. վասն զի ոչ աստեղարաշխական պա. րագայ մը և ոչ նոր եղանակ մը կու հանգիպին տա. րւոյն այն որուանը վրայ. պէտք է ուրեմն ասոր պատճառը բնութեւ պատմական գիպաց մէջ. Աւ նախ օտարազգեաց մէջ բնադուելով ՚ի հին պատ. մութեան, կու գտնենք իրաւջընէ Սգիպտացւոց մէջ (որ և մինակ կրնան հնութեամբ Հայոց հետ մրցիլ, և որոնց հետ գեա ուրիշ շատ նմանու. թիւններ ունին՝ որ գեա լաւ ապացուցուած ընեն), կու գտնենք որ այն Նեղոսի ափանց բնակիչքն՝

իրենց այն բարերուղի գետոյն հարսանեաց տա-
րեկան հանգեսը՝ արդարեւ անձանային գիշերահա-
ւասարէն թփա մը առաջ կու կատարէին, որ է
Ծիւց 11-23 օգոստոսի, Հայոց տարեգլխին օրը։
Մեր ազնն ալ այս տարեգլխին հանգեսներուն
մէջ, կու տանախմբէր հեթանոսութեան գարե-
րուն մէջ ջրհեղեղին յիշատակը, ինչպէս ինչուան
մեր օրերն ալ կու կատարուին՝ ջրի խաղերով և
աղաւնի թռչններով՝ ի տանի Վարդավառին կամ
այլակերպութեան ֆրիստոսի։ Վասն զի մեր սուրբ
հարց օգոստոս ամսոյն նին հաստատած էին այս
տանը, նոր տարիէն հինգ օր ետեւ, և նայն օրը մեր
հեթանոս նախնիք նուիրած էին իրենց Աստղիկ
գիցուհւոյն, իսկ տարւոյն սկիզբն՝ ունէր իր առ-
անձին աստուածը։ Բայց թէպէտ և այս երկու
տունն՝ եգիպտական և հայկական՝ թէ օրերուն
յարմարութեամբը և թէ յիշատակաց՝ յարաբե-
րութիւն մ'ունէին իրարու հետ, ի վերայ այսր
ամենայնի այս երկու հին ազգաց շրջաններն մեկ-
մեկու չէին համեմատիր, այսինքն նոյն օրը չէին
սկսիր ու ընթնար։ Ասկէ զատ՝ այն հանգիսից տօ-
նախմբութիւններն չեն ապացուցաներ օրուան ըն-
տրութեան պատճառը։ Վասն զի այն օրն չի միա-
բանիր ոչ ջրհեղեղին սկզբանը և ոչ վերջանալուն
հետ, և ոչ Նեղոսին ջրոցն անձանը կամ նուազ-
մանը, և ոչ Շնիկ աստեղ արեգակնային տմբարձ-
մանը հետ, ապա ուրեմն ուրիշ պատճառ պէտք
է բնառել, թէ մեր Հայկայ շրջանին և թէ իր առ-
ջի օրուան համար։

Բայց նախ կարճ մը պարզեմ, Հայկակ, այս աս-
տեղաբաշխական յիշատակութիւնս, վասն զի ա-
մեն ստոյգ տուեմար և ժամանակի ըստի՝ աստեղաց
չարժամաքք և շրջանոք կ'ըլլայ, Հայկայ շրջանն
այլ ծանօթ նաև ուրիշ ազգաց՝ ուսումնապէս կ'ը-
սուի Շնիկ լիւն, կամ ըստ նգիպտացւոց Ա-Տիտ-

Իսկ չրջան. իրենք Ստեփաննոս Ենի աստ. զը, որ Նուս համաստեղութեանց մէջ է և Փոյս Նուս այլ կ'ըսուի, և քան զամենայն աստեղս պայ. ծառագոյն է: Իրենց երկրագործութեան համար ամենահարկաւոր էր գիտնալ Նեղոս գետոյն ամե. լու և նուազելու օրերը, սկիզբը և վերջը. և գի. տեղով գտան՝ որ ամենն սկիզբն կ'ըլլար ամառ. նային արեագարձին ասեն, և գտած ասեննքն Շնիկ աստեղ երևնալն այլ արեուն ելնելէն ա. ռաջ, (որ ուսուսնապէս արեգափայլն ակաւոյն կ'ըսուի) նոյն օրերուն հանգիպեցաւ. ուրեմն այն օրն իրենց տարեգլուխ գրին. բայց որովհետեւ ի. իրենք ալ մեզի պէս քաղաքականօրէն չարժուն տարի կու գործածէին, որով ամենայն ամեք և երկրագործութեան կարգեր կու փոփոխուին. հաստատ կրօնական և գիտնական տարի մ'այլ գրին աստեղաբաշխական քննութեամբք, և ճանչ. ցան 1460 տարուան չրջանը. իրենց երկու տե. սակ տարիներուն սկիզբն այլ կու զուգաւորեր Շնիկան երևնալուն, արեագարձին և Նեղոսի ամ. բարձման հանգիպած փ և նոյն օրը: Այս է Սո. Թիսիան կամ Շնիկան չրջանն: — Իսկ ամեք ի. մայ մեր յիշատակաց:

Մեր հին աստրագիրք և Յայտմաւուրք կ'ըսեն, Թէ յետ խառնակութեան լեզուաց ամեն նահա. պետ կամ ազգապետ Բարեղունն գտնալով այն երկիրը ուսկից ելեր էր, կամ ուր որ կ'երթար գրաւելու: պատուիրեց իր հետեւողացը որ աս. նախմբեն հայրենիքը մտնելուն տարեգարձը: Մեր Հայկ նահապետն ալ, կ'ըսեն, մտաւ Այ. բարաս աշխարհը կամ իր Թորգոմայ հօրը թնա. կած երկիրը՝ օգոստոսի 11-23ին, և հրամայեց որ նոյն օրը տարւոյն սկիզբն սեպուի: Այս հա. տատեն գարձեալ, Թէ այս գիւցաղն առաջին և. րոր աստեղոյց տալու իր նորածին ազգին, զոր

և հու պահէ մեր ազնւ ժառանգ անփոփոխ, ինչպէս որ իրեն աւանդուեցաւ այն նախնական դարերուն մէջ:

Այս է ահա մեր մէջը պոստոսի 11ին առնին պատճառն: Մերերորդ և աւելի սաղոյ գառաճառն է՝ Հայկայ դարձեն քիչ տարի վերջը՝ Բեկայ յաղթութիւն և սպանումն (որ եղաւ յամի 2492 Քրիստոսէ առաջ), ինչպէս որ ցուցուց հասարակ հայկական թուականին անընդհատ յաջորդութիւնն: Մեր պատմութեան ժամանակագրութիւնն ալ (որ գծադրաբար բաւական ճոխ չէ այս չին ժամանակաց վրայ), կ'ընծայէ մեզի թուական մը՝ Հայկայ թուականին ցուցածին մօտ: Յովհաննէս կաթողիկոս ՚ի Հայկայ ցվազարչակ 2295 տարի հու գնէ. անկէ ալ մինչև ՚ի Քրիստոս 149 տարի. դուժարն է 2444, որով միայն 48 տարի պակաս կ'ըլլայ քան զմեր թուականս (2492). քայք և թե Հայկայ մահը սեպեմբ կաթողիկոսին յիշածը՝ կրնայ մերինին հետ քիչց համաձայնիլ: Մեր խընդրոյն համար աւելի պիտանին այս է, որ չին տար ժամանակագրութիւն ալ ամենայն ճշգրութեամբ հու համաձայնի Հայկայ թուականին հետ. վասն զի Ափրիկանոս և Սահերիոս իրենց մանրամասն թիւերովը Բեկայ Թագաւորութեան վերջը հու նշանակեն վերոյիշեալ 2492 տարին Քրիստոսէ առաջ¹: Այս համաձայնութիւնքս Հայկական թուականին՝ տար ժամանակագրաց տուած թը.

1 Առաջը Նիկոսի Թագաւորութեան տարին հու գնեն յ'2038 նախ քան զՔրիստոս. անկէ ալ առաջ մինչև ՚ի մահ Բեկայ երկու շտա Թագաւորաց հու գնեն՝ Արաքսաց և Քաղզեսաց. 440 տարի և 8 ամիս Թագաւորած, իրենց տարեովը՝ որ էր 380 որ. որով 440 տարի և ութ ամիս՝ կ'ըլլայ 435 տարի և 5 ամիս. որդ 435 + 2037 = 2492. որ է մեր Հայկայ թուականն:

ւաճանքն չեա . և վայելութիւնք մեր առճարագրաց և Յայսմաւուրաց , կարծեմ թաւաճանապէս իրաւունք կու տան մեզի առանց տարակուսի ընդունելու Հայկայ շրջանին և մեր ազգութեան սկիզբը՝ Քրիստոսէ առաջ 2432 տարին . և մեր ազգային գերագոյն տներն համար՝ սրոստոսի 11-23ը . որ այդ Հայկայ թուաճանին առաջին տարին՝ կու հանդիպի շորեքշաբթի օր մը . որ և հաւանորէն տարուէ տարի տանելի օր մ'եղաւ Հայկազանց . և կըրնամք ընդունիլ մեր պատմըւոյ երկիւղած աւանդութիւնը , որք Հայկայ գործոց մէջ դիւցազնական քաջութենէ վեր բան մ'ալ կու գիտեն , - կրօնական գիմարութիւն մը , ազատութիւն մը 'ի բռնութենէ առաջին կռապաշտին , կամ՝ անոր՝ որ Աստուծոյ վայլած պատիւը և պաշտօնն՝ իր անմին կու սեփականելր : Ասոր համար այս անական օրս և հանդէսս պէտք է մեզի կրկնապատիկ սըրբազան և սիրելի ըլլայ :

Առաջին շրջանն Հայկայ լրացաւ 'Իսաիթ մարգարէի Թագաւորութեան և մեր Պերճ (Բ) հայկազին ազգապետութեանը ժամանակ , յամին (1032 նախ քան զՔրիստոս) : Իսկ երկրորդ շրջանն լրացաւ՝ զարմանալի հանդիպութեամբ՝ այն մեզի համար շատ ցաւալի տարին . յորում կերպով մը նաև ազգերնուս միանձնաբար ինքնակաջութիւնն այլ լրացաւ ընցաւ , - յամին Քրիստոսի 428 , - ուրբաթ օր մը : Այն սև տարին (428) էր որ մեր վերջի Թագաւորն Արտաշէս Արշակունի՝ Թաթեն զոհուեցաւ , և Հայք իրենց ազգային միապետէն . այն տարիէն 'ի վեր Հայաստան երկու մեծ տէրութեանց մէջ բաժնուեցաւ (Յունաց և Պարսից) , և ազնի երկու անբանց ծառայ կամ հպատակ եղաւ . և որ աւելի շատ զարմանալի է , անկէ վերջը ամբողջ 7 շրջան մ'այլ լրացաւ մօտ է (վասն զի 1442 տարին անցեր է) , և

ազգերնիս միշտ նոյնպէս մեացեր է՝ երկու կամ իրեք մեծ տէրութեանց մէջ բաժնուած, թէպէտ և հազար ու մէկ քաղաքական փոփոխութիւնք և տիրապետութիւնք եղած են այս երկայն 14 ու կէս դարուց մէջ թէ՛ Նայաստան, և թէ՛ իր մօտ աշխարհաց մէջ։ Այս Գլըխնա՝ յորում եմք, սկըսած է շարած որ մը. և պիտի լրանայ քիչ տա. բիներէ ետե՛լ յամին 1888. յորում պոստոսի11-23ն հինգշարթի որ մը պիտի սկսի Գլըխնն. զոր ամենայն սրտով կու մաղթեմ քեզի, Հայկակ, և ամենայն քու ժամանակակից ազգայնոց՝ որ եր. ջանիկ սկզբնաւորութեամբ ըլլայ, և պատկար միաւորութեամբ մը բոլոր Հայազգեացս։

Յետ այսչափ վնասութեանց աւանգութեան և պատմութեան և ազգային և օտար ժամանակա. գրութեան, զոր 40 դարէ ՚ի վեր ամբողջ ազգ մը ընդուներ է, և հաստատեր են մեր հուշակաւոր մատենագիրներն և եկեղեցական Հարք, պէտք չէ վայելուչ սեպել, ընդունիլ և ամախամել այս. պիտի յիշատակ մը, տան մը, որ է Հայկայ. կամ յանդգնութիւն և անտեղութիւն չէ՛ առասպել տեսել այն ամեն բանը՝ որ պատմական ժամանա. կաց սովորական շրջանէն վեր կ'ելլէ. մանաւանդ երբ այնպիսի հին ժողովրդեան մը վրայ է խնդիրն՝ որուն պէտք է դիմէ ամեն ժողովուրդ որ իր Ծա. ցումը բնաւ, այսինքն մարդկութեան հայրե. նիքը։ Սղեմայ երկիրը, Ժիտեւէն, չհաւանելէն դիւրին բան չկայ. բայց չկայ նաեւ աւելի դժուա. րին բան մը՝ քան զիրաւամբք Ժիտեւէն։ Իսկ ես կու հաւանիմ տեսնել, (նաեւ յանձն առնլով ա. մենէն անաշու քննութիւնն ալ) մեր հայրենեաց մէջ յետ Ագամայ և յետ Նոյի՝ Հայկ մը, և կ'ու. րախանամ իր հանդիսին վրայ, որուն լեմ ալ վախճար հրաւիրելու բոլոր յարեթական ցեղին սերունդները, որոնք այն հին ժամանակը լուսնէին

այնպիսի երևելի գլուխ մը կամ ներկայացուցիչ մը՝ ինչպէս էր մեր Հայկն։

Սակայն մի կարծեր, Հայկակ, թէ ինչ որ պատմութիւն կամ աւանդութիւն կու գրուցէն մեր Հայկայ վրայ, ամենն ալ կ'ուզեմ հաւատալի սեպել։ Անտարակոյս է որ Հայոց ազգն ունէր գլուխ մը կամ նահապետ մը՝ ժամանակակից ինչայ, Բարեւոյնի աշտարակին զինութեան ասէն, և այս չէնքին կործանմանն վերջը՝ եկաւ ապաւինեցաւ Այրարատայ երկիրը, որ անկէ ետե իր անուամբը կոչուեցաւ։ Իր անունը, ըստ վրաց ՀԱՌՍ, մեր մէջ կ'ըսուի ՀԱՅԱ, որ ըստ քերականական կանոնի լեզուիս՝ ՀԱ միավանկ բառին նուազաւ կանն կրնայ սեպուիլ։ այս անուամբ կը ճանչնամք մեծք մեր ազգը, և ոչ Արամ կամ Արաման, ինչպէս որ օտարազգիք կ'ըսեն։ Արեւմտե մեր նահապետին անունն վերջագիր յօդով մը կը գրուի Հայկն, ժանաւանդ երբոր զՈրիսն նշանակէ, վասն զի այսպէս կոչուած է այս համաստեղութիւնս՝ մեր սուրբ Իրոց և եկեղեցւոյ սուրբ և իմաստուն հարց գրուածոց մէջ, որք հարկաւ առով ազգային հին աւանդութեան մը կու հետեւին, ուսկից հաւանական է որ Յոյնք հնարած ըլլան իրենց Որիսնի առասպելները, և թէ հարկ սեպելու ըլլանք որ այս երկու ազգերէն (Հայք և Յոյնք) մէկը մեկալն առած ըլլայ այդ աւանդութիւնը։ Ամէ կարծիք ժողովրդեան և և թէ Հայաստանի վիպասանից շողոքորդութիւն, այս համաստեղութեան ըլլան նոր պայծառութիւն մը կու տայ Հայկոյ իրական էութեանը վրայ։ այս էութիւնս հաստատապէս կու ստուգուի ըստ մը աշխարհագրական անուններով այլ, որոնց սկիզբն ի պատմութեան և յաւանդութեան կ'ընծայուին մեր գիւցաղին։

Մանաւորապէս Վանայ հոլակաւոր բարձրա-

ւանդակին վրայ կը գտնուին այս հին տեղում. քըս, պայծառացած Հայոց նահապետէն, որուն զուակներն պահեցին երկայն ժամանակ, գրեթէ 120 ծնունդ որդւոց որդի յաջորդելով՝ այն տնուները, և նոսէ երկրին առաջին շէնքերուն ձեացորդները, որոնց մէջ հաստատած են ինչուան հիմայ իրենց ընտանի բնակութիւնները: Այս բարձրաւանդակս արուեստով և բնութեամբ զարմանալի, աւելի գեղեցկացած է յաւերժ յիշատակաց արժանի Հայկայ գործքերով, որ գեռ կը հնչեն պատմութեամբ և աւանդութեամբ անուանի եղած շէնքերու ձեացորդաց մէջ. ինչպէս են նախ և առաջ ամբողջ գաւառներ՝ որք լճին հիւսիսային և արեմտեան կողմը կը պատեն, որոց մէկն կ'անուանի Հայկայ մեկ որդւոյն անուամբը (Խոռ) Խոռփոռունիք, և միւսն իր Թոռանը աւուամբ (Բազ) Բզնունիք, ուսկից և լիճն կոչուեցաւ Ժով Բզնունեաց: Ետքը՝ Նեկրովայ լեւն, տեղացիք կ'աւանդեն թէ Ներքովթ ուղեր է լեւրան գագաթը պաշտա մը լինել, որ կործաներ է վրէժիճդիբ կայծակներով, և ընկղմիր է լեւրան վրայ բացուած վիհերու մէջ: Այս լեւրան ոտքէն գէպ 'ի հարաւային կողմը կը տեսնուի երկայն շարք մը մեծամեծ ժայռերու զոր ռափին կ'անուանէ Ուլլա Գարէր. վասն զի կ'ըսեն թէ Ներքովթայ ուղանքն են ասոնք, որ լճին եզերքէն աւազ կը կրէին պաշտին կամ բերդին լինութեանը համար, և Աստուծոյ բարկութիւնն զանոնք 'ի քար գարձաց, և հաւանորէն լեւրան հրաբուլի սաստկութենէն փրթած կամ ժայթքած քարեր են: Լճին հարաւային կողմը Կոպու-տա բարձր լեռը կայ ջրերուն մէջ երկընցած, հին ասեռնէ 'ի վեր ճանցուած իր երկաթի և կապարի հանքերովն. ասոր հարաւային կողմը մինչև հիմայ Բեշա, այսինքն Բեշայ (որ է Ներքովթ)

անուամբ գեղ մը կայ, աւանգութիւնն կ'ըսէ թէ այս հակային գիտե՞ր հոն իջուցին: Ընէն նոյն կողմէ, բայց աւելի գեղ յարեւելք Տաշ գեղը կայ, ուր ըստ անգղական աւանգութեան, հակային մարմնոյն մէջէն Հայկայ արձակած նետը քաշեցին, և բացուած ծակէն արեւուն Քառագայթնէն կազմէ կազմ շողալով կը թափանցէին: Քառասունէն աւելի ջուրեր, առաւել կամ պակաս երկայն ընթացքով՝ կը թափին ընէն մէջ. առնց ամենէն մեծն է Հորգոմայ գետը, որ չիմայ Խս. շապ կամ Անգղայ գետ (Լինճիւ-շայ) կ'ըսուի. ուրուն աղբիւրներն թէպէտ և գտնուած չեն, այլ յայտնի է որ արեւելեան կողմէն կու գայ և ընէն հարաւային արեւելեան անկիւնը կը թափի. գեղի մը քովէն՝ ուսկից իր անունը կ'աւանտ՝ Հորգոմ: Այս գետոյս լայն և ընդարձակ ձորը (որուն մէջ գետ 40էն աւելի չայսրնակ գեղեր կան՝ չին Հայ. կական անուններն պահած են. և քանի մը հա. տին վրայ կ'երևան խոր շնութեան նշանք Հայկայ ժամանակէն 'ի վեր), այս ձորս կը կրէ ամենէն սիրելի և ամենէն սրբազան անունը բոլոր աշխարհի մը՝ որ գրեթէ Կաղցիոյ լափ ընդարձակ է, և կը կոչուի ՀԱՅՈՅ ՁՈՐ. անուն պարզ, միանգամայն և այնչափ վաճ՝ ուսկից աւելին չէր կրնար առջ նորածին աղցի մը առաջնորդն և հայրն, որ տեսաւ այն չեռաւոր սահմաններուն մէջ իր կըտ, ընձ գտականքը և թոռները պատերազմիլ իր քովը. աշխարհիս ամենէն ահարկու թշնամայն գէժ, սպաննել զնա և վտառելիլ առաջին յաղթութիւնը, որ և միանգամայն ամենէն սրինաւոր, ամենէն փառաւոր և ամենէն պիտանին եղաւ: Այս զուտ հայկական ձորն 'ի վեր երթալով պատերազմական գաշտին կեդրոնը կը հասնինք, և ամենէն պատուելի յիշատակարաններու՝ որ են իրեք ... և զիս կամ իրեք չենք ժամանակակիցք և համա.

նուէք՝ հանգիպած գեղջերուն. նախ Հոյ (Խէք)
 գեղն՝ ուսկից որ ժորն աչ իր անունը կ'առնու,
 մեր յաղթող գիւցաղն շինեց. նոյն իսկ պատե-
 րազմի ճախաւին վրայ: Անկից քիչ մը հեռու,
 գեղ 'ի հարաւ՝ Աստուծային գեղը, որուն հա-
 մար աւանդութիւնն կ'ըսէ, թէ հոս տեղս Աս-
 տուած երեցաւ Հայկայ, որհնեց անոր աղեղը՝ որ
 եղաւ իրեն գործիք փառաց, իսկ իր հակառակոր-
 դին համար՝ զնէք մահու: Պատմութիւնն կը ճանչ-
 նայ զՀայկ առաջին և ամենէն քաջ աղեղնաւոր:
 Այս երկու գեղերուն մէջ կը գտնուի գերագոյնն
 յիշատակարանաց, այսինքն ՀԱՅԿԱՅ ՐԱՐԳՆ. ա-
 մեն կողմն զատուած քլուրի մը գազաթան վրայ,
 և իբր հրաշքով մը գալտին մէջէն բարձրացած,
 այս րարոյն բոլոր կտաարին երկայնութեան վրայ
 կը տեւնուի կործանած քերդի մը պարիսպ, ո-
 րուն գեւ իրեք կամ չորս կարգ մեծամեծ քա-
 րերն կը մնան, կիկլոպեան շինութեամբ մը, թէ
 պէտ և կը գտնուին տաշածոյ քարեր այլ: Երջա-
 պաւին մէջտեղը քարաժայռին մէջ խռուլ մը կու
 տեւնուի, որ հաւանարար ջրհորի տեղ փորուած
 է: Եւրոպացի ճանապարհորդներէն դեռ ոչ ոք
 մտեցեր է այս հեռաւոր ատանձին տեղւոյս՝ որ
 մարդկային յիշատակարանաց առաջին երեսին
 վրայ նշանուած է. տարակիւն մը չէ ըսած այն
 խորհրդաւոր արձապանդքն՝ որ կը հնչէ Հայկայ
 գիւցաղնեան ձայնը մինչև յետին որդւոցը սկան-
 ջը: Մարդ կը կարծէ թէ աստուածային արհա-
 ւիրք մը կը տարածուին հոն նախասահմանեալ
 ազգի մը սրբազան ծագմանը վրայ, և հանգարտ
 հոգի մը կու պաշտի՝ այն ազգին նախահարցը ու-
 բուականներովն հովանացեալ հովտին մէջ: Իսոյց
 ինչ են այդ որորոցին և այդ աղնիւ և կորիճ ժո-
 ղովդեան աղբերականց քով. — ԿԵՐԵԶՄԱՆ. և
 կրնամ ըսել մուտք և կորուստք խռովարար և

անգամ ժողովրդեան մ'աչ: Այն բնութիւն ուղբ . ուր ինկաւ Ռեչ իր ահեղ պատերազմադներուն . իր 60 հսկաներուն . հոն Հային իրենց վերջի բնա-
հալածիւնը փորեց . և անուանեց Գերեզմանք:

Իսկ ինքն կը կարծուի որ քիչ մը ժամանակ աչ բնական ըլլայ Վան քաղաքին քով: Վասն զի այս քաղաքին ընդարձակ պարտեզներուն և այ. գետաաններուն մէջ . որ գեղ 'ի արեւելեան կողմը կը տարածուին . Հայ-աւելու անուամբ տեղ մը կայ . մեա այն քարածայռ բլրին՝ ուր շատանց գառաւած էին ձեռագործ այրեր և րեւուաքանդակ արձա. նագրութիւններ: Իսկ նորերս այս բլուրին ուղբը փորելով գտան մեծայարգ հնութիւններ . մեա. զէ ամաններ՝ նոյնպէս րեւուագիր ձեւերով . ոսկե. զած կուպեր . և նաև ձոյլ ոսկիէ գործուածներ . խեցեղէն անութիւնք՝ անսովոր բազագրութեամբ . որոնց մէջ գտնուեցան սերմանիք սովորականէն աւելի մեծ հատերով . որոնց գողելով փոյի գոր. ձան: Վանայ բարձրաւանդակին ծայրը . և իր արեւելեան կողմը ձեռքընող լեռանց պատուարին մէջ՝ որ հին ատեն Ատրասպ կ'աւ Ասիոս լեռինք կ'ըսուէին . կայ և Քիւլիւն լեռը . որ պարսիկերէն ըսել է կապոյտ սիւն կամ արձան . և 9,000 ուղբ բարձր է . որուն քովէն հին ժամանակէ 'ի վեր Պամբայ մը բացուած է Հայաստանէն Պարսկա. ստան անցնելու . լեռան գագաթը յիշատակարան մ'աչ կայ րեւուաքանդակ գրերով . և իր ուղբը կամ քովը գեղ մը՝ Հայի անուամբ . զոր ասորի մասե. նագիրք այլ յիշած են:

Իսոյց այս ամենայն տեղերս՝ որ մեր Դիւցազնին անունը կը կրեն . չէին իր հաստատուն բնակու. թիւնն . կամ սիրայաժար տեղերը և իր տիրական աթոռը . այս ետքինս ուրիշ բարձրաւանդակ եր. կրի մը վրայ հաստատեց Հայաստանի կեդրոնին մեա . և ոչ հեռու Արածանիէն (այսօրէն հիմա .

կուսան Մուրաա չայ գեղոյն աղբիւրներէն, որ է արեւելեան Նփրաա)։ Հայկ այս գաւառին այնպիսի անուն մը տուաւ, որ մեկաշունց պէս լաւ յարմարած է, այսինքն անուանեց ՀԱՐՔ. որպէս զի ցուցնէ թէ հոն հաստատեցան անոնք, որք Հայոց աղջիկն հայր եղան. հոն տեղս աւան մ'ալ լինեց, որուն հարկաւ իր անունը տուաւ. այսինքն է ՀԱՅԿԱՇԵՆ։ Քա՛հ գերմանացի Ճանապարհորդը կը յիշէ այս գաւառիս մեջ (որ հիմայ Խնուս կը կոչուի) գեղ մը Հայկ կամ Փայս անուամբ։

Ե

Արտեմ, թէ այսչափ նիւթական յիշատակաբաններ բաւական են հաստատելու Հայկայ կու. թիւնը, և հաւաստելու իր չրջանը և թուականը, հանգերէ առաջ ըսած պատճառներովս. ուրովք մեր մեկ հին հեղինակ մը կու համարձակի զՀայկն հնագոյն քան զՄովսէս մարգարէ՝ տու. մարագիր անուանել. աւանգուծիւնն այլ կ'աւելցունէ թէ Հայոց ամսոց անուանին իր որդւոց և դստերաց անուանին ըլլան. — գուցէ ըլլան ոմանք, բայց յայտնապէս բոլորն այլ չեն։ Սակայն պարծանք է իրեն, կամ իրեն յաջորդաց՝ և այդ Հայ. Խո Նրբունը և Թառխունը ճանչնալ, գնել և պահել. — պարծանք և պատիւ է մեր իմաստասէր Սարգիսազայ այլ՝ այս հին յիշատակս յարուցանելը Հայկէն 3600 տարի ետեւ, և ցուցնել որ մեզի ծանօթագոյն Հայոց տումար և թուական ըսուածէն առաջ՝ կար հնագոյն տումար մը և հաստատարի մը Հայոց, որ կ'ըսուի կն քանար Հայոց. և այս բանին համար Յովհաննէս Փառնեցի՝ մերձաւոր ժամանակաւ Սարկաւազայ՝ կ'ըսէ ասոր վրաս. «Այն՝ որ զքանարն երևեցոյց զկն Հայի»։

Ահա այս չին Հային տուժարին հաստատ ամառը զրոյ էր որ շարեց մեր առաջին ամառարգն՝ ան. ժահանուան Ս. Սահակ՝ Հայոց եկեղեցւոյն տե. փափան ամերը, զատ 'ի Յունաց առածներէն՝ զոր ըստ շատին ամառց որերուն գրաւ, անոր հա. մար մեր աղջային ամառց շարած ամերն ըսուե. ցան ՀԱՅԱՅԻՐ: Այս անուան է որ երբեմն ես այլ կու բանեցընեմ քեզի պատմելու առննա մեր չին յիշատակները, զանոնք գնելով իրենց հանգիպած որը ըստ հաստատուն տուժարի: Այս չին հայ տուժարս կամ Հայագիրն անշուշտ պահուած էր աղջերնուս կրօնական և գիտնական գործոց մէջ. բայց ժողովուրդն քաղաքականորէն շարժուն հա. սարակ տարիով կ'երթար. զոր մեր թարգմանելը այլ 'ի հարկէ չէին կրնար փոխել. բայց նորոգողքն տուժարի յամին 552 կրնային գոնէ եկեղեցւոյ ամերը անշարժ տուժարի զրոյ հաստատել, և չորին, անոր համար յոժանց շատ կու մեղադրուին: Վերջապէս Սարկաւագ վարդապետ, ինչպէս 'ի սկզբան ըսի, այս հաստատուն կանոնը գրաւ սըր. բոց ամերց համար, գոնէ յիշելու զանոնք այն ո. րերը՝ յորում հաստատուն տուժար ունող աղջք կու յիշեն. այս իր Սարկաւագիւր խոփը հրատա. բակեց յամին 1116. թէ և անկէ առաջ այլ տու. ժարի զրոյ բաներ գրեր էր:

Արդ այս և. Հայկակ, մեր նահապետին ա. նուամբ յիշեալ և յիշելի Հայոյ Շրջան, և թուա. լանն Հայոյ: զոր թերեւս արժանի էր մեզի գործա. ծել՝ աւելի քան զսովորական պահատաւոր թը. ւականն մեր. որով և ամեն աղջաց ժամանակա. գրութիւնն այլ գիւրաւ կրնայինք շարիւել և հա. մեմատել մեր ազգին ժամանակաց հետ:

ՅԱՆՈՒԱՐԻ Ե Ի ՀԱՅՍ

Տարւոյն առաջին տմբան՝ մեր կիսագնտին վըրայ, գրեթէ ամեն տեղ ըստ կերպարանաց բնութեան տխուր է. քիչ շատ մեռն ըլլալով, զոր միայն քաղաքական և եկեղեցական անջ կու մոխրարեն և յիշատակք անցեւոյ կու գրասեցընեն։ Այս ամիս մեր Հայաստան աշխարհին երեսն այլ ամենէն սգակերպ և ծանր երևոյթիւներէն մեկը կ'ընծայէ. գրեթէ բոլորովին միւնով և սառամանեաք ծածկուած. մեռն հոն իր ակտուոյն վրայ անշարժ կ'երևի. կամ բուքերով երկինք երկիր մըրկեւով, կամ թէ և պարզ ընէ՝ անանկ չոր և բարակ ցուրտ մը կու տարածէ օդուն մէջ, որ կարծես թէ արև՝ իր պայծառութիւնը միայն պահեր և կրակը մարեր է։ Հապա գիշերը. երբ լորցած սառնապատ ծառոց միջին սարսառիչ օժտուլիկ պտերցին կամ արեւելեան հոն, գոգաւոր ձորակներու մէջ որոտալով այն երկայն վայերը վայերը լսեցընէ։.. Գոցեցէք գոցեցէք դուռն ու երգիք, ամեն ձեզք ու ծակտիք։ Ո՛հ, ի՛նչ քաղցր է, Հայկակ, շորուիչ նստիչ ամրտ, ծածուկ մեղուան մը տակ, թէ և հողէ ըլլայ, կարմրաբոց փառն կամ թոնրի մը եղերք, և 14-15 ժամ երկայն գիշերուան քառորդ մաս մը անցեալ դիպուածոց, և մանաւանդ հայրենեաց,

ամայն նշանաթիւ օրերուն մէջ հանգիպած քա. ներք զրուցելով վիպասաններով անցընել: Ո՛րչափ ցանկալի էր մեզի այլ եկեղեցականին հետ քաղա. քական և ազգային Յայտաւորութեամբ Հայադիր մ'աւ. նենալ. առաւօտը զայն կարգաւ, իրիկունը ասով զրօտնուլ կրակին թողորակքը:

Յանուար ամայն մէջ դիւեր մը և օր մը կայ. զոր Հայն գրեթէ ամեն ազգէ աւելի մեծահան. գէտ կ'անցընէ, և չի կրնար տան մէջ արգիլեալ մնալ. այն օր ձմեռ չկայ. փոթորիկը կու թողու, ձիւն թափ կ'արհամարհէ. գուրս կ'ելլէ, կու փու. թայ յեկեղեցի, Աստուծոյ տաճարին տանը կա. տարելու. և եռանդեամբ ցատքըտելով Թաւազի թանձր սառերն անգամ կու կոտրէ, թմբած պազած ջուրը կ'արթնցընէ, մէջը կու մանէ՝ քրիստոսանիչ խաչին կնքահայր ըլլալու:

Այդ մեծ տանին օրը սովորական հանգիստներէն զատ՝ շատ նշանաւոր գեպք այլ հանգիպած են մեր նախնեաց ատեն. որոց մէկ քանին յիշենք այս իրիկուն մեր ընտանի կրակարանին եղերքը թողորսւմ, թողլով վիպասանից զանոնք բանազար. գեղու, և գուսանաց՝ երգելու: Յիշելու գեպքե. րէս շատն հանգիպած է մեզմէ 800 և աւելի տա. րի առաջ, ԺԱ դարուն երկրորդ քառորդին, մեր Պետրոս կաթողիկոսին օրերը. որ այն գեպքե. րուն զլիսաւորին պատճառաւ՝ Պետրոսը ըսուե. ցաւ. և թէպէտ քիչ մը շափէն աւելի ազցասէրք և շափէն պակաս յուսասէրք այլայլներ են եղա. ծին պատմութիւնը, թայց անհիմն չերևիր իր պարզ և հին վիպութեանը մէջ: Նթէ Պետրոս կաթողիկոսի ալն հրաշագործ չէր, իր մեպքը ե. զած խաչն իրմէ առաջ այլ շատ հրաշքներ ցու. ցեր էր. մեք կու սիրենք Պետրոսի պերճախօսիկ շարահանները, թայց չենք կրնար գովել իր պեր. ճասեր հնարքները, որովք եկեղեցիէն աւելի քա.

զաջափան տեսութեանց մէջ անուան թողած է :
 Իր քառասնամեայ հոգևոր տիրութեան առաջին
 տարիները՝ Անի Թագաւորարանի քաղաքին մէջ
 կու նստէր, և երկրորդ Թագաւորի մը պէս փա-
 ռաք կու փայլէր, 500 մեծ գեղերու տէր ըլլա-
 լով, և հայրապետանոցին մէջ կամ իր հետ քանի
 մը վարդապետ, 12 եպիսկոպոս, 60 կրօնաւոր
 քահանայ և 500 աշխարհիկ երեց պահելով: Իսկ
 իշխանութեանը տակ կային 500 եպիսկոպոս կամ
 Թեմ, որ Թե և շտաբանաց երևի, գոնէ եղածին
 երկինքն աւելի չէ: Ընդդիմակ բանն այս է, որ
 որչափ այն Հայոց կաթուղիկոսն իշխանաւոր էե-
 րեար, ժամանակակից Թագաւորն այլ՝ Յովհան-
 նէս-Սմբատ՝ իմաստասեր էր: Երկուքն այլ խո-
 բաքեա, որով երբեմն համաձայն՝ երբեմն հակա-
 ռակք իրարու:... Իսպց Բնչ պէտք է մեղի հի-
 մա ծաղկած և ժամառաշահ մայրաքաղաքի մը
 մեծերուն քաղաքական գաղանկքը քննել: Քննչ
 գեա լորս գին համբաւ կու հնչէ՝ Թե մեծազօր
 կայսրն Վասիլ Կ. Պոլսէն ելեր և շատ զօրօք կու
 գայ ի Պոնտոս: Կ'անցնի ի Տայս, Վրաց Թագա-
 ւորէն պահանջելու այն երկիրները՝ զոր Դաւիթ
 կիւրապաղաան Տայոց՝ Թողեր էր կայսեր, և Վը-
 րացին կորզեր էր: Նըշտկայ Թագաւորք և ազա-
 տազլուի իշխանք վախով կամ պատուով կու
 փութան կայսեր առջև: Մեր բազրատունի Թա-
 գաւորն Յովհաննէս-Սմբատ, ոչ այնքան Թան-
 ժրամտութեանն համար կու գանդաղի և չի շար-
 ժիր, որչափ մեծամտութեամբն շուզեր Հայոց
 իշխանութեանց մէջ իր նախապատիւ ամթողը նը-
 լատատացընել, և իր գրացի մանրիկ Թագաւորաց
 նմանիլ: Բայց՝ անոնցմէ, և ինչուան իր եղբորմէն,
 և այլ աւելի կայսեր սպառնալից յօնից համբա-
 ւէն կատկածելով, իր տեղ անոր երեսը պատուե-
 լու կուզարկէ զՊետրոս կաթուղիկոս: Սա իր և

կեղեցական հետեռաց և սպասուորաց հետ՝ արքունի գրան մարզիկ և զինուորական գունդ առած, իբրև և բեկմագետն իշխանապետ մը՝ կ'ենթկայսեր գիմաց, անոր ձեռքոցը՝ ի Պանոս. և ըստ արժանւոյն պատուելով և պատուելով, հաւհրաւիրուի մերձակայ Աստուածայայտնութեան անին որ ջրորհեաց հանգիստ կատարել. ըստ ոմանց խորոխ գետոյն վրայ, այլ հուանորեն ըստ այլոց՝ Տրապիզոնի գետակին վրայ, Յետ ազգից և օրհնութեանց՝ երբ միւռոնը հաւթափէ ի լուրն՝ և մէջը հաւ ձգէ այն խոյր՝ որ մասն ունէր ի բուն փրկչական խաչին, և ի Ս. Սեղրեսարոսէ ընծաւ յուան էր առ Լուսաւորիչն մեր, յանկարծ իբն լուսոյ ցնցուղք հաւ ծագեն, ի զարմանս ամենեցուն և ի մանաւոր պարծանս Հայոց, Այս և պարզ և սուգագոյն պատմութիւնն՝ զոր ժամանակակիցն Արիստակէս Լաստիվարտեցի պատմէ, և իրմէ առած Վարդան և այլք, որք ոչ քաղաքը յիշեն և ոչ գետոյն անունը, և ոչ տար ջրոց յետս ի վեր գառնալը, ինչպէս կ'ըսեն Արաբոս և այլք, Վանայ Վարագայ վանքը պաշտօնը անսած և հոն Պետրոս կաթողիկոսի գերեզմանը այսու արձանագրութեամբ. « Ք.Ի ԴՃԶԱ. ԱՅՍ Ե ԶԱՆԿԻՍՑ ՏՅԱՈՆ ՊԵՏՐՈՍԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒ. ՈՐ Ի ՅՐԱՊԻՁԱՆ ԶԳՆՑՆ ՃՐՈՒ ԱՐԳԵԼԱՑ ԱՌԱՋԻ ԿԱՍՈՒԼ ԱՐԳԱՑՈՒ »: Այս արձանագիրս կաթողիկոսին մահուան ժամանակակից չէ. վասն զի իբն այդ Թուականէն ըստ տարի վերջը վախճանեցաւ ի Սերասիա, և հոն այլ ի Ս. Աչան վանս կայ անոր գերեզմանն. ըսել և որ Եջմարաց մեկ մասն փոխադրուեր է ի Վարագ, ուր և բրեմն նստէր, և գերեզմանին վրայ դրուեր է ջրորհեաց հրաշից Թուականն, որ և է ստուգիւ 471 (ԴՃԶԱ) Հայոց Թուականն (1022 թիւ տմ Փրիստոսի). Թըւականը այսպէս հաւ համեմատեմք. բայց խորոխ

(կարգաւ ճարտի) գետը չեմք կրնար Տրապիզոնի մօտեցընել. վասն զի լեռներով զատուած և շատ հեռու են իրարմէ. ուրեմն յայտնի տիտղ կոյ տառը մէջ, և վերջին ժամանակի տրձանագրու թիւն մ'է. Զայն այլ թողլով հանգերմ յոգուա. ծոյ պատմութեամբք, կարգամբ գլխաւոր զի պուածին մէկ ճոխարան գրուած նկարագրու թիւնը, որոյ հեղինակն մեր ծանօթ պատմիչն է, բնն չէ, և քիչ մը իմարտակոչ և իսկաստմար, առ չէ:

« Եւ գնացեալ կաթուղիկոսն առ կայսրն 'ի
 « Տրապիզոն, ունելով ընդ իւր եպիսկոպոսունս
 « երկոտասան և եօթանասուն քահանայս յարե,
 « զայից. և երկու բաներուն վարդապետս, զբազմ.
 « իմաստն զՍոփոնի Հընծուցն, և զքաջն և զան.
 « յաղթն զՎոզեան Սովհաննէս, այլ և 'ի զինուո.
 « բախն գասն և յաւաքաց արս երկք հարիւր:
 « Եւ առեալ 'ի Թագաւորական տաննն գտնմս
 « սեկւոյ և արծաթոյ, միս և ջորիս, Զոր տեսեալ
 « ինքնաւան Վասիլ զՏէր Պետրոս հայրապետն'
 « յոյժ ուրախացաւ. քանզի համբաւ առաջի,
 « նութեան նորա և վարուց սրբութեան՝ հասեալ
 « էր յառաջագոյն առ Թագաւորն: Վասն զի էր
 « սքանչելի սյր, լի ամենայն բարի մասամբ, և ու.
 « նէր ընորհ իմն աստուածական բժշկելոյ զախ.
 « առժէտս և հալածելոյ զգես: Վասն որոյ և Վա.
 « սիլ գերագոյն մեծարեաց զնա քան զամենայն
 « պատրիարքունս Յունաց, և լոյժմութեամբ ըն.
 « կալաւ զբերեալ ընծայս նորա. և մեծուղաք
 « փառք պատիւ արարեալ եպիսկոպոսացն և
 « ազատացն՝ որ ընդ նմա էին... Եւ 'ի նոյն ա.
 «ւուրսն եհասաւ ամեն ծննդեանն և յայտնութեն
 « Քրիստոսի. և ել ամենայն զօրքն իւրովք և քա.
 « հանայիւք յորհնել զխորն, Վոլեաց և զհաթո.
 « զիկոսն Հայոց իւրայնպէ 'ի յեզր գետոյն, և հրա.

« Ժայեաց զի նախ Տէր Պետրոս որհնեաց զժուրն ,
 « և ապա Յայնք : Աւ յորժամ որհնեաց և կարի
 « Տէր Պետրոսն զմեռանն 'ի ջուրն , և զինի սուրբ
 « իւզոյն հարկանէր երեք անգամ զսուրբ խաչն 'ի
 « գետն . և ահա հուր սաստիկապէս բոցաբոյն ծի-
 « բանածաւալ փայլատանկեաց 'ի խաչին , և ի .
 « բրե զազեզն որ յամպս գնի ցուացեալ խորան
 « առնոյր 'ի վերայ գետոյն . և որպէս զորահա-
 « առնար Աստուծոյ 'ի մէջ առեալ անէր զամե-
 « նեանն զարս և զհանայս . և ըսզ լուսոյն բակ
 « առեալ պարփակէր զբազմութիւն ամբոխին
 « ընդ ինքեամբ : Աւ լուսաւորեցան գեղց մարդ .
 « Կան առ հասարակ որպէս զվարդ կարմիր . և
 « լոյս ելանէր 'ի խաչին իբրե զյորդահոս ջուրս
 « որ բոցեն յազրերաց : Իսկ սուրբ խաչն երևէր
 « 'ի մեռն կաթողիկոսին որպէս բոց վառեալ լու-
 « սով . և 'ի լուսոյ անտի երփն երփն հասանէր
 « խաչամէ ըստ չափոյ խաչին , և խաղայր 'ի վե-
 « րայ ջուրցն իբրե զթուշուն սլացեալ որիչ որիչ
 « 'ի միմեանց . և հոս անուշաւթեան ընոյր զամե-
 « նեանն : Իսկ բազմութեան ժողովոյն զահի հա-
 « րեալ կային և ազազակէին և առնին , Տէր ողոր-
 « մեա : Աւ մինչեւ նորա ազովէին , ժողովեցաւ
 « լոյսն միագումդ , և երիցս անգամ եհար զժուր
 « գետոյն և ամբոխեցաւ լոյսն 'ի ծոց խաչին . և
 « ջուր գետոյն զհտեղեալ 'ի կրունկն գառնոյր և
 « զսա 'ի կոյս արգելաւ վայր մի : Յայնժամ զար-
 « հուրեալ ամբոխին և բազմութիւնն անդեալ
 « յերկիր գողային : Աւ սուրբ խաչիւ առանա-
 « րեաց կաթողիկոսն երիցս անգամ զգետն և ա-
 « սաց . Տեսին զքեզ ջուրք Աստուած , տեսին ըզ-
 « քեզ ջուրք և երկեան , խորք խռովեցան . և տե-
 « սին ամենայն ծագք երկրի զփրկութիւն քո . և
 « ժողովուրդք զգրանչեփս սուրբ նշանի քո : Աւ
 « արդ որպէս 'ի մեռն սուրբ խաչիս քո եկաց

« Ըսւր գետոյս փանգուն, գնացէ՛ գարձեալ յըն.
 « Թացս իւր որպէս յառաջն: Սւ ապա գարձաւ
 « գեան՝ ի տեղի իւր, և խաղացեալ գնայր որպէս
 « յերէկն և յեռանդն: Յայնժամ՝ Թագաւորն Վա.
 « սիլ և ամենայն զօրք նորա անկան առ ռոս երա.
 « նեկի սուրբ կաթողիկոսին Պետրոսի. և մեծա.
 « դոշ հառաչանոց համբուրեին զսուրբ նշանն և
 « արկանէին զօրհնեալ ըսւրն՝ ի վերայ գագա.
 « Թանց իւրեանց: Իսկ Թագաւորն Վասիլ գնէր
 « զԹագն՝ ի գետինն. և հրամայէր Տէր Պետրոսին
 « արկանել ափովն իւրով զնորն օրհնեալ ի վե.
 « րայ գլխոյն իւրոյ: Սւ առեալ փայսն զգետար.
 « գել սուրբ նշանն՝ ի ձեռս իւր և անյագարար
 « համբուրէր զնա, և նովաւ կնքէր զամենայն ըզ.
 « զայարանս իւր. նոյնպէս և մեարապալիան և ա.
 « մենայն ժողովուրդքն՝ եռափափաք համբուրիւ
 « ողջագուրեին զամենայազմ սուրբ նշանն և զաջ
 « կաթողիկոսին. և ի համբուրելն զսուրբ նշանն՝
 « բազմաց լինէր առողջութիւն: Սւ մինչև օրն առ.
 « բաժամեցաւ՝ ոչ աւարտեցաւ համբոյրն ժողո.
 « վորդեանն՝ ի բազմութենէ ամբոխին »:

Պետրոս կաթողիկոս այս հանգեսը և գետապ.
 նութիւնը կատարելէն ետե՛ գարձաւ յԱմի. բայց
 երկար ատեն հոն չմնաց. Թագաւորին և իր մեջ
 տարաձայնութիւն ընկաւ. Յովհաննէս մերժեց
 զնա ի կաթողիկոսական աթոռոյն, և տեղը դրաւ
 զԴեոսփորոս Սանահնի վանաց և թեմին արքե.
 պիսկոպոս առաջնորդը. որ հարկաւ քիչերուն
 ընդունելի եղաւ. անոր համար ստիպեցաւ Թա.
 գաւորն նորէն զՊետրոս գարձընել տալ յա.
 Թոռը, միջնորդութեամբ Յովսէփայ Աղուանից
 կաթողիկոսի. որուն հետ 4000 եկեղեցականք այլ
 ժողովքի եկան յԱմի, և Թագաւորն ու կաթո.
 ղիկոս հաշտեցան: Այս հանգեան այլ մասամբ
 Աստուածայայտնութեան ամբին եղաւ. և երբ

հաճաթոս կամ բանագասեալ կաթողիկոսն Դէոս. կորոս՝ աւուր պատշաճ ասնը կու կատարէր, քա. նի մը յանդուգն անմինք զկնէն քողը պատուեցին, որ կաթողիկոսութեան նշան էր, և դարձուցին զինքը իր վանքը, ուր և յաժարութեամբ գնաց. ռայց այդ անարգանաց հարուածը շատ ծանր էր իրեն. քիչ ասեմնէն սրտառած մեռաւ. յոմանց իրեն բանարարող՝ դատաքնտեալ, և յոմանց իր. րն ակամայ յանձնառաւ՝ արգարացեալ, և իր ճիգ. նասեր բարուցը և գիտութեանը համար պա. տուեալ:

Գարձեալ յետ ինն տարւոյ (1045) նոյն ինքն Պետրոս կաթողիկոս՝ Զրարնեաց հանգեսը կա. տարեց ուրիշ խառն տեսարաններով ի կարին դաւառի. որ իմաստուան կրգիրում քաղաքէն զատ՝ անուանի և հարուստ քաղաքական մ'այլ ունէր. Արծն ըսուած, կարնոյ դաշտին մէջէն անցնող եփրատափան Սև իրոյն ալ կողմը, ըամ. րին (Ս—ԱԼԿ) մտաւ, որ հարիւրաւոր եկեղեցիներ ունէր և վաճառականութեան բարեպ լցեալ էր. և մեր պատմելու գիպուածէն իրեք չորս տարի ետեւ այրելով և ուրեւելով ի Թուրքաց՝ իմա Թռ. զած և իր անուան և նշխարաց յիշատակ՝ Գորա. արդ և վազաւոր գեղերը. ուր թերեւս հետխոյզք գեա կարենան գտնել հետաքննութեան արժանի բաներ: Պետրոսի երկրորդ անգամ կաթողիկոս նստելէն մինչև այս նոր հանգիսին ստեղծութիւ տարիներուն միջոյ՝ Հայաստան շատ յեղափո. խութիւններ տեսեր էր. Յովհաննէս Թագաւորն մեռած, որդին Գագիկ Թագաւորութենէ զրկած, Ամի մայրաքաղաքն ի մեռա Յունաց անցեր, Թա. գաւորազունք ելեր ի Փոքր Հայս գացեր էին. իսկ ինքն Պետրոս որ Ամոյ վաճառման կամակից էր՝ նստեր էր հսն առաջին փառաքն, և քաղաքին նոր յոյն քաղաքապետէն այլ պատիւ կ'ընդուն.

ներ: Ասով բուն քաղաքացեալայ տյեղափ հաճոյ չէր ըլլար. քիչ առեմէն Յունաց այլ կասկածեցի եղաւ. և երբ նոր քաղաքապետ եկաւ՝ կոյսեր հրամանաւ զմէքը քշեց անկէ և հրամայեց երթալու նստելու յԱրծն Կարնոյ. ուր և վերջ յիշեալ տարին մեծաւ հանգիսիս կատարեց Զբարհնեաց հանգէոր Սփրառայ նորընծայ վտակաց մէջ: Նոր խաշալուայ ընելու պահն հասաւ և կորիճք պատ. րաստուէին նեառուելու 'ի ջուր, առաջիկ ժ'այլ ուղեց անոնց հետեիլ. կաթուղիկոսն հասկըջընել տուաւ անոր՝ թէ այդ բանը քրիստոնէից միայն կու պատշաճի իբրեւ կրօնական հանգէս մը. առ. քիկն այլ իմացուց որ ինքն այլ քրիստոնէսոյ ըլ. լալու և մորտուելու համար կ'ուղեր մանել 'ի ջուրն. և հաւանութեամբ կաթուղիկոսին մտաւ: Այն առեւն միւսոնակիր փոքրուորն՝ ապակեայ շիջը ձեռացը վրայ զարնելով կոտորեց և թափեց թէ ջրին և թէ նորահաւատին վրայ, երկուքը մէ. կէն կնքելով: Բայց շիջը կոտորելու առեւն ապակ. ւոյ կոտոր մը ձեռքը միտաւորելով ի.դը, ջուրը և արիւնը մեկտեղ խառնեց: Այս բանս, կ'ըսե ժա. մանակագիրն, անյաջող դիպուածի մը գուշտիւ. թիւն սեպեց հանգիստաւեա ժողովուրդն. մանա. ւանդ երբ իրօք այլ հանգիպեցաւ: Վասն զի երբ յետ հանգիսին կաթուղիկոսն նստեր էր 'ի սե. զան, յանկարծ կայսերական հրամանաւ մարդիկ եկան զմէքը վերուցին, տարին թաղառոյ-առինճը. տուած գիւղին բերդը, որ հիմա Գաղատառիճ կ'ը. սուի, և երկու գեղ է, մեծ և փոքր, Կարնոյ և թաղառեաց միջասահման: Նոյնպէս քիչ առեմէն Պետրոսի քեռորդին և յաջորդը, թաղիկն այլ՝ բանեցին և ուրիշ բերդ ժ'արդիւնեցին. յետոյ զեր. կուքն ալ 'ի Կոստանդնուպոլիս խաւրեցին:

Այս դիպուածէս եօթն կամ ութ տարի ետեւ (1052)՝ նոյն կաթուղիկոսին որը, բայց ոչ իր

Ներկայութեանը, նոյն մեծ ասին խժան գիշեր ցաւալի գիպուած մը հանգիպեցաւ 'ի Կարս քաղաքի, որ Արծին նման վաճառականութեամբ հարստացեր էր, և Անիի պէս առանձին թաղաւորաց մայրաքաղաք էր քիչ մ'առաջ. մինչեւ պաշտօնասէրք գիշերային ժամերգութիւնը կատարէին, և ամենէին թշնամոյ կտակած մը լիար, և անոր համար քաղաքապահ զօրքն այլ անըզոյլ էին, ասին զբաղած, Թուրքաց Տոքրուլընի սուլթանին հօրեղբորորդւոյն ապստամբ Գուգուլմուլին թափառական ասպատակներն՝ ձմերային սո. վալլուի գայլաց պէս մասն 'ի քաղաք, և որբազան ու աղքատին հանգէտները յարցունք և յարին գարձուցին. առն և եկեղեցի ողբաց և մահու տեղ եղան. ո՛վ որ կրցաւ քաղաքին ամուր բերգը փախ լիջ՝ ազատեցաւ. մնացելոց շատն ջարդուեցաւ, ամենքն կողոպտեցան իրենց ստացուածքներէն. հարստութեամբ լցուած քաղաքն աւեր գարձաւ. վասն զի անըգամ կողոպտիչքն ինչպէս աւազակս, բնն մասն՝ այնպէս ելլելն այլ բաւական չտեսն. լով՝ կրակ այլ տուն, և ետեմէն սե ծուխը վայ թողուցին իրենց գաղանութեանը: Բայց Կարս իր ամուր բերգին պատճառաւ բազմաւոր զըտնուեցաւ քան զԱրծն, նորէն նարդուեցով: սա. կայն նոյն պատճառաւ այլ տակի շատ անգամ պատերազմի հարուածներ և մեծ նեղութիւններ կրեց, բնուան մեր օրերը, (1855):

Թշնամիք գիտելով և գիտնալով որ Հայք յա. նուարի վեցին մեծ ասնախմբութեան պատճառաւ տուններէն տեղերէն կը հեռանան, շատ անգամ նոյն օրը վաղած են անոնց վրայ, և աղ. գերնուս մեծագոյն ասնն 'ի սուգ գարձուցեր են, օրհնեալ ջուրն այլ յարին. մինչև աղքատին ա. ռակ եղեր է ըսել: և Աստուած պահէ

Յայանութիւնի հեծելէն.

Վարդապետի հեղեղէն ։

Բայց մեծ թողով հիմա այս տխուր տեսարանները, քիչ մ'այլ ուրախ գիպուածներ տեսնենք. փոխադրեց ուրիշ հայ աշխարհք մը, անցնինք դարուկէս ժամանակ, երթանք 'ի կիլիկիա, մեր վերջի Թագակապ ցեղին հանդէսներուն ներկայ ըլլալու, նոյն այս սրբազան օրը, զոր թերևս աւելի քան զՌազրատունիս պայծառապէս ասնին Ռուբինեանք. վասն զի առջիններուն կորուսած Թագը՝ իրենց գլուխը գրուեցաւ յետ իբր 160 տմաց՝ յայտնութեան ասինն օր, յամին 1198, 'ի ներկայութեան նուիրակաց զանազան ազգաց։ Այս ազգաշուք փառաց նորոգութիւնն՝ արգիւնք է քաջութեան, Խարտարութեան, նաև արդար փառասիրութեան Լիւսնի, որ ըստ կարգի պայաւառաց՝ Բ է այդ անուամբ, և ըստ կարգի Թագաւորաց Ա կ'ըսուի։ Իր նախորդքը սովորաբար Պարսն և երբեմն սեբաստոս կամ մարգիդ կ'ըսուէին, կամ մեծ իշխանք, և Լերանց իշխեցող. որովհետև առաջ Փոխդիոյ և Խաւարիոյ լերանց, յետոյ կիլիկիոյ լերանց և դաշտաց սկսան տիրել։ Լիւսնի պապուն եղբոր և նախորդին՝ քաջին Բ Թորոսի անուամբ այլ Թորոսի երկի կոչուեցաւ իր վիճակն. իսկ այս Լիւսնս իր պապուն՝ Ա Լիւսնի կործանած անունը կանգնեցով՝ իր տիրած երկիրն ալ Լիւսնի երկր անուանել տուաւ։ Քաջութեամբ և խորամանկութեամբ շրջակայ իշխանաց ահաւոր և պառկաւելի ըլլալով և եւրոպացի մերձաւոր իշխանաց սիրելի և օգնական, համարձակեցաւ Ալեքմանաց Փրեաներիկոսկայսրէն Թագաւորութեան Թագուղէլ, երբ կայսրն իր երկիրը եկաւ 'ի Սելէկիա քաղաք, ուր փութացաւ Լիւսն խաւրել ընդ առաջ նորա զիմթոցիկոսն և զՍ. Ներսէս Լամբրոնացին. գծրազգարար Ծերունի կայսրն հոն անդաւադար գետոյն մէջ լուացուեցով խեղդեցաւ, և Թագադրութեան խոստումը անկատար մնաց։

Բայց Լևոն դարձեալ խնդրեց զնոյն անոր յաջորդող որդիէն, յԱնրթիկոս կայսերէ, և նաեւ ՚ի ողորազան պապէն Կեղեաթնասէ, որք քանի մը պայման պահանջեցով ՚ի Լևոնէ (՚ի նշան հաւատաւեցութեան և միտքանութեան) խաւրեցին իրենց փափագած պերճափայլ Թագը, և առեւծանիչ գրող մը, յամին 1107, ՚ի մեան Կոնրադոսի ծիրանազգեաց արքեպիսկոպոսին Մայենցայ, որոյ ընդ առաջ խաւրեց Լևոն՝ իր խնամին և քարտուղարը՝ Յովհաննէս Սոյ արքեպիսկոպոսը : Եւ ինչ որ տարին ՚ի տանի Աստուածայայտութեան ժողովեցան ՚ի Ս. Սափիա եկեղեցի Տարտնի, և մեծաւ հանգիսիւ Թագաւորեցուցին ըզ Լևոն ՚ի վերայ Հայոց, սծուքն էր Գրիգոր Ապիստոս կաթողիկոսն, Թագարերն՝ վերայիշեալ լատին եպիսկոպոսն՝ իսկ հանգիստեալքն՝ զհապանք կամ պայլք արեւմտեան տէրութեանց և վաճառակից հասարակապետութեանց, կրնակարգ ապակեք, պատրիարքն Ասորաց Անտիոքայ, մեարապոյիան Յունաց, Արուսազեմի Հայոց եպիսկոպոսապեան, վեց մեծաթառ արքեպիսկոպոսք, տասն եպիսկոպոսք Կիւլիկիոյ, բազմաթիւ վանահարք, վարդապետք և քահանայք, իսկ յաշխարհականաց յիսունի լափ բերդատէր հայ իշխանք (որոնց անունը և բերդերը հու համրեւ Սըմբատ զունգաստապէ պատմիչ՝ Լևոնի քեռտան որդին), և ուրիշ լատինացի իշխանք Անտիոքայ և Կիպրոսի տէրութեանց : Հանգիսին փառքն Լևոնի համբաւն ընդարձակեց, Պաղատասայ խալիֆայն և Կոստանդնուպոլսոյ կայսրն իրենց կողմանէ այլ Թագ խաւրեցին, իսկ Լևոնի երկրին շուրս կողմը եղող իշխանք, ըստ քանի Սմբատայ զունգաստապի՝ « ամսուան ճանապարհաւ հեռաւ » յիշէին զանուն Թագաւորին Լևոնի, և անտես՝ « զողային » :

Ահեքին Լևանի Թումն Բ Լևան Թագաւորն այլ, յեւ 74 ամաց, նոյն քաղաքին և նոյն եկեղեցւոյն մէջ նոյն տանին որը յանձն առաւ Թագաւոր և ծառելու, և հանգիսին հոշակող առեւտրան եղաւ իր քարտուղարն Վահրամ Բարուն վարդապետ, Թագաւորք մեր և ժողովուրդք՝ իրենց մեծա-
գոյն հանգիսի որ տեպէին այն որը՝ յորում Քրիս-
տոսի երկք անորինական մեծ և փառաւոր յիշա-
տակները տնկին, Թէ սրբազան Թէ արտաքին հանգիսիւ :

Անշուշտ ախորժեղի պիտի ըլլայ այս հանգիսից մէկ նկարագիրը լսել ականատես օտարազգիէ մը, որ Ա Լևանի Թագաւորութեան երեքտասաներորդ տարին հանգիսեցաւ իրեն և տնին, այս անձն և Վիգլէպրանտ օլտենպուրկեան, Հաննովերի Հիւ տեսչայ՝ քաղաքին կանոնիկոս վարդապետն, որ 1211 թուականին Դանապարհորդելով յարեւելս՝ եկաւ ՚ի Ալեքսիէիա, և երկու ամաց շափ հիւրըն-
կալութիւն գտաւ մեր Թագաւորին, զոր նախ տեսաւ ՚ի Տարսն, և յետոյ ՚ի Սիւս որոյ հա-
մար կ'ըսէ. « Այս քաղաքս տեր Թագաւորին » մայրաքաղաքն է. բնակիչքն անթիւ և հարուստ, » բայց պարիսպ չունի, անոր համար կրնայի ա-
» լելի քաղաքաւան կոչել քան Թէ բուն քա-
» ղաք, Թէ որ Հայոց արքեպիսկոպոսարանը յու-
» նենար. նաև Յոյնք հոն պատրիարք ունին, Սա-
» կայն ունի ամուր բերդ մը լերան գագաթը, ո-
» րոյ ռաքէն փռ սկսի քաղաքը աստիճանաբար »
» դար ՚ի վայր ասրածուիլ...: Զորդնեաց հան-
» գեւը Հայք այս կերպով կոտորեն. տնէն 19 »
» օր առաջ, զոր մեծք (լատինք) խնտումով և կե-
» րութումով կ'անցունենք, անոնք ՚ի պատիւ առ-
» նին՝ ապաշխարութեամբ և պահպանեցին, »
» հրաժարելով ՚ի ձկանէ, ՚ի գինւոյ և ՚ի մի-
» թոյ. իսկ բուն խթման օրը քոչորովն ծամապա-

« հուլիսեանք կեցան, որպէս զի յետ վերջալու-
 « սոյն պատարագը մատուցանեն. և բոլոր այն
 « գիշերը աստուածային պաշտամանք անցու-
 « ջին: Իսկ երկրորդ օրը Քրիստոսի Մենդեան տա-
 « նը կու կատարեն, ըսելով թէ Քրիստոս նոյն
 « օրը ծնաւ, և յետ 30 տարւոյ դարձեալ նոյն
 « օրը մկրտեցաւ: Առաւօտուն ամենքն փութային
 « քաղքին մօտ գետոյն եզերքը երթալու, ուր որ
 « թագաւոր տէրն այլ կ'երթար, այսպիսի կար-
 « դաւ: Ինքն թագաւորն բարձրահասակ միւս մը
 « վրայ հեծած էր. իր քովէն կ'երթային Ալեման
 « ասպետաց կարգապետն, Սեղեկոյ Հիւրընկալ
 « ասպետաց թերգապետն, իրենց կրօնակից հա-
 « ղար ընկերներով. յետոյ գայր տէրն Ռուբէն,
 « փոքր թագաւորն, (Լանի եղբոր դստեր որ-
 « դին), զոր ինքնակալն Ոթոն՝ ի խնդրոյ մեծ
 « թագաւորին թագով պսակել տուեր էր. ասոր
 « ետեւէն կու գային իր երկրին ազնուականներն,
 « և բազմութիւն զօրականաց գեղեցկազարդ հա-
 « դուած. որոց շորտերն ամեն մէկուն գրօշնե-
 « րը և վռտերը մեռուրնին բարձրացուցած, և
 « անոնց ստրած միերուն սանձէն բռնած՝ մեծ
 « թագաւորին առջևէն կ'երթային: Իրեն և ա-
 « սոնց խումբին միջէն կու վազվառէին բազմա-
 « թիւն զինակիր փայտեաց, իբրեւ անձնապահ
 « թագաւորին. իսկ բազմութիւն ժողովրդեանն
 « շորս կողմէն կ'ողջունէր զնա սաստկամայն ա-
 « ղաղակաւ, ՅՈՒՐԱ ՔԱՅԱՒՈՐ: Այսպիսի մեծ
 « հանգիսիւ թագաւորն կու գար իջնելու իրեն
 « համար գետոյն եզերքը կանգնած վրանին տակ:
 « Իրմէ ետեւ կու գային Յոյնք և իրենց պատրիար-
 « քըն՝ հետեակք, շատ սրբազան սպասներով. և
 « այնչափ փողերու և ուրիշ երաժշտական նուա-
 « դարանաց մայն մզեր էին, որ աւելի հանգես
 « մը՝ քան թափօր մը կու ձեւանար: Ասոնք այլ

10 իրենց որոշուած տեղը՝ գեանգէրքը կու սպա-
 11 սէին ուրիշներուն։ Յետոյ գային Հայոց եկեղե-
 12 ցւոյն ուխտն, մկրտելու խաչք բերելով և վայել-
 13 չապէս յառաջելով՝ իրենց արքեպիսկոպոսին
 14 հետ։ որոնց խոնարհական կերպը և վոյելլա-
 15 կարգ (Թափօրը՝ շատ աւելի պիտի գովէի, եթէ
 16 մէկ երկայնամօրուր քահանայ մը (առով՝ նը-
 17 ման ուրիշներուն), գծազգարար շիոթու(Թեան
 18 պատճառ չըլլար։ վասն զի ասիկայ վերոյիշեալ
 19 գետոյն խառնուող պղտիկ վտակէ մը անցնելու
 20 առեն՝ ոտքին մէկ կռիկը կորսնցուց, և ջրին ըն-
 21 Թացքէն ազատելու համար անզգուշութեամբ
 22 աշխատելովը՝ եպիսկոպոսին և ուրիշներուն անց-
 23 նելուն արգելք եղաւ։ Թէ որ մէկն այսպիսի
 24 անհոգութիւն մ'ընէր՝ ի Հիւսէսհայմ Թափօրի
 25 առեն, սաստիկ յանդիմանութիւն կ'առնուր։
 26 Ասոնք այլ վերոյիշեալ գետոյն եղերքը՝ իրենց
 27 տեղը բռնեցին կեցան։ Սրբոր բոլոր Թափօրն
 28 մէկտեղ եկաւ, սկսան ասդիկն երգել։ և ին-
 29 շուան կուրծքերնին իջած օգուաոյց կծկի՝¹ նը-
 30 ման երկայն մօրուքներնուն շարժելն կ'իմա-
 31 ցուէր՝ որ ազնկ ոյժ կու տային յունարէն և
 32 հայերէն աւետարաններ և ընթերցուածներ
 33 կարդալու առեն։ և այն կերպարանեալ Սոր-
 34 քանանը օրհնելով՝ բերած խաչերնին մէջը մկր-
 35 տեցին, և աջ կողմէն ազաւնի մը Թռուցին։
 36 Այն առեն մէկն՝ իշու վրայ հեծած՝ գետոյն մէջ
 37 մանալով և կանգուն կենալով՝ շաքարամայն²

1 Այս արեւելեան երկայն մօրուաց վրայ գործադր
 անմորուս վարդապետն՝ նմանեցընէ զանմօր plenaria ը-
 սուած բանի մը, զոր ստուգիւ չեմ հասկընար ինչ է։

2 Հիւսիսակն կ'ըսէ՝ շաքարացեալ կոկորդօզ, succherato
 purgile։ Մեր միջինդարեան գուսանաց մէկն կ'երգէ։

10 հոգորդով հանչեց . կէտէն խոփաւոր մէր յախտեան .
 10 և գարձեալ, Սրնէոյն և Նախտեան մէտ գահէոյի ա .
 10 մնայն ախար օրիփանէից . և երբ ամենքն միարե .
 10 բան անոր պատասխանելով՝ Ամեն հու հանչէին ,
 10 ինքն երգապետն ջրին մէջ հու թապըլաբէէր .
 10 որ և ծիծաղելու պատճառ եղաւ շատերու : Յե .
 10 տոյ թագաւորն և ուրիշներն այլ այն ջրով ի .
 10 ընկք զիրենք ցաղեցին . իսկ Ասորիք մերկացած
 10 հու լուացուէին անոր մէջ :

10 Այս արարողութիւնս լմընեալէն ետե՛ եկե .
 10 զեցափանք իրենց վանքը քաշուեցան , իսկ թա .
 10 գաւորն և զմնուորականք փութացան գէպ ի
 10 քաշտերը . և պաշարափապ երիվարները վազը .
 10 նելով և նիզակներ նետելով՝ զմնուորական խա .
 10 զեր ըրին . և քաշոր օրը մեծ ուրախութեամբ
 10 անցուցին : Երկրորդ՝ օրը ամենքն իրենց տեղը
 10 դարձան :

10 Այս այլ գիտցէք . որ տէր թագաւորն՝ այդ
 10 (Սիս) քաղաքն քով իրեն զրոտանաց պարտեղ
 10 մը պատրաստե՛ր է , որուն պանդխի փափկու .
 10 թիւները նկարագրեն՝ հու խոտաովանիմ որ
 10 կարողութենէս վեր է : Տունը կատարելէն և տէր
 10 թագաւորէն հրաման առնելէն ետե՛ , որ զմեզ
 10 շատ մեծապէս պատուեց , եկանք Նաւարդա
 10 (Անաւարդա) ամուր բերդը . . . որոյ անուամբ
 10 թագաւորն իր նշանը Նաւարդա հու հռչակէ . . . :

Այսպիսի հանգէսներ՝ եթէ չկարենան այլ մամ .
 ուսան սառամանիքը բոլորովն հալեցընել , գոնե
 գունագոյն ծիածաններ հու մգեն վրանին :

Ե

Զ Ա Պ Ե Լ

† 22 Յունուարի, 1252.

Եւ դու զայլս տակաւին, մատաղ բամբիլն, առ
քեզ գերես,
Նազելիդ Զապել, միայն թագաւորեալ Հայոց
գլխոյդ,
Ոչ զերկրի սոսկ եւեթ, այլ եւ զերկնից ալս եւ
ըզսիրտ,
Խըտաըզեալ ի գեղ ոգւոյդ եւ գիրդ մարմնոյդ,
եւ զքոյսըդ դու
Յերկրի՝ Հեթմոյ միայն, եւ ի յերկինս՝ Աստու-
ծոյ տառ:

ՀԱՅԿ. ԺԶ. 1069-73.

ԶԱՊԵԼ անուն՝ որ հիմայ շատ մերազգի ընտա-
նեաց մէջ անուշութեամբ կու լսուի, աւելի ա-
նոյլ յիշատակներէ առաջ եկած է, և թերեւ ա-
ւելի քան ուրիշ ազգաց՝ մեզի նուիրական եղած.
կան անոնց մէջ այլ իշխապել թագուհիք, բայց
գուցէ ոչ մի այնքան սիրելի և պաշտելի՝ որքան
մերս Զապել, ժամանակակից և նման մաքրու-
թեամբ վարուց՝ իր անուանակցին Ս. Իշխապելի՝
գրող Ս. Լուգվիկ թագաւորին Փռանկաց, Զա-

պէլ առաջին է այս անուամբ՝ ի մէջ ազգակցայն . առաջին բարձր թագաւորական պատուովն , և առաջին գեղեցիկ վարուքն և սրբութեամբ . հըռլակաւոր՝ նաև քաղաքական կենաց զիպուածովք : Աւ ինչպէս մէկ հատիկ Տիգրանունի ի մէջ հայկազուն թագուհեաց մերոց , մէկ հատիկ Սաթրնիկ կամ Ս . Ուշիւն Արշակունեաց մէջ , կամ Ասարամիգէ և Խոսրովանոյշ ի Ռազրատունիս , Ռուբինեան հարստութեան մէջ այլ մէկ հատիկ Զապել թագունի . մանաւանդ թէ բոլոր մեր ազգին պայազատաց մէջ՝ սա մէկին թագածառանգ աշխարհատիկին եղաւ . ոչ թագաւորի կին ըլլաւովն՝ կոչեցաւ թագունի , այլ իր ամուսինն իրմէ կոչեցաւ թագաւոր : Իրմէ առաջ՝ սաար պատմիչք հաւ յիշեն , (և զրամն այլ հոս վկայէ) որ Արատոյ անուամբ Հայոց իշխեցող թագունի մը եղած է . Քրիստոսի յաշխարհ գալուն տարիները , իբրեւ կին և քոյր Տիգրանի , բայց անունն և համբաւն իսկ անծանօթ է մնացեր իր ազգին :

Ա

Զապել իր տկար սեռով , փափուկ հասակաւն , հեղուկ սրտովն , նոր թագաւորութեամբ մեացեալ ազգի մը՝ կէս ինքնագլուխ և պայազատորէն վարող բերդատէր իշխանները միացընելու , և Հայոց , մանաւանդ այնպիսի ժամանակի Հայոց ազգավար ըլլալու , զրկելէ անկարելի անձ մը և բան մը կ'երևեր . և սակայն վերին ազգախնամ տեսչութիւնն , փորձ և կտրիճ իշխանի մը (Առա-

1 Այս մը և թ Զապել թագունի , կին Ուշի թագաւորի . քոյր Ամարեայ Լի գինեան (Արարոսի թագաւորագին) , որ վախճանեցաւ յամբ 1510 :

տանգնի) քաղաքագիտութիւն, և մեծ ու հա-
տարակոց երախտաւոր ու պատկառելի թագա-
ւորի մը (Լեոնի) կամք: որ իր գեռաբոյս դասրի-
կը կտակաւ տիկին կարգեց իր ՅԱ տարի արեան
քրտամբք խնամեալ ազգին և քաննամայ պայ-
ծառացեալ թագաւորութեանն, կարողացուցին
այս բանս: և եղաւ Պապել առիթ հանդատեան
Հայոց նորաթագ հարջստութեանը, որպէս և իր
անարատ վարքովն՝ ըստ անուանն ստուգաբանու-
թեան՝ Արդափոյ հովիտ (Էլի-սաբէթ՝ իրէտրէն):
Ի՛նչ պատմութեան, և մասնաւորապէս Ռուրի-
նեանց միջոց, Պապել ազնիւ և գեղեցիկ գոհար
մ'երկցաւ, բարձր գլխոյ և բարձր բաղդի մը սահ-
մանուած: և իբրեւ այսպիսի գոհար, (և թէ կըր-
նամ ըսել, լուսափայլ՝ գեռ շքանուած իսկ, գեռ
նոր գտուած) անկարելի այլ էր որ բազմոց բազ-
մալի, ակնունելի և հակառակելի չըլլար: և կըր-
նայ քաղաքական մտք յարմարուիլ Պապելի վը-
րայ՝ ինչ որ թէ նոյն թէ սրբազան մտք ըսաւ
մեր հոգերգան հայրապետն՝ Հռիփսիմէի համար:

• Ի վերայ միոյ պատուական մարգարտի

Թաղացին ջընծալով ամենայն (հեթանոսք):

Իրեւմուտք՝ յարեւելս ընթացեալ հասին

Քարոզել յայանապէս ըզլքնազ տեսութիւնն:

Լըւան թագաւորք եւ լըցան խնդութեամբ:

Որսալ յանձն առին ըզգաղունի մեծութիւնն:

Պարգեւել իրերաց խոստանային բանիք:

Եւ ծածուկ հընարիւք՝ գողանալ ի միմեանցս:

Պապելի այսպիսի բաղդի ենթակայ ըլլալը իմա-
նալու համար՝ բաւական չէ գիտնալն որ Հայոց
առաջին և անուանի թագաւորի մը գուտար է, և
ոչ թէ միամբ գուտար այլ, կամ իրատարակեալ
ժառանգ Լեոնի: այլ հարկաւոր է և գիտնալն
թէ ինչպէս այսպիսի մեծ ժառանգութեան սահ-

մանեցաւ, և թնդէս հասաւ 'ի նոյն: Իր մեծա-
 սիրտ հեռաւես և խորագետ հօրն զգիտաւոր հո-
 րոց և գործոց մէկն էր այս. Լևոն՝ ոչ միայն Ռու-
 բինեան թագաւորութեան հեղինակն եղաւ, այլ
 և պահազ, զորացընող ու հաշակող հայրենի աւ-
 րութեանը. յորում և յաջողեցաւ անհուն ջան-
 քով, կարճութեամբ, երկայնմտութեամբ և բա-
 րակ քաղաքագիտութեամբ մը, որով գերազան-
 ցեց քան զամենայն Հայպետս. և քան զլստս
 յաջապետաց ստարաց: Գիտես, Հայկակ, որ
 իր նախորդքն ամբողջ դար մը հրշափ աշխատե-
 ցան իրենց բոյնը հաստատելու Տորոսի ժայռե-
 բուն վրայ, պաշտպանելով 'ի Յունաց և 'ի Սել-
 լուկեանց. հրշափ կռուեցան՝ յազթուելով այլ
 յազթելով այլ. գիտես, որ իր հայրն՝ Ստեփա-
 նն՝ Յունաց կրակով եռացուցած կատասյի մը
 մէջ խաշեցաւ (յամի 1164-1165). գիտես, որ իր
 հօրեղբոր (Թորոսի) որդին՝ Բ. Ռուբէն մանու-
 կը, տէրութեան օրինաւոր ժառանգը՝ շարաշար
 սպաննեցին՝ Հայոց տունը քանդել փափագողք.
 գիտես, որ իր միւս հօրեղբայրն Մէհ՝ Հայոց նա-
 խափնք և աննման անզգամ մ'էր և բռնութեամբ
 յանիրաւի տիրեց կամ նուաճեց աշխարհքը, իր-
 րէ տառն տարի. մինչև յետ անոր մահուն կրցաւ
 Լևոնի անդրանիկ եղբայրն՝ Ռուբէն Գ. պայա-
 զատել Հայոց պարոնութիւնը (1175). բայց ա.
 պահով ծնալու համար կարտ էր եղբորը (Լեո-
 նի) օգնականութեան: Սա ազատեց զՌուբէն Ան
 տիգայ զքսին ձեռքէն, որ խաթերութեամբ բռներ
 և բանտեր էր զնա. անոր համար Ռուբէն կրկին
 երախտապարտ առ Լևոն, իր տարածամ հիւան-
 դութեամբ Եանբացած տանն՝ կրօնաւորելով, ա-
 նոր թողուց տիրական աթոռը (1186), և անոր
 հետ՝ արժանաւոր խրատներ տուաւ՝ շխտահա-
 նալու մեծամտութեամբ իր քաջութեանը և հան.

Ճարտյն վրայ, այլ և մեծ խաչեմութեամբ և բարեպաշտութեամբ քաղաքավարելու: Զանազ Լեւոն այս ամեն ձիրքերը յարմարցընելու իրարու. և գծուար պարագայից մեջ շատ անգամ յաջողեցաւ քան թէ սխալեցաւ:

Բ

Առաջին գծուարութիւնն 'ի սկզբան տերութեանն և գրեթէ մինչև 'ի վերջն այլ, իր գրեկից և համազօր Անտիոքայ դքսին կողմէն էր, որ ինչպէս իր եղբայրը գաւառանեց՝ այսպէս իրեն այլ կու գարանէր: Երկայն խաղեր խաղաց Լեւոն անոր հետ. և եթէ Նւրոպացւոց գաշնակցու, թեան ու երախտեաց պարտքը չունենար, և մանաւանդ պատկառանքն 'ի սրբազան գահէն Հռովմայ, որոյ միջնորդութեամբ այլ իր թագը և իր գրոշն ընդունէր էր, թերևս բոլորովն զի նուարական ուժովք վարուէր Անտիոքացւոց հետ: Բայց հարկ էր երթնին ուժէն աւելի խորագիտութեամբ վարուիլ: Այսու մտքը Լեւոնի առաջին խաղն կամ նշարքն եղաւ խնամենալն իր նախան, ձորդին կամ թշնամւոյն հետ, որ էր գուքան Պեմունդ Գ. որոյ աներժագին գուտարը՝ Իգապեղջ՝ առաւ 'ի կնութիւն (1189). իսկ անոր (Պեմունդի) անգրանիկ որդւոյն Ռայիմունաի կամ Ռեմունդի՝ կին առաւ (1195) իր եղբոր (Ռուքինի) գուտարը՝ Ալիծ, (որ այրի մնացեր էր 'ի Հեթմոյ Սասնեցւոյ), և ասոնցմէ (յԱլիծայ և 'ի Ռեմունդէ) ծնաւ (1196) Ռեմունա-Ռուքէն Բըրինմն, որ պիտի ըլլար օրինաւորապէս ժառանգ դքսութեան Անտիոքայ. և մայրենի արեամբն՝ անկասկած և բարեկամ պիտի պահէր զՀայաստան: Բայց երբ ասոր հայրն Ռայիմունա տարածամ մե-

առա (1300) և իր հեղափոխ սրգին անուանեցաւ
 Կոմս. անոր հարեղթայրն Պեմունդ Դ. յափշտա-
 կեց՝ ոչ միայն անոր իշխանութիւնը, այլ և իր
 խաֆած և ապշած հօրը ամուսն. (ապշութեանն
 համար le Bambo կ'անուանէին զնա)։ Բայց ի.
 րաւանքն և Լեոն՝ վանեցին զյայրանենդ գա-
 չաւերը, և գարձուցին ծերը յամուսն. իսկ երբ սա
 քիչ առենէն բնական մահուամբ մեռաւ (1301),
 որդին (Պեմունդ Դ) նորէն իշխանութիւնը ձեռք
 ձգեց ընդդէմ իրաւանց Ռուբէնի-Ռեմունայի։
 Այս այս բանիս համար գրեթէ քսան տարի հա-
 կառակութիւն և կռիւ էր Լեոնի և Պեմունդի
 մէջ, և Ամախոջայ դքսութիւնն առին ու վրայ ե-
 դաւ. իրեք շորս անգամ առաւ Լեոն զԱմախոջ և
 նստուց իր էզրօր թոռը. Ամախոջայիք երկպա-
 ահած՝ ոմանք Լեոնի՝ ոմանք Պեմունդի կուսա-
 կեց կ'ըլլային. Լաւինք բնականապէս աւելի այս
 ետքինիս կողմն էին. վախճալով որ չըլլայ թէ բո-
 լոր էրկիրն այլ Հայոց թագաւորին իշխանու-
 թեան տակ անցնի. մանաւանդ որ Լեոն արու զա-
 ւակ չունենով՝ զՌուբէն անուաներ էր իրեն յա-
 ջորդ, և թագով այլ պսակէր էր զնա (1310)։
 Լաւինք մեծ օրնութիւն գտան իրենց Հաովմայ
 սրբազան քահանայապետը, և թէ անոր նամա-
 կը ու նուիրակը, թէ պատրիարքը Ամախոջայ
 և Արուսաղէմի, թէ ժողովքով յԱմախոջ, և թէ
 բանագրանք կու բանադատէին զԼեոն թողլու
 զԱմախոջ ի Պեմունդ. Լեոն այլ գետապաններով
 և նամակներով և իշխանական ուժով երկար առ-
 րինէր զիմացաւ, իր իրաւունքը և զաշնացրու-
 թիւնը պաշտպանելով. ինչուան որ ուրիշներն այլ
 ճանցան զՌուբէն օրինաւոր ժառանգ դքսու-
 թեան, և բանագրանքը վերուցին ի Լեոնէ։
 Այս բաներս գտնէ համառօտիւ հարկ և զիանալ,
 լաւ հասկնալու համար Զապելի ապագայ բաղ.

դէ. որ կերպով մը այս անտիգեան խնդիրներէն
ծագեցաւ :

Լեւոն թէ իր ըրած ամուսնութեամբն և թէ
Ռուբէնը որդեգրելովք՝ որչափ որ Անտիգոյ մեր
ձաւորեցաւ, այնչափ այլ ևսքի տարիները իրեն
զգուելի եղաւ այս մերձաւորութիւնը. և ամենէն
աւելի իր կինն եղաւ իր սրտին վիշտ, զոր թերեւ
աւելի քաղաքական տեսութեամբք՝ քան սրտին
փափագանդէն առեր էր. և չէր այլ ունեցած իրմէ
իրեն նման կորիճ զաւակ մը, ժառանգ իր այն.
քան աշխատանք գտած և պահած թագին. բայց
գեռ նախախնամութեան կամք վարելով, և Ռու.
բէնը իրեն յաջորդ ընտրելով՝ գոհութեամբ կ'ապ.
րէր: Սակայն երբ յետ իր քսան տարւոյ (1206)
կենտկցութեանն՝ ծանր ամրաստանութիւն լսեց
Թագուհւոյն վրայդ հաւատարիմ անձէ, թերեւ
իր անուսական չափէն այլ աւելի գուրս ելնելով
և պատմելով զկինն՝ րանաարգիւ ըրաւ ՚ի Վահ.
կա բերդի. և անկէ ունեցած մատաղ աղջիկը՝
յանձնեց իր մարը՝ Ռիթա տիկնոջ, որ գեռ ողջ
էր, և որոյ անուամբ կոչեր էր գուստրն այլ: Մեր
պատմիչք զսա միայն յիշեն զաւակ Լեւոնի. բայց
տարբ անուանեն նաև զՍտեփանիա՝ կամ Ստե.
ֆեմի (Estéphémie) գուստրն այլ զոր տուաւ ՚ի
կնութիւն քաջին Յովնանու Պրիենայ՝ Սրուսա.
ղեմի Թագապահին կամ Թագաւորին: Իզապե.
լի վերջն ինչ եղաւ՝ անյայտ է. հաւանորէն քանի
մը տարիէն մեռաւ յարգելանին. և Լեւոն երկրորդ
ամուսնութիւն ըրաւ. երթալով ՚ի Սիսրոս առ
(Թագաւորն Հիւկ)՝ որդին Ամուրեայ, և առնը.
լով (1210) ՚ի կնութիւն, հաւանութեամբ Ս.
Պապին՝ ասոր մատաղ որիորդը՝ Սիպիւ, որ էր

1 Բայնալի: Յորմ յայտ է որ աւաքին կինն մեռած
էր, և ոչ որպէս ձին ՚ի մարտոց կ'ըսէ. զայն թաղով՝ դա
ՄԱՐԿԱ :

ըստ մեր ժամանակագրին (Սմբատայ) : Այն իմաստուն և համեստ : Ասկէ՝ Լևոնի ծերութեան ծիրանի ծաղիկ ընծայեցաւ մեկհատիկ ազնիւ մը. ԶԱՊԵԼ. յամի 1216 :

Դ

Զապել իր ծերունի հօրը խոնարհած արեւուն յանկարծափայլ լոյս մը, նոր յոյս մը բերաւ : Լևոն նոյն տարին արգէն անգամ մ'այլ Անտիոքայ տիրեր և հաստատեր էր հոն զՌուբէն. բայց երբ նա նորէն հալածուած 'ի Պեմունգայ' գիմեց առ հայրագիր և պաշտպանն իւր, Լևոն՝ արգէն ժանձրացեալ, ծերացեալ և հիւանդ, յայտնի տեանելով որ եթէ Ռուբէն ինքն իրեն կարող չէ անթող պահելու, անով Հայոց փահտան այլ փառարեր պիտի ըլլայ, ոչ միայն վերջի անգամ (1219) լռօնեց անոր, այլ և մերժեց իր անթաղն յաջորդութենէն այլ. կտակը փոխեց, և իր ստացուածոց ու թագին ժառանգ անուանեց, (եւրոպական օրինաց հետեւելով) իր նորընծայ Զապել դատրիկը, իրիկ նախախնամութենէ պարգեւեալ պայազատ մը : Իր վերջի տարիները՝ երբ մեղքի և ուղի յոգացաւութեամբ տանջուելով՝ չէր կրնար կատարել իր քառասուն տարի ըրած առիւծական արշաւանքները, և ոչ արծուի պէս իւնկերը մզել լեռնէ լեռ, բերդէ բերդ, իր ընդարձակած երկրին սահմանակից հակառակորդաց վրայ, գեռ երբեմն մոնչալովք կը վախցըներ զանոնք : Զորքն ու զօրավարները կու գրկեր կամ յոգնութիւն նեղելոց և կարտեւելոց, կամ 'ի հալածել զթշնամին, և եթէ սա զօրացեալ՝ գիրենները քշեր ու վտանգէր, Լևոն երկաթի տեղ ոսկի սփռելով՝ կու հեռացընէր վտանգաւոր մերձաւորը և կ'ա-

զատէր իր գերեալ զորքն և իշխանները: Այսպէս
այլ ըրաւ յամի 1317, երբ ինոնիոնի Աղզեաթն
Քէյքաուս սուլթանն պաշարեց զԿապան բերդն,
և գերեց Լեւոնի գլխաւոր զորավարները, որ էին
մեծ իշխանն և պայլն Սիւր Ատան, և Կոստանդին
գունդատապալ (սպարապետ), իր (Լեւոնի) քեռ-
ւոյն որդին՝ Պապեառն բերդին տէրն, ի ջեզե
Հեթմեանց¹: Լեւոն գերեթափ ընելով զԱտան և
զԿոստանդին՝ բոլորովին երախտապարտ և անձ-
նանուէր ըրաւ զանոնք. « զի լաւ է Թագաւորի
» ազնի ճորտ պահել՝ քան զայլ հարստութիւնն²:

Այսպիսի ազնի և հաւատարիմ ճորտերու վը-
րայ վտահապետաւ և զանոնք իր զաւկին խնամա-
կաւ կարգելով՝ իր գեռակայծ գտեր լոյսը պայ-
ծառացեալ կու տեսներ. և իր Ծանրացած սե-
ցած թևերուն վրայ թրթռացընելով այն ճեր-
մակ փափուկ մազը՝ կու յուսար թէ անով նո-
րոգութի իր արծուային մանկութիւնն այլ. անով
կարենայ կամ նոր որսեր ընել կամ հիւները պա-
հել: Միայն կու մնար անոր արժանաւոր վարուժ.
նեակ մը գաննել, արժանաւոր ընկից մը. որ թէ
իւր, թէ անոր. և թէ Հայոց բազմը հաստա-
տէ: Բայց Ասպել շատ գեռարուսիկ էր. Լեւոնի
յոգացանն այլ չէր յուսացընէր զանիկա շափա-
հատ տեսնելու. սակայն անոր համար այլ աւելի
կու հոգար կու մտածէր. և իր անգին գոհարը
(գուսարը) գգուելով, միտքը պաշտօնէ պաշտա-
ւորունիքէ արքունիք կ'երթար. Ասպելի փեսայ

¹ Աւային Հեթում Սեփուրի որդին Սեփա՝ պապ
էր թէ Լեւոնի թէ այս Կոստանդին, Քէյքաւն՝ (Լեւոնի) իր
նիքով ազնիւն, Քէյպլին՝ (Կոստանդինի) իր վտանգ որ-
դանքն: Եւրեմ Լեւոն և Կոստանդին համբարակ էին, ի-
րենց զուտակքն այլ (Ասպել և Հեթում) ընկիւք եղան
յետայ:

² Սեփա Պատիւ:

մը. Հայոց իշխան և իրեն գահակալ մը գտնելու. մինչդեռ այն հոգած մտաց վրայ և յօգնած մե. աաց մէջ Զապէլ անհոգ և անզեռ հու ծաղկեր հու ծիծաղեր, հու բացուէր գոցուէր, ժայռե. րու և չեղեզոց եղերք բուսած նուժու ֆարի մը նման:

Առաջտանին 'ի Արշիկիա առաքտաւիտ թարին' (1217) յԱրոսպիոյ բազմութիւն Խաչակիր զո. րաց եկան նորէն զԱրուստղէժ ազատելու: յետ երեսնամեայ գերութեանն 'ի Սալահէտտինայ. 1 Հոն անձամբ չկարենալով երթալ՝ զորք առաւ իր աներձագին՝ Կիպրոսի Հիւկ Թագաւորին, որ և գնաց 'ի Թափոր և 'ի Պազոմայիա, և Խաչա. կրաց կանուխ հասած գնդից հետ քաջութեամբ գործ տեսաւ: Այս յառաջագահ գնդից զգա. ւորն և ամենէն հարիճ իշխանն՝ էր Մաճառաց Թագաւորն Անգրեաս Բ. որ մեծ համբաւ այլ հանեց. բայց իր երկրին չփութութեանը համար՝ ստիպուեցաւ շուտով հոն փութալու: 'ի գար. մին եկաւ յԱնտիոք, (որ այս ատենս այլ Թու. րենի մեւքն եղած կ'երեի): 1 Հոն՝ որ ամեն բան հու դիտեր կ'իմանար, հաւատարիմ՝ զհապան մը խաւրեց առ Անգրեաս, և գալամբք խոսեցան որ անոր համանուն որդին Անգրեասը՝ պսակեն Զա. պելի հետ. Թեպէտ և գեռ երկուքն այլ բաւա. կան տարիք չունէին. վասն զի Անգրեաս այլ հա. զիւ Յ տարուան կրնար ըլլալ: Անկարաց հին արեւելեան արիւնք յարմարագոյն սեպեց 1 Հոն իրենին հետ խառնել. անոնց Թագաւորին այլ տակէ հաճոյ անաքիկալ սփիտ շէր կրնար ըլլալ՝ իր որդւոյն համար, զոր յանկարծ Հայոց Թա. գաւոր պիտի տեսներ: Այս բանիս համար Ան. գրեաս գահութեամբ Թուղթ մը գրեց ('ի մարտի 1219 տարւոյ) առ պապն Սնորիոս, խմայընելով 1 Հոնի հետ ըրած խնամխոսութիւնը, և անորի.

նույն խնդրելով որդւոյն համար, միանգամայն
և ազաւելով որ ինքն քահանայապետն յանձնէ
զնա Տաճարական և Հիւրընկալ առպետաց՝ իւր,
նամակաւ ընթալու ազաւին՝ յետ մահուան [ևսնի,

Իսկ այս գործն չյաջողեցաւ. վասն զի [ևսն
չուտով մեռաւ նոյն տարին (1219). և Անդրեաս
Թագաւորն զբաղած էր 'ի Կալիցիա' հոն Թագաւ-
որեցընելու իր երկրորդ որդին. և ինչուան որ
հոս բաները ուղղեց, Հայք ուրիշ ընկեր գտան
Զապելի. մանաւն Անդրեաս այլ Վենետիկցի Ե.
րկրորդ մ'առնելու բազմ ունեցաւ. Այսպէս զուր
եղաւ Զապելի առաջին փափագողին անկեալու.
Թիւնը. Թեպէս և կ'երևի՝ թէ [ևսն այլ նոյ.
յուտով մեռաւ, նորէն յանձնելով զԶապել՝ կա-
թողիկոսին և իր հաւատարիմ իշխանաց, և զըն-
թաւորապէս Առանին, զոր և պայլ գրեր էր. այս-
ինքն իրր խնամակալ տերութեանն և հայրա-
զուի (աթարեկ) իր գեւահասակ ժողանդին:

Դ

Զապելի խնամակալութեան տակ եղած Ժա-
մանակն՝ որ ետին ութ տարի քլեց, շատ գծուա-
րակնձիւն եղաւ, և իրեն փոքրիկ սրտին այլ ոչ
փոքր վտիւեր և ցաւեր բերաւ. որոց առաջինն է,
զու կորուսանելն իր հայրագիրը, որուն ձեռքէն
հաջիւ վարժեր էր ծնողական խնամք ընդունիլ:
Առան պայլ որ մը Ստայ Ս. Պարսամ եկեղեցին
երթալու ատեն շատ չքանուկ ճամբէ մը, Իսմա-
յելացւոց կամ Հալիլի աւազակաց սրի տակ ըն-
կաւ. որոց սատանայական պաշտօնն էր յան-
կարծ հասնիլ իշխողաց վրայ և սպաննել: Առան՝
[ևսնի հազարապետն և երրեմն սպարապետն ըն-
տլով՝ անուշտ այլազգեաց ատելի էր: Իշխանք

Հայոց անոր տեղ հաւանեցան պայլ Ճանչնալու
 Լեւոնի համբիրակը, զԿոստանդին գումգոտապըն,
 զոր արդէն երկրորդ խնամակալ գրեթէ Լեւոն-
 այս անձս որ 60 տարւոյ շափ Ռուսիեան տէ-
 րութեան նկցուի և գրեթէ կառավար եղաւ, այս
 ժամանակիս ամենէն նշանաւոր անձն էր, ամե-
 նայն բարեմանութեամբք. և յետ Լեւոնի մեծի՝
 առաջին մեծ մարդ կրնայ ըսուիլ քոլոր մեացեալ
 տէրութեան ժամանակին. ցեղով, ինչպէս առաջ
 յիշեցի, ՚ի Հեթմեանց էր, որ թշնամբք էին Ռու-
 սիեան տանը. բայց սա ցեղին կրտեր ճիւղէն էր,
 որոյ անդրանիկն՝ Տարսոնի և Լամբրոնի տեր ըլ-
 լալով՝ հակառակ էր Ռուսիեանց. իսկ այս ճիւղս
 Պապեռոնի և ուրիշ բերդերու ժառանգ՝ Լեւոնի
 հօր հետ խնամութեամբ՝ փարան և հաւատա-
 րիմ եղաւ Ռուսիեանց. Կոստանդնի անձնափան
 արգիւնքն այլ հասուց զինքը այս բարձր աստի-
 ճանին, ուր կրցաւ այլ ամուր և փառաւոր կե-
 նալ հնարագետ խելքովն, զորութեամբն և բա-
 րեկիրթ որդւոց սքնութեամբ, Այսպիսի զօրա-
 ւոր և բանդեա անձի մը գեմ կենալ կամ հնարել՝
 շատ գոուար էր. և ով որ փորձեց՝ մեծապէս
 փռասեցաւ. և նախ իրինձն Ռուսէն-Ռեմունա:

Սա հալածուած յԱնթիզայ, մերժուած իր
 բազմերախտ մեծ քեռիէն, փնջդեա տարակու-
 տեալ հու մտածէր՝ վրայ հասաւ Լեւոնի և յետոյ
 Առանայ մահն. Ռուսէն՝ մեկ իշխանութենէ զօր-
 կուած՝ ալքը երկուքի գարձուց, որոց առեկնք
 իրաւամբ այլ կրնար յուսալ. իսկ հիմայ թէ ոչ
 զորութեամբ հին կտակին Լեւոնի՝ գոնէ ազգակա-
 նութեամբն և խնամութեամբ, (վասն զի Զապե-
 լի մօրքայրն էր իր կինն այլ) և Հայոց ու Լատի-
 նաց լեզուին և սովորութեան վարժութեամբն՝
 վստահացաւ խնդրելու Հայոց Թագաւորութիւ-
 նը: Բայց Լեւոնի կամքն և Կոստանդնի վախն հե-

ուացուցին զնա. սակայն տարաբազդ երիտասարդքն՝ չէր կրնար շուտով մոռնալ որ տասն տարի առաջ Լևոնի հետ Թագակից և ձիակից՝ Հայոց հանդիսական տոնից հաղորդ կ'ըլլար. և շատեր կային՝ որ ոչ միայն զինքը Ծանոցեր էին յաջորդ Լևոնի, այլ Թերևս և հիմայ այլ շհակառակէին. այն առին՝ զեռ պատանեակ, հիմայ իբր 25 տարուան հորիժ ասպետ մը, Հայոց և Անտիոքայ և Թաշակրաց նշաններով զարդարուած, իր ամենէն վաւառան և յուսագին կենաց առին, չէր կրնար այնպիսի մեծ փափաղէ մը յետ դարձնել սիրտը. խնդրանք չկրցածը՝ ուղեց փորձել ուրիշ հնարքով, նաև զինուց զօրութեամբ:

Այն առին (1219-20) Թաշակիրը առաջնորդութեամբ Թովհաննու Պրիենայ՝ Երուսաղեմի Թագաւորին՝ եկեր պաշարեր և առեր էին զՏափաղ. հոն էր Պապին նուիրակն այլ՝ Պելագիոս Եփրանաւորն, որ իբրև փոխանորդ քահանայապետին՝ կ'ուզէր Թաշակրաց գլուխ այլ սեպուիշ և հրամայել, Ասոր գիմեց Ռուբէն, և գտաւ ոգնութիւն ստակի և զօրաց. Թաշակիրը Տափաղայ առմամբ հարստացած և շփացած անհոգ կեցեր էին. գիւրին էր ասոնցմէ ժողովել գունդ մը բազգախնդրաց, և նոր տեղի մը մեղք մզել: Այսպէս այլ եղաւ. Ռուբէն յանկարծուց գնդովն եկաւ ՚ի Կիւլիկիա, մասա ՚ի Տարսոն, և առանց ընդգիմութիւն գտնելու հոն. (ուր որ միշտ Լևոնի ցեղին հետ սերտ բարեկամութիւն չէր եղած), իշխեց ինքզինքը Հայոց Թագաժառանգ տնուանել, և գտաւ կուսակից այլ զինքն այնպէս Ծանոցընելու: Ասկէ քաջաչերուած՝ առաջ անցաւ՝ մեղք մզելու ուրիշ քաղաքաց և Լևոնի Թագին վրայ. բայց զգասան Կոստանդին հաւատարիմ գնդով մը յանկարծ վրան հասաւ՝ Մամեստիոյ կողմերը. անոր կուսակիցները ջարդեց ջրուեց.

զինքն այլ բանեց բերաւ իրեն ապաստան կտր. Ծած Տարսնն քաղաքը, և շղթայակապ բանաւոր. գեւ ըրաւ: Թշուառ երկտասարդն անյոյս 'ի Հա. յոց և յԱնտիոքայ, գեռ կու յուսար Թաշակրաց և Քահանայապետին օգնութեանը: և սա յիրա. լի հայրարար խնամելով և ճանչնալով զնա որի. նաւոր տէր Անտիոքայ՝ գրով յանձնեց առ նա. խալիչեալ նուիրակն, որ հոգ տանի անոր ազա. տութեան, և անօգնական շթողու անոր կինը և երկու աղջիկները: նուիրակն կրցած Հանքն ը. րաւ, նզովց զԱնտիոքայ բանաւոր գուքը, և Տաճարական ասպետաց յանձնեց առնուլ քա. ղաքը: որով թերեւս յոյս ըլլար Թուրքնի գոնէ նորէն հոն գառնալու: քայց նա ողբերգական վախճան մ'ունեցաւ. բանտին, և աւելի սրտին նեղութենէն՝ երկու իրեք տարիէն՝ իր գալարա. րեւոյն ու ամեն յոյսերովն մարեցաւ, մեռաւ: — Հայոց թագն իրեն համար չէր, և ոչ այլ իրեն պէս ուրիշ մերժաժառանգ ակնկալուի մը, թէ և աւելի այլ արժանաւոր անձն:

Այս երկրորդ կամ երրորդ (յեւ Անդրէի և Թուրքնի) ակնկալուն՝ եղաւ նախալիչեալ թա. գաւորն Արուստղիմի Յովհաննէս Պրիկն, պատ. ճառաւ կեոյն խնամութեան. այս կորիճ, ըզ. գոն և արգէն տարիքն առած մարդն, որ մեծ անուն ունէր Արուստղացոց առջև, և գեռ նոր Տաճարոյն առնելով՝ այլ աւելի հոշակուած էր, իր ժամանակին բազմախնդիր, նաեւ բազդակո. րոյս և բազդադիւտ գլխաւոր անձն այլ կրնայ ըսուիլ. և ըստ այսմ՝ քաջութիւնն և ուրիշ միւր. քերն կու մթմնան: Լսելով Լեոնի մահը և Թու.

1 Ըստ ոմանց պատերազմի մի բանուած տանն 'ի Տար. տն բերաւ ելով՝ ապանուեցաւ, կամ 'ի Ուրեքերէրդ բան. տեալ մեռաւ:

րենի հանգիստեմը, իրեն յարմար տեսնեց ժառանգութիւնը: այս մտքով ելաւ Տաթուրգէն եկաւ 'ի Պաղտմայր (Աքքեա): ու պահանջեց Հայոց Թագը: Այսպիսի մեծ և զորաւոր անձի գեժ կեանքն գիւրին չէր: Բայց որովհետեւ կնոջն իրաւամբք եկեր էր, Կոստանդին այլ նովին իրաւամբ պահանջեց իրմէ՝ որ զկնիք՝ (որ էր համահայր քոյր Զապելի) հետը բերէ: Յովհաննէս դարձաւ իր կարծեցեալ Թագաժառանգին, և հիւանդ դառաւ, որ և քիչ տանեւ մեռաւ: Ինչ որ վերջը իր մեկհատիկ շորս տարուած մանչ զաւակն այլ մեռաւ: Սրբազան քահանայապետ Ուորիոս այլ խրատ և բանագրութիւնք գրեց Յովհաննէս՝ և թէ Հայոց հետ պատերազմի անոնց Թագաւոր ըլլալու համար: Ամեն կողմէ Յովհաննիսի հայկական ակընկալութիւնն փճացաւ: անոր վրայ շատ շանցաւ՝ Սրբաւազմի Թագաւորութիւնն այլ կորուս, և անոնց տեղ դառաւ Կոստանդնուպոլսոյ կայսրութիւնը (1231), ու յանապա՛հ Թագով միխիթարուած մեռաւ (1237):

Ե

Զապել՝ առանց իր գիտեալուն այս յափշտակիչներէն ազատելով, պէտք էր որ շուտով ապաւնջուէր նոր տնկալուներէ - և թէպէտ Կոստանդին ամենայն արթնութեամբ կու հսկեր, բայց երկար տարիներ այլ անխռով մնալու չէր յուսար: ուստի Զապելի շափահա տարիքին շկարեանալով սպասել, գոնէ խելահասութիւնը տեսնելով, երբ եօթն տարեկան եղաւ՝ 'ի ժողով կանչեց ազգին գլխաւոր իշխանները, պաշտօնեայքը, զօրապետները և եկեղեցականքը, և ըսաւ: (ըստ պատմելոյ իր որդւոյն՝ Սմբատայ սպարապետի

և ժամանակագրի) : Պարոնայք, գուց զիտէք թէ
 » ի՞նչ նեղութեան գտի զայնտարհս, ու զմեր
 » Պարոնին (Լճոնի) յետամնացքն. ու Արտու-
 » ծով ինչու ՚ի յայսրերի. ու մեր Պարոնի գուստ,
 » բըս՝ կարգման եղաւ. ամենդ թատալիրուեցէք
 » (պատրաստուեցէք) որ մեզ Պարոն բերեմք.
 » զի ես ուզեմ որ իմ տան և իմ որդւոցն անգոր-
 » բութիւն տունեմ : այսինքն, Ասպէ՛լի փեսայ
 » մը բերեմք՝ որ ես պայլութեան հոգին ազատած՝
 » իմ տունս հոգամ : Եւ ամենն թատալիրուեցան
 » ըստ օրեր. և հայնց պատեհիցին (պատշաճե-
 » սան՝) որ քան յայլ տեղաց՝ բերեն պարոն Ա-
 » լոզին զԱնտաքայ Բրնմին որդին՝ զձիւրիպն. զի ՚ի
 » մօտս է, և լաւ կարէ օրնել մեզ ՚ի մեր ամեն
 » կարիք : — Այս Անտիոքայ Բրնմին կամ իշ-
 » խանն էր Ծանօթ Պեմուեդ (կամ ըստ ոմանց Բե-
 » մուեդ) Դ. Նիլ կամ միակամի կոչուած ՝ (Le
 » Borge), որ այնչափ վիճից պատճառ եղաւ ընդ
 » Լճոնի և իր եղբոր Թոսին Թուրքնի. ՚ի վերայ այսր
 » ամենայնի մեր պարոնայքն լաւ ուէր մտածելով՝
 » քան զամենքն պատեհ գտան իրենց պարոն բերե-
 » լու անոր ևրորդ որդին՝ Փիլիպոսը. որ իբրեւ 17
 » տարուան պատանի մ՝ էր. և արդէն մեր կողմանէ
 » խնամի էր Հայոց և տեղեակ անոնց սովորութեց.
 » Կու յուսային որ իր հօր և հանգուցեալ անիրոջ
 » մեջ անցածները գիտելով՝ իրենց վրայ երախտա-
 » պարտ ըլլայ, և հլու հաւատարիմ մնայ իր նոր
 » հայրենեաց օրինաց : Այս բանս ապահովելու հա-
 » մար՝ հաւատարմութեան խուք և երգումն այլ
 » պաշտնջիցին իրմե. « Բերին ՚ի պոման (պայման)
 » որ հայէնալ ինչոյ, — լիւիւնիս և զեղան հայե-
 » յնալ գտելի. և զամեն մարդ յիւր իրաւունքն

1 Արդեւ այս նշանակութեամբ Ալուզ կամ Աւոյ գո-
 լն ընտ մեր պատմիչն. թէ այլ պատճառաւ՝ լիժ գիտեր :

« պահեր » : Այսինքն, եկեղեցական և արքունական հանդէսները՝ հայկական ծխող վարէ, և զաւանդն իրենց իշխանութեան և իրաւանց մեջ պահէ : Ապա (1222) մեծ հանգիսիւ պսակեցին աւետար հետ զօրիորդն Զապէլ. որ իբրեւ քոյրահարան փեսային և Թագուհի Հայոց և միամիտ ազաւնի՝ շորս տարի այլ հօրը արքունի գարպասին և առաքաստին մեջ կու ծնէր, գեռ իր խնամակալ և հայրանախանձ Հայ իշխանաց հսկողութեան տակ. և շատ բարեբաղջ եղաւ ընտիր դաստիարակներ ունենալու թէ յիւրոյն և թէ ՚ի Փրանկաց, միաբը և հոգին կրթելու. և իր բարձր փեսակին յարմար ստացաւ ՚ի կուսական հասակին՝ սիրտ մայրենի, ազքատաց և կարօտեոց համար, ծաշակ և սէր իմաստութեան և գիտութեանց, և ամենէն աւելի՝ բարեպաշտութիւն, համեստութիւն և աստուածսիրութիւն : Այսպարհն՝ իրեն տիկնութեան, փեսայն՝ հարսնութեան, երկինք՝ ազգին մայրութեան կու պատրաստէին զնա. ինքն գեռ արտաքին փառաց անհմուտ՝ միայն պարկեշտութիւնը գիտէր գեղեցկագոյն զարդ. և կարծէր թէ այնպէս կուսախառն կենակցութեամբ ապահով պիտի ընայ իր պսակակցին հետ :

Իսոյց թէ իր և թէ հասարակաց կարծիքն խաբուեցաւ : Փեսայն Փիլիպ յառաջ քան առ հարսնն՝ անտրժան դատեցաւ առ այսպարհն՝ որոյ Թագովն պսակուեր էր : Առջի իրեք տարին վախով և զգուշութեամբ քաղաքավարելով՝ երբ ուժովեաւ քրտնամոմսսն եռանդով և համարձակութեամբ, սկսաւ ինքն իր խելով վարուիլ, մանաւանդ թէ հօրը խելովն. որ ոչ այնքան որդեսիրութեամբ՝ որքան շահասիրութեամբ՝ պղտորեց անոր միտք. և սկսաւ սա պաղիւ Հայոց սովորութենէն, և « իւր հօրն Թապարով կ'ուզէր որ ձգէր զՀայոց » զամեն իշխանքն, և յիւրոյն գնէր » : Հայ պաշ

տանկից տեղ՝ Փրանկ մտցընել, եկեղեցւոյն և տեղանին ծեար փոխել. Սիսէն աւելի Անտիոքոյ մօտենալ: Ելեանք խրատեցին զնա, բայց նա իր հօր մէն մուրաւած՝ ոչ միայն ծամրէն լցարձաւ, այլ և քաղաուկ հօրը խաւրեց Հայոց արքունի զարգերը, և մանաւանդ Լեւոնի մեծածախ լինած պաշտատ. մե փրանը, զոր մեծ հանգիսի օրեր կու կանգնէին: Եւ ոչ այնքան երգմունքէն՝ որքան Հայոց վրեժխնդրութենէն վախելով՝ ուզէց ինք զինքն այլ փախցընել իր հայրենիքը: Իսկապէս զԶապել հետն առած ծամրայ ելեր, և հասեր էր ի Թիւ Համալընոյ՝ Զահան կամ Ղիհուն գետոյն քով: Կոտտանդին կտրիմ զինուորներով հասաւ ետեւէն. գիշերանց դարանելով պաշարեց զերեզը, և ներս մտաւ անկարծելի առեն. մինչդեռ յօգնութիւն, քուն և սեր մեծագոյն խաղաղութեան և երջան. կուժեան մէջ կու կարծեցնէին ծաղկահասակ ա. մուսինքը, յանկարծ դամենն այլ ընդհատեց, խռովեց, հալածեց. — և ի՞նչ անդարձական հա. լածանք. — երկաթեղեն մեղք առաքատին մի. ջին յափշտակեց զՓիլիպ, երբ զարհուրեալ և կիսամեռիկ ընտկիցն Զապել՝ գողցըղալով լալով, և երեսները ջրտեղով՝ հազիւ կրցաւ կանչել Վայ և տէր, վայ տէր և. մեռաւ ընկերը գէպ ի գրկէն փրկած փեսայն կարկառելով. մինչդեռ անդուժ յափշտակողքն՝ անոնց կաթողին կապերը խաւա. կտրելով՝ յանցաւորաց կապանդր պրկեցին ըզ. Փիլիպ, և խուլ ահանջով՝ ելան քշեցին զնա մինչև ի Սիս, ուր և բերդարգել ըրին, իրեն մատ. նիւ աղջոյին իրաւանց և երգմնազանց: Լուր խաւրեցին Անտիոքոյ իրնմին այլ՝ որ յետ դար. մընէ Հայոց դանձը, և զորդին աղաւակ. իսկ չիւ և չուար հայրն՝ Հայոց ոսկւոյ և արծաթին հետ կու կշտեր որդւոյն տէրը: Առջի բերան, քիչ մ'այլ վախեն ըսեց, որ չուայ Թէ Հայք դեռ կրկն տա.

քաղաքի մէջ ըլլալով անոր կենացն այլ փաստացնէն. տան անցնելէ ետե գեապաններ աղաւաորներ խաւրեց որ գոնէ միայն տրւելէն, իրեն խաւրէն որդին, խոստանալով բոլորովին հրաժարելու յիշաւանց թագաւորութեանն Հայոց։ Ի՞նչ գծաւարակնա՞նն և ողբերգական խնդիր. Թագին հրաժարելն Թերեա ըլլաւ զիւրին, բայց ինչպէս հրաժարելու Զապելի սրտին, որ և ան խորգտի սիրէր իր վարուժանը։ Արկու տարւոյ շատ տեւեց այս խղճալի վիճակն. Պեմուշ գետնէն լով որ գեապանութեամբ բանն առաջ չ'երթար, անմամբ եկաւ ի Համաւան, աղաչելու զիւր խանս Հայոց, զիջանելով զանոնք գոհ ընելու և փրկանաւորելու Թշուառ զաւտիւր։ Հայք չ'երջան չե ըսել՝ Թող տուին որ մարդ զրկէ խմացընէն որդւոյն։ Ափսոս, շատ ուշ. կամ չ'ենդաւթին՝ կամ սրտնեղութիւն արգին ազատեր կին զՓիլիպ... ի կենաց։ Պատգամաւորքն լուր բերին թէ գեա յոր՝ քանի մը (ասան) որ առաջ Փիլիպպոսի գալար արեն բանտին միջութեան և տխրութեան մէջ մարեր էր (1325)։ ի պատիժ՝ իրմէ աւելի՝ իր անզգաստ հօրը, ի վրէժ ազգային հայենակ իրաւանց, բայց և ի փուշ փափուկ սրտին Զապելի։ Զապել հիմայ զարգացեալ՝ սկըտեր էր զգալ իր վիճակը և պարտքերը. ուշքին զիմաց սարսափելով տեսեր էր իր կողակիցը՝ զի. նեաւ և զայրացեալ մարդկան ձեռք ընկած. և թէ ազգին իրաւանց գալուցին չ'էր կրնար պաշտպան կենալ, միթէ իր կենտեղին և թագակցին բարեխոս ըլլալու իրաւունք չ'ունէր։ Արմանար՝ որ իր տկար հասակն խաղաղիկ կ'ըլլայ բազմին և շատերու բազդի. բայց գեա ամեն փափաքովն այլ չ'իս.

1 Ոմանք ըսին Թէ Թումով եղեր էր մահն։

րենալով իր ազաւնոյ սահմանէն վեր Թուրքի լռիկ սիրտը գրած կու գագրեր :

2

Ազգանախանձ պարոնայքն Հայոց՝ երկրորդ անգամ պայլ գրին զԿոստանդին. որ փութա-
ցաւ Փիլիպպոսի կողմնակից իշխանները ջրուել-
ն անոնցմէ 28, կամ ըստ ոմանց 70 հոգի բռնեց. կամ սպաննեց կամ վաճնեց կամ նուաճեց. Տա-
րի մ'այլ արթնութեամբ կառավարեցին ետեւ. իր անուանակից Կոստանդին կաթուղիկոսը և մեծ իշխաններէն մէկ քանին հաւանեցուց՝ որ Զապե-
ւը հարսնացընէ իր որդւոց մէկուն. որպէս զի ինքն
այլ հայրաքար պաշտպանելով՝ ամեն փորձանքէ
ազատ պահէ զթագն և զթագուհին Հայոց. Աթէ
փառասիրութենէ ազատ այլ չէր այս խորհուրդս,
սակայն իրմէ արժանաւոր մարդ այլ չկար Զա-
պեղի սկեարայր ըլլալու. ոչ ոք իշխեց ձայն հանե-
լու, և ոչ ոք յետոյ զգնացաւ. Ինքն Լէւոնի համ-
շիրակ, որդիքն այլ նոյնպէս էին Զապեղի, և գրե-
թէ մէկտեղ մեծցած. ասոնցմէ փեսայացուն էր
ՀԵՌՈՒՄ, Էրրորդ որդին Կոստանդինի, իրեւ 15
տարեկան ¹, «Մանուկ տիգը, առոյգ մարմնով և
«գեղեցիկ տեսանելով» : ըստ ասելոյ ժամանա-
կակից պատմիչին, (Վերափոսի), և ըստ անանա-
տեսին (Վարդանայ) «մեծահոգի և հանձարեղ
«պատանեակ, որ էր անձնեայ և թիկնեղ և գե-
«ղեցեկադիտակ երիտասարդ» :

Այս վայելուչ և հաճոյական միջոցներն՝ եթէ
ոտարաց անտարակոյս գրաւ մ'էին աշխարհքին
խաղաղութեանը և իրենց տիկնոջ երջանկութեա-

¹ Իր անդրանիկ եղբայրն Սմբատ մեծն էր յափն (1208):

Նը, սակայն Ջապէլի մեծ և զգայուն սրտէն չի կրցան իշխել Փիլիպի փուշը. որչափ այլ երախտաւոր ճաննար իր կրկին անգամ հայրազուխ եզան կոտորանքինը՝ Ջապէլ կ'իմանար որ ոչ միայն անոր թէոյ տակն է՝ այլ կերպով մը և ճանկերուն. և այս ճանկերը շատ սուր և արիւնոտ կ'երեկին իրեն. Հեթում այլ սիրուն ձագ մ'էր, բայց բազէի կամ արծուոյ ձագ: Ջապէլ՝ որսերէ զըզուած՝ անխող խաղաղութեան բոյնի մը կու փափագէր. կ'ուզէր մէկ ուժով մը զինքը բազէի և արծուոյ լհասած բարձրութեան ծոցը ձգել, ու մնաք բարով ըսել թէ հարսնութեան և թէ թագաւորութեան պատկին. որոյ համար պատճառած կու սեպէր երկու կարիճներուն (Իուրենի և Փիլիպի) իրեն մէկմէկէ մերձաւորներուն՝ կարճ որով ու սև սգով ցաւալի մահերը: Մտածածը մեծ և յոժար, բայց 'ի գործ զնեն էր դժար: պայլ, պարոն, իշխանք և եպիսկոպոսք կու յորդորէին զնա 'ի կենակցութիւն Հեթմոյ և 'ի տիկնութիւն. ինքն իրրև անգնական ազանեակ և որոջ մեշեր մայեր, լայր ու լուր: — Կամայ աւհամայ նշանելով զնա ընդ պատանւոյն (1226), Թողուցին որ ժամանակն այլ յորդորէ զսիրտ գլխոյին, և ապա մեծահանգես կատարեն թագորհնէքը:

Այն միջոցին սրբաւեր ազանին սրտին միամտութեան հետ հոգւոյ խորագիտութիւն միացընելով՝ ուղեց որ երթայ մայրը տեանէ. Թողուցին իշխանքն. յուսալով որ սիրտն այլ հանգչի և միթաւրուած դառնայ: Մայրն՝ Իզապէլ՝ կամ իր կամք, կամ Հայոց զգուշութեամբն քաշուեր էր 'ի Սելէկիա Իսաւրիոյ, և իր փրանկ ազգականաց քով կու կենար: Այս ամուսնի բերգութեամբ՝ որ Կիւլիկիոյ արևմտեան սահմանածայրն էր, Լեւոն տուեր էր Լաթինացի Հիւրընկալ ասպե.

տաց, որոնք մեծ պատուով և սպասաւորութիւններ և կու պահեն զայրի գլխոյն Լեւոնի-
 ՚իմայ անոր ժառանգ գուտրն այլ աւելի պա-
 տուով ընդունեցան. մանաւանդ երբ իմացան որ
 ազնիւ թագուհին շուղէր անկէ և մօրմէն բաժ-
 նուիլ. կամ անոր և ազգականացը խրատովն,
 կամ իր կամքն. և աւելի կու փափագի զանք մը
 քաշուիլ՝ քան արքունեաց մէջ նազել: Ինչոքին
 գոները ամրացուցին: Առատանդին զայս ըսելուն՝
 մեկէն զօրքերը փոխովն, չոսաւ պաշարնց քա-
 զաքը. քաղաքապէսն կամ գլխաւորն ասպետաց՝
 Ծրէր (Սղոյայր) Պերդրան՝ իր ասպետաց կտրը-
 ծու թեան և բերդին ամրութեան վրայ վստահու-
 ցած՝ գէժ կեցաւ Հայոց. Առատանդին շուղելով
 երկայն պաշարմամբ վտանգի մօել բազդը, ըս-
 պառնացաւ Պերդրանայ՝ որ եթէ շուտով չտայ
 զՋապէլ, մեկէն պիտի երթայ Իկոնիոնի Ալայէտ-
 տին սուլթանին հետ գաւնակցիլու, և անոր զօր-
 քերն այլ առած՝ գալ բնակինը ընելու ասպետաց
 տունը տեղը: Պերդրան մեկ կողմէ վախճալով
 սպառնալիքն, մեկաւ կողմէն այլ իր և իրեննե-
 րուն պատուոյն և քաջութեան նախառնիք սե-
 պելով քաղաքը մատնել հակառակորդին, և ան-
 կէ աւելի՝ իր հիւրերը, հոն ապաւինեալ թա-
 գուհիները, ասպետական հնարագիտութեամբ
 մը պատասխանեց Առատանդեայ, թէ մենք ոչ
 կ'ուզեմք մեր գէժ կենալ ու քաղաքս պաշտպա-
 նել, և ոչ այլ կրնամք մատնել. վտան զի բարեյի-
 շատակ Լեւոն թագաւորն մեզի տուած է, և հոս
 են իր կիներ և գուտրն՝ մեր թագաժառանգն, և
 հոս կ'ուզեն մեալ. Ինչպէս կրնամք մենք համար-
 մակիլ մեր բարերարները և մեզի զիմովները մեր
 մեռքը առլ իրենց կամաց գէժ. ուրեմն թողու-
 ցէք մեզի՝ որ մենք մեր կամեք գուրս ելլինք բեր-
 դէն, և գուր գիտցածնիդ ըրէք: Այս պայմանա-

ասպեպքն իրենց պատուովն ելան, թողուցին ըզ Սեչեկիս: Կոստանդին նորն ձեռք ձեց մօրը բունէն բանած ձաղի պէս՝ Զապելը, և հրաւիրեց ՚ի տիկնութիւն և ՚ի մայրութիւն Հայոց:

Է

Այլ չհարացաւ Զապել ընդդիմանալ Հայոց, և Կոստանդին ու Հեթմոյ խնդրածին, խնացաւ Աստուծոյ կամքը, և յանձնելով զինքը անոր նախախնամութեան, իր ազգին հաւատարմութեան, պայլին պաշտպանութեանը, և փեսային սիրոյն, պատկեցաւ ՚ի հարսն Հեթմոյ և ՚ի թագաւորի Հայոց, եկեղեցական և քաղաքական մեծ հանգիստով և հասարակաց հաճութեամբ և ուրախութեամբ, որոց մասնակից ըրաւ Կոստանդին՝ (՚ի հաստատութիւն աշխարհին և իր զաւակին) այն ազգերը կամ այն թագաւորները՝ որոնց չեա յաբարերութիւն մ'ունէին Հայք: Իրեց առ սրբազան Փահանայապետն, առ հայսրն Ալաամանայ, գաշնակցեցաւ ընդ սուլտանին իփնդիմնի, աւերութեան պաշտօնները յանձնեց արժանաւորաց: Իր անդրանիկը (Սմբատ) սպարապետ դրաւ, մեկ որդին այլ (Լեւոն) Լաւնիտ կամ Իշխան Ռաֆաւ, բախէտն, իսկ ինքն անուանեցաւ Աբստեյր և Աստփ պոսն, և թէ իր թագազարդ տանը և հարսին, թէ բոլոր աշխարհին խորհրդատու, և ամենահաս օգնական ու հառաքարիչ եղաւ քառասուն տարւոյ շափ՝ ջխոր Ծերութիւնն († 1263): Հեթմոյ և Զապելի թողով աւելի փառք և վայելքը, իրեն վրայ առաւ հոգ և աշխատութիւնը, և այսպէս Ճամբանց իր որդւոյն ըսածը, թէ հարիւրապատիկ փոխարինեց Լեւոնի՝ զինքն ազաւակլուն ՚ի կապանաց սուլտանին, անոր գտակր ասանկ

հայրութիւն և հազարակատութիւն ընկելով. և ճաննալով միշտ զնա ժառանգ (Թագաւորութեան Հայոց և տիկին) Այսպէս այլ ազգն՝ Թէ և Թա. գաւոր կոչէր զՀեթում. բայց նախապատիւ կու ճանաչէր զԹագուհին Ջապել, նոյնպէս և յետա. գալք. գոնէ մինչ անոր մահը և Հեթմոյ մինակ մնալը. ինչպէս որ այն մաս առնենէր գրուած յիշատակագիրք տմանք առանց իսկ Հեթմոյ՝ Կ'ը. տեն. « Ի Թագաւորութեան Հայոց Լևոնի, որդւոյ » Ջապել Թագուհւոյն, զստեր Լևոնի Թագաւո. » թի » . կամ ինչպէս Յովհան Արզնկացի զատե. » լով Կ'ըտ՝ զման նոյն Լևոնի (Դ), » որդւոյ ի. » մաստուն արքային Հեթմոյ՝ հօր, և մօր՝ Ջա. » պելի պիտի խաբահայ » . և Վահրամ ի շարս Թա. գաւորաց զՋապել միայն յիշէ :

Նոյն ինքն Հեթում՝ ինչպէս որ Կ'երեւի, իր ա. նուամբ կարած գրամներուն վրայ՝ Ջապելը իր աջակողմը կեցած կու գրուէր. բարձրաձող խաչ մը հաւասար բռնելով, և արքունի գաւազան. որ (եթէ չեմ սխալիր) երբեմն միայն Ջապելի ձեռ. քը Կ'երեւի. (գրամին եզերքն այլ գրուած է Ա. րզնաւիւն Արամիոյ է. միւս կողմն՝ առիւծ մը խա. չափի, նշան Լևոնի տան, զոր պահեց և Հեթում և իր պայազատքն, եզերքը իրենց անունը գրելով, ինչպէս ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՅ :

Մեր երկայնաւար Թագաւորաց պատմութեան մէջ ամենէն ցանկալի և գեղեցիկ մասերէն մէկն է Հեթմոյ Թագաւորութիւնն, (որ մեծ մասամբ այս օրուան յիշատակէս գուրս է), և շատ երջա. նիկներէն մէկն, գոնէ երկու Թագակցաց կենա. կցութեանն առնեն : Հեթում՝ որ երբեմն իբրեւ ըզ. քոյր գգուեր էր զՋապել իր հօր պայլութեան առնեն, և հիմայ իբրեւ հարսն լծակից ունէր, պա.

1 Յիշատակարան Գեորգիանին :

առէր զնա և իբրև տիկին և իր Թագին պատա-
 իաւ : Զապել որ իր առաջին տարաբաղց ամուս-
 նոյն կուսախառն սէրը և ցաւը չէր կրցած ջնջել
 իր փափուկ սրտէն, շատ տարիներ (իբրև 8 կամ
 9) շուզեց նոր առագաստը վայելել : Տինչև երկար
 փորձով տեսնելով Հեթմոյ զգաստութիւնը և
 բարեպաշտութիւնը, յոժարութեամբ կ'ուզէր
 անոր Թագաւոր հռչակուիլն : Կուսութիւն քան
 զամուսնութիւն նախապատիւ սիրելի էր իրեն :
 Բայց վերջապէս հաւանեցաւ բոլոր տերութեան մը
 փափազին և ոգտին : սիրեց նոր ամուսինը : նա-
 խախնամութիւնն այլ որհնեց իրենց սէրը և պաշտ-
 բեր ըրաւ : Զապել 11 ամեայ էր պսակուած ատեն
 և իբր 35 ամեայ բոլորեց կենաց պսակը : իրենց Թա-
 գակցութիւնն եղաւ յամին 1226, իսկ անդրա-
 նիկ որդին յիշուի իբրև տասն տարի վերջը : Ութ
 զաւակ ընծայեց, երեք մանչ և հինգ աղջիկ : ա-
 ռաջին՝ Լևոն (Գ) Թագաւոր : Բ, Թագու. Գ. Ռու-
 ֆէն որ շատ շապրեցաւ երկրիս վրայ : (գտեերքն)
 Գ. Զիւթ, որ Սիգան քաղաքին գաղղիացի իշխա-
 նին՝ Յուլիանու Իպլինեան՝ կին եղաւ : Ե. Սիւի-
 կին Պեմուեղայ Զ. Անտիոքայ բրնձին : Զ. Ռիթա՝
 կին Սարուանդիքար բերդին տիրոջ, (զոր արեւմե-
 տեայք Sire de la Roche անուանեն) : Է. Մա-
 ռիմ՝ կին Կիտայ Իպլինեան (Guy d'Ibelin) գաղ-
 ղիացի սենեկալին Կիպրոսի (sénéchal) : Ը. Իւ-
 դել, իր մօր և մամուսն անուանակից, որ շուտով
 Թաւա յերկինք ¹ :

¹ Վահրամ քարտուղար Լևոնի (Գ) որդւոյ Զապելի, և
 հին ցեղապիտէն Փրանկ՝ երազխաւոր են այս ութ զաւա-
 կաց : սխալն որք իննեբարդ մ'այլ անեցընեն Օլիւն ա-
 նուամբ : ևս առաւել որք տասնեբարդ գուտար մ'այլ ան-
 տեսն :

Է

Զուգակց զարգացման և դաստիարակութեան խնամքը չսկսած, Զապել՝ իր անկնութեան առաջին տարիներն, ինչպէս Զիլիպի առեն այլ, իր անմեական կրթութեանը հու պարապէր, մասնաւոր սիրով և յոժարութեամբ բարեգործութեց և ուսման, հեռեկեղով իր հօրը փափագանաց և օրինակին, և քանակից գտնելով իր փեսայն. և բնութիւնն այլ իրենց աստիճանին կարեւոր փառք և պատշաճ հու սեպկին զգիտութիւնս, մանաւանդ սուրբ դրոց. գրասիրաց և գիտնոց մեռնաու կ'ըլլային. հու պատուէին, ընտանեւոր կ'ընդունէին, հարցընէին, և իրենց համար գրել տային:

Սրբ մեծանուն վարդապետն (և պատմիչն) Վարդան Արեւելի եկաւ 'ի Վիւրիկիս' կամօւ զիկոսին քով, Հեթում և Զապել մեծ պատիւ ցուցին իրեն, և իբրեւ աշակերտք՝ 'ի սուրբ դրոց և 'ի քերականութենէ խնդիրներ հու հարցընէին. որոց պարզ և ժամանակին գիւրահասկանալի լե. զուովն պատասխան և մեկնութիւն գրած է Վարդան. մեկուն մեք կ'ըսէ առ Հեթում, յիշելով զթագուհին. « Այժմ հայնց արա՛ իմ Պարան, » ոսկաւ մի աշխատեալ ('ի կարգալն). քո սակաւ ո աշխատիլն՝ առաւել է քան զայլոց շատն... Սե » զոգի իմ առաւաղեալ և տկար յիշեսցես, որ » զքեզ սիրե առաւել քան զասել... Բայց ազա. » լեմ զպարզմիտ (ազեա) մարդ և զառաքիլն՝ » մի հարցանել (այս գծուար խնդիրները), որ » չամալեն. զի (և) ես նախահոգութեամբ գրե. » ցի. և թէ առժամայն զիս հարցանեն՝ և ես գը. » տանիմ տկարացեալ. վասն որոյ մի մեղագիր » իր ժմուն (առժամայն, մեկն) լցաւնողացն

1 զանաթիւն բանին: Եւ ես գիտեմ որ այս չի
 2 Թագաւորական իրք, (գրած գիրքն) այլ ոս-
 3 կեգիր պիտէր և Խորատար գրչի. ես շատ պատ-
 4 Ծառ ունէի՝ որ խափանէր զիս յայս մեռնար-
 5 կութենէս... Բայց սիրովն հրաշագործիւ յազ-
 6 Թահարեալ եղեն պատճառքն. և որպէս ած-
 7 սանէք՝ եղև. (Թէ կամօս՝ գիւրին է տալ փոխել
 8 յապէկն (մաքուր օրինակել), որ հեշտ կար-
 9 գայք. և Թող Գրիգորեան փոխէ, որ բան չկու-
 10 բընչի. Բայց իմ կամ է որ իմ մատանց ստատրն՝
 11 Քնայ առ մեզ. ո՞ր գիտէ (Թէ աւելի շնորհոր՝ չի
 12 նի մեզ, վասն յուսոյն իմոյ որ առ Տէր, և տի-
 13 բոյն՝ որ առ մեզ. զի այնց (այնպիսի) Ծառ և
 14 պատմութիւն չէ՝ որ շատ աշխատանք տանին,
 15 և ապա բան գտանեն. (Թէ Թուղթ մի կարգաս
 16 ժմուն կամ երկուք՝ գտանեա յոլով խորհուր-
 17 գըս: Եւ Աստուծով՝ աղայահասակ և մտք և
 18 աչք զօրաւոր էք. և ՚ի միանգամ կարգալն սա-
 19 կաւ ինչ աշխատիք, և յայն՝ անհոգ լինիք: Եւ
 20 զի աշտ և աշտանի ՚ի միում մարմնի տեսանի,
 21 և հասարակ է հոգեւորն և մարմնաւորն. (Թէ
 22 Աստուծով իրք մի սգուտ լինի ՚ի գրեւոցդ կամ
 23 միսթարութիւն՝ երկուցդ (այլ) լինի: Եւ
 24 զանոց բազմազոյն և պայծառ՝ որ պսակէ զմեզ
 25 յաւիտեան (գիրքն), Թող Թագաւոր պահէ,
 26 և ՚ի պիտոյ ժամս՝ աւնոյք ՚ի նմանէ. և նմա
 27 հրամայէ Պաղոս հարցանել զմեզ և զպատեհն
 28 ծանուցանել. և պարտական են, ասէ, ապրե-
 29 ցուցանել զիրեարս՝ առն և կնոջ: Եւ զերկու-
 30 սինց ապրեցուցէ Տէր Եփսոս կենդանութիւնն
 31 մեր՝ ՚ի ինամս Հօր և ՚ի գութ Հոգւոյն սրբոյ.
 32 յոռոգումն սննդեան գալարարժակ տնկարող
 33 բոջ շառաւիղեալ ոստոցդ, ծիրանօթին Գլխոյդ:

1 Շնորհաւոր, սաղ-բըն:

« Ի գիրէն Սիւնի որոյ. Ի կառարուան պատկ.
 « ժան հայտնոյտ աղնուական աղցաց և աղանց,
 « առնմից աղատաց. աղատեցուցիչք՝ արեանա.
 « ռու զարմից. ըծագիրք և բեռնարարժողք. Կո.
 « բացուցիչք օտար աղցաց. Ի փառս փառաւոր
 « և պաշտեցեալ Աստուածութեանն »:

Զապելի ձեռնառութեանն առ ուսումնասէրս՝
 գեղեցիկ վնայ և պատու մ'այլ է իր որդւոյն (Գ.
 Լէոնի) քարաուղարն՝ Վահրամ վարդապետ. որ
 և իջնին ըսաւ իր տիրոջ Թագաւոր օժման օրը
 առեռնարանեւոյ մայր և կեղեցւոյն մէջ. « Սիւնի.
 « լին Զապել Խաթանին, որոյ ողորմութեանն և ա.
 « ռատ պարգևացն որ առ ուսումնասէրս՝ պատու
 « է մերս նուաստութիւն. և ևս վեհօրհնից քան
 « զմէջ. ընդ որում՝ զանձառ բարութիւնն ըն.
 « կայցի փոխարեն »: Արով կ'իմացընէ Վահրամ
 Թէ Զապել կամ իր մասնաւոր ծախքովն դատ.
 տիրակեղ տուեր էր զնա և անոր նմաններ. կամ
 պատճառ եղեր՝ արքունեաց գայրութեան մէջ
 մտցընելու զնա:

Զապելի աւելի ևս հռչակեալ, գովեալ և օրհ.
 նեալ արգիւնքն՝ իր գթած և կարեկից սրտին ար.
 ցաւիք՝ ողորմութեան գործքերն էին. որք և ա.
 ռանձնական բարեպաշտութեան գործոց քով՝ իր
 պայծառ հոգւոյն արտաքին ճառագայթներն կըր.
 նային ըսուիլ: Ժամանակակից պատմիչ մը՝ կ'ըսէ.
 « Յոյժ բարեպաշտ էր կրնն այն և ողջախոհ. տի.
 « բող ամենայն երկիւղածաց Աստուծոյ. և աղ.
 « օտառէր. պահօք և աղութիւք հանապաղ ճշդ.
 « նէր »: Իսկ Ի Թագուհւոյն բարերարեալ առե.
 նագայիրն իր ոտանաւոր գրած Ռուբինեանց պատ.
 մութեան մէջ այլ կու գրուաւ զնա այսպէս:

« Սա առաւել բարեպաշտեալ
 Աւ հաւատովքն բարձրացեալ.
 Սիրով յԱստուած էր միացեալ
 Աւ յերկիւղ Տեառն խրատեալ.
 Բարի գործովք էր զարգարեալ,
 Աւ ազնիւքն միշտ մաքրեալ.
 Զխոնարհութեան զարգ ըզգեցեալ,
 Զպարկեշտութիւն նախապատուեալ : »

Ոչ միայն անթիւ ողորմութեան գործքեր ընկ
 և անցողաբար ըրաւ Զապել, այլ և երկարատե
 ձեայուն յիշատակներ թողուց. որոց գլխաւոր
 կարծեմք զտիւեան ի գրոց Հիւսիսեան Սոյ, զոր
 կանգնեց յամիւն 1241, և իր ծիրանածին զաւկը,
 ներէն աւելի, և թէ կրնամ ըսել, զթով կու խնա
 մեր զհիւսանգս. ոչ միայն առատ ուսման՝ զոր իր
 զարգերէն և անցաւոր զբոսանքներէն կտրելով՝
 կապեր էր տնոնց, այլ և անձամբ այցելութեամբ
 և ձեռք գործանելով, ըստ Խոսրովանուշայ բա
 րեպաշտ գլխոյի Բագրատունեաց, Այս բանին ա
 մենէն մերձաւոր և սրտակից վնայ է ինքնին իր
 փեսայն Հեթում Թագաւոր, որ իր մէկ պար
 գեազրին մէջ գրեթէ Զապելի մահուան տարին
 գրած, այսպէս կ'ըսէ. « Աւ կողակիցս Զապել
 « Թագուհի, որ տառապանք հոգսյ կրանաւորս
 « և հիւանգս : Անշուշտ բոլոր Ռուբինեանց տէ
 րութեան տանն անջնջ ձեացիր էր այս Զապելի
 զթութեան յիշատակարանն, թէ և Սիւ քա
 ղաքն ըստ հեղ թշնամեաց և կրակի մատնուե
 ցաւ. իսկ յետ բոլորովն տէրութեան վերցուե
 լում և քաղաքին աւերման, և ամենայն արքունի
 յիշատակաց մոռացութեան, Զապելի չքնաղ սըր
 տին յիշատակին այս մէկ փոքրիկ յայտարար նը
 ըռլն՝ յանկարծ յետ 600 բազմազէպ տարինե
 րու՝ մեր օրերս յերևան ելաւ, (1833) Սոյ հի

մեկուան կաթուղիկոսարանէն մընն մը հետեւ արեւելեան կողմէն, հողու տակ մնացած սրբա-
տաշ վեմ մը. զոր թէպէտ փճացուց մոլեռանգն
նախանձ այլակրօնից. բայց բարեբազգաբար վը-
րայի արձանագիրն մնաց օրինակուած. և էր այս-
պիսի .

ԿԱՅԱՐԵՑԱԾ

ՅԱՐԺԱՐԱՆԻՄՆ ԵՒՆՈՒԸՆՈՅ ՀԻՒԸՆԴԱՆՈՅԻՍ

ՊՐԻՍՅՈՑՈՑԱՆԻ ԹԱԳՈՒՀԻՈՅ ԶԱՊԵԼԻ

Ի ԹՎԻՆ ՀԱՅՈՅ ՈՂ.

Յուսարէ է որ ազգերնուս երախտագէտ պատկա-
ռանքն և սէրն առ յեաին գերահռչակ մայրն և
տիկին իւրեանց՝ Զապել, լուշանայ անոր ուրիշ
յիշատակ այլ յերեւան հանել, ՚ի փառս անցե-
լոցն և ՚ի միսթար մնացելոցս :

Ի

Բայց Զապելի ամենէն մեծ և գովելի ընդհըն՝
իր սրբաւեր և երկիւղած կենցաղավարութիւնն
էր. զոր այնպէս զմայլելով յիշեն ամենայն տկա-
նատեպն և մերձաւորք ժամանակաւ. ինչպէս
քիչ մ'առաջ լսեցիր. որոց մէկն այլ համառ-
տիւ կոչէ զնա « Արեւոգլ Բագունին Զապել » . փա-
մը՝ « զլուշակենցաղ Թագունի և ըստ Աստուծոյ
« քաղաքավարեալ » . ուրիշ մ'այլ թէ « Առ-
« տուածահաճոյ կենդ կային ՚ի Քրիստոս » (ընդ
Հեթմոյ) . Իր բոլոր հոգն իրեքի գարձընելով՝
առանց իրարմէ բաժնելու, ՚ի խնամս մայրական
և տիկնական, (որոց համար խնացաւ իր կոլումը,
և թէ անկէ հրաժարելն՝ իր աշխարհքին մեծա-
մեծ չփոթութեանց և կռուոյ պատճառ պիտի
ըլլար) ՚ի խնամս ազգատաց և կարօտելոց, և ՚ի

խնամա ներքին մարդոյն, իր հոգւոյն, զոր և յար-
քունիս և ի լծակցութեան ան թագաւորի՝ իր-
րեւ ի կուսաստանի ամեթխանութեամբ և համա-
տութեամբ զարդարէր, և բազմարողքոջ զաւա-
կացն՝ միանգամայն գորովի մայր և արթուն գաւ-
ախարակ էր։ Սւ այնքան պարտուց և պատշա-
ռից մեջ՝ երբ մինակ ըլլար յարքունիս (շատ հեզ
Հեթմոյ պատերազմի կամ ուրիշ գործոց համար
հեռանալովն), յառանձնութեան պաշտանն
ձգէր դուռ և ուղիւ։ Բայց իր աստուածակեր
և մարդասեր սրտին միշտ բաւական չէր ըլլար ա-
ռանձնակեաց սրբութիւնն. շատ հեզ պաշտակն
գուրս կ'էլնէր՝ թէ իբրեւ յայտնի թագուհի և թէ
իբրեւ ծածկեալ անծանօթ անձ մը, երթալ վա-
զէլ՝ ուր որ բարեպաշտութիւն և ողորմածու-
թիւն կրնային տանիլ։ Կ'երթար երբեմն իր սի-
րելի դքսսարանը, իր գաստակերտ թէադոնը՝
լսելու սրտառուչ ձայներ, կ'երթար իր Հիւս-
րանք և Աղտաբանք. կամ ուրիշ հիւանդանոց,
նեւ և առանձին տուներ, ուր այլ որ լսէր թէ
հիւանդ մը կամ երեսեւ ընկած մը կայ, կամ
կարօտ մը թէ մարմնաւոր թէ հոգեւոր դարման-
ներու....

Կու յիշեմ զմեծ և դիւցադաւ կայսրն Օգոս-
տոս, որ իմաստութեան այլ պատուող՝ շատ հեզ
կու հրաւիրէր իր առանձին սեղանին կցորդ՝ իր
ժամանակին երկու մեծ բանաստեղծքը, Վիրգի-
լիոս և Ուրապիոս. ասանց մէկն, կ'ըսեն, ընչա-
տութեան նեղութիւն ունենալով՝ ստեպ հէկե-
կալու ձայն կու հանէր. մեկայլն՝ աչքը Քլաոտա՝
ստեպ արասուռք կաթէր. Օգոստոս կու ծիծա-
ղէր ու կ'ըսէր. «Նստեալ կամ եւ ընդ մէջ տր-
» տասուաց և հառաչանաց : — Վերջոյն դը-
լուիդ, ի՞նչ արեւելեակալ սերաստոս Օգոստոս,
որոյ մեծութեանդ արձաններն և կամարներն ի

Տիրերիսէ մինչե՛ ՚ի Սանգարիս՝¹ գեռ կանգուն են, որ Անկիւրիոյ յիշատակարանիդ մէջ յիշես Հայոց թագաւոր մը գնելոց այլ. տես, (եթէ կրնան տես. նեւ այն աշխերն՝ որ 14 տարի մեկտեղ ապրելով՝ լտեսան զերկնից և զերկրի լցան՝ Քրիստոս) տես զՀայոց թագուհիս այս, որ Քրիստոսի խաչին նը. լանաւ թագը կապեր և բարձրացուցեր է. տես ով մեծդ և ամենամեծդ յերկրի, տես այս փոքրիկ գլխոյս Անւիկիոյ, Թշպիսի՝ արտասուաց և հառաչանաց մէջ նստեալ կայ, և կու սիրէ նըստիւ ընդ երկար. լտեցիր գու այլ այսպիսի հեկեկանք մը. սրբեցիր այսպիսի արտասոււնք մը. նըստաւ երբեք ընդ մէջ չեծութեան հիւանդաց և արտասուաց ազատաց։ Տես. — մենք տեսնենք հոս զՋապէւ. ինչպէս ոմանց առատապէս ստակ, ըզգեստ և գեղ քաշիւ. ոմանց անձամբ այլ ծառայէ, սփոփէ, մսիթարէ. — ինչպէս, չատերը՝ աւելի առատ ու քաղցր սրտով և բերնով կու յորդորէ հոգիներն հոգալու. չին եկեղեցւոյ զքատտ այրեաց և սարկաւազուհեաց նման՝ կու սովորեցնէ ազի. տաց զկանոնս և հրամանս հաւատոց. կու սիրէ. ջընէ անհագներու՝ եկեղեցւոյ սուրբ խորհուրդ. ները. կու յիշեցնէ իրենց անցեալ վարքը. ՚ի զԳլուսն կու շարժէ խիստ կամ ազատս արտերը. խոստովանել կու ապ մեղքերնին և սուրբ հա. զորդութեամբ զօրացընել հոգիներն. և այսպէս զոմանս մարմնով բժշկէ, զոմանս այլ հոգւով յա. ՚ի տեսն հանգչեցընէ։ Իսկ այնպիսի տեղուանք՝ ուր որ պատշաճողութիւնն կամ ատենն չեն թո. դուր իրեն երթալ, իր հաւատարմաց մեկը կու զրկէ՝ նոյն ինձամբ և հոգը մատուցանելու։ Զա. պել այս բաներուս մէջ կու Խանչնար զինքն՝ թա. ցուհի և մայր ազգի։

¹ ԶԵրարիստ. Անկիւրիոյ քովն անցեալ գետն։

Սրբեմն այլ իր որոնք վերածուիչ կրակն վառուած ու վարուած՝ կ'եննէր գաղաուկ հաւատաւորի մը պէս, գլուխը քողով ծածկած ու 'ի գետին խոնարհած, հոգւով քան թէ աչքով տեսնելով զՃամբան. կու փութար կ'երթար ուխտաւեղեաց և վանորէից գրանց քով ազօթքի կենալու. մանաւանդ ուր որ լսէր թէ սուրբ անձ մը կայ, ոչ միայն հոն անոր մօտ փափագէր հասնիլ, այլ և կ'ուզէր նոյն Ճամբան երթալ, նոյն հոգն ու քարց կոխել՝ զոր սրբազանն կոխած էր: Քանի՜ լուռ և անշփոթ ժամեր, քանի՜ մութ ու ցուրտ գիշերներ, լուսնկայ կամ անլուսին երկինք՝ տեսան մեր ընթրեալանքն ուխտաւորը՝ անծանօթ և անմարգամայն Ճամբուն վրայ. ոչ ձմրան ձիւն ու բուռք, ոչ արօտական ցուրտ պախրցին, ոչ հող մակոծ ծաւերուն և ջրերուն մրմառն, գաղաւթաց մոնչիւլ ու կանչելն, և ոչ յանկարծ դարաւնոցի մը և իր առաջին պայլը սպաննող աւազակին պատահելու վտան, կրնան արգիլել զսրբաւեր թագուհին: Սրբե այն հրաշալի հարսն տիեզերական փեսային խանդակաթ՝ կու լսէր անոր ծածուկ ձայնը. «Մէ 'ի Լիբանանէ ('ի քո պաշտ, » տանէ) հաւրն. եկ այս 'ի Լիբանանէ. եկեացես » և անցես 'ի գլխոյ հաւատոյ, 'ի կատարէ Սա, » նիրայ և Հերմոնի, 'ի մայրեաց առիւծուց և 'ի » լեռանց ընծուց ». և կ'անցնէր կ'երթար իբրեւ զազաւնին միակ կատարեալ և գեղեցիկ՝ կենալու սրբութեան տաճարաց գրանդեաց ներքեւ. անձայն լսիկ ազօթքով՝ սրտանալու 'ի սէր հոգւոյն տիրոջ, և սրտացընեւելու զնա իր մաքուր սիրոյն: Սրբեմն այլ Ճամբուն վրայ կանգ առնելով, հազիւ վանաց և եկեղեցեաց գրանց մօտեցած՝ կ'ընէ. նէր 'ի ծունկս, կու պագներ սրբազանից կոխած գետնը, կու թրջէր մարգարտակաթ արտասուօքը, կու քտէր գալար գեմքերը այն կրկին սըր.

բեռւ հազոյն ու կաւոյն վրայ. անով կուշիեր շարերը թագաւնին Հայոց իր պայծառ հոգւոյն գրտի հայելին։ Այս էին սիրելագոյն զարգարանք և գեղերանք և զրօսանք Զապելի։

Այսպիսի դեմք, այսպիսի սիրտ, այսպիսի հոգի՝ ինչ կերպով կրնար երևիլ աշխարհային և թագաւորական հանդիսից մեջ, — ինչպէս որ կու վայլեր սուրբ և զգաստ գլխոյի մը, որ իր ամեն պարպքը և պատշաճը գիտելով՝ չէր պահանք և ի տանից և յընկերութեանց, անոնց նոր վայելչութիւն մ'աւելցընելով իր շափաւորութեամբ և պարկեշտութեամբը. և ինչպէս արքունի ծիրանեաց վերարկուք չէին կրնար խափանել իրենց ներքեւն հագած խոշոր և խայթող զգեստը, և ոչ այլ շնորհագեղ թափանցիկ ժպիտն՝ հոգւոյն զգաւորութեան ճառագայթը. աս էր զինքը աւելի պատկառելի ընծայողը՝ քան իր ծաղկած հասակն և ծանրագին թագն։ Ոչ ոք էրո՛ք լսեց այն շքեղանքներն աւելորդ խոսք կամ կատակ մը, և ոչ ժպիտով ծիծաղ մը փրկմաւ բերնէն. ծանրիկ լրջութիւնն՝ բնական մէ և գոյն կ'երևէին իր կերպարանացը։

Ժ

Բաներուս բարերազգարար վիայ ունիմք, նայ. կակ, ժամանակակից յիշատակագիրներ, բայց գոթազգարար՝ այսլափիս միայն. ուր էր թէ աւելի ըլլային կամ մեղի հասնէին այսպիսի յիշատակք, և այլ աւելի բաներ պատմած ըլլային Զապելի վրայ. գուցէ մեր միջէն այլ էլներ Մոնթալանպէր մը մանրամասնաբար գրելու Հայոց սրբակենցաղ գլխոյին վարքը, որպէս նա Ունեկաւրացի գլխոյին և Զապելին (Նզդեսարեթի)։... Այս

յիշատակե՞ որ յանկարծ բերնէս ելաւ, կու ստի-
պէ զիս, Հայկակ, խորհրդածութիւն մ'այլ ընե-
լու և ցուցընեցու զարմանալի և վերնախնամ հան-
գիպակցութիւններ այս երկու թագուհեաց մէջ,
որ թերեւս զեռ գիտուած չեն և կ'արժեն մտադրու-
թեան: — Երկուքն այլ համանուանք. երկուքն
այլ ժամանակակիցք, գլխոյն կիւլիկիոյ և գլխոյն
Թուրքիկիոյ. ասիկա՛ իբրև տասն տարի յառաջ
ծնած քան զմերն, 20 տարի այլ անկէ առաջ բո-
լորեց կեանքը. նա երկու երկվեցեակ տարի ապ-
րեւով, մերս՝ երկք: Երկուքն այլ լորս տարեկան
էին՝ երբ իրենց վիճակին տիրուհի սահմանուե-
ցան. երկուքն այլ նոյն մէկ տարուան մէջ (1221-2)
պսակուեցան. Զապել ընդ Ֆիլիպի, Սելիսարեթ
ընդ Լուզվիկ Հերմանայ գաւառատեան (Լանտ-
կրավի), Բայց մեծագոյն և հրաշափառ հանգի-
պուածն այս է, որ տանն մը՝ քանի մը տարի
սահմանուած էր՝ որ այս երկու ընծարնակ հաւ-
րալներս իրարու քոյր ըլլային. Թուրքիկիա և
կիւլիկիա սխրալի կերպով գիրար ողջունեցին: Ա.
զիսարեթ՝ գուտար է այն Անգրեասի և քոյր այն
Անգրեասի՝ որոց մէկն Զապելի այր, միւսն սկեսր,
այր պիտի ըլլային. և եթէ անոնք չեղան, եթէ
Զապել չեղաւ կողակից կրտսեր Անգրեի, և եթէ
երկու սրբաձեմ աղանիքն չեղան թևակիցք մէկ
թառի, մէկ սեղանի, մէկ խորանի քով, եթէ Ուն-
կարաց սուրբ օրիորդն երիցութեամբ հասակին
չցրկեց ու գգունց զօրիորդն Հայոց, և ոչ սա բազ-
կիկ բոլորեւով անոր նազելի վէճն կախուեցաւ.
սակայն երկնաւոր բազցն զուգեց գրեց ըրաւ զա-
նոնք քոյրակից, գործակից, հոգեկից: Ինչ մաս-
նաւոր առաքինութիւն և գործ տեսնեք Զապելի
կրայ, զնոյն պատմեն և Սելիսարեթի կրոյ. եր-
կուքն այլ նոյնպէս սրբասէր, աշխարհատեաց,
պահեցող, ազօթող, աղքատասէր, հիւանդա-

պահ: Զապել վանոց և եկեղեցեաց դրանց քով
կ'աղութէր. Սեփսարէթ երբ իր պաշտօնն մատրան
գուռը գոց գտնելու ըլլար՝ զուրաջ ծուռնի դրած
կ'աղութէր. — Զապել իր մայրաքաղաքին՝ Սսոյ
մէջ՝ հիւանդանոցը լինեց, որ ուզած ատեն եր-
թոյ գարմանէ ցաւագարները: Սեփսարէթ իր
Մարգարէի ապարանից ստորոտը լինեց հիւան-
դանոց մը, նոյնպէս խնամք տանելու: Երկուքին
տմուկաբնին այլ տեսնելով իրենց ընկերին բարե-
պաշտութիւնը՝ Թողուցին համարձակ և գործա-
կից այլ եղան անոնց ուսուցիչի գործոց: — Երկուքն
այլ գրեթէ նոյն մէկ տարուան միջոց (1225-6) ի-
րենց երկրաւոր մեծ կորուստն ըրին, Զապել ըզ-
ճիլիպ, Սեփսարէթ զՀերման. սա 20 տարուան
երեք զաւակք այրի մեացած՝ իր աներձագին
գրգուլթեամբը՝ իրրե տերութեան գտնմը վառ-
նող (առ աղքատս), հաշտեցաւ յարքունեաց,
և իրրե անաշխարհիկ պանդուխտ վարած մեաց
մեծ շարահրութեամբ և աւելի մեծ ու սրտա-
ռուչ համրերութեամբ. մինչև հաշտողի ան-
գամ զցատտանալով՝ նորէն գարձուց զտիկիին
յարքունիս. բայց նա իր զաւակաց վիճակն ապա-
հովացընելէն ետե՝ քաշուեցաւ պաշտաւն զուրս
առանձին տնակի մը մէջ, և միանձնական զցեստ
հաղնելով (Ս. Փրանկիսկոսի երրորդական կար-
գին), քիչ ատենէն մեծ Ծղնութեամբ և արքու-
թեամբ կնքեց կեանքը (19 նոյեմբ. 1231), և քա-
նի մը տարիէն (1235) գտնեցաւ և յեկեղեցւոյ
ի կարգս սրբոց: Այս վտաց և հաշտանաց՝ կեր-
պով մը կրնայ համեմատուիլ նոյն ատեն Զապե-
լի զարը՝ ճիլիպի սպանման վրոյ, առանձնանալն
ի Սիլի կիս, և բռնի բերուիլն ի Սիս յընկերու-
թիւն Հեթմոյ: Սև եթէ սա այլ Հերմանայ պէս
վաղամեռ ըլլար՝ անտարակոյս և որ Զապել այլ
Սեփսարէթի միանձնական կեանքն կ'ընտրէր, ո.

բուն արգէն այնչափ փափագեր էր յառաջ քան զպսակիքն ընդ Հեթմոյ: — Նախախնամութիւնն այսչափ սահմանեց երկրի վրայ նմանակցութիւն այս երկու թագուհեաց, որոց անշուշտ աւելի մեծ է նմանութիւնն յերկինս: ուր՝ թէպէտ քանի մը տարի ուշ և աւելի ապրելով, բայց գեալուտ և անկատար կենդք՝ Թաւա և Զապել առ զուգակից անուանն, բազդին և հոգւոյն: Թող ըզմանսիմար յերկրի իր երկրաւոր զուգակից և թագակիցը, անկէջ ունեցած զաւակները, (ո. բոնց ոմանք գեա հազիւ իրենց մօր կամը և սի. բոյն մեղրը Խաչակեր էին) և բոլոր զինքը պատուող և պաշտող աշխարհը:

ԺԱ

Արգեաք դիպուածակամ ցաւ մը. թէ իր փափուկ սրտին հին հարուածէն բուսած վերքն, թէ մանաւանդ սաստիկ փափագն առ լաւագոյն երանաւէտ կեանս, իր արգէն գեղեցիկ կեանքը փուլ թացուցին ի գեղեցկագոյն վախճան, առ ի փոխել յամենագեղեցիկ կենդանութիւն: — Ա՛հ. քանի՛ քաղցր և անոյշ էր այն հոգւոյ հրաւերքն՝ որ եկաւ իրեն ('ի 22 յանուարի 1262ի). — ժայն ցանկալի երկնաւոր և անմահ փեսային, որուն հարսնացեալ է ամենայն մաքուր և մաքրասեր հոգի. — Վասն զի Թշնա է հոգին՝ եթէ ոչ առ միաշաւ իր ստեղծողին հետ. — ժայն Քրիստոսի Աւուծոյ, զոր ոչ միայն հոգւոյն անշունչ անյօդ ա. կանխօքն իմացաւ Զապել, այլ և զգալի կերպով մը լսելով՝ անպատմելի ուրախութեամբ իմացուց իրեն քոյն և զուգ և իրրե հիւանդի նայող ներուն, թէ ահա լսեմ ժայն՝ որ կանչէ զիս. Նի ազանի ի, եկ խօսուիս ի, եկ սիրելի ի. և այս

խաբս իրրե վերջին բարով քաղ ըսելով մերձա-
կայիցն, հոգին՝ հոգւոյն փափագողաց չեա խառ-
նուեցաւ, թողլով յերկրի քմեթծաղ ու պայ.
ծառ՝ այլ անշարժ մարմին մը, 'ի սուգ և 'ի սէր
հասարակաց։...

• Իսկ թագուհին զկեանս աւանդեալ
Ու 'ի կէտ կոչմանքն ժամանեալ.
Ձայն 'ի յերկնից ըզնա կոչեալ,
Ջոր իւր ունկամբն յայտնի լըւեալ,
Մ'կ աղաւնի՝ իմ, ասացեալ,
Մ'կ սիրելի իմ կատարեալ,
Իսկ նա յորժամ զայս ձայն լըւեալ
Ջըւարթագին սրտիւ բերկրեալ,
Տեսչեամբ կերպին զլուարձացեալ
Սւ 'ի հոգին իւր ջընծայեալ,
Մերձակայիցըն զայս ազցեալ,
Սւ ընդ պատմեքն՝ իսկոյն փոխեալ.
Ջհոգին 'ի մեռս Տեառն աւանդեալ,
Ջխեցին ունայն՝ յերկրի թողեալ:
Ջոր քահանայքն ակուսմբ առեալ
Ջնա որչնութեան հոգոյ արւեալ,
Արգ թագուհին յերկրէ ելեալ
Սւ առ Քրիստոս վերափոխեալ։

Այսպիսոյ բարոյ և բարերարի, սրբակեաց
և սիրելոյ թագուհւոյ, հարսին և մօր մահ՝ ո՞ր,
չափ ցաւալի և սգալի եղած է կենակցին, զաւա-
կացն, մերձաւորաց, պաշտօնէից և բոլոր աչ-
խարհին, աղաաաց և ուսմկաց, ազգաաաց և չի-
ւանդաց, կրնաւորաց և զինաւորաց, քեզի գիւ-
րադոյն և հասկանալ, ինծի աւելորդ ըսելն, Հայ.
կակ. աւելորդ սեպեմ և խառնել զքեզ անոր եր-
կարաչար յուզարկաւորաց մէջ, յոր կրնամք ե-
կած սեպել զբովանդակ Արիւլիկիա և զմասն Արի-
պրոսի և Աթոխքայ, և կեղեցական, քաղաքական

և զինուորական խմբերով. որոց մէջ չեմ այլ կըր-
նար գտնէ պազսած պատկառանք մասնանիչ չը-
նել՝ երկու զանազան ձևով բարձրապատիւ ա-
լիոր գլուխներ, երկու նահապետքն Հայոց, եր-
կու անուանակիցքն, Կոստանդին կաթուղիկոս և
Կոստանդին արքահայր, խնամակալք և դատաւի-
րակք Թագուհւոյն և հայրաքար սիրողք. որք
իրեն երկու մեծամեծ մայրիք մորկաշարժ ան-
տառի մը՝ իրենց զիմաց իրենցմէ շատ գալար և
ծաղկաբողբոջ միջարեկեալ ծառին վրայ ծաած՝
գողցողուն ճիւղերով կ'ուրբին կ'երերան: Բայց
գարձընէնք ալուընիս իրեն գիշ ու գալոր բարակ
բարունակներէն, որոց անգրանիկն (Լևոն) գեռ
հագիւ 16 տարեկան է. գարձընէնք մանուանդ
այն փափուկ անկոյն նեցուկ ու նշդարիկ եզոզ
արքակազնոյ նման պանծալի՝ բայց չիմուկ քա-
կեալ մենացեալ և կորացեալ Թագաւորէն...
Հեթում՝ այն օրերն մեծ պատրաստութեան մէջ
էր, հարկաւորաբար երթալու առ Մանգու խա-
քանն Թաթարաց՝ յաշխարհ հեռի: Ասպելի յան-
կարծ յանգարծ աշխարհ երթալն՝ այնքան խոր
և արժանաւոր սգով պատեց զայրիացեալ Թա-
գաւորն, որ երկու տարի չկարցաւ հեռանալ սեռ
սենեկէն, ապա թէ գնաց:

Հեթում՝ ոչ կենակից և Թագակից միայն էր
Ասպելի. այլ և անարգել գործակից անոր սըր-
տին բարի բերմանց. և եթէ իր արքունի անհրա-
ժեշտ պարտքն և ի մօրէ որբացեալ զաւակնե-
րուն հօգն՝ չպատուիրէր, թերեւ աւելի չուտով
Թողուր ինքն այլ Թագը, և առանձնակեաց հո-
գեկեաց մ'ըլլար. ինչպէս որ ըրաւ այլ վերջը,
յետ տեղաւորելու իր դստերքը՝ և Թագը Թոյ-
լու (յամին 1365) առ անգրանիկն Լևոն: Աւ սա
իր ցանկալի և ցաւալի մօրն անմուաց յիշատակը
կերպով մը կենդանացընելու համար՝ իր իրեք և.

րեց գտելքն անուանեց Զապուան, Զապել. Սի. պիլ¹:

Զապել Թագուհւոյ ժաշացու նշխարքը անձա. հուծեան մագթանդք և անսուտ յուսովն պատե. լով ու կնքելով՝ հանգուցին 'ի տապանատուն Ռուբինեան պայազատաց. 'ի վանքն Դրազարկ. ուր նախ հանգչեալ էր տեղւոյն շինողն Թորոս Ա. Թոռն Ա և մեծ Ռուբինի. և իրմէ ետքն իրենն ցե. ղին շատ պարոնայք և պարունուհիք. և ուր յետ 19 տարւոյ (1270) հանգուցին Թագուհւոյն քով իր Թագակից և կողակիցն այլ. Թէ իրբն արքայ Հեթում և Թէ իրբն Սղբայր-Մակար. որ և Զա. պելի պէս բազմ ունեցաւ տար տուրք Թագաւո. րի մը հանգիպակից ըլլալու:

Իրենց երախտագէտ և սիրանուէր որդիքն և պայազատք՝ արքունի սրբապատում Յայամաւու. րաց մէջ նշանակեցին Հեթմոյ հանգստեան օրը (28 հոկտեմբերի), և այս օրս (22 յանուարի) Զապելի պաշտելի յիշատակը. զոր 'ի կեանս և 'ի ժաշուն՝ Խանաչողք և մերձագայք՝ սաւր¹ անուա. նէին. ինչպէս որ Հեթմեանց² յիշատակն այլ՝ ոչ միայն մեր այլ և լատին միանձանց՝ հին ժամա. գրոց ոմանց մէջ անցած է երանելեաց կոչմամբ: Սրանի՛ էր ազգիս այլ, եթէ՛ ինչպէս շատ արժա. նաւորաց յիշատակն անձաշացուցեր է, զոմանցն այլ նորէն արթընդներ: Իսկ քեզ, Հայկակ, ան. շուշտ ախորժելի կ'ըլլայ. քու ընտանեաց և մեր.

¹ Այսպէս գտնութեամբ անուանէ զեա և ժամանակա. կից ու բարեկամ Հեթմոյ Ասորի պատմիչն Ապուլֆարաբի:

² Թէ Հեթում Ա, Թէ իր Թոռն Հեթում Բ, և Թէ իր եղբոր որդին Հեթում Պատմիչ տէր Կոստիկոս, ի. րեքն այլ կրօնաւորան են 'ի վանս Լատինաց՝ 'ի Հայս. 'ի Կիպրոս և 'ի Փրանկաստան. որոց վարքն քիչ մը կու ջո. փութեն իրարու հետ արեւմտեայ պատմիչք:

ժառորաց միջի մաղաչ Զապելաց ծանօթացը, նեւ՝ իրրե իրենց նախընթաց արինակ համեատու, թեան և իմաստութեան ու պաշտպան մեր ազգին վերջի պայազատութեան մէջ ամենէն անուա, նի, պատուելի, սիրելի և սրբենի եղած թագու, հին՝ ԶԱՊԵԼ:

1 Յետ Զապելի՝ նա նորա առաջին թագուհին Հայոց՝
 Կին Դ Լեւոնի կէտան՝ որ է կին Աննա (Քիթիա-Աննա)
 դուստր Լամբրանի տէրութն, իր սկեարին բարեպաշտու-
 թեան նամբան բռնեց, և աւելի բազմութիւ գումկաց
 մայր ըլլալէն ետե՝ կրօնաւորեալ մնաւ (28 յուլիսի (285),
 մեծ համբաւով արքայան զարուց, առ փաշայէր և թեւանի,
 այսինքն թեւ-ֆանիա: — Նշանակեա գովութեամբ յիշու-
 աւորին իր քոյրն Մարիան (3 դեկտ.) — իր երեք վերա-
 յիշեալ Զապել անուն գետերը, իր առն ձիփ. — Դ կառ-
 աանդին թագաւորի մայրն Մարիան տիկինն (27 յուլիս):
 — և վերջին թագաւորին Հայոց Մարիան, Կին 2 Լեւոնի, և
 իր դուստրն Փինա. — նախ յիշուած Ռ Զապելի՝ Կինն Ալին
 թագաւորի (3 մայիս):

ԳԵՐՆԴԱՂ Գ ԼԵՒՈՒՒ

6 փետրուար — 1289 *.

Ասանք երեկոյեան խորոյիչ. բաւրիւնք չայ.
 րենի կրահարանին եղևբը. 'ի Արևիկիա, յաբ.
 քունիս Թագաւորին Նեթմայ, Նեթում (այս ա.
 նունը կրողաց միջ ամենին անուանի և սիրելի
 անմե) Նեթում Ա. յաջորդ մեծին Լեւնի, ինք.
 նին հրաւեր կու ապ, և քան զուրիշ ասրիներ
 աւելի արտարանք, իր հաւատարիմ հպատա.
 կացն և պարոնայցն. գալու ժողովելու բազմու.
 Թեամբ, և Արտաւածայայանութեան մեծ անը
 կատարելու: Առ փութան իջեանք և պարոնայց.
 ապահովելուն և իրենց ամուր բերդերը և իջնել
 լեւներին. ելել պարսպապատ քաղաքներին և
 ժողովի 'ի Մսիա:... Աւ ինչո՞ւ ոչ 'ի Սիւ. յա.
 Թոռն Թագաւորաց: — Մի հարցընէք: — Պարո.
 նայքն գալու և անցնելու առեն՝ կու նային մի
 մը այն մայրաքաղաքին կողմը, և գեւ եգիպտա.
 կան ևն ծխոյն նշանը տեսնելով, գլուխներն շարժե.

* Որ Թագաւորաց և մահուան Լեւնի. գերութիւնն և.
 ... 1286 տարւոյ, գերեզարկն 'ի 1288:

լով՝ երեսներն խաչափքելով հու փոխեն ճամբանին. թէ և շատ դժար հու գայ իրենց յառաջին. վախճալով Թագաւորին տխրաման գէմքը տեսնել. սակայն մէկ մ'այլ իրենց հրաւերքի Թուղթերուն վրայ նայելով, և տեսնելով անոնց արքունի կարմիրկապ կնիքը՝ սիրտ կ'առնուն, և հու մանեն ի Մսիս. որոշեալ որը՝ նախ քան զտանն հու ներկայանան միտքան, բարեւել և շնորհաւորել Թագաւորին զնոր տարին և զաւագ տնկիքը:

Սիրով և պատուով կ'ընդունի զնոսա Թագաւորն. և փոխարէն ողջոյններ տալով՝ հու հրամայէ որ նստին. և նախ ինքն հու բազմի ծանրութիւն իր գահը: Ո՛հ. որչափ այլափոխուեր է Թագաւորին գէմքն քան զանցեալ տարին: Տարի մը միայն կըրնար այգքան աւելցընել հազիւ վաթսնամեայ գըլխոյն ալիքը, որ ոսկի պսակին տակէն կախուած՝ իր սպիտակ արքունի բեհեզեայ քլամպին հու խառնուին. և երկընցած գէմքն այլ այն գլխուն գեղին Թագին հու նմանցընեն: Ո՛րչափ տարբեր էր այդ գէմքն այն Հեթում Թագաւորի ոսկեհատիկ վառվառն կերպարանքէն, երբ այգպիտ հանդիսականն որ մը բարձր գահուն վրայ ելած առնէ, Կիւլիկիոյ ամենէն ազնիւ ծնունդն՝ տիկնաց տիկինն Զապել, դուստրն մեծին Լեւոնի, անոր տղ կողմը հու բազմեր. այն իր կենակից և Թագակից գլխոյն. գահուն բոլորը բռնէին իր հինգ վեհա. կերպ մեծապատիւ եղբարքն, Սմբատ գունդըս, տապըն՝ հին Հայկազանց և Վարդանանց նախանձորդ՝ սպարապետն Հայոց, Լեւոն՝ մեծ մարտնչաւորն, Լիկոս՝ գայլանուն կտրիճն, Բարսեղ՝ վաւմափայլ արքեպիսկոպոսն և առաջնորդ Դրազար, հու, և Յովհաննէս՝ երիտասարդ արքեպիսկոպոսն Մամեստիոյ և առաջնորդ Արքեպիսկոպոսն ստորաւ Սողոմոնի սուս առիւծներուն տեղ՝ եր. հու եռանդուն կրակոս կորիւնք կենային՝ Լեւոն և

Թորոս Թադաւորորդիք. և իբրեւ ամենուն հովանի՝ Թադաւորին ձախ կողմը նստելը փառք իր ընդլուի արքայահայրն՝ Մոզունն կոստանդին, արքահաման ծերունին՝:

Այդ յիշեալ մեծափայլ և մեծազոր արքունահան սիւներն՝ այսօր խորտակած կ'երևին ժամանակի օրէնքէն. միայն ամենէն կրտսեր արքայ-եղբայրն Յովհաննէս արքեպիսկոպոս՝ մեկգին բազմեր, մեկաւ գին այլ ամենէն մեծն՝ ծերունազարդ սպարապետն Սմբատ, օսկէկոթ թրին վրայ կը թընած, երբեմն երբեմն թաւ թաւ յունեբուն տակէն երկու խոր կայծակներ պողալընելով: Թադաւորին գլուխն այլ ծանրացեալ կ'երևի գրեթէ կէս դար կրած թագէն. 43 երկայն և բազմափորձ տարիներ պէսպէս գոհար քարերու պէս շարուած էին անոր վրան. ճրչափ զանազան տեղումք, ճրչափ զանազան անձանց մէջ կանգներ էր Հեթում այն գլուխը. ճրչան երկայն և տարեւոր ճամբաներ ընելով՝ կիւլիկիոյ դռներէն մինչև Թաթարստանի խորագոյն անապատները՝ աղգին և տանը համար քրանելով, կիմանայր հիմա պատկին ծանրութիւնը: Աւ թերեւ անկէ ետեւ փափագելի էր իրեն հանգչեցընել այն յոգնած գլուխը, ըլլա՛ր նաև սե քարի մը վրայ... Ուսլց սրտին վրայ այլ կայ ծանրութիւն մը, և շատ մեծ ծանրութիւն. ինչուան որ զայն չթեթեւցընէ, իրեն համար ժահն անգամ անհանգիստ է:...

Ասոնք մեր մտածութիւններն չեն. այլ այն բազմախուժ պարսններուն՝ որք բազմեր են թագաւորին գիմաց: Իսկ Հեթում իբրեւ թեթեւ քնէ մը թօթուելով գլուխը, և ծածուկ կրակով մը վառելով աչուքները՝ կու գարձընէ հոն եզոզ իւր խանաց վրայ, և յետոյ կու հրամէ սենեկապան

1 Այսպէս կ'անուանէ զնա իր սրբին Յովհաննէս:

սպասաւորաց՝ որ պահասներն այլ կանչեն և նրա տեղընեն. իսկ սպասաւորք կարգէն պահաս չցրտնելով՝ կ'իմացընեն որ ամենքն այլ հոն են: Թագաւորն նորէն այլ գարձընելով՝ կու տեսնէ, թէ ոչ շատ, այլ մեծ պահաս. կու հրամայէ կու ստիպէ որ զանոնք այլ կանչեն: Սպասաւորք շփոթած կու նային կու համրեն, պահաս չեն գտներ, և վախով մտաննալով կ'ըսեն, Սուրբ Թագաւոր, ամենքն հոս են: Թագաւորն նեղանայ. սպասաւորք իրար կ'անցնին, իշխանաց կու դառնան. ասոնք այլ կ'ապահովենն զԹագաւորը, թէ Սուրբ Թագաւոր, ամենքն այլ որոց հրաւերք և պատուեր խաւրեցիք, հոս են, պահաս չկայ պարոններէս: Այն ատեն Թագաւորն անգամ մ'այլ սրափայլ աչքերը շորս դին գարձընելով, և բարկացեալ՝ այլ մարմրած և հեծկլտած ծայրով կանչէ. Ո՞րք ամենքն հոս են, ո՞ւր են հապա պարոնաց պարոնքն, Լեւոն և Թորոս....

Լեւոն և Թորոս. երկու կրակէ նետերու պէս Թաւն այս անուանքս Թագաւոր հօր մը բերնէն, և շինաց ողջ սիրտ մը. իշխան, պարոն, եպիսկոպոս, միաւոր, սպասաւոր, ամենքն միրաւորի հառաչանք մը փրցնելով կու սկսին լալ վայել, երկինք երկիր նայիլ. քոյր արքունական ատեանն նոր մեռած անգրանիկ զաւկի մը սգասենեակ դարձաւ. Թագաւորն Ծածկեց հայրական դէմքն իր սպիտակ բեհեզին տակ. և մէկն չէր համարձակեր մտենալ, բան մը ըսել, միտմարանք մը տալ. պարոնաց զլուին 'ի գետին կորացեալ, վարդապետաց և եպիսկոպոսաց շրթունքն գողով համբայեալ, կ'ուզէին որ եղածն երազ ելլար. և թէ չէր կարելի անկէ հեռանալու՝ գոնէ անզգայ ըլլալու: — Բայց մզ կրնայ անզգայ ըլլալ, երբ միաւորաց պարծանքն՝ զուարթունն Թորոս՝ գեռ իր շորեքամսեայ գերեզմանին մէջ սև սև վերքերուն

նշաններով ահեղ գիւցազին նման պառկած կ'երևեր գիմացներն... և երբ լուսադեմ Թագաժառանգն լինե՛ր՝ բարրաբոս Պիլպարս սուլտանին սև բերդին մէջ չգիծայակապ տանջուէր։ Անվախ Սմբատն անգամ, հարեզրայր սիրուն և կարիճ՝ կուրեանցն, մեռքը Թրին, Թենն՝ ի գահ Թագաւորին կոթընած՝ արատսուսածափ աչքերը վերուցած առնն՝ կարծուէր Թէ մեկէն պիտի ցատքէ և արքունի նիզակներէն մեկը կորզած՝ վազէ երթայ Մարայ սուլտանին գահը կոխէ, և իր եղբորորդին՝ պարոն լինը, յափշտակէ բերէ հօրը գիրկը։ Իսկ երբ գլուխը Թաթուկով նորէն գէպ ի կուրծքը կ'իջեցընէր, կարծուէր Թէ աշխարհք անցեր և Հայոց տանն համար, և ամենքն այլ գլխակոր մը նային... Թանձր սուգ մը պատէր էր Հեթմոյ տրքունիքը. արեւլոյս և արեւմուտքէ, Թաթար զանէն և սրբազան Պապէն եկած մխիթարու թեան գրերն անգամ՝ լէին փարատած զայն...

Ի՛նչպէս եկաւ այն սև սուգն, ի՛նչպէս եղաւ այս լար գիպուածն։ — Գիտես Հայկակ, որ կիւ լիկիա Թէ և ամուր երկիր, բոյց այլազգի տէրու թիւններու գրացի էր, որք կ'ուզէին յափշտակել այն պատուական աշխարհը։ Թագաւորք Հայոց երբեմն բարեկամութեամբ, երբեմն զէնքով կուզուշանային անոնցմէ. որոց զօրաւորագոյնն՝ Իկոնիոյ սուլտանն, շատ հեղ լինո՛ւի և Հեթմոյ հեռ կուներ էր, երբեմն մեկն երբեմն մեկայլն յաղթելով։ Բոլորովին ապահովութեան համար՝ Հեթմում՝ նախ իր եղբայրը՝ Սմբատը՝ զրկեց առ զանն Թաթարաց, յետոյ ինքնին գնաց առ Սպազա զան, և երեք շորս տարի ուշացաւ յառարութեան. մեծազօր և ահարկու Հեշակիւ զանէն ստիպուեցաւ նիզակակից ըլլալ անոր, Արարացոց և Թուրքաց գեմ շատ պատերազմներ ընել, և Բազադառ առնուլ, ու բոլոր Պարսից, Միջագե.

տաց, Ասորեստանի, Հայոց և Ասորաց իշխանները նուաձնել. որով իր սահմաններն այլ ազատ և հանքիստ մնացին շատ տարի. ուրիշ զորաւոր թշնամի չկար, բայց միայն Մարայ սուլթանն, որ հեռուէն կու սպառնար. իսկ Հեթում մեկ կողմէն երկիրը պարիսպներով և քերզով ամրացուցեր, մեկայլ կողմէն Թաթարաց օգնութեան վրայ վտահացեր էր, և այլ աւելի իր խորագետ հորը խրատուց և եզրորը քաջակախ բազկին վրայ, Բազդաս առնելու առեն Ադիպատսի սուլթանին կողմանէ այլ մարդ կար հոն, օգնական խալիֆային. ասոնցմէ երկուքն կրցան փախչիլ. մէկն էր Տունտուքտար¹։ Պէյպարս, լափաւոր տարիքը առած, մեկ այլն երիտասարդ մը Սնգոր էլ. Աւքար (չէկ կամ կարմիր բազայ) անուամբ, որ իրեն պէս կարիճ վազուկ մի մը ունէր. և տեսնելով ընկերին Թէ հասակը Թէ գէշ մին՝ վախցաւ Թէ գերի ընկնի սպաննուի. ստիպեց որ իր միում վրայ հեծնի և փախչի. Թէ որ ես գերի ընկնիմ, կ'ըսէր, ազայութեան խնայելով՝ զիս լին սպաննէր. քու պարտքդ ըլլայ ազատել զիս։ Աւ նման պնդեա եղաւ. կարմիր բազայն բռնուեցաւ, Պէյպարս պրծաւ և հասաւ յԱդիպատս. յորդորեց անոր Բուզգուզ սուլթանը՝ Թաթարաց գէմ պատերազմ բռնալը. և պատերազմին մէջ այլ շատ քաջութիւն ըրաւ, անոր համար վարձք ուղեց Հալեպի կուսակալութիւնը. և երբ սուլթանն լսուաւ, Պէյպարս համախոհութեամբ քանի մը իշ-

¹ Մեր պատմիչք անուանեն զսա Պանդուխտար կամ Փնդուխտար. որ բնիկ անուն չէ, այլ մականուն է, առած իր տիրոջմէն. և տէրն այլ իր եղած արքունեաց մէջ պաշտօն ունէր իշխանին գնտակ տալու խաղի առեն. այս պաշտօնէին կ'ըսէին Տունտուքտար։ Թերեւայս անուն համար Հեռի գերութեան երգիչն, որ վերջէ պիտի յիշենք, գնտակի խաղալը յիշէ։

խաբս իրրե վերջին բարով քաղ ըսելով մերձ-
կայիցն, հոգին՝ հոգւոյն փափագողաց հետ խառ-
նուեցաւ, թողլով յերկրի քանի՞ծաղ ու պայ-
ծառ՝ այլ անշարժ մարմին մը, 'ի սուգ և 'ի սէր
հասարակաց։...

« Իսկ Թագուհին զկեանս աւանդեալ
Ու 'ի հետ կոչմանքն ժամանեալ,
Ձայն 'ի յերկնից ըզնա կուեալ,
Ձոր իւր ունկամբն յայտնի լըւեալ,
Ե՛կ աղանձի իմ, ասացեալ,
Ե՛կ սիրելի իմ՝ կատարեալ,
Իսկ նա յորժամ զայս ձայն լըւեալ
Ձըւարթագին սրտիւ բերկրեալ,
Տեսչեամբ կերպին զըւարճացեալ
Եւ 'ի հոգին իւր ցընծացեալ,
Մերձակայիցըն զայս աղցեալ,
Եւ ընդ պատմեմն՝ իսկոյն փոխեալ,
Ձհոգին 'ի ձեռս Տեառն աւանդեալ,
Ձխեցին ունայն՝ յերկրի թողեալ,
Ձոր քահանայքն ակումբ առեալ
Ձնա արհնաւթեան հողոյ տըւեալ,
Արգ Թագուհին յերկրէ ելեալ
Եւ առ Փրիստոս վերափոխեալ։ »

Այսպիսոյ բարոյ և բարեբարի, սրբակեաց
և սիրելոյ Թագուհւոյ, հարսին և մեր մահ՝ ո՞ր-
չափ ցաւալի և սգալի եղած է կենակցին, զաւա-
կացն, մերձաւորաց, պաշտօնէից և բոլոր աշ-
խարհին, աղատաց և աամկաց, աղքատաց և հի-
ւանդաց, կրօնաւորաց և զինաւորաց, քեզի գիւ-
րաբոյն և հասկանալ, ինծի աւելորդ ըսեմն, Հայ-
կակ. աւելորդ սեպեմ և խառնել զքեզ անոր եր-
կարաչար յուզարկաւորաց մէջ, յոր կրօնմբ և
կած սեպել զբովանդակ Արևելիկա և զմասն Ար-
արոսի և Աթիղքայ, և կեղեցական, քաղաքական

և զինուորական խմբերով. որոց մէջ չեմ այլ կըրնար գտնէ պազան պատկառանգք մասնանիչ չքնել՝ երկու զանազան ձևով բարձրապատիւ ալիոր գլուխներ, երկու նահապետքն Հայոց, երկու անուանակիցքն, Կոստանդին կաթուղիկոս և Կոստանդին արքահայր, խնամակալք և գաստիարակք Թագուհւոյն և հայրաբար սիրողք. որք իբրև երկու մեծամեծ մայրիք մորկաշարժ անտառի մը՝ իրենց գիմաց իրենցմէ շատ գալոր և ծաղկարողքով միջարեկեալ ծառին վրայ ծաած՝ գողցողուն ձիւղերով կ'ուորին կ'երերան։ Բայց գարձընէնք աշուընիս իրեն գիլ ու գալար բարակ բարունակներէն, որոց անգրանիկն (Լեռն) գեռ հագիւ 16 տարեկան է. գարձընէնք մանաւանդ այն փափուկ անկոյն նկչուկ ու նշգարիկ եղող արքակաղնոյ նման պանծալի՝ բայց հիմակ քաղկեալ մենացեալ և կորացեալ Թագաւորէն... Հեթում՝ այն օրերն մեծ պատրաստութեան մէջ էր, հարկաւորաբար երթալու առ Մանգու խաքանն Թաթարաց՝ յաշխարհ հեռի։ Ասպելի յանկարծ յանգարձ աշխարհ երթալն՝ այնքան խոր և արժանաւոր սգով պատեց զայրիացեալ Թագաւորն, որ երկու տարի չկարցաւ հեռանալ սենս սենեկէն, ապա թէ գնաց։

Հեթում՝ ոչ կենակից և Թագակից միայն էր Ասպելի. այլ և անարգել գործակից անոր սըրտին բարի բերմանց. և եթէ իր արքունի անհրաժեշտ պարտքն և ի մօրէ որբացեալ զաւակներուն հոգն՝ չպատուիրեր, Թերևս աւելի չուտով Թողուր ինքն այլ Թագը, և առանձնակեաց հոգեկեաց մ'ըլլար։ Ինչպէս որ ըրաւ այլ վերջը, յետ տեղաւորելու իր գասերքը՝ և Թագը Թողլու (յամին 1369) առ անգրանիկն Լեռն։ Առ սա իր ցանկալի և ցաւալի մօրն անմոռաց յիշատակը կերպով մը կենդանացընեւու համար՝ իր իրեք ե.

րեց գաւերքն անուանեց Զապուռն, Զապել, Սի. պիլ :

Զապել Թագուհւոյ ժաւացու նշխարքը անժա. հուժեան մաղթանդք և անուռ յուսովն պատե. լով ու փրելով՝ հանգուցին 'ի ապականաւուն Ռուբինեան պայազատաց, 'ի վանքն Դրազարկ, ուր նախ հանգչեր էր տեղւոյն շինողն Թորոս Ա, Թոռն Ա և Անն Ռուբինի. և իրմէ ետքն իրեն ցե. ղէն շատ պարոնայք և պարունուիք. և ուր յետ 19 տարւոյ (1270) հանգուցին Թագուհւոյն քով իր Թագակից և կողակիցն այլ, Թէ իրրե արքայ Հեթում և Թէ իրրե Սղթայր-Մակար. որ և Զա. պելի պէս բազց ունեցաւ տար սուրբ Թագաւո. րի մը հանգիպակից ըլլաւ :

Իրենց երախտագէտ և սիրանուէր որդիքն և պայազատք՝ արքունի արքայատում Յայսմաւու. րաց մէջ նշանակեցին Հեթմոյ հանգստեան որը (28 հոկտեմբերի), և այս օրս (23 յանուարի) Զապելի պաշտելի յիշատակը. զոր 'ի կեանս և 'ի ժաւուն՝ ճանաչողք և մերձագայք՝ տալի՜ անուռ. նէին. ինչպէս որ Հեթմեանց՝ յիշատակն այլ՝ ոչ միայն մեր այլ և լատին միանձանց՝ հին ժամա. գրոց ոմանց մէջ անցած և երանելեաց կոչմամբ : Արանի՛ էր ազգիս այլ, եթէ՛ ինչպէս շատ արժա. նաւորաց յիշատակն անժաւացուցեր է, զոմանցն այլ նորէն արթնցընէր : Իսկ քեզ, Հայկակ, ան. շուշտ ախորժելի կ'ըլլայ, քու ընտանեաց և մեր.

1 Այսպէս գտնութեամբ անուանէ զնա և ժամանակա. փոյս բարեկամ Հեթմոյ՝ Ասորի պատփն Ապուլփարանի
2 Թէ Հեթում Ա, Թէ իր Թոռն Հեթում Բ, և Թէ իր եղբոր որդին Հեթում Պատփլ տէր կոստիկոսոյ, ի. րեքն այլ կրօնաւորած են 'ի վանս Լատինաց՝ 'ի Հայո, 'ի Կիպրոս և 'ի փրանկաստան. որոց վարքն թիւ մը կու տը. փութեն իրարս հետ արեւմտեայ պատփլք :

Ճաւորաց միջի ճառադաշ Զապելաց ծանօթացը.
նեւ՝ իբրեւ իրենց նախընթաց օրինակ համեստու-
թեան և իմաստութեան ու պաշտպան մեր ազ-
գին վերջի պայազատութեան մէջ ամենէն անուա-
նի, պատուելի, սիրելի և սրբենի եղան թագու-
հին՝ ԶԱՊԵԼ:

1 Յեւ Զապելի՝ նա նորա առաջին թագուհին Հայոց՝
կին Գ Լեւոնի կէտան՝ որ է կին Աննա (Քիրի-Աննա)
գուտար Լամբրոնի տիրոջ, իր սկեռքին բարեպաշտու-
թեան Կամբան բռնեց, և աւելի բազմաթիւ գումկաց
մայր ըլլալէն ետե՝ կրօնաւորեալ մնաց (28 յուլիսի (1885),
մեծ համբաւով սրբական վարաց. սա կոչուէր և թիւանի,
այսինքն Թեոֆանիա: — Նոյնպէս գովութեամբ յիշա-
տակուին իր քոյրն Մարիան (3 դեկտ.) — իր երեք վերա-
յիշեալ Զապել անուն գաւերքն. իր տուն Զեմ. — Գ կո-
տանդին թագաւորի մայրն Մարիան տիկինն (27 յուլիս).
— և վերջին թագուհին Հայոց Մարիան, կին Զ Լեւոնի, և
իւր գուտարն Փին. — նախ յիշուած Բ Զապելի կինն Օլին
թագաւորի (3 մայիս):

ԳՆՐՆԴԱՐՁ Գ ԼԵՒՈՒՒ

6 փետրուար — 1289 *.

Առանց երեկոյեան խարոյիչ. բոլորեմք հայ. բնի՝ հրահարանին եղևբը, 'ի Արևելիս, յար. քունիս Թագաւորին Հեթմոյ, Հեթում (այս ա. նունը հրողաց մէջ ամենէն անուանի և սիրելի անուն) Հեթում Ա. յաջորդ մեծին Լևոնի, ինք. նին հրաւեր կու տայ, և քան զուրիշ տարիներ աւելի արտօրանգ, իր հաւատարիմ հպատա. կացն և պարոնայցն. գալու ժողովելու բազմու. թեամք, և Աստուածայայանութեան մեծ ամը կատարելու: Առ փութան իջեամք և պարոնայք՝ ապահովընել իրենց ամուր բերգերը և իջնել լեռներն, ելել պարսպապատ քաղաքներէն և ժողովիլ 'ի Մսիս... Առ ինչո՞ւ ոչ 'ի Սիս, յա. Թոռն Թագաւորաց: — Մի հարցընէք: — Պարո. նայքն գալու և անցնելու առեն՝ կու նային մեկ մը այն մայրաքաղաքին կողմը, և դեռ եգիպտա. կան ևս ծխոյն նշանը տեսնելով, գլուխնին շարժե.

* Այս թուականն և մահուան Լևոնի. գերութիւնն ե. ղու յոգատարի 1266 տարւոյ, գերեզարն 'ի 1268:

լով՝ երեսնին խաչակրելով հու փոխեն ճամբանին. Թէ և շատ դժար հու գայ իրենց յառաջին, վախճալով Թագաւորին տխրաման գէմքը տեսնել. սակայն մեկ մ'այլ իրենց հրաւերքի Թուղթերուն վրայ նայելով, և տեսնելով անոնց արքունի կարմիրկապ կնիքը՝ սիրա կ'առնուն, և հու մտնեն ի Մսիս. որոշեալ օրը՝ նախ քան զսանն հու ներկայանան միարան, բարեւել և շնորհաւորել Թագաւորին զնոր տարին և զաւագ տոները:

Սիրով և պատուով կ'ընգունի զնոսա Թագաւորն. և փոխարեն ողջոյններ տալով՝ հու հրամայէ օր նստին. և նախ ինքն հու բազմի ծանրութի իր գահը: Ո՛հ. որչափ այլափոխուեր է Թագաւորին գէմքն քան զանցեալ տարին: Տարի մը միայն կըր. նոր այգիքան անկըննել հագիւ վաթմնամեայ գըւ խոյն ալիքը, որ ոսկի պտակին տակէն կախուած՝ իր սպիտակ արքունի բեհեզեայ քղամզին հու խառնուին. և երկընցած գէմքն այլ այն գլխուն գեղին Թագին հու նմանցընեն: Ո՛րչափ տարբեր էր այդ գէմքն այն Հեթում Թագաւորի ոսկեհատիկ վառվառն կերպարանքին, երբ այգալիս հանդիսական օր մը բարձր գահուն վրայ ելած առնէ, Աբլիկիոյ ամենէն ազնիւ ծնունդն՝ արկնաց տիկինն Զապել, գուտարն մեծին Լևոնի, անոր աջ կողմը հու բազմեր, այն իր կենսակից և Թագակից գլխոյն. գահուն բոլորը բանկին իր հինգ վեհա. կերպ մեծապատիւ եղբարքն, Սմրաա գունդըս. տապըն՝ հին Հայկազունց և Վարդանանց նախան. մորդ՝ սպարապետն Հայոց, Լևոն՝ մեծ մարաջախ. տըն, Լիկոս՝ գայլանուն կտրիճն, Բարսեղ՝ վեհ. մափայլ արքեպիսկոպոսն և առաջնորդ Իրազար. հու, և Յովհաննէս՝ երիտասարդ արքեպիսկոպոսն Մամեստիոյ և առաջնորդ Արքակազնոյ. գահուն ստորոտը Սողոմոնի սուս առիւծներուն տեղ՝ եր. հու եռանգուն կրակոտ կորիւնք կենային՝ Լևոն և

Թորոս Թադաւորորդիք. և իբրեւ ամենուն հովանի՝ Թադաւորին ձախ կողմը նստելը փառաց իր ընդհուլե արքայաւայրն՝ Մոզունն Կոստանդին, արքահամեան ծերունին՝:

Այդ յիշեալ մեծափայլ և մեծազօր արքունահանս սխաներն՝ այսօր խորասկած կ'երևին ժամանակի օրէնքէն. միայն ամենէն կրտսեր արքայ-եղբայրն Յովհաննէս արքեպիսկոպոս՝ մեկզին բազմեր. մեկաւ դին այլ ամենէն մեծն՝ ծերունազօրօք սպարապետն Սմբատ, ոսկեկոթ թրին վրայ կըռ. Թընած, Էրեւմն երբեմն թաւ թաւ յուներուն տակէն երկու խոր կայծակներ պողտացընելով, Թադաւորին գլուխն այլ ծանրացեալ կ'երևի գրեթէ կէս դար կրած թագէն. Գծ երկայն և բազմափորձ տարիներ պէսպէս գոհար քարերու պէս շարուած էին անոր վրան. ճրչափ զանազան տեղումք, ճրչափ զանազան անձանց մէջ կանգներ էր Հեթում՝ այն գլուխը. ճրքան Էրկայն և տարեւոր ճամբաներ ընելով՝ Կիւլիկիոյ դռներէն մինչև Թաթարստանի խորագոյն անապատները՝ աղդին և տանը համար քրանելով, կ'իմանայր հիմա պսակին ծանրութիւնը. Աւ թերեւ անկէ ետև փափագելի էր իրեն հանգչեցընել այն յոգնած գլուխը. ըլլա՛ր նաև սե քարի մը վրայ, ... Բայց սրտին վրայ այլ կայ ծանրութիւն մը, և շատ մեծ ծանրութիւն. ինչուան որ զայն ըթեթեցընէ, իրեն համար մահն անգամ անհանգիստ է: ...

Ասոնք մեր մտածութիւններն չեն. այլ այն բազմախումբ պարոններուն՝ որք բազմեր են թագաւորին զիմաց. Իսկ Հեթում՝ իբրեւ թեթև քնէ մը թօթուելով գլուխը, և ծածուկ կրակով մը վառելով աշուրները՝ կու գարձընէ հոն եղող իշխանաց վրայ, և յետոյ կու հրամէ սենեկապան

1 Այսպէս կ'անուանէ զեռ իր սրդին Յովհաննէս:

սպասաւորաց՝ որ պահաւներն այլ փանչեն և նըս. տեցընեն. իսկ սպասաւորք կարգէն պահաս չցրտ. նեւով՝ կ'իմացընեն որ ամենքն. այլ հոն են: Թա. քաւորն նորէն աչք դարձընելով՝ հու տեսնէ, թէ ոչ շատ, այլ մեծ պահաս. հու հրամայէ հու ստի. պէ որ զանոնք այլ փանչեն: Սպասաւորք շփոթած հու նային հու համբեն, պահաս չեն գտներ, և վախով մօտենալով կ'ըսեն, Սուրբ Թագաւոր, ա. մենքն հոս են: Թաքաւորն նեղանայ. սպասաւորք իրար կ'անցնին: Իշխանաց հու դառնան. ասոնք այլ կ'ապահովջնեն զթագաւորը, թէ Սուրբ Թա. քաւոր, ամենքն այլ որոց հրաւերք և պատուեր խաւրեցիք, հոս են, պահաս չկայ պարոններէս: Այն ատեն թագաւորն անգամ մ'այլ սրափայլ աչքերը չորս զին դարձընելով, և բարկացեալ՝ այլ մարմբած և հեծկլտած ձայնով փանչէ. եթէ ամենքն հոս են, ո՛ւր են հապա պարոնաց պա. րոնքն, Լեւոն և Թորոս...:

Լեւոն և Թորոս. երկու կրակէ նետերու պէս Թաւն այս անուանքս Թագաւոր հօր մը բերնէն, և շինաց ողջ սիրտ մը. իշխան, պարսն, եպիսկո. պոս, միաւոր, սպասաւոր, ամենքն միրաւորի հառաչանք մը փրցնելով հու սկսին լալ վայել, երկինք երկիր նայիլ. բոլոր արքունեական ատենան նոր մեռած անգրանիկ զուկի մը սգասենեակ դար. ժաւ. Թագաւորն ծածկեց հայրական գէպն իր սպիտակ բեհեզին տակ. և մեկն չէր համարժա. կեր մօտենալ. բան մը ըսել, մտիթարանք մը տալ. պարոնաց գլուխն ի գետին կորացեալ, վարդա. պետաց և եպիսկոպոսաց չրթունքն գողով համ. բացեալ, կ'ուզէին որ եղածն երազ ելլար. և թէ չէր փարելի անկէ հեռանալու՝ գոնէ անզգայ ըլ. լալու: — Բայց ո՞վ կրնայ անզգայ ըլլալ, երբ միա. ւորաց պարծանքն՝ զուարթունն Թորոս՝ գեռ իր չորեքամսեայ գերեզմանին մէջ սէ սէ վէրքերուն

նշաններով ահեղ գիւցաղին նման պառկած կ'էր ինէր գիմացներն... և երբ լուսադէմ Թագաժառանգն լինէր՝ բարրարոս Պիլպարս սուլտանին սեռերդին մէջ չգիծայտկապ տանջուէր : Անվախ Սմբատն անգամ, հօրեղբայր սիրուն և կարիճ'կօրեանցն, ձեռքը Թրին, Թենն 'ի գահ Թագաւորին կ'աթռնած՝ արատասուամաք աչքերը վերուցած առնէ՝ կարծուէր Թէ մեկէն պիտի ցառքէ և արքունի նիզակներէն մեկը կորզած՝ վազէ երկայ Մարայ սուլտանին գահը կոխէ, և իր եղբորորդին՝ պարոն Լևոնը, յափշտակէ թերեւ հօրը գիրկը : Իսկ երբ գլուխը Թաթուկով նորէն գէպ 'ի կուրծքը կ'իջնցընէր, կարծուէր Թէ աշխարհք անցեր է Հայոց տանն համար : և ամենքն այլ գլխակոր մշնային : ... Թանձր սուգ մը պատէր էր Հեթմոյ տրքունիքը : արեւելքէ և արեւմուտքէ, Թաթար զանէն և սրբազան Պապէն եկած միսթարու թեան գրերն անգամ՝ լէին փարատած զայն : ...

Ի՞նչպէս եկաւ այն սեւ սուգն, ի՞նչպէս եղաւ այս լար գիպուածն : — Գիտես Հայկակ, որ Կիւլիկիա Թէ և ամուր երկիր, բայց այլազգի տերու թիւններու գրացի էր, որք կ'ուզէին յափշտակել այն պատուական աշխարհը : Թագաւորք Հալոց երբեմն բարեկամութեամբ, երբեմն զենքով կու գցուչանային անոնցմէ : որոց զօրաւորագոյնն՝ Իկոնիոյ սուլտանն, շատ հեղ Լևոնի և Հեթմոյ հետ կուուեր էր, երբեմն մեկն երբեմն մեկայլն յաղթելով : բոլորովին ապահովութեան համար՝ Հեթմուժ նախ իր եղբայրը՝ Սմբատը՝ զոգից տա զանն Թաթարաց, յետոյ ինքնին գնաց առ Ապաղա զան, և երկք չորս տարի ուշացաւ յատարութեան : մեծազօր և ահարկու Հեշակիւ զանէն ստիպուեցաւ նիզակակից ըլլալ անոր, Արարա, ցոյց և Թուրքաց գեմ շատ պատերազմներ ընել, և Բազդաս առնուլ, ու բոլոր Պարսից, Միջագե-

տաց, Ասորեստանի, Հայոց և Ասորւոց իշխանները նուաճել. որով իր սահմաններն այլ ազատ և հանգիստ մնացին շատ տարի. ուրիշ զօրաւոր թշնամի չկար, բայց միայն Մարայ սուլթանն, որ հեռուէն կու սպառնար. իսկ Հեթում մեկ կողմէն երկիրը պարիսպներով և քերդով ամրացուցեր, մեկայլ կողմէն Թաթարաց օգնութեան վրայ վստահացեր էր, և այլ աւելի իր խորագետ հօրը խրատուց և եղբորը քաջակոխ բազկին վրայ, Բազդաս աւանդու առեն Ադիպատսի սուլթանին կողմանէ այլ մարդ կար հոն, օգնական խալիֆային. ասոնցմէ երկուքն կրցան փախչիլ. մեկն էր Զունասուքտար¹ Պիլպարս, շափաւոր տարիքը առած, մեկ այլն երիտասարդ մը Սոնգոր Էլ-Ալ-Քար (չեկ կամ կարմիր բազայ) անուամբ, որ իրեն պէս կտրիճ վազուկ մի մը ունէր, և տեսնելով ընկերին թէ հասակը թէ գեղ մին՝ վախցաւ թէ գերի ընկնի սպաննուի. ստիպեց որ իր միուն վրայ հեծնի և փախչի. թէ որ ես գերի ընկնիմ, կ'ըսէր, ազայութեանս խնայելով՝ զիս շին սպաններ. քու պարտքդ ըլլայ ազատել զիս։ Աւ նման այնպէս եղաւ. կարմիր բազայն բռնուեցաւ, Պիլպարս պրծաւ և հասաւ յԱդիպատս. յորդորեց անոր Քուզգուզ սուլթանը՝ Թաթարաց գեմ պատերազմ բանալու, և պատերազմին մէջ այլ շատ քաջութիւն ցրաւ. անոր համար վարձք ուղեց Հալեպի կուսակալու թիւնը. և երբ սուլթանն լաւաւ, Պիլպարս համախառնութեամբ քանի մը իշ-

1 Մեր պատմիչը անուանեն զսա Պանգուխտար կամ փնգուխտար. որ բնիկ անուն չէ, այլ մականուն և, առած իր տիրոջմէն. և տէրն այլ իր եղած արքունեաց մէջ պաշտօն ունէր իշխանին գնաակ տալու խաղի առեն. այս պաշտօնէին կ'ըսէին Զունասուքտար։ Թերեւս այս անուն համար լինոյի գերութեան երգիչն, որ վերջը դիտի յիշմար, գնաակի խաղաց յիշէ։

խանաց սպաննեց զնա և տեղը տնցաւ (1260ին)։ Անկէ ետե գլխաւոր մասնութիւնն իր վրեժ առնուլ 'ի Թաթարաց և անոնց օքնականներէն։ յարմար առիթ այլ դատաւ Հելլահիւ և Պերքայի¹ մեծ զաներուն ազգային կռիւները։ որոնցմէ յազմուող և փախչողները կ'ընդունէր իր քով։ Անոր համար Հելլահիւ պատուիրեց Հեթմայ' իր նիզակակցին, որ Ազիպատոսի սուլթանին վրայ յարմարեցի։

Հեթում խորագիտութեամբ նախ Ռիննիոյ սուլթանին հետ գաղափարութիւն ըրաւ (1262), յետոյ վազեց Այնթապայ վրայ։ Բայց Պիլպարս առաջուց խմանալով ընթացքը՝ շատ զօրք խաւրեց խափանեց Հեթմայ խորհուրդը։ այն ատեն Հեթում քանի մը հարիւր մարդ այլ 'ի Թաթարաց անըլով և 150 ասպետ անտիոքացի, մտաւ Ասորւոց երկիրը։ Բայց ցուրտէն ստիպուեցաւ յետ քաշուիլ։ մանաւանդ որ Պիլպարս փուփար իր երկրին սահմանները կոխելու։ Անկէ ետե սկսան մեկմեկու գէժ պատրաստուիլ սուլթանն Մարայ և թագաւորն Հայոց, և զիրար հնազանդութեան կանչել։ Թէ և իրարմէ փու վախելին։ Բայց երբ Հելլահիւ՝ պաշտպանն Հեթմայ և քրիստոնէից՝ մեաւա ('ի սկիզբն 1265 տարւոյ), Պիլպարս սկիզսաւ համարձակ յառաջ գալ։ Նախ խաշակրաց մեարին առաւ ամուր քաղաքները։ վերջը պահանջեց 'ի Հեթմայ' որ Ասորւոց գաները ազատ թողու իր մարդկանց անցնելու, շարգիլէ իր երկրէն ցորէն քրիւնելու, և նաե իրեն հարկ տայ։ Հեթում պատասխան չտուաւ անոր։ Թէ և գէժ կենալու չէր համարձակեր, Բայց և ոչ այլ գաւռնադրութիւն ընել։ Թաթարներէն ակնածեցնով, վասն զի թշնամիք էին Ազիպատացւոց։ Ահա այս։

¹ Արհուրտ ալ ձմեկիցիսնի Թումներէն են։

պիտի գժար գեպքեր կան վարչութեան մէջ. որ փոքր տերութեանց (խնայեա էր Ախլիկեցւոց) հնարքը անհնար կ'ընեն. Պէլպարայ ուզածն այլ այս էր. հրաման տուաւ Համագի էջ Մանսուր իշխանին և Գալափուն զորավարին և ուրիշներու. (որոց մէջը Սմէլթ կ'անուանեն մեր պատմիչք). յարժակիլ 'ի Ախլիկիա. ուր և մասն օգոստոս ամսոյն սկիզբները 1266ին. Հեթում առաջուց լեռները բերդերով և պահապաններով ամրացուցեր էր. և Սքիպասցւոյ շարժումները լսելուն պէս՝ ունեցած զօրքը տուաւ իր երկու կորիճ կորիւններուն. Թագաժառանգ Լեւոնի՝ որ այն տակն երեսնամեայ էր. և քաջ ձիաթափ Քորոսի՝ որ աւելի Ծաղկահասակ էր. և երկուքն միասեղ քանի մը տարի առաջ (1260) ասպետ կարգեր էր. պատուիրեց անոնց որ Ծովեղեղքի և լեռանց միջոցը՝ Աղեքսանդրիոյ (Իսթէնտէրունի) քովի բռնակապանը պահեն. Իսկ ինքն՝ իրմէ ազէկ զեպան չլանելով՝ սիրտ 'ի բերան առած փուլ. Թացաւ պղտի գնդով մը գնաց Քաթարայ զորապետին. որ Էլպաստանի և Կոկիսոնի մէջ տեղ բանակեր էր. և օքնութիւն խնդրեց շուտով. բայց որչափ աղաչեց, մատակայ վտանգը առաջ դրաւ. որչափ որ իր անգին զաւակացը վրայ կասկածոտ հօր մը սիրտ կրնար խախլ և ջանալ. ան օգուտ եղաւ. Քաթարան յամառեալ կ'ըսէր Թե տուանց հրամանի էլ զանին՝ Ապաղայի՝ լեւձ կըրնար մարդ առլ. Ուրիշ ճար չկար. պէտք էր սուր. հանգակ խաւրել զանին՝ և խաւրեց. բայց սուր. հանգակն այլ պէտք էր կամ հայր ըլլալ կամ Թալուն. որ քիչ օրուան մէջ կարենայ կարել բաշտ Փոքր և Մեծ Հայոց լայնութիւնը. և սրաւ նալ ինչուան Մազանգարանի մօտերը. ուր գլտուէր զանն. հրամանն աւելու և բերել Թաթար զորապետին. Արդեօք սպասէ Հեթում

սուրհանդակին գառնալուսն. բայց միթէ անգուծ
 և Քարտար թշնամին այլ անշարժ հու սպասէ իր
 տեղը. — արդեօք գառնայ թռչի՞ յօգնութիւնդաւ.
 կընկրուն. — բայց եթէ ինքն անկէ հեռանայ՝ Թա.
 Թարներն թերեւ տեղերնէն այլ լին շարժիր օդ.
 նութեան գալու. Այս գժուարութիւնս առջնէն
 ծանր էր. հարկ էր Հեթմոյ հոն սպասել 15 ա.
 լուր չափ. բայց իր քաշած երկայն համբերու.
 թիւնը՝ ո՞վ կրնայ չափել. ո՞վ կրնայ կշռել սրտին
 ալեհոծութիւնը այնպիսի ասեւն. որ յիրաւի բա.
 լահան էր Հեթմոյ. թէ և սե այլ ըլլային՝ մազե.
 րը յերմեկցընել. և օրուան տեղ՝ տարի մը ծան.
 րադընել հասակին վրայ:

Իսկ Թագուորորդիքն ինչ կ'ընեն. Ամառուան
 ամենէն ասք օրերուն. որ Արւիկիկոյ քարուս կո.
 ղերէն կրակ հու բոցեն գաշտերուն վրայ. մինչ
 դեռ մերձակայ վանքեր Ս. Աստուածածնի Վե.
 րափոխման ամը հոշակեկն լեռնէ լեռ մօրէ մօր.
 իրենք հոն կեցեր այրելով մրկելով հու սպասէին
 հօրերնուն. և թշնամոյն. և ետքինս աւելի չուս
 հասաւ շխարժած կողմերէն. Իրենց կաթընած լե.
 րանց վրայ Հեթում աշտարակներ կանգներ և
 պահապան դրեր էր զցուշութեան. և ոչ ոք կար.
 ծէր թէ մեկն այնպիսի տեղէ անցնելու փորձ փոր.
 ձէ. բայց Պիլպարս իր զօրաց 15-20 օր միայն մի.
 ըոց կարիւր էր Արւիկիկա ասպատակելու և կրցած.
 նուն չափ աւերելու. պէտք էր որ ամեն ջանք ը.
 նէին. և ահա յանկարծ Իդքենաերունի լեռնե.
 րուն գլխէն. սե մրդիկ պէս սկսան վար Թափիչ
 Սղիպտոսի հնոցսմման ասք օրուն վարժող Քեռ.
 լեմէններ. որ լին վարի գալաղ. Հայք (ինչպէս
 չատ հեղ այսպիսի ասեւն հու հանդիպի) յանկար.
 ծութենէն շփոթած իրար անցան. տասն և երկու
 մեծ խիտն կար մէջներին. ոմանք զարնուեցան.
 ոմանք փոխան. ոմանք բռնուեցան. հոն էր և ար.

քաղաքայր գունդասապէն Սմբատ և իր կարիճ զաւկներն Լևոն և Հեթում. հոն իր մէկ եղբայրն այլ (Կիսս). որ նոյնպէս իր Թագաւոր եղբոր որդւոցը պաշտպանութեան համար պատերազմելով փառք ընկաւ զէնքն 'ի ձեռքը. իսկ Սմբատայ այս փառքս շարունցաւ այս անգամ, այլ պահուած էր ուրիշ պատերազմի. իսկ հիմա պէտք էր Հայոց բանակին մնացորդը՝ բոլորովին կոտորածն ապրեցընել. ի՞նչ ընդ չբաւ արդեօք այն առիւծ գարձած սոսկալի սպարապետն՝ իր եղբոր կորիւնները ազատելու, որոնք հոն իրմէ աւելի իրենց հօր պատուէրքին, և անկէ այլ աւելի՝ իրենց քաջասրտութեանը ուղեցին լսելու Սմբատ շէր գիտեր՝ մնացեալ զօրաց առաջնորդել, թէ անոնց քովը կենալ. եթէ անոնց յամառ քաջութեանը նայելով քովերնին կենար, անշուշտ Հայոց բանակէն մարդ մը պիտի չազատեր. ապա՝ մէկ մը մնացեալ իշխանորդիները և զօրք ապահովապէս ետ կու գաշէր, մէկ մ'այլ արքայորդւոց կու վազէր. — Բայց որոն հասնի. Լևոն՝ Սարուանդի քար բերդին ուղք կեցեր. Թորոս իրմէ շատ հեռու կու կոուեր. Լևոն կու ըսէ, նայ հօրեղբորն հետ պաշտպանել իրեններուն, Թորոս անգագար առաջ առաջ կու նետուի իր բարձրապինջ բարձրափռինջ ձիովը, կու զարնէ կու կոտրէ զթշնամին. Մենք իշխանի գաշտը չեմք տեսած, և ոչ զՆկար՝ Տրովայ պարխապներն գուրս Ափրկիսի գեմ պատրաստուած, և ոչ աւոր Ծերունի հօրն և մօր և կնոջ ազաւանքը լսած, զմիջը այն սոսկալի հսկային անյաղթելի զէնքերէն յետ կեցընելու. բայց Թորոսի համար կրնար պահաս ըսել Հայ Հոմեր մը, եթէ Հոմերի կէս հոգին այլ ունենար. Քանի մը հաւատարիմ զինակիրներով միայն մահու չքանակի մը մէջ ցատքըտելով իր բարձրավիզ ձիովը և սեաւ փութորկի

պէս չորս գի մրրկելով՝ բոլոր ծաղկեալ երիտա-
սարգումեան ուժովը, կէս գունդ մը մեացընէր.
վահանը Թողած՝ Թուր ու նիզակ էր շարժածը,
որոնց հարուածէն՝ անտառահար փայտից պէս
անթիւք փռուեցան բոլորաիքը. ինչուան առան-
հաղար եղիպտացի սպաննեցին, կ'ըսեն, այն որ
այդպիսի կտրիճ՝ Հայք: Թորոս գեռ աշուղներն
արիւն գարձած՝ ամեն գի արիւն կու տեսներ, ա-
րիւն կու հանէր, առած և առած վերքը լիճա-
նալով. շատերն իրեն յորգոր և ձայն տուին. Հե-
րիք և, Թալուորորգի, յետ գարձիր. բայց ոչ մե-
կուն այլ լլսեց. լլսեց անշուշտ մերձաւոր ընտա-
նեաց զԹոյն, և ոչ իսկ հեռաւոր հոր մը ծածուկ
ձայնին. «Մատ է աղծիւ որդեակ իմ Թորոս, Թո-
ս րոս՝ գարձիր այս անգամ, մինչև քայ հայրդ այլ
» և մեկտեղ վրէժ առնուիք »: Զլլսեց այն ձայնե-
րուն. այլ այն մարգահոտոր սև անտառին մէջ
մինակ ձեացած բարձրաձաղկ ծառոյ մը պէս՝ գեռ
ճանչալով չէր գողրեր իր հարուածներէն, մինչև
բազմութիւն սուսերաւոր Թշնամեաց երթալով
մօտենային, և շատ անգամ հարցընէին. Սոսկալի
կտրիճ, ո՞վ ես գու, ի՞նչ կ'ուզես. քու բոլոր բա-
նակիդ չըրածն՝ գո՞ն միայն կ'ուզես ընել. մզէ
անկուշտ զհնքերդ և եկու ապրէ քաջի պէս մեր
ձեպքը. Թորոս՝ միայն զանոնք զարնելով պատառ-
խան կու տար. մինչև քանի մը անգամ անձնա-
տուր ըլլալու յորգորեցին և ոգուտ լըլլալէն ետե՝
կատղած սուսերաւորքն մօտեցան պատեցին այն
մէկ հատիկ վարսաւոր ծառը, միաւոր նահառա-
կը, որ գրեթէ անոնց բազմութենէն խղուսելով՝
և իրմէ առաջ վիրաւորած միուն կոնքիէն վայր
ընկնալով կոտրած նիզակին վրայ երես՝ ի վայր
փռուեցաւ երկայն, յետին անգամ հայրենեաց
հոգը համբուրելու ընչակաւոր շրթուկովը...
Կողոպտողք արիւնջուսոյ զբահիցն՝ իմացան, բայց

ափսոս, քիչ մ'ուշ, որ Հայոց Թագաւորին որդին է եղեր կարծէն այն. ապա Թէ ոչ՝ դուքե աւ. տաւածորդի այլ կարծուեր գիւցատիպ թորումն այն։ Ոչ պակաս անկէ քաջութեամբ կռուէր և Լևոն. նոյնպէս կռուեցան և իրենց հօր եղբորորդիքն, Սմբատայ կորիւնքն. որոնց մէկն այլ մե. աաւ. մեկայլքն՝ Լևոնի և իր հաւատարիմ ճոր. տերուն հեա՝ գերի ընկան թշնամեաց ձեռքը։

Ո՛վ կրնայ պատմել անգութ Պիլպարսայ ու. րախութիւնը՝ երբ գիմացը հանեցին զանոնք, յետ 30 օր կիւլիկիոյ մէկ մասը աւրեւելն և այրելն և մայրաքաղաքն այլ կողոպտելն։ Թագաւորաց գերեզմանները քակելն և գանձերը պարպելն, (որոց միայն մէկ ամանէն 60,000 կարմիր (ոսկի) հաներ էին), գանձալով անքաւ աւարով, մին. չև մէկ եղ մը երկու դրամի կու ծախէին։...

Իսկ Հեթում մինչև ցերթ կ'ուշանայ. մանա. ւանդ Թէ մինչև ցերթ կու գանդալին Թաթարք... Ահա կու գանայ սուրհանդակն Սպարդա զանէն՝ բերելով առ զօրավարն Թաթարաց հրաման օդ. նելու Հայոց։ Հեթում Թաթար դունդը առան՝ գացածէն աւելի շուտով կու կարէ օրելով եր. կայն Ճամբան. կու մանէ իր երկիրը... Ընտանի լռութիւն և տաւր ազադակ. սև նշաններ, աւե. րակաց փոշի, այրածներու ծուխք, ամեն բան իրեն կ'իմացընեն. գեա կու տեսնէ Ագիպասուցուոց վերջաձեացները՝ որք իրմէ երկու օր առաջ ելեր էին երկրէն. և գեա կու լսէ անոնց քամահանքը և ալիարհին հառաչանքը. կ'իմանայ, կու զգայ Լևոնի գերութիւնը, Թորոսի մահը։...

Նթէ ամեն բանէ վեր կրօնքի ոյժը չգտար Հե. Թում, չեմ գիտեր արդեօք ինչ կ'ըլլար կամ ինչ կ'ընէր. բայց այս ուժով միայն սիրաբը բռնե. լով, և այլ ամեն բան թողլով, գլուխը կու դար. ձընէ գեա իր քաջայիշատակ աներօղ լինած վան.

քը. և հոն այն մեծ Թագաւորին (Լևոնի) գերեզ-
 մանին վրայ ընկնելով և սուրբ վանականաց հո-
 գեխոս մխիթարանքը լսելով՝ հաղիւ կրնայ քիչ
 մը զսպել զինքը. « Իայց զսիրտն (կ'ըսէ անանա-
 » տես պատմիչն ¹) ինքն և Աստուած միայն գի-
 » տէին Թէ որպիսի կրակով լցեալ էր. զի ոչ տե-
 » սանէր զայնպիսի գեղեցիկապատկեր և զծաղկա-
 » լից որդիան իւր առաջի իւր. ոչ յերեկոյ և ոչ
 » ի վաղիւն, և ոչ ի ժամ ճաշոցն՝ յուտել և ըմ-
 » պել. և ընդ միտ ամենալ զանմխիթար աղէտս
 » գեղեցիկ որդւոցն, զԹորոսի գեղեցիկ պատկերն
 » և զվայելուչ հասակն՝ որ ի սրոյ բաժանեցաւ
 » յանողորմ և արեանարբու անօրինացն, նոյն-
 » պէս և զԼևոնի աշիւ և անգոշիւ լինելն ի մէջ
 » այլազգեացն ի ծառայութիւն. զայս ամենայն
 » զմտաւ ամենալ բարեպաշտ Թագաւորն Հայոց,
 » այրէր անհնարին կրակով, և գալարէր արկին
 » յազագս սիրոյ որդւոցն որ ոչ տեսանէր՝ և թա-
 » ւալէր ընդ երկիր անմխիթար սգով, բայց դադար
 » և ի ծածուկ » : Ուրիշ ծեր պատմիչ մ'այլ ²,
 Ծանօթ Հեթմոյ, իր համաշխարհական պատմու-
 Թիւնը լմանցընելու առեն՝ լսելով իր երբեմն
 հիւրընկալ իշխանազանց սև գոյժը, գողցողուն
 գրչովք վերջին Թղթոյն վրայ կ'աւելցընէ այս գեպ-
 քըս այլ. « Իլուխ և խոց անողջանալի կոտորե-
 » լոցն՝ Թորոս արքայորդին, գեղեցիկ ծաղիկ, ի
 » մատաղ հասակի մերձ ի փթիթա մարուաց. վը-
 » կայեալ յամենայն բերանոյ՝ անպակաս ի բո-
 » վանդակ բարոյ, և կուսութեամբ շտեմարա-
 » նեալ ի ծրարս ընորհացն Աստուծոյ, որ յոժա-
 » րութեամբ ևս զիմեալ ի պսակն արեան. քսոն-
 » զի հարցեալ զո՞նէ՝ ոչ ետ զանուն հօրն, զի կե-
 » նդքն գերեալ՝ մի լիցի աւելի բեռն հօրն և աշ-

¹ Մաղոյիս արեզոյ :

² Վարդան :

« խարհին, ընդ անդրանիկ եղբայրն՝ Լեոնի, պսա-
 « կելոյ և հրաւիրելոյ յաթոռ թագաւորութեանն
 « առ կենդիւ հօրն: Քանզի նա եղև զլուսի գերե-
 « լոցն մեր, և հուր աղէկեղ լերդաշարաւոր և սըր-
 « տակաւոր աշխարհիս մեր և ազգիս, որ կամք
 « ընշարգել և յերերման: Հասանէ՛ ձեռն վերին՝
 « որ եւհարն ցասմամբ, նոյն բժշկէ ողորմութեամբ,
 « անեկով զմեծարաց խոցն, անեկով գերեզարձ՝
 « (Լեոնի) զոր տարան ընդ այլան, հեղեռասան
 « որ յամեկով յաշխարհն, և ընկով աղետիւք. ըզ-
 « նոսա իրօք, և զմեզ խոցոտիչ համբաւովն: »
 Աւ հու վերջացընէ պատմութիւնը յիշելով Կոս-
 տանդին ծեր կաթուղիկոսին սգաւոր մահը, որ
 գրեթէ 50 տարի նստաւ յաթոռն, և շքիմացաւ
 Հեթմոյ որդւոց ցաւալից գիպուածին, որոց կըն-
 քահայրն այլ եր. « Որ և ճաշակեաց իսկ և 'ի
 « թանձրացեալ և զմոսեալ վերջնոյ լիւղոյս՝ մերձ
 « 'ի կատար կենացն՝ տեառնաբար զգորգումն թա-
 « զաւորութեանն մերոյ, զսուր և զցերութիւն
 « իւրական ծննդեան և սննդեան աշխարհին, մը-
 « տեալ 'ի փորձ հեոցի գեհենահոտ հրոյն բոր-
 « բոյման: ձեռասուն արքայորդեացն կորսեան,
 « որք մանաւանդ մերձ բերին զօրհաս նորա, և
 « արարին տաքնապէլ սախպման՝ ըլլոյն, բորբո-
 « քելով զծարաւ լուծման յոքնաթախիծ կեն-
 « ցաղոյս: Զոր տեսեալ Յիսուսին իւրոյ և Աս-
 « տուծոյ, ընդ Լազարու հանէ արտաքոյ այսքան
 « գժնգակ կրիցս՝ յանպատումն: »

Բայց Հեթմոյ գառնակակիծ ծարաւը լկրցան
 բոլորովն մարել Ականց անապատին քաղմարուղի
 ազրիւրներն. այլ հազիւ զովացած՝ յիշեց միան-
 գամայն թագաւորութիւնը և հայրութիւնը. ձեռ-
 քը սրտին վրայ գրաւ, և հետը բերած թաթար

անագուստ և անկիրթ զորքերը արձեղեցով՝ դարձուց աշուղները իր կեն անապատացեալ երկրէն. փութացաւ զնաց առ զանն Ապագա, պատմեց աշխարհքին և սրտին հարուածները. խնդրեց աւելի մեծ գունդ մը զորաց օգնութեան, հասարակաց Թշնամույն (Սգիպտացւոց) վրէժը պահանջելու. բալց զանն իր մերձաւոր Թշնամեաց հետ զթաղած՝ այս խնդիրը անկատար Թողուց:

Անկէ անոյս գարձած տառնն էր՝ որ Հեթում ուրիշ ծար մը մտածեցով հանդէպ իշխանները Զրորմեաց տանին առթիւ, և որդւոցը յիշատակաւ՝ անոնց սիրաւ և քիչ մ'այլ խղճներին ճգմէնց. վասն զի բաւական տիրաւոր չցանուեցան թէ պատերազմին տառն և թէ անկէ ետեւ¹. անոր համար այլ հիմա չէին համարձակեր բան մը խափել. մինչև նախ թագաւորն երեսը և բերանը բացաւ, և իշխանաց և վարդապետաց լուռ արտասուացն այլ ընորհակալելով՝ միտմարեց զանոնք որոցմէ պետք էր ինքն միտմարուիլ. շիթորոս Վարդանանց պսակակիցսեպեղով զլէնն՝ համբերող նախարարացն՝ ի դրան Սաղկերտի. և աւելի կ'ընտրեմ. կ'ըսէր. ասոնց այսպէս ըլլալն. քան թէ ասոնց ազատութեամբ ձեր և ձերիներուն կորչութեան պատճառ ըլլալն. « Ինձ լաւ է լէնի Ծառայութիւնն, և Թորոս իւր արեամբն ի վերայ » քրիստոնէից սպանած, քան ես այս ամեն էր. « կրիս և ձեր արեանդ և խղճիդ տիրացած »: Այս մեծահոգի խաչերն սիրտ առին վարդապետաց և իշխանաց՝ փոխադարձ միտմարութիւն տալու թագաւորին, թէ և անոր սուգն գրեւն ցուցածէն հազար անգամ աւելի էր: Առ այսպէս կէս միտմարեալ կէս սգահար՝ կատարեցին յայտնութեան և Զրորմեաց հանգէսները. որչափ կա-

¹ Այսպէս էս միջոցի վանդը Մաղաթա գտաւ:

րեցի էր. և գարձան նորէն Թագաւորը բարեւ-
 լու, և մտիթարելու: Ասկէ վստահութիւն առնը-
 լով Հեթում, յայտնեց բերնով այլ ինչ որ սիր-
 ար հազազակէր. Լեւոնի ազատութեան հնարքը.
 գեռ ողջ էր Լեւոն, և քերութեան միջէն այլ հա-
 ւատարիմ ձեռքով ու զարմանալի սրտապնդու-
 թեամբ իմաց հուտար իրեններուն, որ ամուր
 կենան Եգիպտացւոյն գէմ: Իսկ խորագէտն Յուն-
 ասուքտար Զարտար հաւորսի նման՝ այնպիսի շա-
 հաւոր որս մը ողջ հու պահէր. անով իր ուրիշ
 փափազածները որսալու համար. և յետ քիչ մը
 վախճընելու և յանգիմանելու, յիշեցընելով հորը
 արհամարհական հրաւերքը՝ որ զինքը ՚ի Ծառա-
 յութիւն կանչէր, հիմա տեսար, հիշէր, մի որսն
 եղաւ Ծառայ. հրամեց որ տանին Քահիրէ քա-
 ղաքին անուանի Լեւնաբերդին (Քալուդ-է-Ճեդել)
 մէջ բանտեն, բայց առանց շատ նեղելու. ինչուան
 հրաման այլ տուաւ անոր՝ Երուսաղէմ ուխտի
 երթալու. և երբեմն ազատութիւն այլ հուտար
 գուրս հանելու զգուշութեամբ: Ահա այս գեպքն
 է որ այն ժամանակներուն մօտ մեր բանաստեղ-
 Յից մէկն երգեր է:

Աւազ ըզԼեւոնն ասեմ,

Որ Տաճկաց գունն ընկեւ գերի:

Ի՞մ լուս, ի՞մ լուս, ու սուրբ Կոյս.

Սուրբ խաչն սգնական Լեւնիս ու ամենուս:

Սուլքանն ի մոյտան ¹ ելեւ

Իր սսկի գունան հուխաղայ: — Ի՞մ լուս, և այլն:

Խաղաց ի Լեւոնն երեւ.

«Ան խաղած ու տուր տատայիդ »:

«Լեւոն, գու տաճիկ լինիս,

»Աս ու ի՞մ տատաս քէ ² գերի »:

¹ Ի հրապարակ կամ խաղս տեղ: ² Քեղ:

Լէոնն ի բերդին նըստել
 Դաստառաքն աշխշն ու կու լար .
 «Փէրվանա՝¹ որ ի Սիւ կ'երթաս՝
 «Դուն խապար տանիս պապայիս » :
 Ոնց որ պապն ալ զան լըսեց
 Շատ հեծեւ քաշեց երամով .
 Սկաւ ի սուլջանն ելաւ ,
 Շատ գետեր եհան արընեց .
 Իսա² զիւ Լէոնն որդին
 Ու հասաւ սըրտին մուրափն ,
 Իմ լուս , իմ լուս , ու սուրբ Կոյս .
 Սուրբ խաշն օգնական Լէոնիս ու ամենուն :

Ազնիւ և քաջ երգիչ, որ կու համարժակիս թաւ
 գաւորիդ պատերազմաւ շատ արեան գետեր հա-
 նել տալ, և յափշտակելով որդին՝ հասնիչ որտե-
 ևսափն. իրաւ այս էր Հեթմոյ մտածութիւնն ,
 բայց բաւական ոյժ չունէր այնպիսի թշնամույ
 գէտ. Իշխանքն այլ ասոր տեղ խորհրդակից կ'ըլ-
 լային՝ որ փրկանք տալով ազատէ զորդին, և ի-
 րենցմէ բան տալով կ'ուզէին խզներնին սրբել :
 Բայց Հեթում երկու նախանձորգաց մէջ էր .
 մէկ կողմէն Սդիպտացւոյ, մէկայլ կողմէն Թա-
 թարաց . Թշնամութենէն աւելի գծար էր բարե-
 կամութիւնն կամ գաշնագրութիւնն, կամ փըր-
 կանք տան. և եթէ այնպէս ազատեր որդին՝ կըր-
 նար դարձեալ կորսնցընել բոլոր աշխարհովը՝ Թա-
 թարաց ձեռքով : Նախանձն Բնշ լարիք լընէր .
 Հեթումի քսան տարուան համարժակութիւնն և
 խօսք անցընելն մեծ զանից քով, շատ անհասա-
 իշխանաց ծանր եկեր էր, և սկսեր էին համքա-
 ւել թէ Հեթմոյ բարեկամութիւնն կասկածեցի
 է, անիկայ ծածուկ Մարայ սուլջանին գաշնակից

¹ Ո՛վ կորսում :

² Իսա . առաւ :

է. Այս բանը իմանալով զանին քով գտնուած Մեծ Հայոց ազնիւ Զեմարիտ ազգասէր իշխանք՝ Ծածուկ գրեթով իմացուցին Հեթմոյ. և որչափ այլ եղած գիպուածոց համար ցաւակից կ'ըլլային, գեռ կու համարձակէին ըսելու. Թէ Սուրբ Թա. գաւոր, աւելի լաւ է մէկ որդւոյդ մահն, և միւսոյն գերութիւնն, քան քու և բոլոր ազգիդ, զօրք և եկեղեցեք կոտորած և աւերածն. զոյլ կեցիր, չըլլայ Թէ Եղիպտացւոյն կէս աւերակ առն մ'այլ տաս. ապա Թէ ոչ՝ անհաւատից խոս. քը Զեմարտած կ'երևիս. աշխարհքդ կու փնջընես, զմեզ այլ ամեթ և մահապարտ կ'ընես:

Այսպէս գժուարութեամբք պաշարեալ Հե. Թում, Թէ Թաղաւորութիւնը կ'ուզէր ապրեցընել և Թէ որդին. աւելի յայտնի Թընամոյն վերայ վառահացաւ, քան կասկածոտ բարեկամին (Թաթարին). և Ծածուկ գեսպաններ գրկելով Պիպարսայ՝ հարցուց Թէ թե՛ կ'ուզէ Լեոնի ա. զտութեան փոխարեն: Պիպարս պահանջեց ա. նոր սիրելոյն տեղ՝ իր սիրելոյն ազատութիւնը, այն Կարմիր բազայն՝ որ գեռ Թաթարաց քով էր. երկրորդ, այն բերդերը՝ զոր Թաթարաց օգնութեամբ իրմէ աւեր էր Հեթում՝ ետ դարձընել: Հեթում դարձեալ Ծերութիւնը և յօգնութիւնը մոռնալով գնաց Ապաղա զանին, և գան. դառնելով Պիպարսայ վրայ՝ իմացուց անոր պահանջումներն այլ. Ապաղա մեկն յանձն շտաւ Թողուլ զԱնգորն. բայց Հեթում յետ դարձին 'ի Կիւլիկիա՝ եզրօրորգւոցը մեկը խաւրեց առ զանն, և վերջապէս բերել տուաւ զանիկայ. որ և ինքնին գրեց առ Պիպարս և իմացուց Հեթմոյ մեռաք ազատին 'ի Թաթարաց:

Այս ժամանակներս Պիպարս ելեր եկեր էր Անտիոքը պաշարելու և քրիստոնէից մեռաբէն առնըլու, և առաւ այլ: Հոն իմացուց Հեթում որ

պատրաստ էր խաւրեղու իրեն իր բարեկամը . բայց անոր չեա ուղած բերդերը տալու հու գը-
ժարէր : Այն ատեն Պէպարս իրեն գրեց . « Լաւ
« մտածէ , Թագաւոր , Թէ որ դու քու որդիդ և
« Թագաժառանգդ ազատեղու համար այդչափ
« հու գժուարիս , միթէ ես այլ չեմ կրնար աւելի
« խստանալ իմ բարեկամիս վրայ , որուն չեա ա-
« լինանկցութիւն այլ չունիմ : Ինչ որ հուղեա ըրէ
« Սանգորը . բայց գիտցիր որ մեր հաշտութիւնը
« աւրող դու հ'ըլլաս , և ես ասկէ դառնալուս ա-
« տեն՝ հու գամ վրաց » : Այս սպառնալիքէն ետե
այլ ուղանալու և որոշելու բան չէր մնար . Հե-
Թում յանձն առաւ պայմանները , և Ամախոյայ
մէջ գաշնագրութիւն մ'ըրին , և երկու կողմէն
խաւրեցին խնդրութեանները , հանգերմ ընծայիւք :

Յեա քսան և երկու ամաց դարձաւ գերեալն
Լևան 'ի Կիւլիկիա , և հետը իր հորեղբորորդին և
իրենց Զորաները : Հեթում բոլոր իշխաններովն և
աշխարհագումար հանգիսիս՝ օրով Զամբայ ընդ
առաջ գնաց որդւոյն . որ ասկէ ետե իրեն քանի
մը որդիէ աւելի հ'արժէր : Արգեաք ծեր նահա-
պետին Յակովբայ՝ Յովսէփայ ողջ ըլլալն լսելով
Սցիպատոս երթալ և ուրախանալն , Թէ Հեթմոյ
իր Սցիպատոսէ և նոյն իսկ Յովսէփայ գրուած բան
տէն՝¹ ելած եկած որդւոյն տեսութեամբ՝ փո-
խադարձ ուրախութիւնն աւելի էր . ես չեմ գի-
տեր , և ոչ ոք գիտէ . և ոչ իսկ այն իրարու պըլ-
լուած երկու օրտերն . որ հու զցան և լափը ընծ
գիտեր : ... Երբ մտան 'ի Տարսն Թագաւորա-
կան քաղաքն , ամեն կողմէ ժողոված վանականք
և աշխարհականք եկան յուրախանկցութիւն . և
երբ մտան յարքունիս , առաջին հանգիստըն և
զաւ անշուշտ ծաղկահասակ պարկեղտ կին մը՝ ըն-

¹ Արգեա հ'աւանդեն պատժւիք մեր :

ծայելով իր հետ 'ի համբոյր Լեւոնի' իրենց բազմապատու սիրոյն երկու նախընծայ երախայրիքը՝ հեղանազիկ Զապլունը, և Թագի պայազատ Զ-Կ-ամեայ Լեթֆիկը¹, զոր այն սև պատերազմին քիչ առաջ 'ի լոյս ընծայեր եր մայրն, Կեան' տիկնաց տիկին՝ դուստր իշխանին Լամբրոնի:

Այսպէս Լեթում հասնելով ըստ երգչին՝ ուշ, քիչ հաւաքին, տարիներով փափագած ուրիշ մեկ կամքն այլ ուղեց կատարել. 45 տարի գլուխը ծանրացած Թագը՝ գնել 'ի գլուխ Լեւոնի, և եր. Թալ հանգչիլ յաւիտենականութե նախափունքը, միայնարան մը: Լեւոն հրաժարեցաւ լալով, ազալեց զհայրը, որ չտոխլ զմէքն իր կենդանութեան ատեն անոր աթոռը նստիլ, բայց հորը յոգ. նութիւնն և ներքին փափագն աւելի ստիպողական եր. անշուշտ հեռուէն ձայն մ'այլ կու լսեր սա փութալու, զոր ուրիշներն չէին հասկընար:

Յաջորդ տարին գարմեալ և վերջին անգամ եր. կայն Քանապարհորդութիւն մ'ըրաւ առ զանն Ապաղա, նախ ընորհակալելով Լեւոնի ազատութեան պատճառ ըլլալուն. և երկրորդ իր հրա. ժարելու և անոր Թագաւորութեան հրաման և հրովարտակ ուղեւով, զոր և առաւ, փութացաւ եկաւ յորքունիս, ժողով ըրաւ և կամայ տկա. մայ բանագասեց զԼեւոն յանձն ամուսն իշխանութիւնը, եթէ և իր Թողան Թագը գնել չէր ուղեր իր կենդանութեան ատեն: Միրանեաց ու րեհե. զին հետ Թութուելով ամեն աշխարհական հոգ և մասնմունք, անկէ ետե վաճէր և անապատներ կու պաշտէր, երկրորդ և անանց Թագաւորութեան մը պատրաստուելու. որոյ համար քցնա. զական զգեստով այլ զարդարուած և անունը Մոխր գրած, կու սպասէր հանգերմեալ հրաւի.

¹ Լեթում ր Թագածուանդն, որ և կրանուոր եղաւ:

րակին, որ և շուշացաւ. վերք մը փութացուց ըզմահը (38 հոկտ. 1270), և հասուց զինքը իր փափագած և անխառժ հանգստեանը. թողլով զմարմինն իր սիրելի Երազարկ վանաց մէջ՝ սիրելագոյն անձին քով, իր սրբակենցաղ կենակցին Զառէլ Թագուհւոյն, որ իբրեւ քսան տարի իրմէ առաջ հոն արգարոց քուան կու վայելէր:

Լևոն Բ յետ երկայն և ծանր սպոյ, ազաշելով և ստիպուելով իր բոլոր աշխարհքին և յառար Թագաւորաց և դրացեաց, հազիւ յանձն առաւ հօրը Թագն՝ ի զլուխ դնել, և անոր նման պէս. պէս գիպուածներու և կրից մէջ Թագաւորելով, նոյնպէս սիրելի եղաւ ազգին և պառասելի տաւրաց. մասնաւոր փոյթ և սէր ունեւելով եկեղեցեաց և վանաց և գրագիտաց, որոց առատապէս նուերք կու տար, ոչ իր երկրին մէջ միայն, այլ և ի Մեծ Հայս և ի դազթականս յիտալիա. ուր և Բերուաքիա քաղաքին Հայոց եկեղեցւոյն նուիրած Խաչոց գիրքը՝ իր ընծայագրովք կայ մինչև ցայժմ:

Լևոնի Թագաւորութեանը հինգերորդ տարին՝ իր դերոզ Արիպտացւոց հետ պատերազմելով և վճռելով, վերջապէս յազթական պատերազմին դարձած՝ իրմէ երիտասարդ միէն վիրաւորուելով, մեծաւ փառք մեռաւ Ծերունի սպարապետն՝ հօրեղբայր Թագաւորին՝ Սմբատ (1276), յետ մահուան ամենայն համամայր եղբարցն, որոց անդրանիկն էր: Իսկ Լևոն յետ քսանամեայ Թագաւորութեան վախճանեցաւ (՝ի 6 փետր. 1280). որոյ քաղաքավարութեան ամենայն գիպուածնէրը պատմելու համար՝ ինչուան ի լոյս հսկելն այլ չիրաւեր:... Բայց արգին մեր հսկման կանթեղին կու կանկրտայ, և կրակարանս ի մոխիր կու դառնայ, — Գիւլէր բարի:...

Է

ՍԿԻՋՐՆ ՏԱՐԻՈՅ

ԵՒ

ՄԱՐԴԿՈՒԹԵԱՆ Ի ՀԱՅՍ

Մարտի 9-21

Ահաւասիկ Մարտ ամիս, որուն սպասեցիկը շորս ցուրտ և երկայն ամիսներ. բոլոր բնութիւն կու հառաչէր կու կանչէր զմարտ. ոչ իբրև տա-
րւոյ գեղեցկագոյն ամիսը, այլ պատճառ մեր,
ժաւոր գեղեցկութեանց. ոչ իբրև զապրիլ գա-
լար, կամ գունաւոր իբրև զմայիս, ծաղկազարդ
և պտղացոյց, այլ այդ ամենայն շնորհաց նշան
տուող. և ծնող մանկագոյն և զուարթագոյն և
զանակի տարւոյն, — գարնան: Գարունն գեռ և,
կած տիրած լի, այլ ահա կու գայ և յառաջի,
և ձմեռն երթայ և հեռանայ: Մեր կրակարանին
ժամերն կու կարծրնան. առաւօտն կու կանխէ,
իրիկունն կ'ուշանայ: Յորեկն անելով՝ իր թագա-
ւորին (արեգական) ճառագայթներովը կու զար-
գարի. օգն կու զգայ և կու պահէ զտաքութիւն.
կու զքան իւր և հող. ցաղթած, սնցած, պնդա-
ցած երկիրն՝ ձմեռուան միւնը և եղևամբ կու հա-
լեցընէ և կակզանայ. և ահա հինգ վեց ամիս իր

Ծոցը թողեալ թաղեալ սերմանք, թմրեալ թու-
մեալ առանկք՝ Ծայր արձըկեն, կանաչն կ'ընծա-
յուի, կարմիր կու գայ, Ծաղիկ կ'երևի:

Իրաւ գեռ մեր բարձրագիւր աշխարհին ամեն
առփերն այլ իրենց կերպարանքը չեն փոխեր, և
այս ընորհքներն շերտիւ վրանին. գեռ միւն և
սառն յամառեալ կու բռնեն զսար ու ձոր, բայց
ամենեկն անզգայ այլ չեն. ալևոր ժայռերն սկը-
սին սև խայծ առնուլ. հողն թէ և ոչ գալար՝ գո-
նէ կու յայտնէ զինքն և կու ջանայ թօթուել վը-
րայի ճերմակ թանձրութիւնը: Մեր հիւսիսային
խորահովիտներն, ևս առաւել արեւելեան և հա-
րաւոյ եղերքն՝ կ'առնուն բարեխառն կլիմայից
հաւասար գարնան գոյն և ընորհք. որք արգէն
մեր գրացեաց և մեր գեււ 'ի հարաւ գաղթական
եղբարց երկիրներուն վրայ համարձակ կու փայ-
լն, և զուարթացեալ բնակիչքը 'ի գործ և 'ի ըզ-
րասանս հանեն: Ահա Թագոս տիրոջ երգածայնն
այլ Նրուսաղեմէն կու գայ:

Հա՛ մըտաք յափս մարտին.

Մահերն ամենայն Ծաղիկն.

Հոտըն գայր գարնանային

Լոյսն և ընէ Հայոց զատկին....

Մենք՝ թէ Ծաղիկը և թէ Լոյսն ամենուն հաւա-
սար մաղթելով՝ լսենք ուրիշ ճարտարագոյն երգ-
չի և բազմաբուռեա առնի մ'այլ որ Տիգրանակեր-
տի կողմերէն կ'երգէ. նոյնպէս մարտի Ծաղիկանց
հետ խառնելով զատկին յիշատակը.

Մարտըն կու գայր Ծաղիկներով,

Նրկնից հաւերըն կարգաւով,

Հրեշտակապետք փառըս տալով.

Յորժամ Հայոց զատիկըն գայր:

Բարկ արեգակըն Ծագեցաւ.

Սաստիկ ձըներըն հալեցաւ.

Գառն ու մարին ընծայեցաւ .
 Յորժամ Հայոց զատիկըն գայր :
 Ամպ ու երկնքըն խիստ գոռաց .
 Ողորմութեան ցօղըն ցօղաց ,
 Մով ու գետերըն խիստ ծըփաց .
 Յորժամ Հայոց զատիկըն գայր :
 Աղբերակունքըն յորդորին
 Մառ ու իջերըն զարգարին .
 Խոտ անասունքըն կերակրին .
 Յորժամ Հայոց զատիկըն գայր :
 Մարգարէս է գառեր մեղուն ,
 Ժողովր ծաղիկն ի լեռներուն .
 Ալ վախենայ ի մեռելուն ,
 Յորժամ Հայոց զատիկըն գայր :
 Պիւլպիւլ զուարին՝ առաւտուն
 Եկեր դարձեր վարդին հոռուն .
 Գանկատ կ'աններ նա ի հողմոյն ,
 Յորժամ Հայոց զատիկըն գայր :
 Կայքաւըն գայր սարե ի սար
 Կտրկաչեղով ի մօրն ի վայր .
 Զնստուած օրհներ ինքն անգագար .
 Յորժամ Հայոց զատիկըն գայր :
 Հաւ ու ծագերն հաւսարական
 Սաղմոս ասեն նոքա լքման ,
 Աշաղակեն առ տէր միայն .
 Յորժամ Հայոց զատիկըն գայր :
 Իսշա ու սարերըն նորոգին
 Եւ գերգ նոր հարսըն զարգարին .
 Ի Աստուծոյ փառաւորին ,
 Յորժամ Հայոց զատիկըն գայր :
 Քար արտասուս բզկէ ըջըռ .
 Որպէս ըջծով եղեւ աղբիւր .
 Վարդ ու ծաղիկն է համասփիւռ .
 Յորժամ Հայոց զատիկըն գայր :
 Երուսաղէմ քաղաքն պստր .
 Այփարհս ի հոն երթան յուսով :

Ասորք Յարութիւն լըցմի լուսով,
 Յորժամ Հայոց զառիկըն գայր:
 Հայ ու Հռոմէն խաչապաշտ
 Ամեն բոպիկ ու գլխիբաց
 Ուրախանան լուսոյն գիմաց:
 Յորժամ Հայոց զառիկըն գայր:
 Տէրըն սացե խաղաղութիւն
 Եւ աշխարհի ուրախութիւն:
 Հռոմըն կու գայ անմահութիւն:
 Յորժամ Հայոց զառիկըն գայր:
 Իմաստասերք ուրախանան
 Եւ աստընժորքս լիանան,
 Ամեն մեզաց ձեռք լուսնան,
 Յորժամ Հայոց զառիկըն գայր:

Եւրոպիոյ մէջ այլ կան աշխարհք՝ ուր գար-
 նան գալլ հանգիսիս կատարեն զառիկ օրերը,
 բնութեան և ընթաց համոյագոյն երկու յիշա-
 փաները յիշար զուգեւիով, զգարուն և զզառիկ:
 Ինչպէս մեր երգիչն այլ, որ է ըստ ոմանց՝ արքե-
 պիսկոպոսն Ամգայ, Մկրտիչ Նազալ, Թերևս մեր
 ամենէն նշանաւոր և Խարտար անմե ծն գարուն
 մէջ, Ինքն հայկական Միջագետաց ծնունդ և հո-
 գևոր տէր քաղմութիւ վիճակաց այն կողմերուն՝
 Հայաստանի շատ գաւառներէն առաջ կու տես-
 ներ գարնան բերքը, և մեզի հետ կ'ողջունէր այս
 օրերս, և մեզմէ առաջ այլ բարեւոյական կամ լա-
 լական ուսեմեաց երկայն երկայն խորտեալ խո-
 պոպները, լեւակին տերեւները, լորւոյն (tilleul)
 կարմիր բողբոջները, հոն արդէն պարկեշտ մա-
 նուշակն կապոյտ աշուղները քացեր է իր ան-
 խնամ մեծարանէն, անուշիկ հոտ մը խառնեւիով

1 Աւելի հաւանական է թէ հեղինակն ըլլայ Մարտի
 Ի-իւր մէջ:

անուշիկ հովի մը . և եթէ ասպատակող գնդի մը վերջամեաց զօրաց նման՝ յանկարծ քարքարոս հով մը չփչէ , որե՛ որ բուսաբերութիւնն կու յառաջէ , և գրեթէ գիտող աշխ մը շիկրնար համեմէլ անոր շուտ շուտ զարգանալուն :

Արդ անասրակոյս բնութիւնն կու նորոգուի . Երբացեալ տարին կու վերջանայ , կամ նորէն մանկանայ . եղանակաց և ժամանակաց սկիզբն գարձեր է : Արժան էր որ այս բնութեան նորոգութեան եղանակին՝ սկսէին ժողովուրդք իրենց քաղաքական տարին , և գարնան գիշերահաւա , սարին կարգել իրենց կազանդը կամ խնդարար նուիրամետիք : Յայսմ մասին շատ խելօք և իրաւամբք գործէին հին ժողովուրդք , որոց առջեւ մեք Ժաղկեալ նոր ժողովուրդքս՝ անտեղութեամբ անյարմար միջոցէ մը կու սկսիմք մեր տարին , (Ժմեռնային արեւագարձէն 10 կամ 20 սր վերջը , 1 յու նուարի) : Այն հին տղցերէն մինակ քիչ շատ ան . փոփոխ մնացան Հրեայն՝ մինչև ցայսօր իր սրբաւիտ տարին կու սկսի գարնան հետ . միայն թէ տարին արեւու հետ համեմատելու առեն՝ ամիսներն այլ լուսնի հետ կ'ուզէ յարմարցընել , որով ոչ Խիչք և ոչ միշտ գարնան հետ կու սկսի տարին : Իարեազգարար , յայսմ իր հետ և իրմէ հին ազգ մ'այլ կայ՝ որ նոյնպէս իր հին սրբաւիտ տարեմուտը հաւատարմութեամբ կու նշանակէ իր տօմարին մէջ , և մինչև ցարդ միշտ արժանապէս կու սկսի այդ տարին՝ երբ արեւն անոր և իր սիրական թոյ աստեղատունը մտնէ , որ է ըսել սոյն սրս գարնանամտի , (9 մարտի կամ 21 ըստ նոր տօմ) : Այս ազգս՝ որ յայսմ մասին աւելի քան զՀռոմս և զՀելլենս՝ իմաստասէր մանաւանդ թէ իշմարտասէր գանուեր է , և այս գիւտը պահեր է՝ թերևս յանգէտս օտարաց , Հայ ազգն է . որոյ համար իրաւամբ պարնելով իր հին հեղինակաց

ձկն, անոր աստուածատուր ձրից մեկը սեպե-
լով իր տամարն այլ, կ'ընէ համարձակապէս, Թէ
Աստուծմէ առին ։ զտուժարն, անգ Մովսէս, աստ
։ ՀԱՅԿՆ յառաջ քան զնա ։ Հայոց քաղաքա-
կան սովորական տարին ալ, ըստ ամենայն ին աղ-
գաց (որոց ռաժիկն ոչ երբեք աստեղարայի կ'ըն-
լայ) շարժական և փոփոխական էր, նահանջ չը-
նէլով, այլ սրբազան տարին՝ հաստատուն է. ու-
րոյ սկիզբն ոչ ըստ քաղաքական տարւոյ, Նստա-
տար ամիսն է, շաբինաց պոստոսի 11-23ին հաս-
տատնալ անշարժապէս, այլ բուն սրեւտ ամիս,
ԱՐԵԿ: Ինչ որացոյցդ և նայէ, կու տեսնես որ Ա-
րեգ ամիսն Խոյի տանուաւորութեան հետ կու
սկսի, որ է կէան գալնանային գիշերահաւասա-
րի. և ուրախութեամբ պարծէ նախնեացդ վրայ,
որ այս գեղեցիկ բնական իշմարտութիւնը անփո-
փոխ պահելով յաւուրց ջրհեղեղին՝ հասուցեր
են մինչև 'ի մեզ, և մեզմով օտարաց, առեալ ի-
րենց գերազիւցազն նախահօրմէն, 'ի Հայկէն, որ
ոչ միայն իշարտար շարժիլ էր ազեղան, այլ և
թուոց և շափուց: Միանգամայն և ցաւէ որ շեմք
կրնար գեռ 'ի դործ գնել և զուգել այս ին տա-
մարը նորոյն հետ և վարել: Քաղաքական տարւոյ
սկզբան հանդիսից, այսինքն Նաւասարդին, փոքր
'ի շատէ տեղեկութիւն օւնիմք, այլ կրտական
տարւոյն և Արեգին սկզբան հանդէսներն՝ Հայ-
կազանց խորհրդապահ քրմարանաց հետ ծած-
կուած են մեզմէ: Շատ է գիտենք և տեսնենք՝ որ
խմաստութեամբ գարնան սկզբան հետ Արեգին
սկիզբն այլ զուգած և նշանակած է Հայագիրն:

Բ

Նոյն Հայադիրն յափշտակելով զմեզ 'ի հնու-
 թիւն ժամանակաց, ներելի կ'ընէ թողլու այսօր
 նորագոյն յիշատակները, և հնութենէ հնութիւն
 ելնել 'ի վեր քան զարեգն և զսկիզբն հայկական
 ամսոց, և կու նշանակէ այսօր յիշատակ մ'այլ,
 որ ոչ մեր հիմկու աշխարհիս գարուց մէջն է, և
 ոչ այլ անկէ առջինին, ալ երկու աշխարհաց մի-
 ջոցն կրնայ ըսուիլ, նախաջրհեղեան և յետջրհե-
 ղեան աշխարհքները միացընող կամբջոյն վրայ, որ
 է ծեր նաւողին՝ Նոյի՝ տապանն: Աւերք գրոց
 հետ հաշուելով անոր 'ի տապանը մանեւումն օրը,
 ըստ սրբազան ամսոց Սրբայեցւոց (և ոչ ըստ քա-
 ղաքանակին՝ որպէս ոմանք կ'ընեն) շրհեղեղին գա-
 լը և գադրիլը, տապանին նստիլը 'ի լերինս Արա-
 րատայ, պատուհանին բացուիլը, և այլն, այս օ-
 րուանս կու հանդիպի տապանին ձեզուան բա-
 ցուիլն, այսինքն վրայի ծածքին: Տապանին 'ի լե-
 րինս Հայոց նստելն ինչուան լերանց գլուխնե-
 րուն ջրէն գուրս երևնալը՝ երկու ամիս անցաւ,
 յորմէ գուլակուի տապանին մեծութիւնն և բար-
 ժրութիւնն, յետ 40 աւուրց բացուեցաւ անոր
 պատուհանն, վասն զի ջուրն անկէ այլ վայր իջնը
 էր, և իբր յետ ամսոյ մը, այս եղանակաց նորո-
 գութեան օրը՝ բացին արգելականքն տապանին
 վերնածածքը, և իբրեւ տան գարպտաներու կամ
 դիտանոցի վրայ ելնելով՝ տեսան ՝ զի նուազեալ
 ՝ էր ջուրն յերեսաց երկրի ՝. նուազեալ էր այլ
 ոչ ցամաքեալ բոլորովին: Վասն զի ասոր համար
 գեռ երկու ամիս այլ պէտք եղաւ: Ի՞նչ հիանա-
 լի և սրտառուչ տեսարան: Այն լերանց կողմ՝ ո-
 րոց տափի մը վրայ նստեր էր տապանն, կ'արդի-

լէր համարժակ տեսութիւնը՝ 'ի պատուհանէն. անոր համար Նոյ կու ստիպուէր Թաշուներ ար. ձկնելով անոնց դառնալ գալէն կամ լցառնալէն իմանալ ջրոց ցածութիւնը և երկրին ցամքելուն չափը: Իսկ հիմա իր 30 - կանգնեայ նաւատան գիտանոցին վրայ ելած՝ իր համբերող ընտանեւ. քը. կու տեսնէ այն ամբակերտ ընդարձակ նաւը ծովային քերդի մը պէս ամենաբարձր լեռնատա. փից միջոց նստած. որոց ետեւէն՝ գեւյ յարեւելս, յարեւմուտս և 'ի հիւսիս դառնալով՝ Հայաստա. նի աւելի կամ պակաս բարձր լեռներն կ'երևին. ոմանք ամենեկն լերկ ու մերկ նոր ջրէ դուրս ե. լածի նման. ոմանք քանի մը ամսական արեւու տաքութեամբ սկսած իրր ազուամազով մը ծած. կուիլ բարակ կանաչութեամբ. որոց վրայ ծիրա. նափայլ ծիծաղի արեգակն 'ի խոյի աստեղատու. նէն. անոնց մէջ այլ կ'երևին խորամորք և հո. վիտք, և քանի մի գալտք՝ իբրև աշնան վերջին արօրած պատրաստած սերմնացան և անբոյս սև արտեր: Իսկ հարաւային կողմէն կ'երևին ծովա. ծաւալ գալտք և անապատք Միջագետաց և Ասո. րեստանի, որ յիրաւի գեռ, Թէ ոչ ծովու՝ գոնէ Դահճի պէս կու ծածանին, և տեղ տեղ ցամ. քած, տեղ տեղ ջրածածուկ, արևուն զար. նուածքներն իբրև փռած հայլիներ կու ցուա. նան: Երկու ամիս Նոյեանք տուպանին երգիքէն կու գիտեն այս տեսարանը, մանաւանդ թէ միշտ փո. փոխեալ տեսարան մը, ջրոյն որ ըստ օրէ քաշուե. լովն, և արևուն որ ըստ սրէ տաքնալով՝ և այն գալտաց վրայ տեղ տեղ երեցած տխրալի գէմքերը, աւերեալ աշխարհի և խղջուած հասակաց և գե. զեցկութեց մնացորդները բոլորովին քայքայելով, ծածկելով, և թողլով միայն (տխրագոյն մնա. ցորդ) լոր ու ձերմակ ոսկորներ, այն հեշտամոռ փափուկներուն, և այն յանդուզն հսկաներուն՝

որք կարծեցին թէ միայն երկրիս վրայ է մարգուս վիճակն. և անիծեալս յերկնից՝ երկրէս այլ գուրս ՚ի ծոց անդնդացեալ ծովուն ծածկեցան, կերա-
կուր կիտից և վիշապաց. հազիւ Թողլով սակաւ
լինչ նշխարքնին ծովէն փախած՝ իրենց հին բնակա-
րանաց քով. որոց հիմունքն անգամ տակնուվրայ
եղած հողուն հետ խառնուած կորած են։ Աւ եր-
կիր երկրորդ անգամ կ'երևի ։ աներևոյթ և ան-
։ պատրաստ ։ անապատ մը ամայի, անմարգա-
ւայն, անկենդանի. յորոյ վրայ հազիւ իբրև պղզ-
տի շարժում գծեր կամ բծեր՝ տապանին պա-
տուհանէն արժըկուած Թուլուններն Թափառե-
լով կ'անցնին՝ զագար կամ բոյն մը փնտռելու։...

Գ

Ո՛րչափ տարբեր էր այս երևոյթս երկրի՝ այն
առաջին սկզբնական անպատրաստ վիճակէն ելած
և նորակերտ զարգարածէն. երբ ժայնն և մասն
արարչապետին՝ հինգ աստուածային օրուան մէջ՝
գործեցով և ներգործեցով, փոխեց զտարերս եր-
կրի ՚ի բոյստ և ՚ի կենդանիս, պատրաստելով ՚ի
վայելս գերագոյն արարածոյ մը՝ զոր անոնցմէ
ետեւ պիտի ստեղծեր. և որոց այսօր իսկ յիշա-
տակ է ըստ Հայագիր կարգի՝ գարնանամաթի և
բացման տապանին հետ. այսինքն Արարչագոր-
ծութեան, որոյ սկիզբն յ'17 ամսոյս նշանակի և
վերջն ՚ի 22, ստեղծմամբ մարգոյն։...

Ստեղծումն խորոյս. — Ի՛նչ մեծ և արժանա-
ւոր յիշատակ. ոչ այնքան հնութեամբ, որքան
հիսցմամբ մտաց և քննութեամբ։ Ո՛վ կրնայ ան-
տարբեր կենալ երբ իրեն ծագմանը, և առաջին
ծագման խնդիր մը ընկնայ ՚ի միտքը։

Շատ հեղ լուծագարշտակի մը վրայ վայրի

կազմին տեսնալով ինչուան հարիւր ոտք բարձրութեամբ, որուն տերեւագարդ թւերուն ընդհարիքն 3-1000 և աւելի ոտք կու չընապատեն, և չթին տակ հովիւ մը բոլոր իր հատին կ'ապաստանի, և որոյ կաթընած բուռն՝ պապուն պապուն այլ յենարան և հովանի եղած է. հիանալով այդ հին ու նոր հսկայ հասակին վրայ, որ ինչուան ետք ութ հարիւր նոր գարնան ծիծաղեր և նոր ձմերանց գիմացեր է, զարմացմամբ հարցեր եմք. Ուսկից և Բնչպէս առաջ եկած է. — և աւելի զարմացմամբ լսեր եմք՝ թէ պզտի խոզակէ մը, բթալափ կազմէ մը առաջ եկած է այդ ահեղ հսկահասակ բուսական նահապեան: Հապա այդ կազմն. — այն այլ ասոր նման և ասկէ առաջ հսկայ ծառէ մը. — այն չին կորած վերջուած ծառն այլ ուրիշ խոզակէ մը. և այսպէս մեկմեկէ: Վերջապէս, մանաւանդ թէ սկզբնապէս, ամենէն առաջ ճրն էր, կազմին թէ կազմն, ծառն թէ կուտն. կամ որ նոյն է՝ ըստ բիւր, բայ փիլիսոփայից, հանն թէ հաւկիթն, իրենց խնդիրքն և քննութիւնք գեռ այս մեծ հարցման պատասխանը չեն կրցած տալ. և գեռ հաւերը թոցընելով՝ հաւկիթները գլորցընելով առաջ կ'երթան: — Մենք հաւանեալ և հաւատացեալ եմք մոլորական աստուածաշունչ գրոց պատմութեան, որ ամենէն առաջ մեզի ցուցընէ զաիե, զերս՝ իբրեւ ամենածրար մու մը ստեղծուած յանժամանակին Աստուծոյ. որոյ Հոգին՝ իբրեւ հոլաթն համասփիւռ հաւ մը՝ գրգայր՝ ի վերայ անգնդապառոյս տարուրերած տարերացն, իր կամքով և իրամանաւ կոչելով և կոկելով ի զանա, զան մե ու բնութիւն: որով միանգամայն կերպացաւ կազմին առանց կազմի և հանն առանց հաւկիթի:

Մեր սկիզբն այլ այս կանոնով եղաւ. բայց

ազնուագոյն կերպով, մեր ազնիւ քնութեան հա-
մեմատ: Ո՛վ 'ի հաւատացելոց' իր կրօնական և
պատմական ուսմանց սկիզբը չէ լսած չէ սովորած .
բայց անգամ մ'այլ հրաշալի նախամարգարէին
գրոյց գլուխը, և կարգա քու սկզբանգ սկզբնա-
ւորութիւնը, մարգոյն ստեղծագործութիւնը:

Եթէ ուզես, մտացո վրայ հեծած՝ Թոբի մին
չև քու հայրենիք, եղեմական տահմանները, և
դեռ գրախօսին մէջ շիմաած՝ անկէ դուրս և քիչ
մը հեռու (բայց մի մինչև 'ի Դամասկոս')¹, ընա-
րէ գարատափ կամ մորափայր մը. դիցուք Թէ
Ըստ մեր հին Արմանց, (Թերևս և Մերմանց)
լեաներուն մէջ, որ չիմա Պինկեղ կ'ըսուին, և ան-
կէ վերանալով պատմական ժամանակաց սկիզ-
բը, տես նկատէ հան իջած՝ յառաջ քան 'ի Սինա,
և յառաջ քան 'ի Փորեթ' մէկ մեծ Թէթև ու շար-
ժուն բրգան պէս բան մը, իբրև ամպով, ծխով,
լուսով, բիւրեղով չաղուած, որոյ միջէն կարծես
տեսնել մարգկային կերպարանաց ուրուական
մը, որ ծիրանի գառուոյ նման ընդարձակ գիրկ ու
Թեեր շարժելով, և իր ստորոտը եղած կաւային
հողի կոշտ մը քրքրելով յիշաւի քեզի մեզի նման
նիւթական կերպարանք մը վեր կու կանգնէ: Առ-
ջի ստեղծուածներէն տարբեր և ազնուագոյն կեն-
դանուոյ մը կազապար կ'երևի ասիկայ. հազիւ եր-
կու Թաթով գետինը կոխած, ուղղամիտ կու վե-
րանայ երկնագիտակ բողբոսի գլխով, երկու կող-
մէն Թեեր արձըկած, ոչ Թաշելու յարմար, այլ
իբրև փարեղու իրեն նմանուոյ մը հետ, կամ Թե
նոյն իսկ իրեն ստեղծողին՝ երբ ճանչնայ զայն: Տե.

¹ Վասն զի տմար զԱղամ 'ի Դամասկոս ստեղծուած
կ'ըսեն, և անկից, կ'ըսէ մէկն, Աստուած Լեւորը Աղամոյ
Նախին վրայ գրած՝ քէց քանի մը ժամուան մէջ հասց
վԱրարատ:

սածնիս գեռ անկատար կազապար մ'է. անշարժ, անյարգ, անզարգ պատկեր մը, բայց Աստուծոյ պատկեր ըլլալ գուշակուի. կաւակերտ կորմբա-
 փերտ արձան մը, որ կարծես թէ ներսէն կենդա-
 նանալու աշխատելով՝ մանր քրտան կայլակներ
 կու թորէ բոլոր զանգուածէն դուրս, զոր երե-
 կոյեան զովագին հողմին կամաց կամոց ցամքե-
 ջընելով կու ձերմելիցընէ, կ'ամփոփէ. և իբրեւ հե-
 առէն մօտեցընելով աշտիգ՝ հեազհեաէ յայանա-
 պոյն կու ցուցընէ մարդկային կերպարանք. նախ
 եզրպատական արձան մը կարծես զայն, վերջը կով
 կասեան կերտուած մը, յետոյ մօմէ մարդ մը.
 հիմա բուն մարդ ըսել չըսել չես գիտեր, վասն զի
 բան մ'է. բայց ոչ կենդանի և ոչ մեռեալ, ոչ 'ի
 քուն և ոչ արթուն. այլ ոյնպիսի՝ որ ոչ անուռ
 ունի և ոչ ճիշդ պատկեր մը՝ մեր հիմակուան ցա-
 զափարաց մէջ, իսկ հրաշագործ ճարտարապետն՝
 իբր թէ պահ մը կիսկատար թողլով իր ամենէն
 զարմանալի շէնքը՝ կու գիտէ անոր յափաէցու-
 թիւնը, և ծանրութեամբ ու մտածմամբ կ'ուզէ
 այդ կաւեղէն պատկերին ազդել ողորկութիւն,
 քոյն, շարժումն, շունչ, կեանք, զցացումն, բան
 և հոգի. և այս ամեն ըսածներս՝ իր գիտելուն և
 հաճելուն առին՝ կ'ազդին, կ'երեւին իր ձեռակեր-
 տին վրայ... Տես, ինչ շուտ շուտ այդոր ար-
 տաքին երևոյթն կակզած կոկած սկսաւ փայլիլ,
 հեազհեաէ մոմագոյն, մոխրագոյն, շուշանագոյն,
 ծիրանեգոյն, վերջապէս մարմնագոյն. և այնքան
 բարակ ու փափուկ, որպէս թէ թափանցիկ մաշկ
 մը միայն ծածկեր ներքին զարմանալի մեքենայն,
 և իբրեւ ապակւոյ մը տակէ ցուցընէր կապուտա-
 թեւ ջղեր և երակներ... Ահա յանկարծ բոլոր
 իսկ գլխէն ինչուան ուսերը ընձուռեցան արձրկե-
 ցան գունդ գունդ խաւ խաւ փունջեր, բայց իբրեւ
 պղնձի անդրիթ մը վրայ՝ անշարժ են. ազատ ազատ

արշալուսէ մը ծագած առաւօտու պէս յանկարծ կ'երևին բարակ թարթափք և յունից կաժարք, որոց ներքեւը երկու մարգարտափայլ գոգք կան, մէջ տեղուանքն սև ագամանք. — անշուշտ ճանճ ջար, աշտերը. բայց անոնք զթեզ չեն ճանաչեր, քեզի չեն նայիր, չեն շարժիր. սառնամած մը ճակներ են, ծածկուած ակունք են, որ կ'ուզեն լոյս առնուլ և լոյս տալ... Ազիցի՛ ուրիշն լոյսն, անհամբերութեամբ կանչես. եզիցի՛ լոյս ի վերայ այդ պանելի գաստակերափդ. եզիցի՛ դա կ'են. դանի պատկեր Աստուծոյ... Աւ ահա եզն լոյսն կենդանի: — Կու տեսնես, անգրին մարդ կ'ըլլայ. կ'ըլլայ ըսելու ըմբար, կաւէ կաշտապարն՝ Ա. դա՛մ եզաւ: Ի՛նչպէս եզաւ, ուսկից և կաւ այն ճառագայթն, այն գոյներն, այն շարժումն... Ի՛նչ վայրկեան մը, բուպիկ մը, պիկ մ'տուփ պատկեր էր. հիմա անմն է: Այսին դի հրաշա, գործն՝ աստուածային երագութեամբը դպաւ այգոր ճակտին, և մեկէն արձանին մէքենտներն սկսան շարժիլ: Ի՛նչե՛ր գա գանգուր գիտակներն՝ ի՛նչպէս բարդ բարդ կու ծփան. նայլ գա շիկո, բակ շրթանց շարժմունքը, գա զմբոխակ տլաց հրեզէն թաւալմունքը, երկխորշեայ ոնգանց բա, բակ շնչառութիւնը, գա գեզեցիկ գլխոյն հեզիկ պտոյտքը, գա ջաջուռ թևոց թափ տալը, գա գույթ տուող ոտից գոփիւնը, որ ոչ միայն անգրին ի պատուանդանէն կարեցին, այլ բոլոր անմին ներքին ազցուածքէն ուժ առած՝ այնպէս սաստկութեամբ մը գետնին թունց կու տան, որ օդապարիկ գունտէն աւելի լոյս և բարձր պիտի ցատքէր յերկնից միջոց, թէ որ գեւ ճակտին վերայ գրուած շրջար մասն աստուածային. որ իբրև ամենի երիվար մը՝ սանձով, կա՛մ ծխով հող, մով զինուած պատրաստ նաւ մը՝ խայրսիով, գեւ բռներ է զայն. բայց այնպէս մը կ'երևի՝ թէ հա-

զիւ և ոչ ընդ երկար կրնայ համբերել բռնաւածն ։

Իսկ աստուածայեամականն յետին հաճութեան
 ժպիտ մ'այլ աւելով, իր անքննելի ծոցէն կու փչէ
 նորաչին պատկերին վրայ շունչ մ'այլ շունչ բա-
 նական, անխիթ և անապական, որով բուրբո-
 վին կ'ըլլայ կու կատարուի մարգն ։ և հազորդ աս-
 տուածային զարութեան, աստուածային երազու-
 թեամբ մը քանչնալով ինք զինքը, ինչպէս և ուս-
 ափ ըլլալն, փանդամայն ալքով և չրթամբք, թեզք
 և ծնդգք, սրտիւ և բանիւ և հոգւով կու կանչէ՝
 ԱՅՅՈՒԱՆ ԻՄ ։

Ը.

ԲԱԳՐՆԻԱՆԴՍՅ ԿՈՒԻՆ

25 Ապրիլի 775.

« Յախուճա Եփրատայ, 'ի ժաղկազարդ զայել
 և լուծիւնան », ըստ սրբազան երգչին, 'ի ծմակս
 Մաղկոտան և 'ի բարձրաւանդափն Բագրեանդայ,
 հրաւիրեն զմեզ այսօր հայագիր յիշատակք: Ի՞նչ
 գեղեցիկ հովիտ, մանաւանդ թէ ի՞նչ ընդարձակ
 դաշտ՝ ցեալ զարգուք բուսարեքութեան. զոր
 փուսնուցանեն հարիւրաւոր տկանակիտ վտակք:
 Ի՞նչեւո՞ւ 'ի կողից այրարատեան լեռնաշարից և
 Աղթամարայ պարատափին. որք ամեն կողմանէ
 շրջապատեալ մեաջքնեն այս մուսմէ և տաշ
 տանձան հովիտս, իբրեւ 90 մզոն երկայն արեւել
 քէ յարեմուտք, և 30 մզոն լայն 'ի հիւսիսոյ ընդ
 հարաւ. և ժողովելով 'ի գագաճայրն և խառնե-
 լով ընդ գլխաւոր վտակին՝ փու գետանան կ'ըն-
 լան պայծառն Արածոնի, որ է արեւելեան սփան-
 դակ և զուգակից եղեմարուզին Եփրատայ, որ
 'ի բարձր հայոց 'ի գագաթէն Կարնոյ կ'իջնէ. և
 երկուքն այլ 'ի համանուն Մաղկի լեռներէ: Եթէ
 այս մեծ տաշտամեփա հարաւային շրթունքն, այս-
 քին Ապահունեաց (Մէլաղկերտ) և Մաղկոտան
 (Խամուր, Տիառին) լերինքն՝ քնդքուելով անցք
 մը լտային Արածանոյ, անշուշտ գեղեցիկ և քան

զԱյթամար ընդարձակ ծովափ՝ մը կ'ըլլար Բա-
դրեանդ. և թերեւ երբեմն այնպէս այլ եղած
ըլլալը ստուգեն մեզի երկրաբանք։... Բայց դու,
Հայկակ, դու հոս գուցէ աւելի ծաղկահամ կ'ու-
ղես ըլլալ քան երկրաբան. այս հոգիաներուս
մէջ մտած առեւեղ՝ Շահապիվանը կու փնտռես.
մեր հին նախնեաց հետ կու փափագիս նաւասար,
դի աշխարհախումբ հանգիւնները կատարել. բայց
դեռ իրեք շորս ամիս կայ այն ասեկութիւն. ուրիշ
անգամ այլ կու գամք՝ ի Բագրեանդ, որ ոչ սո-
կաւ յիշատակներ ունի։... Բայց քանի մը ամիս
ետեւ ամառուան տաքութիւն՝ հիմիս ծաղկանց գա-
լարութիւնը չեմք գտներ. թէ և այն ասեւնն այլ
ունի իր լեռնաբուսիկ գոյնզգոյն ծաղկներն։

Հիմայ գարնան ծաղկունքն ծածանին փնջիկ փըն-
ջիկ. Թռչունք ձայնեն մանրամշիկք, ըրերն կրկըջան
զովիկ զովիկ. ուր էր թէ ազգային գուանակ մ'այլ
երգեր մեզի զգարուն։ - Ան պահեր գարուն
երգող Հայ գուսանք, ձեռնաւորք և մշակք, սըր-
բամբուս պաշտօնեայք, պատրիարքք և կաթո-
ղիկոսք անգամ. այսքան զգալի և շողափելի բնու-
թեան և վայրաց գեղեցկութիւնն՝ գրեթէ հար-
կաւ երգիչ և բանաստեղծ բրած է զանոնք. գունե
գարուն գովելու համար. բայց Կոստանդին Երզըն-
կադին, իսկաշնորհ, իսկատիպ գուսան ՅԱՍՏԱ-
ՐՈՒԱՆ, յանձն շառնուր ասանկ գրսէն գրգեալ
քերզող ըլլալն, այլ տեսիլք տեսնելով, լցա տես-
նելով առեր է այդ շնորհքը.

« Այնպէս որ, կ'ըսէ, ես ի յիմ խօսից շարեւրն
զարմացայ »:

Եւ այսպէս կ'երգէ զգարուն.

Մեծ գոհութիւն, հարիւր հազար,

Մեզ աւետիք է նոր հասել.

Ան մեզ չընորհի յերկնաւորէն
 Յերկնից յերկիրս ի մեզ հոսել:
 Երկիր էր լի մուծն եւ մըլար,
 Սառն էր կապել եւ պաղ ու քար:
 Հոնց որ չեկար բոյս մի գալար:
 Հիմի՝ ինք նոր է զարգարել:
 Զմեռ ըն բանդ էր եւ խաւար:
 Քարուն եհաս ու նոր քահար¹,
 Ի հոռ ի մենջ գիւշերն աւար:
 Զի արեգակն է մեզ ծագել:
 Երկիրս է մայր աննըմանի,
 Զինչ գեղեցիկ իրք՝ ծընանի,
 Շատ բարութիւնք յինչ սընանի:
 Հոնց որ փոխն գեղեցկացել:
 Երբոր չնչեց հողմքն հարաւ,
 Զինչ արամութիւն՝ յերկրէ տարաւ:
 Հոնց որ չեկայ տեղ մի ծարաւ:
 Աննն են բարութեամբ լըցել:
 Հեզ որտաց ամբ ցօլաբեր:
 Կամար կապի յերկինս ի վեր:
 Հոսէ յերկիր ահեղ գետեր:
 Հաւսար գերկիւր են արբուցել:
 Ի հարսանիք տիեզերաց,
 Ի ցընծութիւն պաշարերաց:
 Քոյնըզքոյնով ցեղք ի ցեղաց
 Մազկունք զերկիր են զարգարել:
 Մովն զըրուրդ առնու սիրով:
 Խաղան զեռունք յերկիր ու ի ծով:
 Ակունքս յորդոր գան պաղ ու հով:
 Ան ի քարեն յառաջ բլինել:
 Ահեղ գոչեն գետերս յուով
 Յորդ ի լերունքս ի վայր գալով:
 Գան ման ի ման ծաւալելով:
 Սիրով ի ծովն երես գըրել:

¹ Իրջանակ տարւոյ:

Խաղան եղունք եւ այծեմունք,
 Իջնուն ի գալստ լ յազրիւրակունք:
 Արեւայրիք եւ անասունք
 Ի կապանաց են արձակել:
 Հաւերըս դան քաղցըր մայնով
 Միծեան ի հետ սաղմոսելով:
 Գայ արտուաթիչն կարգալով:
 Զառաւառուն է բարբառել:
 Աճունն առնուն եւ ծընանին
 Հաւք ու գաղանք լ երկվայրին:
 Զաղք հաւերս ելնեն պարին,
 Ի են մարան երամ կապել:
 Մազկունքըն դան եւ ժողովն
 Ի բուրաստան լ ի բազանին:
 Մէկ մի մըտել ի մէջ ծովն¹.
 Տեան է գեղին այրեր կացել:
 Բլբուն է հաս լտքարբերան,
 Աւետարեր մեծ յարութեան:
 Վարդին է հար կանանչ վերան
 Ար գայ բազմի զերդ հուր վտակել: . . .

Արր բլբունի ե վարդի խաղ բացուի՝ երգն ըստ
 կ'երկըննայ. ապրի՝ Կոստանդին՝ մեր երգիչն.
 Բալլ հիմա հանդի Քնարն, հանդիւն ծաղկունքն
 այլ. վասն զի յանկարծահաս հոգու մը պէս օ.
 րուանս յիշատակն կ'անցնի հովտէս, ե կ'այլա-
 ցունէ զցարուն: Դաշտիս երկու ծայրերէն կու
 ըսուի խոր զգրդիւն մը, ոտնամայն մը, ահեղ
 շնկոց մը. լիւրանց գլխն փռէ խառն ամպեր կ'ել
 նեն, անոնց մէջէն ճերմակ փայլակներ. արեմուս.
 քէն է կամն դիմացի արեուն ճառագայթներովը
 վառվռած արծաթէ հեղեղ մը կու նմանի, որ
 Լուրձը Հայոց գարերէն փութափոյթ թնդալով.

¹ Դեղին լուլան կամ նունուֆար իրային:

կու թափի հոս. արևելեան հողմն եկածն աղիւ սագործաց հնոցէն ելած սեւ ծուխերու պէս կու ծառանայ ու կու ցածնայ... Ասոնք յիրար ըմտեցած՝ մեք մտենանք պատմութեան ճամբով. անցնինք հազարով տարիներ, այսօրուան աճա. կէտին հեռ զուգեմք տարեկէտն այլ, Քրիստոսի 776 թուականն:

Այս նշանակեալ տարիս՝ զերջին տարի է կենաց և իշխանութեան երկու մեծ ինքնակալաց, որք մէջերնին բաժնած են արևելքի քաղցը կամ գծրազոյութիւնը: Մէկն է Կոստանդին կայսրն, անուանի իր պատկերամարտութեամբ և մելութեամբ, որոց յարմար ստացած դարչելի անուներ՝ պահէ մինչև ցայսօր, Կոնստինտ. (.....): Պուլխարաց և պատկերաց հեռ կուտեղէն՝ առեն լուներ արևելք հոգալու և պաշտպանելու հոյատակները, որոց մէջ սեպուէին և մասն մի Հայոց: Իսկ մեկայլն է Էպուսճաֆար Ապտ-Ալլահ Է Մանսուր, զոր պատմիչք մեր Զափր անուանեն, խալիֆայ Արաբացոց, որ ամիրապետութեան հին ամուռը փոխադրեց ՚ի Նորոգեալն Բաղտատ (763), և Կորրոնիմոսի թուլութիւնը տեսնելով իր քանութիւնը տարածեց ինչուան ՚ի Կիւլիկիոս, որով Մեծ և Փոքր-Հայք այլ ընկան իր ընչաքաղցութեան և անգթութեանց տակ, որոց համար շատ մեղադրուած է բնիկ և օտար պատմիչներէ. վասն զի համառօտ ըսելով իր 21 տարուան ու 4 ամսուան իշխանութեան առեն լից կոբուր կողուր մարդ խարդել սպաննել տուաւ, կ'ըսեն. որոց մէջ անշուշտ քանի մը թիւր այլ աղջակից պէտք է ողբալ: Այգպիսի ամիրապետ մը ունող ամիրայք՝ անկէ զթասիրտ չէին կրնար ըլլալ: Իր իշխանութեան առեն Հայաստանի ռաթիկանաց մէջ (վասն զի այսպէս կ'անուանէին Արաբացոց եկեալ կուսակալքն) ամենէն զլիաւորն է

Արգլլա, եղբայր համանուն նախորդ ամիրապետին, որ ընդհանուր Պարսից և Հայոց կողմանց մեծ կողմնակալ էր. և ուրիշ կամաւանայ չքամաններէն զառ՝ այս այլ գրաւ իր հպատակացը, որ մերուքնին անիլեն, և գլուխնին կանգուն ու կէտ բարձր խոյր մը գնեն. այս և ասոր նման պատուէրքներով կու գային ի Հայս ոստիկանք և հարկահանք. (Ինչպէս Սուլէման, Ջալեհ, Ռուհ, Մուսէ, Մուհամմէտ, Ալիտ, Պէքիր՝ Ռաքար ըստ ամբողջաց). որք այնչափ կեղեքեցին աշխարհն, մինչև շատերն փախչելով գետնի տակ և քարայրներու մէջ պաշուքակին, ժամանակին հոգեւոր տերն՝ Տրդատ կաթողիկոս, և Հայոց ազգային հոգաբարձուն Սահակ բաղրատունի՝ շատ անգամ բողոքեցին Արգլլայի. իսկ նա ոստիկանները կու փոխէր, բռնութիւնը կու թողուր, Այսպէս յետ վերայիչեալ Աղիտաց և Պէքիրաց՝ խաւրեց (770) զՀասան-Խան-Քաչապա (որդի Ահադբայ՝ ըստ մերոցս), որ չեալ բերաւ խորտածմաբարսի անկարգ գունդ մը, որոց ըրած լաթութիւններէն քանի մը յիշելով ժամանակակից և ախանառս պատմիչն ('Աւանդ), զգուշելով կ'ըսէ. «պատմել ոչ կարեմք զաղէտիցն պատմաւ» թիւն. մեք այլ այնպէս ընենք, որ արցունքով լիթռնին ապրիլի ծաղիւններն... Բայց ինչ ընէ խեղճ ժողովուրդն, որ ունեցածը բռնահան չար, կահանաց տալէն ետև՝ շունեցածն այլ տալու համար կու ծեծուի, կու կախուի, սառուցեալ լճից մէջ կու ձգուի. ինչ ընէ չին չայսութեան մնացած զինուորութիւնն, որ իր եղբարց գառն հեծութիւնը կու լսէ. ինչ ընեն իրամի և Նախ, իսկանի եկեղեցեաց մէջ այրած նախարարներէն մնացեալ քիւ իջեաններն՝ որ իրենց սեփական պայազատութիւնը այսպէս տակն ու վրայ կու տեսնեն. ինչ ընեն մանաւանդ մեծասիրտ Մա.

միևնեանքն՝ Արտաւազդ և Մուշեղ. որդիք Հըմայեկայ և Հրահատայ. միթէ վերաւորեալ առիւծուց նման միայն մանչէն իրենց աչաց առջև տնայաթափեալ հայրենեաց վրայ. — Զէ, այսպէս չքրին. այլ յուսահատութեան մոռնը մը մանչելով զայրագին սրտիւ, իրենց սրտակցաց ու պատուակցաց մայն տուին. որք, ըստ ասելոյ պատմըին, « եզին զողի՝ ի մեռին իւրեանց, և մեռնաւ « մուխ եզեն յիրս՝ զոր ոչ կտրէին վճարել, վասն « զի նուազունք էին. այլ սակայն լաւ համարեալ « զմահ քաջութեամբ՝ քան զկեանս վտանգաւ « լոր, մեռնամուխ եզեն » : Նախ եռանդունն Արտաւազդ, անվախ, բայց և ոչ առանց խորամանկութեան իրեն հին նախնոյն՝ Գայլ-Վահանայ, յանգգնորէն ցնաց ի մայրաքաղաքն Հայոց՝ ի Իսլին, ուր արարացի ոստիկանին փոխանորդ զբրավար մը նստէր, և գրեթէ անոր աչաց առջև իր սակաւակիւ գունդը ժողովելով՝ սկսաւ զինքը զրահել պատերազմական պատրաստութեամբ, համբաւելով՝ թէ թշնամեաց գեմ պիտի երթայ : Արարացի զորավարք՝ իրենցմէ հաւատարիմ կարծելով զնա, միանգամայն և լուզելով իրենք զիրենք վտանգել, թերևս օրնեցին այլ զինքը զինելու. և իբրև յառաջամարտիկ գունդ բանակի՝ Թողուցին իրենցմէ զատուելու : Արտաւազդ մեկ մ'որ խարուած բանակին բազմութենէն գուրս ելաւ, մեկէն վազեց գեպ ի հիւսիս՝ Նիրսի գաւառ, անկէ. Վրաց ամուր և ազատ կողմերը երթալու. այն ատեն այս գաւառս գեռ իր Անի բերդը իջնանանիստ չէր ըրած, այլ կ'երևի թէ հիմակուն Ռուսաց իջնանանիստն և ամուր բերդաքաղաքն Աիւմրի՝ էր զլիսաւոր տւան մը, ուր անիրաւ հարկահան մը նստէր : Արտաւազդ աւոր ըստ անիրաւութենէն թերևս ոչ ըստ պահաս անիրաւութեամբ մը մը վրէժ պահանջեց. ըս.

պաննեց. և ժողոված ստակները յափշտակելով՝
 գնաց Վրաց կողմը, միաբանեալ իշխանազանց
 հետ մեկտեղ: Արարացւոց աշխերն բացուեցան.
 մեկէն նախնի ոստիկանն ինքն մեկը զօրապետ դնե-
 լով և իրենց ծառայութեան մէջ եղող Հայոց
 սպարապետ Սմբատն այլ մէկ տեղ առած՝ Ար.,
 տաւաղգայ ետեւէն ընկան, ինչուան Ախըջխայի
 կողմերը յարձընելով. բայց հազիւ քանի մը կտոր
 բան կրցան աւարել, և յետ դարձան. վասն զի
 Արտաւաղցեանք ինչուան Ագերացւոց երկիրը
 (Աւարա) ցացին, և այն տեղւոյն ու մօտի Վրաց
 դաւառաց տիրեցին: Իսկ Իպն-Քահգապա ոստի-
 կանն՝ ուրիշ բան չկրցաւ ընել, բայց եթէ առջի
 անգութ հնարքը բանեցընել, այսինքն՝ դարձեալ
 ամեն զի հարկահաններ զրկել. որք պժգալի պի.
 ծակներու պէս ելան ժողովրդեան շնացեալ վտա-
 տակը ուղեւորութիւն քամելու. բայց այս անգամ
 շատ յաջողեցան: Վասն զի եթէ Արտաւաղց հե-
 առ էր, մօտ էր Սուշեդ. որ նախ իր երկիրնե-
 րուն մէջ մտածները հաշտեց, և բռնութիւն չ.
 նողներն այլ բռնաբար սրով գտտեց. և պահ մը
 իր ընտանիքը Արտախաձորոյ մօտ Արտազերից ա-
 մուր բերդը ապահովեցընելով, ելաւ անկէ 60 կրա-
 րի՝ առած հետը, մօտաւ այս մեր եղած Բոգ-
 րեանգայ դաւառը. ուր Էպու-Մանուր՝ փոխանակ
 հեղարար ծաղիկ քաղելու՝ բռնաբար հարկ կու
 պահանջէր. զնա այլ անոր մարդիկներն այլ կոտ-
 րելով՝ փութորկի պէս յառաջ անցաւ. իսկ ծխա-
 հաշած պիծակներն՝ ահով գողով սխտան ծակե-
 րու մէջ քաշուիլ. որով համարձակութիւն ա-
 ռին նեղեալ և լկեալ փախստականք Հայոց՝ դա-
 լու և Սուշեդայ պղտիկ գնդին խառնուելու. ո-
 րուն համբաւն և սարսափը չորս զի սարսնե-
 ցաւ. բայց զօրաց քիչուորութիւնն այլ իմանա-
 լով՝ ոմանք ի թշնամեաց սիրտ ըրին մեկէն վրան

հասնելու և Թերևս մեկ հարուածով վերջընելու իրենց արդէլք և տատակիչ եղողը: Իսկ այնպէս գազանացեալ Մամիկոն մը բռնել՝ շատ գժար և վաանդաւոր փորձ էր: Այսպէս փորձեցին նախ 200 արարացի պատերազմողք, որք Կարնոյ քաղաքէն (Էրզնրում) ելան, ալեկ զինուած և զրահուած, իջան ի Բասեն, գալու ի Բագրևանդ, գիշերը վրայ հասնելով՝ մասն Խարս գիւղը, (Թերևս Մժնկերոյ մաս), և անոր այդեստանեայց մէջ փռուեցան, այդեաց պատերը իրենց պատնէշ կարծելով: Իմացաւ Մուշեղ, և հետը քանի մը կորիճ առած՝ գիշերանց հասաւ հոն, և որով հետեւ այդ պատերը հիւսած չէին՝ այլ միայն քար քարի վրայ գիլած՝ ցանկի մը պէս, անոնց տակ նստող և պառկողներուն վրայ փլուց, հոն կապուած միանն այլ խրտելով՝ սկսան իրենց տէրերը կոխկռտել: Գիշերուան, միերուն, պատին փլչելուն շփոթութեան հետ մեկտեղ՝ ներս Թափեցան Մուշեղեանք: Աղածն յայտնի է. Թերևս ոմանք յայլազցեաց կրցան՝ մերկ կողոպուտ փախիլ ազատիլ, քայլ շատերն այն քարերուն տակ քնացան, մնացին:

Հապիւ քիչ մ'առեն կրցաւ Մուշեղ հանգիստ առնուլ իր ամրոցը, վասն զի այլազցեաց ազալտին կու գտար: Իրենայ կողմեակալ զօրավարն իր պահապան զօրաց մէջէն չորս հազար կորիճ՝ միաւոր ընտրեց և յանձնեց Էպու-Նէճիպ զօրապետին, որ երկուայ ջարդէ ջնջէ ապստամբները: Նէճիպ իր գունդը անոնց երազընթաց տառիկ միերուն պէս թոցընելով հասարակաց գուրան քամքէն, յԱյսարատայ ի Կոգովիտ, անկէ ի Բագրևանդ հանեց, և եկաւ անոր գլխաւոր շինաւանին մօտ, որ և Բագաւան (Իւլ-գիլիսէ): Այս աւանին մօտ, այս Արստանուոյ նախընծայ վտակաց եղերք, այս մօտիկ Նարտա լէրան շքին

տակ էր. որ անկէ 400 տարի առաջ ուրիշ Մուշեղ մը, Քաջօրով Մուշեղ, Շապուղ արքայից արքային տնիզ բանակը ջրուեց. բայց այն տանն Հայ-Արշակունի Թագաւորի մը ամբողջ զորաց սպարապետ էր. և յանական գունդ մ'այլ մարտակից ուներ, և Մեծ Ներսէս մը բազմատարած ազնւաւոր: Անկէ 200 տարի վերջ՝ ուրիշ Մուշեղի մը վրայ գալով՝ անցաւ Բագրևանդէն Խոսրով Անուշրեւան, և կտարեցաւ 'ի Մուշեղայ Նիւրառ գետոյն վրայ: Իսկ այսօր տանց Թռանց Թռան իրաւատեանն Մուշեղ՝ 4000 արարացի սպառազէն ձիաւորաց զեմ ուներ 200 Հայ. քըտանի զեմ մէկ միայն. սակայն ունեցածն բաւական եղաւ իրեն: Ասոնք յարձելեցան եկողներուն վրայ. չփոթեցին, ջրուեցին. շատերը գետին փռեցին, աւելի շատերը փախուցին. փախստականաց ետեւէն ընկան. որով Ծամբայ հալածեցին զեւս 'ի ՚հախա, ինչուան Արագած լեռան ոտքը. շատերն այլ Ծամբուն վրայ փոխելով, և անոնց հետ զորովարներն ալ. և աւարներով ու ձիոց երամակով յաղթական դարձան: Այլազգեաց մնացորդքն հասան 'ի Ռուին. բոլոր քաղաքը 'ի դող, 'ի սուգ, անկէք և նզովք շարժեցին. և արեւելս ահ ընկաւ մէջերնին՝ որ կարծէին թէ ամեն զանե Մուշեղը ներս կու մանէ. և գրեթէ չլստահանալով քաղաքին ամբուսթեանը՝ ներքին ամրոցը քաշուած սփեցան:

Այս անահնկուղ և գրեթէ անհաւատարի յաղթութիւնն և յաջողութիւնն, և այն ահարկու Արարացւոց ահարկէ ըլլալն՝ կրնայ գուշակուիլ՝ թէ երկայն տանն 'ի վեր ընկնած ժողովրդեան մը ինչ ազգեցին. ինչպէս համբաւն հռչակուեցաւ. ինչպէս գլուխներ տարցան՝ խելապատակէն այլ 'ի վեր, մինչև խոհմութեան և նախահոգութեան ձայները չլսեցին. և զիրար գրգռելով պառ-

չաձնէն վեր բաներ մտածեցին. մանաւանդ չափա-
զանց բորբոքեալ ճգնաւոր մը, աւելի սրտին հար-
ցընելով քան Աստուծոյ, զամենքը կու յորգորէր
և քաջալերէր, և իբրեւ տեսիլք տեսած հաւանե-
ցընէր, թէ արգարեւ ազգին բազցն հասած է. մի
տարակուսիք կ'ըսէր, ձեր մէջէն մէկն բաւական
է հազարի գէժ կենալու, երկուքն՝ լիւրուց գէժ:

Յիրաւի շատ գծարէր ուսմկաց՝ (յես տեսնելու
որ 200 կարիճ 4000 ոպառազէն շնծեալները վա-
նեց) այս գիպուածին մէջ՝ սրբութիւնը և ստու-
թիւնը իրարմէ որոշել: Բայց ոչ միայն ռամիկ
մարդիկ և առանձին իշխանք միարանեցան, այլ
ինչուան Սմբատ բագրատունի սպարապետն այլ
հաւանեցաւ Թողլու զԱրաքացիս և միարանելու
ընդ համազգեացն: Այս բանս յազմութեան մը
չափ արժեց միարանելոյ. բայց մեծագոյն յազ-
մութեան մ'այլ կու փափագէին. այսինքն հա-
ւանեցընելու զԱղստ, նախայիշեալ Սահակոյ իշ-
խանապետին որդին. որ շտփաւոր տարւոք, և
տարիքէն աւելի փորձ հռչակեալ խելացի մարդ
էր. որչափ այլ հայրենեաց փառքը փափաքէր,
այլ աւելի անոր ապահովութիւնը կու պահան-
ջէր. կ'իմանար կ'իմացընէր այն ճգնաւորին շա-
փազանց նախանձաւորութիւնը, և կ'ըսէր իրեն
եկող իշխանոց և յորգորչոց. « Ա՛յ հայրենա-
սերք, զոչչ կեցեք. քաջ էք և եռանդուն, բայց
աւելի շու և իմաստութեամբ գործել և մեղմե-
տալիներուն փորձը քննել. կամք և կարողու-
թիւն միշտ շին կրնար իրարու հաւասարիլ. մէկն
'ի մեր մեղքն է, մեկայլն ոչ. շուտ և անակնկալ
յաջողութիւնք՝ երբեմն մեծագոյն անյաջողու-
թեանց պատճառ կ'ըլլան: Դանի մը հարկահան
և զօրավար զարկիք, քելով շատերու գէժ կե-
ցաք, և երթալով կու յուսաք շատեալ. սակայն
ինչուան մըչափ կրնանք թաղմանալ, ինչուան երբ

միտգունդ մեալ, 'իւն Արարացոց մեծ զօրա-
 վարն 'ի 'Իուին է. գեռ 'ի Կարին ուրիշ մեծ զօրա-
 վար մ'այլ կայ, գեռ շատ բերդեր անոնց մեղքն
 են: Աթէ բերդերն այլ առնուք, էթէ Հայաստա-
 նի մէջ եղած զօրքն այլ հալածէք, գեռ գժուա-
 րութիւնը քիչ մը կ'ուշացընէք, վտանգը կը մե-
 տեցընէք: Ինչ պիտի ըլլայ մեր բովանդակ գունդն
 Լ'միր-է-Մումինայ տերութեան ծովածաւալ և
 ահաւոր զօրութեան գէմ: Ո՛ր աղջ, որ տերու-
 թիւն կրցաւ կամ կրնայ անոր գէմ կենալ: Յու-
 նաց տիեզերական ինքնակաշութիւնն այսչափ ան-
 դամ կ'առնելով՝ չկրցաւ իր կորուսած երկիրներն
 'ի մեղք ձգել, ահա կայսրն Կոստանդին՝ որ մի-
 նակ առիւծներու գէմ էլլելով՝ սպաննեց, տե-
 սէք ինչպէս սարսափած՝ Թող կու տայ որ ամբ-
 րապեան կոխէ իր սահմանները: Ինքն ծռիւ ու
 ցամաքը բաւական ամուր լիգաներ այնպիսի
 Թշամույ մը գէմ, դուք ինչ բանի վրայ դրած
 էք մեր ապահովութիւնը: Արդ եթէ կ'ուզէք
 ճշմարտապէս հայրենեաց օգուտը, ինչպէս և ես
 ամենայն սրտիւ, հանդարտօրէն մտածելով կե-
 ցէք տեղերնիդ, և ջանացէք իմաստութեամբ դար-
 ման տանիլ եղած և կրած լարեաց: Ապա Թէ ոչ,
 ինծի կ'երևի, Թէ կամ յետ միասակար փորձոյ՝
 պիտի յանձն առնուք կորակոր նուաճիլ մեալ
 տեղերնիդ, կամ յուսահատած՝ միայն զմեզ ապ-
 րեցընել ջանալով՝ ինքնակամ Թողուլ հայրենիք,
 առն տեղ և վաստակ, մեր հարց քրտիքով ժա-
 ռանգած բարիքը, մեր նախնեաց հաւատքով
 կանգնած եկեղեցիները, և մեր ծնողաց գերեզ-
 մաններն այլ՝ առեւտաց ոտից կոխան, և երթալ
 'ի Ծառայութիւն կայսեր Յունաց, և պանդխտու-
 թեամբ կեանքերնիդ մաշեցընել: Աւ կամ, որ
 շատ վախնալի է, շուտ կամ ուշ՝ մեր Թշամույ
 մեղքը ընկնալով՝ չարաչար մահուամբ պիտի

Այս և այսպիսի բանք բաւական չեղան այն սաքցած գլուխները զովացընենլու. Թողին զԱլտա, և եկան իրարու հետ գալինք գնել. խոր. հուրդ ընել. հնարք մտածել. այլ ինչպէս շատ անգամ պատահած է և հապառահի այսպիսի գիպուածոց մէջ, չկրցան միաբանիլ մէկ գործոյ վրայ. ոմանք իրենց երկիրը քաշուեցան, ոմանք ամուր բերգերու ապաւինեցան: Ամենէն տաք գլուխներն որ Մուշեղայ հետ միաբաներ էին՝ զի. նուոր և ռամիկ, 5000 հոգի գումդ մը եղան. Դուինը Թողուցին. գնացին Կարնոյ քաղաքին վրայ. զոր քանի մը տարի առաջ Ալիտ ոստի. կանն առեր էր ՚ի Յուճաց և լաւ ամրացուցեր. Թերեւս հիմա մէջը բաւական զօրք լիար, չէ Հայոց Թուոյն՝ այլ ոգւոյն գէժ կենալու. բայց պարիսպներն բաւական զորաւոր էին. բոլոր այն տարի (774) ժամառան սաստիկ սառամանիքնէ. ընն այլ չւանձրանալով՝ Հայք պաշարեցին կե. ցան քաղքին քով: և մեծամեծ մեքենաներ կանդ. նելով՝ հաւ ծեծէին պատերը. և քանի մը ծակ բանալով՝ կրցան քիչ մը քար Թափել ՚ի ներս և քանի մը մարդ սպաննել. բայց աւելի սովով հաւ նեղէին քաղաքը. որ և անձնատուր ըլլալու վրայ էր, երբ յանկարծ մեծ մրրիկ և զորաւոր հարկ մը հասաւ Հայոց վրայ: Ասոնց հեռանալը յԱյրարատայ, և ոմանց այլ իրենց բերգերը քաշուելէ տեսնելով Դրուճեցի արարացիք, սիրտ առին, լորս կողմէն այլ ժողովեցան, և սկսան այրած սրտով ու ծարուած սրով մտակայ գաւառաց մէջ պաշտիլ, և շատ աշխնահեղութիւն ընել. բայց ապստամբները նուաճելու համար ստիպուեցան ամեթով՝ եղածը իմացընել ամիրապետին: Աս վրէժխնդրութեան յարմար առիթ գտնելով, անմիջապէս միջէն ընարեց Խորասանիկ կարիճ. ներք, 30,000 հոգի, միով և զրահով ազէկ մը

պատրաստած, և յանձնեց Լեմբ խղճութանոյիչ փորձ և հոգեկաւոր զօրավարի մը մեղք: Որ և հարաւային հովերէն առաջ անցաւ Ասորեստան, և Աղմենաց կողմերէն գալով մտաւ 'ի Խլաթ մեծ քաղաքն. ժողովելով հաւատարիմ մարդիկ՝ ա. զեկ մը քննեց տեղեկացաւ Հայոց պատրաստու. թիւնը: իրչափ հոգի միարան և ուր ըլլաւին, և ինչ ոյժ ունենաւին. զոր 'ի հարկէ շատ քիչ և խորե ոյժնչ գտաւ իր բանակին բազմութեան և կողմութեան համեմատելով: Հոն 'ի Խլաթ էր այն տանն խոհական իշխանն Աշոտ. և տեսնելով իր հայրենեաց վրայ եկած շարիքն, և իր խրա. տած իշխանաց անհաւանութիւնը, սիրան կ'ոյ. բեր կու հալեր, առանց կրակը գուրս տալու. մա. նաւանք որ պիտի ստիպուէր Արարացւոց գոր. ծակից ըլլալու իրեն ազգայիններուն գէմ: Ան. հեարին տաքնապին մեջ առանց տանն կորսընցը. ներու ամենայն ծածկութեամբ իմացուց իշխա. նակցաջը՝ Լեմբի պատրաստութիւնը. և ահա ժա. մանակն է. կ'ըսէր, ցուցընելու մեր խոստացած հաստաաղութիւնը, կամ իրարու պաշտպանու. թեամբ մեանելու: Առջի խրատուն մտիկ չբրին գաշնակիցը, ետքինէս կասկածեցան. կարծեցին որ Աշոտ Արարացւոց հաւատարիմ մեալոյն՝ զի. բնիք խարել կ'ուզէ և հեռացընել 'ի Խլաթայ. և մաքերնին գրին Կարնոյ պաշարողաց նման՝ այս մեծ քաղաքս այլ տանուլ յայլազցեաց: Համա. զասպ Արմրունեաց իշխանն զլուխ կեցաւ, հեան առաւ Վասպուրականի զօրքերէն զստ՝ Ամասու. նեաց զունդն այլ, Ամրաա սպարապետին Աշոտ եղբոր գունդն այլ, և ելաւ երթալ Վանայ ծո. վուն հիւսիսային արեւելեան կողմը՝ Արմէշ բերդ. աւանին վրայ, ուղեւով հիմնայատակ ընել. ան. ցած տեղերէն ռամիկ հեռեակ մարդիկ այլ կու ժողովէր կու խառնէր զօրքերուն: Արր հասան 'ի

Բերկրի, Խլաթէն Հայ մը եկաւ նորէն իմացընելու թէ Էմբ զօրավարն մօտ է երեք թիւր և աւելի զօրքով: Համազասպ հպարտացեալ՝ զայս այլ նենգութիւն կարծեց, և փոխանակ պարգևելու՝ պատժեց լրարերը, և առաջ անցաւ հասնելու յԱրձնչ: Ասոր բնակիչքն այլ իմաց տուեր էին Էմբայ, որ բազմութեամբ զօրաց ծածուկ ճամբաներով եկեր ապահով տեղ մը դարաներ էր, և հազիւ թէ Հայք սկսան Արձնչի բերդը ծնծել: Արարացիք դարանէն ելլելով վրանին ընկան, և անդէն անշմուտ հետեակ գնդին մեծ մասը խար. գեցին, որոց ոմանք այլ փախչելու ատեն ծովը թափեցան. և այսպէս անխոհեմութեան զոհ ե. զան 1500 անպարտ մարդիկ. անոնց հետ իրենց առաջնորդ լորս ազնուական իշխանք այլ. մեա. ցեալքն փախստեամբ ցրուեցան: Այս պատա. հարս եղաւ ապրիլի 16ին (775): Արարացիք զա. նոնք երկար միջոց հաշածեցին ետե՝ դարձան ան. կէ մէկայլ ապստամբները փնտռելու. և Խլաթու և Մանազկերտի դուռաներէն վեր փութալով թափեցան հոս, ՚ի Բագրեանդ:

Ահա այս էր այն հեղանման սև ծուխն զոր տեսանք յարեկից. որ և կոխելով այս ծաղկա. զարդ վայելչութիւնները, գետոյս ողբերականց քով՝ Արշնի ըստած գիւլը իջան. և դադրեցան զենքերնին սրելու և մահու գործիքները պատ. րաստելու: Իսկ արևմուտքէն փրթած փոքր ար. ծաթափայլ հեղեղն՝ էր Մուշեղեան գունդն Հա. յոց, որ պաշարէր զքաղաքի կարնոյ. և յանկարծ ըսեց Արձնչու կոտորածը: Սեա այնչափ երկայն համբերութեան, պզտի գնդով մը այնպիսի մեծ քաղաք մը պաշարելու և վտանգելու, որսը բռնելու ատեն՝ ստիպուիլ թողուլ, ո՞րքան ծանր, մըքան սրտակոտոր էր: Այլ ուրիշ հնար չկար. ահռանքն կրճտելով դարձուցին երեսներն ՚ի կար.

նոյ. բայց ուր երթան: -- Արհու Քամբայ կար
 զիմացնին. մէկն և ուսուցիչացնին էր՝ Արտա-
 լազցայ բռնածն, անցնիլ երթալ յարևմուտք և
 ՚ի հիւսիս. Յունաց կողմը մտնել, և յետ այնքան
 նեղութեանց՝ գոնե ապրիլ և հանգըիլ: Իսկ մեկ-
 այլն՝ կորիւնը կորուսած առիւծուն Քամբան էր.
 զօրաւոր թշնամեացը վրայ գահնալ և յուսահատ
 կատաղութեամբ զարնուիլ, ըլլայ ինչ որ ըլլայ:
 Աւ այս ետքինը ընտրեցին այն զայրասիրտ ըն-
 կերակորոյս առիւծքն: Կարնոյ լերանց գարերէն
 Թափուիլ ՚ի Բասն, և անիկ այլ Աուհաւ լերանց
 (Քեօտ տաղ) կանակէն ընկնիլ ՚ի Բագրևանդ,
 քիչ օրուան քիչ ժամուան գործ մը եղաւ իրենց.
 հոն այլ չգաղթելով, ոչ թշնամուոյն բազմութիւնը
 ուղեցին քննել, ոչ անոր շարժելուն սպասել,
 այլ գարուդուր գեանի մը վրայ արձըկած հրա-
 գունտի պէս ցատքըսելով առաջ եկան, և փո-
 խանակ թշնամեաց սպասելու՝ իրենք անցան գե-
 տը: Թշնամեաց ահեղ բազմութիւնն և աւելի ա-
 հարկու պատրաստութիւնն, արարիկ երիվարաց
 վազն ու փոխնն, լուսնանիլ վրանաց և դրօշուց
 շարժիւնն, խառնալուր աղաղակն գոչումն, և պա-
 տերազմական գործեաց և թմրեաց օրատումն,
 փոխանակ զիրենք վախճընելու, այնքան աւելի
 կատաղեցուցին բոբոզեցին, որ Արաբացուոց բա-
 նակէն քանի մը հարիւր քայլ հեռի՝ Թողուցին
 ոչ միայն իրենց բռնեցրը, այլ և ձիանքը. հեռա-
 կուց աւելի ազատ և համարձակ կրնային հայկա-
 կան սղեղները քարշել հեռունն, ու մտանց
 Թուր ու նիզակ շարժել: Արկայն Քամբուն յօգ-
 նութիւնն այլ չէին ուղիւր մօտիկ ընել, եթե գիշե-
 բուան սեւաւ վարագոյրն երկու քանակաց մէջ
 չկախուէր: Անոր մէկ կողմը 30,000 սպառազէն
 Արաբացիք, մեկայլ կողմն 5000 հեռեակ թե-
 թեւազէն Հայք անցուցին, ինչ հոգւով, ինչ մը-

աածութեամբ՝ ապրիլի 24էն 25 մանող միջոցը, կրնայ գուշակուիլ քան թէ գրուիլ: Առաւօտն հազիւ թէ ծագեց՝ Հայք անհամբերութեամբ նետուեցան բազմութեան մէջ, սաստիկ կոտորած մը ըրին. սրընթաց հեծեալներուն մէկ մասը հաւածեցին հեռացուցին. բայց վերջապէս իրենք այլ յօգնեցան: Արարացիք որոմտեալ և զանահար յետ դարձան, Հայոց նախարարներէն մէկ քանին՝ (որ ռապիին պէս հետեւեի չէին) քշեցին իրենց Խորաներովը. Հայոց ռապիին այլ, յետ քաջուեցաւ. այն առեն Արարացի հեծելաց եկաւ վերժիռնգրութեան կարգն. . սկսան կոխկըռտել դէմ դնող հետեւեի Հայերը: Ասոնք իրրեւ երկայ, նաշար ալիք՝ աւելի մեծ և երկայն ալիքի մը ծածկուելու թաղուելու առեն, վերջին անշնարին Ծիգ մ'այլ ըրին. յետին յուսահատութեան կամ յուսոյ մայն մը վերուցին. իրար զիրար կանչելով և սիրտ տալով. « քանի որ թեկնծուս վրայ ե գեռ քիչ մը ուժ կայ, կ'ըսէին, պէտք է թափենք մեր հայրենեաց և եկեղեցեաց վրայ. ողջ ողջ երես դարձնել և յետ դառնալ՝ անկարելի » ըլլայ մեզի. մեռնիք զէնք ի ձեռին, քան փախ խլատեամբ ապրինք »: Աւ արիւնոտ աշուրներն մէկ մը երկինք տանելով, մէկ մը Բագրևանդայ պաշտպան Ս. Յովհաննիսի, կանչելով ու գոռալով նորէն յարձընեցան, և տեղամ մ'այլ իրենց. մէ մեծ և ուժով ալեաց վրայ ելան. միայն հաղար հոգի մնացեր էին միագունդ՝ երկու երեք ըիւրուց դէմ. զոր վերջին անգամ մ'այլ քշեցին: Իսկ ասոնք այնպէս զարհուրեալ շփոթեալ էին, որ չէին գիտեր թէ մարդսն հետ, հրէից հետ, թէ հրեշտակաց հետ կու պատերազմին. և իրաւ թէ սուտ՝ իրենց շփոթութիւնը ծածկելու համար, յետոյ կու պատմէին, թէ մենք Հայոց գընդին հետ կու տեսնէինք երկնաւոր զօրքեր, պա-

պատներ և երեցներ, որք աւետարանեք և բուր-
վաւոք կ'առաջնորդէին անոնց: Անշուշտ այսպէս
տեսան ինչուան որ Հայոց վրայ զէնք շարժելու
ոյժ չմնաց: Այն ատեն թիւն յաղթեց. և երբոր
գիմակաց չցտաւ՝ արաբացի գունդն յաղթական
եղաւ: Տարիէ ՚ի վեր անգագար կառուող և վազող՝
3000 Հայք իրենց նիզակաց վրայ երես ՚ի գետին
Արածանուոյ ծաղկանց մէջ փռուելով՝ արիւնով
ներկեցին ապրիլի երանդ երանդ փռոցը: Հոն եր-
կու բարձր ծառոց պէս ընկան պարագլուխք նա-
հատականք՝ ինչուան ետքը իրենց խոսամանն և
քաջութեան հաւատարիմ մնալով, Մուշեղն մա-
միկոնեան և սպարապետն Սմբատ. անոնց հետ
նաև շատ մեծատու միկ նախարարներ, ինչպէս
բազրատունին Սահակ, գնունին Վահան-՚իտը-
նակ, և Սամուէլ մեծ նախարարն Մամիկոնեից,
որ տարւոք գեռ երխասարգ և գեղեցկութեամբ
տնուանի, ծաղկանց մէջ ծաղիկ, և իր ընկերա-
կըցացն հետ յիրաւի գարնան ամեն զարդերէն ա-
ւելի սրտառուչ կու փայլէր՝ իր վերքերէն բոցած
վարդերուն մէջ:

Աթէ այն յիշատարին քիչ մը արտորնոք տե-
սած և չփոթած տեսչեանն համեմատ՝ փառաւոր
վախճան մը շունեցաւ պատերազմն, սակայն և
ոչ բողբոջին անգուտ մնաց: Թէ և գործն քիչ
շատ սագտանելի ըլլայ անաշու գատաստանի
առջև, չիկրնար անտես ըլլուիլ այնքան քաջու-
թիւն, հայրենասիրութիւն, կրօնասիրութիւն
այլ: Իսոյց ազգանախան՝ միաբանութիւննին ա-
ւելի գովելի կ'ըլլար՝ եթէ ըստ խրատուն Աշոտոյ
շորժէին պատերազմն առաջ, կամ պատերազ-
մի ատեն. և կամ թէ յետ պատերազմին՝ Արծ-
րունին Մեհրաւման շտպաններ քաջին Մուշեղայ
երկու որդիքը (որք իրեն ապաւինելու էին), իբր
թէ հայրերնին եղաւ պատմաւ այնքան մարդկան

և իր հարազատաց կոտորածին։ Իսկ Արարացիք որ այն գունդը կոտորեցին, և Բագրևանդայ դաշտաց վրայ անթաղ թողուցին, ու սկսան շորս դի աւրել և աւարել, իրենց կորուստներն այլ չէին կրնար ծածկել, և ոչ իշխել շատ հեղ այնպիսի փորձեր փորձելու։ Իմր՝ իբրև յաղթական՝ ամիրապետին երթալու ատեն՝ շտապար ցաւերով բռնուած մեռաւ ի Պարսկաստան. քանի մը ամսէն ինքն ամիրապետն այլ նոյնպէս վերցունցաւ. յաջորդ տարին՝ պատերազմին մէջ ընկնող Ալմրաա սպարապետին որդին Աշոտ, սկսաւ նորէն Արարացուոց էտեէն ընկնիլ, և երկիրները ազատելով՝ Անի բերդը ամրացուց, որ յետոյ իր ցեղին Թագաւորութեանն ակօսու եղաւ. և որ մը ազնվք ընելու ատեն՝ Թշնամիներէն պաշարուած, ազնվքը յթողուց, այլ լմանցընելէն ետե՝ ելաւ զարհաւ զանոնք, և զլեւաւորնին՝ Լիպառուն Արդլլայն՝ երկու կոտոր ըրաւ։ Ասկէ ետեւ եկող ոստիկանք սկսան զքուշութեամբ վարուիլ Հայոց հետ, մասնաւոր Հարուն Էլ-Մեյիտ, որ ամիրապետ ԸԼԼալէն վեց տարի առաջ (780) Հայոց և Պարսից մեծ ոստիկան գրուած էր։

Այս է Բագրևանդայ ըսուած կռիւն. զոր կարմիր արձանագրութեամբ նշանեցէ Հայադիրն յ'18 ահեկանի (25 ապրիլի) 775 թուին Քրիստոսի։

Ս. ԹԷՈԴՈՐՈՍ ՍԱՀՈՒՆԻ

44 Մայիս 296.

Ահաւասիկ հասաւ մեզբակաթն Մայիս, գե. զեցեազայնն յերկոտասան հարազատս տարւոյ, գոնէ մեր հայրենեաց և անոր նման աշխարհի մէջ. ուր այս ամիսս՝ հայագիր՝ հայկագիր՝ Մա. րերի անուամբ հեղիկ նազիկ կու պարէ ի բլուրս և ի բարձունս, բոլորովին կանաչ ու գալարա. զցեստ. ձեռքն ու ծոցն, գլուխն ու գոտին՝ փունջ փունջ գոյն գոյն ծաղկներով լցուած, որք իր թէ. թէ գարշապարաց կոխած տեղէն կարծես գուրս բոցեն. արծաթալիք ազրերակունք կանչեն կրք. կրջան. ծաղկափետուր թռչնիկք երգեն պարեն. թէթէթաթիկուլք և այծեմունք սալին սուրան. հոտաւոր հովիկք և զով զեփեռոիկք ծոպ ծոպ ծամերնին ծածանեն, երբ հովտէ հովիտ ցածնա. լով բլրէրլուր ցառքելով՝ անցնի վազէ բամբիշն բարձանց Հայոց՝ մրազարգն մարերի. Անոր չողա. կաթ լողոյի ընչէն՝ ծաղկուներն վառ վառ չողո. զան. պաղունք խայծ խայծ խանձին կարմրին. և եթէ մայնն անուշիկ հասնէր ակընջիդ... Ահ, երգն հայկածնին մարերեայ՝ Հայոց հովասուն բարձանց վրայ. հազար տարիներ առաջ. երբ իր ազգն տէր ու ժառանգ էր լալուր իր աստուածա.

պարզեց երկրին, այն աստիճան մտազարդ մարե-
րեայ երգն այլ իրեն նման անեման էր. մեր նոր
լսած երգերն՝ ինչպէս չոր տերեւ մը վարդի գի-
մաց՝ չէին կրնար կենալ. ոչ մեր գուսանք և ոչ
ստար երգիչը կրնան անոր արձագանգներն ար-
թընցընել բարձր. Հայոց պաշտնձաւաց միջ. և
Թէ Խաչակիի մը, Ժայռիի մ'ուզեմք երազել, Թեր-
ևս միայն Բեթեղայ ըլուրներէն լսուածն վայելէ
մեզրարեւրանն մարերեայ. որ Թուի՝ Թէ գեւ Ն.
փրատայ երիտասարդ վտակներով ծաղկած ծա-
ծուկ ծմակէ մը կ'երգէ. « Ահա Ժմուռն անց. ան-
« Ժրեք անցին և գնացեալ մեկնեցան. Ծաղիկք
« երևեցան յերկրի մերում. Ժամանակ եհաս հա-
« ասանկը. Ժայն աստրակի լսելի եղև յերկրի մե-
« րում. Թզենի արձակեաց զբոզոյի իւր. որմք
« մեր ծաղկեալք ետուն զհոտս իւրեանց :...
Անուշտ եւանդուն սիրտ մը հոս լցագրեւով՝ ըջ-
մայլած, հոգեւունջ երգչին հետ ուզէ հրաւիրել
անծանօթ մերձաւոր մը, սրբազան գեղեցիկ մը,
ազաւնակերպ հեղագէժ մը... « Ընդ հովանեաւ
« վիմին : — Այո, Հայագիրն այսօր կու տեսնէ,
կու յայտնէ այգաթիսի մը, անծանօթացեալ ա-
նուամբ և տեղեալ. որ ահա հանգչի ընդ հովա-
նեաւ Ծառայն և ի վերայ վիմին. յետին և քաղ-
ցրագոյն հանգիստ, նախ զհանգիստն յաւիտե-
նից :... »

Ահաւասիկ նա. նման սրբազան պանելի եղ-
բորորդւոյն, արգարե սպիտակ ու կարմիր և. և
երիտասարդ մը կուս և կատարեալ հասակաւ.
բնութիւնն առիւծու և կերպարանքն ազաւնոյ.
գիտէ մանչել, բալլ ընտրէ մեղել. իբրեւ մեծ աշ-
խատանքէ և յերկար վշտերէ եկած՝ անմարդա-
մայն Ժորակի մը միջ՝ փուռած և մեծաւոր Ծառի մը
տակ, որ կտրածես իր գեանամած Զիւղերովն իբրեւ
մայրենի Թեւք կ'ուզէ պաշտպանել զանիկայ. որ

աջ թևը մորեղերէն ցցուած քարի մը վրայ դրած է ծառին ներքեւ, և յոգնած գլուխն այլ թեւին վրայ. մախը՝ հուրճքին վրայ պարկեշտ պատմութեան խորշերուն մէջ. կարծես ծաղկապաշտոյնն մարերի 'ի հովիտ և 'ի բլուր թափառելով՝ հովնտուէր այս երիտասարդը, որ ըստ երախտու պարտ պատմելի մը թողած յիշատակին, « էր առ չափն թուխ, և քանդրահեր, և երեսպն խարստեալ, և անձամբն երկայն » . (աչքերն սև, մազերն գուռ ու գալար, երեսն գեղին ու կարմիր, հասակն ու կազմուածքն երկայնածեւ). զցեասն պարզ մաքուր երկայն պատմութեան մը, վզէն ինչուան ծնկաւորները և այլ վար, մէջքը գտաւով զսպած. սրունքն պարթևական անապաններով ծածկած. գեղին գաստակներն կիսաբաց. ուսին քով մէկդի մզած հայկական եղջերածեւ խոյրն, Իրսուանց ամենեկին անհոգութեան կերպ, ներսուանց անհմարին հոգ մը, որ երբեմն երբեմն բաց խռիփի ըրած երկու սև ազամանդ պատուհաններէն հու յայանուի. պահ պահ յանկարծ սև ամպի շուրի պէս բան մը բոլոր երեսէն սահելով անանկ խեղճ ու ցուապին երևոյթ մը հու տայ, որ կարծես թէ քովի մորակին վազած վտակին պէս՝ իրեն համար բոլոր աշխարհ կ'անցնի, և կրնայ ըսել ինքն այլ իրեն զԱյրն ցաւոց. թէ « Տրտուած է » անմե իմ մինչև ցմահ » . այլ շուտով ամպի տակէ ելած բարկ արևու ճառագայթի պէս լոյս մը հու ծագէ գեղջին վրայ, սքանչելի հանգարտութիւն մը բոլոր անձը հու պատէ. հու խփէ երկայնաւար թարթափքը, և այնպէս անուշակ ու Թեթև քունի մէջ կ'երևայ, որ գարձեալ կարծես լսել իր մեղմիկ չընչէն, թէ « Աս ննջեմ և » սիրտ իմ արթուն կայ » . Ո՛վ քուն ցանկալի քան զարթնութիւն. ո՛վ հրաշայի հանգարտութիւն. ո՛վ հանգիստ անքծութեան, ո՛վ տխրու-

Թիւն անորաւմ. զեփիւս, ծործոր, բոլոր դար-
նան գեղեցկութիւնն կու թուի իրեն հետ լսել
ու մրափել: — Ո՛հ, Հայկակ, թէ գիտէիր այս
միայնութեան պատճառը, այս քնոյն պետքը,
թէ գիտէիր անոր յաջորգելու յետին արժեու-
թիւնն, անշուշտ փափագէիր որ գոնէ Սփեսոս
սեան մանկանց լափ երկըննար այգոր քունն,
կամ թէ նոյն իսկ կենաց յետին քունն այլ հաս-
նէր շուտով խառնուէր անոր: անզգալի կերպով
շունջը առնուր վեր քաշէր, և գիմացնիս Թողուր
անարիւն նահատակի շուշանագոյն մարմին մը,
թաւալած ՚ի մէջ մանուշակաց և աղբրանց-ա-
րեանց:...

Բ

Բայց ո՛ւր եմք մեք. ո՛ւր է այս անծանօթ ձու-
րակն, անծանօթ երկիրն, և ո՛վ այս աննման ե-
րիտասարդս: — Միթէ կաման մոռցան պատ-
միւք և զլացան աշխարհագիրք, (և մանաւանդ
մեր բազմերախտ պատմահայրն և աշխարհագիրն
Մովսէս Խորենացի, որ բոլոր Մեծ Հայոց 200ի
լափ գաւառները մեկիկ մեկիկ համրեց) նշանա-
կել մեզի Կոբէլոյ երկիրը, Սաղհանէոյ գաւառը,
Սաբնուլէն ուստը, Պարմէնի գղեակը, և այն սըր-
տաւուչ Սելչեհոս ձորակը՝ ուր այսօր կու հրա-
ւիրէ զմեզ Հայագիրն, Սփրատայ բարձր հոսա-
նաց եղերքը, որ Կարինէն իջնելով ՚ի Դերջան գա-
ւառ, անտի կ'երթայ յԵկեղեաց (Երզնէկա). և
այս երկու յետին գաւառաց միջոց դար-վար եր-
կիրն է մեր փնտռածն, որ կերպով մը որչափ ան-
ծանօթ է՝ այնչափ այլ ծանօթանալու անուններ
ունի. կ'ըսուի նաև Կոբուոյ երկիր, Հայոց ուրիշ
հեռու աշխարհի և գաւառներու անունանկից.
Թերեւս անոնց նման կորգ, խորտուրորտ երկիր

մ'ըջալուծն համար. համ քնակիչքն նայն տեղէն
 եկած ըլլալուն համար. կ'ըսուի եւ Կարէր) ելիւր՝
 յանուն Կոթեր աւանի. կ'ըսուի յառիապէս եւ
 առաւել հայապէս Սահմանաց (համ Սալահու-
 նեաց, Սահունեաց) գաւառ, որոյ մէջ էին վե-
 րոյիշեալ շէնք եւ տեղիք, եւ քանի մ'ուրիշ այլ.
 զոր յիշէ հայազիրն եւ լսէ հիմառ աշխարհագրու-
 թիւնն: Այս տեղերուն հնագոյնն եւ մէկ հասիկ եւ
 մեզի հարկաւոր յիշատակն՝ ասկէ 1500 եւ աւելի
 սարի տասը կ'ելլէ. այն տարիները՝ որ քաղաքա-
 կան մթաթիւն մ'այլ հաւ պատեր բոլոր մը աշ-
 խարհը, երբ ստաննանն Արտաշիր պարսիկ՝ Ար-
 շակունեաց Թագաւորները հալածեց 'ի Պար-
 թեաց եւ 'ի Հայոց եւ բանարար տիրեց մը երկրին.
 ուսկից հեռացեալ պատանին Տրգաս՝ Հռովմա-
 յեցւոց քով հաւ մեծնար, եւ հաւ պատրաստուեր
 քաջութեամբ տիրելու հայրենեացը. իսկ նախա-
 բարք Հայոց՝ ոմանք հեղանդէին բանաւորին. ո-
 մանք այլ իրենց երկիրներուն ամբուլթեանց վա-
 տահացեալ՝ հաւ սպասէին իրենց արինաւոր տի-
 րոջ: Առանցմէ մէկն էր Սալահունեաց գաւառին
 տերն այլ՝ Սարկն, որոյ ցեղարանութիւնն Քա-
 ցած լի, այլ այսչափ յիշուած՝ որ Թագաւորա-
 կան ցեղէ էր համ խնամք. ինչպէս անունն ալ
 կրնայ գուշակուիլ. իր անուամբ աւան մը շի-
 ներ էր, Սարկնաշին, յետոյ Զուրկն կոչուած,
 մաս 'ի հին բերդաշէնն համ զգեալն Պարկնի, որ
 յետոյ Բերդասն ըսուեցաւ, եւ անունն կ'երեւի
 որ շինած էր լերան մը կող, որոյ վրայ կ'այր բերդն,
 եւ զինոջքն էին Պարթեանք համ Թերեա Պարթեք:
 Այս երկիրս գրեթէ Մեծ Հայոց արեւմտեան սահ-
 մանածայրն է եւ մաս Փոքուն Հայոց ու Յունաց
 բամբին. ըսել է՝ Հռովմայեցւոց իշխանութեան,
 որք այն տանն ինչուան այս կողմերը նուաճած
 էին: Յունաց սահմանակցութեամբ կ'երեւի Թէ

Սուրեն յունական տիրութանէր այլ ունէր, իր անուան համեմատ սուր քարքշ կակղընեղու համար. և կ'երեւի թէ տիկինն այլ յունացի էր, Աղաթա՜ն անուամբ որ է Սիւեյի, (Աղաւթի ըստ յունաց), եթէ հայկական ալս կամ աղանի աւանդէն առած չէ, կամ Զարմուշի անուան թարգմանութիւն մը չըլլայ (իբր յունարէն աղանի, զարմանալի). և այս թերեւ իր բնաշնորհ գեղեցկութեան համար կամ անոյշ բարուցը, որովք աւանանի էր. իրենց սիրոյն պատուէն այլ վկայէ որ 'ի շնորհս մօրն և յունական մերձաւորութեանն՝ կոչուեցաւ Աթենոգորս, որ նշանակէ Տուրք Աթենասայ, իմաստութեան գիշուհայն. գեղեցիկ անուն, որ ոչ այնքան ծնողաց ընտիր ճաշակը կուցուցընէ, որչափ ծածուկ շնորհաց ընտրութիւն մը. որ 'ի հիթանոսութենէ կանչելով ըստ 'ի լոս Քրիստոսի՝ ապա Աստուածասուր անուամբ կընքեց:

Գ

Պազոց աւատութեան ամաց մէջ ընծայեցաւ Աթենոգոր յամեն Քրիստոսի 269, Կարիճ՝ հոր արիասիրտ որդի, և գեղեցիկ ու գարալի մօր՝ գեղեցիկ և գողարիկ զաւակ. աճելով առաւ այն հասակը և կերպարանքը՝ զոր տեսանք Սեղեմուտի ժորակին մէջ քարին վրայ հանգչած երիտասարդին վրայ: Իսկոյ աղայութեան հասակէն վեր անցնելու տանն, երբ գալար մրտենալ մը պէս չիտակէ կու բարձրանար կարմրուկ աւ գանգրուկ, և ոպնիաղեայ սև աչքերն անթարգմանելի փայլունութեամբ մը կու վառէին, այն վտանգաւոր հասակին ըստ հեղ նախանձոտ հիւանդութիւն:

1 Յոր Աղաթա՜ն կամ Տըղզիթա՜ն:

ներէն մէկն եկաւ վրան. առանուհինք տարեկան էր, երբ առեղանման գեղեցկութեանց մէջ ցաւոց և վիրաց ամպեր ցրուեցան, և վէրք անբժըշկեցիք, որք որդւոյն մարմնէն աւելի ծնողաց սիրտը կեղեքէին. թէպէտեւ, երբ ցաւերուն ազդած հեղութիւնը բնաաուր շնորհացը հետ խառնելով, Աթենոգոր՝ իր խարտեալ գլուխը մօրը ծընգաց վրայ գրած, և ձեռուրներն հօրը ձեռաց մէջ հանգչէր, կիսարացիկ կիսամաղձիկ շողակամ աւքերով, տարակոյս կու բերէր՝ թէ այդ ցաւագին մրուրքն՝ իրեն աւելի շնորհք բերած են թէ տարած. այնքան լուսաւոր կերպարանքն չէր խաւարած, այլ բարակ շուքերով խառնուած, Թէ և նոյն իսկ ցաւերն զինքն աւելի սիրելի ըրին ծնողացն և ծնողքը իրեն, սակայն կրնար հայր մը՝ իր պայտղատը, իր ծերութեան յոյսն և յաջորդը, և մայր մը՝ իր սիրելագոյն ծնունդը՝ այդ տարակուսի մէջ տեսնել, և սիրոյն սաստկութեանը կսկիծն այլ աւելի սաստիկ չըզգալ:

Սուրենի զրոսանաց և Աղուիթայ զարգարանաց ծախքն՝ մեծաւ մասամբ բժշկաց և բժշկական գարմանոց տրուեցան. ինչ որ հարուստ նախարար մը և որդեգորով ծնողք կրնային ընել եղան. բայց զաւակնին լիբժշկեցաւ. ընեաց աստուած՝ որոյ ուխտ և նուերք և զոհ չմատուցին, բայց Աթենոգոր չըռնացաւ: Եւ թէ տարի, կենաց առուգագոյն տարիներն, հասակին աճման և ձևացման տարիներն, հիւանդութեամբ և ցաւերով անցան, և ցաւերուն անցնելու յոյսն ալ գրեթէ մեկտեղ անցաւ: Եւ երբ առողջութենէ յուսահատած՝ երկար ողջութեան մտածմունքն առաջ կու գար, երբ կենաց փափուկ թիշն՝ ողորուած մոլորուած երևար ծնողաց աչքին, և անգութ կտրուզին մկրտան կու մտեննար մօր մը դիմաց, և երբ գալարագեղ հասակն միջակոտոր

ծառի մը պէս՝ գետին տարածուած տեսնուէր
 փակածոս մտայ. — ո՛հ, այս՝ ամեն ցաւէ ցաւ
 ւայի էր..... Բայց լռենք, գուցէ զուր տեղ հին
 և նոր սրտեր չմէջնին..... Այսպիսի ցաւոց միայն
 մէկ զօրաւոր բժիշկ և գեղ մը կայ. — կ'ուզես, մի
 կարտեւալ. — չորս մաս աշուրներդ վեր վերցու,
 կ'իմանաս, կու տեսնես..... Բայց ինչ ընեն ա-
 նոնք՝ որ զուրկ են մեր սուրբ կրօնից շնորհքէն:
 — Ի՞նչ կէս երանի անոնց այլ՝ որ գոնէ բնական
 լուսով կրօնասէր են և բարեսէր. և ազնիւ սրտի
 և մասնող զգիւ տէր ըլլալով՝ իրենց կեանքը
 մարդկօրէն կ'անցընեն, և բարեբարութեամբ կու
 ստանան կամ կու վայելեն այն բարիքը՝ զոր բնու-
 թիւնն իրենց չէ տուած կամ յետ է տաւ:

Այսպիսի մէկ մ'էր և Աղուիթա, թէ և գեռ
 քրիստոնէութեան շնորհքէն զուրկ, այլ ոչ հե-
 ուի. իր երկիրներուն մէջ լիք՝ մը կար Սիլիստի
 ըստւած (որ յունարէն լսուելով՝ գուցէ թիւ
 նուա կամ Թիսպարակ նշանակէր հայերէն). զոր
 հիմա շենք տեսներ աշխարհացուցի վրայ, բայց
 պէտք էր բաւական ընդարձակ ըլլալ՝ որ Աղուիթա
 անոր եղբորը աւան մը կամ գեղ մը լինէր, իրեն
 զրօսանաց տուն և ագարակներ աւ պարտէզներ.
 և շատ հեղ հոն քաշուելով իր գառնուկ պառա-
 նեկին հետ, բնութեան գեղեցիկ տեսարաննե-
 րով՝ իր և անոր ցաւերը մեղմէր. և ո՞ գիտէ քա-
 նի՝ երկայն ժամեր՝ վայրկեններու պէս կ'անցնէին
 այն ծիածածան ծովակին եղբորը, երբ Աթենո-
 գոր գալար վարդամըրի պէս զուխը մօրը կըռ-
 թընցուցած, և նա իր վարսաւոր Խփաաը՝ բա-
 րակծիւղ ուսենուոյ պէս որդւոյն վրայ կախած,
 մէկ մը իրերուն հանգարտութեանը վրայ, մէկ մը
 զաւակին անմեղ խաղաղութեանը կու նայէր, և
 սրտին բորբոքած կրակներն՝ այն երկու պայծառ
 զովութեանց մէջ կու մարէր: Լճին մէկայլ կող-

մը՝ շինած գիւղին գիմաց՝ ազգիւր մը կար. պատ-
շաճ և անոյշ անուամբ Աբէկնաթ, որ աւելի ա-
նոյշ խոփաղաղով կ'իջներ հու գար՝ Թերեա խառ-
նուելու նոյն ծովակին ծոցը. Բըշպէս Աթենագոր
իր մօրը գիրկը. անտարաւոյս լսա հեղ Աղուիթա
այդ ազգիւր վաղուկ արծաթները իր ոսկեհատին
որդոյն ցաւած մասանց վրայ գարծուցներ, լուա-
ցներ ընկեր էր. Աթենագոր անոր քով հաւաքեր
գրեր էր մարերեայ գունագոյն բոյսերը, յառաջ
քան փունջ փունջ ընծայելու իր մօրը, որ միշտ
մայրորար՝ Թէ իրեն և Թէ իր որդւոյն մաս և ոչ.
սակ հու հաներ այն մարգարտակաթ ծաղկընե-
րեն. Արգւոյն ցաւոյ վրայ գարովելով՝ հու յիշէր
անոր պէս ցաւագորներ. մանաւանդ երբ հու
տեսներ զոմանս անոնցմէ, որք ըստ բարբարոս ո-
րքնաց հեթանոսութեան, հալածուելով՝ ի շինից
և ի քնակութեանց, ամայի անքնակ տեղուանք
հու թափառէին. իրրե նզովեալք և անթնեալք.
այս սովորութիւնս կար նաև մեր ազգին մէջ պլլ,
զոր յետոյ լսա խնամքով ջանացին ընկել Ս. Լու-
սաւորիչն և իր համանման սուրբ Թոսն ՄԷԾԸ
Ներսէս. չնքերե հեռու տեղուանք հիւանդա-
նոցներ և ուրկանոցներ (բորտաներու տեղ) չի-
նելով, որք և այգաթիսի բարերարութեան տեղեաց
մէջ հազոյններն հու սեպուին. բայց իրենցմէ ա-
ռաջ պլլ այս ազնուատիրա տիկինս Աղուիթա
Արրենուտ ազգիւր քով շինեց տառապելոց պա-
տըսպարան մը. ուր ժողովեցան 38 ցաւագորք,
և գթատիրա Աղուիթայի աուրքերովք կ'ապրէին,
և կ'օրհնէին իրենց բարերարը:

Անոնց մէջ էր և Դասիոս կամ Դասիկ Ծերու-
նին. որ, ինչպէս Աղուիթա անոնց մայր սեպուե-
ցաւ. Բըքն այլ հայր եղաւ Թէ անոնց և Թէ նոյն
Բըքն Աղուիթայ և Աթենագորայ. Առաջ՝ անոնց
մէջ իր պատկառելի կերպարանգն և արծաթա-

փայլ երկայն մարտն՝ Տիր գիշ կամ Վահագնի
 քուրճ մը կարծուեր, որ քաղցր լըթամբն ա.
 ւելի քան սկեթեւ քնարով ամենուս սիրաւ
 կակղնելով, եթէ ցաւերնին լիցցաւ բռնէն, գու.
 նէ բնութեան բարիքներն ու վայելքութենն
 սկսելով՝ այն աստիկ ցաւագնելոյ միտքը բարձրա.
 ցուց թշուած առ բնութեան տէրն. և երբ հա.
 սուց յարմար վիճակի, հանեց յայանեց իր ծած.
 կած հովուական սրինգը և նոր նուագ մը երգեց.
 զամենքը արեւեցուց, զամենքը զմայլեցուց, զա.
 մենքը հեռեցուց իրեն. այս նոր նուագս՝ նազով,
 րեցի հովուականն սովբած էր, անոր վարդա.
 պետութիւնն էր, Գրիստոսի աւետարանն էր,
 Մերումին Դասիկ գաղտուկ քահանայ էր. իր
 ընկերաց հովիւ եղաւ, մարմնաց ցաւերը թեթեւ
 ցընելով՝ հոգիներուն մեռելութիւնն անգամ ոչ
 չընցուց. գարձուց զամենքն ի քրիստոնէութիւն.
 և ցաւոց ու փշոց մեջ՝ հոգեզուարճ վարդանոց
 մը, դրախտ մը բացաւ, ուր՝ այն աշխարհքէ մեռ.
 ցուած և մեթուած ժառապեալքն աւելի եր.
 լանիկ ու սրտաւայ էին, քան իրենց երկար գերու.
 թիւնը թօթուող ու Տրդատայ յազմական գար.
 ձով փառաւորեալ գիւցապաշտ Հայկազունք:

Աղուիթա և Աթենոգոր այլ լսեցին Դասիւ
 սի և Յիսուսի ձայները, և սրտերնին թնդաց. և
 թէ ոչ աւազանին ջրով՝ գոնէ սիրով ներսէն մըր.
 տուեցան, և սիրով կ'երթային ծածկարար սուրբ
 իերոյն աւետարանութիւնը լսելու, որ յաւա.
 րեն կու կարգար սուրբ գրքերը և կու բացաւ.
 րէր ըհասկացաւայ: Մինչքեւ հոն, իբրեւ արեւա.
 կան սեղանէ մը՝ սուրբ կրօնից նուէրքն, աղօթք
 և զոհն՝ հեզօրէն կու բարձրանար առ Աստուած,
 գիմացը աւանին քով հեթանոսաց մահաւնները
 կանգնուած՝ կու հրաւիրէին զառաջ և զհիւանդ
 ի զոհ և ի պաշտօն Հերակլի (Վահագնի) և Առ.

կենդանայ՝ առողջութեան շատաւածոյն, որոց
 ամէքն մասնաւոր հանգիսիս կատարէին հոն տա-
 րուէ տարի: Բարեմիս կամ Թերամիս քուրմք և
 Ժողովուրդք մեծ ջանքով կու յորգորէին զԱթե-
 նոգոր այլ՝ որ գոյ այն մարգասէր տատուածնե-
 րէն բժշկութիւն խնդրէ. բայց նա միշտ պա-
 տուականքով կու զգուշանար. քնչուան որ հայրն
 այլ տեսնելով որդւոյն չափահաս տարիքը, որ
 քսանը անցուցեր էր, կու խրատէր որ անհոգու-
 թիւն չընէ. «այս վեց տարի է կ'ըսէր, որ մեր
 «տատուածոց զոհ լես ըրած, Թերես անոր հա-
 «մար այլ ցուերդ կ'երկընան»: Իսկ Աթենոգոր՝
 նոյն իսկ ցուերը պատճառ կու բերէր զոհի լեր-
 Թալան. և ոչ միայն վեց՝ այլ և կրկին վեց տարի
 խաբեց չայրը, և Ծարտարութեամբ ազատեցաւ:
 Հաւանական այլ է, որ Սուրեն իբրև գաւառա-
 պետ մը և Թագազարմ, երբ լսեց Տրգատայ գաւն
 'ի Հռովմայեցաց, փութացաւ դիմացը ելլելու,
 և արքունի բանակին մէջ էր, որ՝ (իբր երկրին՝
 Սաւահունեաց մաս) Եկեղեցաց գաւառին մէջ
 Գոյլ գետոյն եզերքը գազրեր էր:

Դ

Քանի մը տարի այսպէս անցնելէն ետե՝ որ մը
 Սուրենաշէն աւանն Թեգաց զինուոց չլուկով. Թա-
 գաւորական գաւնդ մը զորաց երեցաւ, որոց ա-
 ռաջնորդէր իշխանն Սաղենա. ասոնք Եկեղեցաց
 Երեզ աւանէն գալով և գէպ յԱրտաշատ եր-
 Թալով՝ ի չին մայրաքաղաքն Հայոց, կ'անցնէին
 Սաւահունեաց գաւառն. որ Ծամբուն վրայ էր.
 ոչ պատերազմի և ոչ պաշտպանութեան համար
 էր երթալնին. հապա յանցաւոր մը, կապուած
 մը, Թագաւորին անհնազանդ մը կու տանէին.

տէրութեան գեմ պարտական գտուած մահա-
պարտաց ամենէն սասափէ քանազ ձգելու, որ էր
Արտաշատ քաղաքին ցեանափոր վերապը: Իսկ
յանցաւորն այն՝ էր Գրիգոր մը...: Ի հարկէ ա-
մեն դիէ հեռաբոլորէր կու վազելին տեղեկանալու
Թէ ո՞վ է, ինչո՞ւ համար է, և երբ լսէին Թէ Քա-
լի արանց Տրդատ Թագաւորի հօրը՝ Թորոսոյ
սպանոյցն որդին է, ինչպէս տկամին կրճեռելով
կուզէին վերապը չհասած՝ հոն սպաննել ոչնչա-
ցընել զայն՝ որ քանի մը տարիէ վերջ պիտի ըւ-
լար իրենց խաւարեալ հոգւոց Լուսաորիչ: Հարկ
էր զորականաց և կալանաւորաց հեռացընել վրէժ.
Ինչիւր ամբոխը, և ապահով տեղէ մը անցընել
կապեալը: անշուշտ աւելի ապահով Ծամբայ այլ
չկայր՝ քան մեր ցաւագնելոց պատասպարանին
սահմաններն, ուսկից՝ զգուշելով կու հեռանային
այն ասէն առողջութեամբ, քաջութեամբ և ա-
զատութեամբ պարծեցող ժողովուրդն Հայոց:
Իսկ հիւանդքն, տկարքն և նեղեալքն՝ համարժա-
կութիւն գտնելով՝ իբրև անկար և կարօտ մար-
դիկ՝ պահապանաց կասկած չէին բերեր: Այս-
պէս կրցաւ Դասիկ իր ընկերներուն և Աթենո-
գորոսի հետ՝ մտնեալ առ սուրբն Լուսաւորիչ,
զորոյ խոստովանողութիւնը արդէն լսած ըլլալով,
և անշուշտ աստուածային ազգեցութեամբ իմա-
նալով Թէ ինչ անձն է և ինչ պիտի ըլլայ այն
կապուածն, բերաւ իբրև հովիւ հլու իր ցաւա-
գար ունեւորները՝ ապագայ հովուապետին ոտքը
ձգեց. և այն սրբազան նահատակին առաջին հը-
րաւոր և շնորհք վայելեցին այս նեղեալքս: որք
և առանց նեղութեան և ցաւոց՝ Աստուծոյ փառք
առլով դարձան: Հոն՝ Դասիկ Ծամկարար իմա-
ցուց Գրիգորի Թէ ո՞վ է հետն եղած իշխանոր-
դին, և զազա հաւատացեալ ու գեռ անկնունք
ըլլալը: Սուրբն Գրիգոր քաջաւերեց զմեր քա-

հանայն, և պատուիրեց որ առանց վախի առնու
առնի պատանին իրենց գիմացը՝ արեւելեան կողմը
եղած աղբիւրը, (արգեօք Արքեմուան, Թէ ու
րիշ մը) և հոն մորտեղով զԱթենագոր՝ անուա
նէ Թէգոր, Աթենասայ աւուրքն ընէ Արաաշա
տար: Այնպէս այլ եղաւ. Լուսաւորչի Ծածկեալ
լլան, զոր հաւատացելոց աչքն միայն կու տես
նէին, և մորտութեան ջուրքն՝ նորէն Ծնան այն
կայտաւ պատանին, և մարմնոյ ու հոգւոյ ազա
ռութիւն՝ զամենն այլ ընէցին. գեղքն աւելի քան
զմանկութեանն պայծառացաւ. հոգին եւ աւելի,
և ոչ միայն գեղեցիկ, վայելաւ, կարիք, այլ և
չնորհազարգ և սուրբ, մաքուր, պաշտելի անձ
մը եղաւ Թէգոր: Արանաչնորհ մայրն այլ այս
առաւուածային պարգեաց հազարք ըլլալով, եր
կուքն այլ չէին թաժնուեր Դասկայ քովն. Ար
քեմուաի ձորակը քրիստոնէութեան Ծառածա
ծուկ առնար մը դարձուցին, Հայոց հեթանո
սութեան վերջի տարիներուն և վերջի ջանքերուն
առնն. երբ Տրդատ զրգեալ ի Դիոկղետիանոսէ
հրաման հաներ և հալածեր զքրիստոնէայս՝ իր
նոր տիրած և ընդարձակած սահմաններուն մէջ,
իւր հաւատարիմ և անահապաղա իշխանքն այլ
նոյն հոգւով իրենց երկիրներուն մէջ հսկէին,
Բայց Սուրեն որչափ այլ գիւտեալ և վրէժիմդիր
էր, չկրցաւ իմանալ որդւոյն քրիստոնէութիւնը,
չսեց անոր անոյլ սաղմոսերգութիւնը Արքեմուաի
խոփողանաց և Թէնուաի Ծփանաց հետ: Թշուան
յետ վեց տարիներու՝ ուրիշներն կասկածելով և
հասկընալով՝ մասնեցին որդի մը՝ իւր հօրը, անմե
ղութիւն մը՝ անթմութեան: — Իբր անսխորժ
քնէ մը արթննալով Սուրեն, այն առնն իմացաւ
թէ ինչո՞ւ Աթենագոր չէր երթար Վահագնի և
Ասեղեպեայ սեղանները զոչխար և պսակար պա
տուելու: Թէ ինչո՞ւ այնպէս միայնութիւն և առ

անմեութիւն կու սիրէր որդին՝ նաև յետ քծըլ
 կուժեանն, իբրև աղայութեան և հիւանդութե
 յիշատակաց սովորութիւն մը: Ինչ որ ծուռ հա-
 ւատքի մը եռանդն, հայրենի գութ և տիրական
 կամք մը կրնային ընել տալ՝ ըրաւ Սուրեն: Վեց
 ամիս աշխատեցաւ որդւոյն սիրտը դարձնելու:
 Իր լափէն վեր այլ խոստամունքներ ընելով, և բո-
 լոր Սալհունեաց գաւառին ընդարձակ տէրու-
 թիւնը և փառքը ցուցնելով եռանդուն երիտա-
 սորդին: այլ ամենեին չկրցաւ ազցել քրիստո-
 նեայ սրտին: Հայրութիւնն դարձաւ ի տէրու-
 թիւն, տէրութիւնն ի բռնութիւն, եղաւ հաշա-
 ծիչ և դահիճ որդւոյն: Կարեւր խոստամունցն հա-
 կառակ՝ ամեն կարեւր սպառնալիք այլ ըրաւ, և
 հասուց պատիժ ու զրկմանք: ակամայ քան կա-
 մաւոր անգթութեամբ տանջեց իր ազնոր: սա-
 կայն չկրցաւ զատել զորդին իր նոր և յաւիտե-
 նական հորէն, ի Քրիստոսէ: Յետ վեց ամեաց
 յոգնեցաւ, յուսահատեցաւ Թշուառ և ողբալի
 հայրն: մեկ հատիկ և վերջին հնար՝ կամ ապրե-
 ցնելու կամ կորուսանելու՝ սեպեց իր սեւ սու-
 բը: սպառնացաւ ու վճռեց սոսկալի մահ: Թէո-
 դոր բնաւ չլախցաւ մահուանէ, որ իրեն փափաղե-
 լի հանգիստ մ'եր: Բայց նոր Սանատրուկ մը տես-
 նել, նոր կայէն մը, իր հորը ձեռքը սպաննուիչ,
 ո՛հ, այս գառնէր քան զմահ և մահերու մահ:
 Ասաղ Աղուիթայ: ոչ իր կողակից կենակից
 ամուսնական իրաւունքն, ոչ կնոջական մայրա-
 կան խանդաղատանքն և գութն՝ չկրցան ազատել
 իր մեկ հատիկը: Փաղանացեր էր Սուրեն, աշուղ-
 ներն արիւն, բերանն մահ կու փսիէր: ոչ ոք կըր-
 նար մտանալ անոր: սպառնալեաց ժամանակն
 այլ անցեր էր: ըլլալիքն հասեր էր:

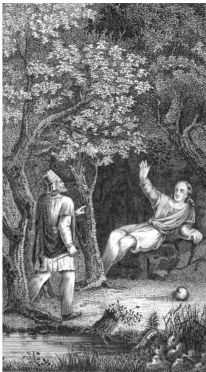
Թէոդոր վերջին անգամ մը նայելով իր կրկին
 և մեկմեկէ լատ անմահն ծնողաց վրայ, բոլոր որ-

գիտական և քրիստոսական երկու կրթվածներով վա. ռած արևանման աչքերով, աննկուն զորավարի պես, որ յետ ամենայն զորականաց՝ քաջ քաջ կ'իջնայ զորաւորացոյն թշաւուցն առջև, ար. ցանքները զսպելով, և թողնով այն լէկը՝ որ եր. բեմն իրեն ծննդեան տեղ, և տակէ ետև իրեն հա. մար ամայութիւն և ունայնութիւն էր՝ բոլոր աշ. խարհիս հետ, թերևս մօրը գիմաց սարսափելի և անտանելի տեսարան մը լքանալու համար, ելաւ գնաց անգարմ նետի մը պէս: Մովսէ, մորակ, ազրիւրք և հիւանդանոց լիբյան արգելուլ զին. քը. ամենուս վերջի նայուածք վերջի բարև տա. լով, և ո՞վ գիտէ ինչպէս արաին շափազանց ծան. բութիւնը և լեցունութիւնը թափելով՝ Իսահայ գրկաց մէջ, և ընդունելով անկէ անմահութեան ճաշակը և կենաց հացը, երիտասարդական ու. ժով մ'այլ ցնցելով զինքն և թափելով սուրբ ծե. րոյն գողցողութե թնեքէն և արտասուսթոր մե. րուքէն, փախաւ գնաց Արքեմուտի մօրէն գուրս, և անցաւ մօտիկ և աւելի անծանօթ անձայն մո. րակի մը մէջ, որ կ'ըսուէր Սեղեմնուա, և հոն ետէն որ վեր վար պաշտելով, Յեփթայեայ օրիոր. զին նման, Արզլման հի նման, ինքզինքը հրաժա. րեցընելով իր ծաղկեալ կեանքէն, իր պայծառ ա. րեէն, անգին մօր մը սրտափառութեցէն, կու նը. լիբեր միայն անոր՝ ուսկից կու գան և ուր կու գառնան ամենայն քարիք և ամենայն շունչք ար. դարոց, մինչև յօգնած և հանգարտած՝ ընկաւ փռուեցաւ այն ծառին տակ և այն քարին վրայ, ուր տեսանք զինքը առաջին անգամ մեր պատ. մութեան սկիզբը:...

Ե

Հիմա գիտես, Հայկակ, ուր ըլլալը, կու ծան-
չես ով է այդ չքնաղ երիտասարդը. կեցիր հոս
պահ մ'այլ, վերջին պահ. վասն զի այլ երկայն
ժամանակ չկայ. մտեցիր այդ անտաշ ապառաժ
սեզանին քով, այդ Սեղեմնուտի սարեկայ Ծա-
ռին տակ. ես լռեմ, դու գիտէ և զգաւ...

Բայց ահա հեռուն վիշապի խոշիւն մը կու լը-
սուի, առիւծու մոնչիւն մը, ձորեղբերէն վար վա-
րազաթի սեւ արծուի պէս կու սլանայ կ'իջնայ
Ծառին վրայ, Ծառին ներքեւ, քարին մաս... եր-
կայնժանիք հրէշ մ'է, գազանագոյն քան զվի-
շապ, քան զառիւծ, քան զարծուի... Ինչն է,
ինչն է. սուսերամերկն Սուրեն... որդւոյն փա-
խըստեան վրայ աւելի կատաղած և արեան վրի-
ժով լցուած, հին պատենէն քաշելով ժանգոտ
սուրը, և «Այդպէս, իմ երիտասարդութեանս
երկաթ, այնքան կոտորած թշնամեացք արեամբ
չկշտացած՝ Երուսթեանս ատեն ինծմե իմ որդ-
ւոյս արիւնն այլ պիտի ուզէիր Թափելու», ը-
սելով, կ'առնու, և մոլեղին գիւտհարի պէս կ'ընկ-
նի սարեւ սար ձորեւ ձոր որդին փնտռելու... Ան-
շուշտ սատանայական ոգին զմէքը քաշէր քշէր
տանէր, ինչպէս երբեմն զկայէն 'ի մահ Աթելի,
կամ ինչպէս անկէ տաաջ (ըստ գրախտերգակ
քերդոզին) ինչնին՝ դժոխոց անդունդներէն ելած՝
կու փնտռէր գրախտին դուռը, որ մեր երանեալ
Նախածնողքը մզէ 'ի մեզս և 'ի մահ: Այսպէս գի-
ւական թափառանք վերջապէս հասաւ Սեղե-
մնուտի ձորեղջը, և իբրեւ սեւ արծուի՝ տեսնե-
լով քարձրէն Ծառին տակ իր փնտռած որսը, հա-
տաւ լուտ ու թեթեւ անոր վրայ... Բայց 'ի հար-

Էդդըր Ենգամբափ աշտըները հէս մը թա-
ւով. և հէս մը գլուխը վերցըներով...

Ո՛ւր են հիմա մեր մայրսի ծնած ծաղկունքն,
 ո՛ւր մնացին մրազարդ մարերեայ մրգունքն : —
 Այսպէս, չկայ ծաղիկ հողածին՝ որ լցածքի. չկայ
 պտուղ երկրաբոյս՝ որ լծւածափի. ամենայն գա-
 լար ու պայծառ, յետ քիչ ժամանակի պիտի ըն-
 լայ մաշլ ու խաւար : Սակայն ծաղիկ այն ծա-
 ղիկն է, որ երբ չղեն այլ զատուի՝ գարմեալ մը-
 նայ անթառամ, և մանաւանդ նոր գեղեցկու-
 թեամբ մը յազմէ կանգուն ու շեշուն ծաղկանց :
 Այսպիսի ծաղիկ է հայրազնն գառնանման կոտո-
 բեալ երիտասարդն թիպոսը, թաւալեալ իր հո-
 վանաւոր ծառին և իր հանգստեան քարէ քար-
 ձին տակ՝ այտով և մանուշով չիւսուած խոտե-
 րու վրայ : Անդէմնուտի սգաւոր ժորակին մէջ,
 ուր հեղաձնչիկ հովիկն խոնարհած կու խաղայ
 անոր արիւնջուայ վարդէ գիսակաց հետ. ինչուան
 որ երեկոյեան զովութիւնն գաղբեցնէ և պաղե-
 ցնէ կարմիր կտթիւնները, և գիշերուան լուսա-
 քընտիկն վերէն ծաթէ արծաթափայլ գողցոյնն
 շառագայթները, որք կու մարմըրին, չուք մը կու
 գառնան՝ թիպոսի մարմնէն ծագած հրաշափայլ
 լուսոյն քով : — Այս լոյսն անշուշտ առաջնորդեց
 այն մարմինը մեծցնող և գգուող և հիմա զմեզ
 սրտաթունդ փնտաող անձի մը, մեր մը : ... Զտե-
 նեմք, չքնեմք մեմք այն մայրը Անդէմնուտի մէջ : —
 'Իսկ այլ գարմիր մայրիկ, գարմիր Աղուիթա՝ առ
 'Իասիոս, և հրաման տուր : 'Ե՛լ, հայրիկ, ել
 գնա 'ի Անդէմնուտ, հոն կու գանես իմ հայրա-
 ղեն գառնուկս, իմ մրրկաթափ վարդեմիս, իմ
 նուազած աղիքս : ա՛ռ ու լուս այն արշալոյս շա-
 կաւը : Բայց կիսալուայ ըրած՝ ընր ինծի փունջ

մը ռսկեթեւ մազերէն, որ գլխու վերջին պսակ ընեմ. լեցուր այն շուշանացեալ շրթունքները մայրենի և չայրենի համայրներով. ապա մաքուր կտաներով գոցէ, գոցէ այն արեակերպ գէմքը, զոր քիչ առնեն պիտի տեսնեմ յերկինս. և գիր ծածկէ ի ծոց ամենու ծնողին, հողուն ։ —

Գնաց գեանամած ծերունին, հեռն առած Թէո. գորի հին ընկերները և ուրիշ ծածուկ քրիստոս. նեաներ, հաւատացեալ եղբարք և քույր, պար. կեչա կուսանք, որ քողով և մազով արցունքնին ծածկած, և բոցաշարժ քրագներ բռնած յուզար. կաւոր կերթային Թէոգորի։ Արգեզ կային ա. նոնց մէջ, կամ կայր մէկ մը՝ որ յուսացեր էր երկրիս վրայ այլ սրտակից ըլլալու սուրբ նաչա. տակին, և յետ անոր մօրը կանչելու զնա՝ իմա Թէոգոր. — պատմութիւնն կու լռէ։...

Քահանայական և մարտիրոսական պաշտօն, ազօթք և արտասուք կատարուեցան. այն չովա. նաւոր ծառին ներքե և այն սեղանացեալ քարին քով՝ փորուեցաւ եռանդուն երիտասարդին քը. նարանն, և ծածկեցաւ մարտիրոսի մարմին։ Ան. արուեստ պարզունակ քարակոփ խաչ մը վկայ կեցաւ նահատակութեան և հանգստեան սրբոյն Թէոգորի։

Թող դայ չիմա Աղուիթա ազօթելու երանեալ և աստուածազցեաց որդւոյ մը Քնացորդաց վրայ։ — Ահաւասիկ երանելի տիկինն, ծառն աւելի մազերը ջրուած՝ փռուած ճախա ի գետին։ Իր. րէ կրկին մարք սողոմոնեան դատարանին, հողն ու Աղուիթա կու գրկեն ու իմա է կ'ըսեն այս որ. գեակա։... Քիչ մ'այլ սպասէ Աղուիթա, և ահա Թագաւորն խաղաղութեան՝ իր ցանկալի վճիռը կու տայ, և յաւիտեան քուկդ կ'ըլլայ քու Թէո. գորդ։

Իսկ հայրն... քան լիցի, ամենեին անարժան
այնպիսի անուան. քաղանացեալն, դիւամոլն կամ
դիւարաբան Սուրեն, իր սասանայական սուրբ ա.
ռած՝ և եկածէն աւելի շուտով փախչելով կու
հեռանայ. տեղերն կու փախչին և ինքն իրմէ յի
կըրնար հեռանալ. Գոչումն արեան որդւոյն բռ.
ղղէ յերկրէ և յերկնից : Հեղիկ գառին ա.
րիւնն հիմա երկնաւոր նահատակի ահաւոր մա.
սունք դարձած՝ սուրին վրայէն Սուրենի սիրտը
կու պատռէ : կու փութայ խեղացնորն՝ մօտի
ազրիւրը, ալէկ մը կու լուսայ կու ընթէ որդւոյն
յեան նշանները, և անով իր և անոր միջի կապն՝
յաւիտեան կու ընջուի : Զորս տարի այն գառնա.
գոյն գահէին, խղճի խայթուածքներուն մատ.
նուած, Սուրեն կեանք մը կամ կենաց պատկեր
մը անցընելով, անգեղ և անոյս կռապաշտ մուշ.
րութեամբ մեռաւ. և յիշատակն յանկեա և ՚ի
սոսկումն մնաց :... Իւրածին որդւոյն արեան
խուշ եղող սիրան՝ շեղաւ արժանի Աստուծոյ որ.
դւոյն մայրը լսելու՝ Լուսաւորչի քերնէն, և դառ.
նալու ՚ի հաւատա Թէոգորի՝ համօրէն Հայաստա.
նեայց հետ, որք յետ երկու տարւոյ արժանա.
գան այս ամենամեծ պարգևիս : — Վասն զի
Ս. Թէոգոր նահատակեցաւ յամին 290, այսու.
րուան ամսակեօիս (11 մայիսի) 28 տարեկան և
6 ամսական. Սուրեն կորաւ 300ին. Ս. Գրիգոր
լուսաւորիչ՝ ելաւ ՚ի վերապէն յաջորդ տարին
(301). և երբ հետեւեալ տարին կ'երթար ՚ի Կե.
տարիս՝ Հայոց եպիսկոպոսապետ ժեռնագրուե.
լու, անցաւ սովորական Խամբէն, Սաչնունեաց
գաւառէն և աւանէն, որչափ տարեք 15 տարի

առաջ անցածէն. փոխանակ չլիցայից և կաշանաւոր պահապանաց, հիմա Տրդատայ յազմական կառաց վրայ գրուած և Հայոց ամենէն մեծ նախարարներն չորս գին առած: Այլ հեղն և ազնուասիրտ հայրն մեր՝ փառաց վրայ աչք լուսնն նաշով, իր սուրբ սանուհը կու փնտաւր. կանչեց գառա ծերունի քահանայն և հարցուց զԹէոփոր. Դասիկ իր ընտրեալ հովուապետին ձեռքէն բռնելով տարաւ ցըցուց այն տեղը՝ ուր որ վեց տարիէ ի վեր կու քնանար անոր հրամանաւ կրնալուսն: Ինչ կենդանափայլակ տրտասուքներ կին որ Լուսաւորչի մը աչքերէ իջնն հայրաքար սուրբ երիտասարդին նշխարաց վրայ, որ իր քերտանց առաջին պատուին, և մեր լուսաշնորհութենանդրանիկ խայրիքն էր. անոր համար և առաջին վկայարան՝ յետ Հախիսիմեանց նշխարաց ամփոփման, Թէոփորի հանգստարանն եղաւ. ինչն Դրիգոր գեա շինեմագրուած՝ կանգնեց հանճատուա մը, և երբեմն երախայ յանձնածը՝ հիմայ սուրբ վկայ մը յանձնելով Դասիոսի՝ գնաց: Եւ երբ ցանկալի առճարիկն իր Ծակառը բարձրացուց գէպ յարեւելք, աջակողմեան անկիւնը հանգընցուցին սրբոյն մաքուր նշխարքը. մեկայլ անկիւնն այլ՝ առպանաքարին գիմաց՝ գրին այն սըրբեալ քարը՝ որ մեր գառին զենման սեղան եղաւ: Այն երկու սիրալի սրբատալ քարանց մէջ էր անկէ ետեւ՝ Աղուիթայ սիրելագոյն հանգստարանն, որ իր սրգւոյն մատարան սպասաւոր ըլլալով իրրեւ հաւատաւոր այրի մը, երկնախառն կեանք մը անցուց հոն. այլ ոչ երկայն ժամանակ: Որգւոյն նահատակութենէն եօթն տարի վերջը, երբ հասաւ տարեգարձ անոր վերջին անգամ իրեն համբոյր տալուն և անէն փախչելուն, նոյն օրը (ն մաշխի) Աղուիթա, որպէս թէ գարձեալ զցաւով այն ցաւալի կիրքը և որդին փնտռելու ելլելով՝

աւանդեց աղանաչունչ հոգին. և ճգնատուն մար-
մինն թաղեցաւ իր որդեկին գիմաց՝ տաճարին
դռնէն գուրս: Այդոր և առջի յիշեալ երկու սըր-
բանիչ քարանց նման շորրորդ մ'այլ գրուեցաւ՝
Աղուիթայ տապանին գիմաց, տաճարին արեմը-
տեան կողմը. և ներքեւ հանգչեցաւ 'Իսի', որ
այս սիրալի քան սիրալի հանգիսից մէջ առա-
ջինն ըլլալով հաստեաւ, վերջինն եղաւ ժամանա-
կաւ. և ամեն բան կարգեղէն կնքեղէն ետեւ, ըսաւ
իւր տէկից Սիմէոնին հետ. « Արդ արձակեաւ,
« Տէր, զծառայս քո՝ 'ի խաղաղութիւն. զի տե-
« սին ալք իմ զփրկութիւնն ». և հանգեաւ ընդ
արգարս:

Ը

Թեոգորի թէ տապանէն և թէ այն ողբե-
րէն ուր իր արեան կաթիլքն խտնեցան՝ սուրբն
լուսեղն, շատ հրաշքներ եղան հիւանդոց և մո-
լեղանեւոց վրայ. և ոմանք եղան, ինչպէս Կուցու-
ցընէ երախտապարտ պատմելին բանակարգու-
թիւնն, յառաջ իսկ քան զլիմութիւն մատրանն
և զցարմն Հայոց 'ի մեռն Լուսաւորլին: Հայա-
գիրն յիսափաբր զմեզ հոս մեկիկ մեկիկ յիշել զա-
նոնք. վկայասիրաց թողումք չին պատմելն նշա-
նածներէն ետքն այլ եղածները քննելու և իմա-
ցընելու մեղի իսկ, որ զայս իրենց կ'իմացընեմք:
Սա եթէ հարցընէ սիրողն՝ Թեոգորի վկայարանը
կամ ուխտատեղին, երթաւ յԱրշեկա, և անցնի
արեւելեան կողմը և հարցընէ Գուրգու Ս. Թոգոս
վանքը. զոր սրբազան նահատակէն 1140 տարի
վերջն այլ յիշատակած գտնեմք 'ի գիրս՝ « մեծա-
« փառ և բարձրապատիւ ուխտ » կոչմամբ: —
Հոն քննէ գտնէ և համբուրէ մեր ըզմաւոր սըր-
թամբ այլ՝ այն շորս սրբանիչ քարերը, և մանա-

գիտական և քրիստոսական երկու կրթվածներով վա-
ռած արևանման աչքերով, աննկուն զորավարի
պէս, որ յետ ամենայն զորականաց՝ քաջ քաջ
կ'իմենայ զորաւորագոյն թշեամուտն առջև, ար-
ցունքները զսպելով, և թողլով այն շէնքը՝ որ եր-
բեմն իրեն ծննդեան տեղ, և տակէ ետև իրեն հա-
մար ամայութիւն և ունայնութիւն էր՝ բոլոր աշ-
խարհիս հետ, թերևս մօրը գիտաց սարսափելի և
անտանելի տեսարան մը լրանալու համար, ելաւ
գնաց անգարմ նեաթի մը պէս։ Մովակ, մորակ,
աղբիւրք և հիւանդանոց չկրցան արգելուլ զին-
քը. ամենուն վերջի նայուածք վերջի բարե տա-
լով, և ո՛վ գիտէ ինչպէս սրտին չափազանց ծան-
րութիւնը և ընդունութիւնը թափելով՝ Իսահայ
գրկաց մէջ, և ընդունելով անկէ անմահութեան
ճաշակը և կենաց հացը, երիտասարդական ու-
ժով մ'այլ ցնցելով զինքն և թափելով սուրբ Ծե-
րոյն գողցողուն թևերէն և արտասուածոր մե-
րուքէն, փախաւ գնաց Արքեմուտի մօրէն գուրս,
և անցաւ մօտիկ և աւելի անծանօթ անձայն մո-
րակի մը մէջ, որ կ'ըսուէր Սեղեմնուտ, և հոն
եօթն օր վեր վար պաշտելով, Սեփթայեայ օրիոր-
դին նման, Արզլմսեհի նման, ինքզինքը հրաժա-
րեցընելով իր Ծաղկեալ կեանքէն, իր պայծառ տ-
րեւէն, անգին մօր մը սրտափառութեան, կու նը-
ւիրէր միայն անոր՝ ուսկից կու գան և ուր կու
գտնան ամենայն բարիք և ամենայն լունչք ար-
գարոց, մինչև յօգնած և հանգարտած՝ ընկաւ
փառուցաւ այն Ծառին տակ և այն քարին վրայ,
ուր տեսանք զինքը առաջին անգամ մեր պատ-
մութեան սկիզբը։...

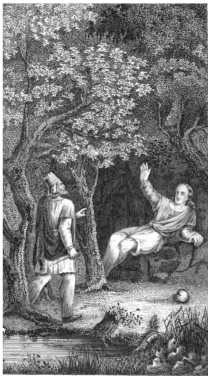
Ե

Հիմա գիտես, Հայկակ, ուր ըլլալը, հու իմն, չես ով է այդ չքնաղ երիտասարդդ. կեցիր հոս պահ մ'այլ, վերջին պահ. վասն զի այլ երկայն ժամանակ չկայ. մտեցիր այդ անտաշ ապառաժ սեղանին քով, այդ Սեղեմեուտի սարեկայ ծառին տակ. ես չեմ, գու գիտէ և զգաւ...

Բայց ահա հեռուն վիշապի խոշին մը կու լլսուի, առիւծու մանչիւն մը. ձորեղերէն վար վարազաթե սեւ արծուի պէս կու սլանայ կ'իջնայ ծառին վրայ, ծառին ներքե, քարին մօտ... երկայնժամեիք հրէշ մ'է, գազանագոյն քան զվիշապ, քան զառիւծ, քան զարծուի... Ինչն է, ինչն է. սուսերամերկն Սուրէն... որդւոյն փախըստեան վրայ աւելի կատաշտ և արեան վրէժով լցուած, հին պատենէն քաշելով ժանգոտ սուրը, և « Այգպէս, իմ երիտասարդութեանս երկամթ, այնքան կոտորած թշնամեացդ արեամբ լեշտացած՝ Երուսթեանս ատեն ինծե՛ք իմ որդւոյս արիւնն այլ պիտի ուղէիր Թափեղուս, Եսելով, կ'առնու, և մոլեղին գիւահարի պէս կ'ընկնի սարէ սար ձորէ ձոր որդին փնտռելու... Անշուշտ սատանայական ոգին զմէք քաշէր քշէր տաներ, ինչպէս երբեմն զկայէն 'ի մահ Արեւի, կամ թշպէս անկէ առաջ (չստ գրախտերգակ քերգողին) ինչոնին՝ դժոխոց անգունգներէն ելած՝ կու փնտռեր գրախտին գուռը, որ մեր երանեալ նախածնողքը ձգէ 'ի մեզս և 'ի մահ: Այսպէս գիւահան թափառանդ վերջապէս հասաւ Սեղեմեուտի ձորեղջը, և իբրեւ սեւ արծուի՝ տեսնելով Թարձրէն ծառին տակ իր փնտռած որսը, հասաւ շուտ ու թեթեւ անոր վրայ... Բայց 'ի հար-

կէ երկու քայլ Քաջած՝ բնաբերարար կամ ա. կամայ կամեք՝ կանգ առաւ. հայրենի բնութիւնն զորանալով՝ դիւական մոլութեան մէջ անգամ հիացաւ այն սքանչելի հանգարտութեան և ան. մեղութեան թափանցիկ քունին վրայ, որուն նը. ման բան չէր տեսած երբէք... Ո՛հ. և ինչո՞ւ չիմզեց սուրը մեռքին. ինչո՞ւ չցատկեց ընկնալու, և հայրական լրթումները վեր վար բերելու այն մարգարաաշար վարդերուն վրայ, այն բարակ քրտնահար երեսներուն վրայ. այլ առանց զըպ. չելու կեցաւ կանչեց կերկերեալ կոկորզով մը՝ « Թեոգոր, որդեակ »... Թեոգոր հեղամբափ աշուշները կէս մը բանալով և կէս մը գլուխը վերցնելով՝ պատասխանեց. « Հայր իմ »... վեր. թի՛ն անգամ հօր և որդւոյ անուանակոչութիւնք։ Սուրեն գարձեալ այլայլած՝ հարցուց անոր, թէ պիտի հաւանի իր կամացը և թողլով զՔրիստոս քառնայ՝ ի պաշտօն կոչ. — Թեոգոր՝ « ես Քրիս. տոսի հաւատացեալ եմ, ըսաւ, և այս հաւատոյս » վրայ հօս կու մեամ։ և նորէն գրաւ գլուխն ի քարին, խփեց լրթումը և աչքերը... Քնայ բա. րով արև, կեանք և աշխարհ։ — Բայց մեկ ան. ցամ մ'այլ բազաւ Թեոգոր կիսակէս աչքը և չոր. թումը, երբ Սուրեն վայրենի վագեր պէս մեկ ցատկելով մզեց մախ մեռքը, և որդւոյն երկու թիչ խարտեալ մազերէն բռնելով վեր քաշեց խնձորակերպ գլուխը, և պարկեշտ պատմաւա. նին օձիքէն կարապաձև պարանոցն երկնցաւ... Ո՛վ հրեշտակային կերպարանք, ինչպէս կ'այլա. փոխիս։ — Իսկ Սուրենայ աջ մեռքէն յանկարծ փայլակ մ'եր չողաց շեշտակի։...

Հոս միասեղ մեկդի կ'ընկնան՝ պատմելին գրիչն, Սուրենի սոսկալի սուրն, և Թեոգորի քերտակ վզէն նռնանման ձեղքուած կարմրահատ գլուխն։

Ճողոթը նեղամբապի աշտընները հեռւ մը թռ-
սչով. և հեռւ մը գլուխը վերցընելով...

Ո՛ր էն հիմա մեր մայրսի ծնած ծաղկունքն,
 ո՛ր մնացին մրազարդ մարերեայ մրգունքն : —
 Այսպես, չկայ ծաղիկ հողածին՝ որ չցամաքի. չկայ
 պտուղ երկրաբոյս՝ որ չթափափի. ամենայն գա-
 լար ու պայծառ, յետ քիչ ժամանակի պիտի ըլ-
 լայ մառյլ աւ խաւար : Սակայն ծաղիկ այն ծա-
 ղիկն է, որ երբ չընն այլ զառուի՝ գարմեսլ մը-
 նայ անթառամ, և մանաւանդ նոր գեղեցկու-
 թեամբ մը յազմէ կանգուն աւ ճեճուն ծաղկանց :
 Այսպիսի ծաղիկ է հայրազեն գառնանման կոտո-
 բեալ երիտասարդն Խէոդոր, թաւալեալ իր հո-
 վանաւոր ծառին և իր հանգստեան քարէ քար-
 ձին տակ՝ ոչոչով և մանուշով չիւստուած խոտե-
 րու վրայ, Սեղեմնուտի սգաւոր ձորակին մէջ,
 ուր հեղաձիլիկ հովիկն խոնարհած կու խաղայ
 անոր արիւնջուայ վարդէ դիտկաց հետ. ինչուան
 որ երեկոյեան զովութիւնն գաղրեցընէ և պաղե-
 ցընէ կարմիր կամիւնները, և գիշերուան լուսա-
 դընտիկն վերէն ծաթէ արծաթափայլ գողցողուն
 ճառագայթները, որք կու մարմըրին, չուք մը կու
 գառնան՝ Խէոդորի մարմնէն ծագած հրաշափայլ
 լուսոյն քով : — Այս լոյսն անշուշտ առաջնորդեց
 այն մարմինը մեծցընալ և գգուալ և հիմա զմիջ
 սրաւթունց փնառալ անմի մը, մեր մը : ... Զտես-
 նենք, չնենենք մենք այն մայրը Սեղեմնուտի մէջ : —
 Դու այլ գարմիր մայրիկ, գարմիր Աղուիթա՝ առ
 Դաւիթս, և հրաման տուր : Մէ, հայրիկ, ել
 գնա ի Սեղեմնուտ, հոն կու գանես իմ հայրա-
 ղեն գառնուկս, իմ մրրկաթափ վարդենիս, իմ
 նուազած աղերս : առ ու լուս այն արշալոյս ճա-
 կաաւ. բալց կիսալուսայ ըրած՝ բեր ինծի փունջ

մը ոսկեթել մազերէն, որ գլխուս վերջին պսակ ընեմ. ընդու այն շուշանացեալ շրթունքները մայրենի և չայրենի չամրոյրներով, ապա մաքուր կտաներով գոցէ, գոցէ այն սրեակերպ գէմքը, զոր քիչ առնէն պիտի տեսնեմ յերկինս. և գիր ծածկէ ի ծոց ամենուս ծնողին, հոգուն : —

Գնաց գեանամած ծերունին, հետն առած Թէո. գորի հին ընկերները և ուրիշ ծածուկ քրիստոնէաներ, հաւատացեալ եղբարք և քույր, պարկեշտ կուսանք, որ քողով և մազով արցունքնին ծածկած, և բոցաշարժ ճրագներ բռնած յուզար, կաւոր կ'երթային Թէոգորի։ Արգեալ կային առնոց մէջ, կամ կայր մէկ մը՝ որ յուսացեր էր երկրիս վրայ այլ սրտակից ըլլալու սուրբ նաչառակին, և յետ անոր մօրը կանչելու զնա՝ իմա Թէոգոր. — պատմութիւնն կու լսէ։...

Քահանայական և մարտիրոսական պաշտօն, աղօթք և արտասուք կատարուեցան, այն հովա, նաւոր ծառին ներքե և այն սեղանացեալ քարին քով՝ փորուեցաւ եռանդուն երիտասարդին քը, նարանն, և ծածկեցաւ մարտիրոսի մարմինն։ Անարուեստ պարզունակ քարակոյի խաչ մը վրայ կեցաւ նահատակութեան և հանգստեան սրբոյն Թէոգորի։

Թող գոյ չիմա Աղուիթա աղօթելու երանեալ և աստուածազգեաց որդւոյ մը մնացորդաց վրայ։ — Ահաւասիկ երանելի տիկինն, ծառէն աւելի մազերը ջրուած՝ փռուած ճակատ ի գետին։ Իր, րե կրկին մայր սսղոմոնեան գառարանին, հոգն ու Աղուիթա կու գրկեն ու իմա է կ'ըսեն այս որ, գեակս։... Քիչ ժ'այլ սպասէ Աղուիթա, և ահա Թագաւորն խաղաղութեան՝ իր ցանկալի վճիռը կու տայ, և յաւիտեան քուկդ կ'ըլլայ քու Թէո. գորդ։

Է

Իսկ հայրն... քան լիցի, ամենեին անորժան
այնպիսի անուան. քաղանացեալն, դիւանդըն կամ
դիւարախն Սուրեն, իր սասանայական սուրբ ա.
ռած՝ և եկածէն աւելի շուտով փախչելով կու
հեռանայ. տեղերն կու փախչին և ինքն իրմէ չի
կըրնար հեռանալ. Գոշուքն արեան որդւոյն բա.
ղդէ յերկրէ և յերկնից : Հեղին գառին ա.
րիւնն իմա երկնաւոր նահապահի ահաւոր մա.
սունք գարմած՝ սուրին վրայէն Սուրենի սիրտը
կու պատառէ. կու փութայ խելացնորն՝ մտի
ազրիւրը, աղէկ մը կու լուայ կու ջնջէ որդւոյն
յեաին նշանները. և անով իր և անոր միջի կապն՝
յաւիտեան կու ջնջուի : Զորս տարի այն գառնա.
գոյն դահճին, խղճի խայթուածքներուն մաա.
նուան, Սուրեն կեանք մը կամ կենաց պատկեր
մը անցընելով, անգեղէ և անոյցս կռապալտ մուր.
րութեամբ մեռաւ. և յիշատակն յանձն և ի
սոսկումն թնայ :... Իւրածին որդւոյն արեան
խուշ եղող սիրտն՝ շեղաւ արժանի Աստուծոյ որ.
դւոյն ժայնը լսելու՝ Լուսաւորչի բերնէն, և դառ.
նալու ի հաւատս Թէոգորի՝ համբէն Հայաստա.
նեայց հետ, որք յեա երկու տարւոյ արժանա.
ցան այս ամենամեծ պարգեւիս : — Վասն զի
Ս. Թէոգոր նահապահեցաւ յամբն 206, այսու.
րուան ամսակեախս (11 մայիսի) 28 տարեկան և
6 ամսական. Սուրեն կորաւ 300ին. Ս. Գրիգոր
լուսաւորիչ՝ ելաւ ի վիրապէն յաւորդ տարին
(301). և երբ հետեւեալ տարին կ'երթար ի կե.
տարիս՝ Հայոց եպիսկոպոսապետ ձեռնադրուե.
լաւ, անցաւ սովորական Խամբէն, Սալհունեաց
գաւառէն և աւանէն, ճրչափ տարրեր 15 տարի

առաջ անցածէն. փոխանակ չգլխայից և կաշունաւոր պահապանաց, հիմա Տրդատայ յազմական կառաց վրայ գրուած և Հայոց ամենէն մեծ նախարարներն չորս գին առած: Այլ հեղն և աղնուատիրա հայրն մեր՝ փառաց վրայ աչք չունենալով, իր սուրբ սանուկը կու փնտռէր. կանչեց զառւ ծերունի քահանայն և հարցուց զԹէոփոր. Դասիկ իր ընտրեալ հովուապետին մեռելն ըզունելով տարաւ ջըցուց այն տեղք՝ ուր որ վեց տարիէ ՚ի վեր կու քնանար անոր հրամանաւ կընքուածն: Ինչ կենդանափայլակ արտասուքներ էին որ Լուսաւորչի մը աչքերէ իջան հայրաքար սուրբ երիտասարդին նշխարաց վրայ, որ իր քերտանց առաջին պատուը, և մեր լուսաշնորհունեան ընդրանիկ խայրիքն էր. անոր համար և առաջին վկայարան՝ յետ Հախիւսիմանց նշխարաց ամփոփման, Թէոփորի հանգստարանն եղաւ. խնդին Կրիգոր գեա շինեանագրուած՝ կանգնեց հոն մատուռ մը, և երբեմն երախայ յանձնածը՝ հիմայ սուրբ վկայ մը յանձնելով Դասիոսի՝ գնաց: Աւ երբ ցանկալի տաճարիկն իր ճակատը բարձրացուց գեպ յարեւելք, աջակողմեան անկիւնը հանգչեցուցին սրբոյն մաքուր նշխարքը. մեկայլ անկիւնն այլ՝ տապանաքարին գիմաց՝ գրին այն սըրբեալ քարը՝ որ մեր գառին զենման անգան եղաւ: Այն երկու սիրալի սրբատաշ քարանց մէջ էր անկէ ետեւ՝ Աղուիթայ սիրելագոյն հանգստարանն, որ իր որդւոյն մատարան սպասաւոր ըլլալով իրրե հաւատաւոր այրի մը, երկնախառն կեանք մը անցուց հոն. այլ ոչ երկայն ժամանակ: Որդւոյն նահատակութենէն ետեւ տարի վերջը, երբ հասաւ տարեգարձ անոր վերջին անգամ իրեն համբոյր տալուն և անէն փախչելուն, նոյն օրը (Յ մա. յիսի) Աղուիթա, որպէս թէ գարձեալ զցալով այն ցաւալի կիրքը և որդին փնտռելու ելլելով՝

աւանդեց ազաւնաշու նշ. հոգին. և Խննստուն մար. փնն թաղեցաւ իր որդեկին գիմաց՝ տաճարին գոնէն գուրս։ Այգոր և աւջի յիշեալ երկու սըր. բանիչ քարանց նման լորրորդ մ'այլ գրուեցաւ՝ Աղուիթայ տապանին գիմաց, տաճարին արեմը. տեան կողմը. և ներքէն հանդչեցաւ Դառի, որ այս սխրալի քան սխրալի հանգիսից մէջ առա. ջրին ըլլալով հասակաւ, վերջինն եղաւ ժամանա. կաւ. և ոսկեմ բան կորցեղէն կնքեղէն ետեւ, ըստ իր ալեկից Սիմէոնին հետ. « Արգ արձակեա, « Տէր, զծառայս քո՝ ի խաղաղութիւն. զի տե. « սին աշք իմ զփրկութիւնս. և հանգեաւ ընդ արգարս։

Ը

Թեոգորի թէ տապանէն և թէ այն տղրե. րէն ուր իր արեան կաթիլքն խառնեցան՝ սուրին լուսուէն, յստ հրաշքներ եղան հիւանդաց և մո. լեղանց վրայ. և ոմանք եղան, ինչպէս կու ցու. ցընէ երախտապարտ պատմելոյն բանակորդու. թիւն, յառաջ իսկ քան զլեռութիւն մատարանն և զցարմն Հայոց ի մեռն Լուսաւորոյն։ Հայա. գիւրն յիստիպեր զմեզ հոս մեկիկ մեկիկ յիշել զա. նոնք. վկայասիրաց թողումք ինն պատմելն նշա. նածներէն ետքն այլ եղածները քննելու և իմա. ցընելու մեզի իսկ, որ զայս իրենց կ'իմացընեմք։ Աւ եթէ հարցընէ սիրողն՝ Թեոգորի վկայարանը կամ ուխտատեղին, երթա յԵրզնկա, և անցնի արեւելեան կողմը և հարցընէ Գուրիս Ս. Թոգս վանքը. զոր սրբազան նահատակէն 1140 տարի վերջն այլ յիշատակած գտնեմք ի գիրս՝ « մեծա. « փառ և բարձրապատիւ ուխտս կողմամբ։ — Հոն քննէ գտնէ և համրուրէ մեր ըզմաւոր լըր. թամբ այլ՝ այն յորս սրբանիչ քարերը, և մանա.

ւանք Հիւսիսային անկեանք. հոն կանգնի և համբուրէ (եթէ պահուի ցարգ) ձողաբարձ խալի մը մէջ գրուած սրբոյն Քեղդորի քաղցրաբարբառ յիսուսախոս լեզուն, որոյ համար այլազգիք անգամ, կ'ըսուի թէ այն անգը կ'անուանեն ՍԵՐԷԼԸ Ս. ԹԻՐԱ (եթէ Գորոգիս կամ Սալահունի անուանեն փոխուած չէ այդ անուանքը). Յանձնեմք իր հետ՝ աշխոյժ և Խարաաբարուեստ հասակակցաց Ս. Քեղդորի, գիտել նկարել և ցուցընել մեզի այս պատմութեան մէջ յիշեալ անգուանքը. երկու ձորակները, երկու աղբիւրները, ծովակը, աւանները, գլեխները և այլն. - յանձնեմք աւանց զառգուան մտաց և կրթեալ սրտից և մատանց՝ նուագել և երգել այս պատմութեան և եկեղեցւոյ արժանի և ընտիր գրուագն. - ազալեմք մեր եկեղեցւոյ գլխաւորաց, իրենց զանազան հոգոց մէկը պահսեցընելով կամ մէկ մ'այլ աւելցընելով՝ այսպիսի սիրալի սրբոյ մը յիշատակը լիմգել միայն Յայսմաւուրաց Թափթփած Թերթից մէջ. այլ բարձրաձայն հռչակել տալու սուրբ խորանաց վրայ. եթէ արգարև սրբոյն Դրիգորի Լուսաւորի գործակից և հոգեկից ըլլալն կու յանաչին իրենց առաջին հոգ և պարտք, և պաշտամամբք սրբոյ՝ բարձրացընել զփառս Աստուծոյ:

ԿԱՆՄԻՐՆ ՎԱՐԴԱՆ

2 Յունիսի, 454.

Արեգակն իր տարեկան ընթացից մէջ գեռ չէ հասած իր բարձրագոյն գիտանոցը, կրակաթափ ալքերով նայելու արարածոց վրայ. գեռ հայկականն մրազարդ մարերի կու շարունակէ իր գուռնաւոր օրերը, մանաւանդ մեր հայրենեաց բարձրատափ դաւառաց մէջ. և գեռ այս օրուան նշանակեալ ամսամօռիս (2 յունիս – 26 մարերի) ըստ վիսյութեան անուշգրոյց Եփլէին, « Գարնանային է ժամանակն և գաղտնի ծաղիսոյց » : Բայց արդէն Արարատայ ջածուն ծաւալ գաշտաց մէջ ապքն կոխած է. և եթէ առաւօտն և երիկուն զով այլ ըլլան, քոյր օր մը անցընելու համար, Հայկակ, պէտք է նման նազեղւոյն Ասքայ փնտռել հով հով սարեր, զով զով ջրեր. « զրօսանս բարձանց և զրօսանս հովտաց » :

Ահա գեղեցիկ ընդարձակ բարձրահովիտ մ'այլ, որ ասկէ 3000 տարի առաջ ընտրուած էր իբրև գերագոյն և հաճոյագոյն հովասուն տեղի Հայկակն նահապետաց, անոնց զօրաց և ազատաց, « ուր էին հոնց գեղին, Թագաւորացն Հայոց » : Ըստ բանից հին ազգային պատմելի. որոյ արեւմտեան հիւսիսային կողմէն՝ արարատեան Մասեաց

բարձրաբերձ գարեին գուրանալով գաշտանան. արեւելքէն գեան Երասխ գարաճաղ հու պատի, հարաւային կողմէն՝ ոչ շատ բարձր լեռանց շարք հանջրպետան զայն 'ի Կոպայովան և 'ի պարտափէն Վանայ: Այս սահմանագրեալ գաշտահովիտս իբր 3-4000 ոտք բարձր յերեսաց ծովու, ցածագոյն Երասխայ գաշտին մէջ բնակող Հայկազն նահապետաց ամառանոց եղաւ. Քրիստոսե 13 դար առաջ, երբ զքառասներեւ Կիւրղասին Շաւարշ (որպէս ստուգաբանէ Քր. Մազխարոս) լինեց հոն քաղաքաւան մը, 'ի բնակութիւն ամառան, և իր անուամբն կոչեց Շաւարշաւան կամ Շաւարշան. յորմէ բոլոր շրջակայ կողմանքն և գաւառն կոչեցան Շաւարշիտ կամ Շաւարշան. մինչև Քրիստոսի Բ դարուն սկիզբը Այրաքաջն Սմբատ սպարապետ Բ. Արասալիսի արշակունւոյ՝ Ալանայ Արգող կամ Արաող գաւառն պատերազմի գերիներ բերելով, հրամանաւ իր սանիկ Թագաւորին հոն բնակեցուց, և անոնց հայրենի գաւառին անուամբ՝ Շաւարշանն այլ ըսուեցաւ Արաող կամ Արաղալիտ գաւառ. իսկ հիմայ իր անուանի և զարմանալի քարաբերդ քաղաքին անուամբ հ'ըսուի Մոխ: Այս բնութեան և տրուեստի ընտրած և հրաշակերտ տեղս՝ սրբազան և հին զորութիւն մ'այլ պատուեր, սիրեր, սըրբեր եւ. - կրննքն՝ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ խորագոյն խորհրդոց և հրաշափառագոյն հանգիսից տեղ ըրեր և Շաւարշական գաշտերը: - Վերոյիշեալ Արասալիսի հայրն՝ Սանատրուկ, կերեկի Թէ քան զհինն Արասալաւ և քան զԷւր ձեռաւ, կերտ նորոգած Մծրինն կամ Մծուրս՝ սիրէր զայս տեղս, և իր անունը Թողուց հոն լեռնաբլրի մը վրայ, Սանատրուկ լեռն, որ Թերեւս հիմայ Տիւֆէ հ'ըսուի. ասոր քով եկաւ առաքեալն Քրիստոսի Խաչկոս, և աշակերտեց զգուստր Թագաւորին՝

գործորդն Սանգուխտ, առաջին կոյս վհայուհի Գրիստոսի, և ընդ նոնն նահատակեցաւ զքանչելի վհայու(թեանք, որոց յիշատակին՝ Հայագիրն տե. փակմանս է քաղոց (գեկտեմեք) ամայն մեջ որ մը։ Այս երկուքին վհայարանն այլ՝ (քրիստոնէութեան հնազոյն ուխտատեղեաց և առաքալաց մեկն) հաւ պատուի մինչև ցայսօր Թաղի լեւո անուամբ, որ և ՚ի պատիւ առաքելոյն՝ Հայոց զգնաւոր եւ պիսկոպոսական Թեմոց մեկն եղաւ, և ՚ի միջին դարս՝ մի ՚ի շորից արքեպիսկոպոսաց՝ որոց հարկ էր դասիլ յսեման նորընտիր կաթուղիկոսի։ Առաջին երեք դարոց քրիստոնեայք, զազմաւ պէս հաւ պատուին այս սրբազան տեղս, առ ահի հեթանոս Թագաւորացն Հայոց, նախախնամաւ, Թիւնն այլ մասնաւոր տեսչութեամբ հաւ հսկեր անոր վրայ, և ուր Հայոց քրիստոնէութեան առաջին արեգակն ծագեցաւ, անտի երկրորդ տե. դո՛ւ ալ ծագել առաւ զարեգակն Լուստաղի։ որ յետ 200 տարւոյ վհայութեան սուրբ առաքելոյն և Սանգիտայ և անոր հորքորդն Ասագուհեայ, անոնց նշխարաց հանգստարանին քով իր եղաւ, Թեան սկիզբն առաւ՝ ՚ի ծոց ուրիշ Ոգոհեայ, քնոջ Անահայ, երբ հաւ դայր սա ՚ի Պարթեաց իր փախստական՝ խաբել և սպաննել զԹաւրով Թագաւորն մեր։

Ինչ զարմանալի և աստուածախան տեսչութեմբ, Հայոց առաքելոյն Թագեոսի Թաղման միայնարանն՝ Հայոց նոր առաքելոյն՝ Գրիգորի՝ յղութեան առագաստ։ Ո՛րքան զքանչելի է նաւարչան՝ մեզի այսպիսի հոգևոր հանգիսից առաքելալոյն, քան թէ մեր Թագաւորաց հովանոց։

Այս երկու սրբախորհուրդ գիպաց՝ նորահերդ նման ժ՝ այլ հանգիպեցաւ նոյն տեղաւմեջ, Լուստաւորդի եղելութենէն 200 տարի ետեւ, որ թէ քաղաքական և թէ կրօնական կերպարանոց

հաշտեցաւ. և ահա այն գէպքն է զոր նշանակէ
Հայագիրն այս ամսակետիս. որ ամէն տամեկորս
դար առաջ (451 թուին Քրիստոսի, յունիսի 3)
էր շարած որ Հոգեգալստեան ամին. յորում
հանդիպեցաւ Շաւարշանի երրորդ մեծ ազգային
քաղաքակրօն գիպուածն. այն է ՆԱՀԱՏԱԿԱՌԻԻՆ
ԿԱՐԴԱՆԱՆՑ:

Բ.

Այս գիպուածս, այս պատմութիւնս, այս ա.
նունս անգամ այնքան հաշտեալ է համբաւեալ
է յազգիս, որ ամենէն քիչ տեղեկութիւն ունեւն
այլ՝ երբ լսէ Քաղկամ Կարկէ Վարդան՝ որտաւորոյ
կուցադէ. և թերեւ ոմանք ուզեն յանկարծ
գանուիլ ինչուան նոյն արտազական գաւառին
մէջ, նոյն Շաւարշական գաւառ, նոյն Աւարայրի
գեղին քով, նոյն Տղտա գետոյն եզերքը, ուր այն
մեծ և քաղցասահման Ժախատամարտն և անմա.
հախառն գործն կատարուեցաւ: Իսկայ փափա.
գաղն՝ ժամանակակից հեղինակաց, Սղեւէի և Ղա.
զարայ Փարպեցւոյ, գեղեցիկ գրուածքը և ման.
րաման պատմութիւնները, և ժամ մը, երկու
ժամ՝ անոնց հետ ժուռ գայ հոն. հոն՝ ուր Հայու.
թեան անբիւծ, անմոռաց, յաւիտենական արձա.
նաց մէկն կանգուն կայ և պիտի մնայ: Իսկ ես
հետզ, Հայկակ, կաղ ի կաղ ընթացիւք կ'ուզեմ
ման գալ, և քանի մը բան հեռուէն գիտեմ այն
մեծ տեսարանէն:

Կանխեմք ուրեմն քան զմեծ գործողութիւնն՝
գոնէ որ մը, գոնէ գիշեր մը, այն գիշերն որ յու.
նիսի առաջին օրը երկրորդին կու խառնէ. փու.
թանք փոքր Մասեաց սարերէն գարժար սահէ.
լով՝ ինչուան յետին բարձրատափն, որ կու նայի

Շաւարշան գաշտին վրայ։ Արդէն այս երեկոյիս նման՝ 14 դար առաջ այլ՝ այս անհատնում գիշերային լապտերս, այս բազմատես լուռ վկայս, այս խորհրդապահ լուսինս՝ սոյնպէս բոլորացեալ լուսալիւր հոս քարձրանար մեր եկած արեւմտեան դարից ետեւէն՝ Մասեաց-Ուսին կողերէն։ Արաբաւայ գաշտին հորիզոնէն։ և ահա հանգարտ համասփիւռ և իբրեւ իւզակաթ կակուղ Զառա-գայթննրով հոս լուսաւորեւ մեր փնառածը։ Շաւարշական Աւարայրի ընդարձակ գաշաը. որ մեր կեցած տեղէն գէղ 'ի յարեւելս հարաւայ երկըն-ցած, իրեն մեկիչ կ'առնու։ Տղտաք գետոյն ըն-Թացքը, այն որ արեւմտեան հիւսիսային կողմէն իջնելով՝ ծանր և պզտոր ալիքները հոս Թափե-Ներասի՝, և այդ եռանկիւնածակ կամ երկայնա-բոլոր գաշտին մէջ՝ իբրեւ մոխրագոյն երկայն չը-Թայ մը հոս շարժի լուսնին նշուլից ներքեւ։ Նեղ ու նուազ ըսւր մ'է նա. բայց ի՞նչ լայն մի՛ն, ի՞նչ խոր խորոց՝ իր եզերքը տարածուած երկու ան-նման քանակաց մէջ. որոնցմէ մեր կողմը մեզի մօտ եղածն՝ լուսնէն և կրակէ աւելի պայծառութիւն լուսաւորուած Զերմակ ու գոյնագոյն հոս ահա-նեմ. մէկայլն՝ կարծեմ թէ հեռաւորութենէն աւելի պատճառաւ մը՝ խառն ու խաւար կ'երեւայ, թէ և ահեղ անտառի պէս սփռուած ու գաշտին մեծ մասը ծածկած։ Այս երկու քանակաց միջի շարժմունքն և գործքերն այլ ի՞նչ տարրեր. հեռաւոր և սեւ քանակն միայն սովորական պատե-րազմի պատրաստութիւններ հոս ցուցընէ. իսկ մօտաւորս աւելի կրօնական և հայրենական հան-

1 Այս գետս հիմա ի՞նչ կ'ըսուի և ի՞նչ ընթացք ունի, յայտնի չեւ մզի։ Աբրահամ Գ Նշեառքի՝ կաթուղիկոս՝ Առաւպատայ մօտ կարծիր վանքին քով յերասի խառ-նուղ գետը հոս տեղե Տղտաք։

գիտարան կ'երևի քան պատերազմի մարզարան։ Ատիկայ է Հայոց բանակն. զերթն բազմաթիւ բանակ՝ գումարեալ յանուն համարեն Հայութն, իր հնացեալ իշխանաց ձեռքն. 68,000 Հայ պատերազմողք, միաւոր և հետեակ, խաշանիչ վրանաց և գրոշուց տակ ժողոված են՝ զազգ և զցրոնս պաշտպանելու։ Ի՞նչ պանծալի գունդ և ի՞նչ բազմութիւն կարճաց մեր աչքին առջև... Սա կոչն ի՞նչ են այդ վեց ու կէս բիւր զոյքն Հայոց՝ Հայաստանի միահեծան և միահաւան տերութեան օրերուն՝ հարկաւոր և վտանգի ժամանակ գումարած բանակին քով։ Սովորական տանն՝ Հայոց աշխարհապահ զորութիւն էր 120,000, որոց 40,000ի շափ Թագաւորական գունդն էր, 84,000 այլ նախարարաց և տոհմից. իսկ մեծ պատերազմաց ժամանակ՝ կրկին և երկրկին աւելի ըլլալն՝ այսօր գիմացի բանակնիս կու վայել։ յորում հազիւ քսան և հինգ տոհմի կամ ցեղի իշխանք և զօրք կան, որոց որոշեալ զօրաբաժինն 30,000ի չէր հասներ. այս ցեղերուն շատն մեկ մասն, և բուն իսկ նախարարն այլ (մեծ գծրազգութեամբ գետոյն այնգիի կողմն են, պարսկական բանակին հետ. և ցաւելով պէտք է տեսնել հոն այլ նոյն շափ թիւ մը Հայոց. (վասն զի ըստ վկայութեան պատմելիքն՝ ուրացեալն Վասակ Թէ իր Սիւնեաց աշխարհէն և Թէ ուրիշներէ « ժողո» « վեաց զամենայն գայթակղութիւն, և արար « գունդ զօրաց բազմաց », որք կամաւ կամ ա. կամայ խառնեցան ընդ Թշնամիս հայրենեաց և եկեղեցւոյ. (ըստ տեսչեան սրբոյ Լուսաւորքին՝ դատինքն սպիտակք գառնալով 'ի սեաւ գայլս)։ Իսաանց ու գայլոց գունդերն միատեղ աւանելով՝ 120 հազար Հայ կ'երևան գիմագիմ Աւարայրի գաւառն մէջ. զորս բաժնեւելով կամ ջոկեւելով ըստ աշխարհաց Հայաստանի՝ կու տեսնեմք որ հին

Հայոց 15 համ քսան աշխարհաց Թուէն, միայն
 չինք համ վեց աշխարհքէ եկած են այս գուն-
 դերս. որ են Արարատ, Տուրուքերան, Վասպու-
 րաճան, Սիւնիք, Մոկք-իսկ ուրիշ աշխարհքներէ
 հազիւ ոմանց մէկ երկու գաւառ համ առհմ հա-
 յիշուի. Մեծ Հայոց չորս մասին գրեթէ երկքն
 գուրս է այս գաղափս. բոլոր արեւմտեան մասն՝
 Յունաց կայսեր իշխանութեան տակ է. և թէ-
 պէտ Հմայեան՝ եղբայր մեծին Վարդանայ, հու
 շանայ կ'աշխատի անոնցմէ այլ չորք ժողովէլ,
 բայց ոմանք չեն շարժիր կայսեր վախէն, ոմանք
 այլ աւշանալով չեն հասնիր ատենին. իսկ չիւտի-
 սային և արեւելեան գաւառք՝ Վրաց և Աղուանից
 խառնուած՝ անոնց չեա անշարժ հու կենան. հա-
 բաւային ամուր աշխարհք այլ Աղմիք և Տմորիք՝
 գրեթէ իրքնագլուխ չեղոք հու մեան. թէ և ա-
 ւոնց ամենուն այլ հրաւեր և աղաչանք գրկուած
 էր. և ոչ միայն ատոնց, այլ և Վրաց, Աղուանից
 և Հոնաց, գալ մարան Պարսից գէմ կենալու.
 բայց երկու խորամանկ և ազգուրաց Վասակք,
 մէկն յարեմուտք փեցած, մէկայլն յարեւելք, ա.
 մենայն հնարքով և սառութեամբք զանոնք հեռու
 բռնեցին Վարդանեան գեգէն. Այս տեսութենէս
 կ'իմացուի որ այսպիսի ծանր հարկի ատեն՝ եթէ
 բոլոր Հայք մարան մէկ կողմն ժողովէին, Վար-
 դան փոխանակ 66,000ի կրնար 300,000 չորք այլ
 ունենալ. Որչափ այլ մեծ երևի այս թիւս, գեա
 շատ պակաս է համեմատելով վերջ ցուցած հա-
 շուին և Թուոյ աշխարհաց և գաւառաց և զորա-
 բաժնին Հայոց... Թողլով երբեմն կարելին և
 այժմ անկարելին, գառնանք եղանին, և գիմաց-
 նիս փեցած մեր հայակոյս բանակին:

Չորս գունք համ թեւ բաժնուած է այս բա-
 նակս. երկքն երկայնաւորած շարուած են Աւա-
 րայրի գաւառն մէջ Տըմուտայ եղեկըք. վստն զի

գիմաքը Թշնամին այլ նշանակաւ տարածուած է. իսկ մեկայլն՝ երեքին ետեւէն մէջ տեղուանքը կ'են. ցած է. իբր վերջապահ և պնտկան վտանգելոց. միւր կենցած տեղւոյն մտինն է՝ Առաջին և աջ Թեն հայ բանակին. որ Տղմուտայ գետոյն այլ առաջա-
կողմն է. ուստի կու վարէ ալիքը գարվար յա-
րենլս յԱրասխ. այս առաջին մասին Թնապեանն է հաւատարիմ Հայոց ներքին հաղարապեան, ուր խարհատեսուչն. որ Մաշաւ կ'ըսուի. և է իշ-
խանն Խորխոռունեաց ԽՈՐԼՆ. կարգեալ փոխա-
նակ ուրացող իշխանին Գաղիւլոյ. Հայկայ որդւոյն տնուիք և քաջութիւնը 3000 տարիէ վերջ այլ փայլեցնող. Իրեն պնտկան գնդապետքն են. բաց յայլոց պայազատաց հին նախարարաց. ԱՐՄԵՆ ԸՆԾԱՅԻՆ և ՆԵՐՍԷՆ ԳԱՋՐԵՐՈՒՆԻ. ասիկա Վա-
նայ Ծովուն իշխանային կողմնն են. առաջինն՝ որ Արար կոչմամբ կու գովուի ի պատմելէն. Թէ և ամեն ցեղէ աւելի քիչ նահապետակից ընկեր ունեցաւ այս պատերազմիս մէջ. բայց զօրահան. զիսին տունն՝ այս բանակիս մէջ գտնուող ամեն իշխանացմէ աւելի և անհամեմատ աւելի զօրք կու տար. 4000 հոգի. որ (եթէ սխալ չէ Թիւն) կու նշանակէ կամ բազմաթիւ կամ պատերազմող ու սահմանապահ առիժ մը. որուն պատմու-
թիւնն և տեղն անգամ մեզ յայտնի չէ. բայց Թեր-
եա Վասպուրականի Ընձաւից կամ Անձաւից գաւառն ըլլայ. որ յետոյ յանուն զլիաւոր բերդ. աւանին՝ Կոթո ըսուեցաւ. (հիմա Քիւզիւր. ի սահմանի պարսկական Հայոց). — Միջին Թնոյն ընդհանուր հրամանատարն է ԿԱԼԱՆ ԱՐՄԵՐՈՒՆԻ. որ այս Հայոց բանակիս մէջ. յետ սպարապետին (Վարդանայ) առաջին նախապատիւ իշխանն է. և ըստ կարգի ազնուութեան բարձրագոյն է քան զնա այլ. (վասն զի հին Ասորեստանի արեղերա-
կալ Թագաւորներու ցեղէն է). ըստ արգեանց

այլ արժանապէս առաջին ճանցիւր զեա. թէ և նախ յիշած պատմըլաց (Նզդէի և Վաղարայ) մէջ լցանէս անոր գեղեցիկ յիշատակները. զոր ան. զգամ և խորթ մեղք մը (Բարժուժա ասորին) վե. բուց ընկեց գեղեցկագիր պատմութեան: Վահա. նայ ընկեր գնդապետք են ՄԻՐՇԱԳՈՒՂ ՄԱՐԴԱՆՆ ԿՈՄ ԻՐԽԱՆՆ Մարգարետութեան. որոյ Կաշուած. քնն էին հին առեն Նախիջևան գաւառին սահ. մաններն, և պաշտանն էր Հայոց Թագուհւոյն և արքունի գանձուց հաղարապետութիւնն. որ և գունդ մը արքունի զորաց ունէր իր մեղքին տակ. ասոր հետ է և ԱՐՅԱԿ նախարարն Մոկաց. որ թէ և Կոշտ ու խոշոր երկրի և բնակչաց տէր էր. այլ ինքն լատ Կիրթ և ազնիւ մարդ. և ըստ վկայու. թեան ժամանակակից պատմըլին՝ Դադի. Կուս. Կաշ և Երանէլ. և Վարդանայ սպարապետին յա. տուկ սիրելի ու սրտակից մտերիմն. թէ ազ. նիւ և մասցի բարուցն համար. և թէ հին Ծանո. Թութեանն և երախտեացն. (Վասն զի յեա մա. հուան Ս. Սահակայ՝ երբ պարսիկ մարդպանք և. Կան 'ի Հայս՝ մեր աշխարհին կարգերը վեր վար ընկելու. Վարդան Թողլով իր իշխանութիւնը և. երկիրը՝ քաշուեցաւ յաշխարհն Մոկաց. յեր. կիր Արտակայ. ամուր բերդ մը. և մեծ պատիւ և սէր գտաւ այս իշխանէս. այնպէս որ երբ յեա ժամանակաց՝ Պարսից Թագաւորին գուռը՝ Հայոց նախարարք տաքնապած էին. իրենց թերան առին զԱրտակ. որ համոզէ զՎարդան իրենց հետ միա. բանելու 'ի խորհուրդ ուրացութեան): Հիմայ Վարդան զԱրտակ բանակին միջոցը գրաւ. Այս երեք մեծ իշխանաց հետ Կային ուրիշ մեծամեծ նախարարաց պայազատք և Թագաւորական զա. րաց զԻսաւորներ. -- Բանակին մախ Թեոյն զո. բաժարքն էին. ԳԱԳԱԳ ԱՌԱՆԻՆԴԱՆ. թէ ինքն և թէ իր ցեղն լատ Ծանոթ ընն մեր պատմութեան

ձիւ, և բնակութիւններն ուր տեղ ըլլալն այլ յայտ-
նի չէ. թէ և կ'երևի ձիւ Այրարատայ փողմարն
ըլլալ. ԹԱԹՈՒԼ ՎԱՆԱՆԴԵՅԻ. Բաւանայ ընդարձակ
դաշտերուն իջեցողն. ասոնց ընկեր ՅԱՆՈՅ ԳՐՆ.
ԴՈՒՆԻ՝ զարմալ մականուանեալ, գլխապէս շատ
հեռու և օտարասկիզբն առնօր մը. Քանանացւոյ,
Քամայ ցեղէն. որք ըստ պատմութեան՝ հաշա-
նեալք ի Յեսաւայ և յԹարայեղացւոյ՝ անցան յԱ-
փրիկէ. և ձիւրնէն մէկն Քանանիցաս անուամբ
եկաւ ի Հայս, և ցեղն ըսուեցաւ Կնիթանիք կամ
Քնգունիք. Այս (ժախ) Թէին գիմայ՝ Պարսից
ալ թէք մեծ պատրաստութեամբ և բազմա-
թեամբ կեցան էր. անոր համար սպարապետն
Վարդան՝ ընդհանուր տեսլութիւնէն զատ մասնա-
ւորապէս այս Թէին առաջնորդել կամ պնել
յանմե առաւ. Բանակին երկը թեկերուն ետե
լորրորդ պնական կամ մերձապահ գրաւ քաղ
և հաւատարիմ խումբ մը. ցնդապէս կարգելով
իւր հարազատ եզրայրը ՀԱՄԱՅԱՅԱՅԱՆ. և իւր
փաւ սրտակից և նիղակակից բարեկամն աւ սիրե.
լին՝ ԱՐԵՍԻՈՐ ԱՐԵՍՐՈՒՆԻ. (ինչպէս որ յետոյ
ասոր որդիքն՝ Ներսէս և Հրահաւ՝ իւր եզրորդ.
գւոյն և իւր յաջորդին Վահանայ՝ սրտակիցք և
բազկակիցք եղան). Արշաւարայ կաշուածն էր Այ.
բարատայ հին Սրասխաժոր գաւառը. որ յետոյ
Կամարական և Արշարունիք ըսուեցաւ. Այս
երկու հաւատարմաց և քաղաց հեռ՝ չորրորդ
քնդին կ'առաջնորդէր նոյն իսկ բոլոր բանակին
առաջնորդն և սպարապետն, ինքն Մամիկոնէից
տէրն. Մեծ. Քաղ և Սուրբ ԿԱՐՄԻՐՆ ՎԱՐԳԱՆ:

Պատերազմին տանն՝ տակի ժախ թեոյն քով
գտուեցաւ. իսկ հիմա՝ գրեթէ ամեն տեղ ա-
մեն քնդի քով կ'երևի. ամեն մէկուն պէտքը և
պատրաստութիւնը քննելու տեսնելու, և հար-
կաւորը տալու, ըսելու. ամեն կողմ կարծեալ կու

լսուի նոր խառած ատենարանութիւնն. « ի բա-
 » ղում պատերազմանս մտեալ է իմ, և մեր ընդ
 » իս¹ »: Ամեն բան կարգաւորեցին և վազուան
 պատերազմի յարմարցընեցին ետև, կու գաանայ
 Վարդան շորս գնդերէն զսա ուրիշ և աննման
 գնդի մը մէջ, որ առաջններէն ոչ շատ հեռու
 ժողովել էր, վրանի տակ. և էր Հայոց եկեղե-
 ցւոյն ուխտն. հան էին կաթուղիկոսն Յովսէփ,
 որ աշխարհին քաղաքական շփոթից համար գեռ
 հանգիստապէս չէր սծուած. և զսա ուրիշ եպիս-
 կոպոսաց և երիցանց՝ հոգեւոյց և հրաշալից երէցն
 ՂԵՒՈՒՆԴ, որ բոլոր ուխտապահ Հայոց հայր և
 բանակին երկրորդ սպարապետ մ'էր, եկեղեցւոյ
 և հայրենեաց աննման նահապահ մը, որուն ամե-
 նայն կրօնասէրք և ազգասէրք, այնպարհիկք և ե-
 կեղեցականք՝ կրնան նախանմիլ. Ս. Սահակայ և
 Մեսրոպայ վախճանեցին ետև, թոքն՝ որ անոնց
 երիցագոյն աշակերտն էր, իբրև երեսփոխան մը
 եղաւ անոնց. խորհրդովն և օրինական կու շար-
 ժէր զեկեղեցին և զայնպարհն: Սև ահա այս գի-
 չերս այլ՝ մեր հաւատարիմ բանակին գիմաց և
 Վասակայ զրկած հրապուրիչ պատգամաւորաց՝
 երկար քաջաչերական ատենարանութեամբ մը
 Վարդանայ ըսածները կու հաստատէ կրօնական
 փաստիւք: Զորականք՝ այդ երկու հոգեւունը բե-
 րանոց փշմունքէն (Վարդանայ և Ղևոնդայ) վա-
 ռուած՝ պատերազմե վեր, յազմութենէ վեր
 բանի կու պատրաստուին, - մարտիրոսութեան,
 պսակուելու յերկինս. և պահ մը զնուց պատ-
 րաստութիւնը դադրեցընելով, հոգւոյ պատրաս-
 տութիւնը կու սկսին: Մէջերնէն երիտասարդք
 ոմանք, այն ատենուան թոյլ արուած սովորու-
 թեամբ գեռ երախայ ըլլալով, կու փութան ի

սուրբ աւազան մկրտութեան, Կանչելով. « Այս
 » գիշեր ջրով, Վազը առաու արեամբ » : Շաւար.
 շանի գաշտաց մէջ լինակ մը կու նշանուի Ագ-կեռ.
 ապխտակ-լիճ՝ անուամբ. կու սիրեմ՝ կարծեւ թէ
 այս լինակիս մէջ մկրտուած ըլլան այն եռանդուն
 երիտասարդքն, որք գիշերը նորակնացոյ ճերմակ
 պատմութեանը հագան, առաւն քաջաց փայլուն
 զրահը, երկկունք՝ վկայից կարմիր ծիրանին... :

Հիմայ հասարակ գիշերն անցեր, և գիշազնա.
 կան կամ քաջասրբեան որը ծներ է. գեռ լլուս.
 ցած՝ կու փութան քահանայքն գիշերային եկե.
 ղեցական պաշտօնը աւարտելու. և աստուածա.
 լին գերագոյն նահատակութեան հանգէսը կա.
 տարելու, — սուրբ պատարագը : Թերեւս Լուսա.
 ւորչի և Տրգատայ, կամ մեծին Ներսիսի և Մու.
 շեղայ որն 'ի վեր' այսպիսի վեհ վեմ, սիրալի,
 սրբալի հանգէս մը կատարուած չէր. պատերազ.
 մական փողերէն առաջ լսուեցաւ եկեղեցւոյ կոչ.
 նակն, սուրբ հօտապետաց քաղցրիկ խաղաղութեան
 ժայները. և երբ խաղաղարարն ամենայն աշխար.
 հիանոնց ձեռքով սուրբ հացի կերպարանոք ծած.
 կեալ՝ բարձրացաւ 'ի հաճութիւն Հօր և 'ի հա.
 յաճութիւն մարդկան, վաթսուն հազար կորիճ
 հաւատացեալք՝ անձամբ և զինուք խոնարհեցան,
 երկրպագեցին, հազորգուեցան սուրբ խորհր.
 դոցն, մարմնոյ և արեան Քրիստոսի Աստուծոյ.
 Գրսի զրահներէն զօրաւոր զրահ մը հագան հո.
 գւով, և Կանգնելով Կանչեցին. « Հաւասարեցե
 » մահս մեր ընդ մահու արգարոցն, և հեղու մե
 » արեան մերոյ ընդ արեան սուրբ մարտիրոսացն,
 » և հաճեսցի Աստուած կամաւոր պատարագաւս,
 » և մի առցէ զեկեղեցի իւր 'ի մեռս հեթանո.
 » սաց » : Ապա փութացան իւրաքանչիւր իր զըն.
 գին, իր տեղւոյն. զէնքերնին զրահներն պատրաս.
 տելու, և ուժերնին կաղցուրելու քիչ մը կերա.

կրով, յառաջ քան զարեւուն երեւան: Ոմանք այս բաներուս զբաղած, ոմանք այլ վրանաց գրան քով կամ իրենց կահուց և զինուց վրայ կ'ընթռնած, աշուղներն Հայկին և Վահագներն համաստեղութեանց վրայ, լռիկ մօիկ երկնից և երկրի հետ խօսելով մտքերնէն, յանկարծ միերուն գափրը ու խրխինջը լսելով՝ կու գառնան այն կողմը, ու սրտերնէն ինչէր կ'անցնէր. կու թռթռեն վարսագեղ գլուխներն. հայկական մեծ ու պայծառ աշգերն կու թաւալին լայնալիճ յանից ներքեւ, ազնունմից մատերով խարտեալ պերեւելածին լսկուտելով՝ կու նային կ'երթան մութն 'ի լոյս հովտէ հովիտ, լինէ լին՝ ինչուան այն անդն, այն շէնքը՝ ուր քնիկ հայրենի անակն է, ուր թողուցին իրենց կահուղ սիրելիները... Ըհ, ի՞նչքան հեռու իրենցմէ, և արգեղք ի՞նչքան աւելի պիտի հեռանան քանի մը ժամէ վերջ. արգեղք վազք այս ժամուս գեռ երկրիս վրայ՝ թիկ յերկնից պիտի նային անոնց՝ զոր սուրբ սերն յիբաժներ ոչ յերկրի ոչ յերկինս: ... Երկնցներ քիչ մ'այլ՝ ո՞վ վերջին ժամ գիշերոյս, և թող մեր սիրասուն սըրբասուն, քաջասուն Հայ երիտասարդաց՝ այսպիսի մասնութեամբք կամ սրտածութեամբք սպառնել ազմայարգար փառոց մայնին. և գու եգեմալունը հայրենի հովիկ, (եթէ ստոյգ է զգայուն մարդկան կամ երգչաց ըսածն), անցիր առնոց շրթանց քովէն, խառնուէ այն լայնաշունչ հազագներուն, և գնա՛ հրախառն համբուրից պէս հազարգեղու իրենց յիշածներուն, իրենց սիրածներուն: ... Մենք հարկաւ և ոչ կամաւ՝ անցնինք գետոյն այն կողմը, թշնամեաց բանակն այլ քիչ մը մանջնալու:

Այս Պարսից բանակս մեր աշխարհը եկածնէ. բուն մէջ մեծերէն մէկն է. եթէ Հայք չարկի ասեն թշուան 300,000 և աւելի զինուոր կրնա. յին չանեւ, Պարսք ես առաւել. իրենց ընդար. ժակ աշխարհաց համեմատութեամբ. և հիմայ որ ուրիշ կողմանէ խաղաղութիւն ունեին՝ կրցան մեծաւ բազմութեամբ գաւ. իրենց ամենէն երեւ. լի զօրաւորներով. և ամենայն պատերազմական պատրաստութեամբք. Յազկերս և իր խրատաուն Միհրներսն՝ թշուան Հնգկաստանի հրատանջ հովիտներէն Հայաստանի միւնեղէն բարձրագաւ. ասց զիայ խաւրեցին Նրսիսի փոյ. զորս բան. կին մէջ իրենց սպարապետն ի գանդս գանդս բա. ժանեց. կ'ըսէ պատմիչն. քաջամի Հայոց հեծե. լոց զեմ չէին կրնար կենալ համաթիւ Պարսիկ միաւորք. անոր համար այս անձնոսի քնթանա. ւոր գաղանաց զստահացեր էին. իրենց ընտիր միերն այլ Հայաստանէն կ'առնուին. և հաշու. րեան ասեն՝ իրենց շուապոյն յաղթող հեծեալ. քըն՝ Հայք էին. Հիմայ այս գունդ գունդ փոյց երամակը միայն շորս հինգ խումբ այլ սեպենք կամ բոլոր մէկէն 50 փիղ (որ թէ և շատ. գեռ պատմեաց ցուցածէն շատ չ'երեւիր). մէկէն ա. նանց քով 150,000 Պարսիկ կու տեսնես. զան զի կրկին կրկին կ'ըսէ պատմիչն թէ ամեն մեկ փոյի քով 3000 սպառազէն զօրափանք կային. և կ'ա. ւելցրեն. և թող զայլ զորան ամենայն և. որոնցմէ էր Մարեան քաջամարտիկ գունդն այլ. գարձեալ ուրիշ տեղ կ'ըսէ. որ սպարապետն Պարսից տե. ղեկանալով թէ 60,000էն աւելի են Վարդանանք. և թէ իրք են անոնց սպարազուխքն. մեկուն զեմ

երեք երեք հոգի կու պատրաստեր։ Արդ այս ամենայն, և տակ դուրս Վասակայ աւրացակից գունդքն այլ, և Հոնք և ուրիշ բարբարոսք այլ մեկտեղ առնելով, եթէ Պարսից բանակը 250,000 զօրաց կու հասնի՝ ըսեմք, գեա շքմարտեն պահաս ըսած կ'ըլլայմք, և ոչ այլ աւելի՝ եթէ 300,000 այլ ըսեմք. մանաւանդ որ պատմելաց մէկն կ'ըսէ տասնց համար, թէ «տարածանէր երկայնէր Քա. և կասն յերկայնաթիւն բաշին Ռիթի»։ և յառաջ, «ի Միւրաթս տեղի Տրմուր բաշին... զակիչ ա. և ծեալ բանակէին»։ 'Լազիչ ըսածն է բանակին չորս գին ամբուլթիւն՝ ապահովութեան համար, զոր աւելի պարզաբար կու յիշէ առաջին պատմիչն։ և Բանակ բաշորէր, փոս հատանէր, պատ. և նէշ կանգնէր, շերտաւոր փակէր, ամրացուցաւ. և ներ իջրե զքաղաք ամենայն պատրաստութիւն։ Վասն զի կու վախէին Պարսք թէ Վարդանանք յանկարծ վրտնին հասնին, և կրնային այլ ոյն. պէս ընել, ըստ 'Լազարայ Փարսկեցւոյ. բայց ա. սիկայ յանգրմութեան գործ մը կ'ըլլար. և ամե. նայն պատրաստութիւն, մանաւանդ հոգեորդ՝ ընելու ասին չէին ունենար. — վասն զի երկու բանակներն այլ գրեթէ մեկ տանն հասան պատերազմին տեղք. Պարսք՝ Հերայ և Զարեանգայ կողմերէն (Խայի և Սալմաստայ), Հայք յԱրտաշատայ, պատերազմին առաջին օրը, և տեսան որ Պարսք նոր հասեր են և բանակնին ամրացը. նեղու վրայ են։ Պարսից սպարապետն էր Մուշիւ Նիւաշատար (որ թերեաւ նշանակէ թաւ. ե. բեա, բուրգ-մերսպ), իրենց ամենէն երեւելի զորավարն. և կ'երևի թէ նոյն անձն է, որ Հայոց Թագաւորութիւնը վերցունելին ետե՛ն՝ երկու անգամ՝ մարդպան գրուեցաւ 'ի Հայո, և հոն չգտած պատուին վրէժն առնուլ ուղեց այս առթիւ. իրան յարմար անձ մը չէին կրնար գտնել Միհրը.

Ներսէս և Յազէերա: Պատերազմին աստե՛ն ինքն
 կեցաւ ընդհանուր զօրաժար բանակին կեդրոնը
 կամ մէջ տեղը: Պարսից ամենէն կարիճ քաջաց
 քաջ անյաղթ և անմահ սեպուած գնդով, որ է
 Մարէան կամ Մատենիին, որք Մակեդոնացւոց
 փաղանգին պէս քովէ քով պարսպի նման ան-
 բաժ փու կենային և մեկտեղ շարժէին, և թէ
 մէկն ընկնար, տեղը ուրիշ մը կամրոջնացընէր
 դունդը: Զախ թևին զօրագլուխ՝ կ'երևի թէ էր
 Խուլքէ, որ և բոլոր բանակին մէջ նախապատիւ
 էր յետ Մուշեանայ, և Հայոց աջ թևին գէժ փու
 կենար (ընդգէժ Խորենայ): Բայց այս կողմէն պա-
 տերազմը յիշայրացաւ, կամ թէ երկու գիժա-
 մարտք այլ հաւասար քաջութեամբ կռուեցան
 իրարու հետ: այլ սաստկութիւնը արևելեան
 կողմն էր, ուր էր Պարսից աջ թևն, և հոն գու-
 մարան էին բոլոր նիզակակից ազգաց զօրքն, որոց
 մէջ գլխաւորը էին (գոթազարար) Հայք և Կա-
 փէշ: որ են Հայոց արևելեան սահմանակիցքն
 Կազրից ծովուն մօտերը: ասոնց այլ գրակից Գէշ
 (Տիլէժ), ասոնցմէ զսա Աղաւոյիի կամ Աղու-
 հայի, և Հնոս՝ որք ՚ի հարկէ մեծամիւ պիտի ըլ-
 լային: Հայոց սեցած գնդին գլխաւորն պէտք էր
 ըլլաւ ինքն վասն Վասակ, տէրն Սիւնեաց, (որ
 քան զամեն ցեղ Հայոց՝ բազմամիւ զօրաբաժին ու-
 նէր յաշխարհագումար հանդիսին Հայոց, 11,400
 կռուող): Սիւնեաց իջեանին միտքանք էին իշ-
 խանքն Բագրատունեաց, Խորխոսունեաց, Վա-
 հեւունեաց, Ապահունեաց, Ակէոյ, Աւրծայ և
 մասն մի Ամատունեաց և այլոց, որոց զօրաբա-
 ժինք գումարին 8000ի շաք, և Սիւնեաց գըն-
 դին հետ 20000ի փու մօտենան: Վարդանանց զօ-
 րաբաժնէն գրեթէ աւելի են: ասոր համար ըսի՝
 որ ասոնց շաք այլ կրնային հետեւող ունենալ և
 բոլորն 60-70000 ըլլալ: Այս երեք թևերէն զսա

էր շորերորդն, և անոր առաջնորդ Աւգոստին, իբրև վերջապահ, միանգամայն և փզապետ, որ մեծ խումբ մը գաղաններով՝ մեկայլ զօրաց ետեւ կե-
ցած էր, և ուր պէտք ըլլար՝ հոն սգնութեան պի-
տի շարժէր:

Դ

Իայց հոս լուշանայք, վասն զի ահա լուսացեր
է պատերազմական օրն, օրն մեծ, օրն անմահա-
նայի: Երկու բանակներն իրենց հրամայուած տե-
ղք և կարգը կու բռնեն. Պարսից սպարապետն
իւր երեսուն թիւր զօրաց և փզաց բազմութեան
գիմաց՝ կու տեսնէ գրեթէ հաւասար երկայնու-
թեամբ շարուած բանակ մը. բայց գիտէ այլ որ
իրենին պէս թանձր չէ նա. հազիւ քանի մը կարգ
զօրաց կան ետեւէ ետեւ. զայն այլ գիտէ (մեր ցա-
ւովք) որ անոնցմէ այլ ոմանք բոլոր սրտով միա-
ցած չեն բուն ուխտապահ Հայոց, այլ Վասակայ
հրապուրանք պզտորած. և եթէ վարպետ խազ
մը խազայ՝ կրնայ զանոնք իր զօրաց հետ խառնել,
կամ պատերազմէ գուրս հանել: Գիտէ որ իր յի.
զակտիկց սեցած Հայերն՝ այն որ Վասակայ հետ
իրենց միամտութիւնը Պարսից ցուցընելու հա-
մար՝ աւելի քան զՊարսիկս քաջութեամբ պի-
տի կռուին. կամ աւելի ատելութեամբ. ինչպէս
որ կ'ընեն թշնամացեալ բարեկամք: Ասոնք իրեն
մէկ մէկ յոյս մեծ մեծ մխիթարութիւնք են. բայց
քանի որ կու մտածէ թէ իր բուն թշնամեաց,
թէ և քիչուոր այլ հաւատարիմ Հայոց՝ սպարա-
պետն է Վարդան, այն ժամանակի (ըսեմք ամեն
ժամանակի) զօրավարաց օրինակ, և Պարսից թա-
գաւորին անգամ՝ քաջութեամբն գեւ սիրելի և
հարկաւոր անձ մը, Մուշկանայ բոլոր պատրաս-

առութիւնն և բազմութիւնն տարախուանքի կ'երեւի, ու հու տաքնապի. Բայց ժամն հաւույ հու մտակնայ. հու ժողովէ գնդապետները ու զօրավարները. հու յիշեցնէ իրենց պարտքը. Վարդանանց կարծութիւնը, քաջութեան և յաղթութեան վարձքերը, վառութեան և փախստեան պատիժները և գառապարտութիւնը. և հաւ խաւրէ իւրաքանչիւր իր կարգին:

Այս բաները լսելու կարօտ չէին Հայք. բաւական լուած Վարդանայ, Ղևոնդի և Քրիստոսի հոգւով, որ գեւ սրտերնուն մէջ հաւ խաւր: Կըր. նար ուրեմն իրենց սպարապետն այլ քիչ մը այն գիշերուան վերջին պահին՝ առանձնանալ իր վրանին տակ. նախ խօսիչ ընդ Աստուծոյ և յանձնել իր կեանքը և մահը, որոյ երկուքն այլ ստուգիւ հու փափագէր, և հու հաւատարմոր այն որ փոխել յանձնահովութիւն. տպա երկրիս վրայ հարկաւոր եղած բաներուն համար յետին կամքը աւանդել 'ի հօտի կամ'ի սիրտ մտերմաց. մինչ սպասաւորքն և Թիկնապահ զէնքերը և զարգերը հու պատրաստէին:

Ահա հագաւ, հեծաւ, զուարթացաւ Վարդան, արեւն աւելի ցանկալի և սպասելի այն որ՝ իր սիրելեացն. ամենուն աչքն՝ ոչ այնքան Թշնամեաց բազմութեանը վրայ սոսկմամբ հաւ նայէին, որքան սիրով հու գաւնային այն բարձրասուր կաթաղիկէամե լիկակարմիր վրանին, որոյ գրան վերե ոսկի արծուին Թեառարած, չորս բոլորն կարմիր-կանաչ-սպիտակ գրօններ հովէն ծալլուելով ու բացուելով՝ իբր ծափ ծափի տուած հու հրաւիրէին զՎարդան. զՎարդան հրաւիրելով՝ վրա. նին եղելքը պար տաւ պահապան ու պատուոյ գունդն՝ նշան առին, և սկսան շարժիլ. յանկարծ վրանին փեղկերն վերնալով բացուեցան, Թիկնապահ և սպայք, հեծեալք և հետեակք՝ փայլ

փայլ զենքերով իբրև ուժով մը սխան գուրս թա-
 փել: և խուճը մը ծաղկազցեստ կայտառ էրիտա,
 սարգաց՝ Զն տարուընէ վեր՝ լուսն ժայն մը ձգե-
 ցին, որոտալուր, ահաւոր, վեճ՝ և քաղցր ժայն
 մը, որ մեր յեաթն Արշակունի Արտաշէս Թագա-
 ւորին ահ որէն վեր չէր ըսուած.... Ազգունական
 երաժշտաց դասն էր. որ այն որ ՚ի Վարդան կու
 Զանաչէր Հայոց Թագաւորը, առաջնորդը, յոյսը
 և փառքը. և երբ մեծամեծ ոսկեփայլ գաւարուն
 և անգաւար պղինձներն ըսյնարաւոր քերաններն յեր-
 կինք ըսկած՝ իբրև յեռ երկոյն հառաչանաց՝ հայ-
 կական պատերազմի եղանակը հնչեցին, մի, բո-
 լոր բանակն, գեաթն ու լերինք Թնգալով գոգե-
 լով որոտացին, Փահ, Հայոց, Սարի պարտէս,
 Վարդան իսկ: Եւ ահա յերևան եկաւ քաջն այն,
 Կարմիրն այն Վարդան, Զառապայթներուն ետեկն
 գուրս վազող արևուն պէս, իր նախապապուն
 Մուշեղի նման՝ Զերմակ, Զարառակ, Զախրասուաց,
 բարձրապինչ բարձրափոխնչ միուն վրայ յար-
 մարած՝ քան թէ հեծած կամ նստած. վասն զի
 մին գրեթէ սանձի անկարօտ և տիրոջը տակ ա-
 լելի թեթեւացած քան թէ առաջ՝ ըստ գիտեր կու
 խաղայ թէ կու թռչի. իսկ տերն իբրև եղեկիէ-
 լեան անուր մը վրայ հանգչած՝ թեթեւութեամբ
 ամեն գի կու գտանայ, կու թռչի, կու հասնի:
 Ոսկէխառն արծաթափուռ սպառազինութեան
 վրայ՝ ձգած է մեծ ծիրանի ու ոսկէթեւ սամոյր-
 ակք վերարկուն, զոր արևակերպ ականափուռ
 ապիզակ կամ Զարմանդ մը կուրծքէն վեր կու
 փաշտընէ, ողակներէն յախունթներ կախուած,
 և թլուսան նանագոյն կոշիկները կ'իջնէ. գլուխն
 արծաթափառն սաղաւարտ՝ ոսկեքանդակ դարգ-
 մանակաւ, որոյ կռնակէն գեւոյ ՚ի դագաթն ոսկի
 արծուի մը կայ, և վարի եղեցքը բոլորած պսա-
 կաձև Թագ մը, անոր վրայ այլ պլլուած բոլոր

գերագոյն իշխանութեան նշանը՝ «Եփեսոսեցի Ըսուած հանգոյցը, որոյ ծայրերն ջգտնազարգը՝ ուսոյ վրայ կ'իջնեն: Բայց արգարե տեսութեան արժանի մասն՝ այն հանգուցին ներքեւ էր. թուրակերպ, կտրմրայտ գրեթէ ճառագայթարձակ, զուարթ գեղք մը. նման եգիպտոսն Արամազդայ, բայց Ամպրոպայնոյն ալքերով: Խաչքուխ և խընձորքուխ ձողերու և նիզակաց վրայ՝ բաց յեռագոյն գրուից հուծածանին զանազան գունով և նշանով վառեր, Մաթիկոնեից տէրութեան, Հայոց սպարապետութեան, Յունաց ստրատելա. տութեան և Հայ Թագաւորի տեղակալութեան. զորս ուրախութեամբ ողջունելով 66,000 բերտն՝ Պարսից անհուն բանակին և անճոռնի փղերուն ձայնն այլ հուխափանեն պահ մը: Վարդան յառաջ անցնելով իր սպայից գնդէն՝ մեկ մը Ճերմա. կովք հուծուի բանակին մեկ ծայրէն ինչուան մեկայլք, ողջունելով, խրախուսելով, գրեթէ նոր ոյժ մը փչելով, և... նշան հուծայ սկսելու զպատերազմն: Ահա մեկէն հուսկին զենք ձգել վեց թիւրքն Հայոց. ոմանք սպառազենք (այսինքն բուրդրահ հագած), ոմանք մերկք (այսինքն անզրահ), և ասոնք են աղեղնաւորքն. ոմանք վահա. նաւորք, հետեակք՝ նիզակաւորք և սուսերա.ւորք. աւելի շատն հեծեալք ծանր կամ թեթեւ զրահով:

Ե

Հիմայ Թողունք որ քիչ մ'այլ խափ Սղիշէ. « Իրրեւ այս այսպէս պատրաստեցան, երկոյքեան » կողմանքն լի սրտմտութեամբ և մեծաւ բար. » հուծեամբ զայրանային, և գազանացեալ զու. » թութեամբ յիրեարս յարմակէին երկոյքեան. » և ամբոխ աղաղակին յերկոյունց կողմանց՝ իր.

« րե 'ի մէջ ամպոց շփութեւոց՝ Խայթմունս գոր-
 « ծեր. և հնչումն մայրիցն՝ զքարանձաւս լերանցն
 « շարժեր: Ի բազմութենէ սաղաւարտիցն և 'ի
 « փայլիւն պատենազէն վառելոցն՝ իբրև նշոյլք Խա-
 « ռադայթից արեգական հասանէին: Նա և 'ի
 « բազում սուտերացն շողալ, և 'ի Խեմնէ բազմա-
 « խուռն նիզակացն՝ իբրև յերկնուստ ահագին
 « հրաձգութիւնք եռային: Քանցի ով իսկ է բա-
 « լական ասել զմեծամեծ տաքնապ ահաւոր մայ-
 « նիցն. ճրպէս կոփիւնք վահանաւորացն և Խայթ-
 « մունք լարից աղեղանցն զլսելիս ամենեցուն առ
 « հասարակ խլացուցանէին: Անդ էր տեսանել
 « շտապ մեծի տաքնապին և զաղէտս անբաւ տու-
 « բափուսանացն երկոցունց կողմանցն, առ 'ի յան-
 « գուգն յարձակմանն զմիմեանս բախելով. քան-
 « զի թանձրամիտքն յիմարէին, և վատասիրտքն
 « լքանէին, քաջքն խիզախէին, և նահատակքն
 « գոչէին : : : : »

Այս մեծ ու բալցալճիո Խակատամարտս, ուր
 300,000 և ասելի անձինք կռուեցան զրեթէ յա-
 ռաւօտէ մինչև յերկնուն, որչափ նշանաւոր է
 սաստիկութեամբն՝ նոյնչափ այլ քիչութեամբ մե-
 ռեւոցն. երկու կողմէն մեկտեղ հազիւ 4 կամ 5000
 մարդ ընկան. որոյ պատճառ, մեկ մը երկուքին
 այլ հմտութեամբ և վարպետութեամբ շարժեցն
 է. մէկ մ'այլ բանակաց մէջ տեղ գետ մ'ըլլալն,
 որով երկայն ատեն հեռուէն նետաձգութեամբ
 և ուրիշ հեռաձիգ զինքերով կռուէին. Հայք ա-
 զնշանաւորութեան մէջ շատ վարպետ էին, որով
 ասելի յաջողեցան Պարսից վրայ, քայց թուով
 նուազ ըլլալով՝ կրնային յոգնիլ սուանց քշելու
 Պարսիկները. իսկ ասոնք թէ և բազմաթիւ՝ չէին
 համարժակեր Հայ աղեղանց գէմ գետը անցնիլ,
 մանաւանդ տաւանց փղերու՝ զորոնք գծուար էր
 շարժել: Իսկ կամաց կամաց երկու բանակն այլ

սկսան մտանալ ի գեանդերքը, և հարկ էր որ մէկն կամ մեկայլն անցնէր գիմացի կողմը իոր յաղ. Թող. և Հայք առին այս առաջին յաղթութիւնը: Իրենց երկրին դար ու փոս գիւղն՝ շիրենք չարքալ և փորձ ըրեր էին. յաղաութեամբ անցան իւրը: Ոնչ Պարսիկք աստեղութեալ կու գնային եղերքը: Հայք ըրեն ցապքեւով առաջին Թափով գիմացի եղողները քշեցին. բայց իրենք այլ սկսան Պարսից թաղմութեան ոյժը իմանալ:

Հոս գրեթէ նորէն սկսաւ պատերազմն, և թաղցն յերևան գալ: Իանակաց արևմտեան Թեքն հաւասար իրարու կ'ընդգիմանային, և գրեթէ ինչուան վերջը սակաւաթիւ Հայք՝ Իողվընայ գեմ կեցան, ինչուան որ իրենց երկք գնդապետ զօրաւարքն այլ քաջապէս ընկան նահատակուեցան գաշտին վրայ: Թորէն, Արսէն և Ներսէհ: Միջին Թեքն այլ նոյնպէս սաստիկ ճգամք և գրեթէ հաւասար կու կուտէին: Իսկ արևելեան Թեքերուն, ուր Հայք Հայոց գեմ էին, Վասակայ հրապոյրն զօրացաւ, և Վարդանանց կողմի Թեքն սկսաւ աջ կարանալ: այն չփութութեան ատեն գունդ մը անկէ զատուելով՝ փախաւ կամ պատերազմն գուրս ելաւ: այս բանս թուր պատերազմը կերպարանափոխ ըրաւ: Աւելի մեծ չփութեան ազատեց իր բանակը՝ արթուն և երազահաս սպարապետն, որ տեսնելով ժափ Թեքն ետ քաշուիլը, վերջապահ ըսելով մը հասաւ օգնութեան, նորէն կարգի մտուց հաւատարիմները, և ինքն առաջ անցնելով ընկաւ Պարսից աջ Թեքն վրայ, յորում ուխտազանց Հայք, և հիւսիսային ու արևելեան ազգաց գունդեր կային, և քշելով ասորաւ մգեց անոնց միջին Թեքն և փզակուտին վրայ: Նոյն ատեն Վահան Արծրունի այլ Հայոց միջին գնդան սաստիկ Թափով յարձընելով Պարսից միջին և թուն գնդին վրայ՝ խռովեց, չարժեց

և գեղ յարեւելք քշեց . որով Պարսից երկու չփռ. թան շարժան գնդերն այլ ընկան իրարու վրայ . ու Վարդանայ և Վահանայ սուրերուն մէջ . և ե. թէ ասոնք շատուոր ըլլային , կամ նոյն ասեմ վեր ջապան գունդն այլ իրենց օգնութեան հասներ . Թերևս բոլոր Պարսից բանակը պղտորէին . վասն զի Վահանայ և Վարդանայ բախմունքեն՝ անվա. նեղի Մասեան գունդն անգամ պատուանցաւ . 140 անձան Պարսիկ՝ Հայոց սպարապետին և Արծրունի նիզակակցին սուրերով մահացան , մեկ. այլերն այլ փախչելու վրայ էին . և ահա վա. րան կորած Վասակայ շար գլուխն տեսնուեցաւ իր յետ քշուած գնդին մէջ . Վարդան արգար վրէժիներութեամբ դարձաւ այդ անիծապար. տին վրայ , որ իր թեւադիր սասանային սիրած օժան պէս՝ սողոսկելով սպրդեցաւ , փղերուն մէջ փախաւ պահուըտեցաւ : Թերևս Վարդանայ պէտք չէր այնչափ յառաջ նետուիլ կամ հոս ու. շտեալ : Բայց ինքն արդէն ըլլալիքը գուշակելով , աւելի երկնից նահատակ քան յերկրի յաղթող ըլլալ փափագեր : Պարսից սպարապետն Մուշ. կան՝ որ կենաց և մահու , յաղթութեան կամ յաղթուելու ժամը հասած կու տեսներ . որչափ որ տագնապեցաւ ի Վարդանայ , անոր շատ յա. ռաջենն այլ իրեն օգուտ տուաւ . տեսաւ որ անոր և Յնացեալ Հայոց միջին ու ձախ թեւոյն մէջ մեծ միջոց կայ . իր չփռթեալ զօրաց դասերը և Մա. տենիկ գունդը ժողովեց սրտապնդեց , ու մաս մը այն հեռու Յնացեալ Հայոց վրայ դարձուց , մաս մ'այլ Վարդանայ և Վահանայ գեմ կեննալու . և ասոնց ետեւէն դալու և մէջ փախչելու՝ պատուէր տուաւ շուտով , փողեց կանչեց Արտաշի՛ որ փղերը առաջ քշէ . ինքն այլ իր յատուկ գնդով յառաջ անցաւ : Եւ այսպէս երկու երկք կողմէ պատեւելով հոն , և Կորովին Վարդան իւրովք քաջ

« Նիզակակիցքն՝ ոչ սակաւ նախաձրս 'ի տեղաջն
 « գործեաց. յորում տեղաջ և ինքն խոյ արժա-
 « նի եղև առնուլ զկատարեալ նահատակութեն
 « պսակ »¹. Վարդանայ հետ հոն պատկուցաւ
 իր պատուակից և նիզակակիցն Վահան Արծրու-
 նի. այս երկու պարագլխոց պէս՝ իրենց գնդից
 ինչուան վերջին լուսնոյ տաաջնորդելով և կռուե-
 լով ընկան մեծափառ քաջութեամբ աջ թևին
 երեք զօրագլուխքն. զոր վերջ յիշեցինք. ձախ
 թևին գնդապետն այլ Տաճառ 'Ինթուներ. այս
 թևէն և միջին թևէն երկերկու զօրաւոր զօրա-
 գլուխք ապրեցան. անոնց տեղ ուրիշ զօրապետ
 իշխանք ընկան ԱՐՏԱՍ ԳԱՆՈՒՆԻ, ՀՄԱՅՆԱԿ ԴԻ-
 ՄԱՊՍԵԱՆՅ, ՂԱԼԱՆ ԳՆՈՒՆԻ և ԳԱՐԵԳՐՆ ՍՐՈՒԱՆ-
 ՅՏԵԱՆ. որով յայանի եղաւ՝ որ թէ Վարդան և
 թէ իր հաւատարիմ՝ նիզակակիցքն՝ մարերնին
 գրեր էին՝ կամ հաւածել քշել զթշնամին, կամ
 ինչուան վերջ պատերազմելով մեռնիլ. և ա-
 րեամբ քաւել թշնորովին իրենց սուտ ուրացու-
 թեան յանցանքն այլ. Ասոր համար էրր Պարսից
 զօրքն մտան 'ի Հայս, Վարդան հրաւեր խաւեր
 էր իրեններուն՝ ոչ այնքան 'ի պատերազմն՝ որ-
 քան 'ի մարտիրոսութիւն. ըսելով. « Դունդ բա-
 « ռում հասեալ գայ. բերելով տառուածասիրաց
 « պսակս երկնաւորս. արդ որ դք ցանկայ առնուլ՝
 « առապարեցէք, զի մի վրիպեացի դք և զջլանայ.
 « ցե... Եւ զայս լուեալ Ճշմարտասիրացն և զան
 « մահութիւն սիրողացն՝ զզրոցեցան, ելևելս առ-
 « նելով զմիմեամից, որպէս հօտք որ 'ի ձայն աղի
 « փութայցեն զինի հովուաց »². Իսկ վերջապահ
 գնդին մեծ զօրագլուխքն Արշաւիր և Համազաս-
 պեան՝ պատերազմին տատակի խառնուրդէն հե-
 ռու ըլլալով՝ իրենց պաշտօնը կատարեցին. յետ

1 Եդիւէ :

2 Ղալար փորդեցի :

Նահատակութեան արժանաւորաց՝ և երկոյին վրայ հասնելուն, եւ քաշեցին ուխտապահ զօրքերը. որ իրենցմէ յանգուցն և յառաջագէտ վարիչնին կորուսեր էին. ուստի ոմանք այս երկու վերջապահ զօրագլխաց զնոցին խառնուեցան, ոմանք այլ ցրուեցան զանազան կողմ, կամ բերդերու մէջ քաշուեցան: Տասն պարագլուխ նահատակեալ իշխանաց հետ, իւրաքանչիւրին ցեղէն (բաց յԱրծրունեաց) 276 կամ 286 կըտրիճք ընկան բուն պատերազմին առնն. որոց գրեթէ կէսն, 137 հոգի Վարդանայ հայրենակից՝ տիրասէր Մամիկոնեանք էին, մնացելոց մէջ բազմաթիւնքն են՝ Արտակայ տոհմակից Պաւլունք, 67 հոգի: Ասոնցմէ գուրս են Արծրունիք, որոց թիւն թշնամութեամբ շնջուած կ'երեւի. Նոյնպէս Նշահուած չեն ուրիշ ցեղերէ և թագաւորական զնդէն մեծազաց զառ զառ թիւերն. բայց առաջիններուն հետ մեկտեղ բոլոր պատերազմին մէջ ընկողքն էին 696 հոգի. ասոնցմէ զառ քանի մը հարիւր այլ Նոյն օրը ձեռք ընկան և փղաց ոտնափոխ եղան, կամ ամրացած տեղերնէն բռնուած սպանուեցան. և ասոնցմով ու առաջիններով միագումար նահատակելոց թիւն եղաւ 1036 ¹, զառ 'ի տասն նախարարաց: Իսկ թշնամեաց կողմէն պատերազմի մէջ ընկան ինն մեծ իշխան և 3544 մարդ. որ է ըսել, եռապատիկ կամ քառապատիկ աւելի քան զՀայս:

¹ Վարդան պատմիչ 1232 հոգի կ'ըսե. անշուշտ պատերազմն ետքը բերդի մը մէջ գտնուած ու սպաննուած. ներս այլ մէկ տեղ սեպելով:

ԻՆչ եղաւ այս մեծ և հաշուօր պատերազմին հետեանքն: Հայք՝ բարոյապէս յազմեցին, Պարսք աշխարհօրէն: — Վաստի և Պարսիկք նախ սխան առջի ճարգները բանեցընել. ուխտապահ Հայք այլ իրենց հարքը, սմանք բերգերու մէջ ամրացան, սմանք այլ հառով Պարսից գեժ կեցան, քնուան անոնց սահմաններն այլ յարձակելով. և ստիպեցին զՅազկերա՝ որ զիրենք ազաւ թագաւ իրենց սուրբ կրօնից պաշտաման և իրենց հայրենի սովորութեանց մէջ: Յանմն առաւ և թագաւ Յազկերա. և որովհետեւ քահանայք և զԸլ խաւօր նախարարք բազմեք էին առ նա ընդգեժ Վաստիայ, կանչեց զանոնք իր գուռը, զոմանս կամաւ և զոմանս բանի. և բոլոր Պարսից առենին առջեւ քննելով՝ յանցաւոր գտաւ զԿարեացաւոր պարսա իջեանն Սիւնեաց Վաստի. և գտաապարտեց մահուան բանախ. ուր և շարաշար ցուերով մեռաւ: Քահանայից գլխաւորները Ս. Վեան գեանք, նահապահել տուաւ (յաժ 453). իսկ Հայոց նախարարները բանեց ի Պարսիստան, ուր և ձեացին զանազան պատճառաւ 15 տարւոյ շաժ: յետոյ Պերոզի Թագաւորութեան առեն արձակուեցան գարձան իրենց հայրենիքը, ուր կային գեա սեցան ուրացող Հայերն. և նորէն առնոց գրգաւութեամբ սխան Պարսք հախառ. կիւ ուխտապահաց, որոց գլուխ կեցաւ Վարդա. նայ արժանաւոր եղբարորդին Վահան. և քանի մը տարի պատերազմով յագնեցնելով Պարսից զբաժարները, վերջապէս ստիպեց և հաւանեցուց զԹագաւորը՝ որ Թագաւ զՀայս ազաւ իրենց կրօնից և հայրենի սովորութեանց և իջեանութեանց

ՔՂ. և նոյն ինքն Վահան եղաւ բոլոր Հայոց փրակեցու իշխանապետ և իբր փոխադրայ, մարդպան հոլմամբ, յետ 38 տարւոյ պատերազմին Վարդանանց:

Ահա այս եղաւ հետեանքն Շաւարշանի երրորդ հանգիսին: Այսպէս կատարեց Վարդան իր օր մ'ըսածը՝ Պարսից Թագաւորին և բոլոր արքաւնեաց առջև, թէ այնպիսի գործ մը պիտի գործեմ՝ որ բոլոր աշխարհք պատմելի մնչլն յաւիտեան¹: Յիրաւի, մեր նախահօր Հայկին օրէն և իրեն Թանորդւոյն Գեղեցիկն Արայի օրէն ինչուան յարգայորգին Թորոս և ինչուան ՚ի քաջն Լիպարիտ, զօրավոր 2 Լեւոնի, վերջին Թագաւորին Հայոց, Հայ իշխանաց և զօրավարաց ՔՂ՝ ամենէն սիրելին և ասնելին մեր Հայոց ազգի խորանաց, սրտից և բերանոց ՔՂ՝ և Կոհիբն Վարան, որդի Համազասպայ Մամիկոնեից տեսան և Հայոց սպարապետի և երբեմն իշխանապետի, Թոան մեծին աստուածապատիւ հայրապետին Սահակայ Պարթևի, որոց քաջութեան և սրբութեան գրկաց ՔՂ ծնաւ, սնաւ, գործեց ու մեռաւ: պատուեալ կենդան՝ ոչ միայն իր ազգին՝ ինչուան Թագաւորի տեղակալութեամբ կամարքանի տան պահպանութեամբ, այլ և ՚ի Յունաց և ՚ի Պարսից, բոլոր Հայոց սպարապետ ըլլալով քսան տարի, ազգային և ասար նշանաւոր զօրավարաց շատէն վեր անցաւ: 42 մեծ ճակատամար:

1 = Յայտմ հետեւ պայպէս կաճք են (իմ), իսկում զի թէ
• յայտմ գործեալ ինչ իցն, և ոչ արժանի անուան և գու
• վելութեան: յայտմ հետեւ հնարիմ ամենայն գորութեամբ
• և ուժով օգնականութեամբն Աստուծոյ, գործեւ գործ
• այնպիսի, զոր ոչ միայն աւաթի ձեռ Արեւոց, այլ և ՚ի
• Կոյսեր գրանն և յայլ ազգս՝ պատմեցի համբան
• այն, փնչկն ըլլաւիտեան: — Ղազար փարպեցի:

տի մէջ յաղթող ելլելով, զոր աւելի Պարսից Ծառայութեն մէջ ըլլած էր զանազան աշխարհներ, թշուան թորասանի և Խուլքաստանի անապատին մէջ Մերու կամ Մերփրուտ գետոյն վրայ, ուր նոյն ինքն Յաջկերտ Թագաւորն ականատես ըլլալով անոր քաղութեանը, և ուրիշ գործքերն այլ լսելով, հիմա իր զօրաց կատարածէն և նախարարաց սպանուելէն աւելի՝ Վարդանայ մահուան վրայ ցաւեցաւ, և գառափեանց զՎասակ իբրև պատճառ անոր մահուանը, և բոլոր արքունեաց առջև կ'ըսէր, « Թէ զայնպիսի քաջ և պիտանի և « զգաւատեալսն մեր՝ զՎարդան... և կայսր « (Յունաց) և կամ Հռոմաց արքայ բռնութեամբ « յինն հանել կամէին, (ես) ամենայն Արեաց « (Պարսից) ուժովս կռուէի, և ըստյի հանգչել, « փնչև այսրէն յիս հանէի »: Պանծալի վհայու թիւն և արժանաւոր համարմունք. բայց ափսոս քեզ իմ կոյր Թագաւոր, որ անխոհեմութեամբ կորուսիր այնպիսի պիտանի մարդը, զոր փայն իր ճշմարիտ սիրելի հայրենիքն և եկեղեցին անկորուստ պահեն փնչև ցայսօր:

Վարդան նահապետութեանն ատեն գտնէ յիս նամեան պիտի ըլլար. իրեն ժառանգ արու զաւակ չթողուց, անոր համար Մամիկանէից տէրութիւնն անցաւ իր Հմայեակ եղբորը. որ նոյնպէս քիչ ատենէն նահապետուելով, յաջորդեց անոր որդին հաշտեալս կորիճն Վահան, յետ դարձին ի Պարսից: Բայց գուստր մը ունէր Վարդան՝ իր հօրը և իր գեղեցկութեան պատճառաւ կրկին անուամբ կոչուած, Վարդնի և Շաւղնի, որ Վըրաց ըգեղիին կամ Գուգարաց նահապետին Վաղգնի տիկին եղաւ, և անոր անգումթ ձեռքով նահապետուեցաւ, երկայն և սքանչելի համբերութեամբ և իմաստութեամբ, յայտնի ցուցնելով որ գուստր է Վարդանայ և Թունեայ Ս. Սահա.

կայ, որոց փառք մ'այլ աւելցուց, մեր եկեղեցւոյ աւանդի վկայութեանց պարծանք ըլլալով, և ցուցած արութեամբն՝ ոչ պակաս քան զքաջամարտիկ սուրբ Գուրգեն Վարդանանց։

Վարդանայ անգին մարմինը, անշուշտ հաւատարիմ Մամիկոնեանքն՝ ընդունցին աւար Պարսից, այլ իրրև պանծալի նշան և գրօշ հայրենեաց՝ քաջարար վերուցին։ Նշխարքն զանազան տեղ ցրուեցան, և յետոյ մինչև 'ի Համլէն, ուր կու յիշուին և 'ի սկիզբն ՅԱ Գարու։ Բայց Ոգին հայրենեաց, հաւատարիմն Հայաստանի, որ իր քաջանշան որդւոց վարձու և անմահութեան մէկ մէկ անախնիալ և վսեմական բան կամ անուն կու հնարէր, յափշտակեց Վարդանայ նշխարաց մէջէն այն Թանկ գլուխը՝ որ զմէքը գնելով բոլոր Հայ աշխարհին և եկեղեցւոյ վրայ՝ աւելի բարձրացուց զանոնք, և այն լաջուռ աջը՝ որ երեսուն տարի արեւելից և արեւմտից մեջ քաջագոյն և ոլորազոյն վարիչ էր բանակաց, յազմութեանց վրէժաւհատ, և պսակաց հաւաքող. առաւ գրաւ՝ աւնոր մարմնով մայրենի նախահաւուն և հոգւով հօրն՝ հանգստարանին մէջ, Ս. Լուսաւորչի նշխարաց քով։... Սեպուհ լերան սրբազան սարերուն մէջ միարանեցան երեք վեհագոյն նշխարք և մեծագոյն յիշատակք և աստուածափառ նահապահքն Հայոց. ԳՐԻԳՈՐ, ՅՐԴԱՅ, և ՎԱՐԴԱՆ։

Է

Ս. Վարդանանց վրայ երգուած գանձ մը լսեմք, որ բազմաց անծանօթ է.

« Որ զամենայն յամենայնի ընտա առատապէս, արարեր զիմանալի գորս վերինս քեզ 'ի հաճութիւն. հաննցար և 'ի մարգկանէ առնուլ սպա-

սաւորս և փառաբանիչս անուանդ քուժ սրբոյ, ընդ որս և 'ի շառաւիղէ մերոյն համայնից հօրն լուսոյ՝ զՔաջն Վարդան, հանգերձ իւրայովքն. զորս կարգեցեր 'ի զորս վերինս գերապանձ լուսով զարգարեալ. ընդ որս Աստուանց զօրացն յայանապէս տեսեալ 'ի վերուստ իջեալ պսակ լուսոյ բաւորեալ: Ընկալ Տէր, զազաւանս փարան ժողովելոցս քեզ 'ի հաճութիւն. ազաւեմք:

Վսեմական վիպասանութեամբ պատմաբանի մեր գործ հանդիտի, Քաջ Վարդան, արի, երջանիկ, հանգերձ փախումբ ընդ քեզ վառելովք: Թիւ հազարաց և երից տասանց հանգերձ վեցեկի թուով. լիալիր սիրով վառեալ 'ի սերն Աստուծոյ. հանճարական մեր իմաստութեամբ, մաքուր անձամբ, մաքրափայլ մաղբ, մաքրազարդից գոլ հանդիսակից, արժանաւորք յուեա գովութեան, տիրապէս հաճոյք Աստուծոյ: — Ընկալ, և այլն:

Ստացայք մեզ անուն քաջութեան յերկինս և յերկրի. քաջ զօրականք, ընտրեալք յԱստուծոյ. որք ըստ հրամանի փրկելն Յիսուսի սպառազինեալք՝ մեծաւ հաւատովք, բարձեալք ըզխաշն տէրունական, յուսով հետեւեալք զհետ խաշնոյն, սուսերբ Հոգւոյն, բանիւ բարձրելոյն ամրացուցեալք զմէջս իմանալիս, կրկին մարգով կրկնակի վառեալք որպէս զքաջք 'ի պատերազմի, վանեալք զգունգս լեզեոնաց հակառակորդացն ճշմարտութեան: Ընկալ, և այլն:

Էական լուսոյն հետեւեալք՝ յերկրէ յերկինս ըսահ կազմեալ, վասն ճանապարհին ճշմարտութեանն՝ ճամբարապատ ճանապարհ հորդեալք, զխարդախութիւն ունայնախոհացն՝ արգարութեանն ընտրանաւ յայանեալ, սուր երկապր ունելլք բարձեալք, վրիժապարտ ազգին վառչուէր 'ի մաքառումն պատրաստական. զծագկածին

գալան Վասնական՝¹ Կարմրածաղիկ արեամբ
մեր ներկեալ, արգասաւոր մերով հանգիսիւ
զարգարելով զբամբիշ Գրիստոսի: Ընկալ, ևն:

Սուրբք և սիրեցեալք և ճշմարիտ զօրականք
ընտրեալք, ըստ հաճոյից Տեառն պատրաստեալք,
զբարիոք մարան մարտուցեալք՝ ի յաղթական
մեր պատերազմի, զքրարիոնն մեր մրցանակի
արժանապէս յանձին ընկալեալք, որպէս զքաջ
յաւէտ նահապահք արիական մեր պատերազմ
մաւ թեւակոխեալք՝ ի վերնասիռն՝ ի կենդանւոյն
քաղաք Աստուծոյ, ի պօղոսեան մայրն առաքե-
լոյ: Բազալակիցք գառլք հանգիսի: Բարեխօս
լերուք առ Տէր վասն ամեռաքս զյիշատակս մեր,
զօրականք ընտրեալք: Ընկալ, և այլն:

Այս գանձիս կամ քարոզիս հեղինակն է Մովսէս
սէս ոմն, ինչպէս որ անագլուխ տառքն ցուցընեն,
որոյ առաջին և վերջի տներն աւելորդ սեպեցինք
հոս դնել, անոնց մէջ Վարդանանց յիշատակու-
թիւն չըլլալով: օրինակն 620 տարուան ձեռագրի
մը առնուած է, որ հեղինակին քաւական հնու-
թիւնն այլ ցուցընէ:

¹ Կ'երեւի թէ հեղինակն կամ գրողն լիթթմամբ կու
սիլէ հոս: Ս. Գրիգորիոս նահապահութեան գալաղ
Վառնայի, փոխմով ըսելու Շատարլիսն կամ Արտա-
շիսն:

ԺԱ.

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՍԻՒՆԵՑԻ

ԵՒ

ՍԱՀԱԿԴՈՒԽՏ

Չ1 Յուլիսի 736.

Ա

Հրոտից ամբան է. արեւն՝ առիւծ առտեղա.
տան մէջ արդարեւ հրեղէն ճառագայթներովը՝
իրբն առիւծային Թաթերով կու լլկէ կու առչորէ
զերկիր։ Հայկայ հրաճեմակ առաջն այլ (Շնիկն)
սկսած է բարձրանալ. ամեն տեղ ապք. ամեն բան
կրակ։ Ո՛ւր են այն Հայոց ձիւնեղէն սառնապատ
լեռինքն. անոր բեռնային կերպարանքն՝ հիմա
յայրենցեալ գոտի փոխուեր է։ Երկու հակադէմ
կլիմայք կ'երևին մեր երկրին մէջ. սաստիկ ջըր.
առութիւն և սաստիկ առքութիւն։ Խնչպէս բնա.
կեւը և ասանկ երկրի վրայ... Մեր հարքն. և
մեր եղբարքն անգամ, շատ տեղ գետնի վրայ չէին
բնակեր ուրիշ աշխարհաց բնակչաց նման, գոնէ
առաւոյն երկու ծայրայիւղ յեղանակաց առնն,
այլ անկէ վար կամ անկէ վեր. այսինքն, ձմեռն՝
երկրին երեսաց տակ, կէս գետնափոր տանց մէջ,
նման իմն հողաթմբիր կենդանեաց. իսկ ամառն՝

այլ աւելի ղայեցապէս, երկրիս սովորական երեսն վեր, օգտահման կենդանեաց և թռչնոց հետ. կամ լերանց և սարից վրայ, կամ ծառոց և ձեռակերտ բարձրաւանդակաց վրայ, ժողերու ցիցերու վրայ հաստատելով դարպասներ և ննջարաններ: Ասանք են Հով և Հովնայ, և Հովոյ տեղին Հայոց. որ Թարգոմայ օրերէն 'ի վեր մինչև ցայսօր սիրելի և բազմալի են 'ի Հայաստան և Հայաստանի եզերքը բնակող ազգաց. և ինչ որ այսօր Ռուսաց և Օսմանեանց իշխանաւորքն և զօրապետք կ'ընեն երկրին բնիկ ժողովրդեան հետ՝ անոր բարձրաւանդակաց վրայ ամառանաւորով, զնոյն 4000 տարի առաջ այլ Բարեւոնի և Նինուէի Թագաւորք և իշխանք, մեր Թագաւորաց, իշխանաց և ռամկաց հետ: ... Ո՛րչափ այլադէմ, այլախօս, այլակամ ժողովուրդք, զօրք և տեսրք ամառնացան բնակեցան հոն 'ի հովս Հայոց, և անցան գնացին, շատերն անգարձ. իսկ երկիր դարձեալ նոյնպէս իր ամարանոցը կու պատրաստէ: Նոյնպէս կու բուսնին ծառք և ծաղկունք, նոյն պէս կու գան Երծուունք և կառունկք, նոյն հովք և նոյն հովանիք Հայոց, և նոյն: ... այո, ըսեմք կիսամաղձիկ կրիւք, և նոյն սերունդք բնիկ նախնեաց, դեռ ևս վկայք երթեկեկի այլազգեաց, և վայելողք հովոյն և զովոյն:

Օրհնեալ ըջնան հովքն Հայոց, հովք հայրենեաց, զոր 'ի միսիթար և 'ի մուացուծն երկայն ձմերան՝ պարգևեց մեզ դրախտին տնիօղն, Արարչապետն. օրհնեալ հովն և զովն՝ որ 'ի ցած ձորերէ և դաշտերէ վեր կանչելով ժողովելով զՀայաստանեայս՝ երկրին այն կոնածն կամ տափածն բարձանց վրայ, իբրեւ 'ի վերայ սեղանոյ բնութեան, բնաբար այլ կ'ազգէին անոնց՝ արարչադործ մեծաւթիւնը, զսեմաւթիւնը, գեղեցկութիւնը, զանազանութիւնը, Կ'առողջանային կ'ու.

Ժողովային կուղուարթանային միտք և մարմին. թագաւորն կուհպարտանար, և ոչ անիրաւէր, որ Աստուած իր իշխանութեան տակ մզեր է այն հոգաւուն սահմանները, և անոնց աշխոյժ ծընունդքը. զինուորք և ազատազունք հոն կուղուարացընէին, թեթեւընէին, քնուն և անկուն կընէին իրենց կարիճ անմինքը, սարէ սար՝ այծեմանց և ցառց եակէ ընկնալով. յորս. հովիւք՝ հոն կուծաւալէին երկրին և երկրագործութեան կենդանի հարստութիւնը և օգնութիւնը. արուեստաւորք և ռաբիկք՝ օրական և ամսական աշխատութիւնները հոն կուհանգընցընէին. բանասէրք և հոգեւէրք անգամ, պաշտունեայք Տրի և Քրիստոսի, պարապողք ուսմանց և կրօնից. հոն այն հոգեւուն մէջ գոնէ ժամ ժամ զովանալով, աւելի յստակ մտք և պայծառ տեսութեամբ կ'եղլէին բարձրագոյն տեղուանք. ի կաճառս հանաւրաց. ի պարս բանաստեղծից, յերամն հրեշտակաց. և իրենց հոգեւուն Սրհնութիւնները և Համբարձիւնները երգելով՝ կ'իջնէին, եկեղեցւոյն Ետրականը և Մանրուսմունքը՝ նոր նոր եզանա. կով հարստացընելու. և ամանային հովանոցներու ազցած երկնախառն հոգին և ըունըն՝ զարմանալի այլահերպուութեամբ ինչուան խորագոյն մտն. բան խորանիստ տաճարաց մէջ հնչեցընելու, և մայնէրնին հասցընելու յետ հազար տարիներու՝ մինչև մեզի այլ. Սրհնեալ ուրեմն միանգամ այլ ըսենք, այն երկնաշունչ Հովքն Հայոց, որ այսպէս հոգեւորեցին մեր հարքը, և անոնց յարգաբեալ ընդմէ՛ զմեզ այլ կուհոգեւորեն այսօր...:

Ս'կ. Հայկակ, ելնենք այսօր մենք այլ այն բարձրանալ տեղերուն, հայրենեաց գաւերուն, Հայոց հոգեւուն, Սիւնեաց զովերուն վրայ. այն տեղուանքը՝ ուր Բարբկ՝¹ ազատեալ ի պանդըխ.

¹ Հայր ուրացելոյն վասակայ:

առաջինն Պարսից՝ ուրախութեամբ որսի կ'ելնէր, և Խնդալով խաղալով ի վերայ սովորական և Թաաերացն և խնջոյից խրախարանացն, ի լե. և ընն որսասուն և բազմաջուր վայրացն, ի լե. և ընն Սիւնեացն՝ և ։

Բ

Այս խաղէն խնամակն և որսէն աւելի պիտի ախորժիս անշուշտ, երբ քիչ մը յոգնութիւն առնելով, և աչքերդ բնութեան բարձրագոյնութիւն և խորածոց գեղեցկութեանց վրայ պաշտպանելով Թողաս միտքդ վեր վար ժառ գալու, և յանկարծ լսես վերջ յիշեալ պաշտանից մէկուն ձայնը, որ իր աշտիճանին յարմար և իր բնասուր ընորհաց համեմատ՝ բարձրագոյն մտածութեանց մէջ Թըւըլ տելով վերանալով, Սիւնեաց Սիոնի լեռնէն կու սլանայ Արուստղէմի Սիոնը, անկէց այլ անդին, հեռու, խոր կ'իջնէ մինչև յափումս Կարմիր Մու վրան։ Հոն կու պաշտի մեծ նախամարգարէին հետ, կու գիտէ Ծովակըտուր գաւազանին հրաշքը, կու լսէ անոր հրաշալի Որհնեսցուքը, և իր բարձր հանձնարոյն վրայ վստահացեալ՝ աւելի վեհագոյն անձին (Քրիստոսի) ընորհք, կու փորձէ աւելի հոգիացընել հայացընել այն հրաշալի օրհն. երգը. և սլանալով իր հայկական հովոց վրայ՝ կու սկսի նուագել։

« Յաղթական քեզ օրհնութիւնք, Տէր. որ ըզխորաց Ծովում հերձեր զՌարն. զի ի նմա զրոնաւորին ջաղխեցեր զգլուխ. և զարգեցեալն՝ ի ձեռն խաչի քո՝ վերածեր ի կեանս։

Ի Ստեփ. Ուսպելան։

ահա հու տեսնեմք՝ որ իբրև տեղեակ այս տեղե-
րուս՝ անսովոր և անմարդաձայն ճամբով մը հու
գոյ, Աւագ աղբեր ընթացքը հու բռնե, անոր
հովանաւոր ափանցը ընթացիւք. քալուածքն ե-
րաց, հաստատ և իբր սպասեալից. նոյնը կար-
ծեչ տան գեմքն այլ, որոյ սեւթեղ չըջանակին
վրայ հաղիւ քիչ մը արծաթագոյն խաւնուածք
կ'երևնայ. բարձրակամար յեմքն քիչ մը իրար
մտեցեր են լայնարուր ճակափն կեդրոնին տակ.
երեսքն չոր կարմրութեամբ մը հու վառին. բայց
քանի հու յառաջէ՝ գեմքն հու թուլանան, հան-
գարաութիւնն կ'աւելնայ. կարծես թէ ուղբին
տակ ցաղքըտող մորեխաց, գլխուն վրայ կախուած
ճագանց աղաչական ճոճումանց ողորմելով, և կա-
նաչ հովանւոյն պատառուածոց միջէն երեցած
կտոր կտոր երկնից կապոյտներին խրատուած՝
հոնճած ճակատը պարզելով, խարչափուն տե-
րևոց միջէն սուլուլիկ հովերու ընդամբքն սրտա-
բացուելով, և ջրոյն մանրաբրբիջ կարկաշանդ
հրաւիրուած, քալուածքը հու ծանրացընե, հու
գաղրի. հու նայի ծառոց և ալեաց վրայ. հու ձայ-
նե իր փոքրաւորաց և սպասաւորաց յառաջ գալ,
և հոն իր վրանը կանգնել և հեռանալ. և երբ
զինքը իր ցանկալի աւանմութեանը մէջ հու
գանե, վերարկուն վար գնելով, կ'երթայ աղբու-
րին յստակ հոսանաց տակ տաքութիւնը բժշկե-
լու. հու զովանայ, հու ջնջուի, և աղբերափանց
մօտ յարմար լայնամիջոց ուռնի ծառ մը տես-
նելով՝ կ'աւնու իր փայտաշէն հանգստանոցը, ա-
մառուան հովոցի անկողինը, հու հաստատեկ այն
կանաչ-վարագոյր հովանեաց տակ, և զԱստուած
օրհնելով՝ անոր բնաբուն բնաղարգ տաճարին
մէջ, հանգիստն 'ի քուն հու փոխուի, մաածու-
թիւնքն յերազ և 'ի տեսիլս... Արդեւք հու
տեսնէր քիչ մը վերջը ըլլալիքն այլ. երազական

տեղիքներէն բացայայտ Ինքնապաշտօն մը մըտ. նեղ ու թանձր առանց արթննալու... Ո՛վ սիր. բալի և սոսկալի գիպուած, և գրեթէ անմահ աշտաբախ անմահ մարդու մը համար:

Դ

Բայց յառաջ քան զգիպուածն՝ քիչ մ'այլ Ինքնապաշտօն, Հայկակ, այս վեհամօր մարդու Կեանքը և գործքը: Վսեմ մասցն յարմար կամ թէ տալիս իսկ այնպիսի մասց՝ վեհմահան Ծագումն ունէր. Հայոց մայրաքաղաքին (ուր կու նստէր Կաթողիկոսն և Արարացի ստեփանն աշխարհա. տեսուչ), աւագերէցն Սահակ՝ որ յետ Կաթողի. կոսին նախապատիւ կրնայ ըսուիլ Դուռայ եկե. ղեցեաց պաշտօնէից մէջ, ընծայեց աշխարհիս զՍտեփաննոս, իբրեւ Զաքարիա մը Աստուծոյ սրբ. բազոյն սեղանոյն խանկ անելու տանն՝ իրմէ ար. ժամաւոր քահանայացու զաւակ մը մաղթելով և ընդունելով, անոր Յովհաննէսին նման՝ զսա. որ արգարե անոր պէս այլ վախճան մ'ունեցաւ: Ա. ագերէց հայրն՝ յայտնի է որ իր որդին առաջին տարիներէն սկսաւ վարժեցընել և կրթել ուս. մանց և եկեղեցական պաշտամանց. որոց աւելի յարմար և վեհագոյն վարժարան մ'այլ չէր կըր. նար գտնել քան զնոյն իսկ Հայոց Կաթողիկոսա. րանը, ուր եկեղեցւոյ ուխտին համար մասնաւոր ուսումնարան մ'ունէին մեր հայրապետքն. որոց աթոռը կու նստէր այն տանն Տէր Սահակ, ազ. նուական, փանդամայն և քանավարժ բանաստեղծ տնձն, որպէս վկայեն իր գրչէն մնացեալ քանի մը Խաղբ և շարահանք: անշուշտ Ինքնապաշտ. Խարաւոր Կաթողիկոսն իր հանձարեղ համբախք. և յանձնեց մասնաւոր խնամոց վարժապետաց:

ապրերութեան վրայ, և իշխանն յազմող ելաւ։
 Հմտութեամբ՝ Յունաց Ս. Հարց վարդապետու-
 թիւնը հարազատօրէն մէջ բերելով, միանգա-
 մայն փիլիսոփայական պատճառաբանութեամբ
 քննելով։ Իմացաւ Ստեփաննոս որ իմաստասի-
 րական տրամաբանութեանց համար բաւական
 չէր ինչուան այն տառն սովորածն՝ ի Հայս, և պէտք
 էր ազրիւրներէն քննել սուրբ վարդապետաց
 գրուածքը։ Եւ որովհետեւ Սմբատայ հետ աւ-
 րուած էր՝ գաղաուկ և ծպտելով ելաւ ի Դըսու-
 նայ և գնաց ի Կ.Պօլիս. և փնտաւելով գտաւ հոն
 վարպետ Յոյն իմաստասէր մը որ և չքմաւորի
 պէս կ'ապրէր ի միայնութեան. անոր աշակեր-
 տեցաւ թէ լեզուն սովորելու և թէ փիլիսոփայու-
 թիւն. յունարենէն զատ լատիններէն այլ սովորե-
 ցաւ որ արեւմտեան եկեղեցւոյ Հարց վարդապե-
 տութեանն այլ տեղեկանայ։ Իսկ Սմբատ գծուա-
 րելով անոր գաղաուկ երթալուն, իմացաւ ուր
 ըլլալն, և նախանձայութեամբ իմացուց կայ-
 սեր, Ստեփաննոսի ով և ինչ կարծեաց տեր ըլ-
 լալը։ Կայսրն այլ, կ'ըսէ պատմիչն, հրաման տը-
 ւաւ քննելու զՍտեփաննոս. իսկ սա իր վարպե-
 տէն խրատուած՝ ըսաւ, թէ ես ուրիշի հետ բան
 չունիմ, այլ պանդուխտ եմ, եկած իմ ապրուստս
 հոգալու և իմ բարուցս աշխատելու։ Այս խոս-
 քով ոչ միայն ազատութիւն գտաւ, այլ և հա-
 մարձակութիւն տաաւ քաղաքը գալու և Յու-
 նաց եկեղեցիները և ուսումնարանները մանելու.
 մանաւանդ Ս. Սոփիայ գրատունը, ուսկի՛ս ու-
 զած զրբերը կ'առնուր, կարգար, կ'օրինակէր,
 թարգմանէր։ Յետոյ Աթէնք այլ գնաց, հոն այլ
 հին իմաստասիրաց թողած համբաւոյն մնացորդը
 քաշելու. և նոր գրքեր քննելու։ Եւ էրր գար-
 ձաւ՝ աւելի ծանօթացաւ Յունաց մեծերուն,
 պատրիարքարանին և արքունեաց։ Հոս էր այն

ատեն Դաւիթ հայազցի իջեանալն, որ չիւղա-
 ատուութեան և Թագաւորական սեղանակցութիւն
 պատիւն ունէր, և յունարէն լեզուս կատարեալ
 գիտէր: Ասոր օրնականութեամբը կամ աշտ
 անցնելովն՝ Թարգմանեց Ստեփաննոս զանազան
 Ս. Հարց գրուածներ. նախ Ս. Դիմէւիտի արիւս-
 պագացւոյն խրթնարան խորիմաց գրքերը, որոյ
 միջին բանիցն այլ լուծմունք կամ մեկնութիւն
 գրեց համառօտ. այս գործս ՚ի գլուխ հանեց յա-
 մի Տեառն 713. մէկ երկու տարի ետեւ Թարգ-
 մանեց Ս. Աբարդի Պարտման ըսուած գիրքն և
 անոր զանազան իշխէրն և ճատէրն. - միւս տարին,
 716, 'Լաւական քոյ մեկնութիւն մը Թարգմանեց.
 յաջորդ տարին, 717, Ս. Գրիգորի Նիսաոցոյ Յա-
 ղափ Բառնիւն և Խալմառնիւն Խարտի անուանեալ
 գրքերը. և հաւանորէն ռարիչ գրքեր այլ: Դաւիթ
 ձեռքով համարձակութիւն առած՝ կայսերական
 գրատունն այլ քննեց, և գտաւ ռսկեառութ մա-
 տեան մը նախնի Ս. Հարց գործոց, զոր արդէն
 ընդունելին Հայք. որով կայսրն այլ հաննչով
 այս բանին՝ յանձնարարական գրով կամ օրնա-
 կանութեամբ խաւրեց զՍտեփաննոս ՚ի Հոռոմ.
 ըստ խնդրոյ նորա, որ այն տեղի հաշակաւոր մա-
 տենագարանն այլ քննէ. հոն գտաւ Ստեփան-
 նոս ըստնեքննէ զառ՝ Յունաց Ս. Հարց գործոց
 ընտիր և հին օրինակներ, ինչպէս Ս. Աթանասի,
 Ս. Եպիփանոս, և Ս. Աբարդի Գանդոյ գրքերն. և
 հաւանորէն ինչ որ մինչև այն ատեն հայերէն
 Թարգմանուած չէր՝ ինքն Թարգմանեց: Ասանցմէ
 դուրս Թարգմանեց Ս. Մելիօքի ըսուած տեսիլքն
 կամ գուշակութիւնքն, որ ռարիչ չինած անգլա-
 ւեր գրուածք են. Իշխմի առման պատմութիւն
 մը համառօտ, յորում Իլիոնի առումն 1194 տա-
 րի Քրիստոսէ առաջ կ'ըսուի: Ուրիշ ըստ գրքեր
 այլ, կամ բնագիր կամ Թարգմանած՝ հետեւ ա.

աւած, լուզեց 'ի Համայն նորէն գաւնալ 'ի Ա.Պ. լիս. ուր արգէն 16 տարի կեցեր էր. այլ նաւեց յԱթիս և գարժաւ 'ի հայրենիսն 'ի Հայս:

Իր հեռաւորութեան 16 կամ 20 տարուան միջոց՝ մեր աշխարհքն շատ փոփոխութիւններ տեսեր ժամաւանդ թէ կրեր էր Արարացւոց ոստիկաններէն. Հայոց իշխանքն նաւազեր էին, Եդիս կաթողիկոսն շատոնց զախճաներ էր, և ըստ ռմանց նաև իր յաջորդն՝ մեծամեծն Յովնանէս Սմեկցի, և Դաւիթ Արամանցիքն էր կաթողիկոս. որ և մեծ պատուով ընդունեցաւ զՍտեփաննոս և իր բերած գրքերը. որոնցմէ զսառնէր նաև նամակ մ'այլ կնքեալ, Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքէն Ս. Գերմանոսէն. որոյ ծանօթ ըլլալով 'ի Կոստանդնուպոլիս և շատ հեղհաւատոյ վրայ խօսելով, և յորդորուելով ևս պատրիարքէն՝ Յունաց հետ հաղորդուելու, Ստեփաննոս փուզցուշանար, իր կաթողիկոսին հաւանութիւնը շաւած: Ամոր համար Ս. Գերմանոս գրեց այն հոգեկից Թուղթը. «Քրիստոս է խաղաղ. իմն Ար. զոր և ինքն Ստեփաննոս Թարգմանեց և տուաւ կաթողիկոսին, և անոր հրամանաւն այլ, կ'ըսեն, գրեց պատասխանը. «ԶՔրիստոս խաղաղութիւնն առ բերելով»: Ստեփաննոս այս պատասխանը, հիմա մեր ձեռք եղած օրինակներուն նախելով՝ հետի և 'ի խաղաղութենէ Քրիստոսի և 'ի հոգւոյն Գերմանոսի և յիմաստութենէն Ստեփաննոսի, թէ և շատք 'ի նախնեաց մերոց յանուն Ստեփաննոսի յիշեն. այլ եղան և երկրայտոյք և օտար ձեռքի խառնուրդ ցուցնողք՝. զոր զքան քննող մը կրնայ ասուգել թէ այն երկու Թղթերը կարգաւոր, թէ Ստեփաննոսի ուրիշ գրուածները, և թէ ժամաւանդ անոր հանձարը և Յուն.

1 Ինչպէս հաշտուար վարդապետ վարդապետ:

նաց հետ այնքան կենսակցութիւնը: Ոչ միայն հա-
թարկեան Հայոց՝ այլ և իշխանք Ճանչեան և պա-
տուհոյն զՍտեփաննոս, մանաւանդ Սիւնեցիք, ո-
րոց քով վարդապետ և ուսուցիչ եղեր էր. և ո-
րովհետեւ իրենց եպիսկոպոսն Յովհանն՝ յաջորդն
Անանիայի, արգէն վախճանած էր, Բարդէն և
Փուրդոյ իշխանք Սիւնեաց խնդրեցին ՚ի հաթարկ-
եալն որ մեանագրեւ զՍտեփաննոս իրենց եպիս-
կոպոս: Կաթողիկոսն ոչ միայն եպիսկոպոս մեա-
նագրեց զնա, այլ և ՚ի պատիւ արժանեաց նորա
անուանեց Բարդուղիւ. և Սիւնեաց եպիսկոպո-
սութեան աթոռը որ մինչև այն ատեն եպիսկոպոս
կու սեպուէր ՚ի հարգի եպիսկոպոսաց, բարձրա-
ցուց յերրորդ հարգ, և Սիւնեաց աշխարհին ու-
րիչ եպիսկոպոսներուն նախագահ գրաւ զնա:

Մէկ տարի մը միայն հաւասարեց Ստեփաննոս
իր պաշտօնը արժանապէս, թէ հոգուական այ-
ցեւութեամբք և թէ քարոզելով. և գրեւով զսա-
յառաջին գրածներէն՝ զանազան խնդրոց վրայ
ճառեր, որոցմէ հասին մեզի քանի մը հաս, քա-
նի մը մեկնութիւնք այլ եկեղեցւոյ խորհրդոց և
ծիսից. և Բիւստիսն մը կն յերօտին, զոր հաւա-
նորեն ՚ի Կոստանդնուպոլիս գրած է: Սրբազան
երգոց մասն այլ Թուի թէ երգեց այս միջոցիս,
(որ ըստ ոմանց ոչ մէկ տարի՝ այլ ութ տարի
քշեց, բայց կ'երևի թէ առաջին տարիներն Սիւ-
նեաց աթոռոյն անտէրութեան ժամանակն են):

Ո՛րքան ազնիւ և ցանկալի երգեր և այլ գրուած-
ներ և Թարգմանութիւններ փառաբանելի և յու-
սալի էր այսպիսի բաներուն ժոկմական անձէ մը,
որ յետ ոսկեգիր Թարգմանչաց Ե գարուն՝ ա-
ռաջին Թարգմանիչ կրնայ ըսուիլ. մինչև ոմանք
նոյն իսկ Թարգմանչաց մէջ կու խառնեն զմիջը,
կամ իր գործերը կ'ընծայեն Թարգմանչաց ժա-
մանակակից Ստեփաննոսի մը՝ որ չէ եղած:

Ե

Իսաանայք հիմա ՚ի Մոզն աւան, ուր շատ ան,
 դամ եկած էր Ստեփաննոս այցելութեան. այս
 տեղանոյն ասին լինութեամբ ու հարստութեամբ
 նշանաւոր եղած կ'երևի, քաղցի մը պէս. և Թե-
 րեա հարուստ քաղցի շնորհք և անշնորհութիւնք
 ոչ աննշան: Սգծ ու մեզծ բարուց պժգալի օրի-
 նակ և ցուցանք մը կու յիշէ պատմութիւնն, և
 անով այլ մեր պատմութիւնը կու լսեցնէ. ցու-
 ցանք մը՝ Մեղեայ, Սեղարեւի, Հերովցիադայ տե-
 սակէն. անպարկեշտ լիտի և յանգուզն կին մը,
 հերատուկ մը, որ Թերեա շատ ցածազգի անէ այլ
 չքցալով, աւելի համարձակութեամբ կու լրբէր
 իր գլխէ հանած երիտասարդին հետ, և գայթա-
 կզութիւնն կու հրատարակուէր: Ասոր համար
 արժուն եպիսկոպոսն երեք անգամ եկեր խրա-
 տեր էր այդ անզգամ զցայունը, որ չէր խոտ-
 տուած, իսկ այսօր շորրորդ անգամ յանգիմանե-
 լով, և անոր լրբութիւնը տեսնելով՝ հոգեւոր իշ-
 խանութն բանադրեց, Աստուծոյ արգար գա-
 տաստանին և մարգկան արհամարհանացը Թողուց
 զանիկայ. և այն բարկութիւն տաքութիւնն էր՝ որ
 ցորեկուան տսթուն հետ խառնուած կու ստիպէր
 կու տանէր զինքը քիչ մը զովութիւն և հանգիստ
 փնտռելու, նախ Ասադական ալեաց և վերջը Ճա-
 Ճաճիւղ հովոցին վրայ: Որչափ որ սրտագոռն և
 նեղութիւնն սաստիկ էր եղած, այնքան այլ հան-
 գիստն խոր և խաղաղ եղաւ. և ո՞ գիտէ, կիսար-
 Թուն միտքն ինչ մեղեգեաց և խորհրդածութնց
 հետ էր, կամ հոգին՝ տեսչեամբ՝ ո՞րքան հեռացեր
 էր այս աշխարհէս, երբ յանկարծ իրօք այլ բո-
 լորովին հեռացաւ վերացաւ ասկէց, և երանի՜ Թի

ևրեպին խաղապատած զովագին հովուն բարախ-
 մամբը և ոչ գահէն աւելի գծեցակ հարուածով
 մը՝ կտրէր շունչն։ Սոսկումն և զգուանք կու բերէ
 լսելն։ Թող թէ պատմելն, այնպիսի անարգ և ե-
 ղեռնաւոր վրէժխնդրութիւն մը, մանաւանդ այն-
 պիսի արարածէ մը՝ որ կին կ'ըսուի, որ բարու-
 թեամբն կակուղ հրեշտակ մը կու գառնայ, շա-
 րութեամբն խոտաղ ստանն։ Սանցաւոր և անի-
 բաւ կինն այն՝ որով լցուած ընդգեմ կպիսկոպո-
 սին, ուղեց նոյն օրը գիւտեան գրգմամբ սարսա-
 փելի յիշատակ մը թողուչ աշխարհիս մէջ, և ի-
 մանալով անոր ուր տեղ հանգչիլը, պարտաւո-
 րեց համանին՝ իր անարգ սիրոյն վրայ, մահու զին-
 քը ձեռքը գրաւ, հանեց զնա 'ի ծառն, յայանի
 է ինչ քանի համար։ Մարգն թերեւ ոչ այնքան
 ճարպիկութեամբ որչափ վախով գողով կամաց
 կամաց վեր ելլելով, ևր տեսաւ Ստեփաննոսի
 վեհմափայլ գէմքը՝ հրաշալի հանգստեան մը մէջ,
 որոյ ըստ պատմելին՝ իբր զրոյց ցոլանայր շունչն
 « 'ի վեր, և ճախր առեալ գառնայր անգրէն, և
 « հրեշտակ մի կացեալ 'ի անարան՝ հովանի ունէր
 « նմա թեպէն, սարսափած, թուլցած, հազիւ
 կրցաւ չիտակ վար իջնել, և տեսածը պատմել
 կնոջը։ Իսկ այն այլանդակ այլափոխ սիրան՝ այլ
 աւելի կառգած՝ նորէն ստիպեց, կանացի և գի-
 ւացի չողորով բողբով, սիրով ու սաստով՝ որ ու-
 բիշ բան չմտածէ, միայն սպաննէ։ Երկրորդ ան-
 գամ այլ ելաւ թշուառ ու վատ մարդն, րայց և
 առաջինէն աւելի սոսկացած սահմակած՝ ահաւոր
 բաներ տեսնելով՝ ծառէն վար ընկաւ քան թէ
 իջաւ։ Այն ատեն հերատուի ջատուկն որ իր առ-
 ջի բնութենէն բոլորովին գուրս ելած էր, վատ
 և անարի կանչելով մարդուն, թեկը սոթտելով,
 առաւ սուրը- և այն խարոզ սատանային հետ սո-
 զոսկեւելով ծառն 'ի վեր՝ հասաւ հրաշունչ հրէշի

մը պէս անձնաս և անգրազ որսոյն վրայ. և այն վեհժ տաճարամէկ գլուխը վերցնող սեան (վցն) իջուց անիծեալ հարուածը... այնքան լուս և յիասկ, փնչէ քնացողն՝ մէկ ցնցմամբ արթնցաւ յախանեականութեան մէջ. և անկէջ տխմեղով իր Մոզան հովաց և հովոց մէջ թողան մարմնոյն արիւնթաթաւ կերպարանքը՝ կանչեց հոգաով. « Տէր, քո է վեհժինգրութիւն և արգար իրաւունք » . ինչպէս որ տեսիլով յայտնուեցաւ այս՝ Նու կամ Նոյ անուամբ սրբակեաց չգնաւորի մը, որ այն տեղի մաս Սիւն լեւան վանաց մէջ կ'ազմէր.....

Այն օրուան հոյժն՝ իբրեւ փախչելով և ամաչելով՝ իջաւ բարձրաւանդակ հանգստարաններէն, երեկոյեան հովանիներուն հետ խանութելով, ուրուն զովութիւնը զցալով եպիսկոպոսին սպասաւորքն՝ եկան վրանը վերցընելու... Փուշ զարմացք, սոսկումն առաւ զիրենք՝ երբ փայտեղէն մահճէն գեւ կաթիլթած արիւնը տեսան, և առտուածակերպ տէրերնին՝ աւազակի մը պէս որտախոյսաղ... Զերկընջընենք. մեռածէն աւելի իրենք մահացեալ՝ վերացին մեծահոգի անձին մարմինը, և հանեցին Սիւնի վանքը. ուր լալով և ողբով եկան Նու և իր միանձուկը. բայց մտի Աստուան գեղին բնակիչքն այլ լսելով՝ իրենց գեղջաւագին հետ եկան և ազալելով պաշտօնէից՝ իրենց գեղը ինչընենչ տուին մարմինը, և հանգուցին հոն Ս. Պրփառափորի նուիրեալ մատրան մը մէջ առ ժամանակ փ: Սակայն պժգալի գոյմն գեղէ զեղ, քաղաքն քաղաք տարածեցաւ, անոր հետ Նոյ չգնաւորին տեսիլքն այլ՝ որ սոսկալի պատուհաս մը կու պատմայր բոլոր այն սահմաններուն: Զուշացաւ պատիւն, ըստ պատմելին՝ ահաւոր ժամ և ստանութիւն եղաւ քառասուն որ բոլոր գաւառին մէջ. լսաւ լեռներ փլան և գետին.

Ներ բարձրացան. շատ ազրիւրներ ցամքեցան և ցամաք տեղումնք ազրիւրացան. Ծախն ու փռ. չին ամպի պէս փռ տարածուէր, և բոլոր բնու. Թիւն 'ի սուգ երևէր. տասն հազար հոգիէ աւելի համրուեցան շինքերու տակ և գետնին պատա. ուսանոց մէջ մնացող մեռնողքն, անծանօթներէն զատ: Այս փէս բնական և փէս բանական պատա. հատն հեռ՝ բնակչաց ժախն և յետնոց աւանդու. Թիւն խառնուելով՝ ըսին. Թէ ժածին և մշուշին տանն ողորոց ժայներ այլ լսուէին, իբր Թէ Վոյ յո, Վոյ յո կանչելով. և անկէ՝ Սղեգեաց ժորն ը. տուեցաւ Վայոց ժոր. սակայն այս անուշա անկէ հարիւրաւոր տարի առաջ այլ փռ լսուէր:

Քառասուն օրէն ետե գագրեցաւ ժածն ու մը. չուշն, և ամեն փողմէ եկան. երկրին աւերմունքը Թողլով՝ նախ անոր հոգեւոր տիրոջ արժանաւոր հանգիստ մը տալու. և եպիսկոպոսաց, քահա. նայից, վանականաց և ժողովրդեան բազմութիւնը բաւական շնորհելով, զփաթողիկոսն այլ կանչե. ցին. և յետ բազմաբեայ գիշեր ցորեկ ազմից և պաշտամանց՝ աշխարհահանգիս յուզարկաւորու. Թեամբ վերուցին մարմնը յԱրկաղան գիւղին. և Արքայ գետոյն գիւմարի կողմը անցընելով հանե. ցին բարձրաւանդակ տեղ մը՝ լերան ստորոտին վրայ. կանաչարդոր մրայնութեան մը. այսինքն անտառի մը մէջ. ուր շատ հին տաննէ վեր. և յա. առջ իսկ քան զԼուսաւորչի ժամանակն, առա. քեւոյ քարոզութեանը հետեւզ հին քրիստա. նկայք Սիւնեցիք եկեղեցի մը շիներ էին Բ գարուն մէջ, 'ի պատիւ Ս. Ստեփաննոսի. որոյ քով բա. լորեցին հոգեւոր անձինք իրենց մրայնանոցը, և խառակրոն Խքմութեամբ կ'ապրէին, գիշեր ցո. րեկ ազմեւելով. և կերակրի համար ոչ մրայն մեռ. զինն և կթեղինն հրաժարելով՝ այլ և ամենայն տաք բանէ. և Թանինն անգամ Թողլով. անոր

համար կոչուեցան Թառնապ, և տեղն՝ Թանահ, տի վանք. ահա հոս բերին հանգուցին Սիւնեաց իմաստասեր մեաբապայտին մարմինը. վրան պղզ. տիկ մատուռ մը կանգնեցին. զոր յետ շատ ժա. մանակի, յամին 1278-9 քափելով՝ մեծ ու քա. բակոյի գմբեթաւոր եկեղեցի մը շինեցին, և հի. ման տակ Թաղեցին մարմինը իր տապանաւն։ Այս եկեղեցին ինչուան հիմա կանգուն կեցած է. և հիւսիսային կողմը որմնակից սանի փոքրիկ քա. բաղն մատուռ մը. տեղւոյն բնակիչք կարծեն թէ հոն ըլլայ Ստեփաննոսի գերեզմանն. բայց պատմութիւնն գեռ եկեղեցւոյն հիման տակ կու ճանաչէ այն եկեղեցազարդ գլուխը։

2

Իսկ ինչ եղաւ, զոր կորաւ այնպիսի զխոյ գա. հիմն, հայ Հերովցիադայն. արդեօք ժաժին ա. տեն պատահուած գեանին անգնդոց մէջ ընկզմե. ցաւ, թէ արքեպքներէն աւելի արամած ու սըրտ. մըտած մարգկանց արգար վրիժուք պատառ պա. տաւ կարատեցաւ... Ստեփաննոս Առաւելոյ ար. գարութեան և ողորմութեանը յանձներ էր իր սպանիչը, և իր նախանուն նախորինակ նախա. վիային հետ՝ ըսեր էր, «Տէր, մի համարիր զայդ «գեա ՚ի մեզ»։ — Ժողովուրդն վախցաւ Առ. տուծոյ գառաստանը յափշտակելէն. բնութիւնն պատկառեց իր արարչին կամօքէն. իսկ այն որ Առ. տուած է զթութեանց՝ կակղացուց իստացեալ այլանգակեալ սիրտը. և այն սեղեխ հերատուկ Հերովցիադայն՝ գարմուց յապաշխարող մը։ Ճանչ. ցաւ կիմն՝ իր կարծածէն վեր ըրած լարիքը. և ինքզինքը գառապարտելով՝ զցեառները պատըռ. տելով քարերով կու ծեծէր կուրծքը. և այն ան.

պարտ արեան տեղ՝ իր յիմարտե արիւնը Թափելով, Խնքն իր ստեփանի շարիքը և խայտառակութիւնը հաւ պատմեր, կ'ողբար, հաւ բողոքէր, իրաւունք և պատիժ կ'ազէր, և տեանելով որ իրեն մեծագոյն պատիժ և մարգիանցման այլ պատիժ չցըանէին, գնաց Թանահայտայ վանքը արեւմտեան կողմէն պատառ ժողովի մը գիմաց, և հան գետինը փարեւով՝ մտաւ Բնչաւան ի կուրծքը կենդանի գերեզմանի մը մէջ՝ և իրիւն անյոյս մեռեալ մը՝ ամառ մտն, գիշեր ցորեկ կ'ողբար հաւ լար, Թաղութի հաւ խնդրէր մեղացը, մինչև ամենուն գուժն այլ շարժեցաւ, և ազնիք հրամայուեցաւ անոր համար, Թողութեան ժայնն ելաւ ի գերեզմանէ սպանեցին, և Թողեալ լիցին քեզ մեզք, ով կին և գու, զոր և սուրբ պատարագի ժամ ամենքն լսեցին, և Թաղութիւն աւետեցին Կնալն, Բայց նա Թե և շնորհակալեցաւ Աստուծոյ, բայց գեռ զինքն անարժան սեպելով ուրիշ կերպ ապրելու, ազեց և մեաց միշտ նոյն կենդանաթաղ գրին մէջ, և հան հանգարտ արասուկով կնքեց ապաշխարող կեանքը, հան այլ Թաղուեցաւ, իր զոհած բարեխափն գիմաց, որ հաւ Թափ գեռ իր վաճառ կան ժայնը կամ հաւաքանքը լսեցընել այն հին և որբազան Թաղութեան և միայնութեան խորին:

Է

Այլ ուր է իրեն արժանաւոր խաւանի մ'այլ, որ իր ցաւալի մահը ողբերգէր մեղի: Ուր էր այն մեղքաւանման Օրհնեցուք երգողին հոգեկցորդ քոյրն, Մարիամ, որ նոյն և նման երգերը կըրկնէր, — Նախանձելի՜ բազգ, կրնամ ըսել Թե և անակնուանի, և պանծալի փառք հայրենեաց մերոց, մեր օրհներգու գիտապեան, Ստեփաննա,

ունէր իր մարեմանման Թմբուհին, մեր եկեղեցւոյ սրբազան սիրիլլայն, յիսուսասէր Սափփոնն, հարազատ քոյրն. ՍԱՀԱԿԴՈՒԻՑ. որ արեան հետ անոր հոգւոյն նրբութեան և ախորժակաց այլ ժառանգակից էր: Սահակագուխտ այլ հմուտ երաժիշտ և երգահան էր, և հրեշտականման եղանակաւոր. փափուկ և սպիտակ հասակը կուսութեամբ և հաւասարի պարկեշտ մեալը պըստիւն, արգարե մեծասէր յաւերժահարսին նշման, Թաղուց հեռացաւ յաշխարհէ, միայն իր ընտանեաց սեփական տուրքը՝ հոգեխաւ քնարն առաւ հետը. և մէկ հասիկ արժանաւոր միայնութեան տեղ ընտրեց հոն, ուր իրմէ 400 տարի առաջ, Հայոց օրիորդաց պարագլուխն, նրբափրտն նրբազգանն, նազելեաց նախաորայն, մեղաճաղմիկն և մեծասէր, Թագապետի և սրբապըստին ԽՈՍՐՈՎԻՐՈՒԻՑ, իր հսկայ Թագաւոր եղբոր (Տրդատայ) մեղքով կանգներ էր իր պանշելի օդասրահ Հովնոյց, Փառնոյ մօրոյն սիւնաստոր պասալցեայ բնակին թլոյց վրայ, որք խորանդունդ վհերու և քաղմածոց մորակներու վրայ նային, և մեր դարուս հմուտ բնաքնիններն այլ պանշաւցուցին: Այն Փառնոյ մօրակին ծածուկ ծոցերուն մէջ՝ դառաւ այրասիրտն, մանաւանդ Թէ հրեշտակասիրտն Սահակագուխտ, անգրազ քարայր մը, և հոն անցուց կեանքը, հիանալի բնութեան տեսարանաց մէջ՝ հիանալի երգովք օրհնելով բնութեան Տէրը: Բայց այն անման քնարին և մեղքաշունչ բերանոյն մայներն՝ շատ զօրաւոր էին իր միայնութեան գեժ կռուելու. — երգ և լռութիւն չեն կրնար միարանդիլ. — այրէ այր, քարէ քար համբաւն հնչեց: Կարծուեցաւ Թէ Հայոց եկեղեցւոյն երգահան հոգին, մարեմոյն մուսայն՝ մարմնացեալ իբեր է Տրդատայ և Թաւրովդիստոյ սիրական սօրերուն մէջ. աշխարհիկ

ու և կեղեցականք կու գային, ոչ լուրու և զմայլելու միայն, այլ և աշակերտելու և սովորելու նոր և զանախներ: Հարկ եղաւ որ մեր մուսայն այլ՝ իր աստուածաշնորհն պաշտանք կատարէ. և առանց իր կուսական ու նախնական ընդհաց նուազու թիւն մը բերելու, մենարանին գրան առլն վարագոյր մը ձգելով, ինքն ետեղ նստած՝ կ'երգեր և կու սովորեցնէր: Շատ բարակ և բազմաեղանակ երգեր լինեց, զոր մեր երաժիշտքն Մանրատան կ'անուանեն, և առանձնաբար Այսպիսի և Մեկտի. որոց գոնէ մեկ մասն անշուշտ գտաւի այսօր այլ այդ Մանրուամուկք և Այսուրգք գրոց մէջ. թէ և մի քիտեմք թէ ո՞րն է յատուկ իրեն, ո՞րն իր եղբորն և ո՞րն ստարոց. միայն հաւանիմք թէ շատն առջի երկուքին են, քեռն և եղբորն, Ստեփաննոսի և Սահակգիտոյ. այն էրոց մէկն այլ, ինչպէս կ'իմացընէ մեզի պատմիչն, Սահակ գիտոյ անունը կու յայտնէր, անագլուխ գրեւորմը, և կու սկսէր Սրբակի Մարիամ, Ժամանակն, ո՞հ, այն Ժամեւոր Ժամանակն, մեզի չհասուց այն կցուրդն այլ: Բայց անշուշտ չկրցաւ այլ բոլորովին անհետ աննշան ընել, և թողուց առաջին տաւը. զոր և շատ հեղ հիմայ ըստ յարմարութեան վայելուչ խմատիցն՝ երգեմք առաջի Սրբութեան Սրբութեանց:

« Սրբուհի Մարիամ, սափոր ոսկի, և տապանակ կտակարանաց,

Որ զի վերուստ զհացըն կենաց՝ պարգեւեցեր քաղցեալ բնութեանս

Առ նա միշտ բարեխաւսեա վասն քաւութեան մեղաց մերոց »:

Իր քերգող եղբորը եղերական վախճանին առնն՝ արգեւզ ողջ էր քերգողութի քոյրն, և լսելով սրտահար սրտաբեկ գոյժը՝ քարայրին անկիւ-

Նէն ստեղծելով առաջ եկաւ, և անգարման ցաւ
 աւել յետին միջնորդաց անընդ իր հոգեխոս
 բարեգործ, վերջին անգամ անոր ամենէն քաղցր
 և ամենէն ոգրական ժայները իր սրտին փափկա-
 ցայն զգացմանց հետ՝ հանեց Գոլնց, և իրրեւ այլ.
 բնական 'Ինքուրա' փոխանակ որհնելու այն այլա-
 նման տիրապետ Սայելին ձեռքերը, նշողնց հե-
 րատուի շարազնն փնդ ալջ, և իրրեւ մայրն Սի-
 արայ զգուած իր սիրելւայն այցելութենէն, փո-
 խանակ բարձր ձողերու և գաւազաններու վրայ
 կանգուն գիտելու՝ գեանաման տեսնելով անոր
 եպիսկոպոսական և արքայական վառերը և գրու-
 ները, որք և արիւնտիք թաթաւան՝ կու յիշեցը-
 նէին նոր և կսկծալի կերպով մը : զխաղուած ե-
 րանդոյն գանազոյն նկարուց, նարաւ պէտքա-
 ռ նկարուց, այն էր պարանոցին նորա կապուած,
 և հաւալեց իրրեւ հարազատ քայր անեղբայր,
 բայց Սահակգիտայ և Ստեփաննոսի արժանա-
 վայել հաւալանդ, և ապա իր երկայն սեռա վա-
 րագործին՝ քնարն այլ գեմքն այլ պատելով,
 Ժանկուեցաւ բոլորովին մարդկանց տեսութենէն
 'ի խորս քարայրին... : Պատմութիւնն լուի :

ԺԲ

ՏՕՆ Ք Ե ԱՒԱՍԱՐԴԻ

23 ()գոստոսի.

Հայոց սրբազան տարեգրիքն՝ քնութիւնն ծաղ-
կաթթիթ ծինազով հու կենդանացնն զմարդիկ.
իսկ քաղաքական տարեգրիքն, որ է Նստաւորն
(սգոստոս), կէս խամբած քնութիւնն ինքնին կեն-
դանանայ մարդկան հաստատած տաներով և հան-
դէսներով: Տարւոյն տաքագոյն ամիսն՝ Հայոց բա-
րեկենդանն էր, կազանդ էր. կրօնական, զմուս-
րական և աշխարհախումբ հանդէսներով՝ բար-
ձրատափք, լեւնահովիտք և հովոցք Հայոց՝ դար-
նանման գեղեցկանային: Բազմամիւրք ՚ի գառս
ժաղովրդեան՝ հողագործք՝ մեծ աշխատութիւն
մը շումենալով այս եղանակիս, կրնան ցորեկաւան
տաքը անցնենէ՝ իրենց և քնութեան խնամած հո-
վանեաց ներքե: ուր հու գիմեն ՚ի քաղաքաց այլ
արուեստաւորք, զօրականք և ազատազունք: Ա-
թէ դու այլ, Հայկակ, բազդ ունիս ասոնց մաս-
նակից ըլլալու, բարով գոհով վայելես. ապա թէ
ինծի պէս զրկուած ես քնութեան գալար առա-
գաստներէն, հովերէն զովերէն, հովուն և սա-
րէն, գիտէ զանոնք քու մենարանէդ: Նայէ, ինչ
գոհ և հանգաքտ ամանք նստած պղտի մեռագոր.

ծի մը կու պարսպին, քան թէ կ'աշխատին. ու մանք կու խաղան, կու խօսին. մէկն խոտերուն վրայ երկընցեր՝ քուն կ'ըլլայ. մեկ այլն ջրերուն եզերքը կու զովանայ. ուրիշ մը՝ քիչ մը փիլիսոս. փայ կամ մեղամազմիկ՝ առանձին շօի մը տակ կամ առուի մը գլուխը նստած՝ կու կարգայ կու մտածէ. հոս ողայք կու ցառքըսեն, կու գլորին, կու պառկին. հոն ամբողջ ընտանիք մը առանց սփռոցի սեղանի մը վրայ կու ճաշէ. այս կողմը եր. կու բարեկամք՝ երբեմն ծանր երբեմն թեթեւ խօսին. այն կողմը՝ երկու սիրելիք իրենց կարծած ամենակարեւոր բանին վրայ կու խօսին, և ի հարկէ անանկ մայնով մը՝ որ մենք չիլենք. Հոն բանակած է այրաբատեան տատուած ճահաւէր գուն. գըն այլ, ազգային աշխարհապահ զինուորքն, 130,000ի չափ, մոզոված ըստ աշխարհաց և նտ. խարարութեանց Հայոց, իրենց իշխանաց և Հայոց Թագաւորին հետ, կատարելու Նոստարբի գնե. րը. անք տատուածոց պահապանաց, յիշատակք քաջաց նախնեաց, մրցանք կարճաց, խաղք և վա. յեւք հասարակաց. զոր 3000 տարւոյ չափ կատարեցին՝ մեր ըստ աշխարհի երջանիկ նախնիքն, Թեգայցին գոփեցին Թագրեանդայ տափերու և ըլլորենբու վրայ. մինչև ծածկեցան անոնց տակ. Իսկ երբ Հայկայ և Վահագնի օրերուն խորհրդա. կատար քրմապետաց տեղ՝ փոխանակեցին խա. շտպտակ քահանայապետք, մեհենաց վրայ եկե. ղեցիներ Կանգնեցին. բայց անոնց շորս գին և դուրսը նոյնպէս մեաց. բնութիւնն իր կերպարանքը չփոխեց, ազգն իր հանգեաները չփոխեց. այլ տո. ները սրբեց, և փոխանակ գից՝ նուիրեց Ճշմար. ասին Աստուծոյ և նահատակաց նորա. Գրեթէ անկարելի էր՝ որ II. Գրիգոր զՀայոս ի հեթանո. տութենէն դարձընելով ի քրիստոնէութիւն, այն հին մեծահանգես աշխարհամոզով զրօտանաց ո.

րերը՝ անհանգէս անյիշատակ թողու։ ուրեմն թէ ի՞նչն է թէ ի՞ր հետեւողն՝ անոնց իւրաքանչիւրին տեղ՝ կերպով մը նման է յարմարագոյն սուրբ ասներ և եկեղեցւոյ յիշատակներ կանգնեցին։ Ինչուան որ քրիստոնէութիւնն աղէկ մը աճըր. նալով, և ժամանակի երկարութեամբ հին սովորութիւնքն խափանելով, կրցան յետագայ առաջնորդք՝ այն եկեղեցական ասեկց օրերն այլ պատշաճապէս փոփոխել, շտան այլ դարձեալ նոյն առաջին հեթանոսութեան ասեկց օրաթուին թողուլ։

Բ

Նաւասարդի նախընթաց՝ տարւոյն վերջի հինգ օրերուն սկիզբը՝ (որք աւելաց կ'ըստուին) նուիրեալ էր Վարդանշէ Վարդանան ԱՅՏՂԻՅ գիցուհւոյն, որոյ փոխան առաջին հայրապետն Հայոց Կարգեց ՂԱՍԲԴԱՎԱՌ. որ է ամն Պայծառապէս, պութեան Քրիստոսի, զոր քան զամենայն ազգ՝ պայծառապէս ասենն Հայք մինչև ցոյսօր։ Իսկ նաւասարդին առաջին օրն (11 օգոստոս.) որ է քաղաքական տարեգլուխն Հայոց, ազգին ամենէն մեծ, պանծալի, սրբազան օրն էր, և հանգէպն շտա օրեր կու տնէին, պէսպէս յիշատակներով։ որք միով անուամբ Ամանոյ կ'ըստուէին, իբրև սըր. բազանեալք յատուկ Աստուծոյ մը. քաղաքօրէն այլ համալսարհական կամ ալիսարհածաղ կ'անուանէին. վասն զի ուրիշ ասներէ աւելի կատարուէին բազմութեամբ մարդկան, որք յամեն դաւառաց կու գային ժողովքին Բագրևանդայ բարձրաւան, գտեաց վրայ. Թագաւորն իր այրարատեան շորս թիւր գընդօնէ, նախարարք ու թ թիւր գումարտա, կօք, 600 դաւառասեարք և 400 դահակալ իշ,

խանք, բազմութիւն կրօնական աւագ պաշտօնեանց, ամենքն իրենց սեպուհներով, պաշտօնեիւք, Խորաներով, որով միայն քաղաքական, զինուորական և կրօնական ազգային հանգիստցեայք իրենց մարդիկներով, քանի մը թիւք կ'ըլլային զսա 'ի հասարակ զորականէն: Իսկ բազմութիւն ազնուաց և ազմեաց՝ միջոնաւոր պիտի ըլլային:

Ի՞նչ էր այս Հայոց Կառվարական ամենից պատշաճն. — քեզի անծանօթ չէ Հայկակ, որ նախ՝ հին նաւասարդն կամ տարեմուտն էր. որոյ ըսկիւրն և անունն անգամ մթութեան ամպոց մեջ ծածկուած է, որք ինչուան Նոյի տապանակիւր գազաթը և գարը կու բարձրանան. Նաւասարդն որ հին հնգիկ և զանգիկ շեղուաւ նաւաւորաբա սառւարանի, այսինքն Նոր-գաղի, նոյն հին ազգին աւանդութեամբ, յիշեցընէ ջրհեղեղի յիշատակն այլ. Սարգստ որ և Սարաշգաղի՝ մեծի Պրակոյ առաւանդոյն գուտար և կին կու Ծանայի, և ջրոց գիշուհի, սառիկան աղբերականց և գետոց: Սրբորոգ, Նաւասարդի օրերը՝ կ'ըլլային պէսպէս ջրախաղք. իբրև ամբ ջրոց կամ յիշատակ ջրհեղեղին և փրկութեան մարդկան տապանաւն 'ի շիրինս Արարատայ, իսկ մերազնեայք հիմա վարգաժառին որը կու կատարեն ջրոց հանգէն այլ, որպէս յայտնի է ամենուն: — Սրբորոգ, ամէն էր յիշեալ Ամնորայ ամբախէր դից, զոր բերոց և առաւանդութեան խնամակալ շատաուած մը կարծեմք. և կամ շատաուածահայրն Արամաղ և Ամակո տիկինն. վասն զի ասոնց ամենն այլ (մասնաւորապէս առաջնոյն) այսօր կատարուէր: Այս շատաուածներէն զսա ուրիշ շատ գից մեհեանք այլ կային Բագրեանդայ մայրաքաղաքին կամ գրեթեաւ բնակութեան տեղ, որ կ'ըսուէր Բագստ, այսինքն շատաուածոց քաղաք կամ շինք. իւրաքանչիւր դից սիւղանք կամ մատրուներն այլ

Բազին կ'ըսուէին. և այս բազնեաց բազմութենէն ոչ միայն աւան, այլ Թուի Թէ և դաւան ալ ընն իր անունն առած՝ Բազնակ է. իբրև բա. դարանաց բազարան, այսինքն բուն աստուածա. րան:

Ինչ հետ զխցազունք և զկցանուէր կամ սրբ. բազան անմինք այլ հան իրենց արժանեաց համե. մատ բազին ունէին. ինչպէս որ հու վայելէր այլ՝ նաւասարգի տները ամենախումբ համալսար. հական ընեչու համար: Այս զխցանուէր և պաշ. տեղի անձանց մէկն էր Մոթան մեծ քրմապետն, բարեբաստ Թագաւորին և Արտաշէսի բազմաթիւ որդւոց մէկն. զոր տմանք յեզրարցն սպանին, ա. մանք այլ մեծարեցին. ասանցմէ էր Տիգրան Գ, որ երբ Թագաւորութեան հասաւ (յետ իր Ար. տաւաղք և Տիրան եզրարցն). Մաժանայ գերեզ. մանին վրայ զխցաժայեչ բազին մը ընեց. քովն այլ հիւրանոց կամ իլեժան, ուր ձրի բնակին ան. ցորդ ուխտաւորք, և վայելէն Մաժանայ նուի. րած զոհերէն: Տիգրանայ որդին Վազարը՝ այլ ա. լելի պատուեց քրմապետ հորեզրար յիշատակը, և նաւասարգի տմանորայ տները այլ աւելի աչ. խարհախումբ հանգիսիս կատարել հու տար. ո. րով հին տներից վրայ շորրորդ մ'այլ աւելցաւ...

Իսոյց մինչեւ Տիգրան և Վազարը այսպէս եզ. րայրասպան Մաժանայ վրէժը խնդրէին, սպա. նողն (և ինքն իսկ սպանեալ) Արտաւաղք՝ յետ մա. հուն անգամ հու մրմաւար հու սպառնար նորէն վրէժ խնդրելու և աշխարհախումբ տներ հա. մաշխարհական սուգ գործընեչու, և տարւոյն հետ բուր տաշխարհս այլ վերջացընեչ տակն ու վրայ ընեչ: Արտաւաղք՝ անդրանիին Արտա. չիսի և Մաթթիկան՝ ազայութենէն ի վեր բո. շոր կեանքը խենթուկ մենթուկ անցուց մոլու. Թեամբ և յանդգնութեամբ, մինչև ժողովուրդն

իրեն Նիգուր կանչեր. անանկ որ հայրն գրկէիւ սրտացաւէ մեռաւ, և մեռնելու տանն, (առասպելաց մեռնելէն ետեւ կ'ըսեն) անիծեց զնա, որ երբ որսի ելնէ «յազաան 'ի վեր 'ի Մասիս», Քաջերն (գէշ ոգիներ) բռնեն զինքն և տանին լեռան վերի կողմը մութ վնի մը մէջ պահեն. և այնպէս այլ եղաւ կ'ըսեն. վասն զի Թագաւորելէն քիչ վերջը որսի ելնելով Մասեաց վրայ՝ Գինոյ գետա-կին աղբերց քով՝ միով հանգերձ ընկաւ Մասեաց վնին մէջ, և Քաջերն երկամի չղթայիւք կապեցին զնա. բայց իր երկու որսի շներն քովէն չղատուելով՝ անդադար երկամեները կու կրծեն կու մաշեցընեն. անանկ որ տարւոյն վերջի օրը մազի բարակութեան և կոտրելու կու հասնի. բայց նաւասարդին օրը գարրինք իրենց սալը և ամենայն արուեստաւորք իրենց գործիքը կու զարնեն. այն ժայնէն երկամեները նորէն կու հասաընան, Արտաւազց իր չղթայից մէջ գերի կու մնայ, աշխարհս այլ անոր աւերմունքներէն ազատ: Ահա այս այլ հինգերորդ յիշատակ մ'է նաւասարդի. զոր յիշելով և յետ 300 տարւոյ՝ անկտրծիք ու մանք 'ի քրիստոնէից, ոչ միայն նաւասարդի օրը, այլ և ամեն կիւրակի օրեր՝ սալերնին գործիքնին կու զարնէին, որ զօրանան չղթայք չփացած Շի. գարին, և չելնէ զաշխարհք աւերելու:

Գ

Այս ամեն յիշատակներէ վերագոյն և հնագոյն և տանելի յիշատակ այս օրուանս եր, վեցերորդ, մեր շատ հեղ յիշեալ ՀՅԵԿՆ, մեր ազգին նախահայրն, և իրմով ազգերնուս մեանալն, մեծ յազմութեամբն ազատելով 'ի Բելայ բռնութե-նէն: Թերևս յիշես, Հայկակ, որ թէ ազգային

աւանդութիւն, թէ Քաղցեացւոց հին պատմութիւն, թէ մեր առարական տարեհաշիւը և թէ աստղաբաշխականք անգամ միտքան ցուցնեն, այս մեծ և ամենապանծ առնիս սկզբնաւորութիւնը 'ի 11 օրոստոսի, 2492 տարի յառաջ քան զԹուականն Քրիստոսի: Զկայ ազգ մը որ այսչափ տաղդ հին և այսչափ պանծալի յիշատակ մ'ունենայ. վասն որոյ կրնամք անուանել զսա բուն Որ Կոյտիսն և Տն ալգոյին. որ այնքան երկար ժամանակէ վար իջնելով՝ բարձր լնրան գլխէն իջած ժեան հիւսին նման, և վերոյիջեալ յետին յիշատակները վրան առնելով՝ այլ աւելի մեծցեր է: Հայկայ մեծ քաջութեան և անուան համար եր' որ իր յաջորդքն՝ Նաւասարդի օրերուն իրենց ազգին այժմ ներկայացընող կտրիճ զօրաց աշխարհագումար հանգէսներ կ'ընէին. և այն մեծ անմին անունը մեր սուրբ Հորք և Թարգմանիչք իրենց հեթանոս հարց պատուադրութեանը՝ հետեւելով՝ աւելի սրբացուցին և անմոռանալի ըրին, երկնից համաստեղութեանց և աստուածաշունչ գրոց մէջ գրուցնելով, ուր որ ուրիշ ազգք Որին գիւցազնը և աստղը կու յիշեն: Քանի որ ազգային ինքնագլխութիւն կար՝ այս և ասոր հետ միացեալ յիշատակք կրկնուէին և հնչէին քրիստոնէութեան գար ու կէս տիրած առեւն, որչափ որ քրիստոնէութիւնը կրնար յիշել. և որպէս զի բուն սրբազան կամ եկեղեցական տուն մը դառնայ այն օրը, հայրն մեր Լուսաւորիչ գրեթէ ամեն աներէ առաջ այս օրս նուիրեց Ս. Կարգեօին Յովնան և Աննգիւնայ եպիսկոպոս վրկային, որոց նշխարքը բերաւ 'ի Կեսարիոյ և 'ի Սերաստիոյ. և նախ 'ի Տարօն գաւառ գալով ու անոր կառաւունները ջնջելով, Աստուծոյ յայտնութեամբ՝ անոնց տեղ շինեց բերած սրբոց մասուններ, եկեղեցիներ և վանքեր, որոց մէջ ա.

մեծին նշանաւորն է Մլա սպտան ըստւած Ս. Կա-
րաղէան։ Տարածոյ երկիրն՝ սահմանակից Բագրեւան-
դայ՝ ուսկից կ'ընդունի զԱրածանի գետն, անոր
պէս այլ մեհենազարդ հրանափան երկիր մ'էր, և
տեղի հանդիսից։ Ինչն այլ ունէր իր Բագաւանն՝
Յուսիլուր կամ Յուսից տեղի անուանեալ, որ է
ըսել զոհերու տեղ, իր շատ մեհենաց և բազմաց
համար։ Լուսաւորիչ այնքան առաւ և փեսասփար
հանդիւններ խափանելու համար՝ պատուիրեց
Բագաւորական հրամանաւ, որ այնուհետեւ նա-
ւասարգի հեթանոսական յիշատակաց տեղ՝ նոյն
տարեմըտին որը՝ կատարուի այս երկու սրբոց
յիշատակն քաղաքական հանդիսից մեջ՝ առաջի-
նին պէս։ Անոր համար դարձեալ Բագրեւանդայ
ծայրը՝ մաս Մազկեոյ և Նպաս լերանց, մաս և
Արածանայ աղբիւրներուն՝ սւր միրտեց զՏըր,
դաս և զԲերաւորս Հայոց, Լուսաւորիչ՝ մեծ
տաճար մ'այլ շինեց յանուն Ս. Յովհաննու, որ և
կոչի Բագրեւանդայ Ս. Յովհաննէ։ որ և յետ 300 և
աւելի տարիներու նորէն շինուելով դարձակցու-
թեամբ Հերակէ կոյսեր, մինչև ցայսօր կ'ամբասնայ
մեծագոյն նշանակ հին և նոր Նաւասարդաց։ Սրբ
Հայոց ինքնիշխանութիւնն այլ վերցուեցաւ, քա-
ղաքական ազգային հանդէսք այլ գազրեցան, ու
բով այս սրբոց տանքն այլ ուրիշ շարժական տա-
նից կարող մասն։ Բայց Նաւասարդն, այսինքն
Հայոց քաղաքական տարեմուան, 44 դարե վեր
միշտ գանաւելով՝ Հայկոյ աստեղ բարձրանալուն
օրերը՝ անխափան կու յիշեցընէ մեր ազգային և
կոյտիտն օրը, զոր և արժան է մեղի՝ իր վիճակի
մեջ այլ ըլլանք՝ անոր յարմար յիշել, ամեն և
հանդիսացընել անմոռաց, որչափ որ ազգի և Հայ
անուն և լեզու պահեմք։

Դ

Տարեգրվէն երկու շաբաթ ետեւ, նուասարգի ինքն, հին Հայագիրն մեծ աշխարհախումբ առն մ'այլ հու նշանակէ. Հայաստանի ամենէն սիրելի և ամենէն մեծ խնամակալ պահապանին, որ էր գրչուհին ԱՆԱԼԻՑ, մեծապէս պատուեալ և պաշտեալ 'ի Հայոց քան յայլ ազգաց. մինչև ոսկիէ արձաններ կանգներ էին անոր յԱրիզա աւան՝ ընդ մէջ Մեծ և Փոքր Հայոց. ուր լըջակայ ժողովուրդք այլ յախտ գալին. ուր և մեծազորն Տրդատ ազատելով զհայրենիսն 'ի Սասանեանց բանութենէն՝ համայնաբահական առն և ընդհաւհալութիւն մատուց. և իր հրովարտական և խօսից մէջ կ'ըսէր. « Մեծի Անահայ տիկնոջ, որ է « փառք ազգիս մերոյ և կեցուցիչ. զոր և Թագաւորք ամենայն պատուեն, մանաւանդ Թագաւորն Յուանց. որ է խոյ տիկնայի զգաւորիւնց, « բարերար ամենայն մարդկան բնութեան, և Ծըւ « նուագ է մեծին արին Արամազդայ։... Մեծն « Անահիտ որով կեայ և կենդանութիւն կրէ եր. « կիրս Հայոց։... Խնամակալութիւն յԱնահիտ « տիկնոջն » (հասցն ձեզ Հայոց)։ Այս տեղս էր գեծ և բաւ գեկնեայն Հայոց Բագաւորք. ուր հու պատուէր Հայաստանի Տիկինն, նաև յառար ազգաց. կարծուելով 'ի Լատինաց Տիտն, (որ և աջ կողմն կարգաւով Անահիտ կարգացուի)։ 'ի Յուանաց՝ Արտեմ, և Պարսից և արձաւոր ազգաց մէջ այլ նոյն Անահիտ անուամբ Ճանաչուէր. բայց ամենէն աւելի Յուանց պարծանք Արեւոյ գրչուհւոյ նման Ճանաչուէր. ինչպէս Տրդատայ գովութիւնն յայտնէ, և Պաշտոն փիլիսոփայն այլ յայս կարծիս էր. սակայն անանց Արտեմայ, Բարեկացւոյ Միւլիստեայ, Փիւնիկեցւոյ Աս.

աւարաւոյ, Լուսնի, Աստղեան, Հերայի և այլոց
 գիշ այլ զուգական հու սեպուէր. միով բանիւ
 ամենայն աստուածական հանոյ յատկութիւն
 իննասլէին Հայք յԱմսհո քիլին, և անոր համար
 մեծապաշտան պատուէին: Յայն պաշտան հու հրա-
 ւիրեր Տրդատ և զԻրիգոր, որ քիչ ասեւնէն զիւ-
 քը պիտի հրաւիրէր 'ի մեծապոյն և 'ի սրբազան
 պաշտան. ինչպէս որ յետոյ անոր հաւանութիւն'
 իջուցանելով զԱմսհո 'ի տիկնութենէ Հայոց'
 անգը բարձրացուց զմիայն արժանին պաշտան
 յետ Աստուծոյ, զԱ. Արշակ Արարածսիին, արգա-
 րև երկնից և երկրի տիկին. և մեծահանգէս ասն
 մը կարգեց 'ի նոյն 15 նաւասարգի (35 պոստոս).
 զոր հին ամարք Աստուծան ասն հու գրեն, և այլք'
 առանց որոշ յիշատակի' միայն եկեղեցւոյ և Աս-
 տուածանին ասն. որ յետ ժամանակաց փոփո-
 խելով կամ խափանելով, մուսացութեամբ քա-
 զաքական և անահաական հանգիսից, նոյն Աս-
 տուածամբ վերափոխման ասնին հետ խառնուե-
 ցաւ, զոր Հայք ասնեն ('ի կիւրակէի մօտ 'ի գէտ
 պոստոսի. իսկ այլք 'ի 15 պոստոսի, որ է 5 նա-
 ւասարգի):

Այս ասնիւ նախընթաց օրը, որպէս յայտ է
 ամենուս, հիմա Շաշլով ասնը ասնեմը, որ է իջ-
 միածնայ մայր եկեղեցւոյն նաւակառիչը, և Ն.
 Կեղեցւոյ և Աստուածանին յիշատակ մը. զոր
 նոյնպէս սահմանեց Ա. Լուսաւորիչն, և հաստա-
 տեց 'ի 4 նաւասարգի (14 պոստ.) որ կամ իր
 տեսչեան օրն էր, և կամ հաւանորեն' ուրիշ հին
 հեթանոսական ասնի մը օր, որոյ խափանիչ դը-
 րուեցաւ Շաշլովն, ինչպէս Վարդաշտան այլ Աստղը-
 կան ասնին. և անոր պէս այլ գեղեցկութեան,
 վայելչութեան և պաշտօնականաց յիշատակ մը,
 կամ գիշուհւոյ ասն մը գուշակել հու տայ ա-
 նունն:

Թուի թէ ուրիշ տան մ'այլ կամ Թափորի պէս հանգես մը կար անկէ քանի մը օր ետէ, նաւա-
սարգի եւթին (17 տղոս), ընդ մէջ Ամանորայ
և Ամահաի տանից, որուն պատճառն անծանօթ
է մեզի. բայց տեղը հաստատուած է 80Ն 9084Ե.
ԻՒ ՅԻՐԱՄԹԵՐՆ:

Ե

Ի՞նչ զարմանալի փոփոխութիւն և տննման
յարմարութիւն: Աստղիան և Ամահայ ոսկէծղի
ոսկէծոյլ ոսկիամայր անգրեաց տեղ, փայտեայ
խոշոր անշուք պատկեր մը. բայց կերպարանածը
անոնցմէ շատ և շատ մեծ, աստուածային իսկու-
հայ մը. ոչ քեռ և զստեր կամ կնոջ դից. այլ
Մօր Ապաւծոյ, և անամուսին մը. որ է ըսել կին
և կոյս. միով բառիւ Կուսմայր. հրաշայի բան,
բոլոր հեթանոսաց իմաստութե վեր. որք Աստղ-
կայ և Ամահայ նման մեծատէր կոյսերը՝ դրին
գործուցին ՚ի կարգ անպարկեշտ կանանց. քրիս-
տոնեայն՝ կուսի մը գերագոյն շնորհք իր յաւերժ
կուսութիւնը իանձնալով՝ հաւատաց զնա մայր
Աստուծոյ, և միայ միայնոյ Աստուծոյ. որով և
միայն Տիրուհի երկնից և երկրի:

Այս տան հնագոյն է քան զԳրիգոր Լուսա-
ւորիչ, և ըստ բարեպաշտ և ընդունելի աւանդու-
թեան՝ հաստատեալ ՚ի Բարգուլիմեայ: Այս Ա
ապեալս որ զրկեցաւ ՚ի տեսութենէ Տիրամօրն
անոր ննջմանը ասան, բաղդաւոր եղաւ անոր ըս-
կըզքնակերտ պատկերը ժառանգելու, և բաղդա-
ւոր ըրաւ զՀայս անոնց ժառանգեցընելով: Այս
պատկերը քանդակեր և նկարեր էր Յովհաննէս
աւետարանիչ, և Տիրամայրն գնելով ՚ի վերայ Ե.
րեապն օրշներ և թողեր էր յիշատակ առաքե.

լայն և աշակերտաց և ամենայն հաւատացեալաց. առաջեալք՝ լուսն միխթարեկայ զհարգութեամբ անոր պարգեւեցին. և նա իբրեւ տերութեամբ նշ. լուսն մը հետը հու տանէր՝ ուր որ քարազուլթեան կ'երթար յարեւել, ի Հնդկաց մինչև ի Հայս. և անով սուս աստուածները հու վերջցնէր, ճշմար. աւութիւնը հու հաստատէր. անով արեւու նախ. բահան աշխարհին մէջ (Խորասան) զարեւ խաւարեցնէնէլով՝ անոր բազմին սպասաւոր մագերը՝ աշակերտեց ի պաշտան Արեգականն արգարու. թեան, և հետը բերու ի Հայս. Կարգեց առաջ. նորդ նորքննայ հաւատացեալց: Մեր աշխարհին հարաւային արեւելեան կողմերը պաշտեւէլով, եկաւ այն բարձր և անծանօթ Տորսի կողմերը, որք Աղթամարայ Ծովուն պարսառափը կ'անջրպետեն ի բարձր հովտին Տիգրիսի. որոց վրայ ձմեռան գիշան բարդ բարդ միւսերն ի գարնան բազմա. վտակ հեղեղաշուր գառնաւով, սաստիկ գնդընչ. մամբ հու Թափին Թառերածեւ լեւնապատ խորաւ. ձորի մը մէջ, և կ'երթան խառնուելու արեւելեան Տիգրիսի Ծոցը, որ այն կողմն հու բզիւկ: Այսին և բանութիւնն աւելի ահեղ տեսարան մը կ'ըն. Ծայլին այդ գծաւարախօս ահաւորապէս հայա. կացեալ լերանց, քարաշէն անպագիտակ բերգե. լով. որոց մէջ անուանի էին երկուքն: Կոմբասդ կամ Ագուստուր և Դաբնայուր: Ընտելեան և բանութեան ահեղութեան վրայ՝ աւելցուց հաս. պաշտութիւնն իր պատկառանքը և արհաւիրքը. յիշեալ գագաթանց մեկուն վրայ կազման էր տիկինն Հայոց՝ Անահիտ. բայց ոչ Բելլաէս յերգըն. կայ՝ Ծաղկանց և մարմանդից մէջ խաղով ծիծա. զով նազելով, այլ իբրեւ տեղայն գծաւարութե. նկն, ամառուան կայծափներէն, ձմեռուան սա. ասմանքներէն, և ապառաժից Ժանտութենն՝ խոժոռան գմնհայեաց գլխայ մը կ'երևար. որոց

լանթերը կայծակները հուշադրեցնելին խաբ. րայ քուրմը. քարայրի մը մէջ քաշուած, սակայ սակայ մեծամեծ կռաններով սաւեր սարեր զար. նեւով Թագացնելով և կայծ հանելով: Արշափ որ ահաւոր և գոթականներէ կը այս տեղս՝ այնքան այլ յաճախելի ուխտատեղի մը եղած ժողովըր. գեան. որք տակի սոսկմամբ քան սիրով հու քը. շուէին հու գային հոս, իրենց ցաւերուն կամ իզ. մերուն համար Ծար ու Ծարակ գանելու. խաբ. րայ քուրմը այլ հու տային անոնց ազտեղի գե. զեր և ծրարներ, այլանգակ հուց արժաններու մեղքէ: Ահա այս տեղս եկաւ Ս. առաքեալն Բար. քուղիմոս Խորասանէն դարձած տակն. և իր բերած Տիրամօր պատկերն բաւական եղաւ ամեն բան գողցեցնելու. դարձածայն Թագմուշն լուցին, կայծերն մարեցան, կուղն կործանե. ցան, Անահիտ անյայտ եղաւ. իսկ անոնց պաշտ. նետյքն սրտմամբ՝ կ'ուզէին քարկոծել զոռա. քեալն և իրեն հետ եկող հաւատացեալքը. իսկ նա պզտիկ խալով մը ամենուն յաղթեց, առաւ ու անկից Անահայտ տեղ, և ամենքը փախան, լիք եղան. և անկէ ետեւ այն խաչին կ'երկրպա. րէին. մինչև յետ 350 տարւոյ եկաւ Ս. Լուսաւորին, յարգութեամբ առաւ այն խաչը իբրեւ յի. շատակ առաքելական, և հետը հու տանէր, քն. լուան որ առանձնացաւ ի Սեպուհ. յետոյ դար. մեալ այս կողմերս բերին զայն և կանգնեցին ի վերայ գերեզմանի ահեղազոր Թագաւորին Տըր. գոտայ, մարմինը հոս փոխադրելով ի Թորգոնայ:

Այն ափափայ լեռներուն վրայ ելնել յաղթմա և յուխա՝ չարաչար աշխատանք և պաշտան էր. անոր համար Ս. առաքեալն իր հրաշագործ Տի. րամօր պատկերը պահեց այն լեռանց մեացուցած խորածորին մէջ, ապահով ու ծածուկ խորշ մը, որոյ մօտէն կ'անցնի լեռանց հոսանքէն մեացած

Տիրիս գետն. այն քարե գարերուն մէջ իր մե. ազ փոքրիկ եկեղեցեակ մը լինեց, ու հոն գրաւ հրաշալի Պատեկերը. քովն այլ քանի մը խրճիթ լինել տուաւ, և բոլորը մեկէն անուանեց ՆՈԳԵՍՑ ՎԱՆՔ. ուր բնակեցուց նորընծայ հուսանք, զորս 'ի Փողթն գաւառէ բերած էր հեաը. և անոնց յանձնեց Տիրամօր պատեկերը և ժառուռը. նորա. հաւատ քրիստոնէից այլ հովիւ քահանաներ ձեռ. նագրեց, որք տակէի գաղաուկ կ'երևէին քան թէ հուսանքն: Ասոնց առաջնորդ էր Մարիամ քոյրն Յուսիան կամ Յուսհատայ, զոր առաջին նորա. զեւ կրնամք անուանել. որ և յեա շատ ապրինե. րաւ ուղեւով բոլորովին առանձնացեալ ապրիլ, Թողուց Հոգեաց վանքը, և գետայն գիմացի կողմն անցնելով, քարայրի մը մէջ խցիկ մը լինեց, հոն ճգնեցաւ, հոն մնաւ և Թաղեցաւ: Իսկ իրեն տեղ մայրապետ գրաւ զԱննա, Որմեցատայ կամ Մաղցատայ և Մաքովարի՝ քոյրը. որ նոյնպէս քանի մը տարի հոգաւով հուսաստանը և վանքը, յետոյ առանձնացաւ ուրիշ կողմ մը, Դարբնա. քարի մարոյն այն գին, և թնքն այլ հոն իր խըրճը. Թին մէջ վախճանեցաւ, իրեն յաջորդ Թողւով իր քոյրը Մարիա. որուն ուրիշներն այլ յաջոր. գեցին. և միշտ հաւատացեալք, Թէ և սակաւա. Թիւ, Յնացին հոն, ինչուան Հայոց աշխարհօրէն հաւատալն 'ի Քրիստոս: Ուսկից քանի մը տարի առաջ՝ Հռիփսիմեան հուսանք այլ եկան հոս ուխ. տի, և միտիթարուեցան իրենց պէս գաղաուկ կե. ցող հաւատարիմներէն: Այսպէս անկոխ անտես քարերու սորերու մէջ ճշմարտութիւնը կու պա. հեին փափուկ հուսանք, մինչքեւ կայսերք և հըս.

1 Զատնք կու յիշէ խորհնացի իրքն իր տանն ծանօթ անկնք ուրիշ պատմութիւններէ, որք կորսուած ըլլա. ւով՝ մեզի անծանօթ են:

կայ թագաւորք կու հաշածէին իրենց տիրան տեղերէն: Վախճալով որ հոս այլ չհասնի հաշածանքն՝ Հախսիմեանք ստիպեցան թողուլ զքուշաւոր խաղաղութեան մեջ իրենցմէ առաջ եկած Տիրամօր պաշտօնեաները, և ցնացին զկալ ի կողմն Վանայ: Իսկ երբ Լուսաւորէն սկսաւ քրիստոնէութիւնը համարմակ տարածել, Հոգեաց վանքն այլ հաշակեցաւ, լուսաւորեցաւ, հրաշքներով պայծառացաւ. որոց անմամբ ականատես վնայ ըլլալով սուրբ Հայրն մեր, ընդարձակեց վանքը և շինեց Ս. Սիւն եկեղեցին. բայց առաջելոյն մեռակերտ Տիրամօր տաճարիկը անարատ թողուց, նոյն մեով և մեծութեամբ, և նոյնպէս այլ մնաց գրեթէ ինչուան վերջը, բայց տեղն ի Լուսաւորէի նորոգեալ երթալով անուանի եղաւ, ուր յետ կուսանաց արք կրօնաւորեցան, և Հայոց անուանի վանորէից և ուխտատեղեաց և եպիսկոպոսարանաց մէկն եղաւ. վանաց երեցն ու եպիսկոպոսն կոչուեցաւ Արքածածնի Պատիւէն առաջնորդ, որ նոյն է ընդ Հոգեաց վանաց. և երբեմն նոյն իսկ Ամմեացեաց եպիսկոպոսական աթոռն, որոյ առաջին ի պատմութեան յիշատակեալ եպիսկոպոսն է Արքաղոմ ի Դ դարու, մեծին Ներսիսի օրերը:

Այս սուրբ Ներսէս հայրապետս այլ եկաւ հոս ուխտի և հեաջ բորոաներ բերելով՝ բժշկեց Տիրամօր ընդհրովը, և հիւանդանոց մ'այլ շինեց ուրիշներու համար. որով երբորդ անգամ մեծ հաստատութիւն առաւ սուրբ Պատկերին տուն. զոր և յետագոյ Հարք և եպիսկոպոսք հանդիսեկատարեին այսօրս (7 նաւասարգ, 17 օգոստ.) իբրեւ ի յիշատակի վերափոխման կուսին, որպէս թուի ի նոյն ինքն յառաջելոյն Բարթօւլիմեայ գրուած, և հաստատուած ի Ս. Լուսաւորէն: Ինչուան ի վերջին դարս յուխաւ և ի պատուի

Քանց Հոգեաց Վանքն, և Պատկեր Տիրամերն: որք
հիմա նոր հետազոտութեան և լուսափայլութն
կարօտ են, քրիստոնէութեան հետգոյն և առա-
ջին ուխտատեղեաց, կուսաստանաց և վանաց
մէկն ըլլալով:

Այս տեղերս այսպէս ստորագրել տկանատես
քերդող ոմն՝ Ներսէս Մոկացի, մեղմէ երկու և
կէս դար առաջ:

Նըշխար փայտին որ ընդհեցաւ
Բարգուշմանայ վիճակեցաւ:

Նկեալ յերկիրն Ամենայեաց՝

Առ ի համբաւ քարի միջ,

Յոր էր ազուկան ամբացեալ յորջ,

Ընդ Ամահայ բնակէր տիկնոջ

Մարգարտոյնը կըռանագոյ:

Քանզի փայլակն ի վայր տնկեալ՝

Ի գարբընաց քորայս արկեալ,

Արեղն որ կաղմիր ախախ խառնեալ

Յուսութուլունս մակարդացեալ:

Որպէս ի ճառքն պատմական

Ուսուցանէ մեզ միարան,

Եւ զվշտապն հին մեքենայն

Կիպրիանոս այր սրբազան:

Զի հին վշտապն տեղըր բունէր

Եւ կըռանին համաձայնէր,

Բախմամբ Թեգման ահ արկանէր,

Զնոսա յուշոյ միշտ խափանէր:

Իսկ արք տեղւոյն զերգ խելագար

Անդ խանէին գեղերաբար,

Թարախածոր առեալ ծըրար

Եւ կոչէին Դարբընաբար:

Յոր վայր հասեալ առաքելոյն

Փութով խափան առնէր գործոյն:

Դարձնաքար բախման թնդոյն ,
Որ գործանեալքն էին նիւթոյն .

Եւ զտիցամայրըն խորտակեաց
Ըզրանսութիւն քակեալ գիւաց .
Քարանձաւն յայն հալածեաց
Եւ սրբութեան տեղիք գործեաց :

Իսկ շար զինուորք գունդ առնէին
Ընդ իւսիսի բարձու լերինն ,
Վիրգս ի վիմաց յայն հոսէին
Ընդ այն և Ծիլս արձակէին :

Բարգուշիմոս զայն տեսանէ
Բարձրաւանդակ լեռան ելանէ
Խալ մի փոքրիկ անդ սծանէ
Քարիւ մի զքալքն արտահանէ .

Զոր եւ յետոյ սուրբըն Գրիգոր
Զարձանն առեալ՝ պահէր ընդ իւր ,
Մինչ Տրդատայ մահուանն աւուր
Երեսին եք պըսակաւոր :

Կանգնէ եւ անդ կրկին նշլան ,
Յըստորոտով լերինըն յայն .
Կարկառակոյտ մի սուղական
Զեանագըրեալ ի մեծ արձանն :

Եւ է տեղին յոյժ լեռնափակ
Պատեալ վիմօք երկնագիտակ ,
Իսկ մէջ Ծոցոյն հարթայտտակ
Հոսանահերձ վահաքտտակ .

Զի Տիգրիսին մեծի կոյլտի՝
Որ յԱրեւնայ քառորդ վըտակ ,
Յամամք խաղայ միշտ համարձակ ,
Ընդ գոգ հովտին արագարագ .

Մերձ կանգնաւոր մեծ ամրոցին՝
Որ Արաաւուց քար կոչէին ,
Ուստի լերանցըն ջուրք հոսին
Եւ զեռանան՝ ստ գարնան մասին ,

Գայ զառիվայր առապարին

Անցեալ ընդ հիմքն առաքին,
 Ընդ արքային շիրմով պարին,
 Ապա ի մի խառնեալ յարին:

Հիմն արկանէ անդ հաւատոյ՝
 Ընդ խորանին կառուցելոյ.
 Շինեալ յանուն Կուսին հոգւոյ
 Եւ պատկերին որ անդ սրբոյ:

Անդ առաքեալ Բարգուղիմին
 Կառուցանէ իւրով մեակն
 Փղբըր մեաով զեկեղեցին
 Եւ անուանէ Աստուծոցին:

Զտեղին Հոգւոյ-Էն՝ անուանէ,
 Եւ ի քըւեր կանայս յանմէն.
 Խրճիթ փղբրիկ նոցա շինէ
 Եւ ի դերբուկսն բաժանէ:

Կառուցանէ զթոյրն Յուահատայ
 Մայրպետ կրօնից դըլուխ նոցա,
 Զթոյրն Աւրմըղցայ և Մաքովարայ
 Եւ զայլ կանայսն յետ նոցա:...

.

Բաղրեանդայ թլուրներէն բարձրամայն հնչած
 նաւասարդի երգերն՝ հոս այս Անձեալեաց քա-
 րայրից մէջ ցածնալով կու ծածկուին: Ո՛ւր էր
 Թէ գարձեալ այս անձաւներէն արթննալով եւ
 նէին հնչէին ի բարձրաւանդակ Բաղրեանդ, յի-
 շատակօք Հայկայ և Տրդատայ, Բարգուղիմայ
 և Գրիգորի, ամենայն անձեալս յիշատակօքն Նա-
 ւասարդայ:

Ս. ՍԱՀԱԿ ԳԱՐԹԵՆԻ

28 Հունասարդի . — 7 Սեպտեմբերի .

Ա

Այս գարն աւելի էր որ Հայաստան յերկու վիճակ բաժնուած՝ երկու ինքնակալ տէրութեաց վերապետութեան տակ, Պարսից և Յունաց, առնոց երկար և աշխարհախառն կռիւները գրեթէ բոլորովն գազրեցուցեր էր։ Բայց Յաջկերտ ք' հազիւ թագաւորած Պարսից, յամի 439, անպատճառ պատերազմ հրատարակեց ընդդէմ կայսերաց . հրաման տուաւ իր յառաջագահ սահմանակալ գունդերուն, որ մէկն Ասորեստանն երթայ Մծրնայ վրայ, մէկ այլն Ղաթաթափանն մանկ 'ի Հայաստան, Յունաց հայկական բաժինը խլելու։ Այս գունդս՝ Արափայ հովիտը և Վանայ պարտաափը անջրպետազ միջոցէն փութալով՝ կ'ենէն, Մազկոտան վայելչութիւնները կռիկառելով կու փճացնէ, ամահանդէս Բագրևանդայ բարձրատափին վրայ կու բանակի . և առանց տկնածութեան և զթոյ՝ կու գայ նոյն իսկ անոր լինազլուխ ամազդուխ տեղւոյն՝ Բագաւառնին՝ քով՝ իր զորապետաց վրանները կու զարնէ։ Ս'ըբան այլափոխուած էր Բագաւան այն առջի

զուարթանալիկ պայծառութենէն, զոր երբեմն¹ տեսար. Հայկակ. և սակայն շատ առեն շէր ան-
ցած այս երկու կերպարանաց մէջ. հազիւ տասն
տարի էր՝ որ Այրարատայ թագաւորին բանակն
շէր կանգնեալ ՚ի Շահապիվան, և ոչ իր գրոշներն
ու զաշաներն փառուէին ՚ի Բագաւան: Բագաւան
թէ և գեա իր չեթանոսական անունը պահէր,
բայց գրեթէ գար ու կեա առաջ Լուսաւորչի
աչով սծուած էր. Տրգատայ և իր աշխարհա-
խումբ բանակին հոն մքրաւած առեն. և Տարս-
նոյ դիցաւանին հետ՝ նուիրեալ էր Ս. Յովնան
Մկրտչի. որոյ անունը աւելլով իր սրբեալ Խակա-
տան վրայ թագաւորն Տրգատ, իր յիշատակն
այլ խառնեց Մկրտչին հետ. անոր համար շա-
տոնք կարծեն թէ յանուն Յովնանու Տրգատայ
թագաւորի՝ Ս. Յովնանի փոշուի մինչև ցայժմ
Բագրեանդայ Իւլ-գիլ-յէ անուանեալ տաճարն և
վանքն. և ՚ի միացեալ յիշատակ Տրգատայ, Լու-
սաւորչի և Յովնանու Մկրտչի՝ Հայոց ամենէն
սրբազան ուխտատեղեաց մէկն է եղած. և հիմա
մեր աշխարհքին սրբազան տաճարաց ամենէն
վեհմագոյնն է ահեղակերպ մեծութեամբն և հը-
նութեամբն. գեղեցիկ ծնունդ Խորասրապետու-
թեան մեր Իսրայել վարպետին և առատաճեա-
նութեան Հերակլի կայսեր. որոյ շինութեանն ա-
ւարտը և նուաճատիքը Հայագիրն նշանակէ ՚ի
38 նուասարգի (որ է 7 սեպտեմբերի) 639 ա-
մին: Այստեղան քեզի յիշելիքս այլ, Հայկակ,
զարմանազեպ զուգութեամբ՝ նոյն օրաթուին նը-
շանած է և նոյն դարաթուին, այսինքն յեղծն
սեպտեմբերի յամին 439, յիշք 900 տարի առաջ:
Այս առեն Բագաւանի Ս. Յովնանէան կայսե-
րահուս կերպարանքը լուսնէր, սակայն անշուք

¹ Յեւ Յեւ Նուստուրգի:

շինուած մ'այլ չէր. 'Իրիգորի և Տրդատայ գաւ. տակերտ ըլլալով: Վասն այսորիկ ոչ միայն պաշ. տանաւեր ժողովուրդը, այլ և ժողովրդապետք և հայրապետք գային պատուելու զտեղին յիշա. տակաց:

Եւ ահա հիմ' այլ Սաղկերտի վարազացեալ զօրաց արշաւանաց առեն, հոն Բագաւանայ խա. զազաւէտ խորաններու քով քաշուած հու նըս. տէր, և երկայն գիշերուան լուսապահող լապ. տերի մը պէս՝ որ գանգաղ առաւօտուն մօտ պսպղալով հու մարմրի, այնպէս հու հսկէր մօտ 'ի գերեզման իննանամեայ ծերունի մը. բայց աս. տուածափայլ աստուածապատիւ ծերունի մը, որոյ նման՝ ամենայն քարեմամեութեամբքն և ծայ. րացեալ հասական, ոչ յառաջ և ոչ յետոյ չե. րեցաւ 'ի Հայաստան: Սա է Թուռն Թուռնորդույ սրբոյ Լուսաւորչին մերոյ, մեծ կաթուղիկոսն Հայաստանեայց Ս. ՍԵՀԵԿ ԳԱՐԹՆԻ:

Բ

Ամեն կենսագիրքն վկայեն թէ ծնած և մեռած է մի և նոյն ամսամօսի մէջ Նաւասարդի 30ին. վախճանած տարին յայտնի նշանակեալ ըլլալով. և շարաթուանն օրն ալ (հինգշաբաթի), հիմա. նամք որ այդ Նաւասարդն շարժական ամսօքն է, որոյ 30ն էր սնշարժ Նաւասարդի, 28 յամին 439, և 7 սեպտեմբերի. իսկ իր ծնած տարին՝ ըստ շար. ժական տարւոյ Նաւասարդի 30ն քսան կամ 21 որ այլ ետք էր, որով Ս. Սահակայ ծնած օրն հ'ըլլայ սեպտեմբերի 27, համարելով թէ ծնած տարին է Քրիստոսի 352-55 թուաց մէջ: Սայամա. ւուրաց մէկն հ'ըսէ Սահակայ համար, Կեցեալ ամս ԾԶ (56), որ ուղղագրելով 22, մեղի հ'ըն. ծայէ կենաց տարիքը 86, և ծնած տարին 354.

իր աշակերտքն՝ Վկայեն թէ հասաւ ի յերկար
 Ծերութիւն։ սակայն անանգի է պատմեաց ո.
 մանց ըսածն՝ թէ 110 կամ 120 տարի տարած
 ըլլայ Ս. Սահակ. վասն զի այդ թուով՝ Ծնունդն
 կ'ենէ յ'319 կամ 329 թիւն Քրիստոսի, յաւուրս
 Ս. Լուսաւորչի, Բաւափան է Ս. Սահակայ 86-90
 տարուան կենաց՝ զեռ սովորականէ երկայն՝ չբր.
 ջան մ'այլ. որ և երկարութենէն աւելի նշանա-
 ւորեղաւ իրեն պատահած գեղքերով և անվնջ.
 ներով. որով ոչ միայն աղցային պատմութիւն այլ
 և ընդհանուր նոյնաժամանակ պատմութեան մէջ
 լաւ նշանելի է. աղցայնոց մէջ՝ թէ քաղաքական
 թէ եկեղեցական և թէ ուսումնական տեսու-
 թեամբք. իսկ տարաց առջև՝ աւելի եկեղեցա-
 կան մերձաւորութիւն։ Սահակայ երկայն կենացն
 և երկայն կաթուղիկոսութիւնն (51 տարի), ոչ-
 նունքն և զարգացումն ի կեսաբիւս և ի կոս.
 տանդնուպոլիս, զինքը մերձաւոր և Ծանօթ և շաղ-
 կապ ըրին այն մեծամեծ Անժանց՝ որք եկեղեցւոյ
 մէջ վեհագոյն յեղանակ մը բոլորեն, անոր ամե-
 նէն գերապանծ հայրապետքն ըլլալով։ Այս յե-
 ղանակս՝ այն տակնն է, կ'ըսէ Ալիւմն, որ եկե-
 ռ գեղին ընկերական որինոք այլ հիմնեալ հաս-
 ռ տասեցաւ և հասարակային տերութիւն մը
 ռ դարձաւ. այն տակնն է, որ ի պերճախօսու-
 ռ թեան և ի դպրութեան՝ յառաջ բերաւ այն
 ռ վեհմ և պայծառ հանճարները, որոց ոչ եր-
 ռ բնք նման գառնեցան հաւասարորդք՝ բայց եթէ
 ռ Դաղզիս Եւ դարու սրբազան քարոզիչքն։ Ո՛ր.
 ռ շափ մեծամեծ մարդիկ, որքան գերազոյն ճար-
 ռ տասանք ելան՝ Ս. Աթանասէն մինչ ի Ս. Օգոս-
 ռ տինոսի միջոցն. Բնչ հրաշալոր մաւաւորական
 ռ շարժմունք բոլոր հոռեմական աշխարհին մէջ.

« Ի՞նչ տաղանդներ՝ խորհրդական մրցմանց մեջ
 « հանգիստացեալ: Ինչպիսի՞ ոյժ մարդկան՝ հաւա-
 « տաց վրայ բանեցուցած. ի՞նչ կերպարանափո-
 « խութիւն բովանդակ ընկերութեան: որ եղաւ
 « ժայնիւ այն կրօնից՝ որ գեանագամբաններէն
 « կու վերանայ ի գահոյս Անտարուց, որ ուզա-
 « ծին պէս ի գործ անէ՝ իր մարտիրոսաց արեամբ
 « մաշեցուցած սուրբ... Մտաց և արիւթեան
 « ամենէն ամբարշտ ցածութեան իջած ասեմն է,
 « երբ ներքինիք կառավարէին զմիջնակալութիւն,
 « և բարբարոսք զբոսովին, այն ասեմն է որ Ա.
 « Թանաս մը, Բարսեղ մը, Դր. Նազիանզացի
 « մը, Ոսկերեւան մը, Ամբրոսիոս մը, Օգոստինոս
 « մը՝ կու լսեցընեն ամենէն մաքուր բարոյականը
 « և ամենէն գերազայն պերճախոսութիւն: Միայն
 « ասոնց հանձնարն կանգուն թաց ինքնակալու-
 « թեան ընկնալու ասեմն, կործանմանց և փլա-
 « տակաց մէջ ասոնք՝ չիմարկուք կերէին. և յի.
 « բաւի, վասն զի ճարտարապետք էին այն մեծ
 « կրօնական շինուածոյն՝ որ պիտի փոխանորդէր
 « հռոմեական ինքնակալութիւնը: Մեր Հայոց
 « ազգին այլ չին Թագաւորութիւնն և ինքնատի.
 « բութիւնն վերնալու ասեմն՝ Ս. Սահակ շէր որ
 « զազցն և զեկեղեցին կանգուն պահեց՝ փնջեցալժմ.
 « (Թերևս աւելի քան) հաւասար այդ յոյն և ըս-
 « տին սուրբ Հարց, որոց ոմանց՝ կենաց վերջին

1 Ս. Սահակոյ ծնած տարին (354) և քիչ ավելի վերջ
 (13-նոյեմբ.) ծնաւ արեմտեան (և Թերևս ընդհանուր) ե-
 « կեղեցւոյ մեծագոյն վարդապետն՝ Ս. Օգոստինոս. անոր
 « վարդապետակիցքն՝ Ամբրոսիոս և Հերանիմոս (համայն
 « պատանեակք էին (ծնեալք յ'340). Ոսկերեւան՝ որ Ս.
 « Սահակէն 10 տարի վերջ սկսաւ հոյրապետութիւնը և
 « անկէ 32 տարի առաջ լիցուց, առանձնայ մանուկ էր
 « (ծնած յ'344): Ս. Սահակ իր պապուն կենդանի որհնա-
 « թիւնն աւան է, վասն զի սուրբ Արթուրն էր փոխանե-

կայները տեսաւ իր նորաժող աշարն, ոմանց՝ պոյ-
ծառագոյն որերուն հասաւ, ոմանց կենակից և
աթոռակից եղաւ, շատերուն՝ և նաև իրմէ վերջ
սխողներուն՝ շրջանին լճնցընելը տեսաւ, և հա-
զիւ զոմանս թողուց դեռ իրենց պայծառ աթո-
ռին վրայ, Ասանցմէ ոմանց, և անոնց 150 ընկեր
հայրապետաց և Կոստանդնուպոլսոյ և Բաթնի-
բախան ժողովոյն, (յամին 381), հաւանորեն ա-
կանատես եղաւ, իր կաթողիկոսութենէն ութ
կամ ինն տարի առաջ, երբ թերևս սուրբ կարգ
այլ առած չէր, բայց իբրև որդի և թռնորդի
սուրբ քահանայապետաց և վկայից՝ ծանօթ էր
ի դրան կայսերաց, Քահանայապետութենէն առ-

ջաւ հաւանորեն յամին 385. յաջորդ տարին (386) Ե-
գիպտոսի և ամենայն փանեմանց արեգակն մասաւ, սուրբն
Ասանիս 105 տարուան. տարի մը ետեւ, 387, նշնպէս
հարիւրը անցած վախճանեցաւ Սախա՝ որ Նիկիոյ Ա. տիե-
րեբական ժողովոյն գահադաշտի բազմր էր. այն ժողո-
վոյն և բոլոր արեւելեան Ս. Հորց պարագլուխն մեծն Ա-
թանաս՝ Ս. Սահակայ պատանութեան ատեն իր գահուն
փոյ կ'ընէր կ'ընէր (+ 373), և թերևս ընդունէր էր զնա
ՍԱՂԵՐԱՆԱՆՈՐԻՍ իբրև թռն իրեն աթոռակից հայրապե-
տաց, ևս առաւել Ս. Կիւրեղ Սյրուսաղէմ, որ վախճա-
նեցաւ Ս. Սահակայ կաթողիկոսութենէն 3 տարի առաջ
(386), և իր յաջորդն Յովհաննէս հայրապետ, Մեծա-
փառ և վայելչարանն Բարսեղ՝ որ Մեծին Ներսիսի հետ
կարգ առեր էր, անշուշտ անոր որդւոյն մեծարող գաւ-
ախարակ այլ եղաւ, և իր կարգակցին եղերական մահը
ողբալով՝ Կուսպաւեր որ փախանակ Կորեացի Սահակայ՝
Ներսիսաւելին Սահակն իրմէ առնաւ իր հորդ նման կաթո-
ղիկոսութեան մեանագրութիւնը. բայց կանխեց մահն
(379). որ և յաջորդ տարին (380) մարեց Ատրուոյ անա-
պատներուն արեւը, զՍ. Եփրեմ, Մեծին Բարսեղի հոգե-
կից տարեկից և պատուակիցն Գրիգոր Առաքանեալուն՝
վախճանեցաւ Ս. Սահակայ կաթողիկոս նստած տարին
(389). իսկ անոր (Բարսեղի) հարազատ եղբայրն Գր. Նիւ-

ժի կեանքը, 38 տարի, աւելի Հայաստանէ դուրս քան ներսը անցուցած կ'երևի: Բաւոր մեր նախնի լուսաւորչազարմ հայրապետք՝ Յունաց մէջ կըր. Թուօթիւն առած են. մանաւանդ Ս. Ներսէս, որ նախ 'ի Կեսարիա և յետոյ 'ի Կ. Պոլիս վարժեցաւ յուսմունս: և ըստ պատմեաց ռմանց, առաջին քաղաքին մէջ իր պատանեկութեն ասեն Արդան Մամիկոնեան նախարարին Սանգուխա գուսարը կին առաւ, ըստ այլոց (որ աւելի հաւանելի է) Կոստանդնուպոլսոյ մէջ Ասպիոն անուամբ աղ. նիւ (Յոյն) իշխանագին գուսարը, որ և յետ երեք տարւոյ վախճանելով՝ Թողուց զՆերսէս այրի պատանի մը. քայց անոր հասակին և մեծ սրտին

սացի՝ անոր կաթողիկոսութեան 12դ տարին (400). արիա-
տիրան Ամբրոսիոս՝ յիններորդ տարի կաթողիկոսութեան
Սահակայ (397). Քիչ մ'ետե (405) վախճանեցաւ Ս. Եւ-
պիման իբրեւ հարիւրամայ. Երուսաղէմ հայրապետն
Յովհաննէս 'ի 23դ տարին (414). Թեոփիլոս Աղեքսան-
դրացին յ'30դ տարին (418). Ս. Հերոնիմոս յ'32դ տարին
(420). Մեն և իր տարեկիցն Ոգոստինոս ի'42դ տարին
(430): Արհալ Ռերիոյ Եպիսկոպոսն 112ամայ 'ի 44 տարին
կամ այլ ետեւ. իրմ քիւ առաջ ետեւ երկու Արհալ ոչ, Եպիսկոպոսը Ամգայ և Մեղիտինոյ: Վերջապէս այն ամե-
նայն դիտուն և սրբազան հրաշալի անձինքն, որք 'ի կիսոյ
Դ գարուն ց'կեա Ե գարու փայլեցան յաշխարհի, և Եկե-
ղեցոյ Հորք և սիւնք հաստատութեան կ'ըսուին, ամենքն
այլ անցան Ս. Սահակայ ունաց և կենաց առջեւն. իր գա-
հակիցն և երբեմն գահադէռնին՝ քաջահասուն Փիրմոս
արքեպիսկոպոս Կեսարիոյ՝ վախճանեցաւ նոյն իսկ Ս. Սա-
հակայ վախճանած տարին. և այն մենեբեւն՝ միայն Ս.
Կիրիլոս Աղեքսանդրացի և Ս. Պրովչ՝ Ոսկերեքանի աշա-
կերտն և աթուղն ժառանգն, երկուքն այլ Նիստարի գըլ-
խահար ախոյեանք, բարեկամք և Թղթակիցք Սահակայ՝
և տարւոյ կրտսէրք՝ իրմ քանի մը տարի ետեւ միացան ի-
րենց փառաւորեալ ժողովակցացն յերկինս: (Կիրիլոս †
444, Պրովչ † 446):

ժողովարանը, և յաւիտենական ժողովարանը՝ մըն այլ՝ մասնին որդեակ մը, զմեծն ՕՍԷԱՆ: Թերևս աշխարհքիս մէջ չէ եղած քան զասանք՝ վեհագոյն հայր մը վեհագունի որդւոյ: Աստուած՝ մայրն մեր եկեղեցւոյ ընդհեց 140 տարւոյ չափ՝ 'Լեւոն-ցաւոյ նման՝ քահանայապետական պայազատու-թիւն, որք վեց ազգ զերար յաջորդեցին:

Սահակ 'ի Աստանգնուպոլիս և 'ի Աեաթիա վարժեցաւ իր ցեղին և աշտիճանին յարմար ուս-մանց. յաւնարկնը իբր մայրենական լեզու գի-տեր, և ուսմամբ այլ այնքան հմուտ էր անոր քե-րականական արուեստին՝ որ նոյն իսկ բնիկ Յու-նաց վարդապետներէն շատը կու գերազանցէր¹: ասորերէն այլ գիտեր անշուշտ շափաւորապէս. պարսկերէնն այլ՝ իբրեւ տիրող լեզու 'ի Հայս-իսկ իր և մեր բնիկ հայերէն լեզուին՝ Թադաւորն կրնայ ըսուիլ, կամ առաջն կարեւոր. վկայ՝ հայե-րէն աստուածաշուանց գիրքն, որ իր ոսկի գրչէն և մեղր լեզուէն առած է իր մեծագոյն ողորկու-թիւնը. քան զոր քաղցր և կակուղ հայախօսու-թիւն լիայ ազգերնուս մէջ. և Թերևս ըստ այսմ՝ մասին՝ քան այլովքն՝ արժանապէս գերազանց դասուի քան զամենայն թարգմանութիւնս Մ. 'Իրոց: Իր աստուածաշնորհ հայրն՝ Մեծն Ներ-սէս, լուս գիտնալով և Թերևս տեսնելով այլ իւր անարժան հօրը, Ամանագրէէի, և հօրեղբորը (Պապայ) անվայել վարքը, և խանգարեալ ար-քունեաց հրապոյրքը, չեմ տարակուսիր որ Թո-զեր էր իր գեաւարոյս ծնունդը զգոյշ տեղ և ըզ-գոյշ վարժապետաց մեղք. որոց մէջ մեաշն աւելի ընտրեց Խահակ այլ. քան հօրը անեղ և տխուր մահուընէն ետե՝ փութալ անոր գահը ելնել հա-ղի 20ամեայ հասական, ինչպէս Ս. Կրիգորիս

¹ Զաւար ֆարպեթ:

իր պապուն հօրեղբայրն (18ամեայ), համ նոյն իսկ իր հայրն Ներսէս, որ շէր աւելի քան զ՝35ամեայ նորաչառ երիտասարդ մը՝ գահը ելած աւանն, և ոչ աւելի քան զ՝35ամեայ ի գերեզման իջած աւանն¹:

Ս. Սահակ այլ հանուի Կարգուեցաւ, Լուսաւորչի աթոռոյն ժառանգ մը աւելցընելու համար. բայց Աստուած սահմաներ էր իրմով դադ. րեցընել այն յաջորդութիւնը. և հրաշալի երկայն տեսիլքով մը յայտնեց անոր՝ փնջ դեռ սարկաւագ էր, և Վարդաբլագատայ մայր եկեղեցւոյն (Էջմիածնի մէջ) չսկսանն կ'ընէր աւագ հմիդշաբաթի գիշեր մը, իր ազգին եկեղեցւոյն չանդի. պելիքն ուխտապահ և ուխտազանց չաւառացի լոց գործովք: Միայն գառրիկ մ'ունեցաւ Ս. Սահակ, զոր անուանեց իր անուամբն Սահալանյա, և առաւ ի կնութիւն Համազասպայ Մամիկոնեից տեառն². 'ի Համազասպայ ծնան իրեք սահակա. վայել կորիւնք. Վարդէն Վարդան, Համազագէտն և Հայեւի. որոց առաջինը իրեն որդեգրեց իրրն հա. րազառ ժառանգ. բայց Վարդան այլ իր սուրբ պապուն պէս արու զաւակ չունեցաւ՝ իր Դըստ. րիկ կնոջէն, այլ երկու աղջիկ. Վարդանյա և Եռանիկ կոչուած, զորս գրուեց Մեծն Խահակ իր պապա. հան ծնդաց վրայ, և սեպեց իրեն պայազառ. Թող լով անոնց այլ իր սեփական հայրենի ժառանգութեանն³. հաւանորեն իր Թոռանց Թոռունքն այլ

1 Ամենայն գաւազանագիրք մեր և պատմիչք Ս. Ներսիսի 34 տարի փուտան քահանայապետութեան. ողբ թիւն իր կնոց տարիքին տալու է:

2 Գրեմ փու հաստատութիւն ինչ ինչն շէր որդի դասեր Մամիկոնեից տեառն:

3 Որոյ մէջ յիշատակուի աւետարան մ'այլ իր սրան. շէն մասանց իսկագիրն. Կըսուի թէ Ս. Սահակ իր Զեւայն լսաւ զորեւր այլ գրեր էր:

տեսաւ Ս. Սահակ, գոնէ Ս. Շուշանիկան շառաւիղքը, (որ՝ ափսոս, գծնկի մը հետ զուգեցաւ, Վազգենի Վրաց թղթիսին. սակայն այնով այդ աւելի ինքն զարմանալի և տանելի եղաւ): Վարդանայ մէկայլ եղթարց ցեղն արու զաւակօք յաջորդեց ինչաւան ծագար (Թերևս անկէ ետե այլ), և Ս. Սահակայ արեամբը Պահլավունի ըսուեցաւ. արեան հետ արգիւնքն այլ ժառանգեց արժանապէս. և ծն-ծր դարերու մէջ շատ արժանաւոր անձինք ընծայեց աշխարհի և եկեղեցւոյ. և այսպէս կատարեցաւ իր տեսչեան մէջ հրեշտակին խոստումն. Թէ վերջի տաննները իր ցեղէն նորէն քահանայապետներ պիտի ելնկին, և կին Գրիգորեանքն և Ներսիսեանք, յետ կիսոյ ծն դարու մինչև ի սկիզբն յգ դարուն:

Գ

Ս. Սահակայ վարքն շորս նշանափայլ երևոյթ կ'ընծայեն նկատմամբ իր անձին և ազգային պատմութեան. — Ա. աւսումնական պայծառութիւն կամ հայերէն գպրութիւն, որ իր գործակցութեամբն զարգացաւ. — Բ. Սկեզեցական կարգաց վայելչութիւն, որոց նոյնպէս հիմնադիր կըրնայ ըսուիլ, յետ Ս. Լուսաւորչին. — Գ. քաղաքագիտական կամ քաղաքական տեսչութիւն, որոյ մասնակից եղաւ հաւասար իր հօրն, և աւելի քան զքաղուած յօտար հայրապետաց. — Դ. անձնական առաքինութիւնք, կամ նուիրական կեանք: Ասոնցմով կ'երևի սուրբն Սահակ աշխարհքիս մէջ փայլած ամենէն պայծառ հոգւոց մէկն. խորին տեսութեամբ, հարուստ հանճարով, տաք սրտով, գործունեոյ կամօք, վսեմ զգացմամբ: Այս շորս գլխաւոր դիտելեաց վրայ կ'ուզեմ գար

ձընեւ աշտոյ. Հայկակ, Թե և համառա տեսութեամբ, քան պատմական գաղարմամբ:

Որչափ որ Ս. Սահակայ ժամանակն փառաւոր և պայծառ էր ըստ եկեղեցական կարգի, այնչափ այլ անշուք և անընդհատ մեր բնիկ աշխարհին քաղաքական վիճակն. իր երախայութեան տարիները, նոր յաժժա նստեր էր Տիրան Թագաւոր, սկիզբն ազգերնուս կործանման, իր անքրիստոնեայ վատ և Թոյլ վարուք. որոյ գեշն ըսնալով Ս. Յուսիկ՝ պապահայր Սահակայ՝ զոհ եղաւ. Տիրանայ յաջորդն Արշակ՝ շարագոյն քան զհայրն, վեհագոյն քան զԹուսիկ քահանայապետ ունեցաւ՝ անոր Թողը, զՍ. Ներսէս, որ ժրութեամբ ընաց այնպիսի մոլի անձին իշխանութեանն՝ Թե զաշխարհքն Թե զեկեղեցին շին պահել. նոյնպէս անկէ այլ մոլի որդւոյն ասեն, Պապայ, որոյ անորկնութեանն ինքն այլ զոհ եղաւ: Իրմէ վերջ 15 տարւոյ չափ Հայաստանի քաղաքական շփոթութեանց միջոց, Պապայ, Վարազդատայ, Արշակայ և Վաղարշակայ և Խոսրովութագաւորութեանց ասեն՝ չորս կաթուղիկոք նստան տար ցեղէ. ասանց վերջնոյն ասեն Խոսրով 4 յաջողեցաւ ազգին յերկու քաժնուած նախարարները միաբանելով՝ հանգարտեցընել զՀայաստան. և յամին 389 նստուց յաժժա մեծին Ներսիսի՝ անոր արժանաժառանգ որդին, զմեծն Խահակ, որ այն ասեն իր հորը վախճանած ասրեքն ըլլալով և անոր ձրիւքն և ընդհոգ զարդարեալ և յաւելեալ, կերպով մ'այլ անոր քահանայապետութիւնը նորոգեց և յառաջ վարից ամբողջ կէս դար: Խոսրով քան զայս մեծ ընդհոգ չէր կրնար ընել իր ազգին. և այնքան մեծ եղաւ և գովելի ընդհոգն, որչափ որ անով իր անձնական շահուն փնտս բերաւ. վասն զի այնպիսի կաթուղիկոս մը իր աթոռոյն հեղինակութենէն զատ,

Թագաւորաց ազգական այլ ընտրով՝ ազգին վրայ մեծ ազդեցութիւն պիտի ունենար. այս բանս վախ բերաւ Պարսից Թագաւորին. և որովհետեւ Թասրով առանց իրեն իմացընեւու՝ այնպիսի նշաւ նաւոր անձ մը Հայոց սրբազան գահուն վրայ բարձրացուցեր էր, Պարսիքն զերկուքն այլ պարտաւոր սեպեց. և զի Թասրով ուրիշ ինքնագլուխ գործեր այլ կ'ընէր, և ինչուան անկէ գլուխ քաշելու և Յունաց հնազանդելու հուսպանար, խաւրեց իր Արտաշէր որդին՝ որ զԹասրով վերցընէ՝ ի Թագաւորութենէ, զՍ. Սահակ այլ ի հայրապետութենէ, Թասրով խաբուելով և ստիպուելով՝ Արտաշէրի մեղքն ընկաւ. և տեղը գրուեցաւ իր եղբայրն Վառճապուհ (390). որ քան զեղբայրն զցուշաւոր և վախկտա գտուելով՝ ինքնագլուխ բան չէր ընէր. անոր համար ընաւանեցաւ Ս. Սահակայ խնդրոյն այլ, որ գտները (Սահականայլ) ազաւանդ՝ խնդրէր էր իր փեսայն Համազասպ Մափիոնեանը սպարապետ գնել Հայոց, փոխառաւ նախ իր վախճանմանին (Սահակայ ապետի), Այս բանս երկրորդ պատճառ մ'եղաւ Ս. Սահակայ՝ անձամբ Երթալու առ Թագաւորն Պարսից և միտքը չինելու, Գնաց ի Տիգրան, տեսաւ արքայից արքայն, հանելի և պատեհառելի եղաւ անոր. խնդիրքները ընդունեցաւ, զՀամազասպ ոչ միայն սպարապետ կարգեց, այլ և Հայոց նախարարաց մէջ բարձրացուց պատուով ինչուան ի հինգերորդ գահն. ուրիշ յանցաւոր սեպուած նախարարաց այլ ներուժն առաւ, և անոնց պատուոյ կարգերը նորոգելով՝ քարժաւ առ Վառճապուհ, և ասոր մեղքով այլ հաստատել տալով Հայոց Գահաւանիւ¹, իր սուրբ հօրը նման նո.

¹ Ար և ցուցակ կամ կարգ պատուոյ իշխանաց և աւագաց, թե՛ որն առաջ որն ետեւ պիտի կենան կամ նախնի Թագաւորական կամ ազգային հանգիսից մէջ:

րին նորոգիչ եղաւ քաղաքական դասակարգութեանց. և եւս առաւել աշխարհքին խաղաղութեան և շինութեան: Բայց քաղաքական խնամքը Թողլով առ խաչեմ Թագաւորն Աւստրապուհ, ինքն սխաւ մեծ հոգով և ջանքով իրեն վայլածը հաստատել և ամենցընել, եկեղեցական բարեկարգութիւնքը. որ շատ տարիներէ վեր խանգարեր էին շատ տեղ, և անարժան սովորութիւնք տի. րեր էին: Ուղղութեան համար բաւական գիտութիւն և հմտութիւն, կամք և ղյժ ունէր. բայց ուղղութիւնը հաստատուն և թաշտուն ընելու համար՝ կարեւոր հնարք մ'այլ կար՝ որ կու պակսէր իր հօրը, և Յուսիան և Լուսաւորչի անգամ. այս. ինքն է ազգային ընդունի գպրութիւնն, որ 'ի վա. ղուց խափանեալ էր, րնիկ հայերէն գիրն խափա. նուելուն համար. և անով՝ տար ընդուններ (յոյն. ասորի և պարսիկ) սովորիչ ստիպէին Թէ աշխար. հականք և Թէ եկեղեցականք. իրենց արտաքին և սուրբ պաշտամանց մեջ վարելու. և ամենքն այլ հաւատար ընդունաց յաջողութիւն չունենալով՝ 'ի հարկէ կրթութեան և կրօնից մեծ պակասու. Թիւն կ'ըլլար: Պետք էր հայերէն գիր հնարել: Այս հնարքը Ատուած մեր քահանայապետին մովսթանման գաւազանին շտուաւ. այլ իրեն ա. հարունման աջակցին, Ս. Մեսրոպայ:

Դ

Այս անձը գու լաւ կու Խանաչես, Հայկակ, որ յամենայնի ընակից և գործակից եղաւ մեծին Սահակայ, գրեթէ և կենակից. (անկէ հինգ ա. միս ետե յաշխարհքէ ելաւ և անկէ այլ քիչ մը առաջ յաշխարհ եկած կ'երևի). նախ Ս. Դերսի. տի փոքրաւոր էր, և անոր վանմական մահուն ա. տէն ըսանները մտիկ ընելով՝ աւանդեց յեանոց:

յետոյ Հայոց Թագաւորին արքունիքը մասա քարա-
տուղարութեամբ, լաւ Թարգմանիչ և գրիչ Եւ-
լալով՝ քանի մը տարիէն՝ արքունիքը Թողուց,
առանձնացաւ յաստուածխահումիւթիւն և 'ի Ճըգ-
նաւթիւն, և հոգին ու միտքը աստուածային շը-
նորհօք լուսաւորելով, ելաւ (յաֆն 396) քա-
րոզելու և վարդապետելու զանազան կողմեր, ա-
ռաւել 'ի Սիւնիա: Այս վարդապետութեան ա-
տեն աւելի քան զաւելի ճանչցաւ ազգային գրոց
և գպրութեան հարկաւորութիւնը. որոյ համար
եկաւ խորհրդակցելու ընդ որոյն Սահակայ, և
տեսաւ որ արգէն կաթուղիկոսն այլ նոյն մաս-
ծութեամբ եպիսկոպոսաց Ժողովոյ մէջ է (403).
բայց ուրիշ եկեղեցական հոգեր վրան առած Եւ-
լալով՝ յանձնեց Մեսրոպայ մանաւոր խնամ-
քով այս բանիս ետէն ըլլալ. և ինքն անձամբ
առ Թագաւորն երթալով զնա այլ յորդորեց յայս
լանա: Իարեակեր Թագաւորն այլ և թէ գանձով և
եթէ քաղաքական ծանօթութեամբք օգնութիւն
ըրաւ, մանաւանդ որ ինքն այլ պէտք ունէր լաւ
քարտուղարաց, և Ս. Մեսրոպայ յարքունեաց
երթալէն ետեւ՝ յարմար մը չէր գտած: — Զեր-
կընցընենք այս պատմութիւնս. Ասորի 'Իանիէլ
եպիսկոպոսի մը քով հին հայերէն գրեր կային.
անոր խաւրեց զՍ. Մեսրոպ (404), որ առաւ
բերաւ 'ի Հայս, և երկու տարի աշխատելով,
գպրոցաց մէջ սովորեցնելու ողայոց, ճանչցաւ որ
անբաւական են այն 'Իանիէլեան նշանագիրն. և յետ
սուրիշ լատ հնարից և ուղևորութեանց, ինչուան
'ի Սամսո¹ երթալով՝ հան աւելի աղօթքով և Աս.

¹ Մեր գրերուն գանձած տեղն Հետաքննութեան ար-
ժանի է. ոմանք Սամսոյ տեղ Սամսաթա պոյնդն հա-
մա լատ քաղաքը կարծեցին. ոմանք այլ 'ի Ռալու եղած
է հըսեն այս գիտա. որոյցն 'ի նախնեաց վկայի Սամսո

առեւոյ յայանութեամբ՝ քան մարգկային հա-
րիւք՝ գտաւ և յարմարցուց իր և մեր փառաբե-
լին (յամի 406) . և ճարտար յոյն գրչի մը ձեռք
մացընեւով 'ի ձեւ, (որ հարկելան գտաւ կամ էր-
խիմգիւր հ'ըստին հիմա) . իբր փորձի համար ձեռք
զարկաւ թարգմանելու և գրելու հայերէն Սո-
ղոմոնի Առակաց գիրքը . Այս եղաւ սկիզբն թարգ-
մանութեան Ս . Կրոց, հեռու և անծանօթ կըզ-
ղւոյ մը մէջ, այն տարին՝ յորում Պաղեստինոյ
առանձնութեան մէջ Ս . Հերոնիմոս գագրեցուց
իր գրիչը՝ սուրբ գրոց լատիններէն (վուլգատա)
թարգմանութենէն... Հոս քեզի թողում ազ-
գից և նախնեացդ արգար և համայնարհական
խնդութեան և հանգիսից մասնակից ըլլաւ . կ'աւ-
ղես Ս . Մեսրոպոյ հետ փութաւ 'ի հայրենիքդ,
իբրեւ 'ի Սինա լեանէն իջնելով աստուածագիծ
պատգամներով . կ'աւղես թագաւորին և կամօւ,
գիկոսին և բոլոր մեծաց և փոքունց հետ անոր
դիմացն ելիր, օրհնել, համբուրել և ընդունել
այն անտես մասցգ հետ խօսող և լուսաւորող
գծիկները . և մի առ մի նկատէ, տես գպրոցաց
կանգնումը, աշակերտաց ժողովումը, փայլթ և
ջանքն, իբրեւ երկայն ծոմաջանութենէ ետեւ պա-
հոց պնակները կոտորող և զատիկ ընողք՝ յոյն և
ասորի պնակիաները թողլով՝ հայերէն այբուբենը
գրող ու սովորող մեծ ու պզտիկները . անոնց մե-
ջէն՝ Սողոմոնի 60 զօրաւորաց պէս՝ բոլոր աշ-
խարհքէն ընկած 60 ամենընտիր աշակերտքը, որք

կ'զգին, (Սուսամատաւոր) . Ս . Մեսրոպոյ Պերութէն կամ
Սիդոնէն կամ մօտ նաւահանգստէ մը նստելով՝ բոլոր
Փ . Աթիլ հարաւային եզերքը պատած և ընդ Միջերկրա-
կան եով, և արեւմտեան կողմը կ'զգեաց մէջ մտեր և 'ի Սա-
մա, որ և արմանի և մեր գալստի թեան կամ Ս . Մեսրոպ-
ոյ ուխտատեղեաց մէկն ըլլաւ :

խորհ աշխատողներ, փափկամայրեր, երեւոյթիք,
 փաւ զրկուին յԱղեքսանգրիտ, յԱթինա, ի Կոս-
 տանդնուպոլիս, յԱդեմիա, և յայլ ուսմամբ ա-
 նուանի քաղաքս, լաւ սովբեղաւ յոյն և ասորի
 լեզու, և Թարգմանեղաւ սուրբ և պիտանի գրքեր:
 Այս գիւտս և յեղափոխութիւնս այսպէս եր-
 փէ հին գանձասաց մը. (Գեորգ):

« Ա՛լ անձնէներ փութոյն պնդութեան՝ ի գիւտ
 « չանձարոյ սրտոց Թարգմանչացն. խորհին ստեղ-
 « ծանեղ տառս գծագրաց, նշանակ խափց հայկա-
 « փան լեզուիս. որով վաղ անցեալքն յիշատա-
 « կին, և մեկնեալքն՝ գեժ յանգիման խափն: Յայս
 « հոգ զարթուցեալ պանչեկն Սահակ, զարմ
 « վեցերորդ սրբոյն Գրիգորի. զսոյն առ նովաւ և
 « զոյգ ընդ նոյն աստուածաբանակ հայրն սուրբ
 « Մեսրոպ. որ և զըզմալի պարգեւս տառիցն ըն-
 « կալաւ յԱստուծոյ ի մեծ գթութեանցն: —
 « Լէր Գրիստոս, պահպանիչ աշակերտացս եր-
 « լանիկ սրտոց Թարգմանչացն. աղաչեմք: . . .

« Գրաւորական տառից առլըրմամբ մեծապէս
 « խընդալլու աւերն սուրբ Սահակ. իսկոյն ձեռնար-
 « կէր ի Թարգմանութիւն մարգարէականն առ-
 « տուածխասութեանց. ժողովեալ մանկուսս ի
 « վարժ գպրութեան, անցուցանէր զուսումն
 « իմաստից, լամբելով զկաթն նշանագրացն՝ առ-
 « նէր վարդապետս և պատմաբանուս, զի յա-
 « լորգք հարանցն վարդապետաց՝ լիցին աշա-
 « կերալքն պայծառագոյնք: Լէր Գրիստոս, ևն: .

« Սւ ես ի զորացոյն զորութիւն գնալով գրա-
 «ւորականին վարժից կրթութիւն, պարզ գրա-
 « փութութիւնն զարգանալով ի քերթողականն
 « արուեստ յառաքիւր. որոց առաջին մեզ հայր
 « քերթողաց պայծառն Մովսէս այն Խորենացին,
 « նախնին աշակերտ սրբոյն Մեսրոպոյայ ի քերտ
 « բայից չզօր քան զնա. չամազօր նոյն՝ Յովնէի

» Պաշնացի. նորում վարժակից Նշնակ կաղթա.
 » ջի. Այսպիսի Իսաիթ և սուրբն կորիւն, և միա.
 » համուռ դաս քերականացն. որք առաւածն.
 » զին վարդապետութեամբ փարթամացուցին ըզ.
 » Հայաստանեայս: Լեր Քրիստոս, պահապանիչ
 » աշակերտացս երջանիկ որոց Թարգմանչացն »:

Ե

Պարագլուխ Թարգմանչաց և մատենագրաց
 Բէքին Ս. Սահակ՝ քահանայապետի արժանա.
 ւոր կարգերը հոգալով, յառաջ քան զայլս Ձեռ.
 նորաւիւնի կարգը գրեց. ինչուան իր առեն գոր.
 ծածուած Ս. Լուսաւորչի յունարէնէն առածը
 փոխելով և ընդարձակելով. և յամին 410 նաւա.
 սարգի տներուն, տարւոյն սկիզբը հրատարա.
 կեց զայն հանգիստպէս. գուցէ մեծագրեւելով
 բազմութիւն եկեղեցւոյ սպասաւորաց, քահա.
 նայից, և թերևս եպիսկոպոսաց այլ: Նոյն կամ
 յաջորդ տարին՝ Թագաւորէն և բոլոր եպիսկո.
 պոսաց ուխտէն խնդրուելով՝ յամին առաւ գլուխ
 կենալու Առաւածալունչ գրոց Թարգմանութեա.
 նը. և ընդ Ս. Մեսրոպայ՝ բոլոր եկեղեցական
 պաշտամանց և ծխից, այսինքն Մուշոյ ըստւած
 գրոց, մասն մի Թարգմանելով՝ ի զանազան հարց,
 և մասն մի նոր շարագրելով, և մասամբ Ս. Լու.
 սաւորչի գրուածները փոխելով ի հայ: Ընդհա.
 նուր Թարգմանութեանց սկիզբն սեպուի 411-2
 տարին, և վերջն 426. այս 14 տարուան միջոց
 Մուշոյ, և Արասածաւանդ գիրք իւրերէն գրուե.
 ցան և կանոնեցան, հաւանորէն՝ գրագրութեամբ
 քաջին Մովսիսի Թորենացւոյ որ Ս. Մեսրոպայ
 քեւորդին էր, և Ս. Սահակայ Գրիշն¹, Թարգ.

¹ Ս. Սահակայ գրողներն կամ գաղղապան կանուանի
 Մուկե. Թաթևանիչ, երբեք ևկիւրեղեանի երբեք Թորենացի:

մանութեան երկրորդ տարին Ս. Սահակ յիշմար-
ծին ըլլալով, (ուր և է' երևի թէ այն տանն նորա-
գեց Ս. Հովսէփմայ լուսաւորչալէն մատուալ,
և այն հրաշագեղ կուսին տապանին վրայ դրաւ
իր հայրապետական կնիքն այլ Լուսաւորչի կըն-
քոյն քով), հան հրատարակեց ննջեցեցոց Աւար-
հաւով կարգը. իսկ Քահանայաժողով և Հովհաննիս-
տը՝ զոր Լազարիկ թարգմանիչն բերած էր՝ (Ս.
Սփրեմայ յնամը ասորերէն ՚ի հայ փոխելով և
աւելցնելով), հրատարակեց տան տարի ետև,
Ուրիշ կանոններէն միայն Սերհայնի թուականն
յայտնի է, յամին 423-4 հրատարակուած. մեա-
ցեալքն այլ այս միջոցիս ոմանք ՚ի Ս. Սահակայ
և ըստն այլ ՚ի Ս. Մեսրոպայ կարգաւորեցան,
անոր համար իր մականուամբն Մալոյ ըսուեցաւ
գիրքն, կամ թէ ինքն Մալոյ՝ ըսուեցաւ գրոց
պատճառաւ, որ կ'ըսուի ևս Օրմուսիմսփեր:
Մեր Տնայոյնն այլ ըստ հայ և հռոմ ամսոց ինքն
Ս. Սահակ նախ կարգաւորեց, և ինչուան հիմա
գտուի իր գրածնն այլ, յետոյ փոփոխածներէն
զատ: Թարգմանութեանց զլուխ գործոց եղաւ
նախայիշեալ Աստածաբանչ գիրքն, որ և սուրբ
Սահակայ անթիւ յիշատակաց և պարծանաց
պարծանքն է հիմա մեր մեջ. զոր նախ ՚ի Հայա-
ստան գտուած ասորերէնէն թարգմանեց, վեր-
ջը յունարէն Նոթանանից թարգմանութենէն
սրբագրեց, կամ նորէն թարգմանեց. և այլ վեր-
ջը՝ Սփեսոսի ժաղովէն ետև՝ երբ թարգմանիչք
բերին աւելի ընտիր և ստոյգ Նոթանանից որի.
նակ մը, անոր համեմատեց՝ և փոփոխեց առաջին

1 Մալոյոց անուամբ կաթուղիկոս մ'այլ ունիմք, Թ
գարուն վերջէրը. գոտ այլ ոմանք կարգագիր տեղին այդ
գրոց, և անոր համար հին մալոյոցաց ետևն գտուի այդ
կաթուղիկոսին վարքն:

Թարգմանածը¹. և վերջապէս վերջին մեղք դնե-
լու և ըստ փարեւոյն փառարեւագործելու հա-
մար, աշակերտներէն քաջացոյնները (յորս Մով-
սէս Խորենացի, Դաւիթ, Մելիք, և այլք), խաւ-
րեց Սղեքսանդրիա, որպէս զի ախրաբար հմտա-
նան յոյն լեզուին, և ամենեկն անտարակոյս և
հաւատարիմ ըլլայ Թարգմանութիւնն. բայց ա-
շակերտաց անշաղ ուսումնասիրութիւնն և ըն-
թերցմունքն զիրենք ուշացուցին Սղեքսանդրիոյ
հարուստ գրատանց, և Ս. Կիւրղի վարդապետա-
րանին մէջ. և երբ դարձան 'ի Հայս՝ զիրենք զգող
մեծ վարդապետքն վախճանած եին:

Ս. Սահակայ հեղինակօրէն շարագրածոց մէջ՝
մաշտոցի քանի մը կանոններէն զսա, գլխաւորքն
են Աստ լտօխա լտօխոն (բաց 'ի քանի մը որհ-
նութիւններէ), սկսեալ 'ի Դազարու յարութե-
ազնիւ վսեմ երգոյն, «Այսոր գոչով 'ի Բեթանիա՝
» քո ամենազօր հրամանաւոյ մայնեցեր Դազա-
» րու, և գողացաւ մահ. դժոխք պարտեցաւ, ա-
» պականութիւն լուծաւ. կենդանարար Քրիս-
» տոս, կեցո զմեզ » մինչև 'ի վսեմախաղաղ յե-
տին նուազն Քրիստոսի թաղման. » Որ արարիչդ
» ես արարածոց, հանդուցեալդ 'ի քերովբէս,
» վիմով կեցեցար յերկրի »: Այս հեղասլաց խո-
րամուխ լեզուին և բանից՝ յարմարցուց երաժըշ-
տական եղանակներն այլ. վասն զի այս զմայլելի
արուեստին այլ քաջահմուտ էր, Ժամգրոյ ազո-
թից այլ մէկ մասին հեղինակն է Ս. Սահակ, մը-
նացելոց՝ իր աշակերտքն և յաջորդքն Գիւտ և Յո-
հան, և այլք յետոյ: Պաթարափառոյց մ'այլ ունի
հիմակուան գործածուած էն աւելի Խոխտրան և
Ճշարան: Ասոնք թէ իր մատենագրական հան-

¹ Տես վասն Թարգմանութեան Ս. Գրոց 'ի Ռազմավեղ
(1850, էրես 312, և 1851, էրես 250):

ճարոյն աներկբայ հաւաստիք են, և թէ իր եկեղեցական կարգաց և հոգեփութեան խնամոցն որոց համար՝ (բաց յայտալիս պաշտամանց կամ սրբազան գրոց) շատ անգամ ժողովներ ըրաւ եւ պիտեպատաց, և արժանաւոր քահանայապետութեան կանոններ, խրատներ, կանգաքներ հրատարակեց. յորոց մեան հիմա վեց կամ եօթն խոհան և յստակախոս բանք. Ա. առ Սպիտակ պատուա, Բ. առ Քորեպիսպատուա, Գ. առ Քահանայս և Վանականս. Դ. վան եկեղեցւոյ և վանաց, և արից կամ նաւերաց ժողովարեան 'ի վանս. Ե. վան անտեսութեան եպիսկոպոսոց եկեղեցական նաւերաց. Զ. դարձեալ վան նաւերաց եկեղեցւոյ, թէ որպէս բաժնելու է եկեղեցւոյ սպասաւորաց: Այս խրատներս Ս. Քրիստոսի գրած կանոններէն աւելով ընդարձակած է. ինչպէս ինքնին կու վկայէ, և իր կաթուղիկոսութեն առաջին տարիներն հրատարակեց յունարէն, և յետ գիւտի գրոյն՝ հայերէն. անոնց հետ ուրիշ կարճ կանոններ այլ, որ յանուն Ս. Լուսաւորչին պահուին ցարգ 'ի կանոնագիրս մեր: Ս. Սահակայ ամենայն գրուածոց շեղում պանշելի յստակութիւն, մաքրութիւն և ողորկութիւն մ'աւտի հանգերձ վսեմութեամբ, զոր իր հոգեկիր և արիւնատառանք Ս. Շնորհալիքն զառ՝ թերեւ ուրիշ մը չկրցաւ ստանալ նոյն աստիճանի:

Այս աստուածասուր և ամենահարկաւոր եկեղեցական և ուսումնական շնորհքները պատրաստեցնեալ, իր բոլոր ազգին և վիճակին մէջ ծաւալելու այլ ջանաց մեծն խաչակ. Պարսից բաժնին մէջ անաշտառ ընդունելի ըրաւ. բայց Յունաց բաժնին մէջ գծուարութիւն կրեց: Սր. կու տերութեանց մէջ կուտայ պատճառ չըջալու համար, քիչ մ'այլ իրարատեցութեամբ՝ յունարաբանք խորշէին 'ի Պարսկահայոց. մինչև ոչ

հայերէն գայրութիւնը ընդունեցան, և ոչ Ս. Սա-
հակայ որհաւթիւնը. այլ 'ի կեանքից աղքե-
ւիկեպոսէն կ'աւելին ձեռագրութիւնն այլ.
Ս. Սահակ փորձ մը փորձեցին ետև' առ ժամա-
նակ մը լռեց. մանաւանդ որ այն տարիներն կոս-
տանդնուպոլսոյ աթոռոյն յաջորդութեան մէջ
այլ չփութութիւն փոր. քննէ որ շատ տարիէ
ետև (420) ստիպուելով Յունաց բաժինը երթալ,
և նորէն հոն իրեն արժանի պատիւ լցանելով,
Թուլթ գրեց առ կայսրն Խէնդոս Փոքր և առ
հայրապետն Ատակոս, նուիրակ խաւրելով իր
փոխանորդը, զՍ. Մեսրովպ, և իր Թողը՝ Վար-
դան. կայսրն և հայրապետն նախ մեղադրեցին Ս.
Սահակայ՝ աւելի Պարսից և Ասորւոց կողմ կե-
նալը, և հայերէն գրոց գիւտին համար Ս. Ոսկե-
բերանին խորհուրդ չհարցնելն. (ճիշդեցին՝ որ
այն տանն իրենք զՈսկեբերան կու հաւանէին 'ի
ստաւամանիս հիւսիսային Փոքր Ասիոյ). վերջապէս
հաւանեցան որ Ս. Սահակ հովուէ յունաբաժին
Հայերն այլ, և հոն այլ գայրոցներ բացուին հայե-
րէն գայրութեան. Ս. Մեսրովպոյ այլ յունա-
կան վարդապետութեան աշտինան և պատիւ տա-
լով յետ դարձուցին: Այսպէս զբոլոր Հայաստան
աշակերտեցին Սահակ և Մեսրովպ. և խնամքնին
տարածեցին անկէ դուրս այլ իրենց գրակից և
մասամբ Թեմակից ազգաց վրայ, Վրաց և Աղուա-
նից, որոց լեզուին գրերն այլ հնարեց Ս. Մես-
րովպ, և սուրբ գրքերը Թարգմանել տալ սկսաւ:
Յունաց բաժնին մէջ եղած տանն՝ Ս. Սահակ
խնայաւ որ հոն իր վիճակելոց մէջ լար և այլան-
դակ աղանդ մը կայ, զոր Բուխդիտն կ'անուանեն
պատմիչք մեր, և ոչ այնքան մտաց լարափառու-
թիւն, որքան բարուց անբարութիւն կու ցուցը-
նեն. խառն ետևի ընկաւ այս աղանդութիւնը
վերջընելու. և երբ հարկ եղաւ իրեն նորէն գառ.

նալ 'ի Պարսից բաժինն (431), յանձնեց սուրբ Մեսրոպայ՝ որ անաչառ քննէ գտաւ, և անհաւանները պատժէ, անուղղաները՝ ճակատմին խաբանով այլ նշանելով՝ հալածէ։ Այս բանս թէ այն ազանգին սաստիկ ազանգութիւնը կու ցուցնէ և թէ Ս. Սահակայ արիութիւնն, որ յայլան քաղցր և հեզ, զիջող և համբերող, ուր որ Աստուծոյ իրաւանց վրէժինգրութիւնն յանձնած էր իրեն՝ հոն արգար և անաչառ էր. զնոյն տր. թնութիւն ցըցուց յետոյ նեատորականաց և ուրիշ ազանգաւորաց գէժ. զնոյն՝ իր կանանտկան գրոց մէջ այլ կու սպառնար. և զնոյն խրատ գրէր շատ տարի ետև առ Ս. Պրոկզ՝ աշակերտ և աթոռատառանգ Սսկերեբանի, արամախաան յիշատակաւ իր ազգին վիճակին, որ անտէր ըլլալով այն ատեն՝ կու դժուարացընէր կաթուղիկոսութեան տիրաբար իշխանութիւնն այլ. իսկ գուցէ կ'ըսէր « թագաւորս ունիք՝ որ զհօգ Աստուծոյ » յանձին բարձեալ բերեն, և... կարող են ըզ-
 « փուլն 'ի միջոյ արբել. (վասն այնորիկ) պարտ և
 « պատշաճ է ձեզ որ 'ի մեծամեծ իշխանութիւնդ
 « վարելէք՝ նախանձեղ զնախանձն Աստուծոյ և 'ի
 « գլուխ վարել զայնպիսի նախանձու վրիժուց
 « հատուցմունս, և ոգւով և մարմնով ջանալ՝ զի
 « բարձցին 'ի միջոյ եկեղեցւոյ Քրիստոսի՝ անուա,
 « նարկ անորէն ամբարշտութեան գայթակղու-
 « թիւնք »։ Այս թուղթս սուրբ հայրապետն մեր մահուընէն քիչ տարի առաջ գրած է, երբ ինքն կաթուղիկոսի քաղաքական կամ իշխանական տիրութենէն հրաժարած՝ միայն աստուածային տիրական իշխանութիւնը անհրաժեշտ կու վարէր, անգագար վարդապետութեամբ և հովուութիւն։ Այս ցաւալի և սիրալի գեպքը պէտք է յիշեմք։ Ս. Սահակայ քաղաքացիութիւնը և քաջ ազգամիրութիւնն այլ լաւ ճանաչելու համար։

Գրեթէ զրոյ Թարգմանութեան սկիզբն և քա-
հանայրհնէքի հրատարակման տարին (412) վախ-
ձանեցաւ բարեացապարտ Թագաւորն մեր Վառժ-
շապուհ, որ Տրդատոյ մահւոյնէն ետե՛կէս քա-
րու մէջ եղած չըլլալու շարիքն և չփութքը՝ մոռ-
ցուցեր էր իր 21 տարի խաղաղ և խաճեմ կառա-
վարութեամբն. իր մահն նորոգեց հին վերքերը,
որք՝ աւաճ, անքժչեւիլի թեացին: Վառժապուհ՝
իրեն ժառանգ տալ տարեկան աղեկ մը (ծուղաց,
Արտաշէս անուամբ. աղիսարհը մեկէն վերվար
չըլլալու համար՝ փութացաւ զգաստ հովուապետն
Ս. Սահակ, (որ և յետ Թագաւորին ազգապետ
Զանաւուէր), գնաց առ Յաղկերտ Ա. և կերպով
մը իր պատճառաւ զրկուած Հայոց առաջին Թա-
գաւորին փոխարէն ընելով, խնդրեց որ նորէն
Թագաւորեցընէ Վառժապուհոյ եղբայրը, Խօսրո-
վը. որ Անյուշ բերդին մէջ արգելուած և ծերա-
ցած՝ մահուոյնէ զատ ազատութեան յոյս, և թեր-
եւս փափագ պլլ չուներ: Ս. Սահակայ շնորհքն
փայն կրցաւ Պարսից անփոփոխելի օրէնքը փո-
խել, և ինչուան 'ի մահ և 'ի բանտ դատապար-
տեալը՝ հանել 'ի բանտէ, և հաւանեցընել զնա
այլ՝ նորէն իր երիտասարդ գլխին կրած Թագը՝
գնելու հիմա կորսցեալ և ուղևորեալ գլխին վրայ.
որ և տարիէ մը աւելի չկրցաւ վերցընել զայն. սա-
կայն գոնէ փառք մեռաւ, և Ս. Սահակայ որհ-
նութեամբը իջաւ քնանալու իր ազգակից Թա-
գաւորաց հետ հասարակաց քունը: Ս. Սահա-
կայ փափագն կատարեցաւ անոր Թագաւորու-
թեամբն, այլ կիսկատար թեաց՝ կարճ Թագաւո-
րութեամբն. յետ որոյ քանի մը տարի պարապ
թեաց աթոռն, Արտաշիսի ազայութեանն համար:

և Թէպէտ հասաւ նա յարունա, բայց Յագնէրա իր որդին Շապուհը Թագաւորեցուց Հայոց. որ և յետ չորս տարի անարգանք Թագաւորութեն՝ հօրը հիւանդութիւնը լսելով փութացաւ ՚ի Պա. րջսկաստան անոր յաջորդելու. բայց մեկանգ ՚ի գերեզման մասաւ, իրեններէն ապաննուելով. և Թագաւորեց Պարսից Վսաթ Բ. Սա մեկն Յու. նաց պէժ պատերազմ բացաւ (430), մեր աշ. խարհքն այլ նորէն սանտկոխ եղաւ. և ահա այս չփութութեանս համար էր որ Ս. Սահակ անցաւ ՚ի բաժին Յունաց. և որովհետեւ Շապուհ Թագաւորութեան տանն մեներ էր իր փեսայն Համա. զասոյ Մաթիոնեան՝ ապարապեան Հայոց, անոր որդին և իր Թուը՝ Վարդանը՝ զրկեց ընդ Ս. Մես. րովդոյ առ կայսրն Թէոդոս, և սրտելէս պա. տաւանուամբ հօրը տեղ իշխանութեան հասուց: Ընտր հետ Թէոդոս կայսր պատուէր զրկեց առ Լնատու՝ իր արևելից կողմնակալ զորավարն. որ յապահովութիւն յունաբաժին Հայոց ամուր քաղաք մը լինէ, և յինեցաւ Կարնոյ քաղաքն (433): Այսպէս Յունաց կայսրն և անոր իշխանութեան տակ եղած արևմտեան Հայաստանը լահելով և յանձնելով ՚ի վարդապետութիւն Ս. Մեսրով. պոյ. Ս. Սահակ Խորասր քաղաքադիտութեանը՝ արևելեանն այլ շթողուց Պարսից Թագաւորին վրէժխնդրութեանը. այլ զասպեան Սահակ և (յետոյ) զԹուռն իւր Վարդան (երբ գործաւ սա ՚ի Յունաց) զրկեց ՚ի գուան Թագաւորին՝ հաշ. տութիւն խնդրելու. որովհետեւ Շապուհ երթա. լէն ետև՝ Հայք գլուխ քաշեր և վանտեր էին ըզ. Պարսիկ պաշտօնեայս. ասոնց պատգամաւորու. Թիւնը բաւական չըլլալով. (ըստ ոմանց)¹ ինքնին

1 Ի պատմւոյց ոմանք զՎարդան փոյն յիշեն որհուան առ Թագաւորն Պարսից. ոմանք զնա և զՍահակ ասպետ. ոմանք այլ զեղբարս Վարդանոյ ընդ Ս. Սահակոյ:

Ս. Սահակ՝ երբ արեւմտեան Հայոց եկեղեցական բաները կարգի գրաւ, երկու փոքր թոռներուն հետ (Համազասպայ եւ Հմայեկայ) գնաց՝ի գունն Վաւմայ (422), եւ իր բնամէր եւ աստուածասուր շնորհքն՝ ոչ միայն թափեց թագաւորին զենքերը, այլ եւ Վաւմայայոյ որդին Արաւելուր թա. գաւորեցնել աւաւ եւ բերաւ կանգնեց իր հօրը աթոռը: Երկու տէրութեանց մէջ եւ այնպիսի վտանգաւոր եւ խառնակ ժամանակ մը՝ այսպիսի խորազեւ եւ անխարդախ խաղ մը խաղալ եւ յա. ջաղել՝ միայն սուրբն Սահակ կարող էր¹: Ո՛րքան անոր երախտազեւ եւ անմնասուր պէտք էր ըլ. լալ Հայաստան՝ իր թագաւորան եւ իշխանքն եւ ամենայն օւխախ եկեղեցւոյն եւ ռամկաց: Լուսա.ւորէն սկսեալ իր յաջորդ հայրապետքն՝ շատ հեղ այսպիսի բարեք եւ տիրութիւն ըրին իրենց որդիացեալ ազգին, բայց այն օրհնեալ եւ օրհնելի ազգին որդիքն՝ շատ պակաս եւ պարտական գը. աւեցան աւ բարերարն: Այսպէս այլ հիմա, նախ թագաւորն՝ անարժան որդի զցնն Վաւմ. շապոյ, Պապայ եւ Արշակայ Խաճառները երթա. լով՝ զգուեցուց նախարարները, արհամարհեց ա. նոնց երեսգարձութիւնը, անսասեց Ս. Սահա. կայ խրատուցը, միայն իր Եազնեալ եւ հուժկու երթասարգութեանը լսելով:

Նախարարք եւ իշխանք վեց տարիէ աւելի (423-428) շերցան հաճերեւ անկեց իրենց եւ իրենց կանանց հասած անարգութեանը, եւ մարտնե. ցան մերժելու զԱրաւելու ի մեան Վաւմայ Պար. սից թագաւորի, եւ անոր գանձն կազմեակալ կամ հարկաժողով մը գնել աւելով՝ խրապանչիւր ի.

¹ Յունաց հետ հաշտութեան միջնորդ մ'այլ եղաւ Ա. փոկ Եղիսիպոսն Ամիայ, պարսիկ զեթիները գնելով եւ ազատ արձակելով:

րենց տերութիւնը և ազատութիւնը խաղաղութեամբ վարելու. առ այս կու յորգորէին զԱ. կաթուղիկոսն այլ. Թերևս մտածութիւննին բուրրովին անիրաւ չէր, իրենց առջի կրածները յիշելով յանկարգ թագաւորաց, այլ դեռ շատ հեռու էր յաղիզ և ՚ի խոր տեսութենէ. մանաւանդ որ եղածէն աւելի սև կ'ուզէին ցուցնել զԱրտաշէս, և յիրաւի իրմէ սև ու ազատի թագաւորի մը մտանել իրենց զեզի՝ բայց քրիստոնեայ թագաւորը. ինչպէս որ շատ պայծառ և գեղեցիկ խօսքերով բացատրեց այս բանը Ս. Սահակ, և երկար ջանաց հանգարտեցնելու զնախարարս. Բայց անոնց չամբերութիւնն հատեր էր. և շուզելով ետ կենալ իրենց բռնած ճամբէն, չէին այլ կրնար ուրիշ անտեղի և վատ գործ մըն այլ լուսեցնել. այսինքն, իրենց աշխարհական տիրոջ՝ Թագաւորին չեա՝ դադրեցնել նաև չո. գևոր տիրոջ՝ կաթուղիկոսին իշխանութիւնն այլ. վասն զի եթէ նա չմիարաներ չեաւերնին՝ խօսքեր. նին առաջ չէր երթար. ապա պէտք էր զնա այլ յանցաւոր ցուցնել Պարսից Թագաւորին գիմաց. Ահա հոս էր մեծագոյն փոսն, որոյ վրային չիրցան ցապքել, ընկան մեղք, և ձգեցին իրենց անարքը և բոլոր աշխարհքնին. Ալան գնացին Պարսից դուռը. Ահա՛ յոժարութեամբ լսեց անոնց ամբաստանութեանց և զրպարտութեանց. և քիչ մը վերջը կանչեց ՚ի դուռն զԹագաւորն և զկաթուղիկոս. Թագաւորն արգարացուց զինքը. կաթուղիկոսն այլ ցուցնելով թէ Թագաւորին տնքրիստոնեայ գործքերը՝ իր (Սահակայ) ատեանին մէջ դատելի է և ոչ Պարսից ատեանին մէջ դատապարտելի, անոր իրաւունքը պաշտպանեց. և հոս այլ երեցաւ Ս. Սահակայ մինակ մեծութիւնն՝ բոլոր բազմութեան իշխանաց պզտիկութեանը քով. Արտաշէս իր ներքին խղճովք.

Նախարարք իրենց արտաքին խղճովք, Վասմ իր անփոյթ խղճովք՝ միմեցած միգամած կորացած էին. միայն Ս. Սահակ սպիտակ և պայծառ սիւնացեալ ամպոյ պէս հոն կու բարձրանար։ Պարսից Թագաւորն առանձինն այլ յորդորելով զՍ. հայրապետն, և շխարենալով անոր բերնէն աժ. բաստանութիւն մը լսել, բաւական սեպեց Նախարարաց ըստծը, և յանիրաւի գառապարտեց զԱրաաշէս. զրկելով յաթոռոյ և յազատութեան. նոյնպէս այլ ըրաւ կաթուղիկոսին. գարձեալ Նախարարաց լսելով, որք (ամեթով կ'ըսեմ) աժ. բաստանեցին զնա իբր Յունաց կուսակից, և փառաբերին անոր գրած նամակները առ կայսրն և առ Աստուղ, և զՎարդան զրկելն առ նոսա։ Ս. Սահակ այլ արգիլուեցաւ 'ի Պարսս, երեք շորս տարի։ Հայոց Թագաւորին տեղ Պարսիկ մարզպան մը զրկուեցաւ 'ի Հայս. իսկ այն սուրբ և մեծ կաթուղիկոսին տեղ ո՞վ. — լարալեզու երեց, լեւրեց մը, Արծկեցի Սարխն. որ 'ի վարձ մասնութեան այնպիսի աստուածարեալ և պատկառելի անձի մը, անոր աթոռը ժառանգեց։ Հայոց քահանայապետ անուանեցաւ, Գոնէ կաթուղիկոսի արտաքին իշխանութիւնը բանեցընելու, որովհետեւ ինքն և ոչ եպիսկոպոս էր։ Սկսաւ 'ի Հայս, իր տեւ երեսոյք Ս. Սահակոյ պայծառութեանը մեջ բիծ երևելու համար. բոլոյց և ոչ տարի մը գիժաւնալով՝ նոյն իսկ իր գործակից և բանակից Նախարարներէն վանուեցաւ. որք և սուրիշ կաթուղիկոս մ'ուզեցին 'ի Վասմոյ. նա այլ իրիշտ կամ Բաղրիտ անուամբ Ասորի մը խաւրեց, որ եկաւ ասանակիքներով լեցուց Հայոց հայրապետանոցը, զոր Ս. Սահակ իմաստուն վարդապետը և Թարգմանչը և խարաղնազգեաց Իգնատիոսը զարգարեր էր։ Այն ատեն շատ ըսւ իմացուեցաւ անոր արժեքը, և ոչ միայն աշխարհին մեջ, այլ և

կայսեր քով և Սփեանի 200 հայրապետաց մեջ հարցուեցաւ բնառուեցաւ Հայոց սուրբ հայրապետին վերագրած գահը. հայրապետ թարգմանիչն մեր որ հանգանակեցան՝ ցուցին հետակն Տիգրանի բանալը։ Այս անկարծելի յանդիմանաւ թիւնս ի սխանորդոսի աշխարհագումար հայրապետաց, արգարե ծանր՝ այլ արժանի եր մեր կարճաժիտ կամ կարճատես իշխանաց. որք աչքերնին աղէկ մը շփեւով՝ յետ երեք տարւոյ մեր. ժեցին զԲրդիւնս այլ. և ոմանք լռեցնայն՝ ոմանք յայանի՝ Ս. Մեսրոպայ և բոլոր եկեղեցւոյ ուխտին հետ մեկտեղ՝ նորէն զՍ. Սահակ խնդրեցին յետ գործընել. միայն ոմանք Պարսից թագաւորին կամացը թողուցին զով որ ուզէ խաւրելու. յովաքաժին Հայք այլ ուրիշ մ'առաջարկեցին։ Վաստ՛ թէ իր ուզածը և թէ անոնց ուզածը միաբանելու հարկ մը սեպեց՝ Շահել (Սամաւել) անուամբ առորի մը խաւրել փոխանակ Բրդիւն. կաթուղիկոսի արտաքին իշխանութիւնը վարելու. և մարդպանին օգնական ըլլալու։ Ս. Սահակն այլ արձակեց, որ Շահելի ընտրածները ձեռնադրէ յեպիսկոպոսութիւն, և հոգեւորապէս հսկուէ իր ժողովուրդը. և այսպէս յերկու բաժնելով կաթուղիկոսութեան իշխանութիւնը, և արտաքին հոգարարութիւնը վերցընելով՝ ի Ս. Սահակայ, անոր վիճակեալ ռոմիկն այլ պակեցուց. այսինքն կաթուղիկոսին արուած կալուածքներուն մեծ մասն առաւ, և քիչ գեղ ու ագարակ թողուց անոր. արձակելու տաննն այլ երգումն պահանջեց ի Ս. Սահակայ՝ որ հաւատարիմ կենայ իրեն, և չմոռի Յունաց կողմը. ապա թէ ոչ՝ բոլոր ազգին վրայ շարիք հաւատցընէ։ Այն տանն Ս. Սահակ՝ որ կ'իմանար իր հարկաւորութիւնը ազգին համար, բայց չէր այլ կրնար յանձնառու երեւիլ Վասմայ տանն հրամայածին.

իր արժէքը անգամ մ'այլ ջրջուց. և յոտք կանգնելով բոլոր արքունի հանգիսին մէջ, երկար աննարանութեամբ մէկիկ մէկիկ յառաջ բերաւ իր 40 տարիէ աւելի հաւատարիմ ծառայութիւն և երախտէքն առ Իսաակ Պարսից, և ՚ի Իրանէն անվարձ և աներախտ մնալն, Պարսից առա խոստմանքը և խորգախութիւնը, և անիրաւ գառաւ տանները, և իր քրիստոնէայ հաւատոց անհրաժարելի պարտքը՝ հաւատակցաց հետ (Յունաց և այլոց) հազորգութիւն ընելու: Եւ այնքան տիրաբար Զարառանութեամբ, այլ հանգարտ և զեւեմ կերպով խոսեցաւ այն զեւեմափայլ ութմաւ մեայ աշխարհ, մինչև Թագաւորն և իշխանքն և մեզերն պապանծած իրար կուշայեկին, և շէջըցաւ մէկն պատասխան տալ. այլ յետոյ ինքնին Թագաւորն հրամայ իր մեծերուն, որ լստ գանձ ստակ տան մեր կաթուղիկոսին, այնպէս գեղեցիկ և անվախ համարձակ խոսելուն համար: որոյ համբաւն յետոյ մեր աշխարհն այլ հասնելով՝ այլ աւելի սիրելի ըրաւ իր ծերունի ամենաշնորհ հայրապետը: Իսկ ինքն՝ ստակը մերժելով առողջներուն ազաւեց որ անոր տեղ Թագաւորէն խընդրեն՝ ինչ որ ինքն երբեմն յԱրաւշտի խնդրեր էր. այսինքն, նախարարաց իշխանութեան գահնամակը անփոփոխ հաստատել, և մասնաւորապէս Արշախանեաց խնամի եղող նախարարաց կալուածքները յետ գարձնել իրենց: Վրամ հոս այլ յաղթանեցաւ յԻսահակայ. ամեն խնդրածները կատարել, և անոր Թողը, Ս. Վարդանը՝ հաստատել ՚ի պատիւ Մաթիեանէից տիրութեան և զբաղարութեան Հայոց: Այսպէս յետ երկք կամ չորս տարի արգելանաց գործաւ Ս. Սահակ ՚ի Հայոս, և իր հին փառաւոր աթոռը Վաղարշապատը Թողով, նկատմամբ անարժան Շմաւէյին, բոլոյց յանձնելով զայն ՚ի հոգարարութիւն իր հո.

գեղեցին՝ Ս. Մեսրոպայ, ինքն ընթերց իրեն կա-
յանք՝ Հայոց միրաարանը, Բագրևանդայ Ս. Յով-
հաննու ուխտաառնին, և երբեմն այլ անոր մօտ
փիճակները պաշտելով, հարազատ հովուի պէս
կու խնամէր իր հեռացող և երբեմն մաշորեալ հո-
տը, և առաջուան պէս անխնայ քարոզէր և վար-
դապետէր:

Է

Այս ատեն միսթարութեամբ ընդունեցաւ
սուրբն Սահակ զԱւրն՝ Արծրունեաց հոգեակեր
խշտանն՝ ի կրօնաւորական կեանս, ինչպէս 40 աւ-
րի առաջ այլ խնդրեր եր, բայց Ս. հայրապետն՝
Պարսից Թագաւորն ուն անելով՝ չէր յանձն
առած այն ատեն: Ս. Սահակայ արգելանաց ա-
տեն Եփեսոսի ժողովն կատարուեր էր (431),
որոյ վեց կանոնները և ոմանց ի Հարց ժողովոյն
առանձին Թղթերը առ Ս. Սահակ բերին ի Կոս-
տանդնուպօլիս եղած Թարգմանիչք մեր՝ Ղևոնդ
և Կորիւն, Եղնիկ և Յովսէփ, ուրիշ սուրբ հարց
դործքերով, և գտան զՍ. Սահակ և զՄեսրոպ
յԱւաթիլատ Տարօնոյ, զորս ընդունելով Ս. Սա-
հակ՝ ժողովական ատենաբանութիւն՝ մը ըրաւ
իր հաւատարիմ եպիսկոպոսաց առջև, և հաւա-
նութեամբ նոցա և Ս. Մեսրոպայ՝ պատասխան
գրեց հայրապետաց, և սկսան նոր բերած գրքերը
Թարգմանել և սուրբ գրոց Թարգմանութիւնը
ուղղադրել: Բայց Եփեսոսի ժողովին վճիռը չքաղ-
րեցուց ի Յոյնս՝ Նեստորի և իր հետեւողաց վե-
նորը, այլ աւելի զայրացաւ և ընդարձակեցաւ:

1 Այս ատենաբանութիւնը կու յիշուի մը հարց առ-
տաւեաբանական խնդրոց վկայութեանց մէջ, ի Ճոսէ-
սի յԱւաթիլատ ի Կոստան:

Ուղղափառ և այլափառ իրարու գեժ գրելին, և տարաց խաւրէին գրածնին, յորոց շատք լիա-
րենալով ընտրել զուղիղն և զծառն՝ չփոխելն.
աւելի չփոխցընողն էր Նեստորի վարժապետին
Թէոգորի Մապսուկասացոյ գրուածքն, որ Ա-
րիստի և Մակեդոնի և ուրիշ հերձուածոց գեժ՝
գրուած ըլլալով՝ ուղղափառ էրեւեր, քայց ե-
րևոյթին տակ ծածկած էր նեստորական թոյնն.
սակայն՝ ի սկզբան շատոնք իրրեւ ուղիղ ընդու-
նեցան. ինչպէս և Կիւրայ եպիսկոպոսն Թէոգո-
րեանս իմաստուն պատմիչն. որք ի Հայս այլ խաւ-
րեցին այն գրոց որինսկները, և որպէս երևի՝ ո-
մանք ի մերոցս այլ ընկալան, և քարեկամն Թէո-
գորեանայ՝ մեր Սւլալ եպիսկոպոսն Մարգարայ
(զոր յետոյ յիշե Սղիշե ի ժողովի Արտաշատու)
Թարգմանեց զայն գրեանքն՝ ի հայ: Այս բանիս
կասկածելով նախ Ս. Սահակայ մերժաւոր ակո-
ռակիցքն Ակակ Մելաննոյ եպիսկոպոսն, և երա-
նելին Բարսիլաս՝ Սգեսիոյ եպիսկոպոսն, գրով
իմաց տուին առ ծերունի հայրապետն մեր (յա-
մի 434-ն). որ և մեկն քննել տուաւ ու գտաւ,
և Թէոգորոսի գրուածոց հետ՝ Բարսիլայի և Ա-
կակայ նամակն այլ խաւրեց առ ծանօթն իւր Ս.
Պրոկի Կոստանդնուպոլսոյ հայրապետն, ձեռամբ
Ղևոնդի երիցու և Արրայ կաժ Արեւի, որպէս զի
նա երկու կողմն գրուածներն այլ քննե և իր
դատաստանը իմացընէ: Պրոկի ուրախութեամբ
ընդունելով Ս. Սահակայ զրկած նուիրակու-
թիւնը, և անոր ծայրազարդ հասակին, և թերեւ
հին ծանօթութեան և զիպուածոց համեմատ,
ինքն որ գեւ նոր նստեր էր յաթոս (434), գո-
րովելով և պատկառանք, իրրեւ իր վարդապե-

1 Մէկ գրուածն այլ էր ընդգեժ մագութեան Պարթից,
և գրեթէր առ Ս. Մեարովոյ, թերեւ տար խնդրոք:

աթ (Ոսկերեւանի) ընկերակիցը տեսնելով՝ հու-
գրէր այս նշանական խաղերով տեսնելով. « Երա-
նակ որ հանապազորդ լինիցին 'ի քաղցրահայ-
նեաց տեղիչ աստուածագեղ երեսացդ. և զի ա-
նեմ հանապազ, այլ գանեայ յաւուրս համ
յ յամիսս համ 'ի տարեհանս: Ասացէ և իմ անմե-
ն Ո՞ւսնէր զիս արժանի հասանել անկանել յոտս
յ աւետարանիչս:.. Եւ ուստի իմ այդ լինիցի,
յ բայց եթէ յազմից սրբոյդ, զոր մեծ պա-
ն տարագաւ միշտ 'ի վերայ արժանաց և անար-
ն ժանաց՝ ամենասուրբն Աստուծոյ հասուցա-
նենս: Իսկ խնդրոյն վրայդ երկայն բացատրու-
թիւն մը գրեց. բայց նախ քան զգրելն 'ի Հայս,
խաւրեց առ անուանին Յովհաննէս Ամարգայ հայ-
րապետն, որ ինքն այլ իր հաւանութիւնը և սոս-
րագրութիւնը ապ. նա այլ իր եպիսկոպոսաց
ժողովով տարագրեց և գովութեամբ գարձուց-
նուիրաին տարաւ Թուզթը նաեւ առ մեծն Կիւ-
րեղ Աղեքսանդրի հայրապետն. նա այլ հաւա-
նեցաւ և առանձինն այլ գրեց Թէ առ Ս. Պրահէ
և Թէ առ Ս. Սահակ ընդգէմ Թեոգորի Մոպ-
սոլեստացւոյ. այսպէս Պրահէ երկու պատրիար-
քաց վիպաւթեամբ այլ հաստատելով գրածը՝
անկէ ետեւ զգրեց 'ի Հայս՝ (438). բայց իր նուի-
րակն Բասիլ՝ իր հոգմանն այլ բաներ աւելցուց
ընդգէմ Թեոգորի, իր հայրապետին գրածը բա-

Ն Այս Թուզթն գրուած էր սեպտեմբր 435. Հա-
րիւր տարի ետքը Դիմեմիս փառքիին համ Կարճիին
Թարգմանք է 'ի լատին լեզու. խորագիրն համ հասցեն՝
Հայոց եպիսկոպոսաց, վարդապետաց և վանահայրց ուղ-
ղուած է. Ս. Սահակոյ անունը լիայ. հաւանութն, անոր
զատ գրեր եր, եպիսկոպոսաց զատ. որպէս զի Պարսից
Թագաւորին առին յանցաւոր լեւոպոի Ս. Սահակ՝ իրրն
ժողովով Յանայ հետ փառանդ:

ւաճան շնամարեւով։ Այս Թղթոյն այլ միտան
պատասխան գրեց Ս. Սահակ ընդ Մաշտոցի, և
ապահովեալ որ Թեոփորի սերմունքը չկան Հայոց
մէջ. « Եւ որ Դիոգորեսոյ (Թեոփորի) Մամուռս.
« առցւոյ աշակերտեալք իցեն, առ ժամանակս՝
« ի շնորհացն Աստուծոյ՝ այնպիսի թշ չն է յայտ.
« նեալ, ապա թէ իցն ծանկեալ ի ժանգոյ ազատե.
« զուն, ի հարկէ ջան լիցի մեզ խնդ զխոյն և զցոյ.
« Թակզութիւնն զայն ի միջոյ ի քաց կորուսանել.
« զի միտանութիւն՝ որպէս ի մերում միջի փա.
« ռարանի, և զմեզ ի նմին հաւասարութեան փա.
« ռարութիւն առ Աստուած հասուցանել ար.
« ժանի արասցէ : Այս Թուղթս՝ գրած է Ս.
Սահակ հազիւ երկու կամ երեք տարի յառաջ
քան իր մահը. այն միջոցին հանդիպեցաւ և մահ
հմուկի, որ ապահովեամբն աւելի քան զիջը.
քիչոյ զգուշի եղած էր ամենուն, քաց ի Սուր.
մակայ։ Հաւատարիմ նախարարք և եպիսկոպո.
սանք ազատելով այն անուանեալ քաղաքացի
ասորի կաթուղիկոսն, Ս. Սահակայ ուրն ըն.
կան, և լալով ներուշն խնդրեին և օրերով կ'ազա.
լէին որ իր հորը Ս. Ներսիսին պէս անյիշատարու.
թեամբ յանձն ամենու նորէն իրեն կատարեալ
կաթուղիկոսութիւնը. բայց ամենայն ջանք և ա.
զաշանք անգուտ եղան. Ս. Սահակ ոչ յիշատա.
րութեամբ մերժեց, այլ արգէն լուսադոյն հան.
գերմեալ կեանաց պատրաստութեան մէջ ըլլալով

1 Ասկէ զսա երկար Թուղթ մ'այլ գրած է Ս. Սահակ
միտանութեամբ ժաղովս եպիսկոպոսաց և ժանհարց,
որուն միայն յանարեն բնագիրն կայ հիմա. այս Թուղթս
կարգադրեցաւ Կոստանդնուպոլսոյ Բ ժաղովն (Ե. արեւ.
զերման) մէջ յամի 555, իբրեւ զօրուար և պայծառ գը.
րուած մը ընդգրկմ Նիսարի և Թեոփորոսի, անոնց ժա.
մանակակից սուրբ և մեծ հայրապետէ մը։ — Տես Պատմ.
Հայ. Բ. 261 :

այն Ծանրացեալ հասակի, միանգամայն և հին տեսիլքն միշտ աչացն առջե ըլլալով, յիսուն վաթսուն տարի զայն լուսթեամբ պահեցին ետե, պատմեց իրեն աղաչողաց, թէ իր ցեղէն քահանայապետութեանը գաղթին և թէ իր եկեղեցւոյն հանդերձեալ հաշածանքը և վտանգը: Զոր լսելով աւանդն զարհուրեցան, ապեցան, ափ ի բերան եղան, և ահամայ իրաւունք տուին այն մեծ սըր, տակաւոր անձին՝ որ կ'ըսէր. « Երթայք յինչն » ի րաց, և թոյլ տուք ինձ ողբալ զքեզանուր » կորուստ աշխարհիս Հայոց, զոր տեսանեմ աւելք մտացս՝ ի զօրութենէ վերին ցուցակութենն. » մի բռնադատէք միմեարեւ զիս ի վերայ բեկ, » ման ժողովրդեան իմոյ՝ »: Ալան կորտկոր, ի րաց ցնացին լուսմուս, և անկէ ետե ոչ ոք համարձակեցաւ այն խնդրոյն վրայ բան մը խօսիլ՝ այն վսեմ ցաւով կնքուած սրտին հետ. որուն բռնի շնչած հառաչանքն այլ՝ հիմա շատ ազդու կու գար նախարարաց ակընչին, քան անկէ տասն տարի առաջ երկայն յորդորանքն՝ զիրենք կրկին տիրամասանութենէ յետ կեցընելու համար: Իր լուսաւորչական գաւը իշխանական փառք գառնալն աւելի՝ միմեարութիւն եղաւ իրեն կենաց վերջընթեր տարին՝ (438), իր մեծ ամուսնոյն, Ս. Ոսկերերանի մարմնոյն դարձն ի Կոստան, գնուպոլիս. որուն մաւր, աքսորանքը, և եպիսկոպոս նստին տեսեր էր Ս. Սահակ իր կաթուղի, կոսական ամուսնն: Իսկ հիմա այն ամուսնոյն առտիճանաց վրայ նստած՝ և նկատելով ի գերեզմանն, » յայնմհետեւ ամփոփեալ զինքն յոմնայն » աշխարհածուփ զյոսանաց, աղօթից միայն պա, » բապէր և վարդապետութեան՝ »:

Ը

Հոս պետք է յիշել Ս. Սահակոյ վարուց սըր.
բագոյն նրբագոյն կերպարանքն այլ, աստուա.
ծային համակամութիւնն, կամ ներքին կենա.
կեցութիւնն ընդ Աստուծոյ. յորում այնքան ցե.
րազանց էր քան իր սուրբ նախնիքն անգամ, մին.
չև անաչառ պատմիչն՝ համարմակ վկայէ թէ.
« Սա ամենայն առաքինութեանց հարցն նմանեալ,
» աղօթիցն մասամբ առաւելեաց, Գանգի սաա.
» ցաւ աշակերտս 60, արք կրօնաւորք, խարա.
» ղնազգեստք, երկաթապատք, բոկագնացք, որ
» յարընդ նմա չընէին. որովք՝ մշտնջենաւոր պաշ.
» տամամբ կոտորէր վաննն, որպէս զայն՝ որ յանդադան
» էն. և հոգայր զսլաւելո. որպէս զայն՝ որ յսլաւելի
» էն » : Այս երկու անմամն հարկաւոր հոգերը
բոլոր կենացը մէջ այնպէս միացուցեր էր Ս. Սա.
հակ, որ երկու անմ կարծուեր մի և նոյն կեր.
պարանոց, մէկն յաշխարհի և յարքունիս՝ զըն.
կերս և զազգ հոգալով, միւսն յանապատի և յա.
ռանմնութեան՝ իր հոգին և զԱստուած մասնե.
լով, Այսպէս կ'ընէր կաթողիկոսութենէն առաջ,
այսպէս կաթողիկոսութեան առնն, և այսպէս
իր կենաց վերջերն այլ. և թէ և հիմա բոլորովին
առանմնանալ փափագեր, այլ « Բազումք յե.
» պիսկոպոսաց և յայլոց պատուական քահա.
» նայից՝ ոչ երբեք ժուտէին անեղ և մեկուսա.
» նալ՝ ի մշտաբուզի ազրերե վարդապետութն
» արքոյն, ուր ուրեք և դիպեր, ի յոստանի և
» կամ ի հովս² » :

Յետին անգամ՝ ի հով ելեր էր յամարան 439
տարւոյ, երբ յետ մահուն Վլաամայ՝ անոր յա.

1 Խորենացի :

2 Ղազար Փարպէզի :

Ընդ որում Յաղչերաթի՝ զորքն եկան 'ի Լա-
զուան, ինչպէս տեսանք 'ի սկզբան պատմութեան.
և ահա այս անժամ ու անպատշաճ չիտութեան
նէն պէտք էր հեռացընել այն 'ի մահ և յանմա-
հալթիւն հասունացեալ հայրապետը. որ արգէն
յետին հիւանդութեամբ մեռ էր իջնելու յան-
կաղնէն 'ի գերեզման: Հայրասեր հաւատարիմ
մեռասունքն՝ աւելի գրկեց քան պապարակեց՝
վերուցին ժամանակին հայրապետաց նահապե-
տը, և Լուսաւորի յետին պայազատը. տարին
քանի մը ժամ հեռու՝ Ալաշկերաթի Բլաւ համ
Բլաւոյ ըստած գիւղը. որ ապահով և քամի
հեռու տեղ մ'էր. (զոր գծրազգութեամբ եւ
չառ փնտեր և չեմ տեսնէ): Հոն հիւանդու-
թիւնն ծանրանալով, իմաց արուեստ ծանօթի-
ցը. հաւանորէն պատերազմի պատճառաւ սուրբ
Վարդան հեռացեր էր. բայց իր կինն Դսարիկ՝ և
մեկ այլ եղբարքն և մերձաւորք՝ եկան իրենց պա-
պան և ամենայն Հայոց հօրն քով. իր համանուն
համահոգի Խահահի նահապետին նման՝ կաթնե-
լով մահուան բարձին, աշխարհական և հոգեկան
կտափներն ըրաւ. բաժնեց անոնց իրմէ կողույ.
տուած ստացուածոց ձեացորդը. բայց առատա-
պէս տուաւ իր անկաղսպտեի ստացուածքը. այ-
սինքն « ամբարձեալ զմեռս իւր օրճեաց զնոսս »
» օրհնութիւն բազմաւ. և պատուիրեաց նոցա պա-
» հել զվարդապետութիւն պատուիրանի սրբոյն
» Գրիգորի, զոր ուսոյց և աւանդեաց Յովնարու-
» թեամբ ամենայն աշխարհիս Հայոց¹ »: Զնոյն
պատուեր և օրհնութիւն տալով իր հաւատա-
րիմ մեռնասուն հոգեսուն տշակերտացն, ապա
բաւորովին ամփոփեց զքեզն յինքեան. և թերեւ
իրբն յետին բարով ձեռս ըսելով աշխարհիս՝ ան.

¹ Ղազար Փարպեցի:

ցուց անգամ մ'այլ մտքին ընդարձակ նկարի մը պէս՝ իննեամեայ կենաց բազմակերպ տեսարան. ներք և փոփոխութիւնները, քսանէն աւելի թափառաց յաջորդութիւնները՝ զոր տեսեր էր ե. ռէս տէրութեանց մէջ, Հայոց, Յունաց և Պարսից, որոց շատն հեռ տեսութիւն և զրոյց այլ աննցեր էր. — իր աշխարհին կերպ կերպ և շատը ողբալի գիպուածները, (Տիրանայ կուրութենէն թշուան Արատշափ պատրը). — ևս առաւել ե. կենդեւոյն անցքը, իր մեծ պապուն՝ Յուսէան՝ բրածեն մահուցնէն մինչեւ 'ի մահ իր անարժան տնոսակցին՝ Նմուկի. ուսկից փոխելով յիշատակը՝ անցուց առջինէն երկայն սուրբ շար մը իր հովուանից Կայրապետաց՝ զորս գար և կէս ժամանակ՝ մեռցեր և իրեն ծանուցեր էր. և որոց ետեւէն ահա կ'երթար ինքն այլ, յետ շատերէն երկար՝ (կէս գար հովուութեան և բազմութիւ զատաակոց և վտաց) առ հովուապետն և վարժաւորացն ամենեցուն, Քրիստոս. որոյ յանձնելով զազն և զեկեղեցին, զերախտաւորս և զապերախտս, և ապա իր 'ի մանկութենէն առ նա փափաքած և կարատած հոգին, փոխեցաւ « խառ » զազական հանգստիս ² « 'ի կենաց աշխարհիս » 'ի կեանս արքայութեան երկնից. յեւթն տեղ. տեմբերի, 438 տարւոյն, յոր հինգշաբթի, յերկրորդ կամ յերրորդ ժաման « 'ի պաշտաման առ » նուշահոտ իւզոյն ³ « . մեծն այն անձն, « Որ

1 Ս. Աթանասի Իննգնէն՝ յաթ 296, ցմահ Ս. Սահակոյ, 439:

2 Ղազար Փարպեցի:

3 Ինչ և այդ անուշահոտ իւզն, որոյ պաշտամանս առնն վախճանեցաւ Ս. Սահակ, ըստ պատմելոյ Կորեան. հասանորին հիանալոց անձան իւզն. կամ այն իւզն՝ զոր Յովնը ալ պատարագին հացին և գինոյն հեռ կ'որհնէին գիշերային ժամն ետե. իսկ սովորաբար կանթեղաց հա-

« մահկանացու ծնեալ, անմահ զիւրն յիշատակ
 « եթալ. պատուեաց զպատկերն, պատկառեաց
 « 'ի կոչնականէն, փոխանորդեաց զխեանսն. և
 « այդքան կենցաղավարեաց՝ իբր զի ոչ պակասու-
 « թեան իրիք մասն 'ի ծերութենէն եղանիլ, և
 « ոչ յախից աւրնդունել¹ : ...

Հանգիստ, ով Մեծ, քու սրբանեալ մարմնոյդ
 յերկրի, և փառք պայծառ հոգւոյդ՝ յերկինս:
 Բայց ինչ ըսեմք քու հաւատարմացդ, քու ան-
 փոխար որդոցդ, քու կարօտեալ աշակերտացդ,
 որք յեա երկար ժամանակաց և աշխարհէ աշ-
 խարհ պանդխտութեանց՝ կու գիմէին յԱզե-
 քանդրիոյ և՛ ի Բիւզանդիոյ, յԱթենայ և՛ ի Հռով-
 մայ՝ քու և քու հոգեկցիդ (Մեարովպայ) ամեն-
 ընկալ հայրադարով գրկացդ, յուսալով հարստ-
 նեաց պարովք և առաջաստի երգովք գիմաց ել-
 նել, և ութ կամ տասն տարուան մտաւոր աշխա-
 տանաց պտուղն ընծայել: Իսկ հիմա՞, « Ո՛ւր է
 « քաղցր աշացն հանգստութիւն առ ուղիղս,
 « և ահաւորութիւն՝ առ թիւրս. ո՛ւր զուարթ
 « շրթանցն ժպտումն առ բարի աշակերտացն հան-
 « դիպումն. ո՛ւր խնդամիտ սիրտն՝ ընդունող ար-
 « բանեկաց, ո՛ւր երկայն ծանաղարհաց յոյս հեղ-
 « ասցուցիլ, աշխատութեանցն հանգուցող, —
 « Կորնաւ ժողովոյն, Թոեաւ նաւահանգիստն, և
 « լիք օգնականն, լռեաց մայնն յորդորեցուցիլ :
 Այս խօսքերս եթէ նախ Թորենացւոյ մը գրչէն
 ըսած ես, Հայկակ, գիտցիր որ կրքերն՝ շատե-
 րուն են, իմս ոյլ են. որ այն ատեն և անկէ ետեւ
 եղածներն այլ նկատելով, աւելի անոր նման « Հա-
 « ռաշումն յիս 'ի ներքս ընթանայ և արասայ, և

մար էր, բայց երբեք հաւատացեալք կ'անաթն և իբրժ-
 եւանդութեամբ կ'սնուէին:

¹ Խորենացի:

« Կամեցուցանէ բարբառել բան տիրական և սգա-
 « ւոր » , քան թէ փափագ գայ Ս . Սահակայ վը .
 « Բայ » հրաշտփառագունիւ անցանել բանիւ ըստ
 « արժանի սուրբ հօրն գրուածից » : Սահայն
 դարձեալ նոյն ազնուասիրտ աշակերտին և պատ-
 մըջին հետ « այլում տեղւոյ և ժամանակի զոյսու-
 « սիկ թողցուք » . և երթանք մենք այլ հեռուն՝
 ընկերելու այն լուրջ յուզարկաւորաց հետ , ու-
 թոյ աշխարհական պարագլուխն է մեծին Վար-
 դանայ կինն , սեպագոյեալ սիրելչայի պէս . իսկ ե-
 կեղեցականաց՝ Արեփա երեցն , սարկաւագապէս
 Սրբոյն , հանգերժ բազմութեամբ աշակերտացն
 և խորազնազգեսաց մարանից , քահանայից , ա-
 զատ և ասմիկ մարդկան աշխարհախումբ հանդի-
 սի . որք լեռնէ լեռ ժորէ ժոր անցնելով , և Արա-
 ծանւոյ հառաջամայն կարկաջանաց քարաձաղ
 քամբան բռնելով՝ կ'իջնեն 'ի Տարն գաւառ , և
 կու գազրին անոր հիւսիսակողմը պարսպազ լե-
 բանց ստորաքը՝ ստրատափի մը վրայ , ուր է հան-
 դուցելոյն սեփական կալուածն , և բուն հին զո-
 հից տեղն՝ Սաւիլլոս գեղն , հոն այն աստուածա-
 նման հագւոյն անարատ պահարանը՝ պարկեւտ
 մարմինը՝ կ'ամփոփեն պատուական տապանի մէջ .
 որոյ վրայ յեաոյ՝ կու շինեն այնպիսոյն արժա-
 նաւոր « Ակեղեցի մեծապայծառ և վկայտրան
 « սրբոյն , պատուական և մեծագին սպասուկ » :

Ի խորեանցի : Արդեօք գրեց սա յեաոյ հրաշտփառ-
 փոյն իսկ մը , ինչպէս արժանի էր , 'ի պատիւ իր մեծ հոյ-
 բազեափն , յայտնի չէ : Կարծուած է թէ և Տիրու Վա-
 ռդարայի քահանայն՝ որ նուիրակ գացած էր 'ի Պարսս
 ինդրելու զՍ . Սահակ , դրած ըլլայ անոր վարքը . — ա-
 ւելի հաւանական է թէ խորով խորհովիցն ուլ գրած է
 անոր վարքը : Սարկաւագ վարդապետ ուլ ներքոյ մը
 գրած է 'ի պատիւ նորա : Այս գրութեններէն և ոչ մէկն
 հիմայ ծանօթ են :

անոր այլ բաղադրելը « հիմնացուցեալ կանգնե-
 » ցին՝ ի տեղւոյն վանս բազմութեան պաշտօնէիցն,
 « կարգեալ գարմանս անպահաս պաղոց ի հան-
 » ցիստ առանելեալ եղբայրութեանն¹ » . ուր
 ժողովեցան իր քննադիւցիկ աշխերաներէն ոմանք .
 սմանք այլ ուրիշ տեղեր ցրուած վանքեր հաս-
 տատեցին : Իսկ հաւատարիմ երախտագետ սիրե-
 լիք սրբոյն՝ Աշտիշատայ եկեղեցին և վանքն այլ
 բաւական չտեպելով, « Ժողովս տարեւորականս
 » աշխարհայորդար բազմութեամբ հաստատեցին
 « ի տեղւոյն . որ ըստ ժամանակի՝ բազմամբով
 » ժողովրդից՝ կամաւոր յաժարութեամբ ազատք
 » և քահանայք գաւառին, այլ և կարի յոյժ հե-
 » ռաւոր տեղեաց գիմեալք յոր կարգադրութեան
 » նորա տնէն . որ և բազում օգնութիւնս առող-
 » ջութեան ըստ իւրաքանչիւր ախտից շահին ի
 » նշխարաց սրբոյն, և ուրախալից սրտիւ դառ-
 » նան¹ » :

Նրջանիկ հայրապետ և յայտմ մասին, որ վար-
 դանայ պէս Թաւն ունեցաւ, և Մամիկոնէից նը-
 ման բարեպաշտ և ապրսիբա ազգականներ, որք
 կրցան ուրիշ նախարարաց ապերախութեան
 փոխարէն՝ մեծագործ աւար յիշատակարան մը,
 հոյսկապ տաճար մը կանգնել, իրենց նահապե-
 տին նշխարաց վրայ . այնքան արժանապէս մեծ
 ու փառահեղ էր այս տաճարս, որ երբ ըման 900
 տարի ետեւ (639) մուսուլմանն Հազարացիք առա-
 ջին անգամ մասն ի Հայաստան, հասարակ եկե-
 ղեցեաց խնայելով՝ ամենէն ալքի զարնողները փը-
 լուցին . որոց մէջ չորս հասն յանուանէ յիշա-
 տակի, և առաջինն է սա : Յայանի է որ յետոյ
 գարձեալ չինեցաւ վայեցապէս, բայց զայն այլ
 քահեց, կ'ըսեն, գաղանափրան Լէնկթիմուր, և

¹ Ղազար ֆարպեթի :

անոր քարերով Արածանայ Սուլուխ գիւղին քով
 կամուրջ կապեց. բայց մինչև հիմա կու տեսնուին
 աւերակք հին եկեղեցւոյն, նշանք մասկնեան
 մեծագործութեան. որոց մէջ փղքրիկ, պարզ,
 ու կէս գեանաթաղ շէն մատուռ մը՝ 14 դարե
 վեր կու ծածկէ զփէրէւմե հետն Սահայ, Անոր
 գիմաց գրուած է պատշաճապէս՝ իր յետին հո-
 րէկիր և արհնակիր շառաւիղն, շուշանագեղ և
 Շաւռ-անուն թռանեայն, Վարդէի՝ գուտարն
 Վարդանայ մեծի, Անոնց տանին յիշատակին մին-
 չև ցայսօր յախտ երթան խոնարհ տեղացիք,
 կարծեմ թէ և Քուրդք անգամ. փոխանակ այն-
 քան հեռաւոր և մերմաւոր ազգայնոց, որոց
 պարտ և պատշաճ էր ոչ միայն նորէն կանգնել
 վայելուչ եկեղեցին, այլ եթէ աւելի առատու-
 թիւն և ազատամասութիւն բանեցընէին, բլրա-
 չափ բուրգ մ'այլ բարձրացընել ի յիշատակ ան-
 նման հայրապետին մերոյ և ամենայն հայրապե-
 տաց արժանաւոր օրինակին. փափագելի էր այն
 բրգան չորս երեսաց վրայ կռել գրեւ իրանշան
 քանդակներով՝ իր վարուց չորս սքանչելի կեր-
 պարանքը. առաջնայն վրայ գրել ՀԱՅՐԱՆԱԾԻՐ
 ԱՇԽԱՐՀԱԿԵՑՈՅՑ, գրուագելով երկու անգամ իր
 ազգին թագաւոր կանգնելը, և երկու անգամ ա-
 նոր ազնուականութեան զահմամակը նորոգելը.
 մէկ մը՝ Պարսից գուռը, մէկ մը նախարարաց ժո-
 ղովն մէջ իրաւարանելն, և այլն. — երկրորդ և
 բնայն վրայ գրել ՈՒՍՈՒԾՆԱՑՈՒՐ ԲԱՆԱԾԻՐ, և
 չարել իր չարականները, թարգմանութիւնները,
 նախագաւելով աստուածաշունչը, Ս. Մեսրոպ
 պայ մեռք տալը, գալոցաց բացումը ընդ բոլոր
 Հայաստան, Վրաստան, Աղուանստան, և թարգ-
 մանչաց առաքումը յԱսորիս, յԵգիպտոս, ի
 Յունաստան և յԻտալիս. — երրորդին վրայ գրել
 ԵԿԵԴԵՑԱԶԱՐԴ ՀԱՅՐԱԳԵՑ, և գրուագել իր գու-

մարած ժողովքները, գրած կանոնները, գրած և հաստատած եկեղեցական գրքերը, Հայրապետաց հետ թղթակցութիւնը, հերձուածները հաւածեցը. — լորրորդին վրայ գրեւ ՆՐԿՆԱԿՆԵՆՑԱՂ ՍՐԱՍՏՈՒՆ, նշանակելով իր նուիրական, չգնաղ գեցիկ կեանքը և կենաց յետին ժամը, իսկ քառակուսի բրգան ծայրն աւ քիչ մը տաշելով առնկեւ 'ի գագաթը երկնաւայ սպիտակ սրտածէստփոր մը ոսկի բոցով և ոսկի գծով նշանուած, զոր փափաքէի Հայկակ, որ՝ թէ ոչ այնքան մեծ, գոնէ այնքան փայլուն ըլլար՝ փնչէ ուր որ ըլլայինք՝ կարենայինք տեսնել զայն և կարգաւ հոն ՍԱՀԱԿ ՊԱՐԹԵՆ:

ԺԴ

ՀՈԳԷՓԱՅԼ ՍԱՅԼՔ ՀԱՅՈՑ

ԱՐԻՍՏԱԿԷՍ

30 Նոյեմբերի .

Ա

Փշեց իջաւ պախըցին միանապսակ սարերէն .
արջառ ոչխար թողլով գալար արտաները՝ դռնա-
փակ դռներու մէջ խոկուած մայրն , հինգամսեայ
ձմեռան ձանձրոյթը սկսելով : Արտասերք և բնա-
սերք այլ փութման 'ի չէն 'ի քաղաք . վասն զի նո-
յեմբեր իր խոնաւ ոտքերովն կոխեց զծառ ու
զծաղիկ . անրեներն խապառ թմթափեցան : պաղա-
տու պարտեպն չոր ձողերով ցցուած պատնէշ մը
գարձաւ , կամ մըրկէ փախած մերկ անառա-
գաստ նաւախոււմբ . պաղուկ պախըցի մ'այլ , պա-
ղուկ հով մ'այլ , ու ահա կու մեռնի կ'անցնի գա-
լարութիւն մեր կլիմայից . ահա ճնրմակ պա-
տանքն այլ կու սկսին տեղ տեղ փռուիլ . միանն
լեռներուն գազաթէն վար կ'իջնէ , կու սկսի յե-
րեան գալ գալտաց . քիչ առենէն զամենքը կու
ծածկէ և միայն ինքն կ'երևի Լմեցաւ այս տա-
րուան բնական կամ բուսարանական հանգիստ և
կեանքն այլ . գոցենք գետնահայեաց պատուհան .

նիս, բանանք վերնագրաւոյ պատահանները. ըզ-
բանուլ զմայլել երկնից հովան լուսածղի ծաղիւ-
նեքովք, զոր աարւոյն բուսարձակ յեղանակաց
կայտառութիւնն՝ շատ հեղ արհամարհել կամ
անտես ընել կուտար մեզի։ Նայէ, Հայկակ,
զգիւնք ի վեր. պարզ է զգիւնքս, տես ասազաւոյ
երկնիքը. եկ զաւանդ հոն, հոն է մեր ժամանային
անտարանն։ Մտա, ծաղիկ, պտուղ, խաղող, ա-
մանքն այլ կարծես մարգուս մանկութիւն, աշ-
խոյժ, Թեթև մասնութիւն, զուարթ երկրաւոր
կեանք մը կ'ազգեն. իսկ երկնից աստեղազարդ և
բնայթն՝ ախորժ ծերութիւն, ծանրութիւն մը,
խոր մասնութիւն և անմահութիւն մը։ Ո՛հ, որ-
քան պիտի ընդարձակէր և բարձրանար մայեր-
նիս, եթէ կարենայիք՝ ինչպէս անկարանք բոյ-
սերը՝ այսպէս այլ այդ երկնահովան ամեն մեկ
լուսատեքժ ծնունդները ճանշնաւ, խաղաղանքի-
րին կազմուածքը և իրարմե ասարեւրութիւնը, ի-
րենց ճամբան և նպատակը, և « զամենեւին զե-
տա յանուանէ կոչել »... Թերեւս որ մը գտուին
և յայտ մասին մեզմէ աւելի բազմաւորը, և եր-
կնիք՝ պատմէ անոնց մեզմէ պահած Աստուծոյ
գործքերը, և Հաստատութեան ներգաղնակաւոր
ձայնն՝ լուսոյ հետ գարե գար վար իջնելով աւելի
մեա հասնի մեր որդւոց և թուանց։ Իսկ մեք քա-
նի որ մեր խանարհ վիճակին և դիտութեան շա-
փով իբրև անապատափեաց Թափառիկք կիտա-
զէր սայլերով կու գեղերինք, գանձիւրին մեր
շարժան քնակութեան անուամբ՝ երկնից ամե-
նէն նշանաւոր համաստեղութիւնն այլ կ'անուա-
նեմք Սայւ. զոր աստեղաբաշխք այլ ոչ աւելի աշ-
նիս կոչմամբ անուանեն Արշ. և ինչպէս որ քեզ
ծանօթ է՝ ոչ մէկ, այլ երկու Սայւ և երկու Արշ
համաստեղութիւն նշմարեն, Մեծ և Փոքր, Ահա-
ւադիկ աւաղինն՝ քնեռէն բաժնուած երեսն այն.

գին գարձուցեր է. երկրորդին ծայրն նայն իսկ բեւեմն մէջն է խրեր. այսինքն իր եօթն աստեղաց առաջինն՝ որ է քեզւոյն ծայրն՝ քնքնին բեւեռային աստղն է. Մեր նախնիք այլ ըստ հնագոյն և նոր ազգաց՝ զաստիք Սայլ կամ Սայլաթափք կ'անուանեն. քայլ ինչպէս որ նայն հին ազգերու ընդ անուաներ այլ կու ապին այդ համաստեղութեան, նախնի Հայք այլ կոչէին Բալխն, Ալուան, Վիլի (Թերևս վեցն որոշագոյն տեսնելով՝ եօթներորդը նուազագոյն), Բախաբէլ, Գադար, և այլն։ Եւ ինչպէս ամեն ազգ մեկմեկ աչքային աւանդութեամբք կամ կարծեմք, այսպէս մերն այլ այգայիսեմք անուաներ է զայդ և ուրիշ աստեղաց բոլորը, որպէս Հայն, Վահագն, Յարգազ կամ Միւրաթ կամ Հեթանոյ։ Եթէ ազգային հին հին գպրութիւնն և փառասանութիւնք յայտնուէին՝ այս երկնից աստղային գպրութիւնն այլ՝ հայ գրերով և անուաններով պիտի կարգայինք. կամ թէ սուրբ ազգային սգին կանգնէր տիրաբար և գիտնարար և հրամմէր, անշուշտ գոյտ հայկական գիւցային կամ արքազան անուամբք պիտի քանաչուէին. հին հայկական պայտաղասութիւնն՝ իր քաղաքուիքը, գպրութիւնն՝ իր իմաստասէրքը, և եկեղեցին՝ իր սուրբերը պիտի յիշէր և անուանէր՝ զանոնք տեսնելով... Մենք հիմա շատանալք այդ երկնագնաց գուպարեալ Սայլին եօթնաստեղեան կազմուածքին նայելով զուգեւ անոր այսօրուան Հայագիր յիշատակն, որ է Որդուս և Թաւան Լուսաւրիկն¹. և առանց հեղինակութիւն բանեցընելու, կամ օրէնք հրամմելու՝ գիտենք այսօր եօթն աստեղաց մէջ կամ հետ՝ զԴիւրիւս 'ի ծայր քեզւոյն, և վարը իւր որդիքն

¹ Տնտեսցոյք տնայն նշաններէ մէկն և տնայն այլ գեկաններէ մէկն գնեն այս տնոս։

Աստուծոյն և Վրժանիւն, և շորս անժաները՝ Գրիգորի, ազատագրոյնը, իրեն հեռու աշխարհի (Ազուսնից) հիւր գրգուտն, և Յասի իր եղբայրն, Ներսէ՛ն՝ Թռն Յուսիան, և վերջին անիւ հիւսիսային բնեւին ուղղամիդ նայող՝ Սահակ որդի Ներսիսի։ Եւ թէ գու սրառես ըլլալով, Հայկակ, սիրեա Փոքր Ասլլին վերանեւ այս ցանկալի անուններս՝ որ մեր սառոյգ երկնագնաց եկեղեցւոյն հօգեկիր կապն են, անոր ծայրի տառն՝ որ է հիւսիսային բնեւն երկնից՝ կ'ըլլայ մեծն Գրիգոր, մեկայլքն այլ մի ըստ միջէ։

Մեր սրբազան Հայագիրն՝ Գրիգորի, Ներսիսի, և Սահակայ մասնաւոր տանական յիշատակաց օրեր նաւիրելով՝ այս օր մնացեալ շորից յիշատակը կարգէ. անոնցմէ այլ վերջնայն, (Գրիգորիսի) սուրբ Նշխարաց գիւտին պատճառաւ զատ օր մը նուիրէ. որով օրս սեփական կու մնայ երկնն, Ասիստակիսի, Վրժանիսի և Յուսիան, և ասոր մահուն ընկերակցի մը, Դանիէլի ծերոյ. որք ՚ի հարկէ այլ և այլ օր կատարեցին իրենց երկրաւոր կենաց յազմական շրջանը, այլ իր և է մոռացութեամբ կամ խորհրդով՝ բոլորն միատեղ մեկ օրուան հասաւ մեզի։ Ասանց համար երգէ քաջ ցանձառացն Մովսէս. «Մշտաւ պայծառ լուսոյն աշտանակք գովելիք և բար, « ձրաստեղուներ, քահանայապետք քահաւորեալք, « շառաւեղեալք ՚ի հօրէն լուսոյ, Ճմարտաւթն « Ճմարիտ քարոզք և պարծանք պարծանաց մե, « ըոյս գրոհի՝ սիւնք տաճարի տեառն բարձրաբերձ « գոլով և հաստահեղոյս. սուրբ Ասիստակէս, « վեհ գ Վրժանէս, քաջափառ Յուսիկ և համբակ « Գրիգորիս, հանգերձ սրբասնեալք Դանիէլիս « այլասեռիւ և համափառիւ, անմարմնաբար ՚ի « մարմնի կառուցեալք՝ որպէս հրանիւթք և ի « մանալիք։ Այսօր ժողովեալ մանկուիք Սիոնի

« անեն ցնծութեամբ զոր յիշատակի մերոյ հան-
 « գիսի: Ահա բաւրեացի այս երգ առաջի ք. ա.
 « անասուրք Երրորդութիւն »:

Այս սքանչելի եօթնաստեղեան հայրապետաց
 դուպարքն՝ մեր եկեղեցւոյ ամենէն նշանական ե-
 րեսութից մէկն է. քաղաքական պատմութեան
 մէջ այլ ոչ աննշան. որովհետեւ ազգին հին հե-
 թանոսական օրինոք՝ քահանայապետքն թագա-
 ւորի պէս մեծափառ դրուի մ'էին. թագաւորաց
 յաջորդութեան մէջ եղած պարապ ժամանակին
 այլ՝ թագաւորահոր կամ խնամակալի տեղ մը
 կու բռնէին: Ասոնց լուսափայլութիւնն մեր եկե-
 ղեցւոյն հարիւրոնին եւ քահանայ վրայ իբրեւ դար ու
 կէս քշած է. այն վսեմ, թեյմեաւոր եւ բազմայե-
 ղանակ դարուկեան ('իւ եւ Նին կեան) որ քրիս-
 տոնէութեան փառաւորագոյն յեղանակն է. իր
 գերագոյն վարդապետաց եւ հօրագոյն եւ ընտիր
 թագաւորաց փայլմամբ: Թագաւորաց նկատ-
 մամբ՝ այս յեղանակիս մեր պատմութիւնն ըստ
 անփառունակ է. բայց մէկ Տրդատ թագաւոր մը
 կ'ընծայէ՝ որ կրնայ Յունաց Կոստանդիանոսի եւ
 Թէոդոսի հետ նախագասութեամբ մրցիլ (եթե
 օրինաւոր է այսպիսի մրցումն). իսկ հայրապե-
 տաց նկատմամբ՝ մեր հայկական եօթներեակն չի
 նուազիր Յոյն եւ Լատին ժամանակակից պանծալի
 հարց քով. թէ ոչ գրականութեամբ, այլ հո-
 վուական եւ ազգայինամ երկամբք, որ առաջին
 պարտք է հայրապետին: Մեր եկեղեցաշարժ Սոյ-
 չին առաջին եւ վերջին աստեղքն միայն, Դրիգոր
 եւ Սահակ՝ Ծանօթք են գրաւոր վաստակովք այլ-
 մեւոց սակաւ ինչ յիշատակ կայ, այլ քրտամբք
 եւ արեամբ մի քան զմի գերագոյնք, եւ առաքինա-
 կան գործովք ղանաղանեալք:

Բ

Երեք հայրապետաց (որոց մասնաւոր յիշատակն տրուած է այսօր), զառաջինն միայն հետազտեմք այս գիշեր, որ և 'ի կարգի հազեփայլ Սարկն անմիջապէս յետ Լուսաւորչին գայ, այս. ինքն է ԱՐԻՍՏՈՅԱԿԷՍ կամ ՌՍՏՈՅԱԿԷՍ, երկրորդ որդի Գրիգորի՝ տարւոյ, բայց առաքինեալ յառաջացեալ քան զանգրանիին Վրթանէս. որովհետեւ սա ամուսնացեալ էր, ինքն կուսակրոն, և վասն այնորիկ ընտրեցաւ 'ի հօրն յաջորդ իւր: Եւ թանց միջ սա և Գրիգորիս միայն կուսակենցաղ եղան, հրեշտակային միայնութիւն սիրելով, քան Լուսաւորչի ցեղը աննշմեռ, որոյ համար այլք յանձն առին 'ի սկզբան ազամային լծակցութիւնը: Մինչքեռ Վրթանէս հօրը նման պատանութեան առնն աշխարհ մասւ 'ի կեսարիս, Առիս. առկէս գրեթէ Ծննդեան առննէն յաշխարհէ զառուելով անապատասեր տաքտիկ նման միշտ միայնութիւն և առանձնութիւն սիրեց. երկու որդւոց ըստ աշխարհի հայր ըստն բուսական սէպելով մեծն Գրիգոր, ընդհանուր Հայ ազգին հայրութեան նախրեց զմիջը, երկայն և վերջին բարեւ մը առնով իր պարկեշտ լծակցին՝ Մարիամայ, որ իր սիրոյ վերջին խայրեցը գեռ Ծոցին վըրայ կրելով՝ երկանը հետ բոլոր աշխարհիս այլ մեաք բարով ըսաւ, քաշուեցաւ հաւատաւոր կանանց վանք մը, և հոն անուց իր երեխայն, ինչուան որ հասաւ տարիքն՝ մարց և կուսանաց գրկէն ելնելու և Ծգնազդեաց հարանց որդեգրելու: Հորմէն զատուած առնն, անզցայ անժամութ անձիկ մ'եր Առիսառկէս. իսկ մերմէն բաժնուելու առնն՝ այնքան լուս և խոր գիտեր մայրական սէրը, որքան որ ուրիշ սեր մը ընր գիտեր. բայց

գարձեալ 'ի նոյն առաքինի և մեծասիրտ մարմնն սովորելով հանգերձեալ կենաց գերագոյն սէրը և վարձքը, և անոր օրինակաւ և խրատովն յորդորուած՝ պզտիկ հասակաւն և ուժովն, ըրաւ այն մեծ անցքը՝ իբրեւ նոր Սամուել մը Ամնայի ձեռք: և յանձնեցաւ Նիկոմաքոս անուամբ զցօն Յոյն կրօնաւորի մը, որ շատ տալի քովը պահելով եղաւ անոր հոգւոյ հայր: և երբ քրիստոսանութիւր կենաց ամենայն հնարքը սովորեցուց և բաւական տեսաւ իր հոգեւուն աշակերտը՝ ցուցուց անոր խորագոյն միայնութիւն և անապատին մուտքը: Առիստակէս երրորդ անգամ մ'այլ բաժնուելով 'ի մէկ հափիկ Ծանօթ և հոգեկից անձէն, և թերեւ առաջինէն զօրաւոր՝ եթէ ոչ նոյն պէս կախող ցաւով մը, թողուց զինքն իրեն, և թաղեցաւ առանձնութեան մէջ, միայնակեաց աստուածախոհ Իգնատի մ'ըջլալով. այսինքն մի. նակ ապրող աղօթիւք և ընթերցմամբ և քիչ մը ձեռաւոր աշխատանք: բոլոր կեանքը մշտավառ կանթեղի մը պէս Աստուծոյ գիմաց կախելով, գիշեր ու ցորեկ:

Թերեւս աւելի քան քսան երկայն տարիներ անցան այն լոութեան և միայնութեան մէջ՝ մէկ օրուան մէկ գիշերուան պէս, երբ առաւօտ մը իր մոռացեալ իրձըթին դուռն ուժով զարնուեցաւ. և երեցան բազմութիւն անծանօթ և օտարագէժ մարդկան, ոսկէփայլ արծաթազրահ զինուորք, ցցունազարդ սաղաւարտաւորք: զեռնագզորդ հեծեալք. որք չէ միայն քսան, այլ քառասուն յիսուն տարուան բաներու երազներ պատմեցին. գոնէ իրեն երազ երեցան այն տարիներուն մէջ հանգիպածներն գուրջ, իր հօրը, Հայոց ազգին և անոնց թագաւորին. որք հիմա իրեն հրաւիրակ խաւրելով ազգին ազնուագոյն իշխանները՝ կուհրաւիրէին, կուստիպէին կու քաշէին որ ելնէ

գայ 'ի Հայաստան, 'ի Վազարշտպատ, յարքու-
նիս հսկայ Թագաւորին և 'ի գահ քահանայապե-
տութեան Հայոց: — Որչափ այլ նորատեսիլ էր
այս երազս և գծուարին անկէ արթըննալ, աւելի
գծուարին եղաւ Առիստակիսի, մանաւանդ Թէ
անկարելի՝ իր միայնութեան տեսիլները շարու-
նակել: աշխարհախառն խժշտութեամբ մը ալիքներու
պէս խուժելով՝ զարկաւ քշեց իր պարկեշտ շե-
միկը, և հեղեղեց իր ամբոխած խցիկը: շփոթե-
ցաւ անզրազութիւնն, փախաւ քաղմամայ խլա-
ցեալ լռութիւնն: Առիստակէս իրեն չորս գին
լուր առած՝ հազիւ քարի մը վրայ ոսկեգիւ և,
զած շուար քնաց:... Աւելի քան զլսած քաներն,
և աւելի քան անտես հօր մը (Թէ և այնպիսի
արժանաւոր անմահ հօր մը՝) անփորձ սէրն,
քաղցր և ցանկալի էր իրեն իր միայնութիւնն, որ
էր իր բոլոր ստացուածքն, իր տերութիւնն, իր
սէրն, և եթէ Աստուծոյ և հօր մը կամաց հա-
ղանդութեան պարտքը չճանչնար, ու Վեսարիոյ
եկեղեցւոյ գլխաւորներէն շորգորուէր, շէր կըր-
նար Թողուլ իր խշտեակը և երթալ Հայոց նորա-
հաստա քահանայութեան գահազուլի ըլլալ:
Արթաշան հարկին գլուխ ծռեց Առիստակէս, ոչ
առանց կծու արտասուքներով բաժնուելու այն
տեղէն՝ որ միայն զմիքը կու ճանչնար, և զոր միայն
կու ճանչնար ինքն: և այն քանի մը սրտակից հո-
գեկից անմիկներէ՝ զոր իր սրբութիւնն ժաղովեր
և աշակերտեց էր իր Ծգնարանին մօտ:...

Շուտով աներևոյթ եղաւ իրեն ծանօթ սիրելի
սահմանն: շատ շափաւոր համառօտ էր իր հօրի-
զոնիկն: կարճ ժամ մը շանցած՝ նոր հորիզոն և
նոր աշխարհ մը քացուեցաւ գիմացը, որ անծայր
անվերջանալի կու Թուեր՝ որչափ որ յառաջ եր-
թար: Բայց իրեն առաջին տեսիլք և ցուցանք և,
զան զմիքը տանող քաղմութիւնն, Հայոց արքու-

նի գնդին հսկայական կորիճներն՝ անձուների ճաճմունքներով, ահագին զրահներով, երկայն տեղերով և լայնալիճ ազեպներով, որոց մէջ՝ որ. սորգներէ բռնուած վայրի եզնորթի մը պէս վախ. նալով կ'երթար. աւանց խօսելու կու նայէր կու նկատէր անոնց շատ արեւ շատ արիւնէ անցած խանդրած երեսները, հին ու նոր սպեաց նշան. ներ, առիւծաձև ջցուած և տարածուած մազեր. — կու տեսներ անոնց մէջ ամենէն պատուելի և նախիջխան եղած ծերունի մը, որուն գմբեթաձև գլուխն թէ և բուլբուլին ալեւորած էր, թէ և եր. կայն ատրամէ յոյժերն խառնուելին խորացած ա. լաց Թարթիչներուն հետ, թէ և կորիճ Թռանե. րու պապ կ'երեցըներ զնա հասակն, բայց դեռ զէնքով ու զրահով ծածկած, իր ամենէն կայ. տառ զինակրին հաւասար շուտ կու շարժէր, կ'եղ. նէր կ'իջներ ձիէն, ու ձայնը փողի պէս գնդին մէջ կու տարածէր. և էր Արքաազ Ժանդակունի սպարապետն Հայոց, և գասախարակ Թագաւո. րին Տրգատայ, զոր՝ յառաջ քան զխառն տարի՝ փախուցեր ազատէր էր Առխաախիսի պապուն ընկերաց ձեռքէն. և այսօր անոր Թողը՝ զինքն Առխաախէս՝ կու տանէր իր վեհափայլ սանուն (Տրգատայ) մտերիմ ընելու։ Երկրորդ պատուելի անձն կ'երևէր գնդին մէջ քաւական տարւոյ կրտ. րիճ մը. Տաճա՝ Աչոյ գաւառին տէրն, որ և փե. սայ էր Արտաւազգայ և երբեմն ճանչցող և մատ. նող Գրիգորի՝ իրրև որդւոյ Անահայ՝ սպանչի հոր Թագաւորին, և յետոյ նոյնպէս իմաց տուող Տրգատայ որ Գրիգոր երկու որդիք ունի, արժա. նաւորք պատուելոյ. անոր համար այլ զրփուն. ցաւ զանոնք գտնելու տանելու, և այսպէս փո. խարինելու իր մատնութեանը, որով Լուսաւո. րիչ տասն և երեք տարի յոձուտ փրապին Ար. տաշատայ մթնեցաւ։ Բոլոր գնդին յառաջագե՛

և վարիչ կ'ընթանայր և աւանդուն երիտասարդ մը . իրեն յարմար կրակոտ երիվարի մը վրայ թռչելով, 'Իստ' կարապետն Տրգատայ . որ ամենեկն Ասիստակիսի կամկարութեանը և սրտով և աչք յետ դառնալուն ընայելով՝ փողկը փշէր քշէր երթար, և արքունի գունդը յանապատէն փոխադրէր 'ի Կեսարիա մայրաքաղաք Փ. Հայոց, ուր առաջուց գտեր և պատրաստեր էին զՎեր. Թանէս երէց եղբայր Ասիստակիսի . որք և զարմանաք և և երկինք նայելով՝ էզածները մեկմեկու զրուցելով և իրարու գիրկ տալով, անկէ ետե կամայ ակամայ իսմրայ ընկան փութալ գեպ 'ի Մեծ Հայք : ...

Գ

Համինք մենք այլ հոն մեր պատմութեան իսմրան կարճեցընելով : Ահա համրաւը լսելով Թա. գաւորն ինքնին ընդ սուաջ կու գայ իրրե իրեն եղբորորդւոց և որդւոց Հուսաւորչի, կ'ուզէ ան ձամբ տանիլ զանոնք իրենց հօրը : Իսկ հայրն նոցա և մեր՝ որ կամակից էր Թագաւորին իր որդիքը կանչելու 'ի Հայս, ոչ աշխարհական փառաց և մարմնաւոր մխիթարութեան համար էր, այլ իր հոգեւոր բեւը վերցընելու օգնական և փոխանորդ ունենալու համար, զոր շէր կրնար այն պէս համարձակութեամբ յանձնելու ուրիշի՝ Թշ պէս իր որդւոց . միանգամայն և երկայն շարա կրութեամբ և յոգնութեամբ մաշած՝ կարծէր թէ շուտով իրեն կենաց վտիռանն պիտի համի, և փափագէր վերջի տարիները միայն իր հոգին մտածելով պատրաստուիլ 'ի հանգերձեալ կեանա դարձեալ՝ անգաղար գովութիւն և օրհնութիւն և պատիւ լսելն՝ ուր որ էրթար, իրրե գերմարդ կային անձ մը երեւելով, իրեն Թանը կու գար և

կ'ուզէր փախել ի մարդիանէ և թաքիլ յԱստուած: Այս մտածութեամբս էր որ հիմա այլ որդւոց գալուն տան՝ ինքն չէր երևեր, այլ յԱ. կեղեաց գաւառն էր, ուր այնչափ շարժարանք կրեր էր, և իբրև թափած արեանը զին՝ Տրդատ անոր տուեր էր այն գաւառին մեծ մասը, լեզնէ. թով գալաներով և շէնքերով, մինչև Լուսաւորի գ. ամ ըսուեցաւ երկիրն: Այս գաւառին և Իւրա. նաղեաց սահմանամէջ է Սէդակ քրակատար լեռն, լայնատարած կողերով, այրերով, քիչ տեղ դուր շատ տեղ դժար, անտառոտ մացառոտ տափե. թով, այս դժուարեոքի և ահարկու տեղումները՝ ուր հազիւ հովիւներն կրնային ելնել իրենց հօ. տից ետեկն, մեկ զարմանալի աղջիկ մը կրցեր էր արիարար ելնել, և երկայն տարիներ պղտիկ քա. րայրի մը մէջ մինակ ապրիլ վայրենի որոջի մը պէս. իրմէ զարմանալի և գեղեցիկ աղջկան մը (Հռիփսիմայ) ընկեր էր սա, մեծասերն Մով. զոր յետ շատ տարիներու գտաւ այն խորշերուն մէջ Լուսաւորիչ այլն. և երբ ժամանակն լցուաւ, ամբոփեց անոր պարկեշտ մարմինը իր հովուա. կան վերարկուան, և թաղելով անոր ներքսա. դոյն մեծարանին մէջ, անկէ ետե ուղեց ինքն ժա. ուանդել զայն տեղը, և իրեն մեծարան և ազօթա. րան ընտրել: Ահա այս կողմերս էր երբ լսեց Տըր. դատայ ձայնը, որոյ ձայնին միայն պատասխան կու տար և կ'եղներ իր քննարանէն. և տիւնն և գառն համամիտ և համասէր մեկտեղ կենակցէին:

Այս անգամ թագաւորին հետ տեսաւ իր առա. ջին կենաց ժառանգքը և կենդանի յիշատակքը, իր արիւնը, իր որդիքը, որոնց երիցուն վրայ թե. րեւ քիչ մը քաննար հին նմանութիւն, իսկ կըր. տերոյն՝ Աւիստակիսի վրայ՝ գուցէ ուրիշ նմանու. թիւն չէր գտներ, բայց եթէ թեթեւ մտոյ մը պէս հեռացեալ սահեցեալ անմի մը՝ որ երբեմն

իրեն կենաց կցորդ, և անոնց մայր եղած էր. (եթէ գեա այսպիսի մտածութիւն կրնար այն առաւածախոհ անմին միտքն այլ զարնել հեռուանց), Սահայն եթէ արտաքին նմանութիւն և ծանօթութիւն գծուար և աննշմար էին Գրիգորի և Առիստակիսի մէջ, հոգեխառն նմանութիւնք զարմանալի կերպով կ'երեւին. — երկուքն այլ անմարմնաց նման, մէկն Ճգնաւորի հայր, միւսն Ճգնաւորի որդի, երկուքն այլ Ճգնողք: Քառասուն տարեկանի մօտ էր Առիստակէս՝ երբ առաջին անգամ Ճանչցաւ իր հայրը զՍ. Գրիգ. Լուսաւորիչ Հայոց. ինչ զգացմունք մաքուր սրտին՝ առաջին անգամ համանման մաքուր և վեհ սրտի մը և գլբ. կաց վրայ բարախած առեն.... Տեսեր ես, Հայ. կակ. Ճամբան փոխել առած գեա մը. իր յառակին պէս ձեռագործ յառակ մը կու փորեն երկայն տարիներ աշխատելով, որուն ծայրն հոգաթմբով կամ կապանքով մը միայն զատուած է ի գետոյն. երբոր վերջապէս կու փորուի կու լմըննայ նոր Ճամբան, այն կապանքը կու քակեն կամ այն հոգաթումբը կու փլշընեն. և ահա յանկարծ գեան իր հին ծոցը թողնով այս նոր բացուածին մէջ՝ ապակիէ լեւներու պէս թաւալելով կու թափուի, և երկայն տարիներով փորած ցամաք ծոցը՝ վայրկեններու միջոց կու լեցուի կու ծածկուի անծանօթ հոսանքներով: Այսպէս հորդեց ի սրտէ Գրիգորի հոգեխառն սերն ի սիրտ և ի հոգի Առիստակիսի, ոչ այնքան քնական, որքան գերաքննիկ ներգործութեամբ մը: Անշուշտ հոգին սրտին զարկեր և բան մը ազցեր էր Գրիգորի, զոր թերեւս լաւ չէր իմացած այն առեն, երբ մօրը գերկը ձգելով զԱռիստակէս երախայ՝ հեռացաւ անոնցմէ և այսօր երկրորդ զարնուածք սրտին իմացուց յայնմապէս, եթէ սա է իր հօգուոյ պայազատն, իր յաջորդ հայրապետն Հայոց:

Արդէն իրեն տեղակալ և ընդհանուր հոգարար. ձու եկեղեցեաց և վանորէից գրեւ էր Դանիէլ անուամբ եպիսկոպոս մը, (որ և երկարակեաց ըլլալով՝ նոյն պաշտօնը վարեց Առիստակիսի, Վրթանիսի և Յուսկան օրերն այլ, և եպրինիս մահուընէն ետե՛ անոր պէս ինքն այլ նահատակեցաւ, վասն այնորիկ և այսօր Լուսաւորչի որդւոց և Թառանց հետ հաւասարապատիւ կու տունուի). անկէ զատ մեռնադրած հարիւրաւոր եպիսկոպոսաց զլուիս և նախագաս կարգեր էր զԱլբրիանոս Հարրայ եպիսկոպոսն, որ քրմապետի մը որդի էր. իսկ հիմա զԱռիստակէս՝ ի խնդրոյ Թափաւորին Տրդատայ և մեծամեծաց և եպիսկոպոսաց՝ անուանեց իրեն երեսփոխան և յաջորդ, եպիսկոպոսական աստիճան տալով անոր. ինքն այլ անոր վիճակը իրեն առաւ, այսինքն առանձնութիւնն, առաջինէն աւելի հեռանալով յաշխարհէ և ընդակեցիկ քննելով, միայն առեն առեն իջնելով և որդւոյն հետ միարան մզելով հոգևոր արարը Հայաստանի ընդարձակ եկեղեցական ազարակին մէջ:

Դ

Յետ քանի մը տարի այսպէս քաղաքավարելու՝ Տրդատ ուզեց տեսութեան երթալ Կոստանդիանոս կայսեր իր մեծամեծ նախարարներովն, երբ նա ի Գրիստոս հաւատալով ազատութիւն հրատարակեց եկեղեցւոյ. Գրիգոր այլ իջաւ իր քըդ. նարանէն՝ մեկտեղ երթալու ընդհուորելու եկեղեցւոյ գլխոյն՝ եղած յաջողութիւնը, և հետն առաւ իր եկեղեցւոյ գլխաւորները զԱռիստակէս և զԱլբրիանոս՝ հանգերձ այլովք: Աւ երբ յետ իրր տասն տարւոյ Կոստանդիանոս հրաւեր խաւրեց առ Տրդատ նորէն զԳրիգոր առնուլ և գալ ի Նի.

կիա քաղաք, ուր եկեղեցւոյ գլխաւոր եպիսկոպոսներէն 300էն աւելի պիտի ժողովին 'ի քննութիւն և 'ի գտաապարտութիւն Արիոսի վարդապետութեան. Տրգատ աշխարհին քաղաքական վիճակին համար, Կրիգոր այլ խոնարհութեամբ պատուէ փախչելով, յանձն ըստին երթալ. այլ իրենց կողմանէ խաւրեցին զԱռիստակէս, ընկերութեամբ ուրիշ քանի մի եպիսկոպոսաց Մեծ և Փոքր Հայոց, որոց անուանքն նշանակին 'ի կա. նոնական գիրս ժողովոց եկեղեցւոյ: Առիստակէս երթալու ասան հանգիսեցաւ 'ի Կեսարիա՝ ընկերակցելու Ս. Դիոնիսոյ հայրապետին՝ որ իր հայրը ձեռնադրեր էր, և նոյն օրը եկեղեցւոյ մէջ կու մկրտէր իր հօրն անուանակիցը զՍ. Կրիգոր՝ հայր Կրիգոր Աստուածաբանի, (իրեն նման մե. նասեր հայրապետի, որ և նոյնպէս իր հօրը օգ. նախան և յաջորդ եղաւ Նազիանդու եկեղեցւոյն մէջ). այս հանգիսին ներկայ և ճամբուն ուղեկից եղան Ս. Յակոբ Մծրնայ հայրապետն, Աւթաղ Սրեմիոյ հայրապետն և Յովհան Պարսից հայրապետ, և այլք:

Անցնելով ընդ Կապադովկիա, Գաղատիա, և Ռիւթանիա՝ հասաւ այս մեծ և փառաւոր եպիսկոպոսաց կարաւանս՝ յառաջին ժողովարանն և պիսկոպոսաց, 'ի հաստատութիւն հաւատոյ, 'ի Նիկիա քաղաք, որ և առաջուց հոն ժողոված պատուական առաջնորդներովն և ժողովրդօք ընդ առաջ ելան արևելից վնհագոյն հայրապետաց, որոց նմանք չերևեցան երբեք ժողովոց մէջ: Այս հայրապետաց մէջ, առանց կողմնասիրութեան և վիճման, Հայոց հայրապետն էր ամենէն հեռաքննելին և փափաքելին. քսան և չորս տարիէ վեր յարևելք և յարևմուտք հոշակուած էր Կրիգորի Լուսաւորչի անունն, խոստովանողական նա հատակութիւնն, բազմամեայ վերապ-ընկեցու.

Թիւնն, Հայոց հսկայ Թագաւորը և բոլոր ժողովուրդը՝ ի Գրիստոս հաւատացնելն, և հարիւրաւոր եպիսկոպոսաց զահագլուխ ըլլալն, և զեռլատերն լցիտնալով անոր խոնարհաբար հրաժարելն՝ կարծէին թէ պիտի տեսնեն զնա Անարիոյ հայրապետին աջակից, այլ խաբուեցան, ազնւախոհքն՝ մխիթարուեցան անոր տեղ հայրանման արժանաւոր որդին տեսնելով, իսկ այլախոհք (եթէ ստոյգ է աւանդութիւնն) ահա՜ն, լով և արհամարհելով, Վասն զի կ'ըսէ աւանդութիւնն, թէ Ս. Գրիգոր մեծաշատակ և վայելչակերպ էր, իսկ Առիստակէս՝ փոքրահատակ և վատուժ, աղայութենէ վեր անդադար ճգնութեամբն, « Մենաւորութեան լիառնակեցութն, » քաղցի, Ծարաւոյ և բանջարաճաշակ կենաց, և « արգելանաց անլուսից, խաբաղնազցեստ և դեռ, » նաաւորած անկողնոց և բազում անգամ զննչ « տական հանգիստն զիշերաց զհարկ քնոյ՝ յո, » տանաւոր տքնութեան ի Թարթափ ական վը, » Ծարելով՝ « և իր անմոռաց մեծասէր ճգնա, զցեցութեան արտրժովն՝ անզարդ անպաճոյճ հագած, որչափ որ կրնար եպիսկոպոսաց զխաւորմը, Զոր տեսնելով, կ'ըսեն, պճնասէր և ամբարհաւաճ Հոռոմոց մանկուծքն, որք Նիկիոյ լիին (Ասկանիոս, Իզնիկ կէտլիւ) եզերքն կու սպասէին, քթերնուն տարին, և զա ոչ եպիսկոպոսապետի՝ այլ եզնաւար մշակի մը կերպարանք ունի, կ'ըսէին, և շարաճճիկք ումոնք՝ հոն գետին հերկող եզներն այլ կու ցուցընէին, կամ զինքը փորձել կ'ուզէին հրէաբարնընախնդրութեամբ, Այնատեն, կ'ըսեն մեր այլ յաղթասէր և յունտխայթ աւանդարանք, Առիստակէս մա՜ք բռնելով քշեց և զանց զայդը, ոչ կարծր հողը կակղէ.

լու. այլ կակուղ ջուրը կարծրացնեւ. և Նի-
կիոյ լճին մէջ արտաժար մը տեղ՝ իրրե ցամաքի
վրայ գնալով և քսյլեցնելով եղները՝ ավերները
ակօսեց. ձերմակ փրփուրով գիծերը գիզելով, և
զարմաւ ցամաք. և իր ոտից հետքն ինչուան հի-
մա կ'երևայ լուսափայլութեան նշանով: Դու,
Հայկակ, մի փնտռիր այդ նշանները, ինչուան որ
հրաշիցն արժանաւոր և ստոյգ պատճառը չի գըտ-
նես. սակայն իրրե հին աւանդութիւն կարգա-
դովասանին գրածը. « Ի վերայ կապուտակ ա-
» լեացն լայնատարած լճին լիութեան վեհաւէտ
» և քսաթնածածան կորովակի սիգաշարժ թանձ.
» լութեամբ ջուրցն ովկիանոյն՝ սիգսքայլ ոտից
» սրընթացութեամբ սիրացեալ. անվէ հեր գիտ.
» մամբ յիսուսարար ՚ի նկատեալ տեղին հաստ.
» ներ. ոչ պետրոսօրէն երկմտեր, այլ փրկչաբար
» խիզախեր: Աւ ժողովելոց հարցն քաղմութեան՝
» սիրալի հիացումն առներ. և զանգրագարձու.
» թիւնն եկաւորութեամբ՝ ոչ տարակուսանօք
» ինչ հայթհայթեր, կամ յառաջարկեալ հան.
» գիտէն կատեր. այլ նոյնաձև օրինակաւ համար.
» ձակապէս ՚ի հաստատուն երկիր ելանէր. որ և
» հետք հեաագնացութեանն մինչև ցոյսօր ժա.
» մանակի լուսաշաւիղ երևմամբ ՚ի վերայ երե.
» սաց ջուրցն տեսանի առ ՚ի յիշատակ սրբոյն
» սքանչելեաց. և ճշմարտապէս ամենայն ուրեք
» ՚ի տեսողացն սառգիւ պատմի առանց երկրա-
» յութեան, որպէս և է ճշմարիտ. նա և թընա-
» մեաց վկայութեամբ հաստատի հաւատանաւ,
» որ զօրաւոր է յամենայնի. այլ և սուն Աստու-
» ծոյ և տաճար ՚ի տեղւոջն հաստատեալ, առ ՚ի
» վկայութիւն հրաշիցն և ՚ի հաւատ տեսողաց »:

Սկեզեցւոյ և տիեզերական սուրբ ժողովոյն
պատմութիւնն ամենուն ծանօթ է. յետ վճար.

ման գործոցն՝ Առիստակես այլ գործաւ իր աշխարհը. և ժողովոյն մէջ եկեղեցական բարեկարգութեան համար սահմանեալ կանոնաց օրինակը և հաւատոց դաւանութիւնը կամ հանգանակը բերաւ ներկայացուց իր հօրը և Տրդատայ, որք պատկառանք ընդունելով նոյնպէս այլ ընդունելի ըրին բոլոր Հայոց. Ս. Գրիգոր իր կողմանէ այլ քանի մը կանոն և վարդապետութիւն աւելցուց անոնց հետ. և անոնցմէ զատ այլ ըստ կանոններ և վարդապետական իշխանք և ազգայն. ներ գրելով և աւանդելով իր արեւնակիր և հոգեկիր յաջորդին, քանի մը տարիէն ետեւ բոլորովին հրաժարեցաւ յայնարհէ և ի տեսութենէ մարդկան. և այլ չէր իշներ իր սեպհական լեռնէն՝ յայց ելնելու իր հոգեծին որդւոցը. հազիւ երբեմն կ'ընդունէր ի տեսութիւն զՏրդատ և զՌշտ. տակէս՝ երբ եկեղեցւոյ հարկաւոր խնդիրներ կամ տարակոյս ունենային:

3

Ե

Այսպէս Առիստակես յետ տասնուհինգ կամ անգի տարի առանձին եպիսկոպոսութեան և երեսփոխանութեան, յամին 331 միայնակ և բուն քահանայապետ իշխանեցաւ Հայոց. և եօթն տարի կեցաւ սրբազան պաշտաման մէջ. ոչ պակաս այլ և « առաւել ևս քան զհայրն վերադոյն » երեւցուցանէր սա զիւր վարդապետութիւնն « առ հօրն », և յետ նորա « որպէս վկայէ ականատեան և ականջալուրն Ագաթանգեղոս. և միւս պատմիչն ¹ ասէ. « Արդարեւ էր սուսեր հոգեոր » ըստ ասացելուսն, վասն որոյ Թշնամի ամենայն « անիրաւաց և զաղյադործաց երեւէր »: Իր եօթն

¹ Մովսէս Խորենացի:

ամայ միայնակ քահանայապետութեան միջոց Առիստակէս ջանաց իր լուսաւորիչ հօրը լայսը աւելի ծաւալել, կարգերը հաստատել, պահաս, ներք աւելցնել, մասնաւորապէս վանքերը շատ, ցուց. եկեղեցեաց մէջ այլ յիշուի Մոսիաց գաւառին մէջ շինած մեծ և հոյակապ եկեղեցին: Իսկ գրաւոր յիշատակ հասած չէ մեզի իրմէ. միայն կու յիշուի որ հօրն հեռ կանոններ գրաւ և վարդապետութիւն եկեղեցւոյ: Ի ներքոյ իմա նալի և զգալի եկեղեցւոյ վայելչաբան շարահան մ'ունիմք, « Զորս ըստ պատկերի քում », ևն. ասոր հեղինակ կարծուող զանազան անձանց մէջ երիցագոյնն է Առիստակէս, թէ և ոչ հաւանա. գոյն. և ասի թէ յետ գարձին 'ի ժողովոյն Նի. կիոյ երգած ըլլայ, « Կեցս զորդի ծառայի ք » զոր 'ի Հոռվմայ գահիցն վերապաասուեցեր, ուր « եգին զվնն հաւատոյ հիման սուրբ եկեղեցւոյ »:

Իսկ իր վերագոյն և ասէր Կոնստանտինոպոլի վարդապետութեան պայծառագոյն վկայութիւն այլ է իր վարդապետութեան և կենաց կատարածն: Հայոց հաւատաւէն վեր մօտ քառասուն տարի անցեր էր. որչափ որ քրիստոնէութիւն համար, ձակ ծաւալեալ պաշտուէր, բարուց թուլութիւնն այլ կու սխտր երես ելնել. մանաւանդ որ մեծն Տրդատ այլ ծերացեր, և ինքն այլ իր հօ. գետր հօր Գրիգորի նման քցնասիրութեան և առանձնութեան փափագէր. ասով թուլամիտք և թուլահաւատք սկսան համարձակութիւն առնուլ. մանաւանդ ուր որ թագաւորէն շատ հեռու էին: Անոնցմէ էր և Արտուրոս Մոսիաց նա. հանգին նախարարն, սահմանակից Փոքր Հայոց և Յունաց բաժնին, և ըստ ոմանց՝ ազգաւ այլ յունախոսն. ասոր երկրին մէջ էր Առիստակիսի շինած մեծ եկեղեցին, ուր թերեւս սովորական ակնոյն այլ գրած էր. և շատ անգամ գալով և

տեսնելով նախարարին անքրիստոնեայ վարքը՝ հայրապետաբար կուխրատեր և յանդիմաներ. բայց ամպարիշտն ոչ միայն ոչ զցաստացաւ, այլ ռիալով և մախալով՝ Հերովցիսի և Հերովցիա. դայ խորհուրդը մտաբերեց, մեր իշմարտաքա. րոզ կարապետին գլուխն առնուլ, մենասեր տառ. րակին մրմուռնը լռեցընել. և երբ որ մը սուրբ հայրապետն քանի մը աշակերտօք առանձնաբար կուգար՝ շատ չքանած իմացէ մը, յանկարծ ծած. կուած դարանէն աւազակի պէս գուրս ցառքեց Աղբեղայտ իր սպասաւորներովն, և սրով թռուց սրբոյն աստուածախոհ և քաղցրաձայն գլուխը... Անապատ և յանապատ փլեց շուռնը. 'ի միայնու. թենէ մարմնոյն յեծային միայնութի միացաւ մա. քուր հոգին. որ աւելի քան զՍ տարի իբրև բռնի արգելեալ էր 'ի պարկեշտ հոգեղէն բնակարանին:

Առաջինն 'ի յաջորդաց Լուսաւորչի սյոսպիսի վկայական մահուամբ կնքեց իր մեծ և ծանր պաշ. տանը, աւելի յայտնի արեան նահատակութեամբ՝ քան իր ամեն յաջորդքը: Իսկ իր հոգեփայլ քաղ. մակցաց մէջ, իրեն նմանագոյնն կուսութեամբ Ս. Իրիգորիս, մահուամբն այլ կերպով մը նմանա. կից է: շարաշար արեանհեղութեան սպանմամբ. անոր եղբայրն Յուսիկ՝ ծեծով անարիւն զոհ ե. զաւ. Ներսէս նոյնպէս վկայ և զոհ: այլ աւելի ծածուկ, թունով մահացեալ. Վրթանէս և Սա. հակ միայն բնական մահուամբ և ծերութեամբ մեռան յանկողնի. 'ի միջի սիրելեաց. իսկ պարա. գլուխ գուպարիցն՝ Ս. Լուսաւորչին, մովսիսա. նման՝ առանձինն, հրեշտակաց առջև և Աստուծոյ:

Աշակերտք Ս. Առիստակիսի տարին անոր միշտ մահացեալ մարմնը և թաղեցին 'ի թիլն աւանի՝ գաւառին Լուսաւորչի, որուն սեփական ստա. ցուած տուած էր այն ակնն թագաւորն Տրդատ. որ 'ի հարկէ լռելով այս մեծ գոյժը, եկաւ սպա.

նեղյն եզրո՛ր՝ Վրթանիսի հետ՝ յետին պաշտօնը կատարելու, արամուծեամբ և սրամտութեամբ. յորմէ զարհուրած արջակերպն Արքեղայոս մէկէն փախեր և Աիւրիկիոյ մէջ Տօրոսի դժուարա-կոխ լեռներու մէջ ընկեր էր։ Աւանդութիւնն յիշէ թէ և ինքն սուրբ հայրն Գրիգոր ազգմամբ հազույն իմանալով՝ եկաւ լալու իր խոստովանութեան պակասորդը լեցնող վկայամահ որդին, որ և հօրը քարոզութեան պակասորդը կու լեցընէր. և թերեւ հոգեւոր նախանձով մը դարձաւ իր Ճգնարանը, անկէ ետեւ լուսաւոր տեսութեանցը մէջ նոր երևոյթ մ'այլ ունենալով, զԱռիստակէս արիւնջուայ։

Աշխարհաշրջիկ վարդապետ մը մեզմէ երեք դար առաջ, կ'ըսէ, թէ սուրբ Առիստակիսի կարապետանման գլուխն 'ի Փորձու կղզին տեսեր և պատուերէ-բայց մեզ անծանօթ ըլլալով երբ և Բնւպէս և հիմա ո՛ւր ըլլալն, փափաղիմք գիւտին. և միտթարիմք աստեղազարդ երկնից բեհռիննայած ասեննիս՝ դիտել և նկատել Սայլին երկրորդ և բարձրակամար աստեղ հետ զՅԱՌԻՍՏԱԿԷՍ։ Եթէ ըստ մենասեր ախորժանացն՝ գործովք և հոլա-կաւ այլ անծանօթագոյն մնաց այս սուրբս քան զընկերակիցսն, սակայն արդեամբք հաւասար և առաւելեալ. վասն զի գրեթէ քան զամենայն յաջորդսն (բաց 'ի Սահակայ) երկարագոյն միջոց (իբրեւ քառորդ մի դարու) եպիսկոպոսական և հայրապետական հոգաբարձութիւն ըրաւ, և իշուսաւորչի քահանայապետութեան կէս միջոցը և կէս հոգը մեկ տեղ կրեց, անոր սրբազան լուսոյն հետ մօտագոյն խառնելով իր կուսափայլ հոգւոյն Ճերմակ Ճառագայթները, զոր և յետոյ 'ի Ծիրա-նեգոյն Ծարրելով՝ իր ջերմիկ արեամբն՝ սլացաւ յառաջ քան զհօրն և զայլս ամենեւին, Հայ հայրապետաց գուպարից նախագահ ըլլալու 'ի շուրջութեան յաւիտենից։

ԺԵ

Շ Ո Ւ Շ Ա Ն - Վ Ա Ր Դ Ե Ն Ի

Դեկտեմբերի 25 (14) ¹

Ա

Տարւոյն վերջի օրերն է. եղանակն ախուր, ժամանակն խաւարին. թռումեալ թմրեալ բնու, թեան վրայ տարածուած համասփիւռ Յնրմակէն՝ լոյս չի ծագեր, միտթարուծիւն չեղեր. ժմռան՝ միշտ ցուրտ, սառն՝ միշտ սոսկումն կ'ազգէ. իսկ այն այսահար սոսափիւնն, այն մոլեգին մրրիկն զոր կու լսես կէս գիշերուն՝ Խարճատեալ ծառոց կարկամ գրկերէն, և քարանձաւաց թքալից բերաններէն, մարգուս՝ ինչուան ոսկորները կու սարսնեցընէ։ Այսպիսի ատեն տաքուկ անկողին մը, վառած թմրի մը անկիւն, արծարծուն կրակարանի մը եզերք, ի՞նչ քաղցր են, ոչ միայն ծուլից՝ այլ և օրն ի բուն աշխատող բանուորի մը, համեստ քարեկամաց, կամ մենասէր իմաստասիրաց։ Քաղցր ըլլայ քեզի այլ, Հայկակ, յառաջ

¹ Այս հոյադիր յիշատակս նշանակուի ՚ի 17 քաղցր ամառ, որ է դեկտ. 25. քաղց գործոյն հանգիպած տարին (1735) Հոյոց շարժական տոմարով քաղցի 17ն հանգիպի ՚ի 14 դեկտեմբերի։

քան մրափի մոռացութեան մէջ ընկնալդ, քանի մը ժամ ճաթառող խարուկին լուսովը՝ մեր հայրենեաց հին գիպուածները հետաքննել, և այդ մեռած փայտերէն նոր կենդանութիւն հանող կրակիդ պէս՝ մարած անցքերէ և մեռած անձերէ՝ կենդանի կրքեր արթնցընել... Արանք անոնց, որ թէ և ազգատիկ, թէ և ցաղունապատ խրճիթի մէջ, կամ կիսամազ հողէ տանեաց տակ, գեռ խոր խորշիկ մը, բուխերիկ մ'ունին, որոյ մէջ քանի մը տաշեղով տաքութիւն և լոյս կու պահեն, և անով իրենց նմանեաց երեսը կու տեսնեն. ծխանին ծակէն արձրկած ծուխն՝ նաև գիշերուած և քնոյ խորութեան մէջ, կ'իմացընէ հազիւ հանգիպող կամ մոլորած անցորդի մը՝ թէ այն մեռելափայ հողի քարի խուռի և ձեան տակ այլ՝ կենդանութեան կէտ մը, ընտանութեան բոյն մը կայ... Ո՛հ, քնչ գծնցակ է այն տեղն, ուր ծըխան չի ծխեր. քնչ խղճալի անձ, որ այսպիսի և զանակի և ժամանակի մէջ՝ բնութեան ամենայն սաստից և արհաւիրաց մէջ, սառի և սարսուռի մէջ պատած պաշարուած բանուած ըլլայ. ուր ոչ միայն այդ շարիքն, այլ և շարիքներէն ազատելուն ճար ու յոյս այլ չըլլան. — և մանաւանդ, մանաւանդ և թէ մէկն բանի և անպարտ գատապարտուած ըլլայ այդպիսի, և քան զայդ աւելի զրկմանց, կրից և ցաւաց... Հայկակ, հոս անտարբեր կալ մնալ չըլլար. այս յիշատակիս՝ ցուրտն և սարսուռն ամեն պատ ճաթեցընելով ներս կու մանեն. կրակդ կ'անցնի, ծուխդ կու ցնդի, սիրտդ կու սոսկայ... Ա՛լ, և՛ խրճիթէդ, մոռցիր ձմեռ խաւար. հայրենական հողւոյ հընդէն վերարկուն ձգէ վրաց, թող կրակիկդ, և հաւտարակ գիշերուած խալալունչ մրրկին մէջ՝ անկէ սուր ել թափ:

Արթանք, մէկ ընչով անցնինք սառնապատ սա-

բէր ու ձորեր. երթանք՝ ուր որ ցրտին, միայնա-
 թեան, ամայութեան, և ահեղութեան երևոյթ
 կայ. վիշաք և կիրք կան. Երթանք, ուր այս-
 օրուան Հայագիր յիշատակն յափշտակէ զմեզ.
 մեր հայրենեաց հիւսիսագոյն սահմանները. ուր
 հսկայածե երկայնաչար Կովկասու լեռնագօտեաց
 գիմաց՝ իբրև զուգահեռակ կամ հակապար ա-
 նոնց, աւելի ցած և աւելի կարտած լեռնագօտի
 մը կու ձգուի ընդ հարաւակողմն. զոր Հ-ի-ի-լ
 լա կամ գուցէ լաւ ևս Հոյսի-լլա կ'անուանէ
 աշխարհագիրն. և որ շատ հեզ հին Հայոց և Վրաց
 սահմանապարիսպն եղած է. բայց շատ հեզ այլ
 Հայք անցնելով այդ պարսպէք՝ տիրած և բնա-
 կած են անոր դէպ հիւսիս տարածած գեղեցիկ
 ձորագաւառերուն. որոց մէջ մեծ գետոյն Կուրի
 հայաբուխ օժանդակներն զեռալով քաղաքոյս փո-
 ռակներ և ձորակներ կու ձևացընեն. Անոնց վրայ
 կ'իջիւն թագապատիւ նախարար մի, անուանեալ
 Իշէ-լ-Ի Գոգոբայ. վասն զի այս հին և մութ նա-
 հապետական անուամբ. կոչուէր այդ Վրաց և
 Հայոց մէջ տարածուած բազմալեռ բազմաձոր
 բազմալիճ բազմագետ աշխարհն. որոյ և յետին
 գաւազն՝ յարեւելեան կողմն՝ կոչուէին Կուբ-
 իդ, Մոխիդ, Չուխիդ. Այս երեք փորակաց ան.
 միջապէս յարեւմտից հիւսիսախառն կից՝ փորակ
 մ'այլ կայ. զոր շատ պատմիչ և աշխարհագիր
 թողեր են անծանօթ. այն է Լաշիդիդ. և սակայն
 ամենէն աւելի Ծանօթ ըլլալու իրաւունք ունէր
 այս գաւառակս. որովհետեւ ասոր մէջ է, իր հա-
 րաւային Ծայրը և յեզր գաւառն Վրաց, ասոնց
 հիմկու մայրաքաղաքին՝ Տփլիսեաց՝ գիմաց, իբրև
 կիսաւուր ճամբով միայն հեռու՝ Գուգարաց քը.
 գեղիսն մայրաքաղաքն՝ Յուրթ, նոյնպէս գրեթէ
 բոլորովին մոռացեալ. զոր միայն յիշեցընէ ձո-
 րագնաց գետակ մը՝ Յուրթագէտ կոչմամբ, և խառ.

Նուր հարաւային հայափոխութեան լեռներէն իջած վառիկն հեռ. այն որ իր բնիկ գաւառին անուանը կու պահէ (Բաղնեայ գետ), հիմա Բաւարիի հաշտւելով: Իսկ այդ բզեչեայ տնտես հին և շին քաղաքն՝ հազար տարիէ վեր գիւղացեալ՝ Գալլիս կոչի, հնագոյն անուամբ և աւանդութեամբ մը. վառն զի այդ տեղը՝ կ'ըսեն, շինած է Քալ կամ Քալ անուն եղբորորդին Հայկայ: որոյ անուամբ երբեքն գետն այլ Գալլիսփիւր կոչուի: Այս շինս կամ քաղաքս՝ Բաղնոփորի հարաւային ցածագոյն ծայրը շինած է. իսկ գաւառին բարձրագոյն լեռնասահման ծայրը, հիմա մացառախիտ և պղնձահատ Աւլլէր լեռանց սարոտը, Բալտաւրեայ ազրերականց մաս՝ ամուր և աներ շէնք մը կայ, որ նորնպէս Խորհրդայ առաջին թռանցմէ շինուած կ'երեւի, քան թէ ի Ճենազնեայ Ուսպե լեանց, և կոչուի ինչուան հիմա ՈՒՓՐԷՔ, Թերեա յանուն Ուփար նահապետի մը կամ Ուփարը ցեղի մը. որոյ հին բնակարան և ոստան եղած կրնայ ըլլալ. և յետոյ տեղւոյն բարձրութեան և դժարութեանն համար թողուած, քայց պահուած իբրեւ ամուր և անմատոյց բերդ, պատասպարան և տեղի ապաւինի գաւառին, կամ արգելարան բանտի խափա պահելի անձանց:

Մեր քննութեան առեւնն այլ, ասկէ իբրեւ 1400 տարի առաջ, այս պահուած քաղուած մթին և խոժոռ կերպարանքը կ'ընծայեր Ուփրեթ. ևս առաւել այս եղանակիս և այս պահուո: Գարունն, այն աստուածային երկրասփիւռ ծիծաղն, դարունն և ամառն՝ որ Բաղնեայ փորակը ծաղկազուարճ բուսարուի վիճակ մը կու դարձնեն՝ տնոր պայծառ աշխարհ մատուցութեամբն, Ուփրեթայ բերդին եզերքն այլ շին մտնար հասարակաց երկրի պարգեւէն. ինչուան բանտերու պատերուն վրայ այլ կու բուսնի կու քաջուի ու.

բախութեան և անմեղութեան նշանակն, ծաղիկ մը...: Իսկ մարգուս սրտի ծաղիկն՝ գթութիւնն, ո՛հ, գթութիւն չի բուսնիր, չի բլլանք բանաւորաց կուրծքէն, որ մտնէ այդ պատերէն ներս. հոն՝ ուր ոչ միայն ստոյգ արգարութեամբ դատապարտածն, այլ երբեմն (չըսեմք շատ հեզ) նաև անպարտն արգելեալ, զուրկ 'ի լուսոյ և 'ի յուսոյ աշխարհի՝ տառապի, տուայտի, մեռանի...:

Այս գիշեր, Հայկակ, գու այդ նիւթական անշար բնութեան պարգևիկն այլ չես գտներ հոս. հոս ամեն բան յորցեր, սառեր անցեր է. և եթէ ըստ Բաղդիգ՝ գլխուդ վերև թափառած սև մը, բուրններն պատռուելով, բանան քանի մը վայրկեան գալկահար և գոլցոյժուն լուսնի մը երես, ահա տեսածդ ամայի ցուրտ սառած անապատ մ'է: Լեզք և Լեալվար լերանց կոշտ կռնակն, բուն վրայ քանի մը կանաչ ըսուած մոշայք և եղևինք կան. այլ այս առհասարակ տարածեալ ձեան տակ կամ մէջ, գոլցոյժուն ու անփախուստ լուքերու պէս կու ծփան ծառերն. և այդ պաղ պախրցի հովուն թևերուն տակ՝ իբրև վզէն բռն, նուած կենդանիք՝ սուր ու խայթող ձայներ Զիւլեր կու հանեն. միայնակ երգ և երաժշտութիւն հիւսիսային հովպետին՝ այս եղանակիս, այս տեղւոյս: Եթէ յանկարծ ջառուկ պառաւի մը վայելու նման սուր ձայն մ'այլ չի փրթի՝ գիմացի բերդիդ քարէ պահապանի նման բարձրացեալ աշտարակին գագաթէն. որոյ վերին պատուհանին խորշը քաշուած ապփաղլուխ լայներեա փետրափուք բուխակն՝ ապակենման մեծակլոր աշտրը աջուձախ սահեցընելով, կորուկախ քթովը՝ ձմերկան խոր հանգարտութեան մէջ անգամ անհանգարտ և անկուշտ, բանտապանին կամ բռն, նաւորին նման կարծես կու սրգոզի ամեն տար կենդանեաց, որ լիսովն իր աւերակաց տերու-

Թիւը, չարգելում իր որսերը: Սև ահա, երբ լուսնին ճաթառած ճառագայթներն այլ քալուին, անհեղեղ բերդն, բարձրահայեաց բուրգն՝ աներևոյթ կ'ըլլան, բուին վայն ու վույն աւելի կու զօրանայ: Արտաքինէն կրնաս գուշակել Ուփրեթոյ ներքին երևոյթն այլ, պատերուն Թանձրութիւնը, սրահներուն, սենեկներուն կամ խորշերուն նեղութիւնը, և տեղ տեղ բարձրէն բացած ծակերուն պզտիկութիւնը. ուսկից ոչ երբեք սրտաբաց մաքուր ոգ մը և պայծառ լոյս մը կ'իջնեն, այլ մրրախառն բան մը, այն չափ՝ որ կարենայ արգելական մը դեռ ընել, և հառաչանքները անկէջ գուրս արձրկել ինչուան ուր որ համեր, և փոխարէն՝ զրակն ընդունիլ բուխձակին վայիւնը, հիւսիսին սոսափիւնը, և երբեմն հեռաւոր ձորերէն իշած ջրերուն հանգարտ ընթաց սահանաց կարկաշտնքը. — հառաչանք հովու և ջրոյ, — ի պատասխան հառաչանաց հրաջեալ և հալեալ սրտի բանտարկելոյն:...

Բ

Կայ արգեօք հիմակ այլ մեկ մը, այսպիսի գը. Ժընդակ և զանազի մեջ. այսպիսի գժնդակա, գոյն տեղ մը արգիլուած. մինչեռ քաղաքական և կրօնական եղանակք՝ փոխանակ բնութեան՝ միտմարեն զմարգիկ, նոր տարւոյ յուսով և Քրիստոսի Աստուծոյ ծննդեան տանից հրաշափառութեամբ: — Քանի մը մղոն ճամբայ, Ժորակ մը, ամայի դաշտակ մը, պատ մը միայն՝ տնանց անկոխ արգելք կանգներ է ընդ մեջ աշխարհի, կենակցութեան, և ընդ մեջ բանտարկելոյն. ամենայն ինչ՝ ոչ միայն տխուր, այլ և անփոփոխ է անոր շորս դին, բաց ի մաքէն. և թէ դեռ զօրաւոր սիրտ մը կարենայ նուաճել զաղի.

բուժիւնը. և բանեցընել գլխոյն աստուածա-
տուր ազատութիւնը. այն ազատութիւնը, ո-
րուն կ'ուզէ. բայց չիկրնար արգել ըլլալ անգթա-
գոյն բռնաւորն այլ... Բայց անցնինք այդ լուռ
և խաւար սրահներէն, խորշերէն, գաղանարան,
ներէն, ուր վրանիս կու թափին ձանձախարիթի
նման սեցած սարդի ստապներ, և պահապան-
ներէն լուռ արթընցող ճիւղաղակերպ ջլճիկներ՝
կաշէկծիկ թևերով՝ սատանի ձագերու պէս պա-
տէ պատ կու զարնուին. բայց յայն սենեկէն միայն,
ուր անփոյթ՝ քան անգուժ՝ պահապանքն պառ-
կած, փոխանակ սնկուն հսկողութեան, խորդա-
լով կու խրտեցընեն իրենց մատնուած գիմացի
արգելականը. Սթէ այդ մարդկային գաղանաց
որպիսութիւնը նայելու ըլլաս. կ'իմանաս՝ որ հոս
չառ արգելական չկայ. բայց եզոպն շատ զցուշու-
թեամբ պահուած է իբրև մեծագոյն յանցաւոր
և անազատելի մահապարտ մը։...

Սիրտ ըրէ, մախր այդ ծակը. խարխափէ ըս-
չափէ շորս գին. շատ ընդարձակ չէ, քանի մը
քայլ է. այլ գիշերուն մթուն լեռ կրնար բան
տեսնել. սակայն հոս թէ միջրեկին բարկ արևուն
այլ դաս՝ շատ աւելի պիտի շտեմնես. տեսնելու
բան այլ չկայ. այդպիսի արգելականի խորշ մը՝
չառ մերկ և պարապ է. խնդ. և ոչ անկողին մը
կայ, այլ պզտի խշտիկ մը. որուն վրայ հազիւ
նստել կարելի է և ոչ երկայնուկ պտակիլ. ո՛հ,
պտակելու շար այլ չկայ... Կու լսեն այդ թանձր
չգթայից խշրտոցը. անշուշտ ատոնք բանտելոյն
ոտքերն կաշկանգած են. ոչ ոտքերն միայն, այլ
և այն մարդուս ազատութեան արտաքին զուգակ
գործաւորները, ձեռքերն այլ։ Այլ աւելի խղ-
ճալի և պժգալի. մարմինն այլ արձակ չէ, գլուխն
այլ ազատ չէ. հաջուխած շան վայել անուր մը՝
վզէն անցած, ամուր կապանգը պատին պնդած

է. եռապատիկ երկաթով կապկըպած, կառաքի գազանի մը կամ գազանացեալ վիրադի մը նման, երեք անգամ արգելեալ:— Ստոյգ է ուրեմն առաւ պելն, որ ասենդք այս լերանց դիմաց՝ Կովկասու Էլպրուզայ բարձրագոյն սարերուն գլուխը կու տուցընէր զգիւցազն Պառփթեա, որ երկնուց կըրակ գողնալուն ու յերկիր քերելուն համար՝ չասառածներէն գառապարտուած կապկըպած լերանց մերկ կողերուն վրայ ձգուած էր: Այգալիսի պատուհասի մը արժանի սեպուած կարծուի այս հակակովկաս լերանց բանտեալն այլ: Ի՞նչ բարկ կրակ է արգեօք ասոր գողցածն. վասն զի յիրաւի իր մեղքերն այլ այրած, խարած, սպիացած կ'երեին. նոյնպէս ոտքերն այլ, և ինչ որ մորթ կ'երեի վրան. նաև երեսներն այլ, և ինչուան աչքերն այլ՝ գրկթէ աշքութենէ ելած. երբեմն բարկ ա. բեւէ, և վերջը մթէն խանդարած ուռած ցաւած. կարկատուն գէմքն՝ վտաած գեղնած. չորս գին՝ զգուելի որդեր ճ'ձիններ կու զեռան: Ի՞նչացը՝ սև ու չոր գարիէ հացի կտոր մը. քովք փառլիկ մը պաղ ջրոյ. այս և իր կենաց անուագը ամեն Աստուծոյ որ, որչափ այլ ապրի: Վրայի մաշած զգեստն, եթէ զգեստ այլ կրնայ ըսուիլ, իր վէ. ճակին յարմար՝ տանջելի, մազախառն հիւսուած մը. աւելի խստակրօն ճգնաւորի հագուստի նըման, քան սովորական մահապարտի... Բայց ի՞նչ անտանելի ծանծաղութիւն... այս ամեն պըժ. գալի բաներն գեռ կու պզտիկնան, ոչինչ կ'երեին, կամ թէ կրկին կու մեծնան, կու սաստկանան լեռնանան, մինչև յերկինս կու բարձրանան, երբոր հաւատաս, Հայկակ, եթէ այդ շարաշար բանաարկեալ մահապարտո՞ւ սովորական յանցաւորաց սեռէն չէ, այլ ի՞նչ մարդ է...

Անշուշտ երկուքին մէկն. կամ գա՛ պատմութեանց մէջ չսուած եղեռնաւոր անդգամ, գե.

զիչ սպանիչ, քաղաքայրեաց, աշխարհակործան
կին մը պիտի ըլլայ. կամ թափառող բանտոյն մը...
Կին մը. ասանկ ասեն, այսպիսի տեղ, այսպիսի
վիճակի մէջ... Անշուշտ սիրտ չես ընել, Հայ-
կակ, այս պատմութիւնս քուերրուդ պատմելու.
կամ սիրտ չեն ընել անոնք լսելու և այլ մը տա-
լու այսպիսի սեռակից անձի մը վրայ. քեզի ան-
գամ ծանր է՝ քու մօրդ զուգակիրը՝ Թէ և յան-
ցաւոր և մեծայանց ըլլայ, այդ երկամբներուն
մէջ կարկամած տեսնել: Հապա ճոքան աւելի
զգալի, կսկծալի և սոսկալի պիտի երևի այդ պատ-
կերդ, եթէ գիմացը օւրիչ պատկեր մ'այլ ըլլար՝
աշխարհիս (չեմ ըսել զեզծ ու չփացած, այլ և)
օրինաւոր բարեկեցիկ վայելուչ փառաւոր տիկ-
նոջ մը: Պէտք է արդեօք այն պատկերն այլ փնտ-
ռել: — Այո. հոս ոչ մարդահաճութիւն և ոչ
անձնահաճութիւն, այլ բարոյական հարկ և պարտք
մը կայ զայն այլ տեսնելու. պէտք է վայրկեան
մը բանտէն դուրս ելնելք, որ բանտին մէջինը լա-
ւագոյն ծանշեամք:

Գ

Շատ հեռու չեմ տանիր զքեզ, Հայկակ. հա-
զիւ Խաշաժամու մը Ծամբայ. այս Բողոնոյ-փորա-
կէս դուրս չէ, այլ նոյն իսկ անոր լինագլուխն.
Նախայիշեսն Յուրտաւ. մայրաքաղաք բղեղխին
Գուգարաց: Անշուշտ մէկէն գուշակես Թէ գի-
մացդ ելնելիքն պիտի ըլլայ բղեղխուհին: Յիրա-
ւի, անկէ զատ չէ. և գիտնալու ես որ այս տեղի
բղեղխուհիս, Թագուհիէ շատ արեկաս չէ: Հայոց
մեծ Թագաւորութեան տակ քոսանի լափ Նախա-
խարարներ կային, մէկ մէկ փոքր աշխարհներու
ազատօրէն կառավարք. ասոնցմէ չորսն աւելի

շատ ազատ և գրեթէ անկախք էին. ասոնք էին Իդէ-Նան, որ երբեմն Թագաւորք այլ կ'ըսուէին, և որոց մէկն հոս Հայաստանի հիւսիսակողման սահմանակալ կամ աշխարհապահն էր՝ Գուգարաց նախարարն, որ և Վրաց Իդէ-Ն կ'ըսուէր, և երբեմն բուն ազատ Վրաց Թագաւորէն աւելի զօրաւոր՝ և աւելի ընդարձակ երկիր ունէր, և անոր վրայ այլ իշխանութիւն կու բանեցընէր՝ Հայոց Թագաւորին կողմանէ: Արդ յայտ է որ բոլոր հիւսիսային կամ կովկասային ժողովրդոց առջև Գուգարաց բզեչին՝ մեծազօր մեծափառ իշխան և տէր մը ճանաչուէր. խաղաղութեան տակն 18 կամ 20000 զօրաց հրամանատար էր. անոր համեմատ առատ եկամուտ այլ ունէրէր. կրէն. մէկ մը անոր ընդարձակութեան և բերքեւրուն համար, (բաւական տափարակ և ցած դաշտեր ունենալով, և ազէկ փայտի անտառներ, ու մանաւանդ պղնձի և ուրիշ մետաղաց հանքեր). մէկ մ'այլ Ալանաց-Դրան ճամբուն հարաւային պահակը՝ իր իշխանութեան տակն ըլլալով, որ էր սովորական ճամբայ Հայաստանէն և արեւմտեան Ասիայէն՝ ի Կովկաս դնացողաց և անկէ հոս եկողոց. այս երթեւեկ և մանաւանդ վաճառաց ելումուտքն՝ շատ շահաւոր էր Գուգարաց տիրոջ: Այսպիսի գրութեամբ՝ հարկ և որ իր գլխոյն այլ հիւսիսային տիկնայց մէջ Թագափայլ և մեծափառ նազէր: Եւ եթէ ուրիշ զԸԸ խոյք միայն այսպիսի բարձր գահու մը վրայ ընկալովն այլ կրնային փայլել, հիմակուան բզեչխաւհին իրմէ առաջիններէն անուանի, աւելի բարձրագոյն պէտք է փայլէր իր անձնական ձրիւքը. որով կոյսերաց գահոյքն անգամ կրնար պայծառացընել. վստն զի էր նա Թոռնադստորիկ մեծի Պարթևին և սուրբ քահանայապետին Սահայ, գուստր Մեծին Վարդանայ ՎԱՐԴԱՆԻՆԻ-

ՆՈՒՇՈՆ. այս երկու պարագլուխ ծաղկանց ա.
նուամբ և անոնց շնորհօքը ծանօթացեալ և հըռ.
շակեալ, ի հօրէն Վարդուհի կամ Վարդանի կամ
Վարդէնի կոչեալ, և ի սիրոյ գգուանաց՝ իր մա.
քութիւն և պայծառ տեսլեանն համար Նաւանի կո.
չուած, որ և իրր սեփականագոյն անուն մնաց
վրան: Նուշանկան շուքն և շնորհքն՝ չէր այնքան՝
հարստութիւն. Մեծին Վարդանայ Մամիկոնէից
տեսան անուանակիր զաւակ և ժառանգ ըլլալն,
կամ Իուգարաց բզէչիի գլխոյ ըլլալն. և ոչ այն.
քան մարմնափայլ գեղեցկութիւնն, ոչ իսկ պար.
թեական և մամիկոնեան արեւան աղնիւ սերունցն,
որքան ի հօրմէն, մամէն (Սահակագիտոյ) և ի
մեծ պապէն առած դաստիարակութիւնն, իմաս.
տութիւնն, բարեպաշտութիւնն. միով քանիւ,
շնորհքն և օրհնութիւնն՝ որովք արգարե աշխար.
հիս մէջ մեծ անուն և զարմանք թողլով՝ արիա.
կան, գիւցային, աստուածանշոյլ կանանց մէկն
ճանչցուեցաւ. և հարկ էր որ իր երկրաւոր տիկ.
նութեան օրերուն այլ փայլէր և ըլլար ասաղ և
պսակ հիւսիսոյ: Երկանը՝ Վաղգէն բզէչիի՝ ներ.
կայ շեղած առեն, տիրաբար կ'իշխէր և հրաման՝
տայր աշխարհին, տանը մէջ՝ գերզցած աղնիւ մայր
մ'էր. հասարակաց բարեբար և զսլակ. եկե.
ղեցոյ բարեզարդիչ փայլեցուցիչ, տրժանաւոր
II. Սահակէն ժառանգած բարեպաշտութեան,
հոգեսիրութեան և հայրենասիրութեանն. որով
կարգաւորեց և մառց Յուրասաւայ եկեղեցոյն
մէջ հայրեն ժամակարգութիւն. զատ ի վրա.
ցոյն. (վասն զի Վրացիք այլ չառ կային հոն,
թերևս աւելի քան զՀայս, երկար առեն Վրաց
իշխանութեան տակ ըլլալով երկիրն. անոր հա.
մար երկու շեղուով այլ կատարել կու տար պաշ.
տօնը). և եպիսկոպոսք հրամանը սիրով ընդու.
նելով՝ հարիւրաւոր աւարի և տքն այլ իրրե աւան.

գութիւն և պատուէր մեծ գոյնոյին՝ անփոփոխ պահելին այս կարգը:

Ահա այսպիսի է բգեշխուհին՝ զոր կ'երթամք տեսնելու 'ի Յուրտաւ. և 'ի հարկէ այսպիսի ձրից և արժանեաց քով՝ շատ ծաղրելի և անգոս. նելի պիտի ըլլայ՝ անոր վսեմափայլ կերպարաւ. նացը հիանալ. կամ տիկնութեան թագն ու շքար. չք. ոսկին. բեհեզն, Ծիրանին, գոհար ակունք և մարգարիտները գիտել. բաւական ըլլայ առանց մանր քննելու և համրելու՝ հարեանցի մ'այլ տեսնել զինքը գոյնոյական դարպասին մէջ՝ հան. գիտական հազուատովք, և բնական նարմանազուկ շարժուածքովք. կարծես՝ ընորհք, հեղուծիւն և վսեմութիւն իրար խառնած՝ զինքը զանգեր ու զարգարեր ևն. և այդ ամենայն փառքերէ վեր ելնելու կու շարժէ մանտութայլ ոտքերը, որ. պէս թէ իր բուն գահոյքն՝ աստեղաց կամ արեւու մօտ խորանի մէջ կանգնած ըլլայ....

Հիմա կրնամք, Հայկակ, այս Գուգարաց բգեշ խուհին, իր տիկնարար կոխած շեմն շարժել ու փոխադրել վայրկեան մը Ուփրեթայ զնգանին մէջ. և հասկընալ՝ թէ ինչ է վեհ վսեմ գեղեցիկ բարեկիրթ բարեպաշտ զուտկամայր կին մը, և ինչ է այդ մեր նախ տեսած, երեքերկաթեան կա. պած, մաշած մարած պառաւն. որոյ՝ կին ան. գամ ըսել դժար կու գայ: Թերեւս պարտիզա. փայլ շուշանին և ձմեռը անասնոց խար արուած շոր ծաղկին մէջ՝ այնքան աննմանութիւն չըլլայ, որքան այս երկու կերպարանաց մէջ. անմօտենա. լի վիհ մը կ'երևի մէջերնին... Աս սակայն. - սա. կայն, ինչ չիկրնար ընել մարգուռ հոգին. այն մեծ և անմահ զօրութիւնն, որ բարութեամբ կրնայ բարձրանալ մինչև յԱստուած, և շարին հետեւելով՝ ինչուան սատանայի գործակից ըլլալ: Այս երկու հակառակ կերպով՝ հոս այլ մեղի

անեման անժամենալի անկարծելի երեցածն՝ կըր-
նայ ըլլալ. և արդէն եղած է, և մեր ուզածէն և
չուզածէն աւելին այլ: — Ու փրկեթայ չգլթայեալ
վատակիրն՝ և Իուզարաց շնորհալուս գլխոյն՝ Շու-
շանիկ, անբաժանելի մի և նոյն անձն է...: Մե-
ծին Վարդանայ մէկհատիկ գուտորն, Վաղցենի
կինն, Վրաց քղեփուհին, անեման Շուշանիկն
այն է՝ որ վեց տարիէ վեր այս ահեղ և զմեզակ
տեղւոյս և չգլթայից մէջ գառապարտուած է ի
տանջանս և ի մահ:...

Ի

Ո՛վ ամբողջութիւն, ո՛վ սոսկումն, ի՛նչ փոփո-
խութիւն, տէր Աստուած: Եւ ի՛նչպէս. ինչո՞ւ:
— Արդեօք այդ մեծահոգի մեծաշնորհ կինն՝ իր
և հասարակաց նախամօրը պէս խարուելով, աս-
տուածային պատուիրանին անհնազանդ՝ վռն-
տուեցաւ իր գրախտանման դարպասէն. թէ ար-
դեօք երկնային զօրութեանց պարագլուխ արու-
սեկին պէս հպարտացեալ՝ ուղեց Բարձրելոյն ա-
թոռն ելնել, և զարնուելով անոր կայծակէն՝ գլու-
րեցաւ ընկաւ ի խաւար և յօտարութիւն:...
Ի՞նչպէս և անհուն կ'երևի կերպարանաց փոփո-
խութիւնն, սակայն այդ մաշած գիմաց վրայ ամ-
բարտաւանութեան և մեղաց հեռք լին երևիր-
չառ հեռի են չարութեան շուքերն անգամ՝ այն
հեղութիւն և առաքինի արամութեամբ խորացեալ
խորշոմեալ երեսներէն. — նուազեալ և ցամա-
քեալ աչքերէն՝ գեռ գթութիւն և ողորմութիւն
կու կաթէ. — խարչած չրթանց մէջ գեռ շնորհք
կու ժպտին լսիկ. — անթագ անպսակ ճաղատ
ճակտին վրայ գեռ անարուեստ զօրութեամբ մը
գրուած կ'երևի՝ թէ սա գլխոյ է արժանափառ:
Նեղ բանտին մէջի մէկ հատիկ գործարանն՝ ուր.

Բանոյ մը, անոր վրայ երկու գրքոյիք՝ ազօթամա-
տոյց մը և Ս. Սահակայ աստուածաշուշափ մատ.
ներով գրուած աւետարանիկ մը, և այս երկու.
քին մէջ կանգնած խաշափայտ մը՝ կու վկայեն,
թէ աստուածարեալ հոգի մը կայ այդ պատերէն
աւելի՛ մարմնով քանտուած՝ անձին մէջ. որուն
հանգարտութիւնն, սենեկին խաղաղութիւնն, և
գրեթէ որդանց մէջ անգամ զգալի անուշահոտու-
թիւն մը, շատ համարձակ կու վկայեն, թէ գա-
ռչ միայն իր անուան ընորհն պահած է, այլ և ա.
ռաւելած. անպարտ է այդ գառապարտեալց,
անարաս է տառապեալց, սուրբ է Ուփրեթայ
բանտարկեալն, հրեշտակաշնորհ և ՇՈՒՇԱՆԻԿ, և
անօրինակ երեոյթ մ'է մեր տեսածն հոս....

Ո՛վ և ուրեմն պարտաւորն. ո՞վ այն այլանդակ
յանցաւորն, այն ապառաժ բռնաւորն, այն մար-
գազազանն՝ որ յայս վիճակ հասուց զսա: — Վազ-
դէն. — Վրաց բգեշին, նոյն խիկ կենեկիցն, ա.
մուսինն Նուշանկան:... Անշուշտ կամ խելագար
կամ գիւահար պիտի ըլլայ՝ որ այդ գործդ ըրեր է,
կամ զժոխական տաւլութեամբ մը միտած՝ որ
զմարդ մշտորցընէ շար քան զխեւ ու զրեւ:

Ախտն Նուշանկան. երջանիկ ժամանակ մը
ծնաւ, իր հօր Վարդանայ ամենայն փառաց մէջ և
հօրապապուն Սահակայ Եմպետական գահա-
կալութեան տակն. սակայն թշուառ գորու զԸԸ
խոյ եղաւ: Հասակին վիճակին ամենէն պայծառ
միջոցին, Հայոց բազդին փառափայլ արեն խա-
ւարեցաւ, վերցաւ Թագաւորութիւն ցեղին Տըր-
ղաւայ և քահանայապետութիւն Ս. Գրիգորի.
Հայաստան տակն ու վրայ եղաւ, Պարսք ջանա-
լով զՀայս կրակապաշտ ընել՝ երկայն տարիներէ
վեր լոած հալածանքը նորէն բորբոքեցին. Հայք
բանիւ և փառքիւ շխարենալով համոզել զամա-
րիշան Յազկերտ՝ աշխարհօրէն պատերազմաւ ու.

զեցին զեժ կենալ զինուց բռնութեան. մէջերին երկդառակութիւն ընկաւ, կէսն կաշտուած 'ի Պարսից և մոգութեան հաւանած՝ արգելք եղան յաջողութեան պատերազմին և ազատութեան. Վարդան՝ հայրն Շուշանկան գլուխ հայրենեաց ուխտապահ մասին՝ ընկաւ փառք և սրբութեամբ մեծ Խակատամարտին մէջ. իրեն հոգւոյն և զգրութեան յաջորդ մը չցանուեցաւ շուտով. Իշխանաց և ցեղապետաց ոմանք փախստեամբ և թաքստեամբ ծածկուեցան. ոմանք զէնքով պաշտպանել ջանային իրենց ամրոցները. շատոնք այլ 'ի Պարսից ձեռքն ընկած խաբէութեամբ՝ բռնեցան յատարութեան. և ոչ սակաւք՝ գծրազգարար՝ սիրելով զփառս և զվայելչ աշխարհի՝ քան զհանգերմեալ յոյսն, հաւանեցան կամայ կամ ակամայ մոգուցն և կրակապաշտից, և քրիստոնէութեան փոխանակ՝ արևու և մխրթի պաշտօնը յանձն առին. Որոցմէ այլ աւելի զգուելով ուխտապահքն, ոչ միայն արք այլ և կանայք, փափկասուն տիկնայք, իբրև նորին կնքուելով՝ 'ի Քրիստոս՝ հաստատեցին ուխտ զրին մինչև իսպառ համբերել, նեղիլ, տառապիլ և շուրանալ զսուրբ հաւատս Յիսուսի, լմարել Լուսաւորչին ջանք՝ պիղծ մխրտախայծ խանձողաց զիմաց:

Այս ետքի երկու դասուց մէկմէկ պարազլուխ կրճան սեպուիլ Գուգարաց բզեչին և իր զփայն. Վազգէն վասականման ուրացողաց, աւերողաց, հայրենատեաց, քրիստոսատեաց անարի արանց. Շուշանիկ՝ Շամունեայ նման մեծահաւատ մեծահոգի հայրենասէր աստուածասէր այրասիրտ կաշանց. որք « Մոռացան զկանացի ակարութիւն, » և եղին արուք առաքինիք 'ի հոգևոր պատերազմ մին... ոչ միայն յոգիսն մխրթարեալ կային առ » աներևոյթ զօրութիւն յուայն յաւիտենից, » այլ և մարմնոյ նեղութեամբք առաւել ևս բար.

« Ժին զրեան ծանրութեան... Ոչ Բնչ յիշեցին
 « ամենին զանուն փափկութեան մայրենի ազա-
 « անութեան, այլ իբրև մարդիկ՝ որ վշտամբերը
 « լեալ իցեն անգասին՝ ի շինական սովորութեցն
 « ասնջնլով վարեալ զկեանս աշխարհիս, անգրա-
 « դոյնք ևս քան զնոսա յանմն առին զհամբերու-
 « թիւն վշտաց... Անարիւն Խառանց նմանեցին,
 « որ երգոյն քաղցրութեամբ առանց կերակրա-
 « նաց կեան, և կենդանի են միայն զօրն ծծելով,
 « զանմարմնոցն բերեն զնմանութիւն՝ » ։

Այսպիսիք էին այն ժամանակի ուխտապահքն
 ՏԻՆայ, Իսիստան, Հայոց աշխարհին, որպէս ակա-
 նատես սուրբ պատմիչն նկարագրէ : Այլ Բնչ ար-
 դեօք պիտի ըսէիր. Բնչ մեղքեղեն թէ հրեղեն
 գրչով պիտի գրէիր, ո՞վ անուշակդ Եղիշէ, եթէ
 ըսէիր, եթէ տեսնէիր՝ այդ տիկնաց տիկինը, այն
 քո և մեր գիւցազին՝ Վարդանայ՝ Վարդենի գլխա-
 րիկը Շուշանը, այսպէս քան զամեն կին և այր՝
 այդ հաշածանաց պարագային մէջ՝ սաստկապէս
 ասնջնալ և հրաշափառապէս հանգիսացեալ :

Ե

Աթէ կանացի մարմին մը քան զայդ աւելի կըռ-
 րուկ ասնջանքներ կրած է, գուցէ աւելի երկար
 ատեն չէ կրած. թերեւ ոչ դք այլ աւելի և պէս-
 պէս զրկանք և սրտակտուր կիրք ազեաց զթոյ և
 հոգւոյ վշտաց : Անշուշտ այդ սեռին վեհագոյն մե-
 ծուհեաց առաջին գասէն է Շուշանիկ. երբ նկա-
 տենք զնա յետ սրբութեամբ տիկնութեան կե-
 նաց՝ ուրացողի մը կին գտուած, թերեւ և մայր
 ուրացող որդւոյ : Այս բանս իրեն հազար մահէ
 գառնագոյն կը, և բովանդակ այն միջոց ժամա-

Նախ՝ յոր անարժան գծերի պրիկն՝ Վազգէն՝ ի գուան Պարսից էր գացեր, Կու հագար Կու հաշէր Կասկածելով անոր ընկից շարին. Թէ անոր՝ և Թէ իր զաւակաց (իրեր ժանչ և մեկ գասեր) հո. գւոյն վտանգը մտածելով: Անոր համար երբ մեկն իրեն աւետիս տուաւ, Թէ տերգ գործեր ի Պարսից՝ ոչ անոջ Կու հասնի իր ամուսն, առաջին հարցմունքն եղաւ, Թէ հոգին ինչպէս է, հը՛կէ... Դժուարասելի, և աւելի գժուարաշուք պատասխան. աւանչ. Վազգէն հիւանդ, օրհասական, մեռած է հոգւով. զի « ի գուան արքունի երթեալ՝ « արտա զքրիստոնեւթի, և եղեալ ընդ պարս. Կահան օրինգն՝ ի խնայ և ոչ ի հարկէ և ի բռն. « նութենէ... վասն լիտի և անառակ վարուցն... « երկիր պագաներ կրակի, և աստեր ընդ սա. « տանայի. և խնդրէր կին պարսիկ ի Թագաւ. « բէն. և (նա) հաւատայր նմա, և աայր զմոզ « իւրոյ խոյ նմա ի Բեւութեան. և յանձն առնէր « զկիկն առաջին (զՆուշանիկ) և զորդիան՝ գար. « ձուցանել ի մոգութեան օրէնս »¹: Այս Կայ. Ծափնաշար գոյժն երբ իջաւ յահանջ Նուշանկան, զլորեցաւ ընկաւ գետին. և երբ խելք ու շունչ իրեն դարձաւ, վայով և լալով քիչ մը սիրաւ ուն. գեղով ժողովեց զաւելըները, շտապելով տարաւ յեկեղեցին, ընկաւ սուրբ սեղանոյն գիմաց, զարկաւ իսկաւ « ի գետին. երբեմն հառաչանգ և երբեմն լուութեամբ՝ անորդի Աննայից ուն գետ. նամած մնաց, միայն Աստուծոյ բողբեղով, և միայն Աստուծով կրնալով գիմանալ: Եկեղեցւոյ պաշտօնեայք ցաւով և ահով Կու նայէին, և աւելի եռանդեամբ իրենց բոլոր օրուան պաշտօն. ներք կատարեցին. Նուշանիկ գեռ տեղին չէր շարժած. երեկոյն հասաւ, Աստուծոյ տաճարն

1 Վարդ Նուշանկան:

այլ պիտի փափուէր. Մուշեղիկ ելաւ սուրբ յա-
տակէն, բայց չգարձաւ իր ապարանքը, այլ ե-
կեղեցւոյ քով ոնակ մը քաշուելով, հոն բոլոր
գիշերն այլ Աստուծոյ կու գանգատէր. իր գրան
քահանայն վերջապէս համարձակելով քիչ մը
մխիթարութիւն տուաւ, և ուրիշներէն այլ սփ-
պելով՝ քիչ մը կերպուր առաւ, և գարձեալ
գիշերուան մնացած մասը կեցաւ յազօթք: Այդ-
պիսի սրտի հարուածոց՝ չկայ քան զայս (ազօթք)
յարմարագոյն և զօրագոյն ճար ու ճարակ: Եր-
կրորդ առաւօտեան պաշտօնն այլ կատարելով
յեկեղեցին, գարձեալ սկսաւ գրան քահանային
ողբալ իր զաւակաց վտանգը. արդէն իր մէկ հա-
տիկ ազնիկն չափահաս ըլլալով, հարկաւ քիչ օ-
րէն մոխրապաշտ զանդկի մը հարս պիտի երթար.
մանչերն այլ ժամանակաւ անպարկեշտ պարսու-
հեաց փեսայանային:

Ուրիշ մխիթարանք չգտնելով առաքինօրէն
կանչեց. «Հատաւ սպառեցաւ ամենայն յոյս յեր-
» կրէ և 'ի մարդկանէ. բայց (եւ) ահն կաշայց
» Աստուծոյ ամենակալի՝ որ փրկէ զիս, և տայց՝
» ինձ թէս որպէս ազաւնոյ զի թռուցեալ՝ թևօք
» Հոգւոյն սրբոյ ընորհօք հասանել և գազարել
» յանապատի, ընդունել զօրութիւն 'ի վերին
» ինձամօցն, սթափել փոքր ինչ 'ի մրդկեալ սըրտ.
» նեղութենէս և 'ի վհատութենէս... Սւ ես պատ-
» բաստ եմ տալ զանձն քանոխց և կապանաց և
» ամենայն կատանաց, որով նեղէ զիս ուրացողն.
» զի Աստուծով կեցից, և մեռայց վառն անուան
» նորա, և ոչ թողից զաւանդութիւն հարցն ի.
» մոց՝ լուսաւորչացն Հայոց :... Այն յԱստու-
ծոյ խնդրած ազաւնոյ թևերն իջան հասան հո-
գւոյն, և ինչուան Ուփրեթայ բանտն այլ հատու-
ցին, թեթևութեամբ և ուրախութեամբ սրտին.
որով նախ ելաւ կանգնեցաւ իբրեւ մեծ թագունի

մը՝ որ Թագաւորի մը չկրցած յաղթութիւնը ըրած ըլլայ:

Այսպէս վոնմութեամբ և վատահումեամբ նըստած էր, երբ Վազգէնի կողմանէ նուիրակք եկան, արքունեաց եպիսկոպոսն Յովհանն և թղեւթին եղբայրն՝ մեծ իշխանն Զօրիկ: Պահ մը պապանձեցան, կապուեցան, սկսան լալ, և հազիւ կրցան կըմկեմալով և ամաշելով թղեւթին հրաւերքը տալ, որ կու հանչէր տիկինը, բայց կ'իմացնէր այլ որ կ'ուզէ իրեն պէս քրիստոսութեան տիկին: Այն ատեն մեծն և մեծաց գուետրն և Թոռնեայն՝ Վարդանայ և Սահակայ, տիրական բերանը բանալով սաստեց եպիսկոպոսին: Ան վայել տախճանիդ՝ այսպիսի պատգամաբերութիւն, ըսաւ. գու Զնմարտութեան քարոզ, « Դու » զայդ հրամայեա. միաբանել ընդ առն ամբարշտի » և ուրացողի զԱստուած. և այսպիսեացս լինիս » Թելադիր և մատխար: Աւաղ իմոյ Թշուառու, » Թեանու, որ և յորդորիչ ինձ ոչ գտաւ »:

Եպիսկոպոսն պատկառեալ և սրտապնդեալ պատասխանեց. Զնմարտ և ըսածդ, բայց եթէ գու անշարժ մնաս՝ Վազգէն ոչ զքեզ միայն, այլ և բոլոր իր իշխանութեան քրիստոնեաները պիտի հալածէ, և կենդեցիները քակէ, բազին կանգնէ. մինչքեզ հիմա կու խոստանայ մեզի՝ ամենեկին շղարիւ անոնց, և ոչ զոք ստիպել, եթէ գու հաւանիս երթալու իրեն: Սա և տագրդ, Զօրիկ, և կեր եմք՝ ոչ յուրացութիւն հրաւիրելու զքեզ, այլ յորդորելու զալ երևիլ թղեւթին, բան մը ըսել. վասն զի եթէ յեա Աստուծոյ կայ մեկն՝ որ կարենայ անոր միտքը փոխել և սիրաւ շարժել՝ գու ես, տիկին մեր, — « Վազգէնի սրտին տիրել » ու շարժել՝ միայն Աստուծոյ կարելի է, ըսաւ: « Շուշան, բայց թէ իմ երթալս հարկաւոր կ'երևի » մեզի, ահա կ'երթամ, բայց ի տառապանս և

« Ի շարշարանս » : Ըսաւ և արիարար դարձաւ յապարանքը . սակայն ըմտաւ իր տիկնութեան փառազարդ տնեկաց մէջ . այլ առանձին տնակի պէս զստուած կողմ մը քաշուեցաւ , և երեք օր անքուն անկերակուր , լալու և ազօթքի կեցաւ :

Երրորդ իրիկունն Վազգէն պատրաստել տուաւ մեծահաց ընթրեաց տաճարը . քահներն վառեցան , տանկքն իրենց բազմականը բռնեցին , միայն Շուշան գլխոյին գահոյքը պարապ էր . բղեչին խաւրեց զԶոյիկ որ բռնագատէ բերէ զբղեչեալսն : Եւ երկար ազաւանաց հազիւ հաւանեցաւ Շուշան . իրրե նոր Յուզիթ մը , այլ Յիսուսի հեզութեամբն և մեծագոյն վեհմութեամբ զինուած՝ երթալու նոր Հաղոփեաննայ ընթրիքը . չքնարեց անոր պէս իր պերճագոյն զարդերը , և ոչ իսկ տնոցմէ շատ փայլուն բնական գեղեցկութիւնը և բեցընել ուզեց . այլ շափաւոր ձեռով մը պարաբկած , միայն ծածուկ զարդ մը , չքնաղ լանջապառնակ մը , անդին կնիք մը գրաւ ծոցը , որ էր իր սուրբ հօրապապուն ձեռագիր աւետարանիկն , և այնպէս մտաւ ի տաճարն : ... Սխրացան սարսկցան պահ մը ամեն տեսողք յուզելով անգամ , մինչև շանացին իրենք զիրենք զսպել , և խոզրով ու կերակրով այլալլութիւններն ծածկել . իսկ Շուշան՝ իրրե երկնաճաշակ յաւերժահարսն , իր բարձր գահոյից վրայ բազմած , անխոս և անկերակուր կեցաւ , և ոչ իսկ Յուզիթայ պէս իր նաժըշտաց մախաղէն փոխինդ մը ծամելով . այլ իրրե զՍմթեր լուռ ընդուաւ և մեծարարբառ երեմն . բով՝ երբեմն կու մարեր երբեմն կու վառեր , աւելի ակնախառն քան զամենայն քահափայլութիւն տաճարին : — Նոր տեսակ անմեան ընթրիք մ'եղաւ այն օր . Վազգէն սրտէն վագրի պէս կու մանչեր , ինք զինք կ'ուտէր և չէր կրնար յիշ հանել : Շուշան իր գլխոյն՝ գիմացն բազմած՝ լուռ .

Թեամբ անգագար յանդիմանութեան տեղառա-
րաք մը կու թափեր անոր և համախոհից վրայ.
մինչև փութացան ընթրիքը շերկընցնել ելնել, և
ամենքը իրենց տեղը քաշուեցան: Նոյնպէս ըրաւ
և Շուշանիկ:

2

Իսկ քաջն Վաղչէն՝ այն կըլլած Թանահամ
պատանները յմարտած, յրթումքը խաննելով,
և Թողով իր Պարսկաստանէն բերած շամբուշ
բամբուլին այլ, կու փնտռեր զՇուշան՝ անոր սրբա-
կապանաց մէջ. ոչ իբրեւ այն օրերը՝ որ իր բարե-
յիշատակ հայրն Աշուշա բզեցին՝ մտերիմ բարե-
կամն Վարդանայ՝ փեսայացոյց զմիջը Թագաւո-
րական փառք Մամիկոնէից օրիորդին. և ոչ իբ-
րեւ փքացեալ հսկայ մը՝ արեգնափայլ առագաստ
մանելով, այլ իբրեւ լախաւոր անձնանի շերա-
կէն, կամ կողիւս գրաստաւոր մը, հասա բրով
մը հանդիպեցաւ հրեշտակափայլ հարսին, երբ
ծառայից մեղքով՝ դանել և բռնի բերել առաւ
զնա. և փոխանակ տարաշխարհիկ պարզեաց, փո-
խանակ պարսկային ծոցէն բերած քառոյ և մար-
գարոյ, անհնարին ծեծութեա թափեց վրան,
անխնայ և անխտիր. քարշանք մազերու և պար-
կեշտ զոհատուցն, բռնցի աքացի հարուածք...
(ամեթ, զգուանք մարդկութեան). մինչև յետին
ծառայքն անգամ զպնելով և ցաւելով՝ վաղեցին
առ Զոյլիկ, որ փութացաւ եկաւ լանաց գոցել
այդ խայտառակ տեսարանը, ազատել զանմեղ
ազաւանին դաժան վարուածներն մեղքէն: Բայց
ճար չեղաւ. գազանացեալ մարդն՝ իր եզրայրն
այլ սփաւ սքացել քշել, և իբրեւ փայտահար
յանտառի կ'իջնեցընէր հարուածները իր ոտքը ըն-
կած անձին վրայ, հայհոյելով զնա և անոր հայ-

րը. զհաւատքն այլ. զԱստուած այլ. մինչև ինքն յոգնելով և շուգնելով մէկ հարուածով մ'այլ մեռ. քին տակ սպաննել իր առաջին կենակիցը, հրաժայեց որ քարշեն տանին ձգեն ուսկից որ բերին:

Սրկրորդ առասու ինքնին զնաց հոն, տեսնելու իր երեկուան թափած կարկուտին արդասիքը: — Շնորհագեղն Շուշան ջախջախեալ էր, կզտնները կտարտած, աշուղները արիւնալից. այլ ոչ բոլորովն միջաբեկ. դեռ ողջ էր: Հրամայեց Վազգէն որ հոն պահեն զնա զգուշութեամբ, և չթողուն որ քովը մարդ երթայ. ուրիշ բան այլ չտան իրեն՝ բայց միայն գարեհաց և ջուր, ինչուան որ մեռնի... Իրմէ վերջը եկաւ հաւատարիմ զբաներէցն, իր աստուածահրաման պարտքն ընելու, չլախելով բռնաւորէն, ուսկից պահապանքն անգամ գանձելով՝ թող տուին քահանային: որ երբ մտաւ և այնպէս արիւնջուայ գետին փռուած արորած տեսաւ տիկինը, պաշտօնը մեռացաւ, սկսաւ աղու պէս լալ. մինչև ինքն քաջասիրտ խոստովանողն Քրիստոսի սկսաւ՝ փոխանակ ընդունելու՝ տալ միսթարութիւն. « Մի յ լար, տսեր, 'ի վերայ իմ. զի առանց հանդիսի և յ շարշարանաց՝ ոչ արգարանայ առաջի Աստուծոյ ամենայն մարդ, և ոչ շնորհք փրկչին՝ լքանէ թողու զդք առանց ողորմութեան որք յուսանն 'ի նա »: Ապա քահանայն այլ զնա միսթարելով՝ ողաչեց որ քիչ մը ուտելու բան առնու. Շուշանիկ հազիւ կրցաւ բերանը բան զնել. այնչափ ուժէ ընկած էր:

Քանի մը ամիս այսպէս անցաւ. վասն զի Վազգէն քաղաքէն հեռացեր էր. ուր նորէն գարձաւ աճապարանդ, լսելով որ երկրին վրայ թշնամի կու գայ. ապահովութեան համար տղտըը Վրաստանի կամ Աովկասու ամուր կողմերը զրկելու զեց. Աուր գետէն անցնելու ատեն տղոց մէկն գի.

պուածով կամ գաւաճանութեամբ ընկաւ կո-
րաւ, և մեծ սուգ պատճառեց բոլոր երկրին.
միայն Նուշան էր՝ որ մօր պէս ցաւեցաւ, այլ
քրիստոնէի պէս ուրախացաւ՝ որ ազայն ժամա-
նակաւոր մահուամբ յաւիտենական մահուանէ
ազատեցաւ, սուրբ հաւատքը շուրացած մեռաւ:
Իսկ հայրն Վաղգէն հեթանոսորէն անյուսաբար
կ'ողբար շարաշար. մինչև իր իշխաններէն զառ՝
Վրաց Թագաւորն և Պարսից Կողմանէ գրուած
մարզպանն այլ եկան զինքը միտմարելու: Իսկ
անցչամբ խորամանկութիւն բանեցընելով՝ այն
տառն հեռացուց զՆուշան՝ ի պալատէն, և հրամ-
անց որ երթայ եպիսկոպոսին ապարանքը՝ եկեղե-
ցւոյն մօտ: Մեծ ուրախութիւն և բազմ սեպեց
զայս Նուշանիկ, և արդէն էրկընէն ազատած սե-
պելով զինքը՝ իր աշխարհամէ զցեստն այլ փո-
խեց հոն, և հաւատաւորի խոշոր զցեստն հագաւ
և օրհնեցաւ. կրկին նուիրական կենոք մեծ զուար-
թութեամբ անդադար աղօթից և բարեգործու-
թեան կու հետեւեր, ամենայն տեսողաց սիրելի և
զարմանալի և գրեթէ պաշտելի ըլլալով: Այս
չուրս կրկին բորբոքեց Վաղգէնի սիրտը դիւա-
լունչ կառաղութեամբ. և երբ մեծամեծ հիւրերն
քովէն գացին՝ յեա կանչեց զՆուշան, և պատուէր
խաւրեց՝ որ Թողու այդ մեծ և կերպը, և դառնայ
գայ հնազանդի իրեն ու տիկնութիւնը վայելէ:
Իսկ մեծահոգի նահապահն բացէ ի բաց մերժեց
ամպարչափն հրաւերքը. և այսուհետեւ մեր մեջ
կապ չկայ ըստաւ. վասն զի դու Թողեր զՔրիստոս,
իսկ ես այլ աւելի կապուեցայ անոր հետ: Այս
պատգամին հետ զրկեց դարձուց Վաղգէնի իր
տիկնութեան նշանները, զարգերը, և ինչ որ ան-
կէ ունեցեր էր. և գիտնալով անոր կասկիւր՝
պատգամը վերջացուց ըսել տալով. Թէ ինչ որ
կ'ուզես ըրէ, «Սա պատրաստ եմ մեռանել. քան

« Թէ անցանել զաւանդութեամբն հարցն իմոց » :

Այս արդար նախատանաց այլ չհամբերելով անարդար մարդակերպն, դարձեալ իր գիւցազ նական լախան ու բիրն առած՝ բազմութեամբ ծառայիցն վազեց խենթի պէս...։ Երկինք կայ. ծափները բռնեցին, երբ առանց սարսափելու մըտաւ յեկեղեցին, լսելով որ հոն է Շուշան և անկից շինեաւմար. չպատկառելով ոչ յԱստուծոյ և ոչ ի մարդկանէ՝ սկսաւ սրբազան տաճարին մէջ այլ ծեծութեա քաշել ազօթոջ տիկնոջը. սոսկացան գանեցան տեսողք, գոյն առին գոյն առին, բայց չհամարձակեցան բան մ'ընել. միայն Աստուծոյ պաշտանեայն, քահանայ մը՝ համարձակեցաւ յանդիմանելու. Ի՞նչ սրտով, Բն ի բաւամբ, ըսաւ, այդպէս շարաշար կու տանին տիկինը։ Ամբոնն մռլին վերուց բերը՝ իջուց սաստիկ կոփ մը քահանային վրայ այլ...։ Երկինք դարձեալ համբերեցին...։ Իսկ Ժողովուրդն այս երկու սրբապիղծ յանդգնութիւնները տեսնելով, սկսաւ լալ և յերկին բողոքել. Վազգեն՝ անմեղ գառանց փարափի մէջ սոված գոլլոյ պէս ընկած, որու որ պատահեր՝ զարնելով հրելով, փութացաւ իր ծառայից օգնութեամբ քարշել զՇուշան. հանել յեկեղեցւոյն, և նոյնպէս գետնաքարշ ընդ քար և ընդ տիղմ զցեստարգիկ տրիւնլուայ մօտէլ յապարանքը. ուր մնացած ուժն այլ թափեց խեղճին վրայ՝ ծեծելով և զցեսաները պատռաւելով առաջինէն աւելի. և այնպէս կիսամեռ թողուց. Զոյլիկ այլ հոն չէր որ լսմար ազատել հարաւ։

Յետ քանի մ'անգամ այսպիսի պժգալի հանգիսից՝ Վազգեն հարկադրած ըլլաւով իր երկրն գուրս Հոնաց կողմը երթալու՝ վերջին գիւսական և անլուր վրէժն այլ թափեց Շուշանկան վրայ. անձամբ բերելով զնա յԱւփրկիժ՝ և այն երեքեր.

կաթեան չգթաները անցընել տալով ոտից, մե. ռաց և զգին, անշուր լրբութեամբ իր կնիքն այլ անոնց վրայ զարկաւ, որ չհամարձակի մարդ մօ. տենալ և քակել. և այս յետին պատիւն ընելով իր ամուսնոյն՝ վերջին բարենն այլ տուաւ հայ. հոյեւով անոր նախնիքը և սուրբ կրօնքը: — Իսկ երանուհին այսպիսի կտաանաց մէջ այլ իր վսե. մական սրտովն նախ գոհացաւ զԱստուծոյ, և ա. պա ուրախ եմ ըսաւ՝ Վազգենի, որ զիս Աստու. ծոյ սիրոյն համար այսպիսի կապանաց արժանա. լորեցիր, որով քիչ ատենէն յաւիտենական ա. զատութեան պիտի հասնիմ. բայց քեզ լայն և ափ. սոս՝ որ ասոր հակառակ կապանք և հատուց. մունք պիտի ընդունիս Աստուծոյ արդար գա. տատանէն: — Այն արդար և ահաւոր դատա. տանին Վժիռն էր Նուշանկան բերնէն ելածն. որ և այնպէս ազգու՝ այլ անգուս՝ զարկաւ Վազ. գէնի սրտին, որ չկարաց այս անգամ պատասխան տալ. և յուզայեան յուսահատութիւն մը հեռացաւ:

Արբոր վիշապին հետը հոռը ծածկուեցաւ, և. լեք որեն հաւատարիմ գրաներէցն՝ որ ձագակո. թոյս թռչնոյ պէս ծառէ ծառ դարե գար կու գի. տէր իր խնամոց կարօտը, մտաւ բանալ. այս ան. գամ ուրիշ բան չկար ըսելու. բայց ընկնալ պագ. նեւ տիկնոջն կարծր կապանքները և համարձակ երանի տալ անոր: Իսկ առաքելի և անմեան գուստրն Վարդանայ, միայն մէկ երանութիւն մ՝ ունիմ, կ'ըսէր, որ է այս երկաթներս, որ զիս կու սրբեն այնպիսի մարգու կենակից ըլլալէս, և անոր զաւակ ընծայելէս. առոնք ըլլան վկայ ա. ռաջի երկնից և երկրի՝ որ իմ յոժար կամեքս թո. զույցի ինչ որ աշխարհս ինծի կրնար տալ, և հան. գերմեւոյ համար յանձն առի այս ցաւերս, որով յուսամ Աստուծոյ ողորմութեան և իր սրբոյցը հասնիլ:

Այսպէս կեցաւ, այսպէս համբերեց Շուշան երկայն տարիներ Ուփրեթայ բանտին մէջ. միայն յետ շատ ազաւանաց Զոբհայ՝ հաղիւ զիջաւ Վազգէն անոր վզին երկաթե վերցընել տալու. որով երնար սուրբն քիչ մը հանգչեցընել գլուխը կաշիէ բարձի մը վրայ. բայց զայն այլ խնայելով կ'ընէր. վասն զի ինքն այլ սկսաւ անգթանալ իր վրայ, իբրեւ թէ արտաքին ցաւն և կապն բուսկան լլկային. քունն այլ կու կարճեցընէր, որ աւելի ժամանակ ունենայ ազօթելու. գարեհացիկն և ջուրն այլ շատ կու սեպէր, և ամբողջ շաբաթներ ծոճ կ'անցընէր, միայն շաբաթ և կիրակի որ քիչ մը բան ծամելով յետ սուրբ հաղորդութե, զոր հաւատարիմ գրաներէցն անխափան կուրեւրէր. և կամաց կամաց ուրիշներն այլ համարձակելով սկսան զալ, ազօթք խրատ և օրհնութիւն ուզելու, զմանք այլ առողջութիւն խնդրելու, և գտան այլ ուղածնին:

Սրբութեան, Զգնութեան ու հրաշից համբաւն սկսաւ տարածուիլ չորս գին. լսեց ինչուան Ճորայ պահակէն՝ իժականջ Վազգէնն այլ. և յետ չորս տարւոյ գառնալով իր երկիրը, առաջին հոգն եղաւ իր բանտարկեալը քննելն. և խմանալով որ մարդ մտած է ներս, պահապանաց մահուան ծեծ մը տալ տուաւ. և հրամայ առաջինէն աւելի խըռաութիւն ընել ու շարշարել զսուրբը. Բայց այն շափ երկար ատենուան փորձով աղէկ գիտնալով որ շարշարանք օգուտ մը չունին, ուղեց կախար, գութեամբ ուղածին համիլ, նման Սաւուղայ. և տարի մը ջատաղ վհուկ կնկան ձեռքով աջատեւելով՝ յիկրցաւ բան մը շահիլ: Ամենէն զորաւոր շնարքն և վրեժն՝ որ յիրաւի Շուշանկայ սիրտը

վեր 'ի վայր պիտի ընէր, ամենէն ետքը Թողուց. — ազգայնորդ ուրացընել, իրեն պէս կրտսեպալա ընել: Այս գառն գոյժս՝ ուսկից միայն այնքան առեն կու գողար մայրն ազնգուլթ և բարեպալա, իր վեց տարուան երկամթներէն աւելի կտրուկ եղաւ՝ կիսամաշ կեանքը բոլորովին մաշեցընելու: Այնուհետև աշխարհիս վրայ սրտի կեա մը չու նէր, և ոչ յանկարծական յոյս մը. վաղք և ցաւօք շատ առաւել քան իր ընկերակից առաքինի համբերող կանայքը, անոնց՝ գոնէ ուշ բայց վեր. ջապէս հասնող միտթարութիւնն այլ չունեցաւ. յիրաւի ողբաց անոնց համար սրտառուշ վիպաւսանն, Թէ քիազում ձմերաց հաշեցան սառնաւ ք մանիք, եհաս գարուն և եկին նորեկ ծիծառնք. ք տեսին և խնդացին կենցաղասեր մարդիկ. և նո. ք քա ոչ երբէք կարացին տեսանել զանձկալիսն ք իւրեանց ք. — սակայն յետ երկար չըջանաց՝ վերջ ունեցան այն բազում ձմերուկքն այլ. և երբ յետ իբր տասներեք տարեաց անգամ մ'այլ ե. հաս գարուն և եկին նորեկ ծիծառնքն, ընդ կեն. ցաղասեր մարդկան՝ խնդացին և ճիւղացին համբ. բող տիկնայքն այլ. վասն զի վերջապէս տեսան ք զանձկալիսն իւրեանց... զքանկալի գեղ երե. ք սաց նոցա ք: Այլ, ահ, միայն Շուշանկան ըհա. տաւ գարուն. չեկաւ ծիծառն, չերեցաւ անձկալին. և ոչ ք ծաղիկք գարնանայինք յիշատակեցին ք զպսակասեր ամուսին ք: Շուշանիկ վեց ետթն տարի ոչ կանաչ գեանին ծոցէն ծլած ծաղիկ մը տեսաւ, և ոչ ծաղիկ տեսութեամբ այլ կրնար անոնց պէս ցանկալի յիշատակ մը արթնցընել. իր ծաղիկն էր փուշ վշտաց, յիշատակն՝ ուրացող մը Աստուծոյ և ամուսնոյ: Անոնց՝ առն տեղն գարձեալ նորոգեցաւ, մաքրեցան փոշոտեալ և ծխոտեալ սրահակք և սրսկապանք նորեկ հար. սանցն, վերցուեցան սարգի ոստայնք առադաս.

ապ նոցա, Կանգնեցան բարձրագահք առնա-
րացն, և ուղղեցան ապաք երախանաց նոցա.
Գարձեալ գալարացան բուրաստանք ծաղկոցաց
նոցա և որթք գինեքերք ծաղկեալ ետան զհոտս
խրեանց. և սիրելիք հանգիպեցան իրարու ընդ ու-
ռենեաւ և ընդ նանենեաւ: Իսկ Շուշանայ, ցորեկ,
գիշեր, ամառ և ձմեռ միակերպ խաւար մը, Կակիծ
մը, Խարութիւն մ'եր, հալումաւ յիշատակներ.
որոց երկնցած աներեւոյթ թելք՝ միայն մահն ալի-
սի կարեր: Աւարդէն մասեցեր էր մահուան ցաւոս
մկրտան՝ այն մարգարտաշար սակեալ սուրբ Կե-
նաց կապին....

Ը

Չարչարանաց ետթներորդ տարին խնարհե-
ցաւ ընդհակաթ Շուշանկան գլուխն. լուսածա-
րաւ աչքերուն գիմաց բոլորովին գոցուեցաւ աշ-
խարհիս վարագոյրն. հանգերձեալ լոյսն սկսաւ
զհոգին հրաւիրել... Հաշակեցաւ մահաբեր հի-
ւանդութիւնն. ամեն լսող երանի Կաւ տար անոր՝
որ կարենար տեսնելու այն հրաշալի նահատակը.
բայց ամենքն լուսեցան այս բազըլ. իշխանք և ազ-
նուականք Վրաց և մերձաւոր Հայոց՝ փութա-
ցան յետին յարգանք մը մատուցանել իրենց ըստ
աշխարհի գոթազց գշխոյին. ամենն առաջ հա-
սաւ բարեհերն Զորիկ՝ իր Կնոջ հետ մեկտեղ. ըն-
կաւ նախ երկրպագեց Շուշանկայ ազնւանոցին
վրայի խաշափայտին. ապա սուրբ տիկնոջ ոտքը
ընկաւ, զարկաւ գլուխը գետնի, լացաւ շատ. որ-
հնութիւն և մեղացը թողութիւն խնդրեց, և հա-
զար կտոր եղած արտով հեկեկանալ բանտին պա-
տերը թնդացընելով յետ գարձաւ: Սկաւ Սա-
մաւէլ Լալիսկոպոսապեան Վրաց Մեթիթայ մայ-
րաքաղաքէն. հանգերձ Սուրտաւայ գրան Յով

հան եպիսկոպոսով և քահանայիւք, որք շատ անգամ եկեր և մխիթարեր էին զսուրբը. և առաւել այն հաւատարիմ գլխոյին գրաներէց քահանայն որ սուուգիւ անոր մեծ և սուրբ սրտին խորագոյն կրիցը հաղորդ էր, և Սատուծոյ և իր ազախինէն՝ շատ երկնաւոր վարձուց արժանի էր, ի փոխարէն այն զովարար մխիթարական բաժակաց՝ զոր բանիւ աւետարանին ընծայեց իր տիկնոջ և հոգեւոր գտեր: Ասոնց ամենուն այլ տիկինն սրտառու շնորհակալեցաւ, իբրև իրեն ծնողաց և գայեկաց. շնորհակալ եղաւ և իր յետին այցելութեան եկող մեծաց և մեծուհեաց և հասարակ ժողովրդեան. աղօթեց և աղօթք խնդրեց. օրհնեց և օրհնուեցաւ:...

Ամեն մարդկային օրէնք կատարեցան. մնաց արգելք ժառանգութեան խնդիրն. — յայտնի է որ սուրբն իր խաչէն և աւետարանէն զատ կաակելու բան չունէր. բայց մերձակայք և ժողովուրդն՝ նախանձելի և ազահեղի բաներ կու տեսնէին. ամենքն մեկմեկե աւելի կանչէին. Սրկաթ. ներեզ կտորիկ մը ինծի, շղթաներէզ օղակ մը, խշտեկեզ յիշատակ մը ինծի հանէ, սուրբ տիկին:... Իսկ սուրբն, արդարև սուրբ, խոնարհ և հեզ, պատասխանեց մարմնրած ձայնովը. Սա արժանի չեմ այդպիսի խնդիրներու: « Բայց կամք » Սատուծոյ եղիցին, արարէք որպէս և կա: « Միք » և յետին հրաժարական՝ ամենուն առհասարակ օրհնութիւն տալով ըսաւ. « Ամենա » լին Քրիստոս լի արասցէ զմեզ հոգեւոր օրհնու: « Թեամբ »: Ապա բազմութիւնը հեռացընելով, ինքն այլ իր մեկ հատիկ մնացած երկրիս վրայի բաղձանքը կտակեց Եպիսկոպոսապետին և անոր ուխտին. սակայն գեռ զայն այլ պրանչելի խոնարհութեամբ մը՝ յանձնելով անոնց կամաց. « Այն » արժանի կու սեպէք զիս խնդրոյս, տարէք մար.

« Բնա Թագեցեալ այն տեղ՝ ուր որ նախ առաջին
 « զիս քարչեցին » : Այս փայն եղաւ հասկ և փա-
 փաղ Ս. Շուշանեան. հոն Թողուլ մարմինը՝ ուր
 որ զտիկնութիւն, զփառք, զաշխարհ և զվայելչ
 կորոյս այն մարմինն. և քարչանք, հարուստք,
 շարչարանք և վիշաք սկսան՝ վասն հաւատաց և
 սիրոյն Աստուծոյ, և հոգեւոր տիկնութեան հան-
 դեպն պատրաստուեցան : Վարդանանին զգնոյն
 ինչուան ՚ի մահ իր հայրենի մեծաարտութիւնը
 պահեր էր, հոգւոյն ամենայն վեհագոյն շնորհաց
 հետ :

Սեա այսորիկ ամփոփելով զմէքն յինքեան՝ ար-
 ժակեց վերջին ժայն մը գահութեան առ Աստուած,
 որ արժանի ըրաւ զմէքն այդ շարչարակիր նահա-
 տակութեան, և ազաչելով ընդունել իր կորո-
 տած հարց և սրբոց քով, խաշակեցելով աւան-
 դեց հեղարար զնոցին. որոյ նման հզօր և պայ-
 ծառ՝ չառ քիչ Խանաչուած է յաշխարհի՝ տկա-
 րասեռ բնութեան մը մէջ :

Բարեպաշտն կանայք մեծ պատուով լուացին
 մաքրեցին պարկեշտ և մաշած մարմինը, աւելի
 տաք արտասուքներով քան անուշաչոտ ջրերով.
 յետոյ երկու եպիսկոպոսունքն և քահանայք այլ
 խնկով և իւզերով զապեցին. և բազմութեամբ
 Ժողովրդոց, համարձակ պաշտօնով, իրրե նորէն
 Գուգարաց զգնոյն դարձընելով ՚ի գահն, ՚ի բար-
 ժրագոյն գահ, հանգուցին Յուրաաւայ կաթու-
 ղիկէկին մէջ. երեկոյի և գիշերի պաշտօնը կատա-
 րեցին. երկրորդ օրն՝ հանգստեան պատարագ
 իրրե սրբոց տօնահանգէս : Ապա վերջընելով սըր-
 բահոտ մարմինը՝ տարին գրին իր փափագած տե-
 ղը, հոն՝ « ուստի զառաջին քարչեցին » : և ուս-
 տի կու յուսար սուրբն՝ յեա դագորելու բոլոր
 կենցաղոյս ձմերուան, ՚ի քանաչ քրիստոսանորոգ
 դարեան նորոյ երկրի, պայծառ ծաղիկ յարաւ :

Թեան վերաբուսնիլ վերաթույլ ընդ առաջ երկ. նաւոր թագաւորին, և գրկել խառնիլ անբաժա. նապէս իր նախափառաւորեալ հոգւոյն հետ:

Այն ընտրեալ և սրբեալ տեղն եղաւ ժողովա. տեղի բարեպաշտ անձանց. Հայոց և Վրաց ա. նուանի ուխտաւեղեաց մէկն. ուր և յետ 500 ա. մաց՝ մեր պատմեաց մէկն այլ. Սերաստիոյ եպիս. կոպոս. վկայէ, թէ ք հեռ ևս կան տեղիք շարչա. ք բանաց նահապետութեան նորա, և հանգստա. ք բան սուրբ և պատուական նշխարաց նորա. զոր ք մեր բազում անգամ երթեալ և համբուրեալ ք (է) զսրբութեան տեղին ք 1, ...

Թ

Եթէ դու այլ բազդ ունենաս, Հայկակ, որ մը համբոյր տալ այն սրբութեան տեղեաց, մի մո. ռանար անգամ մ'այլ Բողնեաց գետն 'ի վեր եր. թալով՝ հազարամեայ աւերակաց մէջ փնտռել Ուփրեթայրու իմարոյն բերդին մամաապառ մնա. ցորդները. նորոգէ մաքրդ, ոչ այնքան զնիւթա. կան շէնքը, որքան անոր մէջ հանդիսացեալ զար. մանուհին. — տես անգամ մ'այլ՝ այն անուամբ:

1 Պատմիլ վարաց Շուշանկան, որ եթէ չէ իր գրան. երկն կամ Յովհան եպիսկոպոսն, ուրիշ ակննատես ժա. մանակակից մը պիտի ըլլայ. Վաղգենի վրայ բան մը լըսեր յետ անոր որդիքը ուրացընելուն. բայց յետագայ պատ. միլք Վրաց կու հաւատան՝ որ իրենց թագաւորն 'ի վրէժ անպարտ շարչարանաց և մահուան գլխոյն, յետ աարի. ներս՝ պատերազմի մէջ բանեց զուրացող բզեղին՝ Գու. դարաց արեմտեան սահմաններուն վրայ, և ողջ ողջ կտոր կտոր ընել տալով, կտորներն այլ ծառաց վրայ կախեց 'ի նշառակ տեսողաց և 'ի կերակուր գիլահաւուց. Պարսից թագաւորին այլ իմացընելով ինչ բանի համար ընել՝ ան. մեղադիր եղաւ:

բնութեամբ, սրբութեամբ, Նուշանուղարդը. —
 տես զանիկ մէկ մ'իւր փառաց արքունեաց գա-
 հուց մէջ, մէկ մ'այլ երեքերկամեան կապանաց,
 որդանց և ճճեաց մէջ, անլոյս, անկրակ, անմխի-
 թար թողած, յաղթիւս ընկած մարգարտի պէս.
 — համբէ անոր վեցամեայ վշտաց, մանաւանդ թէ
 ըստ հին պատմելին ազգման՝ զիւրաքանչիւր զտա-
 ւ րեաց կամ զամաց կամ զյարամութուց կամ զա-
 ռուրց և կամ զժամուց շարշարանս. — նկա-
 տէ այն մեծահագի ծովափառած սրաին անգա-
 րար թաւալած ալէկաուր ալիքները. — և ապա
 դարձիւ նայէ վրաց. . . .

Ո՛վ աժգոհ կենցաղասէր մարդիկ. ո՛վ անհամ-
 բեր զիւրախնդիր տիկնայք. ո՛վ փոքրոգի ընա-
 րարձք Գրիստօսի. որք այդչափ դանդառիք ձեր
 կենաց և կրից վրայ. գնացէք 'ի բերդն Ուփրե-
 թայ և տեսէք զՇՈՒՇԱՆՆ-ԿԱՐԳԵՆԻ:

ԱՇՈՏ Ա

ԵՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆ ՀԱԶԱՐ ՏԱՐԻ ԱՌԱՋ

Մայիս 27.

Ա

Հայագիր որացուցանն այսօր Թ դարուն քա. նի մը անձանց սրբազան յիշատակին մէջ՝ զեհա. րոյն կու նշանակէ ՎԱՇՈՏ ՐԱԴՐԱՑՈՒՆԻ. Հազա. րամեան դար մը մեզմէ առաջ՝ նշանաւոր կէտ մ'է մեր հայրենեաց պատմութեան մէջ. մեծ յեղա. փոխութեան մը միջոց, որ երկայն և ծանր տա. րիներ քշեց, թայց յաջող զախճան և արդասիր անեցաւ. յայտ է թէ ոչ բազգով, հապա ջան. քով, աշխատութեամբ, շափով ու թուով. այ. սինքն խնկրով, իմաստութեամբ, արիութեամբ, առաքինութեամբ, 450 տարիէ վեր քաղաքական միութենէ ճեղքած քայքայած ազգ մը, և Հայու պէս ազգ, որ իրեք աշխարհակալ զօրաւոր տե. րութեանց, Պարսից, Սունաց և Արաբաց, հա. զարուսէն փորձանքներէն անցեր էր տաշուելով ու մաշուելով, և գեռ կու տքար, մանաւանդ այդ ետքի ազգին ճիրանաց տակ. այդպիսի ազգի մը՝ կերպով մը գարձեալ մէկ քաղաքական ազգային

գլխու մը մտնալու, և այն գլխոյն վրայ այլ ար-
քունի փառափայլ թագ մը գնեցու, և յետ այն-
քան անոյս գարուց՝ Հայոց արքայ ըլլալու, կամ
ծածուկ աստուածային հրաշք մը պէտք էր, կամ
յայտնի ԱՆՈՑ մը՝ այն ծածուկ հրաշքը իր բազ-
կաց, մասց և սրտին մէջ ամփոփած. զոր և ըստ
ժամանակին յերևան կու հաներ: Յիրաւի սա
բազմաց անկարելին նաև անկարծեղին՝ ի գլուխ
տարու, հաստատեց, 30 տարի աշխատելով: ոչ
այնքան սրով և աղեղամբ, (թէ և նոյն տարինե-
րուն մէջ ինքն էր Հայ հայրենեաց առաջին զինա-
կիրն և անձնապահ այլ), որքան խոհեմ մտքովն,
և թերեւ անկէ այլ աւելի՝ զգայուն և առատ սըր-
տովն, որոց գէմ շիրցան կենալ ոչ արարական
դանութիւն, ոչ թիւղանդական նրբութիւն, և ոչ ազ-
գային նախանձ և ինքնակամութիւն. ամենքն այլ հա-
ճեցան հաւանեցան սիրեցին զԱշոտ: Ամիրապետ
Բաղասաայ՝ անոր յանձնեց բոլոր Ասորպատ-
կանի, Միջագետաց և Կովկաս լեռանց միջոց եղած
երկրին վերահացութիւնը, և խաղաղութեան պա-
տասխանատու ըլլալը. կայսրն Կ.Պոլսոյ՝ ի մէջ
ամենայն թագաւորաց և իշխանաց ժամանակին՝
որոց հետ վերաբերութիւն ուներ, ըստ մեծու-
թեան՝ յետ խալիփայից՝ զԱշոտ կու ճանշնար
մեծապատիւ ազդիշխան, և ըստ սիրոյ՝ առաջին
Ուրբի կուշելով զնա իր թզթոց մէջ. իսկ ազգային
իշխանք՝ նաև անկախք՝ զնա ճանաչէին նախիշխան
և միայն թագաւոր:

Ազգի մէնոր գլխապետ ըլլալ կամ ազգ մը կանգ-
նել յինքնիշխանութիւն՝ մեծ յաջողութիւն կամ
մեծ չարտարութիւն կու պահանջէ. և ի հարկե
այս միջոցերս ունէին որոնք որ այսպիսի գործ կա-
տարեցին. այսպէս և մեր Աշոտն: Բայց իրեննը,
ման գծուար պարագայից մէջ ըլլալով և այնքան
խոհեմութեամբ, զգաստութեամբ և աղնուարա-

բոյութեամբ վարուող՝ շատ քիչ հաշիւներն ազգայարոյց և ազգակեցոյց ըստած անձանց մէջ այլ։ Թողով տար ազգաց պատմութիւնները, մեր պատմութեան մէջ այլ Աշոտին առաջ և վերջը քանի մը անգամ գիտենք՝ Հայոց ինքնա. գլխութիւննին կորուսանելը և նորէն ձեռք բերելը, ի՞նչեւն քաջ և հայրենասէր և երբեմն և փառասէր անձանց. քիչ շատ ծանօթ են Հայմ, Արամ, Պարոյր, Տիգրան, Վահրամ, Վաղարշակ, Տրդատ, և յետ Աշոտի՝ Գագիկ, Ռուբէն, Լևոն. Թողունք աւելի անծանօթները, որ ի զանազան ժամանակ և տեղի տիրազլուխ Թագաւորութիւն կանգնեցին։ Ազգին պատմութիւնը գիտցողն գիտէ նաեւ ասոնց ինչ կերպով այդ տիրազլուխն հասնիլը. ոճանց՝ քաղցով (ինչպէս Վաղարշակ), ոճանց քիչ մը բռնութեամբ այլ, ինչպէս Ռուբէն, ոճանց լոկ փառասիրութեամբ՝ ինչպէս Գագիկ Արծրունի. ոճն խորագիտութեամբ, ինչպէս Լևոն, և գրեթէ ամենքն քաջութեամբ և պատե. բազմաք. այլ միայն Աշոտի Թագաւորութիւնն ասոնցմէ տարբեր և աւելի փառաւոր կ'երևի. մէկ մը որ՝ ուրիշներուն Թագաւորութիւնն կամ տիրապետութիւնն, եթէ բռնութեամբ և բազ. գով այլ չէր, գոնէ կէս պատրաստուած էր ա. ռաջիններուն ջանքով, իսկ Աշոտի պատրաս. տողն՝ գրեթէ իր արգիւնքն էր. մէկ մ'այլ որ ուրիշներն Թագաւորութեան փափագեցան, ջա. նային, իրենց ազգին վրայ կանգնեցան. Աշոտ գրեթէ առանց փառքը գիտելու՝ հասաւ իշխա. նութեան. միայն ինքն ընտրուեցաւ և կանգնե. ցաւ ազգային հաճութեամբ. և ոչ ազգին ռամ. կին, կամ իրեն հպատակացը հաճութեամբ, ինչ. պէս ուրիշներէն շատն, հապա իրեն նման ցեղա. պետաց և աշխարհատեարց հաւանութեամբ։ Այս բանս հուցուցընէ ընտրուածին մեծ կտտա.

բեւութիւնն, ընտրողաց այլ մեծ առաքինութիւն. որ գործադրարար սակաւագիւտ եղած է այնպիսի ազգի մը մէջ, որուն բնական՝ երկրին ձենն ու գիրքըն, ձորերն, լեռներն ու գետերն անգամ՝ զառութիւն և իրարմէ անկախութիւն մը կ'ազգէին բնակչացը: Հոս անկարելի է ենթադրել մեր հազարամեայ իշխանաց և նախարարաց վրայ այնպիսի առաքինութիւն, առանց ենթադրելու Աշտուր մեծագոյն կառարեւութիւնը. և յիշատի ով որ մեր վերոյկարգեալ ազգայ արոյց տիրապետաց վարչքը ուշի ուշով քննէ, կարծեմ չիկրնար գտնել առաքինի մը իբրեւ զԱշտու. միայն Վաղարշակ կրնայ այս պատուիս արժանի սեպուիլ. բայց իր օտար ծագումը, և բազմով թագաւոր ըլլալը (Թողունք զիցապաշտութիւնն այլ), մեզի այնչափ սիրելի չեն ընծայեր զինքը, որչափ երախտաւոր մեր հին հարանց պատմութիւնը գտնել և պահել աալուն համար: Երջանիկ նա, ժանտաւեզ թէ մենք, որ գտուեցաւ այն առնն իր և մեր բազմին յարմար՝ Արաս կառնա մը, որ մեր Հայկազանց պատմութեան պատճառաւ՝ զինքն այլ անմահացուց. ինչպէս որ իրմէ ետքը անոր գրուածքը առաջին կարգացող և նորոգողն Արտաշէսը այլ անմահացուց իր ժամանակի ազգա. կեցոյց Տրդատը. իսկ անոր վերջին կարգացող և հայերէն հաւաքողն՝ Մովսէս Թորենացին՝ էրր Վաղարշակայ թագին և ցեղին ընկնալը և վերջա. նալը լալոտ ալօք տեսաւ, զով կրնար անմահացը. նել... - զհազարամիկ Սահակ, զնախահայրն Աշտուր. « Անմահ ՚ի յիշատակ Թողուլ քեզ զայդ » (Պատմութիւն Հայոց) և որ զինքի քո գալոց « են ազգք »: Մար Արաս, Արաթանգեղոս, Մովսէս, իրեք անմահն անձանց համար գրեւով, թեր. ևս անոնցմէ աւելի զիրենք, իրենցմէ այլ աւելի անմահացուցին զազգս Հայոց...:

Բայց զԱռտ ուղ անմահացրիւ։ Զուներ, չը-
տան ինքն այլ Արաս մը, Մովսէս մը, որ իր թէ
քաղութիւնները թէ լաւութիւնները մեղի ճա-
ռէին։ — Ուներ, այո՛ւ, և յայտ ևս՝ ըստ մասին՝
բազմաւոր քան զառաքինսն եղաւ. վասն զի գտաւ
ոչ միայն աղքային՝ այլ և աղքատիւն մը, Թռնա-
կից մը, զհագրատունին Շապուհ, որ բոլոր իրենց
ցեղին պատմութիւնը գրեց՝ ի պատճառս իր համ-
շիրակին։ Գծրաղջ մենք եմք, որ գեռ այս Բա-
գրատունեաց պատմութիւնը չեմք տեսած, և ծո-
գարէ վերջ կարգացող այլ չեմք գիտեր, թէ և
անյոյս չեմք որ մը յերևան ելնելուն։ Այդ փա-
փագելի գրուածք անշուշտ ոչ Արասայ և Մով-
սէսի գրուածոց չափ հետաքննական պիտի ըլլայ,
և ոչ Արաթանգեղոսին պէս վայելարան, որով
հետև ժամանակակից անուանի պատմիչ մ'այլ,
պերճաբանն Յովհաննէս կաթուղիկոս, կ'ըսէ ա-
նոր համար։ « Ոչ կարացեալ ըստ քերթողական
» հրահանգացն համառօտաբար ընձեռել, սակայն
» ըստ իւրում ժամանակի ընտանի գոլով նորա
» զբոյցացն ամենայնի, գեղձուկ բանիւ բաւական
» քեզ տայ պատճառս տեղեկութեան »։ Սակայն
մեր հոս փնտաւածը՝ չէ քերթողութիւն, այլ պատ-
մութիւն, տեղեկութիւն ընտրեալ անձին՝ որոյ
վարքը « ի մանկութենէ մինչև յերևոյթս երի-
» տասարդութեան... զգորութիւնս և զքաղու-
» թիւնս և զպատերազմունս, և զհրոսմունս ի
» յայլս, և զայլոց ևս ի նա... յայտապատում
» արարեալ է (և) զզբոյցս պայազատութեան
» Աշոտոյ... զիշխանական պատմութեան և ըզ-
» թագաւորացն զհանգամանացն զկարգս, և այլն,
մանրամասն գրեր էր Շապուհ. վասն այնորիկ
կաթուղիկոսն անոր կու խաւրն փափագողը, և
ինքն միայն թագաւորութենէ վերջի գիպուած-
ները համառօտիւ կու յիշէ։ Եւ որովհետև անկէ

զատ ուրիշ մ'այլ գրուած չունիմք. ըսել է որ այս արժանաւոր անձին կատարեալ պատմու. թիւնն անծանօթ է մեզի. բայց որչափ այլ որ ցաւալի է այս՝ այնչափ այլ ցնծալի՝ որ Քաջած քիչ տեղեկութիւնքն այլ աւելի զօրաւոր վիայ կ'ըլլան անոր մեծութենը. Եթէ Շապհոյ գրածն՝ Թէ իրեն և Թէ Աշոտոյ պարծանք կրնար տ. պուիլ՝ աննախանձաբար ազգակցին պատմութիւն բլբալուն համար. Թերեւս ուրիշ կողմէ՝ իբր ազգակից՝ կողմասէր կամ շողոքորթ կարծուէր. բայց կամոզիկոսն որ իր ժամանակին գեպեքրը՝ Թէ վայելարար և Թէ անկողմասիրութեամբ գրած է, որչափ այլ զցուշացեր է Շապհոյ պատմածը չկրկնելու համար՝ Աշոտոյ վրայ խոսելու ատեն, լէ այլ կրցած համարմունքը, զարմանքը, ըսնք Թէ և սերն այլ՝ զայել աւ չըսել. « Ինձ առ, » ասնոր ոչ արգելք այլ ինչ է բանս սիրելի՝ քան « Թէ գեպերիլ 'ի բանս գովեստից, որ վասն Աշո, » ասոյ իշխանին իշխանաց են հետեւումք. վասն « զի 'ի տիս հասեալ միջակութեան, քաջահա, » սակ էր նա և անմեծայ և թիկնաւէտ և զուարթ, » երես և մրայօն, նկարէն իմն և նիչ յաշտ աւ, » նեղով, որպէս զյակինտ կարմիր 'ի մէջ մարդոր, » տի ծագեալ, և վայելացեալ գեղեցկութեանն » ալեգք. մեծիմաստ և քաղցրաբան, և առ կերտ, » կուրս խրախմանաց ոչ խանդացեալ նորա ընդ » լաւագոյնան և ոչ արհամարհեալ զնուստատ, » գոյնան. այլ հասարակաց 'ի վերայ տարածէր » զզգեստ խնամոց խրոց, և ըծակգ իմն կշտեր, » նախ զիւր և ապա զսովնեցուն կենցաղս. միան, » գամայն իսկ ասել, եթէ որ ինչ մարդկութեանս » էր պիտանի՝ ոչ ինչ կտակցուցանէր » :

Աւրիշ ժամանակակից պատմիչ մ'այլ, (Թովմաս) որ այնչափ Բագրատունեաց կողմասկից չէր. Արծրունեաց տունէն ըլլալով, և որուն գիւց.

աղն էր Դագիկ, շիկրնար լլտել Աշոտայ համար աւելի մեծաքանութեամբ, թէ « բարձրագոյն » և հանձարեղագոյն էր քան զքմաւ Հայաստաւ նեայս, և զքնդհանուր կացեալսս ի ներքոյ երկ-
 « նից » : որ է, ըստ մասց հեղինակին, քան զս-
 մենայն Հայ և քան զամենայն մարդ (ժամանա-
 կակից) աւելի խելացի և մեծահարկի :

Անուանին Փոռ պատրիարքն Յունաց կոչէր զԱշոտ՝ « Փաթայայտդ բարեպաշտութեամբ, հզո-
 « բագոյնդ շոխութեամբ, բարձրագոյնդ ի հոմա-
 « սեռս » : Աիշեալ պատմիչներէն քիչ ետքն և-
 կող խոհական պատմիչն Ասողիկ՝ կ'ըսէ վասն Ա-
 շոտայ, յետ յիշելոյ իր յազմութիւնները. « Էր
 « այր քաղցր և հեզ, և անարատ և անբամբաս
 « կեանս կեցեալ, և ոչ անօրինեալ արապոյ ու
 « բինաց բնութեանն, և հաճոյ էր Աստուծոյ յա-
 « մենայն վարս անրինս » : Թագունք յետագայ
 պատմեաց և ամենայն զինքը յիշողաց միարան գո-
 վութիւնը և յարգութիւնը, որոց նման քիչե-
 րուն տուած են իրմէ առաջ կամ ետեւ, կամ թէ
 և ոչ մեկուն. վասն զի գծար է նմանը գանել թու-
 ըր բարեմասնութիւնքը մեկտեղ բերելով. վայ-
 եցութիւն, քաջութիւն, հանձար, կրօնասիրու-
 թիւն, աշխարհալիութիւն, սիրտ շահել, ազգը
 պատուել և փառաւոր ընել, հին քաղաքական
 կարգերը նորոգել, եկեղեցեաց պայծառութեան
 և ուսման զարգացման օգնական բլլալ, ցանկալի
 խաղաղութեամբ, զոր վայելցուց թէ ազգին և թէ
 սահմանակցացն, յետ այնքան դարերու անհան-
 գըստութեանց, խռովութեանց և կասկածանաց,
 և ազգային ինքնագլխութեան հետ՝ Հայոց մաս-
 ւոր, գրական և արուեստական ոգին այլ նորէն
 կանգնել, ինչ որ ըստ այս մասանց՝ իրեք դարե-
 րու մէջ (Ժ, ԺԱ, ԺԲ), լինութիւնք և բարգաւա-
 ճանք եղան, նախ Մեծ և ապա Փոքր Հայոց մէջ,

ամենքն այլ պարտական են Աշոտոյ Ա. որ իրաւամբք Մէծ ըսուեցաւ. և ոչ միայն թագաւորութեամբն այլ արգեամբք և արժանեաց՝ իր ամենայն անուանակցաց մէջ Ասալին: Վերոյիշեալ հեգինակաց վկայութիւնքն և պատմութեանց գեպքն (զոր յետոյ տեսնենք), ամիրապետաց և կայսերաց պատուագրութիւնքն, սահմանակից ազգաց և պետութեանց պատկառանքն, ազգային նախարարաց և իշխանաց մեծարանք և հպատակութիւնն՝ տարակոյս չեն թողուր որ տակէ տալի հազարամեան դարեգարձին: Հայաստանեայց մէջ նա էր ամենէն երեւելի անձն, կամ խելոս. գոյն ի հմտելոս, ըստ Փոտայ և Թովմայի:

Իսկ իմ այս բանս յիշելու և կրկնելու առ քեզ, Հայկակ, ոչ այնքան ժամանակի կարգին բերելէն է, որքան այսպիսի արժանաւոր անձի մը բաւականապէս ծանշուած չըլլալն. Տիգրանը, Տրդատը, Վահանը, Վարդանը՝ բոնած են մեր ազգասիրաց միտքը, արժանապէս. բայց Աշոտոյ այլ տալու է իր տեղն, անոնց կարգին վրայ. ես հոն կը գնեմ. դու եթէ գտնես իրեն մեկեմասը՝ զԴապուհ պատմիչ, կրնաս թերեւ նոր կարգի դասաւորութիւն ընել: Առ այժմ մնացեալ պատմեաց յիշատակներէն հաւաքեմ Աշոտոյ կեանքը. զոր լուսագոյն ես ծանշեալու համար՝ պէտք է նախ ծանշեալ տնոր ցեղը, զԲագրատունիս, մանաւանդ Հոյոց անխոխանութեն ասեն. մեկ մ'այլ պէտք է ծանշեալ այն ասենի (թ գարու) Հայաստանի և անոր մերձաւոր ազգաց քաղաքական վիճակը, եւ առաւել երկու աշխարհակալ իշխանութեանց, Յունաց և Արաբացւոց, որոց բազմն կամ կամքն կու շարժէին զՀայս և յուր Ասիոյ արեւմտեան մասը:

Բ

Բագրատունեաց ցեղին ծագման վրայ երկու գրութիւն եղած է. մէկն բուն 'ի Հայկայ և յԱր. մենակայ զաւակաց կու համարի զայն. բայց ըստ Խորենացւոյ՝ այս բանս ըսուած է «անհաւաստի ու մարդոց. ըստ յովարութեան և ոչ ըստ ճշշ. ու մարտութեան»։ մէկն այլ իր ըսածն. զոր Վիրք և Յոյնք¹ հաստատեն. որ է՝ 'ի Հրէից ծագումն, և ըստ Վրաց՝ բուն Թագաւորական Յուդայի և Դաւթի ցեղէն. որոց նահապեան կամ նախահայրն 'ի Հայաստան եկաւ Եամբա կամ Սափա. տիա անուամբ իշխանն. զոր Հրաշէ հայկազն Թագաւորն մեր նիզակակից Նարուբոգոնոսորի՝ 600 տարի Քրիստոսէ առաջ՝ քերաւ յԱրուսազեմէ իրրեւ գերի. բայց ազատարար և իշխանարար քնա. կեցուց Հայաստանի արեւմտեան չիւսիսային կողմերը. գլխաւոր տեղ տալով անոր՝ Սպեր գաւառը. ուսկից ոմանք գէպ 'ի հիւսիս՝ Սքերաց և Վրաց կողմերը սփռեցան, ոմանք գէպ յարեւմուտս և հարաւ, Փորր. Բարձր ու 'ի Հայոց կողմերը. Թերեւ ինչուան 'ի Կապպադովկիա, ուր Բաթալեան² գաւառ յիշուի. վասն զի առաջ այս ցեղին սովորական եղած Բագրատ անունն այլ Բաթաթա էր. ինչպէս որ Սմբատն այլ Եամբատ կամ Սափատիա։ Իսկ այս նոր անուններն առին՝ երբ Քրիստոսի զաւտենէն քիչ տարի առաջ բռնադատուեցան յԱրշամայ Թագաւորէ Հայոց, և շատերն ուրացան հրեական կրօնքը. իսկ ո.

¹ Կաստանդին Պերթեուսովէն։

² Խորենացին յաշխարհագրութեան Պաթաթանի տ. նուանէ. 'ի մասն Փաթիգից։

մանք հաւատարիմ մնացին, ինչպէս իրենց հայրերն այլ բողանգակ Հայկազանց իշխանութեան տակ, որք աւելի ուղղահաւատ և ներողամիտ էին քան զՍկոշակունիս:

Ասոնց թագաւորութեան սկիզբը՝ իբր 150 տարի նախ քան զՔրիստոսի թուականն, երբ Վաղարշակ մտաւ թագաւորելու՝ ի Հայոս. հրեական տոհմն ազգապեան՝ Բագարատ՝ առաջին եղաւ ողջունելու զնա թագաւոր, և շատ ընծաներէն զատ՝ իր մէկ ազնիւ ազնիկն այլ ընծայեց՝ ի կնու. թիւն նորընտիր թագաւորին Հայոց. թագաւորն այլ այս բանիս փոխարէն՝ զաներն ընտրեց իրեն խաղաղի, և երկրորդ թագաւորութեան. միան, գամայն և Ասղեփ, այսինքն Հայոց ժաւոր զորաց գլուխ, որ ըսել է գրեթէ բոլոր բանակի սպարապետ, և առանձինն արեւմտեան զորացնդին (11 կամ 21,000 զորաց) գլուխ: Այսպէս մէկ գործով, հրեական աշայրջութեամբ և չողորորթութեամբ՝ Հայոց հին և նոր տոհմից մէջ առաջնու. թիւնը առաւ Բագրատունին, ամենէն ազնիւ և մեծիշխան տեսուեցաւ¹: Այս պատիւս և իշխանութիւնս ժառանգական մնաց իր տոհմին մէջ ինչուան ետքը. թէ և քիչ մը ժամանակ՝ ոմանք յազցապետացն զրկուեցան, (մեր թագաւորաց անհաւանութեամբն, կամ ստիպելովն կուռք պաշտել): Բայց այն իրենց ազգային ճկուն բարքն և յոժարամտութիւնն ի ծառայել, միշտ իրենց տերանց սիրաը կու շահէր, և կ'երեւի թէ Հայկ. ազանց ժամանակ այլ մեծ պատիւ ունեին, և հաւանորէն նոյնպէս արեւմտից կողմնապետ էին: Մեծին Տրդատայ և իր թոռանց գահակարգութեանց մէջ այլ՝ յետ Հայկազանց և Պարթեւաց

¹ Ստեփանոս Ուպեկեան. « Ենթոյն ևս անել քնախ. նախանն բարձ ի վերայ քան զամենայն »:

Թագաւորական տոհմից՝ առաջին գահն էր Բա-
գրատունեաց կամ Ասպետաց. նոյնպէս գրուած
էր Արշակունեաց Թագաւորութենէն վերջն այլ
Պարսից գահամակին մէջ. միայն այս ատեն Սիւ-
նին առաջին գրուեցաւ ի պատճառս մարդպա-
նութեան Վասակայ: Արշակունեաց վերջին թա-
գաւորաց հետ խնամութիւն այլ ընելով Բագրա-
տունիք՝ այլ աւելի ազնիւ և նախապատիւ եղան:

Պատուոյն հետ Բագրատունեաց սահմաններն
այլ ընդարձակեցան. և այն հաշածող Արշամայ
ատեն իսկ բնակեցան ոմանք յԱյրարատ Թագա-
ւորական նահանգին մէջ, ուր և առաջին գտրուն
եղբիւրն Արատլէս Ա իր խնամակալ քաղմարդիւն
սպարապետին Այրաքաջ Սմբատայ՝ տուաւ Վա-
գովիս գաւառը. Այրարատ լեռանց ստորոտը,
ուր շինեց նա զՏփալտն աւանն. յետոյ շինեցաւ
Դարչիս բերդաւանն, և եղաւ իշխանտնիստ և զե-
րեզմանատուն Բագրատունեաց, զոր իբրեւ ատն
և քնարան նախնեաց՝ պատուէին ազգապետքն
ինչուան ի զգար Քրիստոսի, և զեռ ոմանք հոն
Թաղուէին: — Ը գտրուն վերջերը՝ մեր մեծ Աշո-
տոյ պապն՝ Արշարունեաց երկիրը՝ կամ Արաս,
խածորը՝ գնեց ի Կոմմաղասեանաց, Նիրակայ հետ,
որ քիչ ատենէն իրենց ջեզին Թագաւորարեակ
տեպն եղաւ: Տարօնոյ երկրին այլ կ'իջխէին Բա-
գրատունիք նոյն ատեն, թայց Բնլ կերպով զանի-
կայ ի Մամիկոնեից ատնուըն՝ մեզի յայտնի չէ:
Անկէ այլ հեռու, Մոկաց երկրին իշխանն այլ
Բագրատունի էր այս Ժամանակներս (ք գտրու
մէջ). ըսել է որ Հայաստանի միջին ազնուագոյն
այրարատեան Թագաւորական երկիրները՝ և մա-
սամբ հարուային Հայք այլ քիչ քիչ Բագրատու-
նեաց մեղքն անցան: Իսկոյ սյուղաք միայն չէ. հա-
պա մնացեալ արեւելեան երկու մեծ աշխարհաց
կամ ջեզից, ոյսինքն Արծրունեաց և Սիւնեաց

հետ այլ խնամանալով՝ կերպով մը անոնց վրայ
այլ նախերիցութիւն ունէին Ռազրատունիք, Գո-
նէ մեր Աշոտն, որ այն երկու մեծապատիւ ցեղից
ազգապետաց աներ, և հայրագիր էր: Իսկ հիւսի-
սային Հայոց և սահմանակցաց, գրեթէ ծայրէ
ծայր Ան Ժովուսն եղերքէն ինչուան Աագրից Ժա-
վուսն եղերքը՝ հայ ու վրացիքու մեծ իշխանք և Թա-
գաւորք՝ ի Ռազրատունեաց էին Թ-ժի գարուց
մէջ. սկսեալ ի Համէլէնու ու Սպերու երկրէն,
(որ Ռազրատունեաց բնագաւառն էր ի Հայս),
Տայոց տէրն՝ որ կիւրապազատ կ'ըսուէր յունա-
կան պատուով, Ազարէաց և Գուգարաց տեարքն,
Ափխազաց կամ Նգերաց Թագաւորն, Վրաց Թա-
գաւորն, Կախեթոյ Թագաւորն, Զորոյ գետոյ և
Աղուանից ըսուած Թագաւորք, և Թագաւորն
Հայոց: Վրացիքու Ռազրատունի իշխանաց սկիզբն
եղաւ յ'Ր. գարու, ի Հայոց հոն անցնելով ոսմանց,
Թէ և Վիրք չեն ուզեր ընդունիլ զայս, և կ.ա-
ւանդեն Թէ Նրուսաղեմէն եկած է իրենց ցեղա-
պետն Զ գարուն վերջերը: Իսկ արեւմտեան կող-
մէրը՝ Սպերէն անդին Փոքր Հայոց մէջ այլ Ան-
խարհաբերդու (Աղլէհրովա) սահմաններուն՝ այս
տեսներս կը տիրէր Ռազրատունի մը, Գրիգոր
Իշխանիկ անուն, որ Յունաց մեղքէն ուրիշ տե-
ղեր այլ առաւ: Այս գարերուս և կողմերուս
պատմութիւնը քննողին՝ յիրաւի մեծ զարմանք
պիտի բերեն այսպիսի գեպք, և գրեթէ ուրիշ
տեղ մ'այլ տեսնուած չէ մէկ իշխանական տոհմ
մը՝ այսպէս չոյիկ մեղմիկ այսքան ընդարձակ և զա-
նազան աշխարհաց իշխանութիւններ մեղք բե-
րեն՝ առանց բանակալութեան, և կու ստիպուի
հաւատաւ մարդարեութեան Խորենացւոյ, ինչ
պէս ինքն այլ կու հաւատար Աստուծոյ առ Արա-
համ ըսածին. « Եւ Ռազրատունոյդ ասեմ, յի-
» չելով գրան իւր (Աստուծոյ), եթէ Թագա-

» և որք ազգաց 'ի քէն ելցեն, և թագաւորէք 'ի
» 'իռւին' ։

'Իտանալով նորէն իրենց իշխանական պայազա-
տութեան, Արշակունեաց տէրութեան վերջերը՝
ըստ հին սովորութեան՝ իրենցմէ էր սպարապետն
Հայոց . որ երբ մեռաւ, Ս. Սահակ հայրապետն՝
իր գասեր խնդրանք՝ անոր որդին իր թոռը Մա-
միկոնեան իշխանը (զՄեծն Վարդան) գրաւ . բայց
յետ նահատակութեան նորա՝ իր յաջորդն Վա-
հան և ուխտապահ նախարարք՝ Բագրատունեաց
գլխաւորին՝ Սահակայ ապետի առին Հայոց
ազգապետութիւնը, որ այն ատեն կ'ըսուէր Մարզ-
պան : Անկէ ետե գար մը (2 գար), գար Պարսից
և Յունաց հակառակութեան, Բագրատունիք
գրեթէ չեն յիշուիր պատմութեան մէջ, այլ ա-
ւելի Մամիկոնեանք և ուրիշ ցեղերէ նախնականք .
բայց նոյն գարուն վերջը Սիւրբ Բաժայաւն՝ նորէն
կու կանգնէ ցեղին անունը և փառքը, գրեթէ թա-
գաւորական պատիւ գանձելով Պարսից արքային
շնորհքով, վասն քաջութեանց իւրոց, և Վրկա-
նայ մարզպան կ'ըլլայ, Հայոց մէջ այլ իբրեւ նախ
իշխան . որուն նոյն պատուով յաջորդեցին՝ որ-
դին Վարազդիւրոց, և թուն Սմբատ, մինչև 'ի
կեսի գարու . յորում Արաբացիք վերուցին Պար-
սից Սասանեանց թագաւորութիւնը, և մտան 'ի
Հայաստան : Հոս այլ Բագրատունեաց ազգա-
պետն և Հայոց նախնականն Սմբատ՝ իր նախնեաց
քաջաբազմութիւնը բանեցընելով՝ կամովի հեռ-
ջանգեցաւ Արաբաց անգիմական իշխանութեան,

1 Թէ և զ'իռւին այլ երբեք առին Բագրատունիք,
բայց իրենց թագաւորական տիտան չեղաւ հոն, այլ ոչ
այլ ըստ հետու այն կողմն : Ալլադ որդին Սմբատ Թա-
գաւորն հոն նահատակուեցաւ, և այնով կ'ըսէ պատմիչ
մը, խորեմազ, ոյն գո՛ւ լսկու թիւնն կատարեցաւ :

և Զայ իր պատուին մեջ. այս քաղաքագիտու-
թիւնս բանեցուցին իր յաջորդքն այլ, մեծաւ մա-
սամբ, ինչուան մեր Աշոտն այլ, և այնպէս յա-
ջողեցան զՀայաստան 'ի խաղաղութեան պահել
և զիրենք յիշխանութեան, հաճութեամբ թէ ազ-
գին և թէ ամբրապետաց. իսկ երբ մէկ կամ մէկ
այլ կողմէն տհաճութիւն եղաւ՝ Հայաստան գրե-
թէ միշտ փնասուեցաւ։ Մէկ խուբով և տեսու-
թեամբ, յետ վերցուելու Հայոց ինքնագլխու-
թեան՝ Արշակունեաց թագովք, ազգային բազմն
կամ վարչութիւնն սահմանուած է՝ երևի 'ի ձեռս
Բագրատունեաց մինչև ց' ծի գար, կամ 800 տա-
րուան միջոց, յորում իբրեւ գար մի միայն Մա-
միկոնեանք փայլեցան։

Վերոյիշեալ բազմալազ Սմբատէն սկսեալ
(2 գարուն վերջէն) ինչուան 'ի Մեծն մեր Աշոտ
'ի կէս ք գարու, 260 տարի, գրեթէ անընդհա-
կը յիշուին Բագրատունեաց գլխաւորքն իբրեւ
տասն ազգ, Հայոց իշխանապետի և սպարապետի
պատուով։ Աշոտոյ Մեծէն այլ սկսեալ՝ 200 տա-
րի՝ այլ աւելի պատուով՝ իբրեւ նախիջխան և թա-
գաւոր Հայոց կու տեսն պայազատութիւնն. ան-
կէ այլ ետև գարձեալ 200 տարուոյ չափ՝ ցեղին
պայազատութիւնն կու Զայ փոքր թագաւորու-
թեանց մէջ (ց' կէս ծգ գարու)։ Իսկ Վրաց և ի.
մերէթի մէջ ինչուան այս գարուս սկիզբն կար
Բագրատունի թագաւորութիւն, և ինչուան այս
օրս թագաւորական սերունդք և իշխանազունք
Բագրատունիք, որ Ռուսաց կայսրութեան մէջ՝
արքայազանց և զօրապետաց պատիւ և իշխանու-
թիւն ունին հիմա այլ. և Ներսայի, գուցէ բո-
լոր աշխարհիս ազնուական, տոհմից մէջ ամենէն
հնագոյնն և ազնուագոյնն է Բագրատունեաց
ցեղն՝ 2,500 տարուան հնութեամբ (կամ 3,000)
չստ Վրաց, հանելով մինչ 'ի Դաւիթ Մարգարէ)։

Գ

Հայոց աշխարհին և ազգին Խանասարի մ'է. զան է իր մէջ բաժանեալ ըլլալն քաղաքական վարչութեամբ, յետ վերցունելու ինքնազգխութեանն (Արշակունեաց), Կէսն Յունաց և Կէսն Պարսից ձեռք ընկնալով. որոց յաջորդ կամ ժառանգ եղան ինչուան անցեալ գարուն վերջն՝ Օսմանեանք և նոր Պարսք՝ յետ Արաբացւոց, իսկ այս գարուն՝ հիւսիսային հզօր ազգ մ'այլ (Ռուս) այն երկուքին բաժնէն մեծ մեծ մասեր առնելով՝ երրորդապետ եղաւ Հայոց, հանգերմ վրաց աշխարհին տիրանալովն, որուն միացած էր մեր աշխարհին մէկ մասն այլ. Յունաց բաժինն՝ նախ արևմտեան Հայք, քիչ մ'այլ հիւսիսային և հարաւային գաւառներն էին, Կարին, Բասեն, Նրզնկա, Զմէկանաք, Թարթերդ, Արզնի, Նախը, Կերա, Ամգայ կողմերն, և բոլոր Փոքր Հայք, և Նիքրատայ ալ կամ արևմտեան կողմն եղած աշխարհները. որք առեն առեն կերպ կերպ բաժնուեցան քաղաքական կամ աշխարհագրական սրինք, և Յոյն կամ Հայ իշխանաց յանձնուեցան. իսկ Մեծ Հայոց մասին վրայ սովորաբար տեղացի իշխաններ կու գրուէին, մէկ գլխաւորի մը երաշխաւորութեան տակ, որ զանազան պատուոյ անուն և աստիճան կ'ունենար, ինչպէս՝ Իսկ, Կարաբեղա, Կոսրի, Կարապետ, Կարապետ, Խաչ, Նադիրխան, Կոնիկ-Կոս, և այլն. Զօրաւոր կայսերաց ժամանակ՝ ինչպէս էին Յուստինիանոս, Մարիկ, Հերակլ, և այլն, բաւական հանգիստ և հնազանդ էին արևմտեայ Հայք, և կայսերութեան մեծամեծ պաշտամանց և արքունեաց մէջ յառաջագէմ. իսկ տկար և մոլի կայսերաց առեն՝ շատ հեղ աժգոհ և ապստամբ, և երբ Ա.

բարացիք տիրեցին արեւելայց, երբեմն ուղեցին ասոնց՝ քան Յունաց ներքե մեալ, Թերևս աղցին միութեանն այլ փափագելով, յորում ըստ կրօնից այլ զանազանութիւն մտեր էր. յունական մանք կաթողիկոսին իշխանութենէն ելնելով, քիչ անգամ նաև առանձին կաթողիկոս այլ ունենալով, բայց աւելի՝ առանձին եպիսկոպոսներ՝ իրրև ի Թեմի Յունաց պատրիարքաց կու սեպուէին։ Քիչ մը մերայոց կամքն, քիչ մը Յունաց Թուլութեամբ, Արարաց բանութիւն՝ է և ը գորուց մէջ գրեթէ բոլոր Մեծ Հայոց տիրեց, և ոչ միայն Դունայ մէջ նստաւ ոստիկան, իրրև վերակացու և հարկահան Հայոց, այլ և Էրզրումի, Կամախի, Խարքերգու, և հարաւային Հայոց փողմերը զանազան ամիրաներ և հարկահաններ գրուեցան. ինչպէս յԱրզն, Նփրկերա, Մանազկերա, Խլաթ, Նախիթեան, Պարաւա, և այլն. որոնց հետ երբեմն Յոյնք կու պատերազմէին, քիչ հեղ և յաղթէին։ Իսկ այս ժամանակիս, Ալտայ երիտասարդութեան ասեն՝ Խէտփիլուս կայսրն բաւական զօրացաւ և ըստ տեղ առաւ Արարացուց ձեռքէն. բայց վերջապէս հաշտութիւն ընելով յետ քաշուեցաւ. իր յաջորդ Միքէլին ասեն (842-867) Մեծ Հայք գրեթէ բոլոր Յունաց ձեռքէն ելնելով՝ կամ Արարացի ամիրայից կամ ընկի իշխանաց ձեռք մնացին. ինչուան որ Վասիլ Մակեդոնացի կամ Արշակունի Թագաւորեց 30 տարի (867-886) և բաւական զօրութիւն և փառքով կայսերութիւնը կանգնեց։

Այս անձը հարկաւոր է քիչ մ'աւելի Խանընալ Թէ Ալտայ ժամանակակից ըլլալուն, Թէ հայազգի ըլլալուն և Թէ գործոյն համար։ Այս ասեն Յունաց և Հայոց մէջ քանի մը տեսութիւնք իրարու նման երկու իշխանապետ և երկու հայրապետ եղան, և իրարու հետ գործակցութիւն

այլ ունեցան. Վասիլ և Աշոտ (857-886), Փոտ և Զաքարիա (864-875): Վասիլ՝ ըստ ամանց մեր պատմեաց՝ Տարսնոյ կողմերէն էր, քայց հաւանութեն էր ի Մակեդոնիոյ, և ի հօրէ կամ ի մօրէ Արշակունի Հայերէն, զոր կայսերքն Յունաց այն կողմերը բնակեցուցեր էին: Յոյնք շատ զարմաշալի բաներ կու պատմեն ասոր ծննդեան, ազալութեան, ուժին և քաջութեանց վրայ, և կայսր ըլլալու գուշակութեանց. ստոյգն այս է՝ որ ազէկ կրթուած, կտրիճ, զցան և բարեպաշտ մարդ էր. և խեղճով ու քաջութեամբ յառաջացաւ, ինչուան յարգունիս. քայց անզգամ և մոլի կայսեր մը պաշտանեայ ըլլալով՝ ստիպուեցաւ երբեմն անոր կամաց և գործոցն այլ հետեւիլ, որ իր համբաւոյն մեծ աղտ է. զոր և աւելցուց՝ զկայսրը ապաննելով և քանի մը ուրիշ սպանութեամբք այլ: Բայց յետոյ արգարասէր կառավարութիւն, յազմութեամբք, շինութեամբք, գեղեցիկ օրինակ և գրաւոր խրատութեամբք այլ՝ նշանաւոր կայսերաց մէկն եղաւ: Գլխաւոր գործոց մէկն այլ է՝ Փոքր Հայոց մէջ բռնացած Պալիկեան կամ Մաշիքեցի ազանգաւորները ջնջելն, հետերնին անձամբ պատերազմելով և ուրիշ զօրավարք, որով հետեւ թշնամիքն այլ զենք կու գործածէին: Մէկ նշանաւոր գէպքն այլ եղաւ Փոտայ հետ յարաբերութիւնն: Այս անձին ծանօթութիւնն այլ հարկաւոր է մեզի. Վասլի նախորդ Գիթով Սի. քայելլին առեւն, իր քեռին Վարգ՝ ուզածին պէս կու կառավարէր զնա և տերութիւնը, հանգերձ անկարգութեամբք և զեղխութեամբ. որոյ համար յանդիմանուելով ի Ս. Իգնատիոս հայրապետէն Կ.Պօլսի՝ ռիսացաւ, և ամթոռէն ձգելով՝ աքսորեւ առաւ. անկէ աւելի անակնկալ կերպով՝ տեղը գրաւ իր խնամքներէն մեկը, որ տէրութեան զիս անապահան էր, և ժամանակին ամե.

Նահմուտ անձն և ճարտար գրիչն կու սեպուէր . զոր և աշխարհական վիճակէն՝ չորս օրուան մէջ բարձրացուց 'ի գուհ պատրիարքութեան Կ.Պօլսոյ . յամին 857 . այս էր Փոռ : Ասոր նման և աս . կէ շուտ՝ երկու տարի առաջ այլ 'ի Հայս . Զա . քարիա՝ իր արժանեաց և գիտութեան համար՝ մի և նոյն օրուան մէջ յաշխարհական վիճակէն բարձրացաւ ինչուան 'ի ձեռնագրութիւն կաթու . ղեկոսութեան Հայոց . որ և Յովհաննէս իմաստա . սիրէն ետև († 728) առաջին մատենագիր և ժո . ղողարար հայրապետ է : Այս երկու զուգակցաց մէջ՝ որչափ որ Աշոտ վեհագոյն կ'երևի քան զՎա . սիլ անարատ քաղաքավարութեամբը , այնպէս Զաքարիա քան զՓոռ . եպիսոս գիտութեամբն անհամեմատ վերագոյն էր քան զմեր հայրապետն . իսկ խորամանկութեան գործովքն անհամեմատ վար քան զաթոռն՝ յոր նստաւ բանութեամբ : Շատ զարմանալի է՝ որ Փոռ ջանաց Հայոց և Յու . նաց եկեղեցւոյն միութիւնը հաստատել ուղղա . փառապէս , յետոյ իր եկեղեցին զառեց ընդհան . րական եկեղեցւոյ միութենէն : Յայանի են բազ . մաց իր գործքերն , զոր չկրցաւ առաջ տանիլ Վասլի տակն , որ 'ի Թագաւորեմն՝ վնասեց զնա յաթոռոյ և դարձուց զՍ . Իգնատիոս . բայց երբ սա վախճանեցաւ (878) , Փոռ խորամանկութիւն շահեցաւ զսիրտ Վասլի . որ Թերևս իր սպանութի 'ի կայսրութի ելնելուն վրայ միշտ վախճալով , կ'ու . ղեր եւեւ քան զեւեւ համոզել ժողովուրդն իր օրի . նաւոր ըլլալուն , մանաւանդ իբրև Արշակունի ցե . ղին սերունդ : Այս տկար կողմը գիանալով Փոռ՝ քովէն պատմութիւն մը հնարեց , հին յունարէն ձեռագրի մը մէջ գրեց հին ձեռով հին մագաղաթի վրայ . գուշակելով 'ի նմա Թէ Արշակունեաց ցե . ղին Թագաւոր մը պիտի գայ այս տակն , այս ա . նուն , և այս բաներս պիտի ընէ . զոր արդէն ըրած

էր Վասիլ: Գիրքն այլ անոր գրատան մէջ մտուց՝ իր մէկ համախոհին ձեռքով, որ և հաւատացուց կայսեր, թէ զայն կարգալու և մեկնելու համար՝ Փոսէն յարմար մարդ չկայ: Դարձաւ Փոս յաբ. սորանքէն, կարգաց իր մարգարեութիւնը, ինքն իրեն մեկնիլ ըլլալով: Իմացուց որ այն գրուածը բոլորովին յարմար էր Վասիլ, ինքն էր գուշակեալ Արշակունին՝ Հայոց Թագաւորաց ցեղէն, որք պայազատելու ասեն՝ Թագը կ'առնուին Բա. գրատունեաց նահապետն. Վասիլ այլ գոհու. թեամբ կատարեց այս բանս, ինչպէս յետոյ պի. տի տեսնենք. և Փոս նորէն նստաւ յաթոս հայ. բապետութեան, ինչուան որ մեռաւ Վասիլ: Բայց որդին՝ Լևոն Խմաստասեր՝ մեկէն ձգեց զՓոս յա. Թոռոյն, և աքսորեց Հայոց վանք մը, ուր և մե. աւա (891):

Դ

Յունաց կայսրութեան և Հայոց յարաբերու. թեան փիլիսոփայականութեան, գառնանք Արա. բացուց ամիրապետութեան, որք քաղաքական. օրէն աւելի ազնւութիւն ունեցան ընդ Հայոց. և իրենց գեներալին (Մահմետի) մահուընէն քիչ տարի ետեւ՝ մտան 'ի Հայս. ուր Պարսից բռնու. թիւնն տկարանալէն ետեւ՝ կայսերք աւելի ջա. նային տարածել իշխանութիւննին, հանգերձ ե. կեղեցական վարդապետութեամբք: Այս բանիս տհամելով ժամանակին քանի մի գլխաւոր և զո. բաւոր Հայ իշխանք, երբ յանկարծ նոր և զօրա.ւոր թշնամի մ'այլ տեսան (զԱրաբացիս), նախ մեկ մը զէնքերնին ասոնց վրայ փորձեցին, բայց յետ անօգուտ քաջութեանց և յետ կշռելու թշնամուոյն ոյժը՝ յանձն առին հնազանդելու. ընդ. ունեցան անոնց ոստիկանը, և իրենց մէջէն իշխա.

Նապեա կամ հոգարարձու մը. այսպէս ըրաւ Սըմբատ Բագրատունին այլ թոռն Սմբատայ Բաղմայազմի: Յոյնք շատ քանացին թայց չկարցան վանտել զԱրարացիս և նուաճել զՀայս. մերոնք ինչուան ՚ի գարուն վերջը բաւական հանգարտ թնացին ոստիկանաց իշխանութեան տակ. թայց ՚ի գարուն սկիզբն՝ անդգամ և ագահ հրամանաւ տարք սկսան շարաշար նեղել զՀայս. ասոնք այլ զայրացեալ՝ քարդ մը տունն Արարացւոց (ի վարդանակերտ), որ մեր պատմութեան մէջ նը. շանաւոր գեպք և թուական մ'եղաւ. ինչպէս որ Արարացիք այլ քիչ մ'ետքը (705) խորամանկութեամբ աւելի մեծ վնաս հասուցին Հայոց. գլխաւոր իշխանները այրելով Նախիջևանի և Թրամայ եկեղեցեաց մէջ, ուր ժողովեր էին՝ իբր գովինք գնելու պատճառաւ. և այս տարին այլ Արարացւոց պատմութեան մէջ անուանի եղաւ Կր-ի տոյի ըսուելով. տարած իշխաններէն և ունոնց զաւակներէն շատն ալ բռնեցին՝ ամիրապետին խաւրեցին. և տասն տարի նեղելէն ետե թէ զանոնք թէ մեր աշխարհը, գերեալները գարձուցին և զիւրութիւն ըրին. քառասուն տարւոյ շափ, Յունաց և Հոնաց հետ պատերազմի զրաւելով: Այս ատեն Բագրատունիք նորէն սկսան պայծառանալ և Աշոտ պատրիկ իշխանապետ եղաւ (733). զժրաջարար Մամիկոնեան իշխանք նախանձելով քանացան անոր տեղ անցնիլ, և վերջապէս անարգ կերպով և պժգալի գործով մը զրկեցին զԱշոտ (749): Ամիրապետն ըսելով Հայոց խլրտումը խաւրեց զեղբայրը՝ Արդլլա (750), որ հանգարտեցուց և գրաւ իշխանապետ զՍահակ (753) հօրեղբայրն Աշոտայ, որուն յաջորդեց որդին Աշոտ. իսկ անոր հօրեղբորորդւոյն՝ Աշոտ պատրիկին՝ յաջորդեց իր որդին Սմբատ՝ իբրև ոսպարտապետ Հայոց: Քանի մը տարի հանգար.

առնելով զժողովը՝ շուտ շուտ ոստիկաններ փոխուելով ի Հայս, ամենքն այլ կու ջանային անկէ բան մը փրցընել, աւարով դառնալ, կեղեքելն կողոպտելն, բնականապէս Հայք այլ նեղեալ յուսահատեալ՝ ոմանք փախչել մտածեցին, ոմանք այլ բռնութեամբ բռնութիւնը վանել, ասանկ մեծ գործոյ համար դիւրին էր տարածայնիչ և երկու բաժնուիլ. Բնուան Աշոտ իշխանապետն և Սմբատ սպարապետն իրարմէ զատուեցան կարծեղք. Սմբատ ապստամբողաց կողմը բռնեց, Աշոտ ձեռքը քաշեց և առանց մտանելու հայրենիքը՝ հաւատարմութիւն պահեց ասոնց՝ ուսկից իշխանապետ գրուած էր։ Այս գործս Բնչպէս առաջ գնաց և ինչ վերջ ունեցաւ, գուպեօք և յիշես, Հայկակ, Բագրեւանդայ ռլոց վրայ ժուռ գալուց՝ պատմեր եմ քեզի¹։ Այս գեղեցիկ ծաղկաւէտ հովտաց արեամբ ներկելէն ետեւ, նորէն ոստիկան եղաւ Սեղիա Իպն-Իւսէիտ, որ քանուերկու տարի առաջ Արդլայի հրաժանաւ՝ զՍահակ իշխանապետ գրեր էր, և երկրորդ անգամ խաղաղցուց զՀայս. Բագրեւանդայ կռուոյն մէջ ընկած Սմբատայ տեղ՝ անոր որդին Աշոտ Մսակերը կարգելով սպարապետ, որ օրինաւոր իշխանութեան հպատակ, բայց անօրէն զրկողաց գլխահար էր, և քանի մը Արարացի բռնաւոր զօրավարներ ու զօրագունդեր ջարդեց, որք իր երկար իշխանութեան տանն՝ (770-810) Հայաստանի զանազան կողմերը շատ աւար ու աւեր կ'ընէին. ասոնցմէ էին երկու Խաղճ կամ Խուզիմա, հայր և որդի, մէկն նահատակիչ հաւաքաւոր Արծրունի եղբարց՝ Ս. Սահակայ և Համադասայոյ՝ (յամին 785), միւսն նահատակիչ Ս. Սահակայ և Յովսէփայ (յամին 801)։ Նոյն

¹ Տե՛ս Ապրիլի 23.

ատեններն Զաւապ անուն ամիրայ մ'այլ՝ Արծ-
րունեաց ուրացող Մեհրուժան իշխանին փեւա-
յացեալ՝ ի Դուին բռնացեր, և Արշարունեաց
գաւառին մէկ մասին այլ տիրեր, (որ Բաղրա-
տունեաց սեպհական էր,) աւելի այլ առաջ գալ
կուզէր. Աշոտ՝ իր Շապուհ եղբորը օգնութեամբ
վանակց անոր զօրքը, և տիրեց ուրիշ փոքրերէն
զատ՝ Նիրական գաւառին այլ, ուր Անի բերդը
ամրացուց և ընտանիքը չոն գրաւ, որ յետոյ իր
ցեղին թագաւորանիստ քաղաք եղաւ: Քանի մը
տարի վերջը նորէն Զաւապեանք ելան 5000 զօ-
րք յարձնելու ի Տարան, ուր միւս Բաղրա-
տունի Աշոտն կ'իշխէր. Աշոտ Մսակեր 300 մար-
դով վրանին չափաւ՝ 3000ը շարդեց, մնացեալը
ցրուեց. եղբայրն այլ Դըւնայ վրայ յարձակե-
ցաւ, և քաղաքն տաին: Ասոնց վրէժն ուղեց առ
նուէ Հօշ ոստիկանն, որուն 4000 զօրաց գլխ է.
լաւ Սմբատ Տարանոյ իշխանն (որդի Աշոտոյ իշ-
խանապետին) 500 մարդով, օգնութեամբ Սիւ-
նեաց իշխանին. քոյց Էրկուքն այլ մեռան պատե-
րազմին մէջ (819-20): Նոյն տակն Սեւդա Զա-
ւապեանն այլ Աշոտ Մսակերի և Շապուհ չեա
կը կուտէր. այս պատերազմիս մէջ ընկաւ քաջն
Շապուհ. իսկ եղբայրն՝ սպարապետն՝ յետ էր.
կու տարւոյ խաղաղութեամբ կեանքը կնքեց, և
տեղն անցաւ (820) Սմբատ Աղւ:Ամաս Թագաւոր,
հայր մեր Աշոտ Թագաւորին, որ Սեւդայի չեա
հաշտութիւն ըրաւ, և հաստատուեցաւ իր սպա-
րապետութեան պատուոյն մէջ:

Այս տաւններս ամիրապետաց տիրապետու-
թիւնն սկսեր էր տկարանալ, պատճառաւ իրենց
զեղծմանց, և անկիրթ Թուրքեր ընտրելու իրենց
պաշտօնեայ և պահապան. կամաց կամաց զօրա-
ւոր իշխանք սկսան դուռիս քաշել: Ոստիկանաց
բռնութիւնն այլ տկարացաւ ի Հայս. Մուղտս.

սեմ ամիրապետն վախճալով որ Հայք բոլորովին չմիաբանին Յուճաց հետ, Հօգին սպանուած Աբմ. քառ իշխանապետին որդին՝ Ռադարաաը՝ իր հօրը տեղ գրաւ տեր Տարօնոյ և իշխանաց Հայոց (839), զոր և իր յաջորդ խաչիփայն (Վաթէք-Պիլխան) հաստատեց նոյն պատուոյն մէջ (843): Այսպէս ասոր իշխանապետութեան և Սմբատայ սպարապետութեան տաճն երեսուն տարւոյ շափ, մինչև ցկէս ք գարու, քաւսեկան վրայ եկան Հայոց իշխանք և սկսան անհաճելի ըլլալ ամիրապետոց. որք Թոյլ տուին անոնց, ինչուան որ մեկ կողմէն Յուճաց հետ հաշտութիւն ըրին (840), մեկ այլ կողմէն իրենց տեղ՝ գրգեցին Փոքր Հայոց Պօլի. կեանները Յուճաց քեմ, որ քսան և հինգ տարի աշխատցուցին Լեոնի և Վասիլ զօրավարները և զնոյն ինքն Վասիլ (848-873), և ամիրապետը ապահովուցին այս կողմանէ:

Այսպէս քիչ մը գրսէն խաղաղեալ, ամիրապետք ուժերնին մարեչու տաճն՝ վերջին և ահեղ փորձ մ'ըրին Հայոց նոր արծարծած ոյժն այլ բոլորովին մարեչու. յիրաւի մեծ խաւար հասաւ Հայոց, բայց այս վտանգէն եղաւ առաջինն պոյ. ծառ լցա մը:

Վերը յիշեցինք որ խաչիփայն վարչութեան շփոթութեան և անկարգութեան մէկ պատճառն այլ էին իրենց նորընտիր Թուրք օգնականները. ասոնք Թաթարստանի կողմերը պատերազմի մէջ բռնուած կտրիճներ էին, զոր խաչիփայն իրենց Թիկնապահ ըրին, վրանին վտահանալով. և ոչ միայն զինուորութեան՝ այլ և արքունեաց մէջ վերակացութեան և պաշտօններու հասուցին յաջողները: Ասոնք այնքան համարձակեցան, մինչև երբ Վաթէք խաչիփայն մեռաւ (847), իրենք նշառուցին յաջորդ անոր եզրայրը Մոգազկէքէլ-Ճեաֆար (զոր մեր պատմիչք Ջափր կոչեն). ի.

բարու արժանի ընտրուցն և ընտրեալն. մէկն ա. նորէն անգուծ բանութեամբն. մէկաւորք անոր յարմար գործիք. այնչափ այլ յարմար, որ հետ 15 տարւոյ՝ անոր որդւոյն հետ միաբանած՝ ապան. նեցին զնա: Ճեաֆար անգթութեամբն՝ խաղի. փայից Ներսէն ըսուեցաւ. արքունեաց մէջ, վե. րոյիշեալ պահապաններէն զառ, լորքոտանի վայ. բնի գազաններ այլ ազատ թողուցեր էր՝ որ յան. կարծ իր պաշտանից զիմաց կ'ենէին, և կամ ը. զապատառ կամ մարմնապատառ կ'ընէին. բայց տեսնելով որ անոնք կ'աւշանան, որ մը բոլոր մե. ծամեծները մէկ տեղ ժողովեց, և իր թիկնապա. հաց գլուխ կենալով՝ զամենքն այլ թրէ անցուց: Այսպէս իր մերձաւորները պատուող մը հետա.ւոր հպատակաց վրայ ինչ գուծ կրնար ունե. նալ: — Առիթն և զէպքն լաւ կ'իմացընեն. և հարկ է ազետալի պատկեր մ'այլ տեսնելք մեր աշխարհին մէջ, որ մեր Աշոտոյ պատկերը լաւ մը լուսաւորէ. թէ և նոյն իսկ այն սեանկար պատ. կերն այլ իր լուսափայլ կողմերն ունի:

Զափր ամիրապետութեան աթոռը նստեցն. քիչ ետքը (848) Հայաստանի ոստիկան խաւրեց զԱպուսեթ - Մուհամմէտ - Էլ-Քուֆի ըսուածն. երբ Բագարատ իշխանապետ էր՝ ի Տարսն. որ և խորագիտութեամբ կանխելով քան զԱպուսեթ՝ անոր առջև խաւրեց իր մեծամեծներէն մէկ քա. նին Ծանր և ազնիւ ընծաներով, և յորդորեց որ ըսչխատի առաջ գալու, եթէ միտքն հարկերը ժողովել էր, ինչպէս որ կ'իմացընէր. նա այլ զի. տելով և իմանալով որ Բագարատայ քով բաւա. կան ոյժ և օգնական կայ (Արծրունեաց հետ գաշ. նակցութեամբն), գոհութիւն ցըցուց և հարկերը առնելով հանգերձ ընծայիւք առ խալիփայն՝ յետ. դարձաւ, և յաջորդ տարուան հարկապահան. ըութիւնը յանձնեց Արզն (Խարզան) Նահանգին

կուսակալին որ կ'ըսուէր Մուսկ-Իպե-Ջորահա: Ինքն գարձաւ առ Զափր, և բերանով ամբաստանեցն զառ՝ իրաւ կամ սուտ թզթեր այլ առաւ, այն կողմերու ամիրաներէն գրուած՝ ընդգէմ Բա. դարասայ և Աշտոյ Արծրունեաց նահապետի: Ոչ միայն Զափրայ հաճոյ էր այս ամբաստանութիւնս, այլ և Մուսկի, որ արգէն Բագարասայ թշնամի էր սահմանակցութեամբն. և իմայ Հայոց հարկապահանք ըլլալով՝ սկսաւ խրոխտել, հարկը ժողովելու անուամբ, քայց իրագ զրէժ առ նըլու: Զմեռ ատեն (849) յանկարծ բազմութիւն զօրաց մտաւ ՚ի Տարսն, և Բագարասայ ձմերոց քաղաքը (Մուշ) պաշարեց. Բագարաս չուտով ազալաւոր քեսպան խաւրեց Աշտոյ Արծրունեաց նահապետին, որ իր տոհմայնոց և ազատազի պաշտօնէից ժայն տալով՝ վաժժսուն և աւելի ինչան ժողովեցան, գնացին ՚ի Տարսն, երբ Բագարաս ստիպուած էր Մուսկի գէմ մինակ ելնելու: յարմար ատենին հասնելով՝ զարկին ջրուեցին զօրքերը, բանակը կողոպտեցին: Մուսկ ամբթով անզը գառնալով՝ նոր ամբաստանութիւն գրեց խաշիփային. այնպէս այլ Արծրունեաց երկիրը գնացող հարկահանք, որ իրենց անիրաւութեան համար վնասուած էին յԱշտոյ և պատերազմելով յաղթուած (849-50): Այսչափ լուրեր բաւականէն շատ էին Զափրի՝ շարաշար պատժելու զՀայս, և պատժողն այլ ՚ի հարկէ կու վայլէր որ ըլլար Ապուսկթ. որ և ինքնին այնչափ կու փափագեր վրէժինդրութեան՝ որ արտորնաք Հայաստան վազելու ատեն՝ Քաթեցաւ Ատրուց կողմերը. և անզը գրուեցաւ (851) իր որդին Սուսուֆ: Ամիրապետն՝ ասոր կարիճ ձիաւոր զօրաց գունդ մը առաւ, և խոստացաւ այլ՝ որ եթէ նուաճէ զՀայս՝ ժառանգութեամբ իր ցեղին Թողու անոր ոստիկանութիւնը: Սուսուֆ

մեծ պատրաստութեամբ և յուսով կոխեց նախ Աշոտոյ երկիրը, և անոր մօրն աղաչանդ՝ միայն պատանդներ առնելով՝ ելաւ անկէ և եկաւ 'ի Խլւթ. հոն կանչեց գրով զԲագարատ իշխանապետն՝ խոստանալով զինքը իրեն տեղ վերակա, ցու գնելու, վասն զի այս երկրին ցուրտը՝ ինծի շատ փրատ կ'ընէ կ'ըսէր, և շեմ կըրնար հոս ուշա. նալ: Բագարատ խարուելով եկաւ իր մեծերով և եկեղեցականդք, ամենքն այլ ընկան յորոգայթ և յերկաթի կապանա, և զրկուեցան առ ամբոսպետն. իսկ Սուսուք փութացաւ Թիրեց Տարոնոյ, բոլոր երկիրը տափնուփայ ըրաւ, և ժողովրդեան կեւը փախուց, կեան գերի ըրաւ որ տա. նի յԱսորեստան, առ ժամն պահելով 'ի Մուշ՝ ուր մեծոր կ'անցունէր. սպասելով դարնան՝ որ Տարոնոյ հարաւակողմի լեռնայնոց վրայ յարձկի, որք են Սասունցիք և Խուժեցիք: Բայց անոնք իրմէ շուտ շարժեցան, և նիզակնին ցցած լեռնե. րէն վար Թափեցան. պաշարեցին, առին Մուշ քաղաքը, Թշնամիները ջարդեցին, գերիները ար. ձեցին, Արծրունեաց պատանդները յետ դար. ձուցին, աւարը Թաշնեցին. հպարտսրեալ Սու. սուքն այլ գտան՝ որ վախէն փախած և Բագա. րատայ շինած Մշոյ Ս. Փրկիչ հոյակապ եկեղե. ցւոյն գմբէթին պատին մէջ պահուըտած էր. հոն սպաննեց զնա նիզակաւոր մը:

Ե

Նրբ այս անականեալ լուրն հասաւ Զափրի, այլ Հայաստանի բոլորովին ընձման վերջը տուաւ, ամեն գիւ. կտրիճ պատերազմողներ կանչեց, մաս. նաւորապէս Արարացի և Պարսիկ վարպետ ա. ղեղնաւորներ և հեծեալներ, և մեծ զորադուռք կազմելով յանձնեց իր գլխաւոր պաշտանէից մէ.

կուն, որ քաջութեամբ, խորագիտութեամբ և խառաւորութեամբ անուանի էր, և այլ աւելի հաշմեկցաւ 'ի Հայաստան, խաղիփայլն սիրելի պահապանաց ցեղէն էր սա, և կոչու էր Բազմ-Էշ-Շարագի կամ Իտա-Բազմ, Էշ-Քեզի (այսինքն Սե-ցուլ, Մեծ կամ գոռոզ)։ Իրեք շորս տարի կեցաւ 'ի Հայս (852-5), բայց իրմէ առաջինն, բուն շատ երկար տարիներու մէջ չկըրցածը՝ 'ի գլուխ տարաւ, Նոսիփլեանի և Խրամի օրերը կերպով մը նորոգեց. նպատակն էր Հայոց ունեն իշխանաւոր, զօրաւոր անձինքը կամ սպաննել կամ գերի տանիլ, կամ հաւատքէն ուրացընել, և ինչպէս կ'ըսէ մեր ժամանակագրաց մէկն համառօտիւ¹, « Վաշեալ զամենայն իշխանս և ազատս « Հայոց՝ եսպան, զկէսն մարմնով և զկէսն հոգևով » . բայց մեկը կըրնանք աւելցընել թէ ոմանք հոգևով այլ մարմնով այլ ապրեցան, և շատ գիւրացին և թեթեւ չըրին Բուզայի արիւնքն ու սև յաղթանակը. որ՝ բաց 'ի գերեաց, 30,000 մարդ շարդեց կ'ըսեն 'ի Հայս, (զատ 'ի Վրաց), իսկ իրեններէն՝ այլ աւելի շարդուեցան։ Թէ մարմնաւոր քաջութեամբ և թէ հոգևոր նահապետութեամբ, շատ նշանաւոր և անմահանալի յիշատակներ թողին Հայք այս պարագայիս. զոր 'ի գիր անցուցեր էր Շապուհ պատմիչն, մէկ մասն այլ կու պատմեն Յովհանն կաթողիկոս և Թոմաս արծրունի. որոց գլխաւոր գեպքերը միայն համառօտիւ յիշեմ, որ շաւ խնացուի Հայաստանի վիճակը Աշոտոյ ատեն։

Բուզա՝ Բազելի կողմերէն մտաւ 'ի Հայս, և ցնաց 'ի Խլաթ, որ շատոնց ամիրայից ամոռ էր եղած. նախ գունդ մը խաւրեց Խութեցոց վրայ, զոր շատ զժարութեամբ հազիւ կրցան նուաճել։

¹ Միթթար Արիփանեցի։

մեծ գունդ մ'այլ տուաւ ժիրաք անուն զօրաժա-
րին և զրկեց Արծրունեաց վրայ. սա ինչուան որ
հասաւ 'ի Վան՝ ճամբուն վրայ կրցածը աւրեց,
Թալնեց. իրեններէն այլ շատ մարդ կորուաւ։ Ա-
չոտ Արծրունին իր ազատները ժողովեց՝ Նկան
ըստած ամուր քարաքերոցը քաշուեցաւ (Իթ'ոռն
աւան գաւառի Նրասխայ մօտ)։ զոր եկան պա-
շարեցին ժիրաք և Բուզա՝ բոլոր իրենց գնդերովն,
(որք աւելցեր էին Հայաստանի մէջ եղած ամի-
րայից զօրքն այլ, և ամենայն պատերազմական
ու պաշարման գործիք և նիւթ ունէին)։ պաշա-
րեալքն զարհուրած՝ Աչոտէն գազաուկ Թուզթ
խաւրեցին առ Բուզա. նա այլ պահանքն որ զԱ-
չոտ իրեն տան և իրենք ապահով մնան։ Աչոտ
խմանալով իշխանաց վատութիւնը և չխարենալով
վախերնին փարատել, կամայ ակամայ գնաց առ
Բուզա, որ պատուով ընդունեցաւ զնա առ ժամն.
ինչպէս անկէ առաջ ընդուներ էր Մոկաց տերը՝
Սմբատ Բագրատունի մը. սա ամենէն առաջ
ինքնակամ իրեն գալուն համար՝ բռնաւորին սիր.
առ շահեցաւ, և ժիրաքայ բռնած գերիները յետ
գարձուց. իսկ Աչոտ և անոր որդին Գրիգոր 'Իե-
րենիկ, և ուրիշ գլխաւոր իշխաններ, հանգերձ
տիկնամբք՝ իրրե գերի կամ պատանդ խաւրուե-
ցան առ ամիրապետն. նոյնպէս անոր Գուրգէն
եղբայրն այլ, որ Բուզայի խաւրած 15,000 զօրքը
ջարգելն հետե՝ ինքնին եկաւ առ Բուզա. իր մայրն
այլ Հռիփսիմէ տիկինն՝ կամաւ որդւոցը ետեւէն
գնաց 'ի Պաղատաւ։

Նոր հասան ասոնք և ուրիշներ այլ՝ առաջին
բանտելոց քով, ամիրապետն զամենքն այլ կան-
չեց իր ատեանը, և ամենայն զարհուրելի կերպա-
րանդք և խաւքերովն յանդիմանեց, սպառնացաւ,
մահապարտ վնանց. միայն ազատութեան ճար՝
մալխմանութիւնը ցուցընելով։ Յազկերտի տունն

Վարդանանց գիպուածն հոս այլ նարգեցաւ . և թէպէտ Արծրունեաց եպիսկոպոսն Յովհաննէս, որ կապելոյ մէջ էր, իր կարգին յարմար պա. տասխան տուաւ, քրիստոնէից կրօնքը և պատիւը պաշտպանեց . քայց խաչիփայն բարկութեամբ ա. տեանէն ելնելով իմացուց կապելոյ՝ որ իր որէն. քին գեմ էր անոնց հետ վիճարանիլ, կու մնայ որ կամ հաւատքնին ուրանան կամ սպաննուին : Ար. դէն Բագարատ իշխանապետն ուրացեր էր, ըսե. լով՝ թէ բռնութեամբ և ակամայ ուրանալն մեղք չէ . ուրիշ շատեր այլ զժրագցարար իրեն հետեւե. ցան . իսկ Յովհաննէս եպիսկոպոսն, Գրիգոր Արծրու. նի իշխան մը և Գրիգոր քահանայ մը, հաստա. տուն մնալով՝ երկամեկապ բանակեցան, ուր շորս տարիէն մեռաւ իշխանն վնայական անուամբ :

Իսկ Բուզա ՚Ի՚Իուին մտերելով՝ հոն նահապա. փեց եւթն կորիճներ, որք իրենց գլխաւորին ա. նուամբ (Ասոմ Ամմեացի) կու կոչուին, և նաև Վարդանանց ժամանակակից նոյնանունն վկանե. րէն զանազանելով Սելւորդ Արուսեան : Այն մէջ շորս կողմ եղող իշխաններ՝ Հայ և Վրացի՝ իրենց երկրին ամրագոյն տեղուանքը քաշուեցան, ո. մանք այլ եկան անմեռատուր եղան . որոց մէջ գըլ. խաւօրն էր Սպարապետն Սմբատ, որ և ազա. տութիւն դաւա իր տեղք բնակելու, և երբ պէտք ըլլայ բանակը դաշու և առաջնորդելու : Իարնան (853) զնաց Բուզա Տփիսիս քաղաքին վրայ, ա. ռաւ այրեց 60,000 հոգւով : Վրաց կողմէն ան. ցաւ Կովկասի կողմերն այլ նուաճելու, և եկաւ նախ Մանարաց վրայ՝ որ Ալանաց և Վրաց մէջ տեղ բնակէին . զորաց բազմութեանը վրայ զտա. հացած՝ սկսաւ կռուիլ . ինն ամիս՝ նստաւ այն տեղուանքը, տասն և ինն անգամ պատերազմե.

1 Ինն որ գրան է Թումայի Արծրունույ գրոց մէջ :

յաւ սաստկապէս. շատ մարդ կորուս. ամենթով
յեւ գարմաւ. մասա Հայ-Աղուանից երկիրը. ուր
Մայի կամ Ապրիլ-Մայի Սրիցու-Արդի անուամբ
կորիճ մը Արցախայ լեռնային կողմերուն կ'իջ
խէր. և Մամարաց քաղութենէն սիրտ առած՝
իրենները ժողովեց Քիթի լերան վրայ, և պատ.
րաստեցաւ ընդդէմ Բուզայի: Բուզա հաս այլ
նախ յարձակումնքով սկսաւ. յաղթուեցաւ. ա.
պա սկսաւ լեռը կրցած կողմէն պաշարել, և իր
զօրաց համար ապաւինութեան բերդակներ չի.
նեց. ամիրապետին այլ չուր խաւրեց. տեղւոյն
դժարութիւնը և կորիճ իշխանին յամառութիւ.
նը իմացընելով. Թէ ի՞նչ ընէ. Թողն էթէ սպա.
սէ: Խաչիփայէն՝ կռուելու հրաման և նոր զօրք է.
կաւ. բոլոր բանակով նորէն յարձակեցաւ, և
նորէն վանտուեցաւ: Տարւոյ մը լափ հոն ուշա.
ցաւ Բուզա. քսանհուծ անգամ յարձակումն
ըրաւ. ամեն անգամ այլ յաղթուեցաւ: Դար.
մեաւ պէտք եղաւ պատգամով խաղաղութեան
հրաւիրել. Ապու-Մուսէ յանձն շառաւ Բուզայի
հետ խօսիլ. ինչուան որ խաչիփայէն ուղղակի ի.
րեն Թուղթ յգայ. երկու կողմէն այլ գեւադան
խաւրեցին ի Պաղատա. խաչիփայն Թողութեան
գիւրդեց Մուսէի, եղածները չեղած սեպելով, և
պատուիրեց որ անկասկած գայ իրեն, Բուզայի
այլ պատուիրեց որ պատուով ընդունի զնա: Եւ
այնպէս եղաւ:

Բուզա այս կողմերս եղած ատեն՝ Նահապետեց
զՄուկամի, Վանանդեցին, Սողոմոն Սևորդին,
Կահա, և Յովնան Թութեցին՝ որ իր լեռնոց ա.
ռաջնորդն էր Բուզայի զօրաց դէմ, և չիմա հաս
իր հայրենեաց նման լեռներու և լեռնորդայց գի.
մաց՝ գերադոյն քաղութեամբ պսակուեցաւ: Բա.
լոր այս կողմերս և ի Դուին և ի Վասպուրական
Նահապետեցող Թիւն՝ աւելի էր քան զ250. զոր

ամենքը մեկէն տանել հրամանաց կաթուղիկոսն, Յովհաննէս Ե. մեհեկանի ամսուսն քսան և հնգին, (որ է երեք մարտի) :

Ապու-Մուսէի հետ պատերազմելու ատեն՝ Բուղա ուրիշ ազատ իշխանաց այլ պատգամ խաւրեր էր որ քան իրեն հնազանդին. ոմանք հաւանեցան, ոմանք մատնութեամբ ձեռք ընկան. ոմանք այլ էրր տեսան Ապու-Մուսէի յանձնառութիւնը, յոյսերնին կարեցին պատերազմով գէտ կենալու կամ փախչելով ազատելու : Այս կամայ կամ ուկամայ նուաճեալ իշխանաց գլխաւորքն էին՝ Սիւնեաց երեք մեծ իշխաններն, Գրիգոր, Փիլիպպէ և Վասակ. Խաչենոյ տէրն Առքը, Ներսէս, Գարգմանայ տէրն Կարիճ, Սեորգեաց տէրն Ստեփաննոս Կոն (որ է խոստովանութեամբ մեռաւ ՚ի Պաղտատ իր որդւոյն հետ), Գրիգոր Մամիկոնէից տէրն, Սալէ Շաքեոյ տէրն, (Պապէք ապստամբը բռնուին) : Գրեթէ շինաց ուրիշ ազատ գլխաւոր իշխան մը : Այսպէս Բուղա աւելի խորամանկութեամբ քան քաջութեամբ իր կուսացն հասնելով՝ գնաց ՚ի Պարտաւ ձմերկելու : Եւ չոր բռնած իշխանները մեկ տեղ ժողովելով, Սուս խոստմունքներով և պատուով քիչ մը ատեն խաբիրեց. գիշեր մ'այլ յանկարծ իրենց հանդըստեան և քնոյն ատեն՝ լղթաներով կապուած գտան զիրենք. երկրորդ օրը ճամբայ գրուեցան գեպ ՚ի Բաղտատ : Սմբատ սպարապետն այլ անոնց հետ, որուն մեծ մեծ յոյսեր կու տար Բուղա : Ինքն այլ բռնած օրսերը քշելով գնաց իր արժանաւոր ամիրապետէն վարձքն առնուլ. տեղը Թողլով Երրահիմ անուամբ կուսակալ մը : Իսկ Հայոց իշխաններէն՝ միայն Գուրգէն Ապուլաէլի որդի ըսուած Վասպուրականի գլխաւոր ազատներէն մեկն՝ Բուղայի հաւանութիւն այն նահանգին տէր գրուեցաւ, չոր արդէն քաջութեամբ՝

անոր թողած զորքերու ձեռքէն աներ էր. իսկ
Հայոց Քրիստոսոստոսն ձիւ թողուց Սմբատ սպա.
բապեան որդին՝ զմերն ԱՇՈՅ՝

Զ

Բագրատունի թագաւորաց ձիւ միայն մեր Ա.
չտայ կենաց չափն կու յիշուի. եւթանասունու.
մեկ տարի. Վախճանած տարին այլ նշանակուած
ըլլալով՝ ծնած կու հանգիպի Գրիգորոսի 820 թը.
ւախմին. այն տարին՝ յորում ապանուեցաւ
Լեւոն Հայկազնի կայսրն ի Կ. Պօլիս. յորում ի
Հայս Սմբատ իշխանաց իշխանն և Սահակ Սիւ.
նեաց նախարարն Հոյոյ հետ պատերազմելով՝
ընկած կաւիքն ձիւ. յորում (կամ տարի մը ետեւ)
մեռաւ մեր Աչտայ պապն՝ Աչտան Մտակեր. ո.
րոյ ժառանգն Սմբատ Խոստովանող՝ հորը մա.
հուանէն քիչ առաջ՝ աներ էր ի կնութիւն Տա.
րսնոյ ախրս և Հայոց իշխանապետ և իր անուա.
նակից Սմբատայ գուտարը. յորմէ ծնեալքն են.
(մեր գիտցածներն) չորս մանչ և երկու աղջիկ.
նախ մերս Ազո. յետոյ Արատ¹. Շապուհ. Մու.
շեղ. Ա.... կին Գուրգենայ իշխանի Գուգարաց.
Ա... տիկին Վրաց. Սմբատ իր հօր ետանդուն
կարծութենէն աւելի խաղաղասէր աշխարհայի.
նութիւնը ժառանգեց. անոր համար հօրը թշա.
մայն՝ Զահապեան Սեպույի հետ հաշտութիւն
ըրաւ և թողուց որ նստի հանգիստ ի Դուին.
ինքն այլ անկէ ճանչցուեցաւ սպարապետ Հայոց.
ինչպէս իր մանկահասակ աներժապն այլ՝ Բագա.
րատ՝ անր Տարսնոյ և նախիջխան Հայոց. Սպա.

¹ Ասոր տեսնեն կարենն սմանք հօրն Ազարատ մովա.
նանք. իբր թէ հայր Արատայ. բայց ինչն ոչ Աչտայ՝ ոչ
Արատայ հայր կոչուի.

բազմաւ և իշխանապետ՝ խնամիչ և բարեկամք
էին, բայց Բագարատ ոչ Սմբատայ խոհեմու-
թիւնն ունէր և ոչ բարեպաշտութիւնն, և շատ
տարի վերջը (840) մէջերնին տհաճութիւն մը
ծագեցաւ՝ Բագարատայ յանգուցն գործով մը.
առ որ շարաշէղու մարդիկ ամբաստանեցին
այն ասեմուան կաթողիկոսը՝ Տէր Յովհաննէս Ե.
վրան անարժան բաներ ըսելով, որոց առանց
քննութեան հաւատալով Բագարատ՝ հրամայեց
որ իրեն կաթողիկոսութեան պատիւ չտան. սա
այլ Թողուց ակնարկ և վաճառ մը քաշուեցաւ:
Սմբատ և Սիւնեաց տէրն Սահակ՝ այս բանիս
գժուարած՝ յետ գարձուցին զկաթողիկոսը և
պատուով նստուցին ակնարկ. Բագարատ իրար-
համարհուած՝ հուսպատէր յարմար առթով իր
իշխանութիւնը ցուցնել. բայց ուրիշ փորձանք-
ներ հանգիստեցան իրեն, Ապուստի օստիկանու-
թեան ասեմ, Բելպէս առաջ յիշեցինք: — Սմբա-
տայ սպարապետութեան ասեմն, որ և Աշոտայ
կենաց կէսն է (821-858), իր խոհեմութեամբն
Հայաստան ի խաղաղութեան վայելեց, քանէ այն
տեղուանքն՝ ուր հուսմներ իր առաջնորդու-
թիւնն, կամ Դուռայ օստիկանին իշխանութիւնն.
Վասն զի Հայոց սահմանակիցք՝ Աղուանք, Ատր-
պատական և Միջագետք՝ ուրիշ օստիկաններ և
ամիրաններ ունէին, որ այն կողմերը հուսմներն
ասանցմէ էր Սեպատ մ'այլ. Աստուանդան? Ը-
սուած, որ Պարտաւէն (Աղուանից մայրաքաղա-
քէն) եղաւ զօրքով ասպատակեց Սիւնեաց եր-
կիրը, և հին իշխանաժիտ Շաղառ աւանին տի-
րեց. Վասակ Սիւնեաց տէրն՝ բռնաւորին դէմ
աւելի բռնագոյն մը գտաւ, զՊապեք մուրեկու-
ցիչ ասպատանն ի խալիֆայից, զոր պատմիչք
մեր կողմն Բար կամ Բարան. առանց հետեանքը
մտածելու կանչեց, և անոր օգնութեամբ վանեց

զՍևագաւ. ինքն այլ քիչ ասեմէն մեռաւ, երբ այն վասնդաւոր օգնականն գեա իր երկիրն էր. որ և Վասակայ աղջիկը կին առաւ և աներոջ իշխանութիւնը սկսաւ նուաճել. Սիւնեաց Բազթաւաթին կտրիճներն ոտք ելան, բայց բաւական չեղան գէժ կենալու այն բռնաւորին, որ քսան տարի ամիրապետաց տէրութիւնը սասանեցուց, և իրեն և տե ընկնողներէն 150,000 մարդ ջարդեց. հոս այլ շատ կոտորածներ ընկելով՝ արեց բուն Սիւնեաց տէրութեան. անկէ անցաւ (827) Սևա նայ ծովուն եղերքը իշխող Հայկազն Սիւնեաց երկիրը. հոս այլ 15,000 մարդ կոտորեց, և տասն տարի այլ այս կողմերը և հարաւային Հայոց ա. մուր տեղուանքը ընկնալով՝ խալիֆային խաւրած շատ զօրավորները ջարդով յետ դարձուց: Մեծ վարձք խոստացուած էր զինքը սպաննուլին կամ բռնուլին. որ արուեցաւ քաջ Հայ-Աղուան էրի. աստարդ իշխանի մը, Սահլի Սմբատեան, որ նախ իր հայրենեաց՝ Աղուանից, այսինքն Արցախ և Ուտի նահանգաց Հայոց՝ ասպատակները ջնջեց, յետոյ ամիրապետին խաւրած Աւֆշին զօրավորին յորդորմամբ՝ Բաքանայ ետեւէն ընկաւ, վերջապէս բռնեց (837) այն զարհուրելի բռնաւորը, և առաւ վարձք 660,000 ֆրանգի շտֆ: Այս այն կտրիճն է՝ զոր յետ իրր քսան տարւոյ ուրիշ մեծամեծ իշխանաց հետ Բուզա խաւրեց առ ամիրապետն ի Բարեւոն, ինչպէս քիչ մ'առաջ յիշեցի:

Այս պատերազմերուս մէջ Սմբատ սպարապետն և իր որդին Աշոտ այլ մասն ունէին. — Մեր հիմայ ունեցած պատմիչքն ընն յիշէր. բայց այսչափ կ'իմացընեն՝ որ Սմբատ ոչ միայն քաղաքական վարչութեան և շինութեան կրթեց իր անդրանիկը, այլ և սպարապետութեան, բռնա. կաց առաջնորդելու. և հօրը յաջորդելէն առաջ

այլ շատ քաջութիւններ ըրած ըլլալը՝ և զանոնք իր համբերակին (Շապհոյ) ի դիր անցընելը՝ հուսիշէ ժամանակակիցն և ակամատես Յովհաննէս կաթողիկոս. և հարկ է թէ գտնէ Բուզայի դաշէն առաջ տուը տարին այնպիսի գործովք անցուցած ըլլայ թէ ի Հոյս և թէ Կովհատու կողմերը. իսկ խաղաղութեան ասեմն այլ շինութեանց պարագելով՝ ի հինն Սրազդաւորս՝ որ և Շիրակաւան (Պաշ-Շէօրէկէլ). պաշտակն զատ՝ Սմբատ մեծ և փառահեղ եկեղեցի մ'այլ շինեց (838) ¹ Արմաշիլէ անուն, բարձրաբերձ գմբեթաւ, որ հիմայ կործանած է. բայց եկեղեցին իր շորս անսին կամարաց վրայ բարձրացեալ կեցած է, թէ պեա և այն այլ Սմբատէն երկու դար ետե նորոգեալ:

Է

Յետ երեսուն տարւոյ Սմբատայ սպարապետութեան և Աշոտայ կենաց՝ հասաւ Հոյոց մեծ ալէկոծութեան և վասնդի սպարազայն, զոր առաջ յիշեցինք, Բագարտայ և Ապուստեթի դիպուածովք, որոց համար եկաւ Բուզա ի Հոյս: Նախատես և նախահոգ սպարապետն իր իշխանակցաց անգագլխութիւնը տեսնելով և չկարենալով զամենքը համոզել, խնաց մեացածը և կորցածը ապահովել, և գեռ Սև զարսվարն (Բուզա) իր աշխարհէն չբարձած՝ Սմբատ իմանալով եղած պատրաստութիւնը, թէ անոր և թէ ամիրապետին՝ Թվթով և ընծաներով իմացուց որ ինքն ապրաստանաց կողմը չէ, այլ օրինաւոր իշխանու.

¹ Ոմանք մեր Աշոտայ սրբին Սմբատը համարին այս եկեղեցւոյս շինող. բայց իր շինածն ուրիշ եկեղեցի էր պաշտօն մտ, որ թերեւ հիմայ հոն մնացեալ բանի մը աւերակ եկեղեցեաց մէկն ըլլայ:

Թեան հաւատարիմ. և այսպէս առաջին յաղթու.
 Թիւն մ'ըբաւ բանաւորին դեմ, և Հայաստանի
 միջնաշխարհը ապահովուց. զոր և այլ աւելի
 հաստատեց՝ երբ Բուզա Ատափղասայ պէս սպառ.
 նալեղք ելեր հաւ գար մեր աշխարհը: Այս ան.
 դամ Հայոց պահապան հրեշտակն՝ Յովսէփայ Կայ.
 տաւ և իզոր երեսասարգի մը կերպարանոք և.
 լաւ անոր դիմաց, աչքը լացուց, սիրտը շարժեց.
 խոտամուկը առաւ որ հըս եզդին ֆառ շահացը.
 նէ, և այնպէս Թողուց որ մանկէ՝ ի Հայս: Այս
 հրեշտակս էր ինքն ԱՇՈՑ. հասակին և վայելչու.
 Թեան և զմեռորու Թեան ամենէն փայլուն և ծաղ.
 կած տաւն. անշուշտ Բուզա իրեն բազդ այլ սե.
 պեց որ այգափսի անձ մը և անոր նման եզրարք
 և հայր՝ իրեն գիմակաց պիտի չըլլան: Աշոտոյ քա.
 զաքական և ամենայն յիշատակեալ գործոց մէջ
 այս առաջին գիպուածն է. գիպուած քարեգու.
 լակ, Թէ և ինքն գեա չէր տեսներ՝ այդ գործոյն
 և ատոր նմանեաց համար՝ նոյն գացած Ճամբէն
 Թաղաւորական Թաղի մը Ճամբայ ելնելն, որ հա.
 սաւ իր Ճակտին՝ յետ 35 տարւոյ: Սրբորդ ան.
 դամ ապահովեց Սմբատ հայրենիքը յետ իր հրեշ.
 տակին (իր որդւոյն) ինքնին և լնեւով ընդ առաջ
 Բուզայի, երբ սա նուաճեւով զհարաւային Հայս՝
 մտաւ ի միջնաշխարհն և հաւ գար ի մայրաքա.
 ղաքն Դուին. « Սպարապետն Հայոց՝ իրեւ դի.
 « տաց, հ'ըսեւ պատմիչն Թովմաս, Թէ ոչինչ «
 « գուռ բերէ արտաքոյ հրամանաց նորա լինել,
 « փութացաւ եկն առ նա, և ընկալեալ ի նմա.
 « նէ՝ բնակեաց ինքն և իւրքն՝ հանդերձ իւրա.
 « քանչիւր կաշուածովք, առանց կասկածանաց: Ս.
 Ս. միւս պատմիչն (Յովհ. Կաթ.) « զմահ՝ ի կեանս
 « խառնեալ՝ սակա աշխարհին իւրոյ փրկութեան,
 « գնայ ընդ առաջ նորա բազում ընծայիւք և պա.
 « տարազդր. և առ ընկալեալ ի նմանէ պատուա.

» սիրարար... բազում խմաստութեամբ զսազապ
 » և զանոսի միտս նորա յինքն հանդուցեալ վրա-
 » տահէ »։ Բուզա ըստ խոստմանն հանգիստ Թու-
 զուց զՍմբատ. բայց միայն տեղեկութիւն կ'առ-
 նուր անկէ իր երթալու տեղերուն և անձանց վը-
 րայոք. և երբեմն հետը կու տանէր զնա, Թէ ոչ
 պատերազմելու՝ գոնէ Թշնամիները յորդորելու
 'ի հնազանդութիւն, կամ գործը շուտով վերջա-
 ցընելու համար։ Սմբատ այս գծուար և փափուկ
 առթին մէջ ըրաւ որչափ որ պարտք հայրենեաց
 և պարտք հպատակութեան միարան պատուի-
 րեն. և հաւանորէն իր հեռացած ատեն՝ տեղը
 Թողած էր զԱլլուտ. որ չլիշուիր այս ատեն ուրիշ
 տեղ. ինչպէս յիշուին իր հայրն և եղբայրն՝ Ա-
 զուանից պատերազմն ատեն։ Հոս նորէն հար-
 կաւոր կու սեպեմ գառնալ այն պատերազմն և
 յիշել ախորժեկի գիպուած մ'այլ։ Երբ Բուզա
 շարաշար զարնուած յԱպումուսէն՝ յուսահա-
 տեալ փախուեր էր վրանին մէջ, և տասն որ քովը
 մարդ չէր մտնեցընէր, միայն Սմբատ սպարապետն
 համարձակեցաւ ներս մտնելու և բռնաւոր մեռ-
 քէն բռնելու։ յիշեցընելով անոր որ պատերազմի
 մէջ յազմուին չէ ամօթ, այլ վնասիչն։ Բուզա
 Թէ անկէ Թէ ամիրապետէն նոր հասած պա-
 տուէրքով և զօրքերովն քաջաւերուած՝ ըրաւ այն
 մեծ յարձակմունքը Քթիշ լեռան վրայ, Թէ և
 չյաջողեցաւ։ Այս միջոցիս կու յիշուի Ալոտոյ
 եղբայրն Մուշեղ, որմա ըլլի մը վրայ կեցած
 կու գիտեր այն անաւոր պատերազմը. և երբ յան-
 կարծ լսեց հազարաւոր փոզոց և եղջերաց շուքն-
 չեքն, և քաղմարիւր զօրաց արաբացի կոկորդաց
 ազնազուր ազազակն, իբր 250,000¹ սպառազէն

¹ Պատմիչն տեղ մը յիշն որ Բուզա իր բռնակին մէջ
 300 հոգւոյ մէկ դրուակիւր մը դրեր էր, և այս պատերազմ-

մարդկան և երիվարաց փայլմունքն, վազքն, վեր վար շարժիլն, երկու կողմէն յուսադրարար կամ յուսահատարար կանչուըռանիլն, վարէն վեր մեքենայով նետուած նետեր, տէգեր, գունտեր, պարսեր, վերէն վար սահած թափած քարեր, նետեր նիզակներ, և այն գրեթէ չբացատրելի խառնուրդը, զարնուածքը, անամպ երկնքի մը տակ սաստկածայն որոտմունքը, և անմեան հեղեղի մը եռալ զեռալը, խելքն գլխէն թռաւ, սոսկումն և յափշտակութիւն զինքն վերացուցին, կ'ըսէ պատմիլն, մինչև յահաւոր հանգէս գալը. տեանն Քրիստոսի 'ի գատել զաշխարհ 'ի վախճան ժամանակի. և քանի որ միտքն այն յափշտակութեան և եռանդեան մէջ էր՝ աստուածարեալ մարդարէի կամ ներշնչեալ բանաստեղծի պէս՝ (ինչպէս որ արդէն վարժ էր բանահիւսութեան), սկսաւ յանդարտաբար ստեղծել երգել ոտա, նաւոր շափով չինգ տուն սրտառուչ երգ կամ շարական մը, որ կու սկսեր:

Անգրազելի տեան սրտի նայեցող անին իմ.

զոր, գիտեմ գու այլ, Հայկական, աւելի ախորժով ուզես կարգալ, քան այն պատերազմին չուիլը լսել. — ճիշտ, ինչ լսեմ, թերեւ այս երգս այլ մեր կորուսեալ Շապուհ պատմիլն հետ գտուի. չի մայ ուզեմք շուզեմք պետք է գոհանալ այս մեկ տողով, այս փշթանքով, ինչպէս որ մեր ուրիշ շատ հին ցանկալեաց այլ հազիւ մեկ տողիկն մեկ փշլրիկն ունիւիք՝ Քաջորդք ժամանակաց խառնկութեան, հնութեան կամ անհոգութեան:...

Փետր 1000 գրուակիր կու յիշէ. այս հաշուով 500,000 կ'ըլլար զոգքն. բայց որովհետեւ ինքեմ հաս 200,000 ևս տակի էր կ'ըսէ, մեր Ապուստոսի բանակն այլ տեղընելով՝ թերեւ տակի չգրիմք 250,000ը:

Բայց դու անցողաբար զայս այլ նշանէ, որ գրա-
կանութիւնն այս ասին այս Բագրատունի տոհ-
մին մէջ ծաղկած է եղեր և պահուած, հաւասար
զինաւարժութեան:

Այն պատերազմն և Բուղայի դարձոց վերջ
ու դարձը՝ առաջ յիշեցի. հարկ է հիմայ ճամ-
բել զնա՝ որ գտանալք յԱշոտ. բայց ցաւաքի հարկ
մ'այլ կայ. պետք է որ այն ճամբուն վրայ տես-
նեմք նաև զհայրն Աշոտոյ, զհայրն Հայոց, զմեծ-
ոգին Սմբատ. որոյ մեծ արգիւնքն այլ յառաջ
յիշեցի. քնքզինք զոհելով՝ հայրենիքը մեծ սպառ-
նալիքէ և կոտորածէ ազատելն, այնպիսի ժանա,
և ըստ անուանն (Գարա-Բուղա) կատաւած սեւ
ցլու մը եղբիւրներէ. որ և պատուէր առաւ սպա-
րապետին՝ որ տունը հոգայ, տեղն իր արգին Ա-
շոտը զնէ իրրև տեղակալ, և քայ իրեն, որ եր-
թան ամիրապետին՝ արժանաւոր վարձքն առ-
նուլ: Սմբատ Թերեա կու գուշակէր ինչ վարձք
ինչ վերջ ունենալը. բայց գոհ էր իր ըրած երախ-
տեացն առ հայրենիս. գոհ էր իր տեղ իր ամե-
նեին նմանն և սիրելին Թողուն. քաղաքական
կողմանէ հոգ չունէր՝ Աշոտոյ պէս խոհեմ և կշա-
րիժ՝ կորին մը գնելով իրեն փոխանորդ. ուղեց
յապահովել հոգևորն այլ, զոր միշտ կու մտածէր
յԱսատուծոյ և իր հայրերէն ժառանգած բարե-
պաշտութեամբը. զոր և ժառանգեցուց իր զաւա-
կացն, ոչ պակաս քան զքաջութիւն և զփառս:
Արդ որովհետև նոյն ասին կաթուղիկոսն վախ-
ճանած էր և ամբողջ պարապ մնացած աշխար-
հին շփոթութեան պատճառաւ, Սմբատ այն նեղ
ժամանակին կարելոյն չափ եկեղեցականները
ժողովեց իր իշխանանիստ քաղաքաւանք, յԱրազ-
գաւորս, և ստանին յարմար անձ մը չցանկելով ա-
նոնց մէջ՝ ընտրել տուաւ արժանաւոր աշխարհա-
կոն կամ գեւ կարգ չառած անձ մը, որ էր Զու-

դա, Կոստայից գաւառին Չափ գեղէն, որ է մօտ
Նրեան քաղաքի, և հիմա Նրանոս այլ կ'ըստուի:
Ինչուան այս առնն պատմութիւն բան չի յիշեր այս
անձին վրայ, բայց գործն կու վկայէ որ ոչ միայն
սրբունի վարուց ունէր, այլ և ընդհնդ տեսչութեան
այն բարձր աստիճանին համար՝ յոր ամբարձաւ,
նոյն օրը ձեռնագրուելով 'ի կիսասարկաւազու-
թեան մինչեւ 'ի կաթուղիկոսութիւն, և նստաւ
յաթոռ Ս. Լուսաւորչին (854), իսկ գիտութեան
այլ վկայ են իր գրուածքն՝ մեծ տանից և աւագ
շարածուան աւուրց վրայ, 15 ճառ, որչափ որ
ինծի ծանօթ է. որոց մէջ բաց 'ի վարդապետա-
կան մեկնութեանց, ազգային աւանդութիւնք և
ամարական տեղեկութիւնք այլ կան: Սմբատ՝
աշխարհին հետ զինքն այլ յանձնեց նորընտիր
հայրապետին ազգից, և անշուշտ շատ սրտա-
ռուշ եղաւ հրաժարականն՝ երբ մեկ կողմէն կա-
թուղիկոսն իր գաւազանն առած, մեկայլ կողմէն
Աշոտ՝ հօրը սպարապետութեան սուրբ առած,
շուարեր էին այս շուտ և անկարծական փոփո-
խութեանց վրայ, մինչքեւ նոյն անշիտթ շուտու-
թեամբ զգաստ սպարապետն աւանդելով երկու-
քին այլ ինչ որ իրեն ամենէն ցանկալի էին 'ի հայ-
րենիս, և ողջունելով զանոնք, վերջին ողջուն, փու-
թացաւ երթալու առ Բուզա, առ Ջափր, 'ի Բա-
րեղոն և 'ի Բանտ, և ոչ ևս գառնալու 'ի հայրենիս:

Ը

Ոչ միայն ցաւալի այլ և շատ զգուշալի և գը-
ծուարին էր Աշոտոյ վիճակն. Բուզա բռնորոճն
ազատ Թողեր էր զնա, բայց Շայոց ոստիկան
մ'այլ և իրրե լրտես մը գրեր էր զԽպրահիմ. ո.
բուն հետ վարուելու թէ և բաւական խոհեմու-
թիւն ունէր Աշոտ, բայց Պաղտատի լուրերն

զինքը հու խոռվէին. իշխանաց բանաարկութիւնն, իր հօրն այլ անոնց հետ, և հաւապքի ուրացութեան վախն: Իր մեկ սխալ կամ յանգուգն քայլն՝ կրնար հօրը կենաց վնաս հասցընել: Մանաւանդ երբ ուրիշ իշխանք ուրացութեամբ յետ դարձան (857-8), և ոմանք հոն նահապետեցան, և մը. նայ 'ի բանախ միայն Սմբատ, որուն գրեթէ ինքն. իշխանութեան պատիւ խոստացած էր Բուզա խաչիփային կողմանէ. իսկ առ՝ անոր հաւատարմութեան փոխարէն՝ Աստուծոյ անհաւատարիմ ըլլալ հու պահանջէր 'ի Սմբատայ. և զի նա ճշշ մարիտ մեծահաւատ և մեծողի էր, ոչ բանաւորն կրնար յազմել, ոչ Սմբատայ կապանքը հու քա. կուէին: Աչտո իրշափ ջանք և ազաւանք ըրաւ առ Զափր, յայանի չէ. բայց այնչափ հաւատարմութիւն չըրուց, որ ոչ իրեն և ոչ հօրը վրայ կրցան կապած ու մեղադրութիւն մ'ընել. թեպէտ ինչպէս հօրն, այսպէս այլ իրեն երբեմն ծանր ծանր և անախորժ հարկեր հու գներ այս հաւատարմութիւնս. և լսաւ հեղ ծանրութիւն առողջն այլ՝ իր համազգեքն կ'ըլլային, ապստամբութեամբ և անհնազանդութեամբ. պէտք էր կամ նուա. ձեւ զանոնք, կամ անոնց պէս ապստամբ և յանցաւոր երևիլ, և անկէց այլ աւելի՝ մոռացող կար. ծախլ հօրը կապանաց և բանախն:

Այսպիսի ասիւթ մ'եղաւ Գրիգոր Մամիկոնեայ աւրն, որ ուրիշ զինաւոր իշխանաց հետ գերաւած և բանաարկուած էր 'ի Բարեւոն, բայց յաջողութիւն մը գտնելով՝ փախաւ անկէ և թշնամեաց միջէն անցնելով՝ եկաւ իր երկիրը, 'ի Բաղրեւանդ. և անկէ այլ ամուր տեղ մը գտնելու պատրաստուած ատեն՝ յետ Էսթն աւուրց մեռաւ: Ա. տեւէն ընկնող արարացի ոստիկանն պատուիրեր էր Աչտայ՝ որ իւր այլ ըլլայ՝ Էրթայ բռնէ զՊրի. գոր. Աչտա լսելով անոր մահը՝ զլուխը հանել

առաւ և զրկեց բանաւորին, ըսելով որ փախչելու ատեն բանուած է: Ոստիկանն ուրախացաւ, խաչիփայն 'ի վարձ հաւատարմութեան Աշոտոյ՝ իրեն պարգևեց Գրիգորի երկիրը (Ռադրեանդ), և իբր 30,000 ֆրանդ այլ վրան:

Ասոր նման դիպումս մ'այլ եղաւ Արծրունեաց իշխանաց հակառակութեան պատճառաւ. ուր (ինչպէս առաջ յիշեցի) Գուրգէն իշխանն ազատարէն կու տիրէր. բայց երբ գործաւ միւս Գուրգէն եղբայրն Աշոտոյ՝ բուն տիրոջ Արծրունեաց, և ասոր որդին Գրիգոր Դերենիկ (858), մեղքերին շփոթութիւն ծագեցաւ. զոր և շաւել ջընելու համար՝ առաջին Գուրգէնն Թաղուց իր երկիրը և Յունաց կողմը անցնիլ ուղեց. եկաւ ինչուան յԵրզնաս, որոյ արաքացի քաղաքս. պեպքն Ռշի և Ջըբրի՝ բանեցին զնա և Աշոտոյ խաւրեցին. Աշոտ շատ գծարացաւ՝ այնպիսի կարիք և զգոն մարդ մը անարգ վրեժխնդրութե մատնելու. բայց քանի որ հօրը կապանքն կու յիշէր՝ իր սիրան աւելի կու կապկըպէր: Իրեն յանձնուածին կապն այլ չկրցաւ քակել. ոյլ յանձնեց Թիֆլիզի քաղաքապետին, որ այլազգի էր. նա փորձեց և չկրցաւ հաւանեցընել զԳուրգէն յուրացութիւն, ապա կապ կապի վրայ աւելցընելով զրկեց զնա 'ի Ռադրեան. ուր նոյնպէս հաստատ մնալով իր հաւատոց վրայ՝ գրուեցաւ 'ի բանս. բայց մեկ կամ երկու տարի վերջը յաջողութեամբ պրծաւ, գործաւ իր երկիրը: Արծրունեաց պայտազանն (որդին Աշոտոյ) Դերենիկ՝ որ դեռ 14 կամ 15ամեայ պատանի մ'էր, և իբրեւ հօրը տեղակալ կու նստէր խաչիփայլին հրամանաւն, երբ իմացաւ Գուրգէնի գառնալը՝ վախճալով որ չըլլայ թէ տիրէ երկրին, աւելի իր հասակակցաց ըսելով քան խոհական խնամակալաց՝ յանկարծ վրան վազեց. բայց վնասու եղաւ քաջ

ու փորձ իշխանէն։ Գործեալ յանկարծակի յար. մակեցաւ Դերենիկ, Գուրգէն արգէն հիւանդ Շաւրով միկն ընկնալով բռնուեցաւ, և բանտեցաւ (ի Հաղամակերս, ի խանանիսս Արծրու. նեայ)։ Բանտապանն քակեց և աղատեց զՊուր. գէն, և գիշերանց բերաւ մոռուց զնա Դերենիկայ քնարան սենեակը։ Գուրգէն արգէն վրէժխըն. գրութեան պատճառ կրնար սննենալ, որովհետեւ Դերենիկայ պապն սպաներ էր իր հայրը։ սակայն իր սիրան շատ մեծ էր՝ այսպէս գողարար անխո. հեմ աղայ մը սպաննելու համար. և մանաւանդ աղնուական տղայ մը՝ թէ և թշնամի, ո՛հ, բնու. թեան խաղաղութեանը մէջ միշտ տղայ միշտ զը. ւարթուն է։ Գուրգէն՝ թէպէտ և սուրբ անոր գլխուն վրայ վերուցեր էր, մեկայլ ձեռքն այլ սակրին և դանակին վրայ, սակայն չկրցաւ ար. ցունքը բռնել՝ սիրոյ և ասելութեան կռուին մէջ, լալով կանչեց. «Դերենիկ, որդեակ իմ Դերենիկ, « մնա քարով, այսուհետեւ համարձակ տիրէ եր. « կրիս. ես կ'երթամ՝ի Յունտատան « Դերենիկ զարհուրած վեր ընկաւ, երազի պէս և երազէ ահաւոր տեսարանը տեսաւ, իր բանտեալը սու. տերամերկ գլխուն վրայ կեցած. « Ա՛հ, հայրս, խնայէ ինծի «, կանչեց, և լեզուն բռնուեցաւ։ Գուրգէնի բաւական էր եղածն. արիւնէն աւելի էր արտասուքի վրէժն. նոյն արտասուքը շարսած՝ փութացաւ ելաւ ծածկուեցաւ տեղ մը, ինչուան որ յարմար առիթ գտնէ փախչելու Յունաց եր. կիրը, ուր որ շատոնց միտք ունէր երթալ, — Բա. ւական չէր այս արտատու, այս թատերական տե. սարանս։ հարկ էր որ նոր գիպուածներ այլ նոր նոր տեսարաններ աւելցընեն։ — Իր պահուած տեղն (Նրանգանի գեղին) վանաց աերախրոջ քոֆէ էր, որ չիւրազու տիրատիրութեամբ՝ մատնեց զնա առ Դերենիկ. և սա թերեւ աւելի վախով.

քան առեւելութեամբ՝ նորէն ամուր տեղ մը պահել տուաւ ՂԴուրգէն, և պատուիրեց այլ որ նեղութիւն չաան:

Այս առեւններս մերն Աշոտ զբաղած էր իրեն աւելի մօտ Հայոց, Վրաց և Աղուանից իշխաններ. որ Հանգարտեցընելու և ամիրապետին հպատակ պահելու: այս գիպուածիս ընդաւ համիւ յառաջ քան զկաթուղիկոսն Զաքարիա. որ երբ լսեց Գուրգենի մեծաստեղծութիւնն և 'Իերենկայ փոքր գութիւնն' քանի մը եպիսկոպոս հետն առած և կաւ ազաւեց մանկահասակ իշխանորդւոյն՝ որ արձակէ իրեն կենաց խնայողը. պատանին այլ մեկն հաւանեցաւ, արձակեց ՂԴուրգէն. մեկ տեղ գալինք գրին, և քարձուց անոր հայրենի ժառանգութիւնը, որ էր Մարգաստան գաւառը, Նախ իջևանի մօտերն, և սիրով բաժնուեցան: Գուրգէն այլ անկասկած ըլլալով 'ի 'Իերենկայ' սկսաւ վախճալ յԱշոտոյ. վասն զի իբրեւ ապստամբ յամիրապետաց մեկ մը բռնուած և անոր ձեռքը ուրուած, հիմայ որ նորէն փախչելով բանտէն եկեր էր իր տեղը, 'ի հարկէ աւելի յանցաւոր կու տեսուեր, և աւելի պարտք կար Աշոտոյ՝ անոր վրայ աչք ունենալու: Ասոր համար Գուրգէն հանգիստ ընէր կենար տեղ մը, այլ աւելի Տարսնոյ կողմերը կու պաշտէր, ուր մայրենի ազգականներ ունէր. և հոն էր՝ երբ Աշոտ խաղաղընելով զվերին Հայս՝ յանկարծ եկաւ այս կողմերս, Վանայ գաւառը. 'Իերենիկ վախճալով գիմացն ելաւ. Աշոտ քիչ մ'աւելի խրատել կամ վախցընել ուղիւով, հրամայեց որ արգիլած պահէն զնա Վանայ քերզը, ուր ինքն այլ եկաւ: Գուրգէն հոս այլ առաքինի մեծ անձնութիւն մը բանեցուց՝ իր մերձաւորին վրայ, բայց Թերևս ուրիշ կերպ մ'այլ ընդգիւս Աշոտոյ. 400 կարիճ ժողովեց և յանկարծակի շտապելով եկաւ ոչ հեռու 'ի Վանայ' Նաբեկայ մօտերը նոր.

դիւզ ըստած գեղը. և գեապան խաւրեց Աշոտոյ
միտքը իմանալու, և իմացընելու՝ որ եթէ զ'Իե-
րեմիկ պատժել և գերի աանիլ ուզէր՝ ինքն անոր
ազատութեան համար պիտի պատերազմեր, (միտ-
քը դրեր էր գիշերանց Աշոտոյ վրայ ընկնիլ)։ Իսկ
եթէ խրատելու համար էր ըրածն, ասոր ապա,
չովագոյն ճամբայ մը կ'երեւի կ'ըսեր, եթէ հաճիս,
քեզի փեսայացընել զ'Իերեմիկ, որ հաւատարիմ
և հնազանդ մնայ իբրեւ հոր։ Աշոտոյ միտքն այլ
այս էր։ սիրով հնազանդեցընել զպատանին, որ
նոր կարգուած էր, բայց նոր այլ այրի մնացած
իր մատղաշ հարսէն։ Այս առթով երեք իշխանքն
այլ աւելի բարեկամացան։ Աշոտ առաւ զ'Իերե-
միկ հետը տարաւ 'ի Բագարան՝ աւանն Շիրակայ,
և հոն իր զաւկին պէս պահելով զնա տանն մը,
յետոյ մեծահանգէս հարսանիք ըրաւ, և իր սի-
րուն Սոփի գտարիկը պսակեց անոր հետ (863)։
ուսկից ծնան երեք անուանի իշխանքն Աշոտ-Սար-
գիս, Խաչիկ-Գագիկ և Գուրգէն։ որոցմէ Գագիկ
Արծրունեաց առաջին Թագաւոր եղաւ և իր ցե-
ղին ամենէն մեծագործ և հռչակաւոր անմն։

Այս առեւններս 'իերեմիկայ հայրն՝ Աշոտ տերն
Արծրունեաց այլ գարժաւ, և իր իշխանութիւնը
ժառանգեց. նոյնպէս իր երկրին խոստովանող և
պիսկոպոսն այլ Յովհաննէս, և անոր ընկերն Գրի-
գոր քահանայն, և ուրիշ իշխանք այլ գարժան-
մայն Արծրունեաց որդեակերմայրն, արկին Հռիփ-
սիմէ՝ Բարեւոյնի արգելանաց և տաք օգուծ չցի-
մանալով՝ մեռաւ, և հոն տաարութեան մեջ Թա-
ղուեցաւ։ Նոյնպէս այլ մեր Աշոտոյ հայրն՝ քաղա-
կախան Սմբատ, իշխանակցաց գաւառէն ետե՝
ինքն որ ամենուն առաջնորդն էր՝ ամենէն վերջին
եղաւ, և ամենէն աւելի նեղութեամբ բանտի մեջ
մնաց։ Շատ հեղ հրապոյր լսեց, միշտ տրհամար-
հեց, և ուրիշներուն աշխարհական երջանկու-

Թիւնը տեւեկեղով անարտունջ, անկէ ետե միայն իրեն անանց երջանկութեանը կը փափագէր, որ և շուշացաւ. տասն ամս նեղութենէ ետե՛ Վախ. Զանեցաւ ուրաւորանաց և արգելանաց մէջ, և թաղուեցաւ Դանիէլի մարգարէին անուամբ Զանեցաւս գերեզմանատեղին. Թողլով Հայրենեաց պատմութեան մէջ պատուելի անուն մը, եկեղեցւոյ մէջ աւելի պատուելի Թադ-լանդ անունը և յիշատակն ընդ արգարոց, զոր Հայագիր Նշանակէ 'ի 35 մհնկի (3 մարտի) :

Աշոտ երկրի վրայ տխուր բայց յերկինս ուրախ բազմ գտաւ, ունենալու նախ հայր մը, և յետոյ (55 տարի վերջը) որդի մը Թադ-լանդ կուշուած, և երկուքն այլ համանուն Սմբ. ետ. քինն իր պապուն միայն համբերութեամբ երկարած խոստովանութիւնը՝ արեւմբն այլ կատարեց ու կնքեց. ինքն այլ սրբազան Նահատակաց կարգն անցնելով. (Յայտմաւորաց) Հայագրին մէջ ահնկի ինն (տարիլի 15) լունեց. իսկ ինքն Աշոտ այլ թէ ոչ ասեմնական խոստովանութեամբ՝ այլ յայանի բարեպաշտ կենաց և մահուանն համար՝ արժանի սեպուեցաւ հօրը և որդւոյն հաւատարեւու և կեղեցւոյ մէջ փառք, որով՝ քան զնոսա գերազանցեց յերկրի :

† Սմբատայ վախճանած տարին ըստ տմանց կերէի 839, և ըստ պղտց 851. Յայտմաւորք 10 տարի կ'ըսեն իր գերութիւնը, բայց այս գերութիւնս թուղային գալնն կուսկինն պատմէք, որ և 852. այս հաշուով կրնայ 10 տարի ըսուիլ :

Սմբատայ ապերախտ կաշանապեան Ռուզա՝ իր մէ ապերախտէն պատիժն առաւ. նոյն ինքն Չափր խաչփայն խաւրեց զնա իբրեւ կուսակալ ՚ի Խո. րասան, և զազա պատուէր տուաւ ու սպաննեցին. իսկ ինքն ամենայն շարեաց առիթն այլ. ինչ պէս առաջ յիշեցինք, իր որդիէն սպանուեցաւ (861). այս հայրասպանն այլ՝ (Մսգանսէր) իղձէն տանջուած քանի մը ամսէ ետեւ մեռաւ. տեղն անցաւ (863) իր հորեղբոր որդին Մոսգաւ. յին-Պիլլաւ, որ իբրեւ փոխարէն Սմբատայ ան պարտ մահուան և Աշոտոյ զրկանաց, անուանեց զոս իշխան իշխանաց, ոչ միայն Հայոց, այլ և Վրաց և Աղուանից. Թէ և սա արդէն իբրեւ անոնց զե. րակացաւ և նախիջխան Ծանյցուած էր՝ իր հօրը պանդխտութեան տարիէն սկսեալ. և այս առ. րիս (855) կուշնանկուի ՚ի տարեգիրս սկիզբն իր իշխանութեան և Ռազրատունեաց պայտազա. տութեան. որ և նշանական հանդիպմամբ (Քրիս. տոսի Ծննդեան ստոյգ տարին հաշուելով) Ար. շակունեաց Թագաւորութեան սկսանելուն հա. զարամեակն էր. իսկ այն Թագաւորութեւ վերջա. նալէն ետեւ ՚ի 428 Թուին Քրիստոսի՝ նոյնպէս 428 տարի էր. Ռայց այս պատուոյս համեմելուն բուն առիթն էր Աշոտոյ խոհեմութեամբ և աշաղջու. թեամբ կառավարութիւնն. հաւատարմութիւն՝ ոստիկանաց և ամիրայեալսին վստահութիւնը շա. հիր էր, յորդորանդ և առաատմեանութեամբ՝ ազգային իշխանաց սիրաջ. հասարակաց բարին գիտելով՝ անձնական զրկմունք կամ արհամար. հանք բանի տեղ չդնելն՝ զինքն այլ աւելի սիրելի ըրին. զոր և ականատեսն Յովհ. կաթուղիկոս այսպէս կու բացատրէ. « Երբեմով փոխանակ

• Սմբատայ հոր իւրոյ պայազատէր զպարապե-
 • տութիւն Հայոց . գրեթէ ամենեցուն քան զնա
 • նախագումիցն վեհագոյն Ճանաչիւր . վասն զի
 • ընկաւեալ զմեծարանս՝ ՚ի բաց արհամարհէր
 • զանարգանս , և միշտ ՚ի հրահանգս բարւոյ կըր .
 • թու թեան զմէքն վարժէր , և բարի ազգումն իւ .
 • րոյ ոգւոյն տայր . ընդ ամենեանս սէր սերտ ,
 • և ոչ ՚ի հակառակութիւնս ինչ կամ ՚ի կոխո
 • ընդ թշնամբան մաքաւեալ , քան թէ բարե .
 • զցեաց բանիւք և բարի օճանաւ՝ զնոսա անել
 • յուղղութիւն և ՚ի կամս իւր . իսկ զպայքարանս
 • սնոսի շահուց ջնաս իւր վարկեալ՝ և առատա .
 • ձեան առ ամենեանս գտեալ : յինքն զբաղմաց
 • միտս յանգուցանէր սիրալիր սրտիւ . որպէս զի
 • յայսմ սակի ամենեքեան իսկ նմա հաճեալ հա .
 • ռանեալ էին... և ամենեքեան գայլնս ընդ նմա
 • գնէին . որպէս արգարե ընդ թագաւորական
 • զարմի : Խաչիփային գանին Աշոտոյ իշխանու-
 • թեան զցեսառ տուաւ (862) Ալի-իպն-Սահեա
 • Էւէրմանի կոչուած ոստիկանն , որ բուն Արզնի և
 • Նփրկերայի կուսակալ էր , և կու պատրաստուէր
 • երթալ ընդգրեմ Յունաց . ինչպէս զնաց այլ՝ և պա-
 • տերազմի մէջ մնաւ :

Իշխանապետութեան հետ Աշոտոյ յանձնե-
 ցաւ աւելի ծանր և հոգալի պաշտօն մը , որ ին-
 չուան այն ատեն քրիստոնէից ըւր արուած . այս-
 ինքն է Հայաստանի հարկահանութիւնն . հարկե-
 րը ժողովել և խաչիփային գուռը խաւրել , կամ
 յանձնել ՚ի մեռս ոստիկանի մը՝ որ գեռ կու նըս-
 տէր ՚ի Դուին , իրրե երեսփոխան և վերագիտող
 մը ամբրապետին կողմանէ , առանց խառնուելու
 ներքին կառավարութեան : Ինչ և հրչափ էր
 Հայոց հարկն . մեր պատմիչք որոշակի կ'ըսեն
 60,000 դահեկան (ոսկի) , որ է իբր 750,000 Ֆր .
 րալց ասիկայի և Սմբատայ՝ Աշոտոյ որդւոյն ատե .

նին համար է, երբ Վասպուրական և ուրիշ մեծ նահանգներ զատուեր էին իրմէ, և իր ամփոփ իշխանութեանն տուրքն էր այդ. իսկ անկէ առաջ, Արարացի պատմիչ մը կու յիշէ որ թէ Բագրատունեաց իշխանութեան (Շիրակայ), թէ Վասպուրականի, թէ Սիւնեաց, և թէ արարացի ամիրայից իշխան երկիրներուն, որ են Վարին, Խուին, Արձնչ, Խլաթ, Խարզան, Պէրզէնս (?), որ մեկ անուամբ Հայաստան կոչուէին, միագումար հարկն էր իբրեւ 2,500,000 ֆրանկ. ասկէ զատ էր Տարոնոյ երկրին հարկն 60,000 կամ աւելի, Արզնի և Սուֆարզնի հարկն՝ որ Հայաստանի և Տարոնոյ հարկէն աւելի էր, Ամգայ հարկն՝ որ Հայաստանի հարկին կիսուն չափ էր, Եփրատայ կոչմբուն հարկն այլ զատ կու յիշուի. և բոլորի մեկէն գումարն 10 միլիոն ֆրանկի կու մտնենայ: Արարացի պատմիչն կամ վիճակագիրն այս և ուրիշ յիշեալ աշխարհաց մէջ միայն բուն Հայաստանին համար կ'ըսէ, թէ այս աշխարհս կամ վիճակս արծաթով կու վճարէ հարկը. արծաթ ըսելով զուտ արծաթ կ'իմանայ, թէ ստակ (սակի և արծաթ). — կարծեմ առաջինն. վասն զի այս ժամանակէն դար մը առաջ Հայաստանի մէջ առատ և զուտ արծաթահանք գտուած էին. խաչիփա. յից տիրած ատեն, հաւանական է որ այն արծաթէն կու տրուէր հարկը, գոնէ ատեն մը: — Հարկին չափը հարկահանաց և տնտեսարանից թողլով. արծաթահանքն այլ երկրաբանից քննութեանն, գառնանք յիշխանապետն Հայոց:

Այս քաղաքագոյն պատուոյ չանկելով իր առաջին իշխանութիւնը, այսինքն սպարապետութիւնը՝ տուաւ իրմէ վերջը եղող եղբօրը, որ էր Ասո, «այր քաջ, անձնեայ և թիկնաւէտ, առոյգամեծ և գեղեցիկ հասակաւ, կորովի և յաջողակ ի պատերազմունս. որ և աջակցեալ իսկ

« եզրօր իւրում Աշոտոյ՝ զամենեւեան հնազան.
 « գէր ընդ ընդ Ծառայութեան. 'ի բազում հող.
 « մանս բազում անգամ արութիւն ցուցեալ. և
 « հաշակաւոր և հոյակապ 'ի մէջ բազմաց և.
 « րենեալ՝ » : Ապարապետութիւնն ինչպէս ար.
 « դեամք՝ այսպէս և պատուով առաջին էր 'ի Հայս
 « այն ատեն՝ յետ նախիջխանին. իսկ երբ իջեանա.
 « պետն թագաւոր եղաւ՝ իր և ապարապետին մէջ
 « նոր պատիւ կամ աթոռ մ'եղաւ ի յանոյ ի յանն.
 « ասկէ զատ և վար կարծուի Տէրանդ-դէր պատիւ
 « և աթոռն. իսկ քիչ ատեն վերջ՝ ասոնցմէ այլ
 « վեր և անմիջապէս թագաւորին ետե գրուեցաւ
 « Ներ-դ-դ-դ-դ պատիւն, որ երբեմն թագաւորին
 « Ժառանգն կ'ըլլար, երբեմն մեծ երկրի մը նաչա.
 « պետն. — ուրիշ մեծ պատիւ և աթոռ մ'այլ հա.
 « տառեցաւ Մարզան Հայոց կոչմամբ, որուն իջեա.
 « նութիւնն կամ պաշտօնն շատ որոշ լինշանակուիր.
 « (յայտնի և որ Սասանեանց տիրապետութեան
 « ատենի մարզպանաց նման չէր, վասն զի անոնք
 « հիմակուան ոստիկանաց պաշտօնը կու վարէին.
 « և իրեւ միանգամայն իջեանապետ և հարկահան
 « էին. գուցէ Բագրատունեաց մարզպանն՝ հարկա.
 « ժուղոյն ըլլայ. կամ սահմանապետն) : Այս պա.
 « տիւններէս ոմանք, և ուրիշ շատեր այլ, Ա Սմբ.
 « տայ ատեն որոշուեցան, և ոմանք անկէ ետքը.
 « իսկ իր հօրը Աշոտոյ կարձ թագաւորութեան ա.
 « տեն՝ ոմանք միայն, ուսկից անշուշտ իր որդւոյն
 « այլ մասն հաներ էր :

Աւ եին (յիշեալ) որդիքն Աշոտոյ՝ Սմբէ Ա.
 « իր յաջորդ թագաւորն, 'Իս-իւ, Սե-ի, Շադակ.
 « իսկ 'ի զստերացն յիշուին, մէկ մը՝ կրնն Գուա.
 « բամայ իջեանորդւոյն Վրաց. երկրորդ, նախա.
 « գրեալն Ս-իի՝ տիկին Արծրունեաց, երրորդ Մ-

չիմ՝ Սիւնեաց տիկին, կին Վասակոյ՝ որ մահա-
նուամբ կամ փողպաշտկան կոչմամբ Գաբուա կ'ը-
սուէր. զոր և Աշոտ երբ իշխանապետութեան
հասաւ՝ հաւանութեամբ ամբարալեւին հաստա-
տեց ՚ի տերութեան հայրենեացն. կամ որոշ ը-
սելով Սեանայ ծովուն բոլորաթիբը եղած Գեղա-
մայ գաւառներուն. վասն զի բուն հարաւային
Սիւնիք (որոյ գլխաւոր գաւառքն էին Վայոց ձոր
և Բաղք) զառ և աւելի մեծապատիւ իշխան մ'ու-
նէին, որ և բուն Սիւնեաց տէր կամ գահերեց
իշխան կ'ըսուէր. և այս ատեն իշխողն այլ Վա-
սակ մ'եր, Իւլտիկ մականուանեալ, մեկայլքն՝
Սիսականք կ'անուանէին իբրև տերունոցք Սիսա-
կայ ՚ի Թոռանց Հայկայ, ևս և Հոյտնի։ Արա-
րացիք Սիւնեան կոչեն զասոնք, իսկ զբուն Սիւ-
նիս՝ իրենց գլխաւոր գաւառին Վայոց ձոր անու-
նը ծռելով՝ Վայր կոչեն։ Այս ատենուան և քա-
նի մը յաջորդ դարուց պատմութիւնը և անկիւնքը
որոշելու համար՝ հարկաւոր է այս գոնազանու-
թիւնը գիտնալ¹, և մանաւանդ մականուաները ու
բոշել. զոր երանի թէ պատմիչք այլ միշտ ա-
նուանց քով նշանակած ըլլային, վասն զի անուա-
նակից իշխանք շատ կան, ինչպէս այս երկու մեծ
Վասակ իշխանքս. որոց մէկն փեսայ Աշոտոյ,
միւսն այլ թէ և ոչ խնամք, այլ նոյնպէս կու պա-
տուէր և կու պատկառէր յիշխանապետէն. « յա-
» ւէտ իմաստութեամբ և հեզահամբոյր հանգար.
» տութեամբ և հաւանութեամբ մեծաւ հնազանդ
» գէր Աշոտոյ իշխանին իշխանաց, և խրատու նո-
» րա զուէնին մատուցանէր խնամով, իբրև զօրէնս
» միշտ ՚ի սրտի իւրում պահելով. և ՚ի մեռն այ-

¹ Պատմիչք մեր երբեքն պոպէս կու գոնազանեն, եր-
բեքն խառն կամ չփոթ կ'ը յիշեն. Զամէնան պատմա-
հայրն այլ մեր հոս գրածին հակառակ՝ զտեղ Գաբուին՝
Սիւնի կոչն, զԻւլտնիկն՝ Սիսական։

« Եթե յաւելա իմն ընդարձակագոյն զտունսսս. » բուժեան իւրոյ յարգարէր՝ ի բոլոր բարեմասն » չբուժիւնս. և կայր բազում խաղաղութեամբ » ըստ ամենայն հանդիսի բարեպաշտութեան : » — Իսկ Գաբուան Վասակ փեսայն Աշոտոյ՝ կարճ օրեայ մեռաւ, չորս կարիճ թողլով, Գրիգոր Սուփան՝ իր յաջորդը, Աշոտ, Սահակ և Վասիլ կամ Վասակ. որք միշտ պապերնուն հնազանդ եղան, և մօրերնուն վրայ մեծ սէր և խնամք ցուցին՝ Յուսիպ հաշածանաց առեն. բարեպաշտութեամբ և շինութեամբ այլ անուանի եղան, ինչպէս իրենց մայրն այլ Մարիամ :

* Աշոտոյ իշխանապետութիւն տարին հեռաւոր աշխարհի մը մէջ այլ իշխանապետ մը անուանեցաւ, և նոր տէրութիւն մը կանգնեց, որ հազարամայ տնտեսութեամբ և տարածութեամբ հասաւ Աշոտոյ տիրած տեղերուն այլ տիրեց. Բիւրիկ Վարեկացին Նուեաի եղբայրներէն եկաւ Պալդիկ ծովուն արեւելեան կողմը, ուր դարերէ վեր թնակէին Սլաւեանք. որք նեղեալ ի ֆինեան ազգաց՝ յօգնութի կանչեցին զնա. Բիւրիկ եկաւ այս առենա (862) Նովկորոտի քով, և յետոյ ի նոյն իսկ ի քաղաքն գրաւ իր իշխանապետուն ամօռը. և այսպէս եղաւ սկիզբն լայնածաւալ ու մեծազօր տէրութեան Ռուսաց, որ և յետ հազարամայ կենացն գեա երիտասարդութեան ուժոյ մէջ կ'երևի. մինչեւ իր ծնած կամ ձևացած առան՝ Աշոտոյ ազգն արդէն ծերացեալ էր. Բիւրիկայ ժողովուրդն երկրիս մայրերէն կու մտնէ. նայ ի կենդրոնն, իր հարաւազոյն երկիրն հիմա գրեթէ Հայաստանն է. Աշոտոյ ժողովուրդն իր կենդրոնական կողմերէն կու սփռի ինչուան Նովկորոտէն անդին, և իր հիւսիսագոյն գաղթականքն պտուին ի մայրաքաղաքին Ռուսաց (ի Բեզերպուրկ) : . . .

Իշխանապետութեան առաջին տարին՝ Աշոտ իր անուանիստ Շիրակաւանին քով զօրահան գէտ մ'ըրաւ իրեններովն և հանգերձ իրեն հաւան և հըս իշխանաց և ազնուականաց զօրոք. իսկ անհաւան հիւսիսայնաց (կովկասեանց) գէտ՝ կու պատրաստուէր յարձակելու։ Մինչ գեա հոս բաւակած էր, Կ. Պօլսոյ քանացեալ պատրիարքին՝ Փոռայ՝ նուիրակն եկաւ, Թուղթ մը տուաւ առ իշխանապետն, և ընծայ՝ մասն 'ի սուրբ խաչափայտէն Քրիստոսի. զոր մեծ հաճութեամբ և հաւատով ընդունեցաւ Աշոտ. իբրեւ պսակ իր բարձրացեալ գլխոյն, յառաջ քան զԹագն Թագաւորական, և միշտ հեաջ տանէր ուր որ երթար։ Այս Թղթով յորգորէր Փոռ զԱշոտ՝ ընդհանրական եկեղեցւոյ հետ միութիւնը անկասկած հաստատել՝ չորրորդ տիեզերական ժողովն ընդունելով. որոյ համար Զաքարիայ կաթուղիկոսին այլ առաջուց գրեր էր, և ըստ խնդրոյ նորա խաւրեր Նիկիոյ մեառապօղիսը՝ Վահան կամ Յովհանն, իբրեւ իրեն երեսփոխան. որպէս զի բերան 'ի բերան խաւելով այս Հայոց և Յունաց մէջ հաւաակութեան խնդիրը լաւ պարզէ և իմացընէ. ինքն այլ իր Թղթին մէջ կու յիշէր այն ժողովքին համար եղածներն 'ի Հայս և 'ի Յոյնս։ Իշխանապետն և կաթուղիկոսն հրամային ժողովք ընել եկեղեցականաց և իշխանաց 'ի Շիրակաւան. որոց հետ գաուեցաւ և մեծանուն տարի տար. կաւաղապետն Նանա, որ երբեք 'ի խնդրոյ Ռա. գարտաւայ իշխանապետի գրեր էր Յովհաննու աւետարանի մեկնութիւն մը՝ Ս. Հարց տարերէն գրած կամ Թարգմանուած գրքերէն հաւաքելով, և յետոյ արարերէն Թարգմանելով. վասն

զի անշուշտ այս լեզուն ծանօթ և ընտանի էր Ռազարատայ։ որոյ գերութեան և բանաարկութեան՝ Նանա այլ բանեցաւ 'ի Զափրայ, և յետ խոստովանական համբերութեան և նեղութեանց՝ ազատեցաւ իսկ իր գիրքն ընկաւ Սմբատայ (ապարազեաին) ձեռքը. որ և հայերէն թարգմանել տուաւ. յետոյ մերս Աշոտ այս գիրքը թողուց իր բարեպաշտ գտեր Մարեմայ՝ անկնող Սիւնեաց, որ նորէն թարգմանել կամ հայերէն չարագրութիւնը կոկել տուաւ. որով մեր այս քաղաքումս անանապրութեանց կարգն անցաւ. և թէ այս բանիս համար հարկ սեպեցի յիշել հոս, թէ ասեմքն և ժողովքին անձինքը լաւ Խանչնալու։

Արարացւոց բռնակալութեան ասեմ գրեթէ դար ու կէս միջոց ժամանակի՝ Հայաստան նշանաւոր եկեղեցական ժողով մը չէր եղած. յետ ժողովոյ Յովհաննու Ոմեկցւոյն (722-4) այս առաջինն էր (862), ուր Վահանայ մարտապաշտին խոհական, երկար և պարզ մեկնաբանութիւնքն, Աշոտայ և Զաքարիայի ուղղասեր և խաղաղասեր ոգիքն՝ մարանելով, ժողովն այլ հաւանեցաւ և ընդունեցաւ Փոտայ առաջարկութիւնը. որով Հայք ասեղի մեծարեցան 'ի կայսերաց, ևս առաւել իրենց իշխանութեան ներքեւ եղողք։ Բայց գտուեցան և անհաւանք, ինչպէս Սահակ Մանուկ, որ և Ապրիկուրէշ մականուանեալ, Եպիսկոպոս Տոյոց յԱշուիք¹, որ Գունաց ձեռքն էր այն ասեմ, անկէ հաշածուած եկաւ Աշոտոյ քով, իբրեւ ժողովին պատճառը քննելու համար. և անոր հակառակ մտք թուղթ մը գրեց առ Փոտ, իբրեւ 'ի դիմաց Աշոտոյ, ինչպէս կ'ըսեն իրեն համախառնք, և ինչպէս կու կարգան այն ինքնակամ թղթին ։

¹ Անեանօթ, եթէ չէ իշխան մեծ ասեմն Տայոց, իսկ ինչք թորթումայ։

բնական մէջ. որուն թերեւ մայն սկիզբն Աշտոյ
 գրածն կամ գրել առածն ըլլայ. « Քահա-
 » նայապետի զգնացելոյ, պարկելախ և առաքի-
 » նախրի որ 'ի Գրիսառո Վարուք, Փոս Վերագի-
 » առդ մեծ քաղաքիդ Նոր-Հոռմայ պատրիարդ-
 » Աշոտ իշխանաց իշխան Հայոց Մեծաց, Զգիր
 » հանձարեղ խոհականութեանդ ձերոյ, ի՞նչ առ-
 » առածարեալդ, ընթերցայ, և յոյժ ուրախու-
 » թեամբ քարերանցի զերկնաւորն զՔրիստոս,
 » զժրկիչն մեր և զխեցուցիչ, յաւեա փնդանու-
 » թեամբ զարթութիւնդ ձեր տեսնելով պաշտ-
 » պանեալ. այլ և զնախնականդ առ միմեանս զսի-
 » րոյն կապակցութիւնս, զորս ներքազական քա-
 » նիւ յիշատակեալ էիք: Ենորհ քաղում ունիմ'
 » և կալայց Արթութեդ », և այլն: Աշոտոյ հարա-
 զատ նամակ մը կայ առ Փոս համառոտ, յորում
 շնորհակալ կ'ըլլայ զրկած խաչափայտին մասին
 համար, և առ կայսրն հաւատարիմ ըլլալուն վը-
 րայ, առ որ յորդորեր էր Փոս. թէ և ասոր թղթին
 մէջ այս նիւթիս վրայդ ուրիշ բան չեմք գտներ
 բայց այս խոսքս. « Նախ Աստուծոյ՝ պահպա-
 » նական շնորհին ամբացեալ 'ի Թշնամեաց, և
 » յորոգայթից պահպանեալ պատահմանցն, զքնի
 » և յարթոգոսաց՝ սուրբ Թագաւորացն, զերկա-
 » քանչիւրսն ժառանգելով, զայժմուս և զհան-
 » քերմեալսն:.. Առաքեցաք քաջատոհմութեան
 » և մեծանմութեանդ քո՝ յիշատակ որհնութիւն
 » 'ի պաշտպանեալ աստուածընկալ պատուա-
 » ր փան խաչէս » :

Իմ գտած Աշոտոյ պատասխանն և նամակն
 այս է. « Յաւեա հեշտութեամբ ընկալայ, ի՞նչ
 » պատուական գլուխ և հայր սուրբ, զառ 'ի
 » քէն գրեալսդ. անխախտելի կալ մնալ մեզ 'ի

« ապաստարանէան հնազանդութեան սուրբ և առ
 « առանձապարզ և թաղաւորութեանդ, ըստ առ.
 « առանձային գրութեանցն՝ որ մեզ աւանդեցաւ.
 « յորմէ ոչ երբեք խոտորեալ, քան եթէ միշտ 'ի
 « նոյն խոկալով հնազանդութեան և ապաստառ.
 « րութեան խորհուրդս. ցանկ ապասելով աղցե.
 « ցեալ ինչ 'ի մեզ հրամանի ինքնակալ թագաւո.
 « րութեանդ, զորս անսոյթաք և առանց հեղ.
 « քալոյ զփոյթ յոժարութեանն արգիւնաւորիմք.
 « խորհրդով և երկիւղիւ, վերնական շնորհացն
 « ազգեցութեամբ: Այլ և զքոյդ պատուական
 « սիրելութիւնդ՝ անընդմիջարար 'ի խորհուրդս
 « իմ՝ յաւէտարար կրեմ զսիրոյն կապակցութի.
 « ըստ արժանաւոր քոյդ մեծութեան, և պար.
 « կեշտ և նազելի և մաքուր վարուց. ըստ որում
 « հայցեմ 'ի նուիրական և մշտահայց յընդունակ
 « քո ազօթս և զմեզ յիշատակել. հայցելով յա.
 « պէնիազն Աստուծոյ, զի և 'ի մեզ կանխեսցէ զա.
 « աստապարզ և շնորհացն իւրոց զողորմութիւն:
 « Եւ իազաղութիւնն Աստուծոյ վերահովանաւ.
 « ցի մերում սրբութեանդ, պահպանելով տե.
 « վերդով յամենայնի զքոյդ արժանաւոր և պար.
 « կեշտ գլխաւորութիւնդ: Որհնութեանս՝ զոր
 « առաքեալ էք յաստուածընկալ և յամենա.
 « յազթ նշանէդ, խոնարհ երկրպագութիւն մա.
 « տուցի. և շնորհակալութիւն, յաւէտ միւս ևս
 « վայելչական ոգևունիս: Այս վերջի խոյքս կ'ի.
 « մացընէ որ իաշափայտէն զստ վայելուչ ոգւոյն
 « մ'այլ խաւրեր կր Փոռ, որ թերևս շնորհաւորու.
 « թիւնն ըլլայ Աշտոյ իշխանապետութեն համար:
 Այսչափ բաւական սեպէ հիմայ, Հայկակ, այս
 ինդրոյս և գիպուածոյս վրայ, և եթէ աւելի ու.
 ղես, հարցուր մեր նոր պատմահօր (Զամշեան),
 որ և կու. յիշէ այդ թղթագիր Սահակայ և Աշո.
 տոյ անուամբ հարցմունք և պատասխանիք, 'ի

հարկէ նոյնպիսի խնդրոց վրայ, բայց շնեռւ և
և աքէն կարկըտած: Իսկ ես յիշեմ առջ մը 'ի Յա-
րութիւն Գրիգորոսի, որոյ սկիզբն է.

Զեռեալք ժայնեալ զուարթնոյն ըզյարու-
թիւն խաչեցեցոյն,

Ենարջ պատեալ ըզվիմանն եւ զկափարիչ
գերեզմանոյն.

Զար սուրբ կառաքըն խուճապեալ, եւ վար-
շամակն ազազակեր,

Յեր յարեալ: պատմեն զայս ամենայն ախե-
ղերաց:

Ինչպէս կու տեսնես տաղաղութի տաղքն կապեն
Աշոտ, և շարունակելով բոլոր տաղն կապէ Ա.
լո Ռաֆայելայ Ռաֆայ Սահլէ. կրնայ կարծուիլ
թէ այս Մատա Սահակի երգած ըլլայ Աշոտոյ
Թագաւորած ատեն և շողջորթութեամբ Թա-
գաւորաց Թագաւոր անուանած. բայց գուցէ ան-
ծանօթ Սահակ մ'այլ ըլլայ՝ անոր Թոռան Ժա-
մանակ՝ (Բ Աշոտոյ Նրկաթի) որ Շահնշահ ըսուե-
ցաւ, այսինքն Թագաւորաց Թագաւոր, որովհե-
տե իր ատեն (30 տարի յետ Մեծին Աշոտոյ)
ուրիշ ազգակից և սահմանակից Թագաւորք այլ
բուսան: Փոռ ինչպէս Աշոտոյ՝ այսպէս Զաքա-
րիայի այլ պատճառ եղաւ Թզմակցութեան և
Յունաց մօտենալու. կաթուղիկոսն ուրիշ եկե-
ղեցական խնդիրներ այլ ըրաւ Վահան մետրա-
պօլիթն հետ, և նոր ու հին տեղեկութիւնները
խառնեց իր գրած Քառերուն մէջ:

ԺԱ

Ժողովքին յաջորդ տարին (863) մեծ բնական
 դիպուած մը պատահեցաւ 'ի Հայս. որ Թէ իշ
 խանապետին և Թէ քահանայապետին գումթը և
 խնամքը շարժեց: Այս դարուս (Թ) գրեթէ բո.
 լոր վերջին կիսուն ստեպ երկրաշարժեր եղան
 արեւելք. Կ. Պոլսէն սկսեալ ինչուան 'ի Հնդկա.
 ստան, մեծ մեասներով. շատ անգամ այլ հանգի.
 պեցաւ 'ի Հայաստան, որուն լեռներն և հրաբոխի
 կազմուածքն գեանաժաժի ահեղ Թատր կ'ըլլան.
 այս միջոցիս մասնաւոր Թատր և ողբական Թատր
 եղաւ 'ի ուին քաղաքն իր սահմաններով: Այս քա.
 ղութս յետ մահուան մեծին Տրդատայ, 'ի կէս 7
 դարու. կանգնեցաւ Հայոց հին մայրաքաղաքին՝
 Արտաշատայ քով, տափակ բլրի մը վրայ, որ կ'ե.
 րեի Թէ մարած հրաբոխի կառսայ մ'է. 800 տա.
 րին 'ի վեր էր որ Հայաստանի առաջին քաղաք
 կու ճանաչուէր, և յետ մեր վերջին Արշակունի
 Թագաւորաց՝ աթոռ եղաւ Պարսիկ մարդպանաց
 և յետոյ արաբացի ստիկանաց, և այնպէս էր
 գեռ այս յիշած տառնս այլ, և անկէ այլ ետե
 գրեթէ դար մը և աւելի այլազգեաց ձեռքն մնաց:
 Մեծ մայրաքաղաքի մը շատ յատկութիւններ ու.
 նէր. բազմամարդութիւն, հարստութիւն, շինու.
 թիւն, շաղկութիւն, և այլն. անոր համար պատ.
 միջք ժամանակին՝ եղած վտանգը քաղաքացւոց
 մեղաց պատուհաս կու սեպեն, որոց մէջ Թէ
 քրիստոնեայք Թէ այլազգիք շատուր էին. և յի.
 բաւի զարմանալի է որ այս տառնս, (30 տարուան
 միջոց) երեք մեծ ժաժ կու յիշեն պատմիչք. և.
 րեքն այլ 'ի 'ի ուին հանգիպած, մէկմէկէ սաստիկ
 և ահեղ. առաջինն եղաւ այս Թուխ (863) մեծ

պահոց մէջ¹, և շատ շէնք փլան քաղաքին առին կողմն այլ, հանգերձ մասամբ պարսպաց քաղաքին. և որ աւելի կակծալին է 12,000 հոգի փլա-տակաց տակ կորաւ. մնացեալ բազմութիւնն սարսափած տուներէն փախան, և ուրիշ Ծածք շքանագի՝ հրապարակ և բաց տեղեր կենային. և զանակն այլ զեռ մմեռ ըլլալով, և սաստիկ մմեռ, շատերն ցրտէն ֆրասուեցան, ինչուան ոմանք սառելով կամ ձեռքերնին և ոտուրնին կորսընցնելով: Աւելի վախ տուողն այլ ժածին նոր սպառնալիքն էր, վասն զի իրեք ամիս առեն առեն կէրերար գետինն: Ասոր համար Զաքարիա կաթուղիկոս աղօթք հրատարակեց հաւատացելոց, ինքնին աղօթականաց զլուխ կենալով. և իր բարեպաշտութեան պատու սեպուեցաւ սասանութեն գազրիլն: Բայց լորս հինգ տարի ետե (867-8)² նորէն ժած եղաւ և գրեթէ ամբողջ տարի մը քշեց. երբեմն աւելի երբեմն պակաս ֆրաս ընելով. սակայն բոլոր կորուստն մէկ տեղ բերելով սոսկալի թիւ մը կու նշանակէ պատմիչ մը, 120,000 ոգի փլառակաց և պատառմանց մէջ փնացած. եթէ որչափ մէջ սխալ չկայ, որ բացարձակ կու գրեն, « Թորասուղեաց յանդունդս իրրեւ երկոտասան » թիւը մարդկան. ահա խոտոյ նմանութիւն ասի « մարդ » : — Բայց ասկէ ահեղ և մեծ սեպուած է նն տարի ետե հանգիպածն (893) Աշոտոյ մահուանէն քանի մը տարի վերջը. վասն զի յանկարծակի և գիշեր առեն եղաւ, և այնպէս սաստիկ՝ որ քաղաքին մեծ մասն կործանեցաւ. և

1 Փոփոխ լռութեան կ'ըսեն Ասորիկ պատմիչն. բայց չեմ գիտեր ուստի՞ն շարաքն է Պահոց, թէ ուրիշ շարաք մը: 2 Նշեմ երկու տարի այլ ուլ. վասն զի ի մեռագիրքս թիւն տարբերի, ոմանք ունին 862 (867-8) ոմանք 866 (868-9):

70,000 ոգի մէկ ցնցմամբ ընկան անկանգնելի. որ ոչ միայն մարմնաւոր կենաց՝ այլ և հոգւոց մա. հուան մեծ վախ առաւ. վասն զի շատերն չգո. թեւով կարծէին թէ Աստուծոյ նախախնամու. թիւնն բոլորովն հեռացեր է անոնցմէ. որոնց տիրաւ և հոգին բժշկելու՝ միայն Գնարաւոր Գը. առեկցաւ Սեան կղզւոյ վանահայր մեծ և գիա. նախան Զքնաւորն Մաշոյ, որ այն ատեն 'ի Հայա. սաան առաջին անուան էր որբութեամբ և կրո. նաօթրութեամբ, և ամենուն ծանօթ. որով և յա. թառ կաթուղիկոսութեան հրաւիրեցաւ (837): Թէ ժամանակիս ամենէն նշանաւոր անձանց մէկն ըլլալուն, և թէ Աշոտոյ հետ այլ ծանօթութիւն ունենալուն՝ հարկաւոր և տիրաւոր է հիմայ թո. զուլ զ'իսկին կիսաւեր կիսահանգուն, և Սեա. նայ մեծաւորը նկատել:

Մաշոց, որոյ մկրտութեան անունն թուի Ստեփանոս, Աշոտէն իբրեւ 14 տարի վերջ յա. խորհ եկած է (833-4) քահանայական ազնիւ ցեղէ մը, յեղիւարդ գեօղ Այրարատայ, Արայի լեռան ստորոտը. ուր առաջին տարիներն անցուց իր հոր՝ Գրիգոր քահանային խնամոց և զգաս. ասութեան տակ. որ և այն ատենի բանարարոյ աստիկանաց նեղութենէն զգուած, թողուց հայ. բնիկը և եկաւ Գեղամայ ծովուն հարաւտիպէն Սաթք գաւառին մէջ բնակեցաւ, և բարեպաշ. ասութեամբ կու կրթէր զաւակները. որոնցմէ ըլ. Մաշոց՝ երբ ըստահաս եղաւ՝ գրաւ 'ի կրթու. թիւն և 'ի կարգ քահանայութեան 'ի վանքն Մա. քենոց, որ Գեղամայ և Սաթից գաւառին միջոց ծովուն մաս՝ սարառափ տեղ մը շինուած է, և հիմայ Գուլգիւլիէ կ'ըսուի. իսկ այն ատեն այն կոչմբուն, և թերեւ բոլոր Հայոց վանքերուն մէջ նախապատիւ էր, իր միանձանց խառակրան վարուք և գիտնականութեամբ. որոց պատճառ

և զամ էր խմաստուն հայրն Սողոմոն, զար մը և աւելի առաջ: Այս վանքս որ քանի մը Սողոմոն ներու մենարան, Ստեփանոս Սիւնեցւոյն վարժաւան, Վահանայ Գողթնացւոյն օթեան եղած էր, Մաշտոցի այլ մարզարան եղաւ: Թէպէտ և քիչ առաջ Բարանայ բանութեամբ աւրուած էր, և միանձուկքն ցրուլտած, բայց Աշոտոյ փեսայն՝ Վասակ՝ նորէն նորոգել տուեր էր (յամբ 851), և կրօնաւորքն ժողովեր էին, որոց հիմակուան առեմն առաջնորդն էր Ստեփանոս անուամբ մէկն: որ դաստիարակեց զՄաշտոց, և քահանայ ձեռնադրել տուաւ Սիւնեաց եպիսկոպոսին (Դաւթի): Մաշտոց հոգեւոր և գրաւոր կրթութեամբ հոն կատարուելով, և աւելի առանձնական ճշգրտական կենաց փափագելով, Թողուց արգէն րաւական խտակրօն (Մաքենոցաց) վանքը, և Արատաղցայրապարանք ըսուած տեղը անապատասուն ճգնաւորաց մէջ դնաց: Գիշ առեմէն անկէ այլ ելաւ, և եկաւ՝ այն տարին յորում Աշոտ իշխանապետութեան հասաւ (862), ինքն այլ մտաւ ՚ի Սեան, յամայի և միայնուկ կղզին Գեղամայ ծովուն, և քան զնա զարմանալի տիրութիւն կամ հասարակութիւն մը հաստատեց, որ և յետ վերցուելու Աշոտոյ տէրութեան և ցեղին, և յետ հազար տարւոյ՝ գեռ ինչուան հիմայ այլ կու գիմանայ: Այս հասարակութիւնս էր խտակրօն ճգնաւորաց միաբանութիւն մը. վանք մը, որ Թէ և այս հազարամեկիտ մէջ միշտ շինաց առաջին փայլման մէջ ՚ի սրբութեան և ՚ի գիտնականութեան միաբանից, և զանազան գիպուած ներէ անցաւ, ՚ի վերայ այսր ամենայնի գրեթէ ամենէն հին մնացած և բնական վանքն է մեր աշխարհին մէջ. ՚ի բաց առեալ քանի մը մեծ ուխտատեղի և եպիսկոպոսական աթոռներ (Ինչպէս յերկիրն Մշու):

Լեւներով չբնապատած և ընդարձակ ծովափի մը մէջ մէկ հասիկ կղզի մը, որ իր բնագիր բար, ձրութեամբն (մեծ ծովուն երեսին 6000 ուղիէն աւելի վեր ըլլալով) տարւոյն քանի մը ամիսը բոլորովին սառած ուղիտակ անապատ կու գառնայ: Ի՛նչ յարժար առանձնութեան և մասածութեան տեղ. թերեւ աւելի այլ կ'ըլլար, եթէ կղզին քիչ մ'այլ աւելի ծովափին մէջտեղումըն ըլլար. բայց անոր մէկ ծայրն է ցամաքին մօտ. այնչափ որ բարձր կանչելով ձայնն կու հասնի և կու լսուի. բայց ով որ ազտական շխիւրեր, նա և ոչ կու լսէ: Մեր աշխարհին ամեն մեծ ծովափներն այլ այսպէս մենացեալ կղզեվանքեր ունին. որք հին և հեթանոսութեան ասեն այլ շատաւ. ծոց նուիրեալ տեղիք էին, և երբեմն նաև ամուր և ապաստանի տեղ կամ բերդ: Այսպէս էր և Սևան. ուր, կ'աւանդեն, թէ Ս. Լուսաւորիչն կործանելով կոոց մեհեանը, և տեղւոյն լուսթիւնը տեսնելով՝ ըսած ըլլայ. Այս է վառ, այս ինքն վառքի յարժար տեղ, և անկէ ելած ըլլայ Սեւտ անունն. բայց պէտք է որ անկէ հին ըլլայ այդ անունը: Մեհեանին տեղ Լուսաւորիչ պզտի մատուռ մը շինեց, կ'ըսեն, յանուն Ս. Յորուիւն, որոյ և կործանած պատերուն մնացորդն կարծուի թէ ինչուան հիմայ կ'երեւի. իսկ ուրիշ հին շինուածոց մնացորդքն այլ ջրին տակ երբեմն կ'երևին. ըսել է որ ջուրն բարձրացեր է. և կարծուին մնացորդք այն ամբողջին՝ ուր ը գարու մէջ քանի մը հեղ ամբացան Հայք Արարացւոց առաջատակութեան տանն. բայց վերջապէս Արարացիք մտան հոն և աւրեցին. Թեպէտ և անկէ վերջն այլ շատ հեղ նոյնպէս ամրութեան և ապաւինի տեղ եղաւ կղզին: Իսկ Մաշտոցի հոն քաշուած տանն՝ անշէն և երեսէ թողած տեղ մը կ'երեւի. Սիսական իշխանաց տէրութեան տակ: Իրեն ու.

զածն այլ այսպիսի ամայի մոռացեալ տեղ մ'էր, ուր ձմեռուան սառամանեաց և գարնան սքանչելի ծաղկազարդութեան մէջ՝ տասն տարիէ աւելի միայնակ Աստուծոյ հետ կենակցէր։ Բայց անկարելի եղաւ մարդկանց ծանօթութենէն և մեծարանքէն ազատիլ։ Նորհայի վարքն, խօսքն, գիտութիւնն՝ իր անուը հաշակեցին։ այն կողմնորուն տիկինն՝ նախայիշեալն Մարիամ, գուտար մեր Աղոտոյ, ծովուն եղբորը նորաշէն եկեղեցեաց կու զարգարէր։ և կ'ըսեն թէ իր վաղամեռ ընկերն՝ Վասակ՝ կտակաւ պատուիրէր էր իրեն որ 40 եկեղեցի շինէ իր հոգւոյն յիշատակին։ Հիմայ քաղաքաւ տիկինն լսելով Մաշտոցի համբաւը և Սեւանայ միայնութիւնը, ուղեց երկուքն այլ տեսնել և հոն այլ եկեղեցի չինել։ Մաշտոց՝ այն տեղը Զգնաւորանոց սեպելով՝ չէր հաւանիր որ կին մարդ մանէ։ Բայց յետոյ, կ'ըսեն, տեսիլք տեսնելով և Աստուծոյ կամքն իմանալով՝ թոյլ տուաւ, որ գայ Մարիամ և ընտրէ տեղ, ու երկու եկեղեցի չինել տայ, մէկն յանուն ԺԻ Առաքելոց, մէկայն Ս. Աստուածածնի։ Երկուքն այլ կանգնած յամին 874. որք յետոյ ասեն ասեն նորոգուելով գեռ նոյն գիրքով և մեծութեամբ կանգուն և շէն են, և Հայաստանի հին եկեղեցեաց մէջ յիշուին։ Ազգւոյն արեւելակողմը՝ քարոտ և գծուարին, միանգամայն և ցամաքէն ամենէն հեռու տեղը՝ երկու քարուկիր խցիկներ կան, որ Մուրցոյնէր կ'ըսուին, և Մաշտոցի առանձին Զգնարանքն Ծանալուին։ ուր, թողլով արդ զմեզ՝ իր աշակերտքն, քանի մը տարի վերջը նորէն գառնանք քարեկու Աղոտոյ հետ։ Հիմայ պէտք է ասոր հետ ըլլալ։

ԺԲ

Ժամին տարին՝ կամ եղած շփոթութիւնը իրեն պնտկան տանելով, կամ իր երկրին աւերածը ուրիշ երկրի աւարով ընցընել ուղեւով, Ջահապ՝ Աւագայի որդին (զոր Աշոտայ պապուն առն յիշեցի) որ Դուսայ կողմերուն կ'իջներ, յանկարծ զօրքերը ժողովեց, Աշոտայ բուն տիրութեն և ժառանգութեան մէջ մտաւ, Արշարունեաց կամ Երասխամոր գաւառը, և այս գետոյս հարաւային կողմը անցնելով բանակեցաւ, Աշոտ իր նոր սպարապետին, (որ էր իր երիտասարդ եղբայրն Արաս) յանձնեց բոլոր իր ձեռքին տակ և զած զօրքը, Արաս ժողովելով իրեններն այլ, գաւառից 40,000 կարիճ և շատ արիւն տեսած զօրք, զորոնք պատրաստելով Կաղզուանայ քովերը, Ջահապայ շխարժած առնն վրան հասաւ, և տնոր բոլոր բանակը ցիրուցան ըրաւ, ոմանք սրի տակ ընկան, ոմանք ջրին մէջ՝ գետէն անցնելու աճապարելով, քիչերն կրցան փախչիլ, որոնց մէջ Ջահապ այլ 16 մարդով հազիւ կրցաւ ազատիլ և ամբողջ գառնաւ, իր բանակած և յաղթուած տեղն ի յիշատակ 40,000 զօրացն Հայոց՝ Քասառան կոչուեցաւ, Կաղզուանէն քիչ հեռու, բայց Արասխայ մեկայլ (հիւսիսային) կողմը հիմայ կու նշանակուի Քէտտ անուն գեղ մը, թուի թէ նոյնն է, անունն քիչ մը կարճեցած, իսկ գետն՝ որ այն տեղուանք ընթացքը շատ փոխած է, կ'երեւի թէ հազար տարուան շարժմամբ քիչ մ'այլ աւելի գեղայ ի հարաւ իջնը է, բայց ուրիշ տեղ մ'այլ կու նշանակուի գեղայ յարեւելք և գետեղերքը Քալսիւն անուամբ, այս երկուքէն ո՞րն է Արասայ յաղթութեան տեղն, - երբ յայն կողմերը յայց ելլինք, ջանանք ստուգելու:

Այս աշխատութիւն մէջ ամբողջական կա-
տարարութիւն հասնելու համար անհրաժեշտ է
աշխատանքի կոչել բոլոր հասակները, և աշխատանք
միասին անելու համար. ուրեմն այս գործով ոչ միայն
իր իրաւունքը և ազգը պաշտպանեց, այլ և ուժը
բաւական ջանք ունի շրջակայ ամբողջից և ազգաց
այլ, որք երկար տեւելու համար և սեփական
յան, իրենց այլ գիտելիքներն այլ շահեր անելու
համար:

Տեսնուած շահ պատճառներն են որ գեղար-
քէ շինարարութիւնը, յայտնի է որ խաղաղութեան տարի-
ներէն (863-873), Այստեղ քաղաքական և խո-
հանքութեան պատու. միանգամայն և աշխարհաշի-
նութեան տարիներ. թէ ինչն Այստեղ, թէ եղբայրքն
և թէ փեսայքն՝ այս միջոցիս շատ շինարարութիւններ
և նորոգելիքներ: Ժամանակն գարմեալ անոնցմէ շա-
տաւ ընկեց, մանաւանդ քաղաքական շինարարութե-
րը. իսկ եկեղեցեաց մէկ մասն դեռ կեցած է, քիչ
կամ շատ խախտած և նորոգուած, և տակէ հա-
զար տարի առաջ հայկական ճարտարապետու-
թեան օրինակ մը կրնայ ըլլալ:

Այս խաղաղութեան և շինութեան միջոց կա-
թողիկոսն այլ իրեն վայելուչ շինութիւններ և
կարգաւորութիւններն ըրաւ. ինչն այլ քահա-
նայապետական իշխանութիւնը պայծառացուց և
պատկառելի ըրաւ այլազանց անգամ. այնպէս
որ երբ այլեւութեան գնաց առ Յիսէ որդի Շէ-
խեայ (873), (որ ամբողջական կողմնակալ դը-
հուած էր Ասորաց կողմերու ինչուան 'ի Պաղե-
ստին, միանգամայն և Հայոց այլ վերադառնալ),
ստակական յետ մեծարանգը ընդունելու զՋաքա-
րիա՝ երթալու տեւել իր հանգիսի գրեթեմը (ա-
լամ) մէկն ընծայ տուաւ, և իշխանութիւն այլ՝
որ վրան խաչ կանգնէ և միշտ իր առջեւն տանի
ուր որ երթայ հանգիսիս: Այսպիսի բան գուցէ

իրմե առաջ եղած չէր։ Նոյն մարգարութիւնը
ցոյց տուաւ, որ Եսայի Երեմիայի խօսքն ընկեր
գործակից առաւ զանիկա։

Այս առիթներս Վասպուրականի մէջ նորէն
շփոթութիւն ծագեցաւ։ Աչոտ տէրն Արծրու-
նեաց՝ իր որդւոյն Դերենկան ըրածին պէս ուղեց
գարձեալ զրկել զԳուրգէն (որոյ վրայ երկար
խօսեցայ), անոր Անձաւացեաց երկրէն։ Թէ ոչ
բոլորը՝ գտնէ զկէսը կ'ուզէր առնուլ և իր որդւոյն
տալ։ յանկարծ զորք կոխեց Գուրգէնայ երկիրը,
և պատգամ խաւրեց որ եթէ չուզէր պատերազմ՝
Թողու երկրին կէսը։ Գուրգէն անիրաւութեան
գէժ իրաւամբ պատասխան տուաւ։ Զիս իմ հայ-
րենի երկրէս գուրս հանեցիք։ Աստուած ինձի
ուրիշ տեղ մը տուաւ, զայն այլ կ'ուզէք յափըշ
տակել։ Եթէ միայն գուր պիտի տիրէք երկրի-
Աստուած այս բանիս գառաւտանը պիտի տես-
նէ։ Եւ առանց տանն կորսնցընելու՝ իր եղբորոր-
դւոյն (Կրիգորի) ձեռքը քանի մը հարիւր կըտ-
րիճներու գունդ մը տուաւ։ զոր իմանալով Ա-
չոտ՝ արհամարհեց և անհոգ կեցաւ։ Բայց անմիջ
գիշերանց ընկան Արծրունեաց բանակին վրայ և
շփոթելով ցրուեցին, հանգերձ անոնց իշխանան-
որ այս ամբօթալի փախչստեան փոխարէն, կամ
վրէժը պահանջելու համար՝ 5,000 հեծեալ ժո-
ղովեց իր և շրջակայ երկիրներէն, մեր իշխանա-
պետին որդին Սահակն այլ զլուխ զօրաց գրաւ,
(որ կ'երևի թէ իր քրոջ և քեռան զով էր նոյն
առնէ)։ ասոնք ելան գացին պաշարեցին Կան-
գուար բերդը, ուր ամրացեր էր Գուրգէն, և եր-
կու ամիս աշխատելով՝ բան չկրցան ընել։ Սահակ
իր հօրը խաղաղասեր ոգին բանեցուց, Թերես ան-
կէ պատուեր այլ առնելով, և միջնորդ եղաւ խա-
ղաղութեան։ զորքերը արձակեցին, Գուրգէն և
Աչոտ արծրունի եկան զիրար տեսնելու, հաշ-
տութեան ուխտ դրին և սիրով բաժնուեցան։

Արծրունին այս գործը թողլով՝ ուրիշի մը մեղք զարկաւ, որ թէ և աւելի իրաւացի՝ այլ նոյնպէս գծուար և անյաջող. Վանայ երկրին հիւսիսակողմէ քայ երկիրն Ասկոյ, որ Վասպուրականի գաւառ մ'էր, քայց հարիւր տարիէ աւելի էր որ արա. քացի ցեղ մը Ուխտնիկ կամ Էմիւնիկ ըսուած կու տիրէր անոր. և այս ատենս անիրաւութեամբ՝ Աշոտոյ գլխաւոր իշխաններէն մէկը սպաններ էր (Ռոստոմ Վարաժնունի). որոյ արեան վրէժը պահանջելու և իր հին հայրենեաց ժառանգու. թիւնը ամբողջացընելու համար՝ Աշոտ և իր որդին Դերենիկ, (երկուքն այլ տաքղուխ) եկան պա. շարեցին Ասկոյ քերզը, որ ամրութեամբ շատ ա. նուանի և անառիկ քանալու էր. այնպէս այլ թեաց հիմայ, չոն բան չկարենալով տեսնել, եկան Արծ. րունիք Վարաք լեռան կողմերը ամրոցներուն տի. րելու. քանի մ'առին, մէկն այլ պաշարեցին, և մեռ էին անեղու, երբ յանկարծ մեծազօր Թըշ. նամի մը հասաւ վրանին՝ 16,000 սպառազէն ձիա.ւորաք. մեծ կողմնակալն Յիսէ, հանգերմ Մանազ. կերտի այլազգի իշխանին զորքերով, զորս յօգնու. թիւն կանչելու էին Ութմանիկէ, Արծրունեաց աւերն և որդին իրենց սովորական յանգգնութի՝ քերզին պաշարումը թողլով, 2,000 ձիաւորով 12,000աց դէմ ելան. խոհեմ իշխան մը՝ Վահան՝ ցուցընելով յայտնի վտանգը կու խրատելու զԱ. շոտ որ յեռ քաշուի. և հազիւ կրցաւ նոյն իսկ Յիսէի իշխանաց մէկուն հետ միաբանած՝ խոսք հասկըցընել Աշոտոյ և յեռ գարժընել. Յիսէ ե. կաւ մաւա ՚ի Վան. ուր Դերենիկ՝ Աշոտոյ որդին, և Գաղիկ՝ Վահանայ որդին, ազալաւոր եկան առ կողմնակալն, պատանդ տուին, խոստացան հարկերն այլ տալու, և խաղաղութեամբ դար. ձուցին զՅիսէ. — Այս գիպուածէս քիչ վերջը մեռաւ Աշոտ (874) և տեղն անցաւ իր գործա. կից որդին Գր. Դերենիկ՝ մեծին Աշոտոյ փեսայն:

ԺԳ

Իսկ Յիսէ կողմնակալն այս կողմերէն ելնելով
 քնաց Հայ-Աղուանից երկիրը, ՚ի Պարտաւ մայրա-
 քաղաքն, որ Իսւնայ պէս արարացի ոստիկանի
 մը ակնու էր. հոն իբրեւ իրեն փոխանորդ Թողուց
 Մանեցի Արար մը Մուհամմէտ Էպիսկոպոս անուն,
 զոր պատմիչք մեր անուանեն Մանեիկ կամ Հա-
 մանիկ Մահմեդ որդի Ապղիտայ կամ Ապղիտ-
 աոյ։ Սա Յիսէի հեռանալէն ետեւ տեղացի իշխա-
 նաց հետ միարանելով՝ զԼուի քաղեց զինքը հաս-
 տատողէն։ Յիսէ իմաց տուաւ մեր իշխանապե-
 տին, և միարան եկան ապստամբին վրայ ու պա-
 շարեցին Պարտաւ քաղաքը։ Ժամանակն յար-
 մար չըլլալով յետ դարձան, և նորէն եկան. և
 Թէպէտ 13 ամիս այն կողմերը կեցան, թայց չեւր-
 ցան առնուլ քաղաքը։ Յիսէ կուփուծար իր տե-
 ղը և իր գործոցը դառնալու։ Աչոտ այլ պարզ
 անոր օգնելու և ամիրապետին հաւատարիմ ե-
 րեւելու համար եկած էր. քան Թէ ինքնեկամ
 Պարտաւայ բռնաւորին հետ կռուելու։ սակայն
 այս բանս բաւական առիթ եղաւ իր և անոր մէջ
 Թշնամութիւն ձգելու։ Արդ երբ Յիսէ բոլորովին
 հեռացաւ, Մանեիկն համարձակութիւն գտաւ
 վրէժը պահանջելու։ երես երեսի դալ, զօրքով
 Աչոտոյ գեմ ելնել չէր համարձակեր. աւելի ան-
 աշխատ և ստիպողական կերպ մը գտաւ զԱչոտ
 իր մեղքին տակ ձգելու, եթէ Աչոտ այլ իրմէ ա-
 ւելի խորագէտ և հնարագէտ չըլլար։

Մուհամմէտ Թուղթ Թղթի վրայ գետպան գետ,
 պանի վրայ կու խաւրէր Հայոց իշխանաց՝ որ զինքն
 ընդունին իրենց երկրին ոստիկան, շատ գիւրտ-
 Թիւններ խոստանալով. անոնք Աչոտոյ հետ միա-
 րան՝ իմանալով խորամանկութիւնը՝ իրմէ առաջ

մարդ խաւրեցին առ ամիրապետն, և ոստիկան խնդրեցին զԱհմատ Իպն-Իւազէա (Ահմաթ որդի Հալթի, կամ Համազա՝ ըստ պատմելաց մերոց) որ առաջ այլ քիչ մ'առեն Բուզայի երթալէն վերջը ոստիկան եղած էր 'ի Հայս (856): Ամիրապետն հաւանեցաւ Հայոց խնդրոյն. Ահմատ փութացաւ իր հին տնակը, և երբ Ասորեստանէն մտաւ 'ի Գառուան (մտա 'ի Բաղէշ) որ շատոնց արարացի իշխողաց ամուռ մ'եղած էր, բոլոր մեր ձախայ երկիրներու իշխանքն ընդ առաջ եկան, որոց մէջ էր Գր. Դերենիկ Արծրունեաց տէրն. Ալոտ կիւրապաղատ (որդին Բագարատայ) տէր Տարօնոյ: Մեր իշխանապետն այլ իր կողմանէ խաւրեց իր Նապուհ եղբայրը, ամենքն այլ ընծաներէն զառ, հետերնին զօրք այլ առած էին, որ հանդիսով տանին նստեցընեն զնա 'ի Դուին: Ասոնց հետ եկեր էր նաև Մանազկերտի կողմնուն իշխող արարացին Էպիւշ ֆէրս (Ապլբառ), և ուրիշ այլազգի իշխանք: Նմենիկին կողմանէ այլ մարդ կամ թուզթ կար, որ իր սխը շտոռնաւով գրգռեց բոլոր կրօնակիցները և զնոյն ինքն Ահմատ՝ Հայերը բոլորովին նուաճելու: Նորընտիր ոստիկանն ապերախտութեամբ հաւանեցաւ բանասրկուներուն, և գրեց առ Նմենիկին՝ որ զօրք պատրաստէ և իբրև իրեն թշնամի ձեացած գայ 'ի Հայաստան, երբ ինքն Հայոց իշխանները 'ի Դուին ժողովէ՝ հարկերը պահանջելու համար, և այսպէս երկու կողմն զանոնք մէջ փակելով՝ ուղածնին ընեն: Զգաստն Ալոտ որ Նմենիկին ինչ սգույ և կրից տէր ըլլալը լաւ գիտէր, և այն այլ ազգեաց հաւատարմութեան ըսփն այլ, ամեն զգաւոր Ժամբու անցքերու վրայ ծածուկ լըրտեաներ գրեւ էր, և թեպէտ իր թշնամիքն այլ ծածուկ հնարքներ կու բանեցընէին, և նամակները լիարծուած բաներու մէջ կարելով կու

խաւրէին. բայց իր աշակուրջ լքածներէն ամենքն
այլ լազաւեցան. Թուզթ և Թզթատար բռնուե-
ցան: Աչոտ առանց ձայնմանելու՝ Թզթատարները
յարգելան գրաւ. Թզթներն այլ քովը պահեց. և
ոստիկանին քով եզան իշխանաց խմացուց որ ըզ-
գուշանան. անոնք այլ մէկիկ մէկիկ զօրքերնին
հեռացուցին փախան, իրենց տեղը դարձան: Ան-
մատայ յուզարկաւոր լցատւեցաւ՝ բաց Էպիւլ
Ֆէրսի զօրագնդէն. որոցմով կորագլուխ եկաւ
մաաւ 'ի Դուին: Իշխանապետն այլ ընծաներով
գնաց 'ի պատիւ անոր, միանգամայն և 'ի փոր-
ձել. և խմացաւ որ Նմենիկէն աւելի լցուեր է նա
ոխով, և մեծ մեծ կու բրդէ. առ ժամ մը լսեց
Աչոտ իրրէ յիմանալով միտքը. ինչուան որ ապե-
րախտին սպառնալիքն սկսան աւելի յայտնի ըլ-
լալ: Այն ատեն ինքն այլ անվախ և տիրաբար
հրամանց գատել զնա. որ իրրէ վերակացու էր
եկեր Հայոց, և խարդախ դաւաճանող կ'ըլլար:

Հանգիստիկան որ մը երբ առաւօտուն Ահմատ
հանգիսի իջած իշխանական վրանին տակ գոռո-
ղացեալ կեցեր էր մեծամեծաց շնորհաւորութիւ-
նը ընդունելու, և անհամբեր կու սպասէր Հայոց
իշխանաց իշխանին այցելութեանը. յանկարծ տե-
սաւ որ անոր եղբայրն է ներս մտնողն, Արտս
սպարապետն. և յիրաւի սպարապետի յանգըզ-
նութեամբ, սպառազինութեամբ, կայտառ և ա-
հարկու կերպարանք. որուն անսովոր և զինեալ
այցելութեան վրայ զարմացած՝ բարկանալու ա-
տեն ըմբաց. վասն զի խմացուեցաւ որ գուրսն այլ
զինուորաց պատրաստութիւն կայ. տկանըներն
ցցուեցան, լսեց զինուց և վահանաց լկահիւնը,
միոց օտնաձայնը և խրխիւնը. վախն առաւ սիր-
տը, և գրեթէ միջենաբար երկընցուց ձեռքը առ
Արտս՝ որ Թուզթ մը կու տար իրեն:.. Ինչ
ցուրտ զարմանք. Ինչ գունամափութիւն, Ինչ

գող եկաւ վրան, երբոր տեսաւ իր խփ մասնու, թեան թուղթը՝ զոր գրեր էր առ Եմէնիկն՝ ընդ. դէմ Հայոց:... Այլուքներն մթննցան, գողգղջու. լով կարծէր թէ Արաս թուղթը թողլով՝ թուրը պիտի իջնցնէ շարանիւթ գլխուն վրայ: Բայց սպարապետն անոր ձեռքէն քաշելով, և մահուան վախէն վառահացընելով՝ հանեց վրանէն գուրս, ուր ջորի մը պատրաստուած էր. հեծցուց վրան, և ցուցընելով հարաւային ճամբան, Գնա. ըսաւ, գլուխդ քեզի պարգև. բայց մէկ մ'այլ մի գաւ. նոր: Զորին սկսաւ հալածական տանիչ իր տի. բող անհաւատարիմը և մեր հայրենեաց դաւա. ճանը. մինչեւ առ իրրն երազէ երազ, ափշու թենէ ափշութիւն, վախէ վախ կու տեսնէր՝ որ իր հետ բերած զորաց զունդն այլ՝ զինաթափ ե. զած 'ի զորացն Հայոց՝ մերկ տկճոր միայն իրենց բերած բաներովը և ձիերովը դէպ 'ի Մանազկերտ ճամբայ կաւ գրուէին, ուսկից որ եկեր էին: Իսկ զինքն Ահմատ դէպ 'ի Վասպուրական գարձու. ցին. ուր աշխոյմն Շապուհ՝ իշխանապետին որ. գին՝ պահապան գնդով մը քշելով զնա տարաւ մինչև 'ի սահմանածայրն Հայաստանի, և Ասորե. ստանի անապատը հանելով՝ գարձաւ առ հայրն: — Ահմատայ գալում և երթալուն տարին որոշ նշանակուած չեն, բայց կ'երևին յամս 877-880:

ԺԴ

Այս զիպուածէն քիչ մ'առաջ՝ մեր այս պատ. մական թատերէն նշանաւոր անձ մը պակսեցաւ. 'ի վերջ 876 տարւոյ Զաքարիա կաթուղիկոսն վախճանեցաւ, իր հայրապետութեան քսան երկ. ըրորդ տարին, աստիճանին յարմար վարքով և փառքով. և իրեն տեղ ընտրեցաւ 'ի սկիզբն յա. ըրորդ տարւոյն (876, յանուարի 13ին) Գեորգ Բ.

արժանաւոր անձն, ծննդեամբ ՚ի Գառնի գիւղա-
քաղաքէ. որ և իր երկու նախորդաց շափ (Յով-
հաննու Ե. և Զաքարիայի) 22 տարի քահանա-
յապեանց, և անոնց պէս արթնութեամբ աշխա-
տեցաւ թէ եկեղեցւոյն վրայ, և թէ աշխարհին
քաղաքական հանդարտութեանը. օրնելով Աշո-
տոյ և Բիշնորգ ըլլալով իշխանաց հաշտութեան,
ժամանակն և պաշտօնն իրեն այլ քերին վառա՛ր և
սև օրեր. ինչպէս, ոմանց իշխանաց և եկեղեցական-
նաց հակառակութիւնք, — Արշէնի ասպատակու-
թիւնն ՚ի Հայս, որոյ մեղք ընկաւ ինքն այլ. —
Դուռայ ետրին մեծ ժառն, և ամենէն աւաղ մեծ
հանդարտեմ զը (876). զոր յիշող ժամանակագիրն
(Ասողիկ) կ'ըսէ, « մահն ահագին համաշխարհա-
կան », և ուրիշ տեղեկութիւն չի տար: Բայց ու-
նեցաւ այլ պայծառ և ուրախալից օրեր. ինչպէս,
նոյն իշխանաց հաւանութիւնն և հաշտութիւնն,
Աշոտոյ թագաւորութեան համիրն, և անկէ ա-
ռաջ՝ Աղուանից կաթուղիկոսաց և Սիւնեաց մե-
տրապօլտին հաւանութիւնն և հպատակութիւնն
իրեն լուսաւորչական աթոռոյն, ուսկից որ պատ-
շառաւ զը բաժնուեր էին, և իրարմէ մեռնադրու-
թիւն կ'աւանուին (Աղուանք և Սիւնիք). Հիմա-
կուան հաշտութեանս փառքն մեր իշխանապետին
կու լայլէ. վասն զի ինքն եղաւ Բիշնորգ, հաւա-
նեցուց զիշխանս Աղուանից որ իրենց անմահեմ
կաթուղիկոսն օրինաւոր մեռնադրութիւն աւնու
՚ի Գեորգայ կաթուղիկոսէ (877). այս առթիւ
բարեկարգութեան ժողով մ'այլ եղաւ, և Գեորգ
կանոններ գրաւ Հայոց և Աղուանից աթոռոց յա-
րաբերութեան վրայոք:

Գեորգայ կաթուղիկոսութենէն քանի զը տա-
րի և ահ՝ իր նախորդին բարեկամն Փոա՝ գարմաւ
աքսորէն և յաջորդեց զԻգնատիոս, ինչպէս որ ՚ի
սկզբան այլ յիշեցմիք, հանդերձ պատճառան.

որ է Վասիլ կայսեր վրայ ստեղծած հաճոյական գուշակութիւնն։ որոյ համար կայսրն, կ'ըսեն ու մանք, զրկեց գեապան մ'առ Աշոտ՝ իրմէ Թագ խնդրեւ։ Յոյնք չեն յիշեր այս բանս, զոր եթէ ստոյգ այլ գիտնային՝ Թերևս իրենց պատիւ չէին կարծեր։ մեր ժամանակակից պատմիչք այլ չեն պատմեր, այլ եպէն եկողք։ մեզի շատ անհաւան չերեք՝ ժամանակին և անձանց պարագաները գիտելով։ մանաւանդ որ պատմիչք կու յիշեն Վասիլ զրկած գեապանը և շատ ընծաներն առ Աշոտ։ զոր ոմանք կու գրեն՝ Թէ Աշոտոյ Թագաւորեւն ետև զրկեց հանգերմ Թագիւ ի պատիւ նորա։ բայց այս յայտնի սխալ է։ վասն զի Վասիլ կայսր մեռաւ յագոստոսի (կամ այլ առաջ) 886 տարւոյն, Աշոտ Թագաւորեց յետ ապրիլի յաջորդ տարւոյն։ ապա ուրեմն Վասիլ գեապանն խաւրուած է մինչքեռ Աշոտ ամիրապետէն Թագ առած չէր։ Կրնանք կարծել՝ Թէ Վասիլ իր կողմանէ կանխած՝ անոր զլխու զարգ կամ պսակ խաւրած ըլլայ, ուրիշ զարգերու և ընծաներու հետ։ բայց այս ամեն բանն այլ կ'իմացընեն՝ որ հարկաւոր և մեծ բան մ'ունէր Վասիլ Աշոտոյ հետ։ և յարմար է ըսել, Թէ առանց շատ ժայն հանելու՝ կամ զինքը կամ իրենները հաճեցընելու համար՝ ուղեց Աշոտէն Արշակունեաց Թագը, ինքն այլ անոր խաւրեց թիւղանդական պսակ մը։ ժամանակակից մեծ պատմիչն Յովհ. Կաթուղիկոս՝ որոշակի Թագ չի յիշեր, բայց կերպով մը Թագաւորակից կ'անուանէ։ « Մեծ կայսրն Յուսնայ Բարսեղ, ոչ փոքր ինչ պայման խաղաղութեան և նուաճութեան և սիրոյ հաստատեր զընդ արքային մերոյ Աշոտոյ, որդի սիրելի զնա, անուանելով, և հաղորդակից կացուցանելով, յամենայն Թագաւորութիւնս Թագաւորութեան իւրոյ »։ Այս խօսքերս կու ցուցընեն Վասիլ

կազմանէ գիշարութիւն մը, որ առանց մեծ պատ-
ճառի մը չէր ըլլար. զնոյն հաստատէ և ուրիշ ժա-
մանակակից մ'այլ՝ նոյն իսկ գեապանին ծանօթ,
(և է պատմիչն գիւտի նշխարաց Ա. Լուսաւորչին
'ի Կոստանդնուպոլիս) . որ գիտեմք, կամ իբրեւ
իր նպատակէն գուրս՝ չի յիշեր գեապանութեան
պատճառը: Կարգանք այս հեղինակին գրուածին
սկիզբը, որ մեր Աշոտոյ պատմութեան այլ շա-
րունակութիւն ըլլայ, « Ի ժամանակին՝ յորում
« Հայոց Թուականն երեքհարիւր քսան և եօթն
« էր, (878-9) առաքեալ լինի ներքինի ոմն, ա.
« նուն նորա Նիկողեմոս, (զոր յետագայ պատ.
« միջք մեր կոչեն Նիկեոս), 'ի Վասիկ կայսերին
« Յուանց հրեշտակութեամբ՝ առ Աշոտ իշխա-
« նաց իշխան 'ի Հայս, հանգերմ պատուոյ ընծա-
« յիւք և վայելչական պարգևօք ազգի ազգի՝ բե-
« րեալս 'ի Թագաւորէն. և հանդիպեալ լինի իշ-
« խանաց իշխանին 'ի գաւառին Արշարունեաց՝
« 'ի Զարեհուան գեղջ, և կացուցեալ առաջի նս-
« րա զքնծայսն յայնքանոյ մեծէ արքայէն, պատ-
« մէ միանգամայն և զհրամայեալսն բանս՝ հանձա-
« րեղս և ախորժեղիս. զոր ընկալեալ իշխանաց
« իշխանին զյունական՝ պարգևսն՝ զսինախախան
« և զերեւելիսն, մեծարէր և զառաքեալ ներքինին՝
« իբրեւ զմտերիմ սպասաւոր Թագաւորին. վասն
« զի էր այրն այն խոհեմագոյն և հանձարեղ և
« հաւատարիմ Թագաւորին »: Դեապանութեան
գործը լճընցնելէն ետեւ՝ Նիկեոս պատմեց Աշոտոյ,
Թէ ասեմքք ինքն 'ի ծառայութեան էր իր անուա-
նակից մեծ իշխան ներքինապետի մը, Միքայելի
կայսերութեան ասեմն, որ (կ'երևի Թէ էր Նիկի.
ասան Օսրիւփոս, այս երկու անուամբս այլ յի-
շուած 'ի Յուանց՝ յիսուն տարիէ աւելի միջոյ,

1 Ուրիշ Ուր. Ղարախան:

(827-881). իբրև ծովապետ կայսերաց և շատ գործոց մէջ մասն. որ ինչպէս մեր հեղինակն յիշեց), առաջ Միքէլի ծառայութեան մէջ էր, և անոր մահուան վրէժը կ'ուզէր առնուլ 'ի Վասիլ. բայց Վասիլ Խորաարութեամբ որսաց զնա: Ասկայ ընդոծին մանչիկ մ'ունէր Սկլաւոն ազգաւ, որ անբռնչեցի հիւանդութիւն մ'ունեցաւ, կամ գիւահարութիւն. որ մը մեծ իշխանն այն, և այս Սկլաւիկ պատանին ու մեր գետապանն մէկ տեղ գացեր էին աղօթելու 'ի Ս. Երրորդութեան եկեղեցին ('ի Կ.Պօլիս). հոն պատին տակ մարմաւորինէ հին գերեզման մը կար արծաթապատ, զոր գիտէին պահարան սրբոց մարմնոց, բայց որուն ըջալն չէին գիտեր: Աղօթից ատեն յանկարծ պատանւոյն վրայ այլայլութիւն եկաւ, և գիւահարի պէս սկսաւ կանչիլ. Ո՛վ մեծ գ Գրիգոր, ո՛վ Ս. Հռիփսիմ, Ս. Գայիանէ, ինչո՞ւ եկե՛ր էք 'ի Հայոց երկրն, և դուք այլ Սարգիս և Բաբոս, զիս հաշտեցիւ համար: Այս ըսելով ընկաւ պատանին, փսխեց, ու քիչ ատենէն խելքն վրան գալով՝ ընկաւ տիրոջն ոտքը և ըսաւ. Հոս եղած սրբոց զօրութեամբ ես հիւանդութենէս ազատեցայ: Նուա մը յայն տունն քահանայից, որ եկան մաքրեցին գետինը. յետոյ աւագերէցն հրամաճաւ կայսեր՝ գերեզմանին քանդիլքն բերաւ, որ շատոնց պաշտօնը չընելուն համար՝ չկրցաւ հիմայ այլ ընել. իշխանն կոտորեց կղպանքը, բացինք և գտանք չորս աման. երեքն արծաթէ արձաններ էին, չորրորդն մարմարէ սնաուկ մը, որոց իւրաքանչիւրին քով գրուած այլ կար. այս մարմարին մէջ էր Ս. Գրիգորի Լուսաւորչի նշխարքն, որոյ ոսկորներն հսկայի ոսկերաց պէս մեծամեծ էին. արծաթէ արձանաց մէջ այլ վերոյիշեալ սրբոց նշխարքն կային, և գեւ ուրիշ նշխարք այլ որոց անունն նշանակած չէր: Թագուհին Թէո-

գորա, Կայսրն Միքայէլ և Փոռ պատրիարքն
բազմութեամբ ժողովրդեան եկան յերկրպագու-
թիւն, և պատուով գրին նշխարքն 'ի վայելուչ
տեղ: Այս գիպուածս հանգիպեցաւ մեծ պահոց
հինգերորդ շարաթուն և նոյն օրը տարեկան ասն
հաստատեցին. ինչպէս որ հիմայ Աշոտ այլ ըսե-
լով իմացուց Գեորգայ կաթուղիկոսի, և հաստա-
տեցին մեծ պահոց հինգերորդ շարաթ օրը տանել
այս յիշատակը. որ հիմայ Լուսաւորչի Մուսն
'ի ժբրապն կ'անուանի: — Աշոտ ազաւեց գեապա-
նին՝ որ այս գիպուածը տեղն 'ի տեղն իրեն գրե-
նիկեաւ այլ երբ դարձաւ իր տեղը՝ նորէն սառ-
գելով գրեց և խաւրեց Աշոտայ, որ ազէկ հայե-
րէն գրելու համար տուաւ ւ առ ժամանակին կա-
ւ ցեալ խորագիտն Հայոց, զոր յետոյ նշանակեցից
ւ զանունն ւ, և նա այլ Թարգմանեց գեապանին
գրածը. քիչ մը քովեաւ աւելցնելով 'ի պատիւ
Ս. Լուսաւորչին, և յառաջարան մ'այլ: — Իսկ
այս ժամանակիս վարդապետն ո՞վ էր. խոստա-
ցեալ անունն յետոյ յիշուած չէ. գուցէ մեծա-
նունն Մաշտոց վարդապետ ըլլայ, կամ Թէ իբն
Իսկ կաթուղիկոսն Գեորգ, վասն զի միայն տոոր
անունն յետոյ յիշուած է 'ի պատմութեանն, և
Թերևս վարդապետ ըսելով կ'իմանայ զհայրա-
պետն:

Աշոտ զգեապանը պատուելէն ետե՛ կայսեր
ուզածն այլ խաւրեց անոր մեղքով. հանգերմ
ծանր ծանր ընծաներով, և ւտան հազար արծաթ
ւ (6-6500? Ֆրանկ) ընծայ նորաչին եկեղեցւոյն: .
զոր լանուանէր յիշող պատմիչն. քայց Թուի Թէ
ըլլայ Ս. Միայել եկեղեցին՝ Վոսիորի ծովեղեր.
քը. զոր պատրիարքն Իգնատիոս նոր լմնցուցեր
էր (878), և գեռ չէր օծած, և երեք տարի վերջ
Փոռ պատրիարքն նաւակառիքն ըրաւ (881): Իսկ
Նիկեոսայ բերած ընծայից մէջ կու յիշուի և Խա.

շափայտի մասն. որ յետոյ Հառապի տարի Նշան ըստեցաւ, այդ անուամբ վանքը պահուելով, որ է 'ի սահմանս Լոռի քաղաքի Տաշրոց (կամ Սամ. Խեթի). ուր կ'աւանդեն ոմանք. Թէ Վասիլ ա. նուամբ յոյն իշխան մը Յովհան Իմաստասիրին ա. տեն՝ քարոյրի մը մէջ առանձնացաւ 'ի Ճգնու. Թիւն, և անոր համար Հառապի ըստեցաւ տեղն. Իսկ խաչն՝ Հոյոց պանդեղազորն շատ խաչից մեկն եղաւ, և զանազան հրաշքն յիշուին:

ԺԵ

Ահմէտ կամ Մուհամմէտ ոստիկանը վնասեցնէ ետե՝ Աչոտ անոր Թողած խառնակութիւնները սկսաւ շտկել և անոր կուսակիցներն այլ զսպել: և նախ հիւսիսային ու Վրաց կողմերը դնաց. ուր, գիտնալու է, որ այս Ահմատին նախնիքն ամիրա. յաւթեամբ կ'իշխէին Տփիսիսի կողմերը, և ասեն մը քուրդ Վրաց կուսակալ էին. Իր հայրն Խաչիկ կամ Խաչիս՝ յետ երկայն ատեն տիրելու և քանի մ'անգամ հեռանալու կամ հալածուելու՝ այն կողմերը մնոնք էր պատերազմի մէջ. և տեղը տի. րացեր էր Սահակ Խոն-Խամայէլ, զոր սպաննեց Բուլա՝ երբ առաւ զՏփիսիս, Խնչպէս 'ի սկզբան յիշեցի. և նորէն իշխանութիւնը առաւ Խաչի. տայ որդւոյն՝ այս յիշեալ Ահմէտին. բայց քիչ ատենէն սա իշխանութենէ փոխուելով՝ Տփիսիսի տիրացաւ Կողբց կամ Կողբուշ անուն մեկ մը. զոր պատմիչն Վրաց՝ Թէ այս Սահակայ աղջական ա. նուանէ և Թէ Աչոտայ, իրր Թէ ասոր հորաքեռ. որդին ըլլայ: Ահմէտ երկրորդ անգամ ոստիկա. նաւթեան ատեն՝ ջանաց իր հորը մահուան վրեժը պահանջել, և ուղածին պէս ձեռք խառնել Վրաց և Գուգարաց իշխանութեանց մէջ. բայց երկար ժամանակ չլսաւ: Իր հալածուելէն ետե՝ Կա.

լոց այլ սկսաւ ինքնիշխանաբար վարիչ և հափառակիչ. ոչ միայն Վրաց՝ այլ և մեր իշխանապետին. Աշոտ անոր այլ փրան գնաց (880), և օգնութեամբ Գորամայ իր հորաքեռաւն՝ բռնեց զնա պատերազմի մէջ. Կուր գետոյն եղերքները, և խաւրեց Յունաց երկիրը. անշուշտ Վասլի հետ նոր ըրած գաշնագրութեանը վրայ վստահանալով: Տփիսիսը յանձնեց հաւանորէն Դաւթի՝ եղբորորդւոյն Գորամայ, և ասոր բաժնէն առաւ Աշոցք գաւառը, որ անմիջապէս սահմանակից և գրեթէ մասն էր իր բնիկ երկրին՝ Շիրակայ: Այս Գորամա քիչ ատենէն Թողուց իր իշխանութիւնը և կրօնաւորեցաւ. տեղն անցաւ որդին՝ Նարսկամ Ներսէհ, որ խռովաբար իշխանասիրութիւն տպաննեց զԴաւթի (881), և շատ շփոթութեանց պատճառ եղաւ. որոյ համար յետ ժամանակի գարձեալ պէտք եղաւ Աշոտոյ գալ և կարգի դնել այս կողմերս: Այն ատեն այս Վրաց և Վրահայոց երկիրները չորս հինգ բաժին էին, իւրաքանչիւր առանձին իշխանաց մեռք, որք ամենքն այլ իրարու ազգակից էին՝ ի նոյն Բագրատունեաց ցեղէ. զիսաւորն էր Վրաց իշխանն (կամ Փարթի կուրապայտան), յետոյ Գուգարաց իշխանն, Սամըցխէի (Ախալցխիսէի) իշխանն, և Արտանուշայ իշխանն. ասոնք ամենքն այլ Սխանեաց և Վասպուրականի իշխանաց նման՝ Աշոտոյ իշխանապետութիւնը կու յանշնային, և ոստիկան չեղած ատեն՝ անոր կու յանձնէին իրենց երկրին հարկերը: Ասոնց երկրին տրեմտեան հիւսիսային կողմն էր Ափխազաց կամ Նգերաց Թագաւորն, որ անկախ էր, և Վրաց տիրել ուզելով՝ խռովութեան պատճառ կ'ըլլար:

Աշոտ խաղաղութեամբ գտնալով ի Վրահայոց՝ Տաշքոց գաւառէն անցաւ եկաւ Գեղամայ ծովուն ծայրը. Սևան կղզւոյն դիմաց՝ Բանտիս.

տեղ ըստած տեղը, և հոն բանակեցաւ: Յարմար առիթ էր հոս տեսաւորութեան Աշոտոյ և Մաշտոցի, այս երկու մեծանշան անձանց, որք համբաւով բոլոր աշխարհին ծանօթք՝ զիրար այլ ճաննալ փափագէին: Աշոտ կ'ուզէր տեսնել այն սրբակրօն և գիտուն միայնակեացը, իր գասեր (Մարիամոյ) հիւրընկալը, որ առանց իրեն լափ աշխատելու՝ ընդարձակ երկրի մը մէկ կողմն մէկ այլ կողմը երթալու, կղզւոյ մը մէջ գազարմամբ՝ թէ երկինք կու վստառկէր թէ մարդկանց սիրտը: Իսկ Մաշտոց լսելով Աշոտոյ գործքերը, միացուցած քաջութիւնը և արգարութիւնը, իր նպատակէն և իր ջանքէն շատ հեռու չէր գներ իշխանին աշխատանքը. կու փափագէր տեսնել այն աշխատանաց ոյժ և փառք տուող խաչը, զոր Վահկ կայսր ընծայ խաւրեր էր իշխանին, և նա միշտ հեալ կու տանէր: Տեսութենէն աւելի մեծ փափագմամբ փութացաւ Մաշտոց՝ ելաւ կղզիէն, եկաւ ի Բանակատեղն. հանդիպեցան իրարու երկու շնորհաւորքն: Աշոտ համբուրեց Մաշտոցի լուսափայլ երեսը և աջը: Մաշտոց այլ իշխանին խոնարհելով երկրպագեց անոր բազկաց և կրծաց զարդ խաչին: Եւսաւ գրաւ աշտերուն վրայ և համբուրեւ չէր գաղբեր: Վսեմամբ իշխանն չէր կրքնար զրկել խաչարարմը իր սիրածէն. կայսերատուր ոսկեկապ և մարգարտազարդ խաչը պարգևեց ճգնաւորին՝ որ աւելի ուրախութեամբ իրեն համար ազօթէ: անոր միաբան վանականաց համար այլ պարգևեց՝ իրրեւ կալուածք եկեղեցւոյն՝ չինգ գեղ, Ծախտօնէր՝ որ անմիջապէս ծով եզերքն է և թուի մօտ Բանակատեղին, Վարեհ (Ճըւճըւ), Գոմօյ, Բէլգո, Ուտոյ-գոթ, որոց երեք առջինքն գեւ յոյն անուամբ ճանաչուին Սեւ Նայ գիմաց ծովեզերքը: Ասոնցմէ զատ այն ծովափէն ելլող մկանց մէկ մասը՝ որ արքունեաց կու

արուհի հարկի տեղ՝ վաճառեմ թողուց. գարձեալ, այգիներ՝ Երեանու և Գաւանոյ կողմերը, Հաւան, որէն Սիւսա այլ մասա ՚ի կողմն ՚ի տեսութիւն նորաշէն եկեղեցեաց և վանացն, և իշխանական առատութեամբ ու բարեպաշտութեամբ աւելի շէնցընելով զՍեան՝ գարձաւ իր երկիրը:

ԺԿ

Իշխանապետն իր խնամոց յանձնուած երկիր, ներուն հիւսիսակողմը ապահովելէն ետե՝ գարձաւ ՚ի հարաւակողմն, Եմինիկէն գրգռեալ և Ան, մետը գրգռող ափրաներն այլ նուաճելու. որոց զշխաւորն էր Մելազկերտի կամ Ապահունեաց ափրայն Ապշարաա Կայսիկ ցեղիւ: Մեր պատ, միշտ այսպէս կ'անուանեն Արարացի Քայս ցեղ մը և ցեղապետ մը, որ Արարահամայ որդւոյ Իսմայէլի զաւկներէն սերեալ կ'ըսուի. և Մահմեթի ա, տեն կու յիշուի գիտնական մը այն ցեղէն Ասեմ Իսթ-Քայս: Ը գարուն մէջ Արարացւոց բանա, բարութեան առեն այս ցեղէն մեկն այլ բանացաւ Վանայ ծովուն բոլոր հիւսիսակողմը տարածեալ երկրին վրայ. մեկ կողմէն (արեւելքէն) ինչուան Ամիու երկիրը Վանայ մտակը, մեկայլ կողմէն (արեւմուտքէն) ինչուան մեր Հայկոյ նահապետական Հարք գաւառը. քիչ առենէն իշխանութիւնն յերկու բաժնուեցաւ. արեւելեանն իրեք զշխաւոր քաղաք և գաւառ ունէր, Խլաթ, Ար, Քէշ և Բերկերի, հանգերմ Ամիւկ ամուր բերդուն, որ (եպքինս) յետոյ զսա իշխանակալութիւն մ'ե, զաւ. արեւմտեանն այլ իրեք գաւառա, Կորի, Հարք և Ապահունիք: Այս եպքինիտ արեւմտեան ծայրն և Հարքայ սահմանակից հին քաղաքաւան մը կոր և կայ. Մանալկերս, հիմայ Մելալկերս, և աւելի ա, ուր Մանասալկերս կոչուած, և շինուած յորդւոյն

Հայկայ 'ի Մանաւազոյ. որով Թերեւ Հայաստա. նի և բոլոր աշխարհիս ամենէն հին Յայեկալ քա. ղաքաւէնն է. զանէ ամենէն հիներէն մէկն. հոս հու նստէր արեմեան երկիրներուն Կայսիկ ա. միրայն, և կոյուէր տէր Ապահուեաց կամ Մա. նազկերայ. Թլաթայ ու Ասկոյ իշխանէն աւելի զօրաւոր, ու մերձակայ Հայոց այլ պատկառելի: Իայց Աշոտոյ իշխանապետութիւնն անոր վրայ այլ տարածուեցաւ, և անկէց այլ հարկ կ'առ. նուր, ինչպէս յիշխանացն Հայոց: Այս բանս որ. շափ այլ ծանր էր Կայսիին՝ չէր համարձակեր Աշոտոյ հակառակելու. ինչուան որ Ամենիկն և Ահմէտ իրեն յոյս տուին. քիչ մ'այլ մեր սահ. մանակից իշխանքն պատճառ եղան զինքն ուռեցը. նեղու. որով հարկը կտրեց յԱշոտոյ: Իշխանա. պետն այլ եկաւ զօրքով. Թլաթայ և Իւերկոյ տէրն Ապլւէրթ՝ հպատակեցաւ և հաստատեցաւ յիշխանութեանն. իսկ Ապահուեաց տէրն Ապ. լարառ՝ ամրացաւ 'ի բերդն Մանազկերայ. Ա. շատ անոր մէկայլ երկիրները նուաճելով՝ բերդն այլ պաշարեց. և մինչեւ մաս էր տրեւելու՝ Արծ. րունեաց երկրին շփութութիւնները ըսելով՝ փու. թացաւ հոն դառնալու. հոս խաղաղութեամբ վերջացընելով գործը, հաւանեցուց զանհաւան Կայսիին՝ իր շափին մեջ Յեւալ, և Թղթով այլ քա. շինք գնելով հաստատեց զնա յիշխանութեանն, և հարկերն առնելով գնաց:

Իսկ Արծրունեաց շփութութիւնքն շատոնց սկը. տեր էին, գրեթէ Ահմէտ ոստիկանին և Կայսիին մէկտեղ եղած ատեն. որք երբ զատուեցան, այս ետքինիս խորամանկութեամբ՝ քանադակու մար. գիկ Արծրունեաց և Տարսնոյ իշխանաց մեջ կաս. կամ և պաղութիւն ձգեցին, մինչեւ երկուքն այլ Ապահուեաց երկիրն էին, ամբարայն հրա. լիրուած, որսի պատճառաւ: Նախ Արծրունեաց

իշխանն՝ Դերենիկ՝ անոր քովէն հեռացաւ, յետոյ Տարսնոյ իշխանն Աշոտ Կուրապաղաւ (որդի Բագարատայ), զոր և խարգախութեամբ բռնեց առաւ Դերենիկ, և իր երկրին մէջ բանակեց Սևան ըստած ամուր բերդը, ու իր Հասանիկ քեռոր, գւոյն պատուիրեց որ արձակ պահէ. և Աշոտոյ տեղ գրաւ անոր եղբայրը՝ Դաւիթ արքայիկ հռչուածը, որ և իր քեռայրն էր. Անմեաի այլ գրեց ու հաստատեց զնա իշխանութեան Տարսնոյ: — Կուրապաղաւն իմացուց իր վտանգը Դերբայ կաթուղիկոսի՝ որոյ սիրելի էր, և նա անձամբ եկաւ ազալեց Դերենիկայ, բայց սա յանձն լաւաւ ազատել չԱշոտ, և հոգեւոր տէրն արամութեամբ դարձաւ. իսկ մեր իշխանապետն այս ատեններս հիւսիսայնոց հետ զբաղած էր: Կուրապաղաւին Ծարն հասնելով՝ սկսաւ ընտանենալ իր բանտապանին, այսինքն Հասանիկն, որ գեռ 15 կամ 16 տարուան պատանի մ'էր, և ապու պէս խարեց. հաւատացուց թէ Դերենիկ քեզի գէմ այլ հուժաւուն և զքեզ այլ պիտի բռնէ: Պատանին՝ իր ամուր բերդին վրայ վստահացած՝ մտածեց իրեն որսորդը որսալ. հիւանդ ձեացաւ, և ազալանք խաւրեց Դերենիկայ՝ որ գայ զինքը տեսնէ. սա իր, րև որհասական հիւանդի մը քով փութացաւ երթալու, և առջի տեսութենէն ետե՛ կ'երբ գիշերը քաշուեցաւ իրեն համար պատրաստուած տենեակը, յանկարծ գուռը վար առին և ներս թափեցան լահաւոր և զինաւոր մարդիկ, բռնեցին զինքը և ամբողջին ծայրը հանեցին բանակցին, ու չԱշոտ արձակեցին:

Այս բանս լսեց մեր իշխանապետն երբ Մանազկերտը պաշարած՝ մտաւ էր ամուլ, և փութացաւ ուրիշ իշխաններով Սևանոյ բերդին քով՝ իր փեսայն ազատելու. կաթուղիկոսն այլ եկաւ, և երկուքն այլ յորդորելով և խրատելով զպա-

տանին Հասանիկ՝ հաւանեցուցին. արձակեց ըզ-
քեռին. և իրեն ապահովութեան համար՝ պա-
տանդ Թողուցին քովը՝ Իերենեկայ երկրորդ ազա-
հասակ որդին՝ Գագիկը, (յետոյ Արծրունեաց
ղիւցազն)։ — Բայց Իերենիկ քիչ ատենէն դրած
գաշինքն ոտքի տակ անըլով բռնեց զՀասանիկ,
քանտեց ի Նկան բերդի, և անոր Սէսն բերդին
այլ տիրեց. սակայն իր աներէն ակն ածելով քիչ
մ'այլ ուրիշ միտք ունենալով՝ արձակեց զՀասան։

Քիչ մ'ատեն հանգարտութիւն եղաւ (885-7)
այս կողմերս այլ, ինչպէս ուրիշ ամեն Աշոտոյ
իշխանապետութեան տակ եղած տեղերն այլ-
ուր՝ ինչպէս տեսանք, երեսուն տարիէ աւելի էր՝
որ Աշոտ անդադար անխոնջ տեղէ տեղ վազելով
և հասնելով՝ խռովութիւնները կու խաղաղէր,
աշխները կու ցածցըներ, և հանգարտաբեր հո-
վու պէս կու փարէր գորգուրար ամենուն վրոյ։
Սկաւ ժամանակն՝ որ իր գրկած գգուած իշխա-
նազունք այլ իրենց ալիքարդ հայրազիրը մեծա-
րեն արժանաւոր սիրով և պատուով։ որուն հա-
ւանեցան ուրիշ իր խնամքը վայելող իշխանք այլ-
շնախանձեցան և այլազգիք։ Իսկ հասարակաց
հայրն կամ մայրն Հայաստան՝ չենկէտած հառա-
չանքը լռեց, հանգչեցան։ Սև տխրութեան քա-
ցած ու մաշած ճամբաներէն իջան ճերմակ ուրա-
խութեան արտասուքներ, բարձրացաւ մայն գո-
հութեան առ Աստուած, և թերեւ ոչ այնքան
Աշոտոյ գլուխը թագաւ փառազարդեալ տեսնե-
լուն, որչափ այն թագը արդեամբք, երախտա-
գիտութեամբ և սիրով կապուած և գրուած տես-
նելուն համար։

ԺԷ

Այս Երախտագիւտ և սիրոյ զգացմանց և գործոց առաջնորդք եղան, ինչպէս որ հու վայելէր. երկու Գրիգորքն, Սուփան Սիսական՝ Թոռն մեր Աշոտոյ, և Ինքենիկ Արծրունի՝ փեսայ Աշոտոյ, իրենց աշխարհ և կայսառ զաւակօքն. որոց միաբանեցան՝ Վասակ Իշխանիկն՝ Սիւնեաց տէրն, հաթուղիկոսն Գէորգ, և գրեթէ ամեն աշխարհաւոր և գաւառատէր իշխանք և Թեմակալ և պիսկոպոսանք, հանդերձ Վրաց և Գուգարաց մեծամեծ իշխանք, որոց շատն խնամք այլ էին իշխանապետին, և բոլոր իր ազգակից և բարեկամ իշխանաւորք. որք ամենքն այլ Աշոտոյ պարտականք էին մէկ մէկ համ շատ կերպով, անոր Յո աարուան սպարապետութեան և իշխանապետութեան ասեն, մանաւանդ Թէ հօրը գործակցութիւնն այլ մէկ տեղ տեսելով՝ իր Յոամեայ աշխատանայը, գործոցը, խնամոցը և փառացը՝ պարտականք էին։ Անոնց հաւասար ազգային զօրագունքն այլ, որ այնքան տարիներ միշտ փառք և քաջ անուամբ հայկական գրօյք կրէր տարերէր զանազան կողմեր, և այլ աւելի բարձրացընելու հուսպատէր։ — Թերևս ասոնցմէ այլ տաւելի՝ ռամիկ ժողովուրդն, խոնարհ և տկար տեսուածքն, որք իրեն զհայր Խանջնային և սիրէին զբարեբարն Աշոտ. և աւելի համարձակ առ Արտուած աշխերնին վերցուցած՝ իրենց բարեբարին բարիք և փառք մազթէին, քան Թերևս իշխանքն՝ ամիրապետէն խնդրէին, որ այնուհետև փոխանակ ստար ոստիկանի՝ իրենց համազգին իրենց շնորհէ անկախ զլուխ, ուղղակի հարկատու իրեն (ամիրապետին)։ Աշոտոյ իշխանութեան տակ արդէն ոչ միայն իրենք Երջանիկ Էղած էին, այլ

և խալիփայք գանդատ մը շուներին այնչափ երկար
առեն, մինչքեռ ասար ոստիկանաց տակ անգա-
գար չփոթութիւն կ'ելլէր, արիւն կ'ըլլար. եր-
կիրն կ'աւրուէր, գանձերն կու պահսէին: Աֆ-
րապէսն՝ Մոթամէտ-Պիլլահ՝ որ 17 տարի իր իշ-
խանութեան տակն, և նոյնչափ այլ իր հինգ նա-
խորդաց տակն՝ վկայ էր նախարարաց նախրակին
ըսածներուն, և Աշոտոյ հաւատարմութեան և
որդեանց գէտ կենալու քան շուներ, և ոչ որ այլ
կըրցաւ նախանձորդ կամ հակառակը ըլլալ. մէկ
կողմանէ այլ տեսնելով որ արդէն իր կրօնակիցքն
իրմէ կ'ապստամբին, նոր նոր տէրութիւններ կու
կանգնեն, յօժար սրախ հաւանեցաւ Հայոց խըն-
դրուածին: Եւ որովհեաւ ասոնք հին տակն ի-
րենց ազգայեալ միշտ թագաւոր կու իննչնային,
անուանեց հիմայ անոնց իշխանապետը Աղտ Խ-
գասար Հոյոյ, վրան թողլով Վրաց կողմի վերա-
տեսչութիւնն այլ: Եւ ոչ միայն անունը խաւրից՝
այլ և թագ և ոսմենայն թագաւորական նշաններ
և զարդեր, հանգերձ ծանր ծանր արեւելեան ըն-
ծաներով և ընտիր արարիկ միերով. գորոնք տա-
նէլ տուաւ Յիսէի՝ Եկիւնայ որդւոյ, Ամգայ կող-
մեսապետին, որ իր կողմանէ տանի տայ և թագա-
ւորեցընէ զԱշոտ. գիտելով որ ասոր խոհեմու-
թիւնն շատոնց զՅիսէ բարեկամ էր ըրեր իրեն:
Եւ յիրաւի Յիսէ աննախանձ զուարթութեամբ
գնաց պատուեց և պսակեց իր հին բարեկամ և
նիզակակիցը. ինքն այլ անկէ պատիւ գտնելով՝
գարձաւ իր տեղը: — Աշխարհական տիրապե-
տէն թագը ընդունելէն ետե՛ կու մնար որ իր հայ-
րենիքն և իր եկեղեցին այլ զինքը պսակեն:

Ո՛ր քաղաք, որ եկեղեցի էր արգիւզ ուր պտա-
կեցաւ Հայոց նոր թագաւորն. Արաղգաւորք և
թէ Դուին. — կ'երեւի թէ այս յետինս, որ 500
տարիէ վեր Հայաստանի մայրաքաղաք իննա-

շուէր, և մարդպանեաց ու ոստիկանաց աթոռ էր. գեռ հոն էր Հայոց հայրապետանոցն այլ. և գեռ Կանգուն էր Ս. Գրիգորի հոյակապ կաթուղիէն (շինեալ Փ. Ներսէս կաթուղիկոսէ), որ յետ վեց եօթն տարւոյ պիտի կործանէր, և գուցէ կու սպասէր այս հանգիսիս այլ. որուն համար շատ նեղ և շատ պզտիկ կու գար, քայց գոնէ բաւական՝ իշխանազանց և եպիսկոպոսաց և բազմաթիւ բազդաւորաց: Այս եկեղեցիս չէր, քայց հաւանորէն այս տեղս էր, ուր մեր հայրապետաց վսեմագոյնն՝ մեծն Սահակ՝ օրհներ օծեր էր Արշակունեաց վերջին Թագաւորը, զգթրազն Արտաշէս. անշուշտ առաջին անգամն էր որ Հայոց սրբազան լեզուաւ և գրով Թագաւորօրհնէք եղաւ. և ափսոս, առաջինն՝ վերջին այլ եղաւ... Արտաշիսի օծմանէն մինչև յԱռտ գրեթէ 470 տարի անցեր էր. սա կանգնեց անոր կորացեալ գլուխը, և Սահակայ Թագաւորաշնորհ շունչը՝ յառասուն կաթուղիկոսաց շրթունքէն սահելով՝ Գեորգայ բարեբաղդ բերանը իջաւ, իր քահանայապետութեան ծր տարին. « Կոչեցաւ ապա » անդ մեծ հայրապետն Գեորգ, և զհոգեւոր օրհնութեանցն գովութիւնս աստուածայինս՝ ի վերայ կատարեալ, փոխանակ օծման սրուակի » իւզոյն՝ պսակե զնա Թագաւոր ի վերայ Ասքաւնազեան ազինս: Ի՞նչ կարգաւ, ի՞նչ ծիսիւ, ի՞նչ ազօթքով կամ օրհնութեամբ եղաւ այս պսակսարգեղ Ս. Սահակայ շարագրած և հին Հայոց ձեռով և գոշմամբ էր այս Թագօրհնէքս, եթէ Գեորգ կաթուղիկոս նոր շարագրեց, կամ Թէ Յունաց կայսերաց ծիսին հետեւեցան. — ասոնք՝ Հայկակ, քեզ այլ, ինձ այլ փափագելի են ի յայտնութիւն: Մեր յետին Արքեպիսկոպի Թագաւորաց օծման գեղեցիկ հանգիսն և կարգն՝ հանգերմ օրհնութեամբն, անծանօթ չէ մեզի. ան-

կէ դատ հանգիպած եմ ուրիշ Թագաւոր-օրհնէ-
քի մ'այլ, աւելի կարճ և անզարգ, որ և աւելի
հին կ'երեւի, և ոչ անյարմար այս գիպուածիս.
կարծեմ քեզի այլ անհաճոյ չըլլար ըսելու այս
կարգը և աղտօքները: Փութա ուրեմն 'ի 'Կուին,
խառնուէ այն քաղաւորաց հետ՝ որ եկեղեցւոյն
մէջ տեղ դառն Հայոց Թագաւորութեան նորո-
գութիւնը տեսնելու, և անհամբեր աչք 'ի խո-
րանն կու սպասեն նորընտիր Թագաւորին՝ որ գեռ
չերեւիր, այլ գահն գրուած է, և շորս գին շա-
րուած Աշոտոյ պայծառ եղբարքն, որդիքն և թո-
ռունքն, երեսմիս շափ, թերևս և իր տիկին դըս-
տերքն հանգերձ հեղանազ օրիորդովք, իր ամեն
ազգատունէն և խնամիք, և ամենայն իշխանք Հայ-
ոց և շաղք 'ի Վրաց և Ղազուանից, նաև ամիրայք
և գրացիք, և դապք քահանայութեան՝ 'ի հայրա-
պետէն մինչև 'ի դպիրս: Արդէն ճրագունք վա-
ռեալք, կանթեղք և ջահք փայլատակէն, և ար-
ծաթ և ոսկի բուրվառաց և խնկանոցաց անուշա-
հոտ ծուխն թելթէ ամպերով կու բարձրանայ,
մեծ ակնկալութեամբ սրտեր կու թնդան. ծո-
վանման շնկոց մը կու լսուի, երեկոյեան հաճուն
խաղաղելուն պէս լուսնիւն մը կու տիրէ. դար-
ձեալ մեծ ազազակ մը կու փրթի... Աշոտ...
Աշոտ, սուրբ Թագաւոր... կեցցէ՛, կեցցէ՛, կու
հնչէ հազար օրհնեալ թերան, բիւր կորովաշունչ
կոկորդ հայեական, և խորանին ամպոցեալ ծխոց
խնկոց ետեկն, ինչպէս ամպոց վերեկն Մասեաց
դազաթն, կ'երևի բարձր վսեմաշարժ զուարթա-
հայեաց արծաթափայլ գլուխ մը... մեծն Ա-
շոտ...: Թող ծափեն դոփեն ձայնեն ցնծան սի-
րուն կտրիճքն: «Եւ զցեցուցանեն զԹագաւորա-
» կան զհանգերձան. ուրոյն զքղամիզն և զթազն
» զենն 'ի վերայ սուրբ սեղանոյն արծաթէ սկը-
» տեղք: Ասելով սաղմոս 'ի Թիւ. Լուր Տէր աղօ-

« Բից իմաց. և Ո յուսայ 'ի Տէր. Խոստովան և.
 « զից քեզ ակր: Աւ ելանէ հայրապետն և հայ
 « առաջի սրբոյ սեղանոյն. հալով զհետ նորա
 « որ պահեկեցն է զնա: Աւ յետ սաղմոսին սար.
 « հաւագն քարոզէ տակելով. Խնդրեցուք հաւա.
 « տով. և եպիսկոպոսն առ զաղսթա. Որ Թագա.
 «ւորդ ես Թագաւորաց Քրիստոս, և ակեր տե.
 « բանց, արարիչ ամենայն արարածոց, փրկիչ
 « աշխարհի, աւեր մեզ զխնդրուածս մեր, և հա.
 « տարեա 'ի բարի զաղսթա մեր՝ զոր մատուցա.
 « նեմք քեզ առաջի սրբոյ սեղանոյս. զի հաստա.
 « տուն և անշարժ պահեսցես զուխոս սրբոյ և.
 « հեղեցւոյս. տալով զսա (զԱշտ) մեզ՝ զոր ընա.
 « րեցեր և հոգեցեր Աբդին 'ի Խափաւաւիմն, ի
 « վերահացութիւն քան Թորգոնոյ, առ 'ի հովուել
 « խնամով, և պահես 'ի Թշնամեաց. զի զխաթու.
 « զիկն և հեղեցի բարձրացուցեալ և պահեալ
 « փառք նորոգ պահեսցէ. և զեղջիւր հաւատոյս
 « մերոյ անասանելի և անշարժ ուղղութեամբ
 « և արգարութեամբ վարեացէ ընդ երկոյն ա.
 «ւարս. բարեխոսութեամբ սրբունչոյ Աստուա.
 « ծածնից. զի գու ես փրկութի մեր և ապաւին
 « և օրնահան. և քեզ վայելէ փառք իշխանութ :
 « Աւ ապա տանն կցորդ. Որպէս յետ աստուա.
 « ծատեր Թագաւորին, և այլն: — Աւ ևս խաղա.
 « զութեան. և այլն: Եպիսկոպոսն, Օրհնութիւն
 « և փառք, և այլն: Աւ եպիսկոպոսն առեալ զա.
 « իւր ձեռանէ նորա և դարձուցանէ զերեսն Թա.
 « գաւորին առ Ժողովուրդն, 'ի ծունկն անկեալ.
 « և տանն քահանայքն միարան բարձր ձայնիւ և.
 « րիցս. Աստուածային և երկնաւոր շնորհ՝ հե.
 « ղեալ 'ի վերայ (Աշտոյ), հոգին յովսա Թա.
 « գաւորութեան տանս Թորգոնոյ, օծանել ըստ
 « նմանութեան Աստանդիանոսի մեծ Թագաւո.
 « րին : — Աւ ասացեն, Այլիցի եղիցի. ամեն:

• Եւ ապա դարձուցանէ 'ի սեզանն. և այս Կա-
 • նոն կատարի. Սաղմոս Կցորդ. Ի. Թագաւոր
 • յուսացաւ 'ի Տէր: Պաշտի առաք. 'ի Տիմոթ.
 • Ա թղթ. ընթերց. (Բ. 1-7). Եւ արդ աղաչեմ,
 • և այլն: Յովնան. առաք. յԱ կաթուղ. Թղթ.
 • ընթերց. (Բ. 20-27). Եւ դուք օծութիւն ու-
 • նիք, և այլն: — Աղէչութիւն, աղէչութիւն. Լուիցե
 • քեզ Տէր յաւուր անձկութեան, և այլն: Սուրբ
 • աւետարանս ըստ Ղուկասու (ժԹ. 12-28).
 • Ասէ Յիսուս, այր ոմն աղետական, և այլն: —
 • Եւ սարկաւաքն քարոզէ, Խնդրեցուք հաւա-
 • տով: Եւ եպիսկոպոսն ասէ զազմա. Տէր Աս-
 • տուած մեր, որ Թագաւորդ եւ Թագաւորաց,
 • որ 'ի ձեռն Սամուէլի մարգարէին ընտրեցեր
 • զժառայն քո զ'Իսաւրիմ, և օծեր զնա Թագա-
 •ւոր ժողովրդեան քում Խորայէլի. գու և այժմ,
 • Տէր, լուր աղաչանաց մերոց անարժանիցս, և
 • նայեաց 'ի սրբոյ բնակութենէդ քումմէ յերկ-
 • նից 'ի հաւատարմական ծառայս քո (Աւոտ),
 • զոր ընտրեցեր և համեցար յարուցանել թա-
 • գաւոր 'ի վերայ ազգի քո սրբոյ, զոր փրկեցեր
 • պատուական արեամբ Միածնի Որդւոյ քո.
 • օծանել զսա արժանաւորեա իւզով ցնծութիւն.
 • զցեղն սմա զօրութիւն 'ի բարձանց. գիցեա 'ի
 • վերայ գլխոյ սորա պսակ 'ի քարէ պատուա-
 • կանէ. ընորհեա սմա զերկայնութիւն աւուրց.
 • ասուր աջոյ սորա յաղթանակ փրկութն. հաս-
 • տատեա զսա յաթոռ արգարութեան. չքիւս.
 • փակեա զսա զմեռ սուրբ Հոգւոյդ. Հնազան.
 • գեցո սմա զամենայն բարբարոսական ազգս:
 • Սերմանեա 'ի սիրտ սորա զերկիւղ քո և զըսո.
 • զութիւն կենակցական: Հատատեա զսա ան-
 • բիծ հաւատով. և 'ի վեր երևելոյ սմա զգորու-
 • թիւն քո. պահեա 'ի պահպանութիւն սրբոյ
 • քո կաթողիկէ առաքելական եկեղեցւոյ՝ ուղ.

« զափառ գաւանութեամբ. զի գառեացի զժողո.
 « Վուրդս քո արգարութեամբ, և զողջաթա քո ի.
 « բաւամբք. կեցուացէ զորդիս անանկաց. և ժա.
 « ւանդորդ լիցի արքայութեանդ: Քանզի քո և
 « զօրութիւն և փառք, յաւիտեանս. ամէն:

« Ապա առնու եպիսկոպոսն ղչափդն 'ի սեղա.
 « նոյն, և ղխիւնն. և տացէ քահանայիցն զի արկ.
 « ցեն զնովաւ. և 'ի շուրջ տանուլն նորա զայն՝
 « եպիսկոպոսն ասէ. Խաղաղութիւն ամենեցուն.
 « և զնէ զաջն 'ի վերայ գլխոյ Թագաւորին և ասէ.
 « Քեզ փայնոյ Թագաւորիդ յաւիտենից՝ որ 'ի
 « վերայ երկրի զԹագաւորութիւն սորա հաստա.
 « տեցեր, որ խնարհեցոյց զպարանոց իւր ընդ
 « մեզ. և արդ մեք ծառայք քո խնդրեմք 'ի քէն՝
 « Աստուած ամենայնի, պահեա զսա ընդ հովա.
 « նեաւ քով աջովց, և զօրացո զսորա Թագաւո.
 « րութիւն, զհամոյս քո առնել յամենայն ժամ.
 « Ծագեա յաւուրս սորա արգարութիւն, բա.
 « զում խաղաղութիւն ժողովրդեան. հանգար.
 « տութեամբ սորա՝ խաղաղական ապահովական
 « կենցաղաւ բնակեցուք ամենայն բարեպաշ.
 « տութեամբ. զի դու ես Թագաւոր խաղաղու.
 « թեան, Քրիստոս Աստուած մեր. և քեզ վայելէ
 « փառք, իշխանութիւն. և այլն:

« Ապա առնու հայրապետն զմեռոնն, և օծա.
 « նէ զցաղաթն և զմահաթն. ասելով. Օրհնեսցի.
 « օծցի և սրբեսցի Թագաւորս այս՝ յանուն Հօր
 « և Որդւոյ և Հոգւոյն սրբոյ: Եւ զայս երիցս
 « ասէ եպիսկոպոսն. Ժողովուրդքն ասեն. ամէն:
 « Եւ ապա ասի. Տէր, կեցն զԹագաւորն և լուր
 « մեզ: Ապա առնու եպիսկոպոսն երկոքին ձե.
 « ւոյն զթագն 'ի սեղանոյն, և պսակէ զնա և ա.
 « սէ. Օրհնեսցի, օծցի և սրբեսցի Թագս և Թա.
 « գաւորս այս. յանուն Հօր, և այլն: Եւ ժողո.
 « վուրդն զնոյն ասեն. Տէր կեցն զԹագաւորն և

« լուր մի: Եւ ասէ, Օրհնութիւն և փառք. և
« այլն:

« Եւ նոյն ժամայն մտանեն 'ի ճաշու ժամն, և
« պատարագ մատչի. և զԹագաւորն ասնին 'ի
« սեղանն. 'ի ձախակողմն կանգնեացի. և յետ պա-
« տարագին հաղորդեն զԹագաւորն. և պատա-
« րագին գիրքն զԹագաւորացն կարգան:

« Բայց Թագաւորն զոյշ կացցէ յամենայն
« ճանապարհն Աստուծոյ, երկիւղիւ և սրբու-
« թեամբ: »

Արնանք արգեպ հիմայ սրբազան պատկառա-
նք, հոս յարմարցընել գերագոյն Արդոյ խօսքը
և փոխանակելով ընդ Սողոմոնի՝ ըսել. « Ելէք և
« հայեցարուք, գտերք Այրարատայ, յարքայ
« Աշոտ, 'ի պսակն՝ որով պսակեաց զնա մայր
« իւր, յաւուր փեսայութեան իւրոյ և յաւուր
« ուրախութեան սրտի իւրոյ: » Արնանք ար-
գեպ նոյնպէս շարունակել. « Ահա գահոյք Աշո-
« տոյ. վաթսուն հազար սպառազէնք լուրջ զնո-
« վաւ 'ի քաջացն Թորգոմազանց. ամենեքեան
« սուսերաւորք և աղեղնաւորք՝ հմուտք պատե-
« րազմի, այր իւրաքանչիւր սուր յազգեր յար-
« հաւրաց գիւերոյ: » և կապարձք 'ի Թիկունս
վառեալք 'ի ճառագայթից տուրնջեան: Արնանք
գարձեալ աւելցընել յարմարցընել, մեր պատմը-
լին խօսքէն խրախոյս առած, թէ և « Գահուռ-
« րակ արար իւր արքայ Աշոտ 'ի փայտից Բա-
« սնու¹: » և այլն. վասն զի ինչպէս յամենայնի
վայելուչ և բարեկարգ էր Աշոտ, Թագաւորու-
թիւնն այլ արժանապէս վայելչացուց մեր նախնի
Թագաւորաց և ազգին պերճասիրութեան համե-
մատ. « Այնուհետեւ ըստուժ և երևելի կարգս

¹ Բաւենի գաւառն Արփայ անուանեցաւ հին տառն. բայց լեռներն ինչուան հիմայ անտառաւ են:

« յօրինէր յաշխարհի տէրութեան իւրոյ, կ'ըսէ
 « Յովհ. կաթուղ., յօրինուածս ասնց, ազգաց,
 « քաղաքաց, շինից, դաստակերտաց, և հարթ
 « հաւասար ընդ իւրաքանչիւրոյն կատարէր
 « կարգս լեւնականաց և ջերմահովիտ բարեխառն
 « դաշտականաց, և զամենայն տափարակ անգիս՝
 « ազարակս և գոմս դնէր, և զմարմանգս՝ յայ-
 « զիս և ի բուրաստանս զորդարէր, և զամենայն
 « ինչ զոր ինչ օրէն և թագաւորութեան և որ
 « ինչ ի թագաւորութեան և որ շուրջ զթագա-
 «ւորութեամբ՝ ոչ ինչ իմիք կասեցուցանէր, և
 « գրեթէ հարստագոյն և խոհեմագոյն քան զա-
 «մենայն թագաւորութիս գասնիւր : Իր փառ-
 «քէն աւելի ազգին օգուտը փնտռելլ՝ յայտնի էր
 «ամենուն. բայց ազգն զինքը պատուեց, ինքն այլ
 «իր փառքովն զազգը աւելի պատուեց, նուիրե-
 «լով այս ամեն վայելչութիւն և փառքը՝ ոչ իր ան-
 «մին հաճոյից և փափկութեան, այլ ի պերճու-
 «թիւն թագաւորին և ազգին Հայոց, ասոնք բար-
 «ձրացուցին զինքն իրրև զարեւ ի վերայ հայրե-
 «նեաց, պէտք էր որ ինքն այլ ճառագայթի անանց
 «մրայ զուարթ և պայծառ լուսով :

Այս լլցսս, այս փառքս ծագեցաւ յամին 887,
 «դարնանային կամ ամառնային եղանակին, յօ-
 «րում այրարատեան հովտաց և բլրոց գեղեցկու-
 «թեան խառնուեցաւ Հայոց համաշխարհական ու-
 «րախութեան հանգէսն. որ արդարեւ շատ մեծա-
 «փայլ և պայծառ եղաւ բոլոր իշխանազանց և ե-
 «կեղեցւոյ գլխաւորաց ու բազմախումբ ժողովքը.
 «գեան ներկայութեամբ և պատրաստութեամբք.
 «բայց պայծառութենէն շատ աւելի այլ սրտա-
 «շարժ էր : Վասն զի այն ատեն մերազգիք իրենց
 «յորտ հինգ հարիւր տարի առաջ նախնիքը և անոնց
 «փառաւոր օրերը աւելի լաւ կու ծանշեային՝ քան
 «մենք մեզմե ոտքի շարս հինգ դարերը. — անոնք

դեռ նախարարաց, ազատաց և քաջաց սերունդք և տոհմք էին, և դեռ իրենց տիրապետութեամբ նախա-
հարց գաստակերաններուն մէջ բնակէին. անոնց
յիշատակները կու տեսնէին, արձանագրութիւն-
ները կարդային, ազգաբանութիւններն գիտէին.
անոնց գործածած անօթները և զէնքերը դեռ
գտուէին իրենց մէջ. դեռ նոյն Հայկազանց և Ար-
շակունեաց գեւորք կու գոխէին, և նոյն օղը ծը-
ծէին. — անոնք դեռ հարազատ հայախօսք էին. —
Թէ և բազմամէր բազմասպի՝ Հայաստանեայց
մարմինն դեռ ամբողջ էր. զլուին չէր երևեր,
բայց երբ սիրան դեռ կ'առնուր կու տար, այնպի-
սի մարմնոյ մը՝ գծուար չէր զլուխը գտնել կանգ.
Նեղ, որ հինգգարեան հարուածներով կորացեր
աւսերէն վար կախուեր էր դէպ ի կուրծքն. և
երբ ամենայն անգամոց մէջ քարեխառն ջերմու-
թիւնն ծաւալեցաւ ու սիրան մեծապէս թնդաց,
Քառագայթազարդ զլուին այլ գարմեալ բար-
ձրացաւ, գարմեալ եղաւ Հայաստան կտուրդ
հիւսիսեանց Բեհագան. Ա. Պալատոյ ու Բազտատայ,
(այն միայն երկու տիեզերակալ ակօռոց) մէջ՝
մէկ թագաւորական գահ մ'այլ կանգնեցաւ.
մինչդեռ այնքան մեծ տարածութեան մէջ ամեն
գահ կործանած թացին. և այս առաջին կանգ.
Նոզ գահն ու թագն՝ եղաւ Հայոցն : Անգամ
մ'այլ Հայք իրենց հին հասակակցաց առջև յա-
ռաջագէտ գտուեցան. անգամ մ'այլ կովկասէնին
չուան յԱպառաժն Արարիա, Պանտոսէն ինչուան
'ի Ժողի Պարսից՝ ամենայն հին և նոր ժողովուրդք
ողջունեցին զԱրարտա թագահապ' ի Բագրա-
տունին Անիս Անդ :

Ի սկզբան վարուցս Ալոտոյ ըսի և գարմեալ
կ'ըսեմ, շտա քիչ կարիճ և առաքինի մարդ զը-
տուած է՝ որ այսքան արդեամբք ծանրացեալ և
հասակաւ հասունեցեալ՝ չբաւիրեալ ըլլայ ի

Թագաւորութիւն. ոչ մեր ազգին պատմութիւնն, և ոչ թերեւ տարաց յայտ՝ Աշոտոյ համեմատ մը գտնեն. և եթէ սրբազան զարմանք մը բերէ դառն այն 'ի գլուխ 12 տարեկան Սողոմոնի, ողբ. բազան և սիրելի սիրանք ըլլայ ինչ և քեզ, Հայ. կակ, Բագո այս ոսկի խառնեալ յարծաթ ալիս գրեթէ 70ամեան զլիսոյ արքային Աշոտոյ, Կար. ծեծ ոչ դը յաննախանձ զգաստից, ո՛ր ազգէ այլ ըլլայ, կըրնայ ուրանալ մեր Բագրատունւոյն փառ. քը, և մեզի ընկած պարծանքը:

Այս յիշատակիս հետ անգամ մ'այլ յիշենք այս հայրենեաց հօր երախտագէտ որդւոց մեծա. գով և ազնուախոհ մտածութիւնը, որ անոր բազմ. ամեայ անձնանուէր խնամոց արտաքին ցոյց փո. խարինի տալ մտածելին և յաջողեցան՝ զթագն Հայոց միագլխութեան. և թերեւ յետ աւուրց Ս. Տրդատոյ՝ այս առաջին անգամ միասիրտ և միաբերան իշխանք զանազան աշխարհաց և գա.ւառաց Հայոց՝ կանչելին և գրեցին Աստուծազր. կամ Աստուծազոհ Բագատը մը. և նա գրեց իր հրովարտակաց և պարգեւագրաց տակ ոսկի կըն. քոյն քով՝ Ալեք Բագրատունի Բագատը Հայոց¹: Բայց աւելի քան զայս ոսկի կնիքներն և պսակ. ներն, աւելի քան Յունաց կայսրէն զրկած թագն և երեքկրկին ոսկէկնիքն², աւելի քան զայն հա.

1 Յանուն Աշոտոյ գրուածք գեւ ծանօթ չէ մեզի, բայց կան ձեան գեւ իր որդւոյն Սմբատոյ տառագրութիւնն այս օրինակաւ գրուած յամի 906. և մեծամեծ իշխանաց Սիւնեաց և Արմաւանեաց տառագրութիւնքն՝ կոչելով զնա Բագատը մը:

2 Այսին զի կայսրն բաց յամբարպետեն ուրիշ ամենայն արեւմտեան և արեւելեան թագաւորաց և իշխանաց և ողբ. բազան Հայրապետին՝ միակ կամ կրկին ոսկի գրամաշտփ փքով կու խաւրէր թուղթ. միայն մեր թագաւորաց՝ տ. նունքով մեծ և ապաստիկ կնիք կու գնէր:

բուստ ընծաներն՝ զոր Թագաւորն ընդունեցաւ, և զոր կրկնապատիկ տուաւ և զրկեց մերձաւորաց և հեռաւորաց, աւելի քան զիշխանաց և ժողովրդաց իրեն ցուցած մեծարանքն և հպատակութիւնն, աւելի քան զգորաց զինաշարժութիւնն, ռամկաց հանդէսն, աւելի քան զպատերազմական, քաղաքական և եկեղեցական փողոց և երաժշտութեանց ժայնակցութիւնն, — քան զայստ. մեկքն աւելի հաճոյական էր տեսնել զԱլլահ յարքունին Նիրահաւանի, 'ի մէջ բազմասերունդ ընտանեացն, և զբարց, որդւոց և Թոռանց, փեսայից և հարսանց, հին Հայկազանց և Սրբայեցւոց Ըղջըլուխնահապետի մը պէս. տեսնել զարի արքայն Ալլահ 'ի գահաւորակի իւրում, որոյ սիւնք արծաթիք, կոնքն ոսկի, ձեղուն ծիրանի և մէջ նորա ականակապ, տարածեալ սէրն (բանուածք բազմականին) 'ի գտերացն Թորգոմայ. — տեսնել այն հայրական և որդեկան գորովն ու խանդաղատանքը, կարիճներուն Թափ Թափ և շուտ շուտ շարժիլը, փափուկներուն հեղիկ նազելը. և այդ կայտառ ու պայծառ Թիթեանման Թռանիկներուն վեր վեր ցառքտելն, պապուն վիզը պլլելիլն, ու Թեթե Թաթիկներով՝ Թագին գեռ իրենց անծանօթ ծանրութիւնը կշռելը, և մատիկնին մէկ մը անոր զարգերուն մէջ մէկ մը անկէ փայլուն ալեաց մէջ խաղցընելն: Աստուածասէր և ընտելասէր տանուտէր նահապետ մը Թագաւորական փառք պերճացեալ, արգարե այս և գոհարակապ ոսկի մատանին: Սրանի... այնպիսի մատնին 'ի մատն հագնողին՝ Թէ պագնողին:

ԺԸ

Աչոտ չորս տարւոյ չափ¹ միայն Թագով փառաւորեցաւ կամ փառաւորեց զՀայաստան. թեւեւ այսչափ կարճ ժամանակն և զքաղմանց շատութիւնն բաւական չէր նորահասաւ Թագաւորութեան և նորէն մագլխեալ ազգին ամեն հարկաւոր կարգերը դնելու և հաստատելու. սակայն Աչոտ ոչ միայն զկարեւրն ըրաւ, այլ և շատնց անկարեւրն այլ. Մնացեալ պատմեաց կարճ յիշատակներն մեզի կ'իմացընեն, որ բոլոր ժամանակն անցուց, մեկ մը Թագաւորաժայեւ կարգոյ և շինութեամբք, ինչպէս քիչ մ'առաջ իմացուց մեզի Յովհ. կաթողիկոս. և ուրիշ մ'այլ² կ'ըսէ. « Փափկացեալ և յղժացեալ ուրախու. « թեամբ... քաջաժայեւ պոյնս զԹագաւորութեանն կատարելագործեալ զժամանակն » . մեկ մ'այլ՝ արժանապէս 'ի շնորհակալութիւն աստուածային խնամոց՝ որ այս յաջողութիւնը տուաւ իրեն և ազգին Հայոց. որքազան տաճարներ կանգնելով անոր, ինչպէս վկայէ իր վարը համառօտողաց մէկն³. « Պսակեալ նա յերկուց « Թագաւորացն՝ եղև Ճոխ Թագաւոր. և արար « Իսղուղ-Խիւն և շինաԽիւն աշխարհին Հայոց. շինեաց և բազում Եկեղեցիս խառաւս » . Որչափ մարդկան առին բարձրացաւ և ափրացաւ, այն չափ աւելի զմեզ խոնարհեցուց և ծառայեցուց

+ Թե և ոմանք 'ի պատմեաց հինգ տարի կ'ըսեն Թագաւորութեանն, այլ սխալ է. բայց եթէ Քրիստոսի թուականաւ 887էն սկսելով 891ի սկիզբն այլ հաշուեն, հինգ տարի կ'ըլլայ կատարեալ: Բայց ամբողջ և ոչ չորս տարի:

¹ Թովմա Արեւունի:

² Յայտնաւորք:

Աստուծոյ՝ զգաստ և խոհեմ թագաւորն. որ զի. տէր իւրաքանչիւրին իրեն վայլածը առլ, թէ Աս. տուծոյ, թէ մարդկան և թէ իր անձին և աստի. Զանին. — Երբորդ ընելիքն կամ գործն այլ էր՝ իր հին կամ սովորական զբաղմունքն. այսինքն արթնութեամբ գիտել թուր իր իշխանութեան և պաշտպանութեան տակ եղած աշխարհաց և դաւառաց հանդարտութիւնը, և նուիրակը կամ զորդ կամ անձամբ՝ կարգի և խաղաղութեան բե. բեւ խոսվեալները և գրգռեալները. և յայտ՝ ոչ թագին նայելով և ոչ ծերութեան, իր սպարա. պետ եղած տարիներուն պէս՝ քնշուած մահաւն տարին այլ անգագար գործելու, շարժելու, տե. ղէ տեղ փութալու երթալու գալու հետ էր. իրեն երիտասարդ նահատակ ամեն վտանգի մէջ յառաջագեմ վազելով և միշտ յազմող կամ փռը. կող դառնալով: Քառսուն տարի ոչ ոք կրցաւ. դուրս քաշել կամ ազատիլ իր ամենահաս երա. դութենէն, և ոչ ոք վտանգիլ՝ իրեն ապաւինող ներէն. միայն մահն կրցաւ զինքը դադրեցնել, այն այլ գտրմեալ Խամբու վրայ հանդիպեցաւ. անոր քարեկարգիլ արշաւանաց մէջ: Արոնք որ հասկըցան խաղաղութեան սգուաճ՝ անոնց վրայ կակուղ թաղկաւ երկընցուց թագաւորական գա.ւազանը. իսկ որոնք գեռ խոսվութիւն կամ բռն. նութիւն սիրէին, իմացուց անոնց որ գաւազանին հետ գեռ զենք այլ կրնայ վերցընել իր քաջակո. բով ձեռքն. որոյ համար համառօտ գրութեամբ վկայէ ժամանակակիցն (Թովմաս), թէ մինչև 'ի մահն՝ « Զեռն նորա յամենեաին, և ամենեցուն » ձեռք 'ի նա »:

Այս ետքի տարիներուն մէջ յիշուած գլխա.ւոր գիպուածքն և գործք Աչոտոյ՝ եղան մեկ մը հիւսիսային և կովկասեան կողմերը, մեկ մ'այլ իր անհանգարտ Արծրունի փեսային հոգերը. որ վեր.

Զապէս իր անխռիւմ շարժմանց զոհ եղաւ: Ճար-
տարութիւն մը այս շքմարտութիւն կու խոստովանի
ծանր և զգուշարան կաթաղիկոս պատմին: « Դրի
» գոր' որ Դերենիկն անուանէր, և էր նա այր
» սէգ և զգաստ և սոս 'ի գնացա ռախց, և զօրա-
» ւոր արդեամբք և բանիւ: և անօրինէր միշտ յա-
» մենայն բարեմեութիւնս բերիլ: Եւ վասն զի
» փեսայացեալ էր նա Աշոտոյ... սակս այնորիկ
» հայրախնամ կամօք և խոհական սիրելու
» թեամբ միշտ խրատ բարեաց նմա մատուցա-
» նէր որոյ. և յ'սկզբան անդ ընկալեալ հըռ և
» զքան մտօք' հաւանէր ընդունել, և յոտին զբո-
» լոր Թշնամիս 'ի սագրելոյ կացուցանէր, և խա-
» զաղութեան և շինութեան պարապեալ յապա-
» հովս 'ի բնակութեան իւրեանց պատրաստէր
» զհայրենի տէրութիւնն իւր 'ի քոլոր հինից, Բայց
» յեաոյ 'ի կամս անձին զինչպիտութեան բերեալ,
» ոչ անսայր բանի խրատու աներոյ իւրոյ, որ-
» պէս յերեկն և յեռանդն. և չիմէր նմա այն
» յաջողութն ինչ 'ի բարութիւնս »:

Ոչ թէ միայն բարւոյ յաջողութեան արգել
եղաւ Դերենիկայ կամապաշտ զինչպիտութիւնն,
այլ և շարի պատճառ և անգարման շարի: Ահրն
յիշեցինք իր քեռորդին Հասանիկը բռնելը և ար-
ձակելը. երկուքն այլ խարդախ ճամբաներ գա-
ցին, երբեմն իրարու գէժ, երբեմն իրարու կողմ.
այս անգամ այլ (Աշոտոյ Թագաւորութենէն
քանի մ'ամիս ետքը) Դերենիկ արձակեց զՀա-
սանիկ, որ անոր ձեռքով ուրիշ մը բռնէ: Այս
որան էր Գագիկ Ապուհրուան ըսուածն, որդի
Վահանայ, մեծապատիւ արծրունի իշխան մը,
որ հետ իր հօրն և Դերենիկայ և անոր հօրն՝ Բու-
ղայէն բռնուած և գերի գացած էր, և խնամք էր
իր մօրը, որով և Թագաւորին. հիմայ Դերենիկ
ստոր վրայ կասկածելով թէ Աշոտ կուրապաշտ.

տին (Տարսնոյ) համախոհ էր, խոստացաւ Հասանկայ՝ իր Անան բերդը և երկիրները յետ դարձնել, և թէ բռնէ և իրեն բերէ զԴագիկ, վասն զի սա կասկածելով իրմէ՝ մօրացեր էր ՚ի Ճահուկ բերդի, Կորդուաց աշխարհին կողմերը, Հասան իբրև փախստական ՚ի քեռւոյն՝ քնաց և խաբէց զԴագիկ, և հոս այլ իր առջի հնարքը բանեցնելով, կեղծ հիւանդութիւնը, ապահովցուց իր հիւրընկալը, և անոր քնացած ատեն՝ բռնեց և երկաթի շղթաներով բերաւ առ Դերենիկ, սա այլ խաւրեց ՚ի Վան, պահել ՚ի բերդին, իր տիկ, Զոջն այլ յանձնեց, (որ այն ատեն ՚ի Վան էր), զգուշանալ որ չփախչի բանտեան։ Այս բանս ՚ի հարկէ մեր Թագաւորին անհաճոյ էր, բայց ահա ճուծիւնն աւելի գրգռել կու ջանար այն սխա, կաշ Սմէնիկն, որ Զախ զԴերենիկ նրապուրեց ինքն իր գլխուն գործելու և աներոջը չհարցնելու, և զԱպրիառ Կայսիկն այլ նորէն շարժել ուզեց, նոյնպէս զուրիշներն այլ, յետոյ խորամանկութեամբ մէկ կողմէն առ Աշոտ գրեց Դերենկայ վրայսք՝ որպէս թէ ապստամբօրէն ուզածը կ'ընէ և կ'արհամարհէ զԹագաւորը, մէկ այլ կողմէն ձայն հանել առաւ թէ Աշոտ Թագաւոր Դերենկայ նեղացեր է և կ'ուզէ բռնել զնա։

Դերենիկ զամենքն այլ արհամարհելով՝ աշնան վերջերը (887) ելաւ երթալու ՚ի Մառաշիան աւանն, որ Արաքս գետոյ մտերին է, Վասպուրահան աշխարհին հիւսիսային կողմերը, Ճուաշ գաւառին մէջ, և հին ատենէն ՚ի վեր՝ այն աշխարհին տեարց ձմերանոցն էր, խորագիր և ապքուկ տեղ մ'ըլլալով։ Շիտակ և մեծ ճամբով երթալու համար պէտք էր անցնիլ Հերայ գաւառէն, այս երկիրս որ հիմայ Խոյ կ'ըսուի և Պարսից իշխանութեան տակ է, հին ատեն մեր Պարսկահայոց առաջին գաւառն էր, բայց աշխարհագրական գրիւք

աւելի Վասպուրականի մաս կը բնար ըլլալ. և այնպէս այլ եղած էր. այս պատմութեան ատեն և աւելի առաջ՝ արարողի կողմնակալ մը կու տիրէր հոս. բայց Ապահունեաց և Թլաթայ իշխաւ. նաց պէս՝ Աշոտոյ իշխանութեան տակ. երկրին մերձաւորութեամբն՝ կերպով մը 'Իերենիկ այլ իրաւունք ունէր անոր վրայ. Աղմնակալն՝ որ Ապլ-փէրս անուանէր՝ գիտնալով անոր միտքը. միանգամայն վախնալով 'ի Թադաւորէն. երկուքին այլ հպատակութիւն և բարեկամութիւն կու տուցընէր. իսկ հիմայ անշուշտ Մանիկէն սիրտ առած՝ խարդախութեամբ անզգամեցաւ. իր վրայ այլ կասկածողք կային. և իմացուցին 'Իերենիկոյ որ զգոյշ կենայ ճամբան. ոմանք այլ կ'ըսէին որ Թադաւորն պիտի բռնէ զինքը. այս բանէս կըր. նար սպահով ըլլալ. բայց ոչ նոյնպէս այլազգիէն. 'Իերենիկ սովորական յանդգնութեամբն յառաջ անցաւ. մտաւ Հերայ (Թոյի) գեղեցիկ գաշտաւ. վայրը և իջաւ 'ի գեղն Փեռտաակ. քաղաքին մաս. Քաղաքապետն իր պատրաստութիւնները տեսնելէն ետեւ՝ հրաւիրեց զ'Իերենիկ 'ի քաղաքն. նա յանձն շառաւ հոն երթալու. բայց միայն ճամբուն վրայ տեսնուելու. և երբ ինքն երկրորդ օրն որսի ելէր էր. քովիններն նորէն ազգեցին իրեն որ հեռանայ անկէ. նորէն լլսեց. Մէկ մ'այլ իմաց տուին որ Ապլփէրս կու գայ զինքը բարեւելու. 'Իերենիկ տեսաւ անոր Թիկնապահ զօրաց գունդն՝ որ իբրեւ 'ի պատիւ իրեն գիմաց գային. մարտկեց. և « Ճեմն տեսալ սիգաքայլ երիվարուն՝ եհաս... » միայն և առանձինն 'ի յառուամէջ տեղւոյն. այնպէս տեղ մը որ երկու կողմէն այգիներ էին. մէջէն յորգտտահ առու մը կ'անցնէր. և ոչ դժ կու համարձակէր անկէց անցնիլ. միայն 'Իերենիկ մէկ մ'այլ մարտկեց զմին և չլսեց ջուրը. ցատքեց այն գին. մէկէն հոն շարուած այլազգի

զօրքն երկու բաժնուելով Թաղուցին որ մեքնը. նէն անցնի Կորիճն. նա անխոհմարտօր մինակ յառաքից, Ապրիլէրս այլ զիմացն ելաւ, « և գիրկս » զպարանոցսն արկեալ՝ տայ զյուգայեանն համ « քոյր »: Այն ատեն զօրքն ետնէն պատեցին զնա. ոմանք միուն սանձը քաշեցին, ոմանք վրայի սուրը բռնեցին, ուրիշներն այլ սրով և նիզակաւ հռնակէն զարկին, վար մղեցին. ինկնալու ատեն մթնցած աշուղներն ոգորմուկ յեա գարձուց՝ օգ. նական պաշտպան փնտռելու. բայց իրեններն ջրին այն գին էին, և շփոթելով ու վախնալով փախան. միայն Ամատունեաց ցեղին գլխաւոր իշխանն տիրատիրութեամբ բռնուեցաւ: Քաղաքին Հայ վաճառականքն գնեցին Դերենկայ մարմինը, և իշխանաց պատուով պատեցին. այն տեղի ե. պիակոպոսն Դաւիթ այլ արժանաւոր յուզարհաւորութիւն ըրաւ, և Թաղեց եկեղեցւոյն մեքննչուան որ յեա ժամանակի՝ մեռելոյն անգրաւնին եկաւ առաւ հօրը մարմինը և տարաւ հանգչեցուց Արծրունեաց հին քնարանը, ի վանքն Թաւր՝ որ ի Հագամակերտ Աղբակայ: Բուշոր Վաւ պուրական աշխարհն տասն ամիս սուգ ըրաւ Դերենկայ վրայ, որ իբրեւ 40 ամեայ էր մեռած ատեն. իսկ իւր անգրանիկն՝ հազիւ տասնամեայ:

Աշոտ Թագաւոր, որ այս միջոցիս Աովկասեանց հոգով զբաղած էր՝ խաւրեց իր ժիր նուիրակ Եապուհ սրդին, որ իր համանուն Թոռը զԱշոտ զանգրանիկն Դերենկան՝ ժառանգեցընէ հօրը ամթողին, և անոր մայրն այլ քաջաւերէ, (Սոփի տիկինը) որ երկանը մահուան վրայ շատ սրտակտարեր էր. և հիմայ եղբայրը տեսնելով և զանգրանիկն այլ Արծրունեաց տէր գրուած՝ քաջաւերեցաւ. սկսաւ ոչ միայն մօր պէս՝ այլ և Թագուհոյ պէս խնամել որդիքը և զաշխարհը. հարցուց հօրը՝ Ապոււմրուանին վրայ, և պատուէր ա.

առաւ որ արձնէի ու սիրով պատուէի, և որդւոցը խնամակալ կարգէի. թելուան որ շափահաս ըլլան, և կարենան ինքնիրեննուն կառավարել: Յաջորդ տարւոյն (888) ետքերը Աշոտ Թագաւոր՝ Վրաց գործերը շտկած ըլլալով, անձամբ եկաւ 'ի Վաս. պուրական, գուսարը (Սոփի) և Թոռները միտի. Թարելու հայրաքար. միանգամայն և խնամակալ Թագաւորի պէս նորէն հանդիսիւ հաստատեց զԱշոտ Թոռը 'ի տերութեան Արծրունեաց. ա. նոր երկու եղբարցն այլ պատշաճ պատիւներ և իշխանութիւններ տուաւ. նոյնպէս զԱպուստրուան այլ հաստատեց անոնց խնամակալութիւն և պաշտ. պանութեան մէջ. կառավարութիւնն այլ յանձ. նելով Սոփի տիկնոջ, և ամեն բան կարգի գնելով զարձաւ իր տեղը:

Կոզկասեանց կամ Վրաց շփութութեան պատ. շառն՝ մէկ մ'էր այն Ներսէհն՝ զոր նախ յիշ. ցինք. մէկ մ'այլ Ասիսազաց Թագաւորք՝ որ ի. րարմէ կու յափշտակէին Թագը: Այսպիսի էր և Յովհաննէս Թագաւորն, որ զրկելով զԲագա. րատ՝ զորդի Դեմետրի Թագաւորի, իր որդին Ատրնէրսեհնը Թագաւոր դրաւ մահուան ատենը (879). Բագարատ փախաւ 'ի Կ.Պօլիս, և քանի մը տարիէն գառնալով՝ իր կուսակցաց օգնութիւն տպաննեց զԱտրնէրսեհն և տեղն անցաւ (887). անոր այրին այլ առաւ 'ի կնութիւն, որ էր քոյր Ներսէհի. և զսա այլ կանչեց 'ի Յունաստանէ, և բաւական զօրք տալով՝ անոր ուղանին պէս Թա. զուց որ կոխէ: Վրաց երկիրը և իսկ անոր երթ. տասարդ իշխողէն, որ էր անուանին Ատրնէրսեհն (որդի Դաւթի), և իր հայրենիքը ժառանգեր էր մեր Աշոտոյ խնամակալութեամբ. մինչդեռ սա այս միջոցիս նոր Թագաւորեր և քաղաքական կարգադրութեանց զրազեր էր: Ատրնէրսեհն ի. րեն օգնական գտաւ զԵսայարիս, նախահայր մեծ

և անուանի առհմբն Ուսպելեանց, որ Թուեղաց քաւառին հուսիրեր, և զԳուրգեն՝ Տայոց մեկ մասին տիրող հուրապազաւն, մեր Թագաւորն այլ պնական գունդ մը խաւրեց, որովք Ատրնեւ, անհ սիրտ առաւ իր հակառակորդին՝ Ներսէնի՝ դեմ ելլելու։ Ախալցիխէի հողմերը, Աուր գեւառոյն եզերքը հանգիպեցան իրարու, և սաստիկ պատերազմ եղաւ։ որովհետեւ Ներսէնի և Ափ. խաղաց հետ միացեր էին Ալանք կամ Օւք այլ. բայց վերջապէս անոնք յաղթուեցան, Ներսէն բռնուեցաւ և սպանուեցաւ (888) յԱտրինձ աւանի (յարեւելահողմն Ախալցիխի)։

Ասկէ վերջէ կ'երեւի Թէ Աշոտ Թագաւոր տն. ձամբ եկաւ այս հողմերս և որինաւոր իշխանաց յանձնեց, անկէ մտնելով Կովկասայ լեւանց մէջ՝ նուաճեց Վրաց թշնամիները և Ներսէնի նիշակակիցները, զԱլանս և ուրիշ լեւնարնակ ցեղեր, որոց համար կ'ըսէ կաթուղիկոս պատմիչն. « Չեն ո զհիւսիսական հողմամբն արկեալ, 'ի ծործորս ո մեծի լերինն Կովկասու, որ 'ի հովիտս և 'ի գաւառս և երկայնագոգս բնակեալ էին ազգք, ընդ իւրեաւ ո հնազանդեցուցանէր »։ Մեր օրերս անգամ ո յայտնի է, Թէ որչափ ոյժ և խելք պէտք էր Կովկասեան այն բնապարիսպ լեւանց ազատ որդիքը սանձելու կամ ասպատակութենէ դազրեցընելու։

Աշոտ իր խնամոց յանձնուած երկրին հիւսիսակողման մեջտեղուանքը հանգարտեցընելն և պովանոր երկու ծայրերն այլ նուաճեց, որ կերտեւ՝ մը տւելի դժուար էին։ Վասն զի արեւելեան հողմը կ'իշխէին Ուսիացիք, որ են հին Հայոց և նախարհաց մէկն, Աղուանից, Վրաց և Կովկասեանց սահմանակից, որոց նման իրենց երկրին այլ լեւնոս և ամուր ըլլալով, հոս կտրիճ բայց և անկիրթ իշխանք իրենց ազատութիւնը պահած

էին Հաղարացւոց բանութեան ասեմն այլ: Ասանց մեծ իշխանն էր Ստեփանոս Կոն՝ որ եկաւ առ Բուղա, և նահատակուեցաւ ՚ի Բարեշուն: Այս կողմերուս հին Հայկազանց ժամանակէն տիրողք Սեւուկ նահապետին անուամբ, այս ասեմներս այլ Սեւրդի անուամբ ծանօթ և ահարկու էին մերձաւորաց և Արարացւոց, իրենց շինած կշտ. բուկ սրովն: Հիմայ Աշոտ « զելուզակաւ մար. » զին Բաթի գաւառի ահաօսարակ ընդ մեռամբ « նուաճէր, ՚ի բաց ՚ի նոցանէ հերքելով զաւա. » զախութիւնն մարգապաւութեան, և իբրեւ որի. « նաւորս և հլուս զամենեւեան կազմէր, և առաջ « նորգս և իշխանս նոցա կացուցանէր »:

Իսկ արեւմտեան սահմանածայրն էր՝ Սփիւս. զայց երկիրն կամ Սփերաց, որոց Թագաւորն՝ սահմանակից տիրապետաց մեջ ամենէն զօրաւորն էր. ինչպէս առաջ այլ յիշեցի, միանգամայն և իջնագլուխ Թագաւոր ճանչցուած, հիմայ Բագարատ Ներսէսի կողմը բանելով՝ Հայոց այլ Թշնամացեր էր. բայց նախ անոնց զննքովք յաղ. Թուելով, յետոյ Աշոտոյ մարգապիւրութենէն, խանարհեցաւ ՚ի հաշտութիւն և ՚ի գաշնակցութիւն, որդիաբար մեծարեւու իրմէ մեծ Թագաւորը. ինչպէս վկայեւ և վերոյիշեալ պատմիչն մեր. « Այլ և զԹագաւորն ևս Սփերացւոց ՚ի սեր « միաբանութեան ընդ իւր կապակցեալ՝ այնպէս « նմա այցելէր, մինչ զի անընդհատ յորդիւթե « սակի գոլով մտերմաբար պարտաւճար մըս « նմա ՚ի ծառայութիւն բերէր »:

Այս գովուարին գործերը յաջողութեամբ լը. մընջընեւէն ետեւ էր որ Աշոտ Թագաւոր գնաց ՚ի Վասպուրական, իր Թոռանց ժառանգութիւնը և իշխանութիւնը կարգի գնելու: Նոյնպիսի կար. գաւորութիւն մ'այլ լըաւ Սիւնեաց երկրին մեջ. վասն զի գրեթէ նոյն ասեմն մեռաւ Վասակ Իշ.

խառնիկ՝ երկրին մեծ իշխանն. Աշոտ՝ անոր եղբայրը և իր անուանակից Աշոտը հաստատեց ի նահապետութիւն Սիւնեաց. և երկուքին որդւոց ժառանգութիւններն այլ որոշեց. Այս Աշոտս այլ իր եղբորը (Վասակայ) պէս հլու և հաւատարիմ եղաւ մեր Թագաւորին, և յետոյ ասոր որդւոյն՝ Սմբատայ. — Իսկ մեկայլ Սիւսական Վասակն՝ փեսայն Թագաւորին՝ շատոնց մեռեր էր երիտասարդ հասակաւ, և այրիացեալ տիկինն Մարիամ երեք կտրիճ որդւո՞ղն՝ Սեանայ Ժովուհ և զեղբը կու ըննջընէր վանքերով և եկեղեցիներով. Թէ հօրն ասեմ և Թէ իր եղբորը՝ Սմբատայ՝ Թագաւորութեան ժամանակ:

Իսկ մեր Թագաւորին միւս գուտարն Սոփի՝ այրին Դերենիկան՝ իրեն պէս երկարակեաց լեզաւ. երկանն շարաշար և ցաւագին մահն անբժշկելի վէրջ բազեր էր սրտին մէջ. քսան ամսէն (889) « և » ինքն Սոփի անհամեմատն ի կանայս՝ ըստ նմա. « նուրբեան ամուսնաւոր տառապի հրաժարեալ » յամենայն վայելչութեանց կենցաղականացս, « խանդակաթ լինելով, ոչ ժուժեալ սրտին նե. » զութեան ... փոխի յաշխարհէս. խաղաղութեամբ ննջեալ ընդ հարս իւր. Թողեալ զման. » կուսան աղայս և անկատարս հասակաւ. » որք մեծ ցաւով և սգով տարին մարմինը հանգուցին Դերենիկայ քով: Շահասէր իշխանք և զօրաւորք կու փափագէին խաբել որբացեալ իշխանորդիքը, « այլ ոչ իշխէին յերկիւզէ մեծին Աշոտոյ Թագաւորին Հայսց՝: » որ իր կորիւն Թոռները առաջուրնէ աւելի հայրաբար խնամեց, ինչպէս իր ընիկ իշխանական աշխարհն և ուրիշ պաշտպանեալ աշխարհներն այլ չենցընելով. գեռ տարի ու փէս, մինչև իր վախճանն. որ կենացն համեմատ եղաւ արժանաւոր և փառաւոր:

1 Թովմա Արեւունի:

Աշտոյ հին նախահաւն և նախորինական իշխա. նութեան, առաջին սուրբ և ասնելի Թագաւորն Դաւիթ մարգարէ, մարգաւա կենաց կարողութեամբ վայելելի սովորական շափն ըսաւ 70 տարի. ինքն այլ նոյն տարին շանցաւ. իր առաջին քրիստոնեայ սրբակաց Թագաւորն պայազաւան՝ Աշտ այլ գրեթէ նոյն շրջանը բոլորեց և կնքեց, 71 տարին. ի վերջ 800 Թուականին Քրիստոսի, կամ Թերևս ի 1 փետրուարի 801ին. վասն զի այս օրուանս կու զուգակցի մարերի 20ն (յորում անոր յիշատակն գրուած է) 81թ Թուականին Հայոց, յորում մահն նշանակի, — Թէպէտ և կենաց վերջին երկու տարիներուն մասնաւոր գիպուած մը յիպատմութիւր, բայց՝ ինչպէս նախ յի. շեցինք՝ Աշտ անգագար էր հարկաւոր գործոց մէջ, որոց հազորդ և ընկեր էին չորս կարիճ, շա. փահաս և բարեկիրթ որդիքն, Անգրանիկ Ամբա. տըն, զոր իշխանաց իշխան անուանեալ էր, այն զօ. րօք Գուգարաց կողմերն էր, դարձեալ Վրահա. յոց մէջ ծագած շխոթութիւն մը խաղաղքընելու, կամ ապստամբները նուաճելու համար, ինչպէս կ'ըսէ Ժամանակակիցն Յովհ. - կաթողիկոս, և ու. րիշ բան չաւելցըներ, իսկ Վրաց պատմիչն յիշէ, որ նոյն ատեն Գուրգեն կուրտպազատ՝ մեր Թա. ցաւորին քեռայրն՝ իր Տայոց Քաղմախ իշխանա. նիստը և Արտանուշ մեծ քաղաքը Թողլով, գնաց բնակելու Շաւշեթի և Արտահանու կողմերը, (որ Գուգարաց արեւմտեան գաւառներն են, և) որոց վրայ առաջ ուրիշ իշխան կար, և շատոնց Վրաց իշխանապետին պաշտպանութեան տակ ընկած էին, Հիմայ այս բանս տհաճութեան և կռուի պատճառ եղաւ Ատրներսեհի՝ Վրաց զԸ.

խաւորին և Գուրգենի մէջ. ինչուան պատերազմի
 ևչան Արտանուշայ դաշտին մէջ. Գուրգեն յազ-
 թուեցաւ և վերաւորեցաւ. և վերջը նոյն վերայ
 ցաւով մեռաւ (891)։ Յուի Թէ այս կամ ասկէ
 պատճառած գիպուածի համար էր հոն գրկուած
 Սմբատ. մինչդեռ հայրն գուցէ ուրիշ գործ մը
 շահելու համար ձմեռ ատեն Ճամբայ ելեր էր իր
 քնաշխարհին մէջ, երբ վրան ծանր հիւանդութիւն
 եկաւ. և շկարենալով աւելի առաջ երթալ կամ
 յետ գտնալ, գաղտեցաւ ի Քարապառ ըստւած
 ապառաժոտ բարձրահայեաց սարաւառի տեղ
 մը. որուն աշխարհագրական գիրքն անծանօթ է
 ինծի, և կարծեմ յԱյրարատ գաւառի։

Այն Քարապառ գահաւանդն եղաւ Աշոտոյ կե-
 նաց սպառիչ սահմանադրան. և անոր բարձրու-
 թենէն զարժուց տշուքները յետս՝ իր եօթանասը.
 նամեայ կենաց ընթացից վրայ, և ի վեր՝ հան-
 դերձեալ կենաց անսպառութեան վրայ։ Մարդոյ,
 և մեծիջեան մարդոյ արժանաւայել էր կտրած
 ընթացքն, կըրնար անվախ նայիլ և ըսել. « Զըն-
 » թացան կատարեցի »։ Հայրենեաց, եկեղեցւոյ
 և ընկերակցաց համար էին իր երկայն աշխատանք-
 ներն և մրցանքն. կըրնար այլ ըսել. « Զբարւոյք
 » պատերազմն պատերազմեցայ »։ Բարեսէր և
 քաջահաւատ հոգին կըրնար յուսալ արգարու-
 թեան երկնաւոր պսակին, անկէ՝ որ հոս տուաւ
 իրեն երկրաւոր պսակը. զոր հիմայ վար գնելով
 ընդ մէջ հանդերձեալ կենաց արշալուստյն և մա-
 հուան ստուերներուն, հաւատարիմ քրիստոնէի
 զգաստութեամբ պատրաստեց զհոգին այն մեծ
 փոփոխութեան։ Մինչդեռ որդիքն և սիրելիքն ի-
 րեն առողջութեան և հանգստեան խնամք կու-
 մատակարարէին, ինքն ամենէն քաջահոգ՝ բերել
 տուաւ զքահանայապետն Հայոց, և միջնորդ կե-
 ցուց վերջին անգամ ընդ Աստուած, և ընդ ինքն-

Վեհ՝ զլուխն՝ անթագ խնարհեցաւ խորին խոս-
տախանութեամբ մարդկային բնութեան և մասց
տկարութեանը, և ընդունեցաւ Աստուծոյ օծե-
լոյն ձեռքէն և բերանէն զինից և զաւետիս Թողա-
թեան և հաշտութեան. ընդունեցաւ մարդացեալ
Անճաշին երկրպագելի և փրկարար մարմին և ա-
րիւնը. գահացաւ զԱստուծոյ՝ որ առաւել քան
զԹագն և զԾիրանին՝ արժանացուց զինքն այս
սուրբ և և աննման խորհրդոց, զոր ոչ Ճանչան
և ոչ Ճանաչէն կարծեցեալ գիտունք աշխարհի և
փեարագլուխ փիլիսոփոսք:

Որդաց և մերձաւորաց ժառանգութենէն ա-
ւելի իր պաշտած հեզ Բրիտանոսին ժառանգակից
ներք հոգաց, — ազգասները և կարտեաշները. ոչ
միայն գեւ շունչն զրան եղած առին բաժնել աջ-
աւա լեցուն գանձեր ոսկւոյ և արծաթոյ, այլ և
յանձնեց կաթուղիկոսին շատ սաակ և ըռզակ,
այլաբաց և նախրաց բազմութիւն, ձի և գրաստ,
որ առատապէս բաշխէ եկեղեցեաց և վանորէից և
որսւ որ արժան համարի, և ամեն աեղ իր հոգ-
ւոյն համար ազմբ և պատարագ ըսել առջ, —
Հոգւոյն պէտքն լաւ հոգալով, զաւակաց և պա-
յաջատացն այլ հարկաւոր խրատ և պատուեր.
ներք տալով, աւելի պանչելի օրինական քան
վեհմական խաղաղն, իբրեւ ամեն բան Թուով և
կարգով շարելով և շարժելով, ինչպէս որ բոլոր
կենաց գործերն այլ կարգաւորեր էր, իբրեւ յե-
սին կանոնաւոր և սահմանեալ գործ մը՝ կատա-
րեց անշխիթ զգաստութեամբ և վայելչութեամբ
զմեանիլն այլ... զոր գրեթէ ամենայն պատմիչք
խոր զգացմամբ կ'իմացընեն. « Եւ այսպէս ապա
« զպիտաւոցեալ պէտս արապքնոցս (ստացուա-
« յ ծըս') 'ի մայքրութիւն նորոգման ներքին մար-
« ցոյն անտեսարար կենսացուցաներ: Յետ որոյ
« բարւոք Ծերութեամբ ըստ բուսոյ բարեգլեաց

« բարուց՝ հանգեալ 'ի Քրիստոս¹ » : — « Յեւ
 « զամենայն ինչ ըստ Աստուծոյ հաստատելոյ՝
 « փոխի 'ի կարգ սուրբ Թագաւորաց² » : — « Այն
 « էր այր քաղցր և հեղ և անարատ³ » : — Աչեւ
 « թեալ վախճանեցաւ աստուածապաշտութեամբ
 « և լի հաւատով... և փոխեցաւ յանանց Թագաւորութիւնն երկնից⁴ » : — Փոխի յայնարհէս
 « 'ի բարիոց ծերութեան... քաջավայելագոյնս
 « զԹագաւորութեանն կատարելագործեալ զժա-
 « մանակն⁵ » :

Մեծին Աշոտոյ (որ հիմայ ոմանց առիւծ մը կ'երևեր 'ի քուն ծանրութեան, ոմանց սիրելի և աչեւոր հայր մը ընտանեաց մէջ նահապետորէն վախճանած, ոմանց գեւ Թագաւոր 'ի մասածման հարկաւոր խորհրդոց, և ամենայն խոհական ճանցողաց՝ արգարակորով և մայքրակնեցազ մարդ մը վախճանեալ սրբութեամբ) մեծահան, գէս եղաւ և յազարկաւորութիւնն. ինչպէս մեր հին Թագաւորաց մէջ յիշուի միայն Տրդատայ և Բ Արտաշիսի։ Երախտագէտ որդիքն և հպատակք՝ ուղեցին անոր արժանեաց և պատուոյն համեմատեւ նաեւ սոցոյ հանգեան և կազմուածքն. « ոսկեւ
 « հուռ հանգերմիւր և սակեղծ վառիւր զգաւ
 « գազն զարգարեալ » : զոր Քարսպառէն վերուցին տարին 'ի Բագարան, որ Թագաւորանիստ քաղաք էր եղած, միանգամայն և յետին հանգըստարան ոմանց 'ի Բագրատունի Թագաւորաց, և նախ մեր Աշոտոյ, որ հաւանորէն առաջուց հոն պատրաստեր էր իրեն հանգատեան մատուռն և քնարանը։ Բաւոր ճամբան այս երկու յիշեալ տեղեաց մէջ՝ (որուն երկայնութիւնը չեմք գիտեր),

1 Յհ. Կոթ :

4 Յայտմաւորք :

2 Սոմ. Անեցի :

5 Սոմ. Արեւ :

3 Առաջիկ :

հանգիստարար յուզարկաւորութիւնը աւելցաւ։ Գեորգ կաթուղիկոս՝ եկեղեցական գառակցութեամբ և պաշտօնէիւք և հոգեւոր երգօք՝ առջևէն երթալով « և խումբք զօրաց զինուք և զարգուք, ընտրաւ նաք և նշանակօք շուրջ պաշտպանեալք »։ Իսկ քաղաքացիական և անմիջապէս մօտէն՝ կ'երթալին իրեն սգազուիք՝ երեք թագաւորորդիքն, Շապուհ, Սահակ և Գուրգէն, (վասն զի երեցն Սմբատ չկրցաւ հասնիլ 'ի Գուգարաց կողմէն), և թագաւորին մերձաւոր ազգականքն և բարեկամք և պաշտօնեայք, ասոնցմէ վերջը, ըստ հին սովորութեան Հայոց, սգաւոր և սգալարժ կուսանք և լացմայլք, երաժիշտք և ողբերգակք, թարգմանք և վկայք քաղաքական և բնական սգոյ ցաւոց ընտանեացն, հայրենեացն և բոլոր պաշտպանեալ ազգաց, և այլ ետեանց « քաղմութիւն » ռամկացն և անռամկաց »։ Յետին հանգիստեան այլ կատարելով 'ի Բագարան, « ապա կաղմեալ » տապան թագաւորական՝ եղին զնա 'ի քնարաւնի հարց իւրոց »։ Իսկ յիշատակը՝ ինչպէս 'ի սկզբան պատմութեանն ըսի, աստուածընտիր սրբոց հետ խառնեցին յեկեղեցիս Հայաստանեայց, 'ի պատիւ նորա և 'ի փառս ամենախնամեալ Աստուծոյ։

Ի .

Այսոց հանգստարանին և յիշատակին մեաք բարով չըսած, թերեւս յետին բարեւ՝ այլ տալ վայելէ անոնց՝ որ իր պատմութեան և գործոց մէջ ստեպ կամ մեծապէս հանգիստացան. արգէն կենաց օրէնքն՝ անոնց մէկ մասը յառաջ քան զԱլեքս վերուցեր ծածկեր էր աշխարհքիս տեսարանէն. — Վասիլ կայսրն հինգ տարի առաջ մեռեր էր, և որդին Լէոն իմաստասէր թագաւոր էր Ալեք.

այս. — բաղձափորձանք պատրիարքն Փոս գրե. Թէ Աղոտոյ հետ կատարեց կեանքը. (891). Ա շտէն ընտրեալ և զԱղոտ Թագաւոր օրհնող Կաթուղիկոսն Գեորգ, անոր անգրանիկ Սմբատն այլ օրհնեց, և անոր հետ առապեցաւ Աֆշին բանաւոր կուսակալին ասպատակութեանց առեն, ինչուան կապուեցաւ և բանտեցաւ և ազատեցաւ միջնորդութեամբ Համամայ՝ Աղուանից իշխանապետին, որ և իբրեւ զառ ազգի գլուխ՝ յետ Բագրատունեաց՝ առաջին Թագաւոր եղաւ. Գեորգ եւթն տարի յետ Աղոտոյ վախճանեցաւ (897). Տեղը գրեթէ հարկ էր որ գրուի աշխարհածանօթ և մեծահաշակ Քրմաւորն Սեանայ և Ծանօթն Աղոտոյ՝ Մուշոյ, որ և իր անուանակից և գործակից (Ս. Մեսրոպայ-Մաշտոցի) նման՝ միայն վեց եւթն ամիս Հայոց հայրապետական ամսուր նշտտելով մեռաւ նոյն տարին (897). և յաջորդ ունեցաւ իր ազգական և աշակերտը՝ Յովնանէն Պոպ. Բիւլ, որ մեր այս պատմութեան այլ գլխաւոր աղբերաց մեկն է:

Իսկ իշխանաց և ի մերձաւորաց Աղոտոյ՝ իր եղբայրն Սպարապետն Աբու Նախ քիչ մը զգուարացաւ եղբորորդւոյն հնազանդելու, և հակառակեցաւ Թէ անոր և Թէ Վրաց կուրապաղապին՝ Ատրնէրսեհի. յետոյ քիչ մ' այլ իր փառաւածներն ընդարձակելով Վանանդայ և Գուգարաց կողմերը՝ հանգարտեցաւ. և ինչպէս կ'երևի՝ քիչ տարիէ վախճանեցաւ: Իսկ Ատրնէրսեհ Վրաց համար եղաւ ինչ որ Հայոց՝ իր բարերարն մեծն Աղոտ, ինքն այլ Թագաւորական պատուոյ հասաւ, և երկայն առեն իշխելով իր աշխարհը շէնցուց և զօրացուց:

Աղոտոյ Թոռներէն, Սիսական իշխանքն՝ ինչպէս իրեն՝ նոյնպէս և Սմբատոյ միշտ հաւատարիմ և հլու եղան, և ասոր պէս շատ նեղութիւն քաշե-

ցին Աֆրիկի և մանաւանդ անոր եղբոր Սուսուֆի բանարար սապատախութեանց տառն. իրենց բարեպաշտ և սիրելի մայրը, Մարիամ տիկինը՝ իրենց աշխարհին խնամակալ և պաշտելի անձի պէս հետերնին տանելով տեղէ տեղ բերդէ բերդ, և այն տարագիր տեղափոխութեանց մէջ մեռնելէն ետեւ այլ, նոյնպէս մարմինը հետերնին տարին, ինչուան որ բանաւորն կորաւ, երկիրն խաղաղեցաւ, և դարձան, ու Մարեմայ մարմինը հանգլեցուցին անոր ձեռակերտ եկեղեցւոյ մը մէջ. — Արծրունի Թոռունքն Աշոտոյ՝ իրենց հոր (Դերենկան) պէս զառգուան և անհանգարտ եղան. բայց անգրանիկն Աշոտ աւելի հաւատարիմ եղաւ Սմբատայ, և երթասարգ զախճանեցաւ (29 տարուան), յաջորդե՛ իր եղբայրն Գագիկ՝ Արծրունեաց աշխարհալին և փառաւորիչ զիւցաղն կու Քանաչուի՝ բայց իր երկիրը ապահովեցաւ համար՝ Յուսիսայ (Սուսուֆ) հետ առանձին գաշինք գնելով և անկէ Թագ առնելով իր քեռիէն (Սմբատայ) զառուեցաւ, և ասով մեղադրելի է։ Միայն հոս յիշենք որ Սմբատայ պատերազմին տառն ընդ Ահմատայ որդւոյ Յիսիկ՝ վատութիւն և մատնութիւն ընող ու Թագաւորին յազթուեցու պատժառ եղող Գագիկն՝ սա չէ, այլ Ապուսրուանն, որ շատ անգամ յիշուեցաւ պատմութեանս մէջ, և որ այս յիշեալ զիպուածէն քիչ վերջը՝ ապանուեցաւ, որովհետեւ Արծրունեաց իշխանութիւնը կ'ուզէր ձեռք առնուլ։

Աշոտոյ որդիքներէն, Սահակ՝ իրմէ վերջը չի յիշուիր։ Շապուհ՝ Հայոց սպարապետ եղաւ և Տերսնեց տէր. շատ չինութիւններ ջրաւ իր սիրելի քրոջ՝ Մարիամայ՝ երկիրներուն սահմանները. բայց ինքն այլ միւս եղբայրն այլ Դաւիթ՝ գեա տարիքնին շուտած մեռան և շատ սուգ պատճառեցին Սմբատայ։

Սա 24 տարի Թագաւորեց՝ հօրը շատ փառարեւոյթիւններն ունենալով և անոր արժանի պայտաւառ ըլլալով։ Բայց անոր նահապետական հեղինակութիւնը չէր կըրնար ունենալ իր պաշտպանութեան տակ եղան իշխանաց վրայ, որք Աշտոյ որդիք սեպուէին, իսկ իրեն՝ եղբարք հաւատարք։ և քիչ մ' իրենք իրենցմէ, քիչ մ' այլ ի Յուսփայ և յաւարաց գրգռեալ՝ սկսան հեռանալ միութենէն, իւրաքանչիւր իր երկիրը կամ գլուխը հոգալով։ Սաով Սմբատայ ամեն ջանքն յաջողեցան, և վերջապէս յետ շատ առաքիւնի գործոց և աշխատանաց, իր խորամանկ երգժեազանց անգութ Թշնամայն՝ Յուսփայ՝ անմեատուր եղաւ։ Գերագոյն առաքիւնութեամբ, իր հպատակները ազատելու համար, և անկէջ այլ գերագոյն առաքիւնութեամբ մը մարտիրոսական քառմեկի տան ջանաց համբերութեամբ՝ արեամբ նահապետեցաւ ի վերայ հայրենեացն և սուրբ հաւատոցն (214)։ և իր պապուն նման Խաթընու, և այլ փառաւոր անուամբ և իրք Նահապի կոչուեցաւ, և նշանագրեցաւ ի Յայտնաւուրս և ի Հայագիրն՝ յաւթ մայիսի։

Այսպիսեաց հայր և որդի Մեծն Աւոփ, այսպէս ապրեցաւ, գերազանց քան զանոնք և քան զլաւս իշխանաց և Թագաւորաց՝ մեծագործութեամբ, քաջութեամբ, բարեպաշտութեամբ, խաչեմութեամբ, միանգամայն և յաջողութեամբ և փառք և սիրով ժամանակակեցացն և ապագայից։ Այսպէս գիտցաւ յարմարել խղճին, պատուոյ, ժամանակին և հայրենեաց և ընկերաց օգտին։ Այսպէս ազգայարոյց և ազգակեցոյց անէն եղաւ, արժանի երախտագիտութեան, զարմանաց և փառաց՝ աւելի քան մինչև հիմայ իրեն ընծայուածն։ արժանի Հայոց նախաշար անուանց դասակցութեան, արժանի դիւցանեմար գրուածեաց և կրկնափայլ անմահութեան։

Ո՛րչափ երջանիկ և նախանձելի պիտի գրեմ զքեզ, Հայկակ, եթէ որ մը կամ գիշեր մը, պայծառ արեւ մը կամ արարախառն լուսին մը լուսանան քեզի ՚ի Բագարան, Ախուրեան գետոյն պզտոր պտուտից և անարձագանդ կարկաջանաց քով. այն համապիւռ ջարդ ու բուրդ քարուքիր աւերակաց վրայ, որոնք միջօրէ առնն անգամ սեւ ու սուգ կ'երևին, մեծ հնոցէ մը խանգրած միտած աղիւաներու նման. որոց դիմաց քանի մը ժամ հեռու Անի՝ Թազաւորաց քաղաքն՝ գեռ պարիսպներով և եկեղեցեայն կիսականգուն կայ. Բագարան՝ երբեմն շատուածոց բնակարան, յետոյ Բագրատունեաց արքայարան և քնարան՝ գետնի հաւասար է. քարերն աւաղ ու մոխիր դարձած, մանրած Թռամած. միայն բերդի նշանակ մը կ'երևի քիչ մը բարձր, ծեր ու մեջքը կորացեալ պահապանի նման մաշած աշտարակով մը. չորս հինգ եկեղեցեաց պատերու մասունք կան քովերը, մեկ երկու արձանագիր, որոց հազոյնն իսկ մեր Աշոտի մահուանէն զար մը վերջը փորագրած է. եկեղեցեաց մեկին մեջ գերեզման մը կայ, զոր Ս. Գեորգի նշխարաց հանգստարան կ'ըսեն մօտաքնակ Ժողովուրդն, և ուխտի կ'երթան ու խնդրուածքնին կ'ընդունին. բայց մեկայլոց քով այլ կան հնոցեալ լուռ գերեզմաններ, միակ կանգուն չէնք Բագարանի, որք և ծածկեն զմեծագոյնն աւերակաց, զանցեալ աղքատ մեր նախահարց: Այն սեւացեալ շիրմաց մեկը կ'ուզեմ որ համբուրես, վրան գտնելով և չորս դի քարէ քար Թուփէ Թուփ ալիքէ ալիք հնչեցնելով զանունն ՄԱՍԻ ԱՇՈՑ ԹԱԳԱՆՈՐ:

ԺԷ

ԱՐԳԱՐ ԴՊԻՐ

Հ Ա Յ Տ Պ Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Եթէ մատուցութիւնը բերնով բացատրեն, այս ինքն խօսիչն, աստուածատուր և բնածիր պարզ և մը քրքար մարդուս, անշուշտ զայն հնարող և աւանդող մարդն՝ գերազոյն մարդ պէտք էր սեպուիլ, և յամենայն ազգաց և ժամանակաց պաշտելի և պատուելի ըլլալ։ Անկէ ետե պատուելի և երախտելի համարելու է զխօսքը մեայուն ընողը՝ նիւթական կերպով մը, որ է գիշ. և իրաւամբ այլ մեծ և աստուածական պաշտօն ընծալած են նախնիք իւրաքանչիւր ազգաց՝ իրենց մէջ գիր և դպրութիւն հնարողաց. որպիսի էր կամ կու կարծուի մեր հին նախնեաց մէջ՝ Տէր՝ հայրն և աստուած դպրութեանց, որ Յունաց և Ագիպ. տացւոց Սուսմեծ Հերմեսի հաւասարի և համեմատի. իսկ քրիստոնէութեան ատեն մեր նոր գրոց հեղինակն՝ Ս. Մեսրոպ ամենուն յայտնի է թէ ինչպէս երախտագիտութեամբ և փառք ճանչցուած և պաշտուած է յազգէս՝ յեկեղեցիս և յուսումնարանս։ — Եւ եթէ յեա այս մեծարգին գրն գրագիւտ մարդկան՝ պատուոյ և երախտեաց կարգը՝ մէկու մը տալու ենք, անշուշտ այն մէկն է՝ գրութիւնը շուտ և շատ ծաւալել հնարողն,

որ է Տգադիւն։ Այս այլ յայտ է. թէ Եւրոպացիք՝ յառաջագեմքն՝ ի գրականութեան, ինչ պատիւ և շնորհակալութիւն կ'ընծայեն Կուզգեմպերկի, որ իրենց մէջ համարուի հեղինակ տպագրութեան, թէպէտ և Զինք յամենայնի հնապանծք (և շատ քանի մէջ իրաւամբ), այս գիւտս այլ իրենց սեփականեն։ Բայց ընդհանուր աշխարհս չորս գար է՝ որ այս մեծ պարգևս կու վայելէ։ Արտազուրկի գերմանացւոյ մը երկայնամիտ հանձարովք։

Մեր Հայոց Կուզգեմպերկն ո՞վ եղած է, այսինքն առաջին անգամ հայերէն գրեր ձուլող ձևող և գիրք տպող, գեռ ոչ բողորովին քացայայտ խնդիր մ' է. զոր արգէն լատե՛ ես¹, Հայկակ, և գիտես որ ամբողջ հայերէն գիրք տպագրելէն առաջ՝ քանի մը եւրոպեացի քանասիրաց գրոց մէջ ծա գարուն կիսէն առաջ ալ երևցած են հայերէն այբուբենք կամ քանի մ'երես քան, որ միայն նախընծայ անհարթ փորձ մը կրնան սեպուիլ տպագրութեան. իսկ ամբողջ տպագրեալ հայերէն գիրք մը, Թուի թէ Կուզգեմպերկի գիւտեն հաջիւ գար մը ետե եղած է, թէպէտ և գեռ անծանօթ է տպագրութեան տարին և տեղն և հրատարակողք։

Տեսած եմ գիրք մը, որուն համար թէ և չեմ կրնար ըսել քացարձակ առաջին տպագրութիւն, այլ ծանօթ տպագրութեանց նկատմամբ կրնայ ըսուիլ առաջին, կամ ամենէն հին ծանուցեալ տպագիրք, երեք գարէ աւելի հին. որոյ տպագրութեան տեղւոյն և անձին լայնատակուիլն (գոնէ հիմայ գտուած օրինակաց մէջ) գուցե խորհրդով և զգուշութեամբ եղած ըլլայ. որովհետեւ առաջնութեան և հնութեան, նաև հրատարակման անարժան գիրք մ' է, և ձախ ձեռքի

¹ Բազմազեպ 1850 ամին, երես 250։

մը լարհեած ընծայ կրնայ սեպուիլ: գիշերուան ծնունդ քան տունջեան: և եթէ ներեցի է մեր հեթանոս հարց կամ Պարսից լեզուովք խօսիլ, խաւարասեր Ահրամէ մ'է որ կ'աճապարէ՛ի գուրս գալ նախ քան զանուշահոտն և լուսաւոր Որմիզդ, որպէս զի յափշտակէ մշտաց վրայ տիրապետութիւնը. սակայն լոյսն և բարին թէ և քիչ մը յե. տոյ գոյ՝ կու յազթէ շարին և խաւարին¹:

Արդ մեզի Ծանօթ և հասարակօրէն հռչակեալ առաջին հայերէն լուսաշնորհ և լուսածնունդ ապագրութիւնն՝ եղած է յամի 1585, ամբողջ երեքհարիւրամեան շրջան մ'առաջ, որով և լոր. բորգ գարագլուխ է այս տարիս², արժանի յիշատակաց և տանելի (զոնէ) վասն ապագրաց աշ. գիս, ըստ սովորութեան եւրոպեայց, որք լին զանց առնուր իրենց պատմական, կրօնական և ուսումնական երևելի յիշատակաց գարագարժը տանախմբել:

Ելլենք ասկէ 300 տարի առաջ, մանեկք մտք ժ՛Ձ գարուն կէսը. քննենք զերեսս աշխարհի և զխորս հայրենեաց մերոց: — Ի՞նչ նորութիւն և

1 Այս գիրքս է Աւթար:՝ կիսէն աւելին, Բա. մասն թժշխարան. թէ զարգացլով թէ հասարակ գրերուն ձեռն, թէ մեղքով գրուած քանի մը բռներն՝ ցուցընեն հեռութիւնը. զոր և աւելի հաստատէ անվարժ մեռքի գրուած մ'ալ իմ որինակիս մէջ. « Դ ի վր ԲԱ », որ է 1592 13 տարի յառաջ քան զԱրգարեան ապագրութիւնն: Գիրքն 26 թերթի է ութանեալ, 16 հարիւրորդաւով երկայնութեամբ, և Բայն թերթից թիւն ունի հայերէն ուրբերեալ և ոչ իւրաքանչիւր երեսաց. վերջին իջին վրայ ապագրած է ըստ Հին եւրոպական ապագրոց Ա, Բ, և այլն. Բնչէ 17, և կարմրագիծ լատինատառ նշանակ մը որ կ'երևի ապագրատանը, և կըմնայ կարծուիլ որ գիրքն ապուան ըլլայ ինչուան ժն գարուն վերջերը՝

2 1865:

սկիզբն նորութեանց յՆւրոպիա. ինչ յուզմունք, այլայլութիւնք, յեղափոխութիւնք, վէճք, քննութիւնք, ժողովք, կռիւք, միարանութիւնք և հերձուածք՝ վասն հաւատոց, նորազանգ վարդապետութեանց, և բողոքարկու պահանջմանց, Պատմագէտ, փիլիսոփայ և աստուածագէտ պէտք է ըլլալ շարժով մը, այս մեծ՝ և Նւրոպայի համար հանրական կերպարանափոխութիւնը և ծովածաւալ ծածանումը նկատելու համար. — տեսարան մը՝ որ թերևս նմանը չէ ունեցած կրթուած և զարգացած ազգաց մէջ. որոյ վերջին պատկեր կ'ըլլայ Նկեզեցւոյ տիեզերական վերջին սիւնհոգոսը (Տրիգենտեան)։

Պահ մը գիտելով զայս, գառնանք յարևելս, 'ի մայրն արևելեայ աշխարհաց, 'ի բուն մեր հայրենիս՝ 'ի Հայաստան... Ինչ խորութիւն խաւարի և լռութեան. ինչպէս աննշան եղեր է այն ընդարձակ և բազմաբնակ աշխարհն, որ խկզքան բոլոր երկրիս վրայ առաջին նշանն էր, և երկար և կերպակերպ յեղափոխութեամբք գրեթէ բոլոր հին և միջին ժամանակաց մէջ պատմաբնութեան մտադրութիւնը կրնար գրաւել, նաև իրեն պատերազմաց և արեանց ասպարեղ բացուած առեմնն. երբ գիւղ գիականց և աւերակաց մէջ ալ գտուէին և փայլէին քիչ կամ շատ կենդանի նըշխարք Հայութեան. շունչ մը հայ հոգւոյ, փայլ մը հայ հանճարոյ, գործ մը հայ մեռիւն... Իսկ իմոյ այս (ԺԶ) դարուս մէջ՝ յետ արիւնակոխ աւերասփիւռ արշաւանաց Լէնկթիմուրի, և պատերազմաց Շահաուհի, Աք և Գարս-Գոյունլու տոհմից, յետ տիրապետութեան Շահ Իսմայէլի 'ի Պարսս, և Օսմանեանց զօրանալով յարևմտից յարևելս աշխարհակալելու, — հիմայ՝ թէ և քիչ մը հանգարտ էր Հայոց երկիրն 'ի վրդովմանց կռուոյ և հակառակութեան, սակայն ազգին ինք.

Նախագութիւնն գրեթէ խալառ ընթած կամ քրն-
շուած, զանգաղամած անշարժութեան մէջ էր։

Թերեւ Հայութեան հիգագոյն զարն է ժն-ժջ
գարուց միջոցն. ոչ եկեղեցական յիշատակելի
գէպք մը (յետ փոխադրութեան կամ բաժան-
ման կաթողիկոսական աթոռոյ 'ի Սիւս և յԵջմիա-
ծին), ոչ ազգային քաղաքական երևոյթ մը. և
ոչ այլ նշոյլք բանասիրութեան կամ գրականու-
թեան, որ թերեւ քան զայլ նշանս՝ երկարատև
և յայանագոյն ցոյց է կենդանութեան մեր ազգին։
Այո, մատենագրութեան մասամբ այլ, որչափ
որ ծանօթ է ինծի, մեր ազգատագոյն ժամանակն
է այս. յետ գեղեցիկ փորձոյ և ջանից մեր գրա-
սիրաց ժն գարուն, (որ թերեւ հարստագոյն է
քան զամենայն գարս գրականութեան մերոյ,
եթէ ոչ և ընտրեւագոյն որպէս իրմե առջինը՝ ժն),
գեւ ժն գարուն մէջ այլ գտուէին հեանողք նո-
ցա, որոց գրուածքն ցուցընեն հայկական իսկու-
թիւն մը. և գեւ ժն գարն ալ մինչև 'ի կէսն ունի
քանի մը 'Իրիգոր և Առաքել, Թովմաս մը, Մկր-
տիկ Նազու մը, Ամիրառլվաթ մը, որք քիչ շատ
ընծացած են առաջին գարուց հայ քերգողութն,
պատմութեան և բնագիտութեան մուգայից պար-
տէզները մշակել կիսահարթ գրչով մը։ Իսկ ա-
նոնցմէ ետև յիշեալ գարուս մէջ՝ և ոչ անոնց հա-
ւասարող մը կ'երևի, և ոչ հայերէն գրական լե-
զուի յստակութիւն, և ոչ անոր մշակութիւն
գրելով ու կարգալով. որոց գիւրութեան հնարք-
ներն այլ նուազեր էին յետ աւերմանց և աւար-
մանց վերոյիշեալ բռնաւորաց։

Գրեթէ նորանշան գործ մը կամ անժ մը պէտք
էր այս փեսաը զարմանեւու և մեծագոյն փեսաե-
պահելու զՀայս. և եթէ գտուէր այսպիսի մէկն,
կարծեմ անտարակոյս և անգանդաղ՝ մեզն այլ
պէտք էր քան ընալ զեա մեծ և յաւերժայիշա.

սակ բարերար մ'ազգային. մէկ մը յայն ընտրեալ անձանց, որոց անուններն արժան է որ Հայկական երախտեաց տաճարին մէջ առաջին տողին վրայ գրուին:

Ազնւ. երեցնւ. արգեղոս այսպիսի անձ մը. պարգևեցնւ. Հայաստանի այսպիսի այցելու մը. այնպիսի Ծարտարագետ և հանձարահնար մը, 'ի միջոց ժամանակին՝ որ յետ վարժապետացն Սիւնեաց վանորէից և նախ քան զՄիխիմար Սևրասացին: — Այնքան Թանձր է ժամանակին մը. Թուրթիւնն կամ լուրթիւնն, որ այս բանս այլ ընդհատ և ընդ ազատ է երևի. սակայն հիմայ մեզի այսչափս այլ բաւական է Ծանշեալու որ յիրաւի եղած է Հայոց ցանկալի այցելութիւն մը, Տրագրութիւն, և երեցեր է սասոր համար եռանգուն, հնարագետ, անձնանուէր բարերար մը. ԱՔԱՐՄ ԴԳԻՐ:

Այս գիւտին կամ բարեաց նախաշարժ սկզբնաւորութիւնն ինչպէս եղած ըլլալն այլ մեզի քեռ յայտնի չէ. բայց խորհրդաւոր և ոչ աննշան կերպ մը կ'երևի. Ի կէս ԺԶ դարու (յամբ 1549) Ստեփաննոս Սալմաստցի կաթողիկոս՝ կու գայ 'ի Հոռվմ¹, (մին յառաջին կաթողիկոսաց Էջմիածնի՝ որ յետ Ս. Լուսաւորչին գայ այս կաթողիկէ եկեղեցւոյ աթոռը). մեծ մտերմութիւն կու ցուցընէ և կու տեսնէ հոն, և զնոյն կու հաւատաւ իր ընտրած աթոռակցին՝ Միքայելի. իբրև ժառանգութիւն մը Թողլով սասոր՝ յաջորդութեան հետ՝ զնոյն մտերմութիւն. զոր և սա կ'ուզէ արժարծել յետ տասն և աւելի տարիներու, երբ ժամանակին դիպուածներէն ստիպուած, Վաղարշապատու աթոռը Թաղեր, եկեր նստեր էր 'ի Փոքր Ասիա, 'ի հաշակաւորն Սերաստիա. հոն,

1 Բաշաւաթ, ԺԴ, 374:

ուր իրան 500 տարի առաջ մեծանունն Պետրոս Գետադարէն նստաւ և հանգեաւ :

Քաղցր է ինձ այս քաղաքին յիշատակն. որ հին ասէն ի Հայոց մայրաքաղաք ըլլալէն, և երբեմն ('ի ժնգարու) Ոստանի և Վանայ տեղ Արծրունի Թագաւորաց տթոռ ըլլալէն աւելի մեծ, (Թէ և ոչ ըստ արժանւոյն հռչակեալ) յիշատակներ և երախտիք ունի առ ազգս, կամ մասնաւոր նախաինամութեան միբրեր, զոր յորմար է հարեանցի յիշել այս առթո՞վս : Քրիստոնէութեան առաջին հաշածանաց դարուց մեջ ըստ սուրբ նահատակներ ընծայեց Սերաստիա, որոց տնչուշտ մէկ մասն այլ Հայազցի էին. ըստ տար տեղացի առաքինիք այլ՝ հոս (իբրև յիշխանանիստ քաղաք Հռոմայեցւոց) դատուեցան և նահատակեցան : — Ո՞վ կրնայ Սերաստիոյ առնան հեա չքիշել Քառասն Մանկան, « որք » 'ի Սերաստիոյ ծովուն զծովածուփ կենցաղոյս « լուծին զլտանդ » : Սրբ հաշածանքն՝ դեռ ընդհանուր եկեղեցւոյ համար չցագրած՝ 'ի Հայս գաղրեցաւ. Քր. Լուսաւորչի մը տիեզերական նահատակութեամբ և Տրդատայ մը համաշխարհական հաւատովն 'ի Քրիստոս, մեր առաջին հայրապեան 'ի Պետրիոյ սուրբ օծութեամբ գառնալուն ասէն, « Քայր ժամանակս թիչ 'ի « Սերաստիա, հաւաքել զգասկրեմաւորացն » : Կրեամք ըսել Թէ Նորընծայ քրիստոնէահաւատ Հայութեան առաջին դատարարեաց մեծ մասն՝ 'ի Սերաստիոյ ընծայեցան. և չեմ անիրաւիք ըսելու այլ Թէ Թերևս անկէ 1500 տարի ետեւ, յետին քաջանշան քարերար և Նորոգիչ մը հոգևոր և մտաւոր հանճարոյ ազգիս՝ 'ի Նոյն 'ի Սերաստիոյ ծագեցաւ. Միխայիլ Աբբայն : Այս Սերա.

ստիոյ էրկու մեծաձիւր լուսաւորիչ և լուսանորոգ հրեշտակութեանց մէջ, իրաւացի կու համարիմ դասել զհեղինակն հայ տպագրութեան՝ Արգար. որ թէ և հայրենեօք մերձաւոր մեծ քաղցէ մ'էր, յԵզոկիոյ (Խաբադ), այլ ասկէ ('ի Սերաստիոյ) ելաւ 'ի հրեշտակութիւն, և իր յիշատակաց գործը կատարեց: Եթէ Եզոկիացիք ուզեն վիճիլ այս պարծանաց համար՝ ես հաճութեամբ հաւանիմ այգպիսի վիճի մը:

Ահաբայ Գրիգոր իր քաղաքին մէջ առաջուց այլ վկայուած էր խելօքն և Խարտարութեամբ, և անկէ այլ առաջ ազնուական ծննդեամբն, թէ և վաղուց վերջուած էր Հայոց պայազատական ցեղակարգութիւնն, բայց զեռ հիմակուրնէ աւելի գառւէին և Ծանշուէին հին պայազատաց շառաւեղքն: Արգարու ծնունդն մեզմէ երեք և կէս դարու շափ կը յառաջէ. իսկ անկէ վեր մինչև 'ի վերջին Թագաժառանգս Արարիկեան իշխանազանց՝ հազիւ դար և կէս է. անշուշտ այն ասեմն, այսինքն 'ի կէս ԺԶ դարու զեռ յայտնապէս տեսնուէին մեր յեափն Թագաւորական հարստութեան ցրուեալ և ցանեալ շառաւեղքն, ոչ միայն 'ի Արարիկիա, այլ Թերեւս այլ աւելի յոտար հայաքնակ քաղաքներ, ասոնցմէ մէկն էր մեր Արգարն այլ թեպէտ և որ Զըզէ առաջ եկած ըլլալն չէ յայտ: Իր սղմիւ և առհմիկ մարդ ըլլալն՝ արդէն կու վեկայէ Միքայէլ կաթողիկոս իր թղթովն. բայց անկէ աւելին կու գտնեմք իր որդւոյն վրայ եղած յիշատակօքն, որ և իրէն ուղեկից և գործակից էր. և անուամբն իսկ յայտնէր մեծատոհմութիւնը. Սուլիանլէ կոչուելով. զոր և Լատինացիք Թուի թէ 'ի նոյն նշանակ կոչեցին Մարգարէիոյ (Մարկոս-Անտոնիոս), Գոնէ ասորմայլն, Արգարու կինն, պէտք էր Թագաւորական շառաւիղէ ըլլաւ. վասն զի Մաղաքիա Դպիր ժամանակագիր

կ'ըսէ ասոր համար, « իւր (որդւոյն) Թագազարմ » Աստուծոյ Սուլթանը ապրիւնացին » : Եւ յապին 1583 Հռոմայ մէջ գտուող Հայկազունք՝ նոյն Սուլթանը այն առաջնորդութեամբ, որ իրենց իշխան կամ վերահացու անուանեալ էր ՚ի Պապէն, և Յովն : Տէրզնցի ապագրող երիցուն ձեռնարկութեամբ՝ առ Իսաիթ պատրիարք Սրբաւարդի գրած Թղթերնուն մէջ՝ կ'անուանեն զնա՝ « Մէր » : Հայոց իշխանն արաւստիւն ՚ի Հալայ (Հայկ) պա. » ըն Սուլթանըն » . . և գարձեալ, « արքաազնին » պարոն Սուլթանը (աւ)ին » : — Քիչ ասորի վերջը (1600) Տէր Բարթուղիմէոս վարդապետ մը որ հոն ՚ի Հռոմ Հայոց եկեղեցւոյն հովուապետ դրուեր էր, զմքն կ'անուանէ ՚ի յիշատակարանս՝ Աբգարայ ագէն, և մեր Լեոն Ս Թագաւորին մէկ գտուած պարգևագրին վաւերականութիւնը վր. կայեւրով կու գրէ ներքեւը. « Եւ Տէր Բարդուղի. » մէոս Աբխարայի, այս Թագաւորին սէրմէնէ, հատու. » տեմ զոր գրեալ է » : — Աւելի որոշ կու գրէ ուրիշ ժամանակագիր մը անցեալ դարուն, նոր ա. նուն մ'այլ յայտնեւրով Արգարու. « Պարոն Սկ. » Ֆեր Արգարենց, ՚ի զարմէ Թագաւորացն Հայոց, » եկեալ ՚ի Հռոմ գեապան Հայաստանեայց՝ » , և այլն : Արդ ասոնք կարծեմ բաւական ցուցնեն Թէ Աբխարայի Ռուբինեան Թագաւորաց ցեղէն իջած էր Արգարեան տոհմը, ուսկից էր մեր Իսիրն, և Սուլթանըն և Տէր Բարդուղիմէոսն. իսկ ՚ի Հայկայ անուանելն զպայազաւն՝ գուցե ամեն հայ Թագաւոր Հայկայ յաջորդ սեպուելովն է : — ՍԹէ ցեղին ազնուականութիւնն աւելորդ է, կամ մասնաւոր փառք մը լաւեցընէր բարբով աննշան մարդու մը, արդէն գործովը նշանաւոր եղողին՝ կըրնայ նոր և աւելի փայլք տալ. ուրիշն

1 Ստեփանոս Ռուբինեան ՚ի Լեհո :

Թէ ասոր համար չարկ էր մեզի զայս գիտնալ, Թէ մեր ազգային պատմութեանց տեղեկութեան համար: Դանկ չիմայ Արգարու ուրիշ առաւելութեանց վրայ:

Ինքն զինքն Դղիւ կ'անուանէ, որ Թէ եկեղեցական կարգի փոքր աստիճաններ ունենալն կրնայ յայանել, և Թէ գրոց և գրչութեան աշակերտիլն, քայց կ'երեւի Թէ աւելի ճարտարութեան արուեստից ետեւէ էր՝ քան պարզ գրականութեան. սակայն յամենայնի ճարտար ճարպիկ մարդ մը ճանաչուած: Արգարու յաջողութեանց ինքնին վրայ և Միքայել կաթուղիկոս առ Պիոս Դ գրած Թղթերովն, որոց մէկն միայն լատիներէն չափած է մեր ձեռքը: Յետ հաստատելու իր նուիրակին պատուաւոր և պատուարժան անձն ըլլալը, կ'իմացընէ նաև անոր կերպ կերպ ճարտարութիւններն այլ, և նախ հնարագիտութիւնն՝ ի գրիչ և կարգալ ծածուկ, և խորհրդաբար գրուածներ, ինչպէս էր ինքնին կաթուղիկոսին առջի գրածն այլ և ուրիշ գրիչքն այլ, զոր քաց յԱրգարու չէր կրնար ուրիշ մը կարգալ: Դարձեալ կ'իմացընէ՝ որ յերկուց ձեռաց այլ հաւասար յաջող էր Արգար, ինչ որ աջովը կրնար՝ զնոյն նաև ձախովն կարող էր ընելու: Ուրիշ աւելի բարձրագոյն յաջողութեան և ճարտարութեան մ'այլ վկայէ կաթուղիկոսն, որ ինծմէ այլ բարձր կամ անհասկանալի մնայ առ ժամս¹: Այս Թուղթս գրած է Միքայել կաթուղիկոս յամին 1863, (ապրիլ 1) յիշեցընելու և ստուգելու համար որ անկէ առաջ նախընթաց տարին (1862 մայիսի 20) երկու երկար գիր գրեր և յանձնէր էր առ Արգար, գլուխի գնելով զնա իր պատգամաւորաց առ

¹ Ասորէս կ'ըսէ ի լատիներէն Թղթին. *Scit superiora elementa prisca, nisi tantum ipse, qui ea etiam docerit*.

Ս. Պապն. մէկ Թուղթն ընծայական կամ յանձնարարականն էրնոյն Արքարու համար առ Պապն, որոյ մեղքով ընծայ կու խաւրէր առ քահանայապետն՝ որ հնեալ մեռոն անուշահոտ, Թանկ խաչ մը և նշխարք սրբոց. իսկ միւս Թուղթն որ բուն այս դեսպանութեան նպատակն պիտի յայտնէր, դեռ յերևան չէ ելած: Բայց անտարակոյս է որ մասամբ հաւատոյ դաւանութեան և միարանութեան վրայոք էր. մանաւանդ որ այն տարիները Տրիտենդեան տիեզերական ժողովը կ'ըլլար, անհաւանական չէ որ Հայաստան ալ հեռուստ համաձայնած ըլլայ ընդհանրական եկեղեցւոյ հետ՝ այս անգամ այլ: Թղթոյն մէկ նպատակն այլ (որ առ այժմ հոս մեզի աւելի հետաքննելի է) Թուի Թէ այն գործոյն համար էր, որոյ մեղք զարկաւ Արքար, և որոյ համար այսօր այլ մեղքն կու հաշակուի:

Արդ այս Թղթերով և ընծաներով, հետն առած իր Սուլցանշահ որդին, Աղեքսանդր անուամբ քահանայ մը, և Թերես ուրիշ անձեր այլ, ելաւ Արքար ի Սերաստիոյ երթալ ի Հռոմ. ուր շատ ուշ հասաւ, յամին 1564. որ Թուի Թէ ոչ միայն իմաստաւ արգելանաց համար ըլլայ, որովհետեւ կաթուղիկոսն լուր և պատասխան չտանըլով վերայիւնալ գիրն այլ գրեր և հասուցեր էր առ Պապն (1563). այլ գուցէ Արքար լսեր էր Սրբազանին մեծ և կարեւոր զրազանքը, որ ամենայն ջանքով և շուտով յառաջ տանելով կ'ուզէր կնքել Տրի. գեներալն յերկարեալ ժողովը, ինչպէս որ յաջ. ղեցաւ այլ ընելու, և մեծ գոհութեամբ հանգչելով յաթոռն սուրբ՝ կ'ըսէր. Արդ արժակեա Տեր զծառայս քո: Բայց գործ մ'այլ կայ եղեր իրեն տեսնելու՝ մեր հայրենեաց նկատմամբ. և այս էր գործն Արքարու:

Հասաւ սա ի Հռովմ յամին 1564. և մատուց

առ Պիոս Դ բերած թղթերն և ընծայքը. և իմա-
ցաւ որ կաթողիկոսն նոր թուղթ այլ գրեր է,
յորում գարձեալ կ'ազալէ զՍ. Պապն՝ որ մեծա-
րանք ընդունի զԱրքար և գեսպանօրէն պա-
տուէ զնա. ցուցընել տալով անոր՝ ինչ որ սրբու-
թեանց և արուեստից հրաշարի տեսնելիք կան 'ի
Հռոմ, և յետոյ պապական թղթով և նուիրա-
կով յետ գարձընէ: Անշուշտ այս խնդիրքս գոհ-
արար կերպով կատարեցան: Պիոս հաճութիւն
ընդունելով Միքայելի առաջին թուղթը, և իբրեւ
յաւելուած մը սեպելով իր եկեղեցւոյ պայծա-
ռութեան աշխատանաց և փափաղին, աւելի եր-
կար և պարզ գաւանթութիւն մ'ազելց յԱրքա-
րայ՝ Հայոց եկեղեցւոյն վարդապետութեան վը-
րայք: Արքար կատարեց Պապին խնդիրը՝ իր
ձանցածը բացատրելով լափաւորապէս: Այս
բանիս համար անկէ ետեւ եղածը թողումք պրպը-
տել մեր եկեղեցական պատմութեան, որ մուծ
մնացած է այս տեղ. բայց այսլափս հարկ է ըսել,
որ տարւոյ մը շափ Արքարու մնալովն 'ի Հռոմ՝
երկու կողմանէ այլ քննութիւն և հաւանութիւն
եղած պիտի ըլլայ. որովհետեւ Արքար ընտանու-
թեամբ խնդիրքներ ըրած և առած է 'ի Պապէն,
ինչպէս ինքնին նշան կու տայ իր առաջին տպած
գրոց մէջ. և զի իր Գրովոս պրի, ինչպէս ինքն
կ'անուանէ, հոն թողուց որ սովորի լաւ խաւ և
լատին լեզու, և որ 30 տարի վերջն այլ յիշուի
հոն 'ի Հռոմ. ուր և արգէն հոն գտուած Հայոց՝
վերակացու և իշխան գրուեցաւ 'ի յաջորդաց
Պիոսի, ընդունելով ազգին համար սեփական հիւ-
րատուն մը, և եկեղեցի մը՝ Ս. Մարիամ Եփղատ.
ցայ, փոխանակ հին տան և եկեղեցւոյն (Ս. Աս-
տուծածիթ և Ս. Լուսաւորի) որ մեզմէ վեց դար
այլ յառաջ յիշուին 'ի Հռոմ՝ մաս 'ի մեծն եկե-
ղեցեաց՝ 'ի Ս. Պետրոս:

Հոգևորական գործը լմնեցնելով, կամ անոր հետ մեկտեղ՝ սկսաւ Արքար իր մեծահաշակ ուսումնական գործը, այսինքն է հայերէն ապագրութիւնը: Այս լուսաւոր ծննդեան երկունքն կամ խորհրդածութիւնն՝ արգեւք Արքար իր հայրենի երկրէն և կաթողիկոսին հաւանութեամբ հետը բերեր էր, թէ 'ի Հոռոմ գալով միայն արծարծեցաւ, մեզի յայտնի ըսած չէ. բայց ինչպէս առաջ այլ ըսի՝ կ'երևի թէ արդէն այս փափագովս եկած էր Արքար 'ի Հոռոմ, և թերեւ կաթողիկոսին մօտն խօսքերն՝ ասոր այլ ակնարկեն: Իսկ այս ամենայայտնի է որ ծանօթ հայ ապագրութեան երկունքն եղաւ 'ի Հոռոմ, ծնունդն 'ի Վենետիկ: Հայն իր լուսաւոր կենաց նախնական և գլխաւոր օժանդակները՝ միշտ մեծ և հրաշալի կերպով մ'ընդունած կարծէ և պարծի. այսպէս՝ սուրբ հաւատքը, առամարը և գիրը. այսպէս այլ իր ուղղագրութիւնն նախախնամական և որոտպան կերպարանք մը կ'անուաւ Արքարու ձեռքով կամ խորտարութեամբ. որ յիշաւի արժանի է մեազրութեան անոնց՝ որ պատմութեան, և մանաւանդ մասաւոր պատմութեան մէջ՝ աստուածային ուղի կու տեսնեն նախացուցակ:

Կարգաւ մեր առաջին ծանօթ ապագրեալ գրոց (Սաղմեսին) առաջին յիշատակը. յի թվականիս Հայոց ՌՅԴ (1865) ամին եւ Թոփալթցի Արքար » Իպիրս, խնդրեցի զայս եւ գիրս 'ի Հոռոմ 'ի Պետ » րոս (Պիոս) փափուն. և երես հրաման չլինելու. » բարեխաւսութեամբ այս կարաքնալացս և այս » եպիսկոպոսն. և իմ գրայմա Սուլտանդա որ. » գալոյս »: Յիշած կարաքնալներն են երեք, և եպիսկոպոս մը. որոց կերպարանքն և անունն ձեռցուցեր է փորագրեալ փոքր պատկերի մը մէջ գրեթէ մէկ կէս երեսին վրայ. որոց առկն այլ ուղ. պագրած է յիշատակարանը. պատկերին մէջ տե.

զը բազմեցընելով զՊիոս Դ եռակարգեան խուրո-
վը: ձախ ձեռքը պետրոսեան բանալիքն, աջոյն
այլ օրհնելով նորընծայ հայ գրերը՝ զոր Արգար
'ի Ծուռնի իջած ներկայացընէ Պապին. և որդին
Սուլտանշա յոտք կեցած՝ իրեն հօրը Թարգման՝
ինդրէ օրհնութիւն և հրաման մտցընելու և Ժա-
ւալելու 'ի Հայս՝ այս մատարացութեան կարևոր
հնարքը: Այն կէս Թաթալափ փոքրիկ, խոշորա-
գիծ պառկերին մէջ այնչափ բան և իմաստ բռ-
վանդակելն՝ յիրաւի ցուցընէ Արգարու գովեալ
հնարագիտութիւնը և մեծցընող ու փռաաւորող
ձեռքն ու միտքն. — ինչն չըսենք թէ նաև սիրտն
ու հոգին:

Պառկերին ցուցած եօթն անձանց մէջ յեռ
Արգարու և որդւոյն՝ մեզի և հասարակաց հա-
մար նշանաւոր անձն՝ 'ի հօրկէ հօն բազմաշն և
գլխաւորն եկեղեցւոյ՝ Պիոսն է, որ իր կենաց և
շատոնց բազմալի ու մեծ ու գծար գործը գեռ
նոր վնարած (Տրիգ. Ժողովը), և իր անմահու-
թեան յիշատակին նախափայլ Խառաղայթներո-
վը՝ մնացած քանի մ'ամսական կենացնչոյլը Ժած.
կելու միջոցին մէջ՝ այս մեր հայերէն աղագրու-
թեան սկզբնաւորութիւնը օրհնելով կամ օրրա-
զանելով՝ յիրաւի կ'աւնու և կու ապ զսեմական
կերպ և իմաստ մը: — Ոչ պակաս վեհ և աւելի
սիրելի է հասարակաց՝ մէկ ուրիշ անձ մ'այլ՝ կար-
ախնալական ձևովն անմիջապէս Պապին քոյն կե-
ցած. որ և նոյն իսկ սրբազանին քեռորդին էր,
գեռ ան առեն Յն տարուան, բայց արդէն արքե-
պիսկոպոս Միլանու, և Ժիրանաւոր պաշտօն
Հռոմայ, ազնուականն Ծննդեամբ և ազնուազոյնն
մահուամբ Ս. Կորնու Պորրուս. որ գեռ սրբ.
բութեանը պէս՝ բազմակերպ մարգասեր բարե-
բարութեամբքն՝ Ժանօթ և հաշակեալ է ընդ ա-
մենայն Իսալիս և բոլոր բարեպաշտ Սւրբոյ:

Այսպիսի անձի մը՝ մեր հայերէն տպագրութեան իբրև պաշտպան կամ կնքահայր գտուիլն, կու յիշեցընէ՝ ինչպէս ինծի՝ անշուշտ քեզ այլ, Հայկակ, Խօսնակին եկեղեցւոյ կամ անոր նման անձի մը յիշատակը՝ մեր հայերէն գրոց կամ Թարգմանութեան գիւտին նկատմամբ։ — Ի մեծ գրատան Միլանու կայ օրինակ մը մեր տպագրոց անգրանկին՝ Արգարու սաղմոսին, որ և մի միայն հոն գտուի (ըստ իմ գիտութեանս)։ և այն օրինակն է՝ զոր անշուշտ մեր Արգարն ընծայեր է առ սուրբ Միքանաւորն, և նա այլ Թողեր է գրատանը։ — Եւ ապա տիկ ցանկայի՝ յիշատակ և գրքքոյն, որ կրնայ կենդանի արձան մը սեպուիլ այս ըսածներուս արգարեան նորընծայ տպագրութե վրայդ, և պաշտելի նշխար մը այն գործոյն, զոր ոչ միայն Արգար՝ այլ և նախախնամութիւնն, (հոս պէտք է զայս խոստովանիլ), արգարե կերպով մը սրբազանել ուղեր են։

Արգար այսչափով գոհ չըլլալով կ'ուզէ աւելի փառաւորութիւն մ'այլ ընծայել իր հայկական տպագրութեան ծագման. ոչ միայն եկեղեցական այլ և քաղաքական հովանաւորութիւն մը կու ձգէ վրան. — Ժամանակին նշանաւոր և յարեւելս ծանօթագոյն եղած տէրութեան մը պաշտպանութեան տակ, Վենետիկոյ հասարակապետութեան։ Վերոյիշեալ պատկերին գիմաց՝ նոյն լափով կու ներկայացընէ ուրիշ մը. հանդիսական դահլիճ մը, Վենետիկոյ պաշտպան և նշան Ս. Մարկոսեան ու կեթեւ առիւծն՝ վերակարգեալ ի վերայ արքունի գահուն, ուր բազմի այն ատենուան գաւթն Հերոնիմոս՝ իր հանդիսի հագուստովն. երկու կողմն իրեք իրեք ատենակալ նստին իրենց լայն լոգիկներով պատած, որպէս թէ կարեւոր խնդիր մ'ընեն նաւախուսք մ'արձըկելու և իրենց առիւծագլուխ գրօշները Թագընելու Սոնիականի կամ

Արդիականի կղզւոյ մը վրայ... բայց մեր ճարտարագիւտն Արգար՝ անոնց մտադրութիւնը կու գարձնէ իր նորածոյլ հայկական տառից վրայ: — Կու ներկայանայ գահուն աստիճանաց վրայ, թէքն այլ իր լայն վերարկուան, զնոյն խնդիրն ընկելով ինչ որ ըրաւ Պապին: Մերումի և մօրուանի ատենակալաց և գրսին ծովային ալքերն՝ սուր սուր կու սեւեռին Արգարէն աւելի (որոյ ազգն և ձեն շատոնց իրենց ծանօթ են), անոր ցուցած և անծանօթ գծած ձևերուն վրայ, և թերևս կարծեն թէ անոնք նոր մոգական բանալիք մ'այլ ըլլան իրենց՝ արևելքի ճամբաներն աւելի բանալու: Այս պատկերին ներքե կու գրէ Արգար. « Եւ եւ » կեալ ի գեղեցիկ նաւայհանկի(ս)տ մայրայքաւ » զպէն, որ կոչի Վանատիկ, 'ի թագաւորութեանն » Երեւեմոն Թուաթն: Եւ շինեցաք զայս նոր գիրս, » և զաս փաքր Մեկնիչս սաղմոսացս: » Հա այլ տարւոյն թուականն նշանակելով գրսին պատուանդանին վրայ, այսպէս M. D. L. X. V. որ և 1865: — Ասով յայանի կ'ընէ Արգար, որ 'ի Հռոմ Երկնեալ հայկական տառերը՝ ժուլեց ծնաւ 'ի Վենետիկ, և մեկէն ձեռք զարկաւ անոնց նախընծայ զուգաւորութեամբ՝ բազմացնելու այն գիրքը, որ և կ'ըսուի թէ նախ քան զայլ սուրբ Գիրս հայերէն թարգմանուած է, Սալեալ: զոր թերևս վերնագրացը համար՝ Մեկիւ սաղմոսայ կ'առուանէ:

Յետ այս անգրանիկ ապագրութեան ուրիշ գրոց ծնունդք այլ եղան 'ի Վենետիկ. — չեմ գիտեր. հաւանական է որ Արգար ուրախութեամբ լցուած իր փորձին և յաջողութեանը վրայ, իբր յաղթանակաւ և աւարաւ նաւեց փութացաւ 'ի մեծ քաղաքն (Կ. Պօլիս), որ այն ատենէն մինչև հիմայ ազգերնուս մեծագոյն բարգաւաճանաց ժողովարանն և կեդրոնն եղած է. ուր և բոլոր Օս.

մանեան տերութեան մէջ ազգը ներկայացընող
 Կու Ծանալուէր՝ հիմկու պէս՝ Պատրիարքն Հայոց։
 Ասոր այլ ներկայացուց Արքար, յառաջ քան
 Թէ կաթուղիկոսին, իր գիւտը և անոր երախայ,
 բիրքը. և շուտով տպագրատուն մը հաստատելով,
 և անշուշտ առաջին տպագրատուն Կոստանդնու-
 շու և Օսմանեան տիեզերական մայրաքաղաքին
 մէջ՝ տպագրեց յամի 1567, գրականութեան ա-
 ռաջին հարկաւոր գիրքը. Քերտուսիւն. որոյ
 համար կ'ըսէ մեր յետին դարուց ժամանակա-
 գիրն (Մաղաքիա) այլ մեծարանութեամբ և այ-
 լարանութեամբ. « Ի հայրապետութեանն Հայոց
 » տէր Միքայելի ըն ամի կաթուղիկոսութեանն,
 » ի մայրաքաղաքն Կոստանդնուպոլս, յերկրորդ
 » ամի Թագաւորութեանն Օսմանցոյ սուլթան
 » Սելիմի, և ի շորրորդ ամի պատրիարքութեան
 » տէր Յակոբ րաթունապետի Կոստանդնուպոլս,
 » սոյ, առ ոտս Յովանէս եպիսկոպոսին, ընդ հո-
 » վանեաւ սուրբ Նիկողայոս եկեղեցւոյն Հայոց,
 » եղև ստեղծ, այսինքն պատմայ գիր. և տպեցաւ
 » խոր թերտուսիւն ազայոց, ձեռամբ անարժան
 » կնքագիր դպրի և մերս Յովորին ։ ։ Հոս ընդ
 անունը լռելով Բագիր Գալիէ կ'անուանէ զԱրքար,
 գուցէ այսպէս կոչելով մեր հիմայ բագիրը ըսա-
 ծը. իսկ Յովոր անուամբ, որ Մովսէս մարգա-
 րէին աներոջ անունն է, կ'ուզէ նշանակել, Թէ
 անոր պէս այլ Արքար Ծամայ չըցուց իր ազգին
 գլխաւորին՝ զազգը գիւրտու կառավարելու կամ
 գատելու։— Իսկոյ հետեւեալ տարին՝ աւելի պարզ
 և յայտնի կու խօսի տարեգիրն. « Ռժէ (1568-9)
 » ի Կոստանդնուպոլս նոստամբայ գիր սահ-
 » մանեցին, ի հայրապետութեան տեառն Մի-
 » քայէլին Էջմիածնի, և ի պատրիարքութեան
 » Կոստանդնուպոլսոյ տէր Յակոբին, ընդ հովա-
 » նեաւ սուրբ Նիկողայոս եկեղեցւոյն. ձեռամբ

« Խորվիրապէցի Աստուծոյ Ամենայն, արհեստագոր-
 « ծութեամբ Աբգար զպիս, և իւր Անտոնինոս
 « Սուլթանը սարկաւապին, որոյ գրովքն ապեալ
 « Տեառոյ: յառաջ բերին »: Այս ամացոյցս ես
 չեմ տեսեր, բայց մեզս հասեր են անոր ընկե-
 րակից և ժամանակակից ուրիշ եկեղեցական գը-
 քեր, մասամբք, այսինքն Ժամգիր: Պատրագ-
 մաբոյ, Մալաոյ. որոց սկիզբն և վերջն պակտի,
 բայց գիշերային ժամու վերնագրէն յառաջ ե-
 րեսի մը սկիզբը յայտնապէս կայ. (ապա) « գրե-
 « ցաւ Աղաւթ մատուցա Թ վին. Ռծի ապրիլ. Ինն-
 « ր և 1569ին ապրիլ:

Սաղմոս, Տանացոյց, Ժամագիրք, Պատարա-
 դամատոյց, Մալաոյ, կու պահանջեն զԱստա-
 րանն այլ, որոյ անգրանիկ արգարեան ապագրու-
 Թիւն գեռ յայտնուած կամ յիշուած չէ. բայց
 գրեթէ անտարակոյս կ'երևի. լեցընելու եկեղե-
 ցական գրոց առաջին գասը: Փերականութիւնն
 այլ հիմն և սկիզբն կ'ըլլայ մեր նախնեաց խրա-
 տական և գիտնական գրոց, միանգամայն և գըպ-
 րոցական գրոց. որոց կարգը կամ ծնունդը փնտը-
 ւել, Թէ զժար և Թէ աւելորդ կու սեպեմ հոս:
 Իտաական ըլլայ քեզ, Հայկակ, Իանլուան զԱր-
 քար՝ ինչպէս հեղինակ հայերէն ապագրութեան,
 նոյնպէս այլ սկզբնաւոր հրատարակման Թէ հո-
 գեոր Թէ մաւոր գրոց մերոց: Այսչափս այլ՝
 որ Թերեւ Արգարու վաստակոց մէկ փոքր մասն
 է, չառ ըլլայ մեզի իր մեծ մասնութիւնը, աքիա-
 տանքը, Էանքը, փորձը և յաջողութիւնը յաղթող
 և փառաւոր ցուցընելու: Աւ եթէ մեր նախ յի-
 շեալ մթին ժամանակաց լուսութիւնն կու ծածկէ
 մեզմէ իր վաստակոց ուրիշ մեծ կամ փոքր մա-
 սերն այլ, կամ իր ծովայանուկ և նոր կղզի գտնող
 նաւորդի մը պէս յաղթողակերպ գարձն յեաբազ
 մամեայ պանդխտութեանն՝ աւ կաթուղիկոսն Մի

քայել և 'ի հայրենիս իւր, կամ իր վերջին կենաց գիպուածքը, (որոյ առջինէն՝ կամ բոլորէն այլ հագիւ վեց կամ եօթն տարւոյ յիշատակ միայն աւանդեր է, (գոնէ իմ հիմայ գտածս) . - այսչափս, կ'ըսեմ, առ այժմ բաւական սեպեմք ճանաչելու զԱրքայ Գրիգորն՝ մեր ազգային բարերարաց և մեծագործաց և մեծ շնորհակալեաց արժանաւորաց՝ մէկ մը:

Թողունք հիմայ մեր թաղմացեալ ապագրողաց և ապագրապետաց մտաց և սրտին զգացման՝ հռչակելու զյիշատակ իրենց առաջնորդին, 'ի Ձուրդ Գրգորի Գրգորեան Նայ, մեր կողմէն փափագելով որ այսպիսի ջանքով, հանգիստութեամբ և սրբազնութեամբ մը սկսեալ կամ շնորհեալ արուեստն՝ առ ազգս մեր, հիմայ յաճախութեամբ գրոց և տառից և մասնոց՝ ջանար, գուր խորթ ծննդեամբք, այսինքն հրատարակութեամբ այնպիսի գրուածոց՝ որ կրնան քննել և փնտջել տշարհքիս հնագոյն ազգի մը պատկառելի նահապետական պատուոյ քոջը, որ և ազգիս պանծալի և ազնուագոյն թնայեալ շնորհաց մէկն է:

Ց ԱՆԿ

Ա. Նախաբան առ Հայկակ	1
Բ. Բնախօսութիւն Հայ. աշխարհի	21
Գ. Հայկայ շրջան	76
Դ. Յանուարի 6 'ի Հայ.	105
Ե. Զապել	120
Զ. Գերեզարտ Գ Լեւոնի	162
Է. Սկիզբն տարւոյ և մարդկութեան 'ի Հայս.	183
Ը. Բազրեանդոյ կոխն	197
Թ. Ս. Թեոգորոս Սալհունի	216
Ժ. Կարմիրն Վարդան	239
ԺԱ. Ստեփանոս Սիւնեցի և Սահակդուխտ	270
ԺԲ. Տեղք նաւասարդի	293
ԺԳ. Ս. Սահակ Պարթեւ	311
ԺԴ. Հոգեփայլ սոյլք հայոց	333
ԺԵ. Շուշան-Վարդենի	373
ԺԶ. Աշոտ Ա. և Հայաստան հազար տարի առաջ	405
ԺԷ. Արդար գպիր. հայ տպագրութիւն	518